T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

DİYARBAKIR VİLAYETİNDE ERMENİLER VE ERMENİ OLAYLARI (1878-1920)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr.Ergünöz AKÇORA

HAZIRLAYAN
Oktay BOZAN

ELAZIĞ-2012

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

DİYARBAKIR VİLAYETİNDE ERMENİLER VE ERMENİ OLAYLARI (1878-1920)

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA

HAZIRLAYAN
Oktay BOZAN

Jürimiz …….. tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu doktora tezinin oy birliği/oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. Prof. Dr.
2. Prof. Dr.
3. Prof. Dr.
4. Doç.Dr.
5. Doç.Dr.

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun …… tarih ve …… sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)

Oktay BOZAN

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Ana Bilim Dalı
Elazığ-2012, Sayfa: XX+448

Ermeniler XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı idaresi altında bulunan bir toplumdu. Osmanlı Devleti tarafından "*teba-i sadıka*" olarak adlandırılan Ermeniler, sonraki dönemlerde misyonerlik faaliyetleri, Fransız ihtilalının getirdiği milliyetçilik akımın etkisi ve büyük devletlerin politikaları nedeniyle XIX. yüzyılın sonlarında devlete karşı isyan etmeye başladı. Doğu Vilayetleri başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde ve İstanbul'da olaylar meydana geldi.

Bu süreçte Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız bir devlet kurmayı amaçlayan Ermenilerin isyan ettiği yerlerden birisi de Diyarbakır idi. Nitekim 1 Kasım 1895 Cuma günü Müslümanlar namazda iken Ermeni komiteleri camilere saldırarak birçok Müslüman'ın ölümüne sebep oldu. Olay eş zamanlı olarak vilayete bağlı bazı kaza, nahiye ve köylerde de yaşandı. Vilayet merkezinde başlayan ve yoğun devam eden Ermeni olayları üç gün içerisinde kontrol altına alındı. Ancak vilayete bağlı Mardin ve Ergani Sancaklarında Ermeni isyan olayları bir hafta sonra kontrol altına alınabildi.

Ermenilerin neden olduğu olaylar yer yer halklar arası bazı çatışmalara dönüştü. Bunun neticesinde Ermenilerin de arasında bulunduğu Hıristiyanlardan ve Müslümanlardan çok sayıda insan maddi zarar uğradı, yaralandı ve yaşamını kaybetti. 1 Kasım 1895 günü Ermeni isyan olaylarının başladığı gün Diyarbakır vilayet merkezinde meydana gelen yangında ise 878 dükkân, işyeri ve atölye yandı. Osmanlı Devleti ve

vilayet yöneticileri gerekli tedbirleri alarak mağduriyetleri gidermeye ve toplumsal barışı tesis etmeye çalıştı.

Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesini kendileri için fırsat gören Ermeni komiteleri ihtilal planları hazırlanmaya başladı. Bu dönemde vilayete vali olarak atanan Mehmet Reşit Bey, almış olduğu sıkı ve etkin tedbirler neticesinde binlerce Ermeni firariyi ve silahı açığa çıkararak Ermeni komiteleri tarafından hazırlanan planların uygulanmaya konulmasına engel oldu. Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaş halinde olduğu bu dönemde Ermeni komitelerinin Birinci Dünya Savaşı'nda cephe gerisini tehdit etmesi, askeri konvoyları vurması, Müslümanlara yönelik katliamlara girişmesi Osmanlı Devleti'ni Ermenilere karşı tedbir almaya mecbur bıraktı. Bunun neticesinde Sevk ve İskân Kanunu çıkarıldı. Bu kanun gereğince Ermenilerin büyük bir kısmı Suriye ve Musul'a tehcir edildi. Diyarbakır vilayetinde Ermeni komitelerinin faaliyetlerine şahit olan ve dolayısıyla tehcirin haklılığına inanan Vali Reşit Bey, tavizsiz bir şekilde tehciri uygulamaya çalıştı.

Reşit Bey, tehcirin haklılığına inanmakla birlikte, tehcirin en iyi şekilde yapılması için mücadele etti. Ancak bu dönemde vilayetteki nizami birliklerin yetersizliği ve bazı idarecilerin dirayetsizliği nedeniyle bir takım suiistimaller meydana geldi. Bu durum Reşit Bey'in daha sonra suçlanmasına ve hatta Divan-ı Harb-i Örfî'de sorgulanmasına neden oldu. Tehcire tabi tutulmayan ve vilayete geri dönen Ermeniler Mütareke döneminde ve Kurtuluş Savaşı esnasında Fransızların Diyarbakır'ı işgali için bir takım teşebbüslerde bulundular. Ancak alınan gerekli tedbirler nedeniyle buna engel olundu.

Key Words: Diyarbakır, Ermeniler, Vali Enis Paşa, Mehmet Reşid Şahingiray

ABSTRACT

Doctorate Thesis

Armanians of Diyarbakır Province and Armenian Events (1878-1920)

Oktay BOZAN

The University of Fırat
The Institute of Social Science
The Department of History
Elazığ-2012, Page: XX+448

Armenians had been a society under Ottoman State rule since 15th century.

Armenians, called for *"loyal rulers"* by Ottoman State, had rebelled against Ottoman State because of missionary activities, current nationalism affected by French Revolution and the policy of the Great States in the following periods. Due to the so called Armenian's rebellion, many events had been occured in many parts of Anatolia, especially Eastern Anatolia and İstanbul.

During this period, one of the city in which Armanian rebelled in order to create an independance Armanian State by sperating from Ottoman State was Diyarbakır. Thus, Armanian attached to the mosques and caused to death of many Muslims in holly Friday on the first day of November in 1895. The Armanian attack simultaneously occured in the other village, small and big towns of Diyarbakır Province. The Armanian rebellion events, started in the centre of Diyarbakır Province and continued very extensively had been controlled within three days. The Armanian rebellion events in Mardin and Ergani County, belonging to Diyarbakır Province, had been taken in the control after a week.

The events of Armenian occasionally caused some conflicts between two Peoples/Populations. As a result of this, a lot of Muslims. And Christians (including Armanians) incured losses, got wounded and lost their lives.

878 shops, offices and workshops were burned on the fire owing to the event occured in the centre of the province of Diyarbakır on November 1, 1895 when Armanian rebellion event started. Ottoman State and the governor of Diyarbakır Province tried to set up peace among people by taking necassary precautions.

However, when the First World War began and Ottoman State participated in this war, Armanian saw this condition as a wonderful opportunity for them. So the Armanian's Committees began preparing the war plans for revolutions. It was Mehmet Resit Pasha(being assigned to the governor of Diyarbakır Province) who hampered/obstructed the plan prepared by the Armanian's Committees into action by taking very serious and effective precautions in this period. While the Ottoman State was in many front-lines in the First World War, the threating to the area behind the front lines, ambushing the military convoys, massacres of Muslims by the armanian Committees forced to adopt measures against the Armanians in the Ottoman State left to do. Law was issued as a result of this relocation. According to this law, a large part of the Armenians were deported to Syria and Mosul. The Governor Reshid Bey, who witnessed the activities of deportion of the Armenian Committees in the province of Diyarbakır and therefore believed in the rightfullness of relocation, tried to implement deportation of an uncompromising manner.

Reshid Bey, believing that the rightfulness of the relocations are reasonable, struggled to make the most out of the relocation. However, someof the abuses occured in the county during this period because of inadequacy/insufficiency of the number of regullar troops and the imperceptiveness of some administrative people. This case had Reshid Bey led to question and being interrogated in the court martial. Armenians not subjected to relocation and returned to the county made a number of attempts for the sake of French invasion of Diyarbakır Province during the War of Independance and the Armistice Period. But this was prevented due to the precautions which were taken necessarily.

Key Words: Diyarbakır, Armenian, relocation Enis Pasha, Mehmet Reshid Shahingiray

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **II**
ABSTRACT ..... **IV**
İÇİNDEKİLER ..... **VI**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **XII**
ÖNSÖZ ..... **XIII**
KISALTMALAR ..... **XIV**
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR ..... **XVI**
GİRİŞ **1**
1. DİYARBAKIR TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ **1**
1.1. Şehrin Adı 1
1.2. Şehrin Konumu ve Önemi 2
1.3. Osmanlı Devleti'nden Önce Diyarbakır 3
1.4. Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır 5
1.5. Diyarbakır Vilayetinin İdari Yapısı 7
2. DİYARBAKIR'DA YAŞAYAN GAYRİMÜSLİM UNSURLAR **12**
2.1. Yahudiler 12
2.2. Şemsiler 14
2.3. Hıristiyanlar 16
2.3.1. Süryaniler 17
2.3.2. Nasturiler 19
2.3.3. Keldaniler 20
2.3.4. Rumlar (Melkitler) 21
2.3.5. Protestanlar 21
2.3.6. Ermeniler 22
2.3.6.1. Diyarbakır Ermenileri 29
2.3.6.2. Diyarbakır Ermenilerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu 32
3. 1878-1920 YILLARI ARASINDA VİLAYETİN ETNİK ve DEMOGRAFİK YAPISI **34**
3.1. Osmanlı Kaynaklarına Göre 35
3.2. Ermeni Kaynaklarına Göre 41
3.3. Diğer Kaynaklara Göre 44

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ERMENİ SORUNUN ORTAYA ÇIKMASINA 49
NEDEN OLAN ETMENLER 49
1.1. Büyük Devletlerin Osmanlı Politikaları ve Ermenilerle İlişkisi 49
1.1.1. Rusya'nın Politikası ve Ermenilerle İlişkisi 49
1.1.2. İngiltere'nin Politikası ve Ermenilerle İlişkisi 50
1.1.3. Fransa'nın Politikası ve Ermenilerle İlişkisi 53
1.1.4. Amerika Birleşik Devletleri'nin Politikası ve Ermenilerle İlişkisi 54
1.2. Misyonerlik Faaliyetleri 56
1.2.1. Katolik Misyonerler ve Ermenilerle İlgili Faaliyetleri 57
1.2.2. Protestan Misyonerler ve Ermenilerle İlgili Faaliyetleri 59
1.3. Konsolosluklar 65
1.3.1. İngiliz Konsolosluğu'nun Faaliyetleri 66
1.3.2. Fransız Konsolosluğunun Faaliyetleri 73
1.4. Ermenilerin Örgütlenmesi ve Ermeni Komiteleri 78
1.4.1. İlk Ermeni Örgütleri 78
1.4.2. Ermeni Komiteleri 79
1.4.2.1. Armenekan Komitesi 80
1.4.2.2. Hınçak Komitesi 81
1.4.2.2.1. Diyarbakır Hınçak Komitesi ve Faaliyetleri 83
1.4.2.3. Taşnaksutyun Komitesi 87
1.4.2.3.1. Diyarbakır Taşnaksutyun Komitesinin Faaliyetleri 90
1.5. Ermeni Din Adamalarının Faaliyetleri 94

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1877-1878 OSMANLI RUS HARBİNDEN 1895 ERMENİ 101
OLAYLARINA KADAR DİYARBAKIRIN DURUMU VE ERMENİLER 101
2.1. Osmanlı Rus Harbi Sonrasında Diyarbakır Vilayeti 101
2.1.1. Vilayetin İçinde Bulunduğu Durum 101
2.1.2. Islahat Heyeti'nin Oluşturulması ve Çalışmaları 104
2.1.3. Kazazyanların Zararlı Faaliyetleri ve Meydana Gelen Bazı Olaylar 109
2.2. Müslim-Gayrimüslim İlişkilerini Olumsuz Etkileyen Bir Takım Gelişmeler ... 113
2.2.1. Badikan ve Bekiran Aşiretlerinin Saldırıları 113

2.2.2. Vilayette Zuhur Eden Kolera Salgını 113
2.2.3. Bir Müslüman'ın Ermeni Kapuçin Rahibini Dövdüğü İddiası..... 115
2.2.4.Vilayetteki Gayrimüslimleri Kaygılandıran İddialar..... 118
2.2.4.1. Aşiretlerin Ermeni Kervanına Saldırıları 119
2.2.4.2. Kürtlerin Ermenileri Katledeceği Şayiası 123
2.2.4.3. Ermeni Mahkûmların Darp Edilmesi..... 125
2.2.4.4. Siverek Sancağı'nda Karışıklık Olacağı Korkusu 125
2.2.5. Ermeni Piskoposunun Kışkırtmaları ve Palu Ermenilerinin Faaliyetleri 126
2.2.6. Dükkânların Kapatılması, Kilise Toplantıları ve Yoğun Tartışmalar 127
2.2.7. Enis Paşa'nın Diyarbakır Valiliğine Atanması..... 129
2.2.8. Tahriklere Karşı Güvenlik Kuvvetlerinin Takviye Edilmesi 133
2.2.9. Komitacıların Ermenistan Düşüncesi ve Müslüman Ahalinin Buna Tepkisi 134
2.2.10. Olaylar Öncesinde Vilayetin İçinde Bulunduğu Durum 140

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ERMENİ OLAYLARININ MEYDANA GELİŞİ ve ETKİLERİ..... 146
3.1. Vilayet Merkezinde Meydana Gelen Olaylar 146
3.2. Diyarbakır Sancağında Sıkıyönetim İlan Edilmesi 153
3.3. Diyarbakır Çevresinde (Mülhakatta) Meydana Gelen Olaylar 160
3.3.1. Kıtırbıl Köyünde Meydana Gelen Olaylar 160
3.3.2. Maden Sancağı'nda Meydana Gelen Olaylar..... 163
3.3.3. Mardin Sancağı'nda Meydana Gelen Olaylar 166
3.3.4. Siverek Kazasında Meydana Gelen Olaylar..... 172
3.3.5. Lice Kazasında Meydana Gelen Olaylar..... 174
3.3.6. Silvan Kazasında Meydana Gelen Olaylar..... 176
3.4. 1895 Olaylarında Yaşamını Yitiren ve Yaralanan Müslim ve Gayrimüslimlerin Mahallelere Göre Dağılımı 177
3.4.1. Müslümanlar..... 181
3.4.2. Gayrimüslimler..... 189
3.5. Olaylarda Zarar Görmeyen Gayrimüslimlerin Mahallelere Göre Dağılımı..... 194
3.6. Olaylar Sırasında Hasar Gören Camiler ve Rüştiye Mektebi 196
3.7. Yangının Meydana Gelişi ve Sonuçları 198

3.8. Olayların Planlanarak Yapıldığını Gösteren Deliller 201
3.9. Süryani ve Rumların Olaylarla İlişkisi ve Olaylara Bakışı 204
3.10. Olayların Batı Kamuoyunda Yankıları ve Değerlendirmesi 209
3.11. Olaylarda Mağdur Olanlara Yardım Edilmesi 213
3.11.1. Mağdur Ermenilere Çift Hayvanı ve Tohumluk Yardımı 219
3.11.2. Mağdur Ermenilerin yükümlü Oldukları Vergilerinin Affedilmesi 221
3.12. Ermenilerin İnşa Ettikleri İstihkâmların Yıkılması 223
3.13. Vilayete Gönderilen Tahkikat Heyeti'nin Çalışmaları 224
3.14. Vilayete Sığınan Hıristiyanların Köylerine Dönmesi 227
3.15. Olaylara Müdahil Olduğu İddiasıyla Yargılananlar 229
3.16. Kiliselerden Çalınan Eşyaların Pazarlarda Satılması 234
3.17. Çarşının Yeniden İnşa Edilmesi 236

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. 1895-1914 YILLARI ARASINDA DİYARBAKIR VİLAYETİNDE ERMENİLER 238
4.1. Islahat Projesi'nin Uygulanması 238
4.2. Konsoloslukların Katliam Olacağı Yönündeki iddiaları 245
4.3. Adliye Müfettişi Selim Hendi Bey'in ve Eşinin Komitacılık Faaliyetleri 251
4.4. Telerman Köyü Katolik Ermenilerinin Silahlanması 253
4.5. Gayrimüslimlere Uygulanan Şehirlerarası Dolaşım Yasağı 255
4.6. Fransız Konsolos Tercümanı Kasapyan Artin'in Zararlı Faaliyetleri 257
4.7. Ermenilerin Göçü 262
4.7.1. Ermenilerinin Amerika'ya Göçü 262
4.7.2. Ermenilerinin İskenderun, Halep ve Kudüs'e Göçü 266
4.8. Ermeni Yetimhaneleri ve Misyonerlik Faâliyetleri 269
4.8.1. Habab Ermeni Yetimhanesi 271
4.8.2. Amerikan Yetimhaneleri 273
4.8.3. Diyarbakır Alman Yetimhanesi 279
4.9. İkinci Meşrutiyet Döneminde Müslüman-Ermeni İlişkileri 282

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA DİYARBAKIR VİLAYETİNDE ERMENİLER 289

5.1. Seferberlik Döneminde Diyarbakır'ın Durumu 289

5.2. Birinci Dünya Savaşının Başlaması ve Ermenilerin Beklentileri 292

5.3. Ermeni Dam Taburu 297

5.4. Mehmet Reşit Bey'in Diyarbakır'a Atanması ve Vilayetin İçinde Bulunduğu Durum 299

5.5. Mehmet Reşit Bey'in Aldığı Tedbirler 305

5.5.1. Tahkikat Komisyonlarının Kurulması 305

5.5.2. Milis Alaylarının Oluşturulması 306

5.5.3. Bazı Ermeni Memurların Görevine Son Verilmesi 307

5.6. Komitelerin Kapatılması, Firarilerin ve Silahların Açığa Çıkarılması 308

5.6.1. Ermeni Dam Taburunun Açığa Çıkarılması 310

5.6.2. Silah ve Bombaların Açığa Çıkarılması 312

5.6.3. Ermeni İhtilal Planları ve Bu Planların Açığa Çıkarılması 316

5.6.4. Ermeni Firariler ile Komitacılarının Tutuklanması ve Silahların Açığa Çıkarılmasında Katkısı Olan Emniyet Görevlilerinin Ödüllendirilmesi 319

5.7. Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Komitecileri İle Yaptığı Planların Açığa Çıkarılması 321

5.8. Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri ve Müslüman Ahalinin Tutumu 324

5.9. Ermeni Komiteci ve Firarilerin Vilayet Dışına Sürgün Edilmesi İsteği 326

5.10. Sevk ve İskân Kararının Alınması ve Tehcirin Gerçekleştirilmesi 327

5.10.1. Diyarbakır Ermenilerinin Sevk ve İskanı 333

5.10.2. Süryanilerin Tehcir Edilmesi ve Midyat Süryanilerinin İsyanı 338

5.11. Vali Mehmet Reşit Bey İlgili Suçlamalar 343

5.11.1. Katliam ve Suiistimal İddiaları 344

5.11.2. Çerkez Jandarmalar Meselesi 351

5.11.3. Kaymakamların Ölümleri 354

5.11.3.1. Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey'in Ölümü 355

5.11.3.2. Beşiri Kaymakam Vekili Sabit Bey'in Ölümü 363

5.11.4. Kaymakamların Görevden Alınması 366

5.12. Ermeni Komitelerince İşlenen Cinayetler 369

5.13. Sevk Edilen Ermenilerin Mal ve Eşyalarının Korunması 371
5.13.1. Emval-i Metruke Komisyonlarının Oluşturulması 373
5.13.2. Emval-i Metruke Komisyonlarının Çalışmaları 375
5.13.3. Yağmacılardan Ele Geçirilen Para ve Malzemeler 377
5.14. Tehcir Edilmeyen ve İhtida Eden Ermeniler 380
5.15. Tehcir Edilen Ermenilerin Geri Dönüşleri 384
5.16. Fransızların Diyarbakır'ı İşgal Teşebbüsü ve Ermenilerle İlişkisi 386
5.16.1. Piskopos Kevod Kendigyan ve Bedros Zarşiyan'ın Ele Geçirilen Mektupları 388
5.16.2. Fransız-Ermeni İşbirliğine Diyarbakır Ermenilerinin Desteği 390
5.17. Tehcir Yargılamaları 393
5.18. Mehmet Reşit Bey'in Yargılanması ve İntihara Giden Süreç 397
SONUÇ 403
KAYNAKLAR 415
EKLER (Harita, Fotoğraflar, Arşiv Belgeleri ve Gazeteler) 429
ÖZGEÇMİŞ 448

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. 1869-1870 Tarihlerinde Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı 8
Tablo 2. 1870-1871 Tarihlerinde Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı 9
Tablo 3. H. 1287 (1870-1871) Göre Merkez Kazanın Nüfusu 36
Tablo 4. H.1312 (1894-1895) Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı..... 37
Tablo 5. 1881/1882-1893 Yılı Sayımına Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı..... 38
Tablo 6. H.1319 (1901-1902) Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı..... 39
Tablo 7. 1906/1907 Yılı Sayımına Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı 40
Tablo 8. 1914 Yılı Sayımına Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı 40
Tablo 9. Ermeni Patrikhanesi (1912) Kayıtlarına Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı 42
Tablo 10. Vital Cuinet'e Göre 1891 Yılında Diyarbakır Vilayetinin Nüfus Dağılımı .. 45
Tablo 11. Lamek Saad'ın Göre 1890 Yılında Diyarbakır Şehrinin Nüfus Dağılımı 46
Tablo 12. Thomas Boyaciyan'a (1890) Göre Diyarbakır Vilayetinin Nüfus Dağılımı . 47
Tablo 13. Fatih Paşa Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı: 181
Tablo 14. Arap Şeyh Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı: 183
Tablo 15. Memedin Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı..... 184
Tablo 16. Lalabey Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı: 184
Tablo 17. İzeddin Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı: 185
Tablo 18. Ablak Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı: 185
Tablo 19. Kavvas-ı Kebir Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı: 186
Tablo 20. Hüsameddin Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı:..... 187
Tablo 21. Ali Paşa Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı:..... 188
Tablo 22. Protestan Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı: 189
Tablo 23. Ermeni Katolik Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı: 190
Tablo 24. Süryani Kadim Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı:..... 191
Tablo 25. Süryani Katolik Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı:..... 193
Tablo 26. Rum Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı: 194
Tablo 27. Rum Katolik Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı: 194
Tablo 28. Olaylar esnasında zarar gören camiler ve Rüştiye Mektebi: 197

ÖNSÖZ

XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermenilere ne olduğu hakkındaki tartışma uzun yıllardır devam etmektedir. Bu tartışma, son yıllarda bir takım devletler tarafından siyaset konusu yapılmakta ve parlamentolara taşınarak uluslararası alanda ve diplomatik ilişkilerde etkin bir siyaset aracı olarak kullanılmaktadır. Avrupa ve Amerika'da siyaset malzemesi yapılan bu konu vasıtasıyla Osmanlı Devleti ve Osmanlı ülkesinde yaşayan Müslümanlar mahkûm edilmeye çalışılmaktadır. Tarihçilerden ziyade siyasetçilerin gündeminde yer alan bu konu ister istemez toplumun tüm katmanları tarafından merak edilmekte ve tartışılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyetinin, uzun yıllar bu konudaki suçlamaları dikkate almadığı görülmektedir. Bu konunun son yıllarda uluslararası ilişkilerde ülkemiz üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanılmaya başlanması ve toplumda geçmiş bazı olaylara duyulan merakın artmasından dolayı son yıllarda önemli çalışmalar yapılmaya devam edilmektedir.

Bu konuda yapılan çalışmalar genel ve mahalli boyutlu olarak iki kısma ayrılmıştır. Çalışmaların büyük bir kısmı Osmanlı Ermenilerini esas alan genel nitelikli eserler olmuştur. Bu çalışmalar genellikle Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı esnasındaki tehciri nedeniyle Osmanlı Devletine yöneltilen "*soykırım*" suçlamasına yönelik ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra yapılan diğer araştırmalar ise mahalli veya bölgesel boyutlu olduğu görülmüştür.

İlk çağlardan beri önemli bir yerleşim ve ticaret merkezi olan Diyarbakır'da birçok kavim ve inanç grubunun yaşadığı dikkate alındığında, "*Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*" konulu çalışmanın hem kent tarihinin ve hem de Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin anlaşılması açısından önemi anlaşılacaktır. Amacımız, Diyarbakır ve çevresinde meydana gelen 1895 Ermeni olayları ve bunun etkileri ile Birinci Dünya Savaşı esnasındaki gelişmeler ve Ermenilerin tehcirini ortaya koymak ve bu konuda yapılacak çalışmalara ışık tutmaktır.

Tezin hazırlanmasında görüş ve fikirleri ile bana yol gösteren Danışman Hocam Yrd. Doç. Dr. Ergünöz AKÇORA ile tez konumun içeriğinin oluşturulması ve kaynak temin edilmesinde yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Ömer Osman UMAR'a ve çalışmalarımın sosyolojik yönünün ortaya konulmasında değerli bilgilerini paylaşan Prof. Dr. Ömer AYTAÇ'a teşekkürü bir borç bilirim.

Elazığ-2012 **Oktay BOZAN**

KISALTMALAR

a.g.e : Adı geçen eser

a.g.m : Adı geçen makale

a.g.t : Adı geçen tez

A.MKT. MHM. : Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi

BEO : Babıâli Evrak Odası Belgeleri

Bkz. : Bakınız

BOA : Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOARD : American Board of Commisioners for Foreign Missions

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

DH. EUM. 2 ŞB. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube

DH. EUM. AYŞ. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi

DH. EUM. MEM. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemi

DH. EUM. THR. : Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi

DH. H. : Dâhiliye Nezareti Hukuki Kısım

DH. KMS. : Dâhiliye Nezareti Kalemi Mahsus Müdüriyeti

DH. MKT. : Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi

DH. MUİ : Dâhiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye İdaresi

DH. SYS. : Dâhiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

DH. ŞFR. : Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi

DH. TMIK. M. : Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu

DH. : Dâhiliye Nezareti

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DUİT. : Dosya Usulü İradeler Tasnifi

H. : Hicri

Haz. : Hazırlayan

HR. MKT. : Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi

HR. SYS. : Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı

HR. TO. : Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı
İ.ASK. : İradi Askeri
İ.DH : İrade Dâhiliye
İA : İslam Ansiklopedisi
MV : Meclis-i Vükela
s. : Sayfa
sad. : Sadeleştiren
ty. : Tarih yok
trc. : Tercüme eden
vb. : Ve benzeri
vd. : ve diğerleri
Y. PRK. MYD. : Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi
Y. PRK. TKM. : Yıldız Perakende Evrakı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y.A.HUS. : Yıldız Arşivi Sadaret Hususu Maruzat
Y.A.RES. : Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzat
Y.E.E. : Yıldız Esas Evrakı
Y.Mtv. : Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK. ASK. : Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK. AZJ. : Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Jurnaller
Y.PRK. AZN. : Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahip Nezareti
Y.PRK. BŞK. : Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkâtibi
Y.PRK. HR. : Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı
Y.PRK. UM. : Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı
Y.PRK. ZB. : Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti
Y.PRK.2B : Yıldız Perakende İkinci Şube
Yay. : Yayınlayan

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

"*Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları (1878-1920)*" adlı araştırmamız ağırlıklı olarak dönemin resmi kaynakları olan Osmanlı arşiv belgelerine dayanmaktadır. Arşiv belgeleri içerisinde 1895 olaylarıyla ilgili tahkikat heyetlerinin oluşturdukları raporlar ile Sadaret, Dâhiliye ve Hariciye nazırlıklarının ilgili belgeleri Ermeni olaylarının anlaşılması ve birçok iddianın gerçek yüzüyle aydınlatılması açısından önemli kaynaklardır. Bu konuda özellikle 1895 olaylarından sonra tahkikat heyetleri tarafından hazırlanan iki rapor çok önemli bilgiler içermektedir.

Bunlardan birisi Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp İkinci Feriki (korgenaral) Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi tarafından 25 Ocak 1896 tarihinde tanzim edilerek Padişah'a sunulan rapor, bir diğer rapor ise İstanbul Sorgu Hâkimi Mehmed Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz ve Beyoğlu Sorgu Hâkimi Ohannes Torosyan'dan oluşturulan tahkikat heyetinin 12 Eylül 1896 tarihli rapordur. Bu iki raporun yanı sıra Valilik tarafından oluşturulan mahalli heyetlerin rapor ve tutanakları ile olaylara şahit olan veya katılan kişilerin ifadelerinin yer aldığı fezlekelerin de önemli belgeleri olduğu görülmektedir.

Diyarbakır'da meydana gelen 1895 Ermeni olayları ile ilgili hemen hemen bütün arşivlerin tasnif edildiği görülmektedir. Araştırmamız esnasında tasnif edilen belgelerin tamamı okunarak çalışmamızda kullanmaya çalışılmıştır. 1895 Ermeni olaylarıyla ilgili Osmanlı arşiv belgelerinin yanı sıra kullandığımız bir diğer kaynak ise dönemin tanıklarının aktardıkları hatıralar ve bu kapsamda yazılan eserler olmuştur.

Mustafa Akif Tütenk'in "*Diyarbekir'ın Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)*", adlı makalesi ile Ali Amiri'nin "*Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyye*" adlı eseri bu kapsamda önemli bir yere sahiptir. İki eser hem 1895 olaylarının mahiyeti ve hem de Birinci Dünya Savaşı esnasında Diyarbakır vilayetinin içinde bulunduğu durumun anlaşılması açısından önemlidir. Bu kapsamda Şevket Beysanoğlu'nun "*Diyarbakır Tarihi*" adlı eserinin ikinci cildinin ilgili bölümleri istifade ettiğimiz kaynaklardan bazılarıdır.

Beysanoğlu'nun kitabında konumuzla ilgili yer alan hususların önemli bir kısmı Akif Tütenk'in hatıralarına dayanılmıştır. Akif Tütenk'in hatıralarında yer alan hususların büyük bir kısmı "*Diyarbekir'in Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)*" adlı makalede yer olmaktadır. Mustafa Akif Tütenk'in kendi el yazısıyla kaleme aldığı bu

hatıraların Şevket Beysanoğlu'nun hususi kütüphanesinde olduğu belirilmekle beraber bu esere ulaşmak mümkün olamamıştır.

Diyarbakır'da meydana gelen 1895 olayları ile ilgili önemli kaynaklardan birisi de dönemin konsolosluk raporlarıdır. Bu kapsamdaki kaynaklar büyük ölçüde tarafgir yazılmakla birlikte yine de olayların seyri hakkında önemli bilgi verilmiştir. Diyarbakır Fransız Konsolosu Gustave Meyrier'in döneme dair telgrafları ve raporları "*Les Massacres De Dıarbekır Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896*", adıyla 1992 yılında Paris'te Fransızca olarak basılmıştır. Fransa'dan getirterek istifade ettiğimiz bu eserde yer alan iddiaların büyük kısmı aslında Fransız Sefareti'nin Hariciye Nezareti'ne çektiği telgraflarda görülmüştür.

Konsolos Gustave Meyrier'in telgraf ve raporlarında, 1895 Ermeni olaylarının meydana geldiği dönemde Diyarbakır valisi olan Enis Paşa, "*Ermeni karşıtlığı*" ile suçlanmaktadır. Elbette bunda Fransa'nın öteden beri Ermenilerle olan yakınlığı etkili olmakla birlikte asıl etkenin Konsolos Meyrier'in bilgi kaynağı ve yönlendiricisi olan Kasapyan Artin'nin faaliyetleri olduğu görülmektedir. Kasapyan Artin adlı kişi Ermeni komitelerine mensup olmakla birlikte aynı zamanda Fransız Konsolosluğunun tercümanı idi. Bu nedenle Sefarete gönderilen konsolos raporlarında asılsız birçok iddia ve abartılmış birçok konu vardır.

Komitacıların ve büyük ölçüde onların etkisinde olan konsolosların Enis Paşa'ya karşı olan tepkileri hiç şüphesiz siyasi bir anlam taşımaktaydı. Bu konuda Enis Paşa'nın Ermeni komitacılarının faaliyetlerini yakından takip etmesinin ve Diyarbakır vilayetinin oluşturulması düşünülen Ermenistan'ın önemli bir merkezi olmasına yönelik aldığı tedbirlerin bunda etkisi bulunmaktaydı.

Diyarbakır Ermenilerinin tehcir edildiği süreçte vilayetin içinde bulunduğu durum ve Ermenilerin faaliyetleri hakkında ise en fazla istifade ettiğimiz kaynak Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi'ndeki belgelerdir. Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi'ndeki bu belgelerle hem Diyarbakır vilayetinin içinde bulunduğu durumu ve hem de Müslümanlarla gayrimüslim ilişkilerini belgelere dayanarak ortaya koyma imkânımız oldu.

Diyarbakır Ermenilerinin tehcirini gerçekleştiren ve bu nedenle birçok suçlamaya maruz kalan Mehmet Reşit Bey'in, "*Mülahazat*" adıyla yayınlanan hatıraları bu döneme ilişkin önemli bilgiler içermektedir. Vali Reşit Bey'in 1919 yılında Alemdar ve Memleket gazetelerinde yayınlanan bu hatıraları daha sonra, Ahmet

Mehmetefendioğlu, "*Sürgünden İntihara Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*", Nejdet Bilgi ise "*Mehmet Reşit Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*", adlı eserlerde yayınlamıştır. Çalışmamız esnasında Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nde bulunan bu gazetelerin mikrofilmleri alınarak istifade edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı almış olduğu tehcir kararını "*katliam*" veya "*soykırım*" olarak tanımlayan eserlerde, Diyarbakır veya Vali Reşit Bey ile ilgili çok sayıda iddia mevcuttur. Fransız Dominikan papazı Hyacinthe Simeon'un, "*Kartal Yuvası Mardin'de Beklenmedik Felaket Ermeni-Asurî- Keldani Soykırımı 1915 Bir Papazın Günlüğü*" adıyla Türkçe'ye çevrilen hatıraları ve İngiltere'nin I. Dünya Savaşı esnasında hazırlattığı ve "*Mavi Kitap*" (*Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele*) olarak bilinen eser bu kapsamdaki eselerden bir kısmıdır.

Osmanlı Devleti'nde idareci iken Arap milliyetçiliği yapan ve bu nedenle takibata uğrayan Fa'iz El Ghusein'in hatıraları da bu kapsamda ciddi iddialar içermektedir. Ermeni tehciri esnasında Diyarbakır'da tutuklu bulunan Fa'iz el Ghuseyin'in "*Martyred Armenia (1917*)" adlı eserinde komitacılık faaliyetlerinden tutuklanan Ermenilerin ve bir takım Müslümanların ifadelerine dayanılarak Vali Reşit Bey ve Müslümanlar suçlanmaktadır. Öncelikle şunu söyleyebiliriz ki bu kapsamdaki hatıra eserlerde veya propaganda amacıyla kaleme alınan kitaplardaki bilgilerin büyük ölçüde Osmanlı Arşiv belgeleriyle örtüşmediği görülmektedir. Bu eserlerde Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne ve Müslümanlara karşı giriştikleri ihtilal girişimlerine hemen hemen hiç yer verilmemektedir.

Bütün bu bilgiler ışında Osmanlı arşivi, tetkik ve yabancı eserlerden hareketle hazırlanan bu çalışma giriş ve beş bölümden oluşmuş ve muhteviyatı geniş bir şekilde ortaya konulmuştur. Nitekim:

Girişte, Diyarbakır'ın ilk çağlardan beri önemli bir yerleşim merkezi olduğuna vurgu yapılarak, Osmanlı öncesinde ve sonrasında vilayetin siyasi durumu hakkında ve vilayetin idari durumu, vilayette yaşayan gayrimüslim etnik ve dini unsurlar hakkında bilgi verildi. Ayrıca araştırma dönemi kapsamında vilayette yaşayan Müslim ve gayrimüslimlerin nüfus dağılımları, salnameler, Osmanlı nüfus istatistikleri, arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar dikkate alınarak ortaya konuldu.

Birinci bölümde, Ermeni meselesinin ortaya çıkmasına neden olan genel etmenler ele alındı. Bu bağlamda İngiltere, Fransa, Amerika ve Rusya'nın Osmanlı Devleti ile ilişkileri ve Ermenilere yönelik politikaları dile getirildi. Osmanlı ülkesinde

başlatılan misyonerlik faaliyetleri ve bu faaliyetlerin Ermeniler üzerindeki etkilerine yer verildi. Vilayette bulunan konsoloslukların faaliyetleri ele alındı. Ermeni komiteleri ve bu komitelerin Osmanlı ülkesindeki ve vilayetteki faaliyetleri anlatıldı. Ermeni toplumunun siyasallaşmasında önemli bir rol oynayan bazı Ermeni piskoposlarının faaliyetleri anlatıldı.

İkinci bölümde, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra vilayetin içinde bulunduğu durum ve Ayastefanos/Berlin antlaşmaları gereğince Osmanlı ülkesinde ve vilayette başlatılan ıslahat çalışmalarının mahiyeti dile getirildi. 1895 Ermeni olayları öncesinde vilayetteki gelişmelere ayrıntılı bir şekilde yer verildi. Burada, bazı aşiretlerin tutumu, bu dönemde vilayette görev yapan Fransız konsolosunun bazı iddiaları, Ermeni din adamalarının ve komitacıların faaliyetleri, Büyük Devletler tarafından Osmanlı Devletine kabul ettirilemeye çalışılan ıslahat çalışmalarının Ermeniler ve Müslümanlar üzerindeki yankıları, vilayette baş gösteren huzursuzluklar ve bu kapsamda alınan tedbirler belirtildi.

Üçüncü bölümde, 1 Kasım 1895 tarihinde başlayan ve vilayet geneline yayılan olaylar ve etkileri anlatıldı. Bu kapsamda, olaylarda yaşamını yitiren Müslim ve gayrimüslimlerin durumu dile getirildi. Vilayet merkezinde zarar görmeyen gayrimüslimlerin mahallelere göre dağılımı, olaylar sırasında hasar gören cami ve mescitlerin durumu ve meydana gelen yangının etkileri ifade edildi. Yine olaylar nedeniyle zarar gören çarşının yeniden inşası, olayların Ermeniler tarafından planlanarak yapıldığını gösteren deliller ve olayların Batı kamuoyundaki yankıları anlatıldı. Ayrıca olaylardan sonra vilayete gönderilen tahkikat heyetlerinin çalışmaları, meydana gelen mağduriyetlerin giderilmesi için alınan tedbirler ve Ermeniler dışındaki gayrimüslimlerin olaylara bakışları ortaya konuldu.

Dördüncü bölümde, 1895-1914 yılları arasında vilayetteki bir takım gelişmelere yer verildi. Bu kapsamda, vilayette başlatılan ıslahat çalışmaları, Ermeni komitelerinin ve Fransız konsolosluğunun bazı faaliyetleri, Ermenilerin göçleri, olaylardan sonra vilayette kurulan Ermeni yetimhaneleri ve misyonerlik çalışmaları ile Meşrutiyet döneminde Müslüman-Ermeni ilişkileri ele alındı.

Beşinci bölümde, Birinci Dünya Savaşı sırasında vilayetin içinde bulunduğu durum, Ermenilerin faaliyetleri ve tehcir anlatıldı. Ermeni komitelerinin ihtilal planları, dam taburu ve silahların açığa çıkarılması, vilayet Ermenilerinin tehciri ve bu süreçte meydana gelen olaylar ifade edildi. Tehcir esnasında meydana gelen veya iddia edilen

hususlarla ilgili olarak Diyarbakır valisi Mehmet Reşit ile ilgili ileri sürülen iddialara yer verildi. Emval-i Metruke komisyonun faaliyetleri, tehcir edilmeyen Ermenilerin vilayetteki faaliyetleri ve Fransızlarla ilişkisi ile tehcir nedeniyle yapılan suçlamalar ve yargılamalar dile getirildi.

Yukarıdaki bilgiler ışığında görüldüğü gibi tezin hazırlanması orijinal ve yeni bilgiler ışığında olaylara daha objektif bakabilmek için istifadeye sunuldu.

GİRİŞ

1. DİYARBAKIR TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

1.1. Şehrin Adı

Diyarbakır, Dicle havzasının yukarı kesiminde, nehrin sağ yakasında denizden yüksekliği 650 m. olan bir platoda, önemli ticaret ve ulaşım yolları kavşağında kurulmuştur[1]. Irak ve İran'ı Akdeniz ve Karadeniz'e bağlayan yolların kavşağında kurulan şehrin ilk adı olarak Asur hükümdarı Adad-Nirari I (M.Ö. 1310-1281)'den kalma bir kılıç kabzasında "Amidi" veya "Amedi" olarak yazılmıştır. Aynı ad milattan önce 800, 762, 726 ve 705 yıllarından kalma Asur valilerinin isimlerini bildiren belgelerde de görülmüştür. Bu adın şehrin ve bölgenin ilk egemen medeni halkı olan Subaru (Hurri)'lardan kalma olduğu da söylenmiştir. Romalı tarihçi Antakyalı Ammianus Marcellinus, M.S. 359'da gördüğü şehirden "Amida" diye bahsetmiş ve bundan sonraki Roma ve Bizans kaynaklarında hep bu adla anılmıştır[2].

Şehrin en eski adı olarak belirtilen "Amid"in ne anlama geldiği ve menşei hakkında çeşitli fikirler öne sürülmüştür[3]. Ancak ilk çağlarda "Amidi" veya "Amedi" adını taşıyan şehrin, "Amid" şeklinde değiştiği konusunda fikir birliği olduğu görülmektedir[4]. "Amid" adı Türklerin burayı ele geçirmelerinden sonra da devam etmiş ve bazı Türkçe kaynaklarda "Kara Amid" veya "Kara Hamid" şeklinde de zikredilmiştir[5]. Kara sıfatının kullanılmasının sebebi, şehri çevreleyen surların siyah bazalt taştan yapılmış olmasındandır[6].

İslâmi dönemde bu isim "Amid" şeklini almış ve XVII. yüzyıla kadar hem şehir hem de onun merkez olduğu sancağın adı olarak kullanılır. Şehrin daha sonraki adı olan Diyarbekir, Müslüman Araplar bölgeyi fethettikten sonra, Rebia Arapları'nın iki büyük kabilesinden biri olup Dicle kenarlarında yaşayan Bekir b. Vail kabilesinin yayıldığı topraklara verilen "Diyâr Bekr" veya "Diyâr-ı Bekr" adına dayanır. Diyarbekir'in bu bölge için ne zamandan beri kullanıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, VIII. yüzyıldan itibaren kaynaklarda geçtiği görülür. Diyâr-ı Bekr, Osmanlı hâkimiyeti döne-

---

[1] Nejat Göyünç, "*Diyarbakır*", DİA, C.IX, İstanbul, 1994, s. 464
[2] Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.I, Ankara, 1998, s. 3
[3] İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Ankara 1995, s.1-2
[4] Besim Darkot, "*Diyarbakır*", İA, C. III, İstanbul, 1994, s. 601
[5] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.I, s. 3
[6] Basri Konyar, *Diyarbakir Tarihi*, Ankara, 1936, s.14; Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır, 1936, s. 47

minde Diyarbekir şeklini alarak Amid şehri ve sancak merkezi olmak üzere teşkil edilen beylerbeyliğinin adını alır, XVII. yüzyıldan sonra şehir merkezi için kullanılmaya başlanır, 1937'de ise Diyarbakır'a dönüştürülür[7].

Diyarbekir isminin Bekir b. Vail kabilesinin hâkimiyet alanı olmasından dolayı bu ismi aldığı tarihçiler tarafından kabul görmekle birlikte, "Diyarbekir" adının kökeni üzerinde bu görüşe genel olarak aykırı fikirler de ileri sürülmüştür. Bunlardan biri "Diyarbekir" adının "Tigranokerta" adından geldiği iddiası olmuştur. Özellikle Ermeni tarihçiler tarafından ileri sürülen bu iddiaya göre "*Tigranokerta*" olduğu belirtilen Diyarbakır'ın[8] Büyük Dikran olarak bilinen Ermeni Kralı II. Dikran'ın (MÖ 90-36) Orta ve Güney Anadolu üzerine yaptığı seferler esnasında 300.000 esir getirdiği ve bu esirlerle Diyarbakır'ı (Dikranakert) inşa ettiği rivayet edilmiştir[9]. Bu iddianın gerçekle bir ilgisi olmadığı gibi "Tikranokerta"nın yeri hala tartışma konusu olmaya devam etmiştir. Bununla birlikte tarihçilerin büyük bir kısmı Tiktanokerta'nın Mardin'in Turabdin bögesinde veya Silvan tarafında olduğu belirtmişlerdir[10].

1.2. Şehrin Konumu ve Önemi

Diyarbakır vilayeti sınırları içerisinde yer alan eski yerleşim merkezleri, bölgenin çok eski tarihlerden itibaren önemli bir yerleşim yeri olduğunu gösterilir. Ancak, Karacadağ'dan Dicle'ye kadar uzanan geniş bazalt platonun doğu kenarında ve Dicle vadisinden 100 metre kadar yükseklikte geniş bir düzlük üzerine kurulmuş olan Diyarbakır şehrinin ne zaman kurulduğu kesin olarak belli değildir[11].

Diyarbakır Vilayeti, kuzeyinde Erzurum, Kuzeydoğusunda Bitlis, Van; kuzeybatı tarafından Mamuretü'l-aziz; güneyinde Halep ve doğu tarafında Musul vilayetleriyle çevrilidir[12]. Doğu ile batıyı birleştiren bir noktada, Dicle vadisine hâkim bir tepe üzerinde inşa edilmiş olan Diyarbakır şehri, kara iklimine sahip olmasına rağmen, stratejik bir merkez ve bunun yanı sıra önemli bir ticaret şehridir. Oldukça verimli topraklara sahip olan şehir, aynı zamanda önemli bir ticaret merkeziydi. Şehir, etrafını kuşatan set halindeki surlar sayesinde iyi korunurdu[13].

---

[7] Nejat Göyünç, "*Diyarbakı*r", s. 465
[8] İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e*, s.1; H.1308 (1890-1891) Salname-i Diyarbekir, C.IV, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, 1999, s.76
[9] Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.46
[10] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.I, s.5
[11] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.I, s.2
[12] H.1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s. 271
[13] İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e*, s.11

Şehrin arazisi umumiyetle dağlık bir alana sahip olup dağları üç sıra halinde uzanmaktadır. Birinci sırada Toros silsilesinin devamı olan dağlar, diğer silsile Fırat vadisini Dicle havzasından ayıran Akdağ silsilesidir ki batıya uzanarak Mamuretü'l-aziz vilayetine kadar uzanır. İkincisi Karacadağ silsilesidir ki doğu tarafına doğru uzanıp Dicle havzasını Fırat havzasından ayırır. Üçüncü silsile batı tarafından yine iki ırmağın havzasını ayıran İsrabidin silsilesidir ki bunlara Mardin dağları da denilir[14].

XIII. ve XIV. asırlarda Anadolu şehirleri arasında ticari açıdan büyük bir öneme sahip olan Diyarbakır aynı zamanda Anadolu'dan doğuya gelen ve giden yolların kesiştiği bir merkez olmuştur. Şehir bu özelliğini Osmanlı devleti zamanında da korumuştur. XVI. yüzyılda Diyarbakır'da darphane, kirişhane, macunhane, boyahane, tabakhane, başhane ve şemihane gibi önemli tesislerin ve şehrin özellikle pamuk üretimi açısından ayrı bir değere sahip olduğu görülmüştür.

XVII. yüzyılda Diyarbakır özellikle Van, Halep ve Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkezdir. Ticaret oldukça gelişmiş özellikle kırmızı pamuklu bez ve deri önemli bir yere sahiptir. Aynı yüzyılda Halep bölgesine büyük miktarda hayvan ihracatı yapan ve ipek endüstrisi de oldukça gelişmiş olan bir bölgedir.

Diyarbakır bölgesi XVI. yüzyılın sonları ve XVII. yüzyılda bütün Anadolu'yu etkisi altına alan Celali İsyanları sırasında büyük tahribat gören bir bölge konumundadır. Bununla beraber, Diyarbakır XVIII. yüzyılda da büyük bir ticaret merkezi ve önemini koruyan bir bölge durumundadır. XIX. yüzyılda ise özellikle Bağdat-Diyarbakır karayolunun yolunun oldukça işlek olduğu belirtilmektedir[15].

1.3. Osmanlı Devleti'nden Önce Diyarbakır

Irak ve İran'ı Akdeniz ve Karadeniz'e bağlayan yolların kavşağında kurulan şehrin M.Ö. 2300'den beri bir yerleşim merkezi olduğu, kalesinin bir kısmının milattan önce IV. yüzyıldan kaldığı tahmin edilmektedir. Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu Yukarı Dicle bölgesinde MÖ 3000'den itibaren Akadların, Gutilerin daha sonra MÖ 2000'de Hint-Avrupai bir kavim olan Hurri-Mitannilerin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakır bölgesine MÖ 1000'den itibaren ise Sami kökenli Arami kabilelerin yerleştiği ve bunu takiben bölgeye Asurların hâkim olarak MÖ IX. yüzyıldan sonra,

[14] Şemsettin Sami, "*Diyarbekir*", Ka'mus'ul A'lam, C.III, İstanbul, 1306, s. 2203
[15] İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e*, s. 13-14

Diyarbakır'ı Asur devletinin bir eyaleti haline getirdikleri görülmektedir. Bu bölgeye bir ara Urartuların, daha sonra tekrar Asurluların hâkim oldukları bilinmektedir.

İskit ve Med akınlarının hem Urartuları hem de Asurluları ortadan kaldırmasıyla, bölgeye VI. yüzyılın ilk yarısından önce Medler, ikinci yarısında ise Persler hâkim olmuşlardır. Bunu MÖ IV. yüzyılda İskender hâkimiyeti takip etmiş ve bunu da takiben Selevkoslar bölgeyi ele geçirmişlerdir. Milattan sonraki dönemlerde bölge Romalıların eline geçmiş ve bu tarihten sonra uzun bir süre Roma-İran hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur[16].

Roma ve bunu takiben Bizans hâkimiyetleri sırasında Diyarbakır, bu devletlerin İran'a karşı yürüttükleri mücadelede ileri bir karakol vazifesi görmüştür[17]. Doğu Roma (Bizans) İmparatoru II. Constantinus (337-362) şehrin etrafını 349'da Sasanilere karşı surla çevirterek burasını bölgenin askeri ve idari merkezi haline getirmiştir. Ancak buna rağmen şehir 359 ve 502'de Sasani işgaline uğramaktan kurtulamamıştır[18].

Diyarbakır 639'da el-Cezire bölgesinin fethiyle görevlendirilen İyaz bin Ganem'in ordusunun sol kanadını kumanda eden Halid b. Velid tarafından zapt edilmiştir. Bu tarihten sonra Diyarbakır uzun bir dönem İslam devletlerinden Emeviler ve bunu takip eden Abbasilerin elinde kalmış ve bu dönemde Arap-Bizans mücadelelerinde önemli bir rol oynamıştır[19].

Diyarbakır bölgesi, Emevi Halifesi Abdülmelik zamanından itibaren bu yöredeki Araplar arasında taraftar bulan Haricilerin isyanı ile karışıklıklar içine düşmüş ve 869'dan itibaren Şeyhoğulları emirliğinin yönetimi altında otuz sene kalmıştır. 899'da halife Mu'tazıd Billâh'ın Amid'i kuşatıp ele geçirmesiyle şehir tekrar Abbasi hâkimiyetine geçmiştir[20]. Bunu takriben 930-978 yılları arasında Hamdaniler; 978-984 yıllarında Büveyhoğulları ve 984-1085 tarihlerinde ise Mervaniler bu bölgeye hâkim olmuşlardır. 1040 tarihinden sonra Selçukluların öncüleri sayılan Oğuzlar, Diyarbakır bölgesine şiddetli akınlar yapmışlar ancak Mervaniler'in Selçuklu hâkimiyetini tanıyıp, itaat edeceklerini bildirmeleri üzerine akınlardan vazgeçmişlerdir[21].

Mervani emirinin Hıristiyanlara imtiyazlı mevkiler vermesi ve Fatimilerle temas kurmaları üzerine Sultan Melikşah bölgeyi 1085'te fethetmiştir. Diyarbakır 1093-1097

---

[16] İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e*, s.3
[17] Ernest Honigman, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, trc., Fikret Işıltan, İstanbul, 1970, s.76
[18] Besim Darkot, *a.g.m*, s. 606
[19] Mükrimin Halil Yinanç, "*Diyarbekir"*, İA, C.III, s.606
[20] Mükrimin Halil Yinanç, *a.g.m*, s.607
[21] Mükrimin Halil Yinanç, *a.g.m*, s.611-612

yılları arasında Suriye Selçukluları hâkimiyetinde kalmışsa da Berkyaruk tarafından tekrar Büyük Selçuklu devletine bağlanmıştır. 1183 tarihinde ise Eyyubi Sultanı Selahaddin tarafından fethedilerek yönetimi Artuklu Emiri Nureddin Mehmed'e verilmiştir. Bunun sebebi Nisanoğulları Beyliği'nin bölgede uyguladığı baskı ve zorbalıktan halkın yılması olmuştur. Şehir, 1232'de Eyyubiler tarafından tekrar idare edilmiş ancak bu dönem oldukça kısa sürmüş ve 1240 yılında Anadolu Selçuklu idaresine girmiştir[22].

İlhanlı Sultanı Baycu, 1245 tarihinde Diyarbakır'ı İlhanlı topraklarına katmıştır. 1247'de Eyyübiler tekrar Diyarbakır'ı ele geçirmişlerse de, İlhanlılar burasını tekrar geri almış ve Batı seferleri için merkez olarak kullanmışlardır. İlhanlılardan sonra Mardin Artuklularının ve Moğolların hâkimiyetinde kalan Diyarbakır 1394 tarihinde Timur Devletinin hâkimiyetine girmiş ve Akkoyunlu beyi Karayülük Osman'a ıkta olarak verilmiştir.

Akkoyunlular 1401-1507 tarihleri arasında, Diyarbakır merkez olmak üzere büyük bir devlet kurmuşlardır. Ancak daha sonra Uzun Hasan devlet merkezini Tebriz'e taşımış, Diyarbakır devlet merkezinden gönderilen valiler tarafından idare edilmiştir. Uzun Hasan'ın 1473'te Fatih Sultan Mehmet'e yenilmesi bu devletin sonunu hazırlamış, 1507 tarihinde Akkoyunlu devleti yıkılmış ve bölge Şah İsmail'in eline geçmiştir. Diyarbakır böylece Safevi hâkimiyetine girmiş ve bu durum 1515 yılında Osmanlı Devleti'nin fethiyle sona ermiştir[23].

23 Ağustos 1514 tarihinde Çaldıran Savaşı'nda Safevilerin yenilmesi ve tarihçi İdris-i Bitlisi'nin Doğu Anadolu'daki faaliyetleri sonucu yöredeki Sünni beylik ve aşiretlerin birer birer Osmanlı hâkimiyetini kabul etmeleri üzerine Amid halkı da ayaklanarak şehirdeki Safevi kuvvetlerinin bir kısmını öldürmüş, bir kısmını da şehirden çıkarmıştır. Neticede halk, Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'e bağlılığını bildirmiş ve şehir Eylül 1515'te Osmanlı hâkimiyetine girmiştir[24].

1.4. Osmanlı Devleti Döneminde Diyarbakır

4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmet Paşa, Diyarbakır Beylerbeyiliğine getirilmiş ancak bölgede Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında mücadele iki yıl daha devam emiştir. Nihayet 1517 senesi Mayıs ayı ortalarında, Bıyıklı Mehmet Paşa

[22] İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e*, s. 4
[23] M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyarbakır*), Ankara, 2000, s. 83; Yılmazçelik, *a.g.e*, s. 5
[24] Nejat Göyünç, " *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*", Türk Tarihi Dergisi, VII, İstanbul, 1969, s.23

kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri, Mardin Koçhisar yakınlarında Dede Kargın sahasında, Safevi kuvvetlerini kesin bir yenilgiye uğratmışlardır[25]. Böylece Diyarbakır'ın yanı sıra Hısn-ı Keyfa, Ergani, Ruha (Urfa), Mardin, Siirt gibi Güneydoğu Anadolu'nun önemli kaleleri de kısa zamanda Osmanlı devletinin eline geçmiştir[26].

Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın, Irakeyn seferleri sırasında dört defa Diyarbakır'a geldiği anlaşılmıştır. 27 Ağustos 1535'te Tebriz'den hareket eden padişah, Hoy, Erciş, Ahlât üzerinden tekar Amid'e gelmiş ve 11 Kasım 1535'te Diyarbakır'dan ayrılmıştır[27].

XVII. ve XVIII. yüzyıl Diyarbakır tarihini ancak bir kısım genel mahiyetteki hadiselerden takip edebiliyoruz. Bu cümleden olmak üzere Kuyucu Murat Paşa'nın Celalileri tenkilinden sonra çıktığı İran seferi dönüşünde kışı Diyarbakır'da geçirdiği ve baharda tekrar, İran üzerine hareket etmek üzere iken 6 Ağustos 1611 tarihinde burada vefat ettiği görülmektedir.

Yine 1617 yılında Vezir-i Azam Halil Paşa kumandasında İran seferine çıkan Osmanlı ordusu Kırım Hanı'nın kendilerine katılmasını beklemek üzere, Diyarbakır'da kışlamıştır. IV. Murat döneminde ise İran seferi için padişahtan önce Vezir-i Azam Mehmet Paşa, Diyarbakır'da kışlamış ve IV. Murat da Bağdat seferine giderken (1638) ve IV. Murat bu seferden dönerken de Şubat 1639'da tekrar Diyarbakır'a uğramıştır[28].

XVI. yüzyılın ortalarında bozulan ekonomik durumun ortaya çıkardığı meseleler bu bölgede de tesirini göstermiş ve XVII. yüzyılın ikinci yarısında asayiş oldukça bozulmuştur. Şehir XVII. yüzyılda salgın hastalıklar dolayısıyla oldukça sıkıntılı günler yaşamıştır. 1712'de ve 1716'da ve yüzyılın sonunda üç büyük veba salgını olmuş, pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Aynı salgın 1816 ve 1827'de tekrarlanmış, 1843'teki kolera salgını uzun bir süre devam etmiş, bu yüzden vergilerin azaltılması istenmiştir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında vilayetin maruz kaldığı tabii afetlerden birisi de kıtlıktır. 1805, 1810, 1817 ve 1845 yıllarında peş peşe kısa aralıklarla meydana gelen kuraklık ve iyi ürün alınamaması nedeniyle köylerin bir kısmı boşalmıştır. Şehirdeki esnaf bu afetlerden etkilenmiş ve çevre şehirlere mal gönderilemez olmuştur. 1825-1843 arasında yollarda asayişsizlik hüküm sürmüş ve kervanlar sık sık soyulmuştur. Şehirde

---

[25] Mehdi İlhan, *a.g.e*, s.83
[26] Nejat Göyünç, "*XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*", s.26
[27] Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.II, Ankara,1998, s. 560-561
[28] İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e*, s. 9

ise zaman zaman aynı yüzyılda askeri gruplar ayaklanmış, bu durum bazı işyerlerinin tahribine sebep olmuştur[29].

XIX. yüzyıla gelinceye kadarki geçen süre içerisinde Diyarbakır'ın, ilk dönemlerdeki kadar olmasa bile, yine de önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı devleti, Diyarbakır'a ayrı bir kıymet vermiş ve buraya tayin olunan valiler şehirde pek çok dini ve sosyal yapılar inşa ettirmişlerdir. Osmanlılar zamanında bu derece önem verilen ve imar edilen Diyarbakır şehri, kültür bakımından da önemli bir merkez olmuştur[30].

1.5. Diyarbakır Vilayetinin İdari Yapısı

Diyarbakır Vilayetinin idari yapısına baktığımızda, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Amid merkez olmak üzere Diyarbakır Beylerbeyiliği kurularak 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmet Paşa'ya verilmiştir. Diyarbakır Beylerbeyiliği'nin ilk idari taksimatına bakıldığında ilk dönemlerde Safevi dönemi tesiri ile oldukça geniş bir sınıra sahip olduğu ve bütün Doğu Anadolu'nun bir arada toplandığı görülmektedir[31].

Mayıs 1517'de Mardin Kalesinin de Osmanlıların eline geçmesiyle Diyarbakır bölgesindeki Hısnıkeyfa, Ergani, Ruha (Urfa), Siirt gibi bütün kaleler ve önemli merkezler aynı idare altında toplanmış bulunuyordu. 1518 yılında yapılan tahrire göre Diyarbakır Beylerbeyiliğine bağlı on iki sancak görülüyordu. Bu sancaklar: Amid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Kiğı ve Çemişgezek sancaklarıdır[32].

Kısa bir süre sonra Amid ve Mardin birleştiriliriyor, Berriyecik bir kaza olarak Mardin Sancağına bağlanıyor, Musul ve Deyrirahhe, Ane ve Hit sancakları da Diyarbakır Beylerbeyiliğine dâhil ediliyordu. Böylece on dört sancaklı bir Beylerbeyilik haline geliyor, bu beylerbeyliğe 1522 yıllarında 16 kale, 29 şehir (nefs), 2876 karye (köy), 1039 mezra, 17 ada ve 465 dolap (bedesten içindeki küçük dükkân) bağlanıyordu[33].

Bu sancaklar dışında bazı resmi belgelerde birer sancak olarak gösterilen fakat yurtluk ocaklık sisteminde idare edilen Atak, Palu, Eğil, Çapakçur, Sason, Tercil, Kulp, Bitlis, Cizre, Genç, Çüngüş, Hısnıkeyfa gibi birimler de Beylerbeyiliğine bağlanmıştır.

---

[29] Nejat Göyünç, "*Diyarbakır*", s. 608
[30] Mükrimin Halil Yinanç, *a.g.m*, s. 345
[31] Göyünç, "*XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*", s. 27-30
[32] BOA, *Tahrir Defteri*, nr. 64, s.64
[33] BOA, *Tahrir Defteri*, nr. 998, s.279

Bağdat'ın fethinden sonra Ane ve Hit ile Musul sancaklarının Bağdat Beylerbeyiliğine; Urfa'nın da bazen Diyarbakır'a bazen de Rakka Eyaletine bağlandığı ve onun merkez sancağını oluşturduğu görülmüştür. XVI. yüzyıl ortalarından sonra Bitlis de Van Beylerbeyiliğine dâhil edilmiş, XVII. yüzyılın ortalarında ise Cizre, Eğil, Genç, Palu ve Hazro birer hükümet olarak Diyarbakır Beylerbeyiliğine bağlı gösterilmiştir[34].

Diyarbakır Vilayeti XIX. yüzyılda birçok değişikliğe uğramıştır. 1869'da Diyarbakır, Mamuretü'l-aziz (Elazığ), Siirt ve Mardin sancaklarından müteşekkildi. Daha önce birer sancak olarak Diyarbakır vilayetine bağlı pek çok yer de kaza haline getirilmiştir. Ergani, Palu ve Malatya kazaları Mamuretü'l-aziz; Siverek, Lice, Silvan ve Re'sülayn kazaları Diyarbakır; Cizre ve Nusaybin kazaları ise Mardin sancaklarına bağlanmıştır[35].

H.1286 (1869-1870) tarihli vilayet salnamesine göre Diyarbakır Vilayetinin idari taksimatı aşağıdaki şekildedir.

Tablo 1. 1869-1870 Tarihlerinde Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı[36]

Diyarbakır Merkez Sancağı Kazaları	1- Amid
	2- Siverek
	3- Lice
	4- Silvan
	5- Resulayn
Mamuretü'l-aziz Sancağı Kazaları	1- Harput
	2- Ergani Madeni
	3- Palu
	4- Maden-i Keban
Malatya Sancağı Kazaları	1- Malatya
	2- Hısn-ı Mansur
	3- Kahta
Siirt Sancağı Kazaları	1- Şirvan
	2- Garzan
	3- Eruh
Mardin Sancağı Kazaları	1- Mardin
	2- Midyat
	3- Cizre

[34] Göyünç, "*Diyarbakı*r", s.468
[35] Göyünç, "*Diyarbakı*r", s.469
[36] H.1286 (1869-1870) Salname-i Diyarbekir, C.I, s. 74

H.1287 (1870-1871) tarihli vilayet salnamesine baktığımızda vilayete bağlı sancakların aynı kalmakla birlikte, kaza sayılarında değişiklikler olduğu görülmektedir. Bu değişiklikler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2. 1870-1871 Tarihlerinde Diyarbakır Vilayetinin İdari Taksimatı[37]

Diyarbakır Merkez Sancağı Kazaları	1- Amid
	2- Siverek
	3- Lice
	4- Silvan
	5- Resulayn
Mamuretü'l-aziz Sancağı Kazaları	1- Harput
	2- Arapgir
	3- Palu
	4- Eğin
	5- Çarsancak
Malatya Sancağı Kazaları	1- Malatya
	2- Hısn-ı Mansur
	3- Akçadağ
	4- Besni
	5- Kahta
Siirt Sancağı Kazaları	1- Şirvan
	2- Garzan
	3- Eruh
	4- Sason
Mardin Sancağı Kazaları	1- Mardin
	2- Nusaybin
	3- Midyat
	4- Cizre

H.1288 (1871-1872) tarihli salnamede, idari taksimatta bazı kazalar dışında değişiklik olmamıştır. Diyarbakır sancağına Ergani Madeni kazası dâhil olmuş ayrıca

[37] H.1287 (1870-1871) Salname-i Diyarbekir, C.I, s.136

Mamuretü'l-aziz sancağına Keban Madeni tekrar dâhil olmakla birlikte sancakların idari taksimatında bir değişiklik olmamıştır[38]. 1875 tarihinde yapılan yeni idari düzenleme sonucunda Mamuretü'l- aziz sancağı, Diyarbakır Vilayetinden ayrılarak önce müstakil mutasarrıflık haline, 1878 tarihinde ise vilayet haline getirilmiştir.

H.1300 (1882-1883) tarihli vilayet salnamesine göre, Diyarbakır vilayeti, Mardin, Malatya ve merkez olmak üzere üç sancaktan meydana gelmektedir. Diyarbakır merkez sancağına Lice ve Silvan kazaları; Malatya sancağına, Akçadağ, Hısn-ı Mansur, Besni, Kâhta kazaları; Mardin sancağına ise Midyat, Avine, Şırnak ve Cizre kazaları bağlıdır. 1882 senesinde Siirt sancağı Diyarbakır sancağından ayrılmıştır[39]. Bir yıl sonraki H. 1301 (1883-1884) tarihli vilayet salnamesinde ise, Malatya sancağının Diyarbakır vilayetinden ayrıldığı, buna mukabil Ergani Madeni sancağının oluşturulduğu görülmektedir[40].

Şemseddin Sami'nin "*Kamusu'l-Alam*"ında 1890 tarihinde Diyarbakır vilayeti, üç sancak, 13 kaza, 88 nahiye ve 3210 köyden meydana gelmektedir[41]. H.1308 (1890-1891) tarihli salnamede vilayet, Diyarbakır, Maden ve Mardin Sancaklarından meydana gelmektedir. Buna göre merkez sancak, nefs-i Diyarbekir, Lice, Silvan, Siverek ve Derik kazalarıyla Şark, Kika Tirkan, Garb-i Ömerkan, Behramki, Beşiri nahiyelerinden meydana gelmektedir. Lice kazası Hani; Silvan kazası Hazro ve Mihrani; Siverek Kazası, Yenişehir, Karakeçi, Karacadağ, Çem-i Garb, Burhan ve Hoşin; Derik kazası ise, Mahal ve Metinan nahiyelerini kapsamaktadır. Böylece merkez sancak beş kaza ve dokuz müdürlükten (nahiye) oluşmaktadır. Vital Cuinet, Diyarbakır sancağının 17.530 km2'lik bir alan kapladığını ve 1.056 köyü içerdiğini kaydetmektedir[42]. Mardin sancağı, Hamidiye, Cizre, Midyat, Nusaybin, Avina kazalarıyla İlyan, Silopi, Hasankeyf, Ğurs nahiyelerinden oluşmaktadır. Maden sancağı ise, Maden ve Çermik kazalarıyla Ergani, Eğil, Palu, Karabegan ve Çüngüş nahiyelerinden müteşekkildir[43].

---

[38] H.1288 (1871-1872) Salname-i Diyarbekir, C.I, s.212; H.1287 (1870-1871) Salname-i Diyarbekir, C.I, s.136; H.1289 (1872-1873) Salname-i Diyarbekir, C.I, s. 247-267; H.1290 (1873-1874) Salname-i Diyarbekir, C.I, s.382; H. 1291 (1874-1875) Salname-i Diyarbekir, C.II, s. 116; H.1292 (1875) ve H. 1293 (1876) tarihli Salname-i Diyarbekir'de de aynı bilgi verilmektedir. H.1294 (1877) Diyarbakır Salnamesine göre Mamuretü'l-aziz sancağının idari taksimatı yapılmamıştır. Çünkü bu dönemde Mamuretü'l-aziz Diyarbakır'dan ayrılmıştır. Bu salnameye göre dört sancak vardır. Sırayla Diyarbakır, Malatya, Siirt ve Mardin sancaklarıdır. H. 1294 (1877) Salname-i Diyarbekir, C.III, s.103

[39] H.1300 (1882-1883) Salname-i Diyarbekir, C.III, s. 170

[40] H.1301 (1883-1884) Salname-i Diyarbekir, C.III, s.252; H.1302 (1884-1885) Salname-i Diyarbekire göre de idari taksimat değişmemiştir.

[41] Şemsettin Sami, *a.g.e*, s. 2206-2207

[42] M.Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, İstanbul, 2003, s. 55

[43] H. 1308 (1890-1891) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.62

H.1317/1319 (1899-1901), H.1321 (1903-1904) ve 1321 (1905) tarihli salnamelere göre, Diyarbakır vilayetinde on dört şehir ve kasaba, elli yedi nahiye, 3323 karye ile Diyarbakır, Mardin ve Ergani Madeni adıyla üç büyük sancak vardır. Vilayet merkezinin kuzey doğu ve güney batı tarafında olan ve aynı zamanda merkez vilayete bağlı altı kaza bulunmaktadır[44]. Bunlar, Diyarbakır, Silvan, Siverek, Lice, Derik ve Beşiri kazalarıdır. Bunlarda bir şehir, 5 kasaba, 20 nahiye ve 1426 karye vardı. Bu alanın genişliği 18.930 km2'dir. Diyarbakır kazası, Altunakar, Baharlu, Kargalu ve Sepiyak nahiyeleri; Siverek kazası, Karakeçi, Bucak, Hoşin, Karacadağ ve Yenişehir nahiyeleri; Silvan kazası; Hazro, Diron, Hendif, Miraliyan, Şeyh Davudan nahiyeleri; Lice kazası, Hani ve Karaz nahiyeleri; Derik kazası, Mazıdağı ve Metinan nahiyeleri; Beşiri kazası ise Tepe ve Bahems nahiyelerinden meydana gelmektedir[45].

Vilayetin güneydoğusunda Mardin sancağına bağlı dört kaza bulunmaktadır. Mardin, Avine, Midyat ve Nusaybin kazalarında 4 kasaba, 9 nahiye ve 1139 karye bulunmakta olup, 20.740 km2'lik bir alanı kapsamaktadır[46]. Mardin kazası, Koçhisar nahiyesi; Midyat kazası Habızbını, Basabrin, Hasankeyf, Kerboran nahiyeleri; Avine (Savur) kazası, Şeyhan, Ömerkan-ı Fevkani, Ömerkan-ı Tahtani nahiyeleri; Nusaybin kazası, Hababb, İlyan, Mihrikan nahiyeleri; Cizre kazası ise Silopi ve Hezak nahiyelerinden oluşmaktadır[47].

Vilayetin kuzey batısında bulunan Ergani Madeni sancağına tabii üç kaza vardır. Bunlar Maden, Palu ve Çermik kazalarıdır. Üç kasaba, 28 nahiye ve 748 karyeden meydana gelen Ergani Madeni sancağı 8530 km2'lik bir alanı kapsamaktadır[48]. Maden kazası, Ergani, Piran, Perdenc, Bermaz, Kalliş, Anceviz, Abdalan, Zahoran, Demirli nahiyeleri; Palu kazası, Karaçor, Bulanık, Veşin, Karapınar, Sivan, Ohi, Gökdere, Hun

---

[44] H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir (Zeyl), C.V, s.190; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C.V, s.296

[45] H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.176; 317/1319 Salname-i Diyarbekir (Zeyl), C. V, s.193/194; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.298-299; H.1323 (1905) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.405/406

[46] H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir (Zeyl), C.V, s.190; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C.V, s.296

[47] H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.176; 317/1319 Salname-i Diyarbekir (Zeyl), C. V, s.193/194; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.298-299; H.1323 (1905) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.405/406

[48] H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir (Zeyl), C.V, s.190; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C.V, s.296

nahiyeleri; Çermik kazası ise, Çüngüş, Rutan, Konağı, Mansuri ve Medye nahiyelerinden meydana gelmektedir[49] (bkz Harita 1).

2. DİYARBAKIR'DA YAŞAYAN GAYRİMÜSLİM UNSURLAR

Diyarbakır (Amid) anayollar üzerinde müstahkem şehir ve ticaret mevkii rolünü oynadığından[50] dolayı daha ilk çağlardan itibaren birçok kavim ve devletin ilgisini çekmiş ve bu nedenle değişik uygarlıkların kurulmasına neden olmuştur[51]. Birçok medeniyetin kurulmasına ev sahipliği yapan Diyarbakır şehrinde değişik milletler ve inanç gurupları var olmuştur. XIX. yüzyılda, Diyarbakır'da yaşayan şehir halkının büyük bir çoğunluğu Müslüman olmakla birlikte, Hıristiyanlığın çeşitli mezheplerine mensup milletler ve gruplar, Yahudiler ve sayıları az olmakla birlikte Yezidi ve Şemsilerin de olduğu bilinmektedir. Diyarbakır'ın İslamiyet'ten önceki ahalisi üç dinde idiler: Şemsiler (güneşe tapanlar), Yahudiler ve Hıristiyanlardır[52].

2.1. Yahudiler

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Yahudilerin bu bölgeye ne zaman geldiği belli olmamakla birlikte, genel kabul gören kanaate göre; bunlar Hz Süleyman'ın ölümünden sonra güneyde Yehuda ve kuzeyde İsrail olarak ikiye bölünmüş olan krallıklardan İsrail krallığına ait Samiriye şehrinden tehcir edilmiş olan Yahudilerdir[53]. Bunlara Babil döneminde Kral Nabukadnazer'in, güneyde Yehuda krallığını fethedip burada yaşayan Yahudileri tehcir etmesi üzerine burada yaşamış olan Yahudiler de eklenmiştir. Bu iki grup önce Asur diyarına, daha sonrada Kürdistan'a yerleşen ilk Yahudiler olmuştur[54]. Bu bölgede yaşayan Yahudilerin Aramice konuşmaları ve konuşmuş oldukları Aramice'nin, Talmud'u derlemiş olanların kullanmış oldukları

---

[49] H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.176; 317/1319 Salname-i Diyarbekir (Zeyl), C. V, s.193/194; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.298-299; H.1323 (1905) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.405/406

[50] Besim Darkot, *a.g.m*, s.602

[51] Özellikle Bizans-Sasani devletleri arasında çok ciddi savaşların olmasına, büyük insan kaybına ve şehrin tahribine neden olduğu görülmektedir. Süryani Mar Yeşua, *Vakayiname*, trc: Mualla Yanmaz, İstanbul,1958 s.30-44

[52] Şevket Beysanoğlu, a.g.e, C. I, s.129/130

[53] Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Kilise*leri, Ankara, 2002, s. 188

[54] Yahudi araştırmacılar Diyarbakır dâhil Doğu ve Güneydoğu Anadolu Yahudilerini genellikle Kürt Yahudileri olarak değerlendirmişlerdir. Bkz. Rıfat N. Bali, "*Diyarbakır Yahudileri*", Diyarbakır Müze Şehir, Ankara, 1999, s.367

Aramice ile aşağı yukarı aynı olması bu yerleşimcilerin Samiriye'den kovulanların soyundan geldiklerinin kanıtıdır[55].

Süryani Mar Yeşua, (MS 494-507) Tella'nın (Viranşehir) Yahudiler tarafından meskûn olduğunu ve buranın yönetimini ellerinde bulunduğunu belirtirmektedir[56]. Eğil'de Elyesa, Zülkif ve Nebi Harun gibi Yahudi peygamberlerinin ve evliyalarının mezarlarının olması veya söylenmesi, Yahudiliğin Diyarbakır ve çevresindeki varlığının çok eski olduğunu göstermektedir. Bununla beraber bu velilerin Yahudi dininin yayılması[57] için mi yoksa tehcirden (zorunlu göçten) dolayı mı bu bölgeye gönderildiği bilinmemektedir. Hıristiyanlık Mezopotamya'ya gelmeden önce Yahudiliğin bölgedeki varlığını sürdürdüğü, Hıristiyanlığı ilk kabul eden unsurların bölgedeki Yahudiler olmasından anlaşılmaktadır[58]. Bunların yanı sıra Ulu Cami'nin kilise olmazdan önce sinagog olarak kullanıldığının dile getirilmesi çok önceden beri Yahudilerin Diyarbakır'daki varlığına işaret olarak değerlendirilmektedir[59].

1518 sayımına göre; Diyarbakır'da Yahudiler, 28 hane[60] ve 3 bekâr olarak geçmektedir. 157 kişi olarak tahmin edilen Yahudi nüfusu Amid Sancağı'nın % 0.25'ini teşkil etmektedir[61]. Bu dönemde Mardin'de ise 92 hane ve 20 mücerred (bekâr) Yahudi bulunmaktadır. Bu sayı Mardin'in toplam nüfusunun % 6,2'sini oluşturmaktaydı. Mardin Yahudileri kendi adlarıyla bilinen mahallelerde oturmaktaydılar[62].

Yahudi araştırmacılar Diyarbakır dâhil olmak üzere Güneydoğu Anadolu Yahudilerini genellikle Kürt Yahudiler olarak değerlendirmişler, onlara Kürt Yahudiler diye araştırmalarda yer vermişlerdir. Diyarbakır Yahudileri ile ilgili devlet ve vilayet salnamelerinin yanı sıra seyyahların bölgeye yapmış oldukları ziyaretlerin sonucunda kaleme almış oldukları seyahatnamelerde bir takım bilgilere ulaşmak mümkün olmuştur. Haham David'in 1827 yılında saptadığı verilere göre Diyarbakır merkezde 40 aile ile iki sinagog bulunmaktadır. Vilayete bağlı kaza olan Çermik'te de yine 40 aile ile iki sinagogun bulunduğu söylenmektedir[63]. 1835 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden

---

[55] Rıfat N. Bali, *a.g.m*, s.367
[56] Süryani Mar Yeşua, *a.g.e*, s. 35,36
[57] Nusret Aydın, *Diyarbakır-Eğil Hükümdarları Tarihi*, İstanbul, 2000, s.15
[58] Mehmet Çelik, *Süryani Tarihi* 1, Ankara,1996, s.57
[59] M. Hadi Tezokur, "*Diyarbakır Yahudileri*", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, C.II, Diyarbakır, 2010, s. 245
[60] Her hanenin ortalama beş kişi olduğu düşünülürse şehirde 143 kişinin yaşadığı tespit edilir ki; bu Yahudilerin sayısının az olduğunu gösterir
[61] Mehdi İlhan, *a.g.e*, s.91-92
[62] Mehdi İlhan, *a.g.e*, 95
[63] A. Medyalı, *Kürdistanlı Yahudiler*, Ankara, 1994, s. 58

Yahudi Seyyah Benjamin Haşeni'ye göre şehrin ayrı kesiminde kendi aralarında yaşayan 252 Yahudi aile olduğu belirtilmektedir. Ayrıca eserinde Hz. İlyas'ın Diyarbakır'da bir dönem kaldığı sinagog içinde özel bir odanın bulunduğunu, bu odanın bütün Yahudiler tarafından kutsal kabul edildiğini, çünkü Hz İlyas'ın bu odada peygamberliğini ilan ettiğini ifade etmektedir.

Diyarbakır şehri Yahudiler için Tevrat'ta geçen Kalne şehri olarak kabul edildiği rivayet edilmektedir. 1838 yılında Amid'e gelen bir rahibin verdiği bilgiye göre; 50 Yahudi ailesinin olduğu görülmektedir.1844 yılında kenti gezen Yahudi asıllı Efram Neumark ise, 200 soydaşına rastladığını belirtir. 1848'de bu rakam, ırkdaşları gezgin Benyamin'e göre 250'yi bulmaktadır. Benjamin 1848'de Çermik'i de ziyaret eder ve burada soydaşlarından 100 ailenin bulunduğunu, bunların sürekli eşkıyaların saldırılarına uğradığını, zulüm ve fakirlik içerisinde yaşadıklarını, kıyafet ve adetlerinin ise Müslümanlarınkine benzediğini belirtmektedir[64].

2.2. Şemsiler

Gizemli bir gurup olma özelliğini sürdürmektedirler. Hangi dilli konuştuklarını bile bilemiyoruz. Mardin ve Diyarbakır Şemsilerin yaşadıkları başlıca merkezlerdir. Polonyalı Simeon ve Carsten Neibuhr Şemsiler hakkındaki tek bilgi kaynağımızı oluşturmaktadır. Yaptığı seyahat nedeniyle Diyarbakır hakkında ayrıntılı bilgi veren Evliya Çelebi bunlardan hiç bahsetmemektedir. Polonyalı Simeon, bölgeyi ziyareti esnasında Mardin kapısının dışında bir putperestlik tapınağının olduğunu, Şemsilerin burayı ibadetgâh olarak kullandığını belirtmektedir[65].

XV. asır Ermeni müelliflerinden Mezoflu Toma, Timur ve haleflerine ait eserlerinde, Timur'un, Şemsi denilen tarikatlarla meskûn Şol, Şımaraklı, Safari ve Maraşi adlı Mardin köylerini yerle bir ettiğini, fakat "*Bu putperest tarikatın, bilahare, şeytani bir surette tekrar çoğaldığını*" yazmaktadır. Ermeni müelliflerin arevortik (güneşoğulları) tabiriyle zikrettikleri bu tarikat, V. asırdan beri Ermeniler arasında görülen arlikvan, borbarit, tondraklı vs adlarla bilinen tarikatların bir nevi devamıdır.

Eski İran menşeli olup zahiren Hıristiyanlığa bağlı bulunan bu tarikatlara karşı V. asırdan beri şiddetli mücadele yapılmasına rağmen VIII, XI ve XII. asırlarda muhtelif adlar altında ve nihayet XIV. asırda "arevortik" ismiyle tekrar ortaya çıkmıştır.

---

[64] Rıfat N. Bali, *a.g.e*, s.368-369

[65] Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal, *Mardin Cemaat Aşiret Devlet,* İstanbul, 2001, s. 303; Şefik Korkusuz, *a.g.e*, s.16

M. Ormanyan'a nazaran zamanımızdaki Yezidi tarikatının arevortiklerin bir devamı olduğu zannedilmektedir[66]. Simeon'un Şemsiler hakkındaki "*ensest nitelik taşıyan orjiler düzenledikleri"* iddiası heteredoks gruplara karşı çok sık yöneltilen bir suçlamadır[67].

XVI. yüzyılda Mardin şehrinin bir mahallesi Şemsiye adını taşımakta olup burada oturan halk Eramine arasında gösterilmiştir[68]. Bunlar Şemsi dinin mensupları olmalıdır[69]. 1766 da Mardin'i ziyaret eden Niebuhr, Şemsilerin Mardin'de iki mahalle teşkil ettiklerinden, ayrı mezarlıkları bulunduğundan, zahiren kendilerini Diyarbakır'daki Yakubi kilisesine bağlı göstermelerine rağmen, aslında Hıristiyan olmayıp ayrı bir dinin mensupları olduklarından bahsetmektedir.

XVIII. yüzyıl Ermeni müelliflerinden P. L. İnciciyan da; "*Şemsiler, güneşe taparlarsa da, Süryani kilisesine gider ve orada vaftiz olurlar. Bunlara ait bir rivayete göre, Sultan IV. Murat Bağdat seferi dönüşünde Mardin yakınında konakladığı vakit, Şemsilerin ne Kur'anı ne de başka bir kitabı tanımadıklarını duyunca, Müslümanlık hiçbir kitapsız millet tanımadığı için, Şemsilerin kâmilen imha edilmesini emretmiştir. Bunun üzerine Süryani patriği padişaha yalvararak, kendi kitaplarını onlara tanıtacağına dair teminat vermiş ve bu suretle onları kurtarmıştır*", der[70].

1826'da Mardin'e gelen Buckingham Şemsiler hakkında doğrudan bilgi edinemediğini ifade etmektedir. Mardin'de 1000 Semşi olduğunu söylemekte ise de, Süryanilere sığınmış olan Şemsiler kendilerini açık etmemektedirler. 1830'larda bir grup Şemsi, Süryani Katolik Kilisesi'nden Katolikliğe kabul edilmelerini isteyince, kendilerine Şemsi adını bırakmaları ve Katoliklerle evlenmeleri söylenmiş, o zaman bu isteklerinden vazgeçmiştir[71].

Ancak buna rağmen Şemsilerin büyük ölçüde Süryani cemaatine bağlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Mustafa Akif Tütenk, "*Aile Kütüğü ve Ruzname*" adlı eserin yazarı olan ve aynı zamanda Süryani Kadim mezhebinin önde gelenlerinden sayılan

---

[66] Şefik Korkusuz, *a.g.e*, s.16

[67] Martin Van Bruinnessen&Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de (Evliya Çelebi in Diyarbakır*), trc: Tansel Günay, İstanbul, 2003, s.67, 68; Şefik Korkusuz, *a.g.e*, s.53

[68] Siird ve Hasankeyf'de Yahudilerin, Mardin'de Süryanilerin, Amid Sancağı'nda ise Şemsilerin "Eramine" (Ermeniler) tabiri ile kaydedilmeleri, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki bütün Gayrimüslimleri aynı gözle görmesinden ya da diğer unsurların hukuki açıdan Ermeni Kilisesi'ne bağlı olmasından kaynaklanmış olabilir.
M. Salih Erpolat, "*16. Yüzyılda Ergani Sancağındaki Gayri Müslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme"*, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s.164

[69] Nejat Göyünç, *16.Yüzyıl'da Mardin Sancağı*, Ankara, 1991, s.78

[70] Nejat Göyünç, *16.Yüzyıl'da Mardin Sancağı*, s.78-79

[71] Suavi Aydın ve diğerleri, *a.g.e*, s. 304

Debbağ Makdisi Yakupoğlu Beşara (1863-1942) adlı kişinin atalarının XVII. Yüzyılda Süryaniliği benimsediğini ifade etmektedir[72]. Şevket Beysanoğlu, Mardin Kapısı'nda Şemsiler denen bir yamacın ve bu yamacın bitişiğinde bir Şemsi tapınağının olduğunu ve Mardin yolu genişletilirken enkazının kaldırıldığını belirtmektedir[73]. XVIII. yüzyılda Diyarbakır mahalleleri içerisinde Şemsiyan adlı bir mahallenin olduğu görülmekle beraber, bu mahallenin Şemsilerle bir alakasının olup olmadığını bilemiyoruz[74].

2.3. Hıristiyanlar

Hıristiyanlık, miladi I. yüzyıl ortalarında Osrhoene[75] kralı 5. Abgar[76] zamanında[77] Urfa'ya yayılmaya başlamıştır. Hıristiyanlığın Diyarbakır'da yayılması ise Hz İsa'nın 70 öğrencisinden birisi olan Adey'in öncülüğünde başlamıştır. Adey'in ölümünden sonra onun öğrencisi Agey vasıtasıyla Harput, Eğil, Lice, Silvan ve Mardin yakınlarına kadar Hıristiyanlığı yayıldılar[78]. Bu dönemde Mardin civarındaki Kefertuta'da Bir kilise inşa edilmiştir. MS 82 yılında Adey'in öğrencilerinden Meri ve Filippos birlikte Mezopotamya'yı dolaşarak Hıristiyanlığın tebliğine çalıştılar. Nisibis, Bazebdi, Baarbayı, Kardu Adası (Cizre), Salık ve Ktezifon (Medain) şehirlerinde yeni dinin tohumlarını ektiler.

Bu dönemde, Urfa kilisesi Psikoposu Bar-Şemyo, Keşişi Tirdat ve Diyakosu Şilolo'nun uyarmalarıyla bu şehirdeki putperestliğin Başkahini Şerpil ile hemşiresi Babay MS 105'de Hz. İsa'nın dinine girdiler. Fakat her ikisi de öldürüldüler. MS 150 yıllarına doğru Mardin şehri ve çevresinde Hıristiyanlık tamamen yayıldı ve MS 180 senesinde şehrin güneyindeki Mar-Mikhail kilisesi yapıldı.

---

[72] Mustafa Akif Tütenk, "*Diyarbekir'ın Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)*", Kara-Amid Dergisi, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1958, s. 318

[73] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C. II, s.133

[74] İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e,* s.31

[75] Metropolit Hana Dolabani, *Tarihte Mardin*, İstanbul, 1972, s.30

[76] Urfa Krallığı (MÖ 132-MS. 250) olarak da bilinen bu devlet, Farti kabilesinden Abgar Aryo (Arslan) tarafından kurulmuştur. Krallık Abgar adıyla da bilinir. Hz İsa'nın Kudüs ve çevresinde yeni dini tebliğ edip, cüzzamlı hastaları iyileştirdiği dönemde, Abgar Krallığı'nın başında cüzzam hastalığından muzdarip Ukomo (Kara) bulunuyordu. Ukomo Abgar'da Hz İsa'ya heyetler göndererek hastalığına şifa dilemekle birlikte Hz İsa'yı (Yeşu) Urfa'ya davet etti. Hz İsa'nın mucizesiyle iyileşen Kral Abgar Hristiyanlığı benimsemekle kalmadı, aynı zamanda devletinin resmi dini haline getirdi. Horepiskopos Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970, s.87-90

[77] Aziz Günel, Diyarbakır adının Abgar kralı Buhro (Bekir)'nun (MÖ 115-94) adından dolayı bu adı aldığını, bunun nedeninin de Kral Buhro'nun, harabe halde olan şehri, Diyarbakır'ı, onarıp, genişletmesinden dolayı "Buhro'nun diyarı-Bekir'in diyarı" olarak isimlendirse de bunun tarihi gerçeklerle örtüşen ve genel kabul gören bir tarafı yoktur. Aziz Günel, *a.g.e,* s.106

[78] Mehmet Çelik, *a.g.e,* s.57,59; Aziz Günel, *a.g.e,* s. 31,104; Yakup Bilge, *Süryaniler (Anadolunun Solan Rengi)*, İstanbul,1996, s.61

MS 150 yılından sonra Mezopotamya'da birçok kiliseler inşa edildi. MS 303 tarihinde, Nisibis'te Hıristiyanlara karşı bir ayaklanma oldu. Birçok Hıristiyan öldürüldü. Mabetleri yıkıldı. Buradan kaçan Süryani Afrem Amid'e gelerek buradaki kiliselerde vaftiz edildi. IV. yüzyılın ortalarına kadar doğuda Sasanilerin batıda Roma'nın Hıristiyanlara karşı zulmü artarak devam etti. Bu sırada Amid ile Urfa arasındaki Masiyos denilen (Mazı) dağı eteklerinde dört bin Hıristiyan, vezirleri Mar-Agribas ve komutan Mar-Lebertinos ile birlikte imha edildiler. Piskoposlar, MS 309 yılı kongresini Diyarbakır'da yaptılar. Bu kongrede, MS 298 senesinde yeniden şenlendirilen Nisibis şehrine Mar-Yakup psikopos olarak takdis edildi. MS 313 Milano Fermanı ile Hıristiyanlık resmi devlet dinleri arasına sokulunca Hıristiyanlar ezilme ve zulümden kurtuldular. Roma İmparatoru Büyük Konstantin'in emriyle İznik'te 19 Haziran 325 tarihinde ilk büyük konsül toplandığı zaman, bu konsüle Diyarbakır bölgesinden; Amid'den Şemun, Nisibis'ten Yakup, Resulayın'dan Antiyakos, Egil'den Adey, Meyafarikin'den 1. Marutha, Dara'dan Mara adlı metropolitler katıldı. Artık devletten yardım gören Hıristiyanlık süratle gelişti. Bölgede birçok kiliseler yapıldı.

Diyarbakır Hıristiyanları, kendi içerisinde etnik ve mezhep durumu dikkate alınarak birkaç şekilde tanımlanmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ve XX. yüzyılın başlarında vilayet Hıristiyanlarının Süryaniler, Nasturiler, Keldaniler, Rumlar (Melkitler), Protestanlar ve Ermeniler şeklinde sınıflandırıldığı görülmektedir[79].

2.3.1. Süryaniler

Süryaniler arasında Hıristiyanlığın yayılması ve Süryanilerin yaşadığı bölgelerde Süryani dini liderliğinin oluşması Antakya'ya ve havarilerden Petrus'a dayandırılmaktadır. Antakya ve sonrasında Urfa'dan yayılan Hıristiyanlık Süryani merkezli olarak gerçekleşmiştir. IV. yüzyılın ilk çeyreğinde Roma'nın resmi dini haline gelen ve bu zamana kadar tek kilise hüviyetinde olan Hıristiyanlık, Hz. İsa'nın kişiliği ve tanrılığı üzerine başlayan tartışmalar üzerine değişik gruplara ayrılmıştır[80].

Hz İsa'nın tabiatı konusunda çift doğa düşüncesinin sahibi olan İstanbul Piskoposu Nastur, 431 Efes Konsilinde aforoz edilmiştir. Bu tarihten sonra Hıristiyanlık içerisindeki en büyük fikir ayrılığı 451 Kadıköy (Kalkedon) Konsilinde meydana gelmiştir. Roma İmparatorluğunun gölgesinde gerçekleşen bu konsilde Hz

[79] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.I, s. 129-130
[80] Mehmet Çelik, *a.g.e*, s. 57-60

İsa'nın tabiatı konusunda tek doğa görüşüne sahip olanlar aforoz edilmiştir. Bu sırada imparator tarafını tutan Süryani oldukları söylenen Melkitler olmuştur. Melik taraftarı anlamına gelen bu kelimenin Süryanice melkoye kelimesinden geldiği kabul edilmektedir. Bu kilise, Roma-Bizans içerisinde yer alan Süryani Kilisesi olarak kabul edilmektedir[81].

XVI. yüzyıldan itibaren Süryanilerin yaşadığı bölgelerde Katolik misyonerlerinin faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte Süryani Kiliseleri tekrar Batı Hıristiyanlığı ile karşı karşıya kalmıştır. Katolik Misyonerler, Süryanilerin kendi aralarında yaşadıkları sorunları fırsat bilip kilise örgütlenmelerini parçalamış ve hem Nasturi hem de Süryani Yakubi kiliseleri içinde Papa'ya bağlı Katolik guruplar oluşturmuşlardır[82].

Doğu Kiliseleri arasında Katolik misyonerlerin çalışmalarıyla yeni Doğu Kalkedoncu kiliseler oluşmuştur. Bu gelişmeler Süryaniler arasında da bu etkili olmuş ve Nasturi Kilisesi'nde 1445'de meydana gelen ayrılıkla Papa'ya bağlılığın 1552'de gerçekleştiği Bağdat (Babil) merkezli Keldani Kilisesi[83], daha sonra da Süryani Kadim Kilisesi de 1662'de ilk patriklerini seçen, 1773'de de Papa'ya bağlılığını bildiren Süryani Katolik Kilisesi oluşmuştur[84]. Katolik misyonerlerinin Doğu Hıristiyanlarına yönelik başlattıkları bu çalışmalar ile Papa, Doğu Hıristiyanlarını kendi denetimine almak istemişti. Papa'nın bu faaliyetleri için kullandığı güç tarikat örgütlenmesine sahip Cizvit ve Kapusen rahipleri olmuştur[85].

XVIII. yüzyılın sonlarında Süryaniler (Yakubiler) arasında meydana gelen ihtilaflardan dolayı bir kısım Süryanilerin Katolikliği benimsemesinden sonra, Katolik olmayan Süryaniler kendilerini bunlardan ayırmak için "*Süryani Kadim*" tabirini kullanmaya başlamışlardır[86]. Tanzimat öncesi dönemde Süryaniler, "*Ermeni Milleti*" tabiri içinde yer alırken, 1835'lere gelindiğinde Süryaniler iki kısma ayrılmıştır.

---

[81] Yakup Bilge, *a.g.e*, s.75-77

[82] İbrahim Özcoşar, "*Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri*", Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli, Süryaniler ve Süryanilik, C. I, Ankara, 2005, s. 268

[83] Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Ankara, 1997, s.101-108

[84] Yakup Bilge, *a.g.e*, 76

[85] İbrahim Özcoşar, "*Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri*", s.269

[86] Aziz Günel, a.g.e, s.35

Böylece Kadim Süryaniler "*Yakubi Süryani"*, Katolik Süryaniler ise sadece "*Süryani*" diye isimlendirilmiştir[87].

Osmanlı belgelerinde Süryani Kadim kilisesi Yakubi Süryani şeklinde isimlendirilmektedir[88]. Katoliklerin ayrı bir millet olarak kabul edildiği 1830 yılına kadar Katolik Süryaniler Ortodoks Ermeni Patrikliğine bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Süryaniler arasında XIX. yüzyılda başlayan Protestan misyonerliği sonucunda Süryani Kadim ve Süryani Katoliklerin yanı sıra "*Süryani Protestanlar*" adıyla yeni bir cemaat meydana gelmiştir.

2.3.2. Nasturiler

Doğu Süryanileri olarak da tarif edilmektedir. Türkiye'nin İran-Irak sınırlarında dağlık bölgede yaşayan Doğu Süryanilerinin Osmanlı hâkimiyetindeki merkezi Hakkâri yakınlarındaki Kudsaniş (Koçanis) olmuştur. Osmanlı'nın son yarım yüzyılında bölgedeki savaşlardan büyük ölçüde zarar görmüşlerdir[89]. İbrahim Yılmazçelik'in, Diyarbakır Şeriyye Sicillerinden hareketle 1825 tarihini gösteren bir berattan verdiği bilgilere göre, Nasturilerin Süryanilerin Yakubiye koluna bağlı olduğu kaydedilmektedir[90]. Nasturilerin yaşadıkları topraklar XVIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren İngiltere, Fransa ve Amerikan misyonerlerinin en önemli faaliyet alanlarından biri olmuştur. Amerikan misyonerleri 1835'de ilk Nasturi misyonunu Urmiye'de açmıştır. Bunu 1841'de Hakkâri misyonu takip etmiştir. Bedirhan Bey'in Nasturiler üzerine yaptığı tedip harekâtında, çok sayıda Nasturi yaşamını kaybetmiş ve büyük bir mağduriyete uğramıştır[91]. Hiç şüphesiz bunda misyoner faaliyetlerin kışkırtıcı etkisi ile Nasturi Şeyhi Mar Şemon'un bazı Müslüman köylerine yaptığı baskınlar etkili olmuştur[92].

Kaynaklarda, Nasturilerin Osmanlı hâkimiyetinde Patrik değil, murahhassa ile idare edildiği ve Osmanlı yönetimine ilk girdikleri yıllarda diğer Ortodoks olmayan din gurupları gibi Nasturiler de Ermeni milleti kategorisine dâhil edilmişlerdir. Mardin Deyruzzafaran merkezli Yakubi Süryaniler kanalıyla İstanbul Ermeni Patrikliğine

---

[87] Canan Seyfeli, "*Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler (1847-1918*)", Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli, Süryaniler ve Süryanilik, C. I, Ankara, 2005, s.85
[88] Canan Seyfeli, *a.g.e*, s. 67
[89] Canan Seyfeli, *a.g.e*, s. 82
[90] İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e*, s. 106
[91] Suavi Aydın ve diğerleri, *a.g.e*, s. 297
[92] Hatip Yıldız, "*Bedirhan Bey ve Nasturiler*", Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli, Süryaniler ve Süryanilik, C. I, Ankara, 2005, s. 166

bağlanan Nasturilerin ruhani liderleri, Osmanlı Ermeni kilise hiyerarşisinde Patrikten sonra ikinci sırada yer alan murahhassa düzeyinde bulunmaktaydı[93].

2.3.3. Keldaniler

Keldani tabiri tartışmalı bir kökene sahip olduğu görülmüştür[94]. Bu tartışmaların sebebi Keldani tabirinin eskiçağda ve XVI. yüzyıldan sonraki kullanımlarından kaynaklanmıştır. Eski çağlar için Mezopotamya'da yaşayan bir etnik kökeni ifade eden Keldani tabiri, XVI. yüzyıldan sonra ise mezhebi bir grubu ifade etmek için kullanılmıştır[95]. Hıristiyanlığın Mezopotamya'da yayılması esnasında bölge halkları içinde birbirleriyle komşu olan ve birbirlerine yakın dil konuşan halklar Süryani kilisesi etrafında birleşmişler ve bundan sonra Süryani olarak anılmışlardır. Bu halklardan biri de Keldaniler olmuştur. Bazı kaynaklar Keldanileri, Asurlular olarak tanımlarken, bazıları da onları Asurlular ile komşu ve onlarla savaşan bir kavim olarak nitelemişlerdir[96].

Keldaniler mezhep veya cemaat olarak, Doğu Süryanilerinden (*Nasturiler*) ayrılarak Katolik hiyerarşiyi kabul eden topluluk olarak tanımlanmıştır. Bunlar Roma'nın otoritesini kabul eden Nasturiler olarak da belirtilmiştir[97]. Katolikliği benimsemesine rağmen eski örf ve adetlerine bağlı kalan Keldaniler, Osmanlı Devleti tarafından XIX. yüzyılın ilk yarısında "*Nasturi Katolikler"* olarak isimlendirilmiştir[98]. Ancak daha sonra Katolik mezhebinin resmen tanınması ve İstanbul'da bir Katolik Patrikliğinin ihdasıyla birlikte İstanbul Katolik Patrikliğine bağlı sayılmışlardır.

Böylece 1830 yılında ayrı bir millet olarak kabul edilen Keldaniler, Ermeni ruhani liderliğindeki Katolik Patrikliğine bağlanmıştır. 1845 yılına ait belgelerden Keldanilerin Katolik Patrikliğine tabi olduğunu ve dini liderin ayrıca patriklik beratı aldığı görülmüştür. Bu belgelerden Keldani Patrikliğinin kilise merkezinin Musul olduğu ve ayrıca Katolik Patrikliği içerisinde bir murahhassalık olarak da temsil edildiği anlaşılmıştır.

---

[93] Yonca Anzerlioğlu, *Nasturiler*, Ankara, 2000, s. 37

[94] Kelimenin aslı ve manası hakkında çok değişik görüşler mevcuttur. Süryanice'de Keldani kelimesi; müneccim, astrolog anlamındadır. Keldaniler, Babil'in yerleşik halkı olan, astronomiyle uğraşan ve bu alanda birçok gelişmeye imza atmış Asur Babillerinin adı olarak kabul edilir. Kadir Albayrak, *a.g.e*, s. 29

[95] Kadir Albayrak, *a.g.e*, s.22

[96] İbrahim Özcoşar, "*Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri*", s. 272

[97] Kadir Albayrak, *a.g.e*, s.78, 96-98

[98] İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e*, s.116

1847 tarihinden itibaren yayınlanan Osmanlı devlet salnamelerinin bazılarında Keldani Patrikliği, "*Ermeni Katolik Milleti*" olarak tarif edilmektedir. Bu ifadeden Katolik Patrikliğinin Ermeni olmakla beraber tüm Katolik Ermeni, Süryani ve Keldanilerin ruhani lideri olduğu anlaşılmaktadır[99]. Bu bağlılıktan dolayı, bazı belgelerde Keldaniler için "*Keldani Kadim Ermeniler*" ifadesi kullanılmaktadır[100]. 1848 tarihli Osmanlı Devleti salnamesinde, Keldani Patrikliğinin merkezi Musul'da görülmekle birlikte, Musul ve Diyarbakır eyaletlerinde beş murahhaslığa, yani piskoposla idare edilen beş ruhani merkeze sahip olduğu anlaşılmaktadır[101].

2.3.4. Rumlar (Melkitler)

Melkit Kilisesi, 451 Kadıköy konsülünden sonraki oluşumda hükümdar tarafını tutması nedeniyle Melkit ismini almıştır. Melkit Kilisesi, VI. yüzyılda Süryani Patriklik merkezinden bağımsız bir patrikliğe kavuşmuştur. XVIII. yüzyılın başlarında ise Ortodoks Melkit ruhanilerinden bir kısmı Roma'ya bağlanmıştır. Bu arada Romalı anlamında Rum ismini de almıştır. Bundan dolayı Melkit Kilisesi'ne Rum Kilisesi de denilmiştir. Osmanlı Devlet Salnamelerinde ise önceleri Rum Katolik Patrikliği şeklinde isimlendirilirken daha sonra Rum Melkit Patrikliği isim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Antakya, Kudüs ve İskenderiye'de yoğun olarak yaşayan Melkitler, 1830 yılında Katolklerin ayrı bir millet kabul edilmesi üzerine, diğer Katolikler gibi İstanbul merkezli Katolik Patrikliğine bağlanmıştır[102].

2.3.5. Protestanlar

XIX. yüzyıl başlarında İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerleri Osmanlı topraklarına geldiler. Özellikle Amerikan misyonerleri çok sistemli bir şekilde çalıştılar. Amerika misyonerleri, diğer devlet misyonerleri ile kıyas götürmeyecek kadar başarılı oldular. Bunun nedeni, faaliyetlerinin sadece dini propagandadan ibaret olmaması, yoksullara yardım etmek, dispanser ve meslek okulları açmak hususunda cins ve mezhep farkı gözetmemeleridir[103].

---

[99] Canan Seyfeli, *a.g.m*, s. 97-98
[100] BOA, MKT. MHM, 636/1
[101] Canan Seyfeli, *a.g.m*, s. 98
[102] Canan Seyfeli, *a.g.m*, s. 106
[103] Mayevsriy V.T, *Kürt-Ermeni İlişkileri (19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı*), Haz: Abdullah Varlı, 1997, s.96

Eğitimden sağlığa her alanda yapılan bu çalışmalar, İstanbul merkez olmak üzere Osmanlı hâkimiyetindeki birçok bölgeyi kapsamaktaydı. Faaliyetler hem Müslümanlar hem de diğer dini cemaat üyeleri üzerinde gerçekleştirilmekteydi. Fakat bu faaliyetler daha çok Ermeniler arasında karşılık buldu ve bir Ermeni Protestan cemaati oluştu.

Tanzimat reformlarının oluşturduğu "*liberal"* atmosfer, Osmanlı devletindeki ilk Protestan misyonerlerin eğitim faaliyetlerini olumlu yönde etkiledi[104]. Fakat Osmanlı Hükümeti, 1839'de Ermenilerin birbirlerinin mezheplerine geçmelerini kesinlikle yasakladı. 1840'lara gelindiğinde İngiltere, Osmanlı Devleti'nden Kudüs'te bir kilise açma müsaadesi istediyse de Osmanlı Hükümeti, İngiltere'nin bu isteğini reddetti[105].

1846 yılında İstanbul Ermeni Patriği Çuhaciyan, Protestanlığı kabul eden Ortodoks Ermenileri aforoz etti. Protestan Ermenilerle ticaret yapılmasını yasakladı. Fakat bu müdahale Protestanlığın yayılmasını engellemedi. İngiltere elçisinin yardım ve korumasıyla Abraham Ütücüyan'ın reisliği altında, 1846 yılında Protestan topluluğu idare heyeti meydana getirildi[106]. Amerikan ve İngiltere gibi devletlerin bir araya gelmesiyle Osmanlı Devleti 1847 yılında, Protestan Ermenileri de ayrı bir cemaat olarak kabul etmek zorunda kaldı[107].

Diyarbakır vilayetinde Protestan nüfus, 1839 yılı sonrasında vilayet merkezinde kısaca ABCFM ya da Amerikan Board olarak isimlendirilen ve 1810 yılında Boston da kurulan American Board of Commissioners for Foreign Missions teşkilatının kurulması ve misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaşması üzerine artmıştır[108].

1870-1871 tarihli Diyarbakır vilayet salnamesindeki nüfus kaydına göre "*Nefs-i Diyarbekir*"da (merkez kaza) bulunan gayrimüslimler içerisinde 650 Protestanın yaşadığı görülmektedir[109].

2.3.6. Ermeniler

Ermeni sözcüğüne ilk defa MÖ 521 tarihinden kalma Bistun yazıtında rastlanmaktadır. Pers Kralı 1. Darius, anılan yazıtında, Ergani-Elazığ bölgesinde

---

[104] Canan Seyfeli, *a.g.m*, s.123
[105] Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2000, s. 159
[106] Davut Kılıç, *a.g.e*, s. 152
[107] Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara1997, s. 204
[108] *History Of The Missions Of The American Board by Rufus Anderson*, s. 35
www.munseys.com/diskfive/himtdex.htm (erişim: 13.01.2011)
[109] H 1287 (1870-1871) Salname-i Diyarbekir, C.I, s.135

ayaklanan bir kavime ilişkin olarak "*Armina*" ve "*Arminia*"dan bahsetmektedir. Daha önce Ermeni adına hiç bir kitap, belge ve anıtta rastlanmadığına göre, bu iki kelimenin, İranlılar tarafından Ermenilere verilmiş adlar olduğu anlaşılmaktadır[110]. Nitekim Ermenilerin kökenleri ve dilleri[111] hakkında Ermeni tarihçilerde bile fikir birliği oluşmadığı görülmektedir[112].

Ermeni tarihçilerinden Karakaşyan, "*Armenia*" kelimesinin eski Sami dilinden olduğunu ve Ararat (Ağrı) memleketi manasına geldiğini ve bunun için İranlıların Ermenistan'a, burada oturduklarından, bu adı verdiklerini yazmaktadır. İlk devirlerdeki Ermeni halkı kendilerine "*Hayasdan=Hay*" derlerdi. Fakat Ermenistan uzun zaman İranlıların idaresi altında kaldığından, İranlıların bu memlekete verdikleri "*Armenia*" kelimesi kökleşmiş ve bütün dünyaca tanınmış oldu.

Ermenilerin kökeni hakkında değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bazı Ermeni tarihçileri, Ermenilerin kökenini Hz Nuh peygamberin oğlu Yafes'in torunu olan "Hayk[113]"a dayandırmaktadırlar. Bunlar, Tufan olayında sular çekildikten sonra Ağrı Dağı (Ararat-Masis) üzerine oturan Nuh'un gemisinden çıkan Yafes'in oğlu "Gomer"in torunu 130 yaşındaki Hayk'ın Ağrı Dağı ve Aras vadisi boylarına gittiklerini söylemektedirler[114]. Bunun yanı sıra Ermenilerin, Urartuların devamı oldukları, Balkan kökenli olan Trak-Frig soyundan geldikleri, Güney Kafkas veya Turan ırkı oldukları yönünde de iddialar vardır[115].

Ermeniler, tarih çizgisi içerisinde değerlendirildiğinde, MÖ 521-MÖ 344'e kadar Pers hâkimiyetinin; MÖ 344-MÖ 215'e kadar Makedonya İmparatorluğu'nun; MÖ 215-MÖ 190'a kadar Selefkitlerin; MÖ 190-MS 220'lere kadar Roma İmparatorluğunun idaresinde yaşamışlardır. Ermenistan, uzun yıllar Roma İmparatorluğu ile Partlar arasında sık sık el değiştirmiştir. MS 220'lerden V. yüzyılı başına kadar Sasanilerin, V. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar Bizanslıların, VII. yüzyıldan itibaren Arapların egemenliğinde kalmış ve X. yüzyıldan itibaren Selçuklu Türklerinin egemenliği altına girmiştir[116].

---

[110] Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, Ankara, 2001, s.11-12
[111] Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu(1914-1923), Ankara, 1991, s.66; Esat Uras, *a.g.e*, s.108-114
[112] Esat Uras, *a.g.e*, s.22
[113] "Hayk" Ermenice "babacık" demektir.
[114] Ali Güler&Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Ankara, 2007, s. 3-4
[115] Halil Metin, *a.g.e*, s.12; Ayrıntılı bilgi için bkz. Esat Uras, *a.g.e*, s.98-105
[116] Mim Kemal Öke, *a.g.e*, s.66

Bu şekilde Ermenistan denilen ülke, yüzyıllarca çeşitli devletlerin idaresi altında kalmış ve hemen her zaman büyük devletlerin çarpışma alanını teşkil etmiştir[117]. Ermenilerin Türk idaresi altındaki yaşantısı Bizans, Rus, İran ve Arap idaresine kıyasla daha rahat olmuştur. Bu dönemde geniş bir hürriyet ve hoşgörü içerisinde yaşamışlardır[118].

Selçuklular döneminde, Türklerin fethinden önce Anadolu'nun doğusunda Bizans'a bağlı iki Ermeni prensliği bulunuyordu. Bunlardan birisi Bagrat hanedanının elindeki "Ani *Prensliği*", diğeri de Ardzuruni ailesinin başında bulunduğu Van Gölü'nün doğusundaki "*Vaspuragan Prensliği*" idi. Her iki prenslik de daha önce Abbasilere tabi iken X. yüzyıl sonlarında bölgeye hâkim olan Bizans hâkimiyetine girmiş oldu[119].

1045 yılında Ani krallığını ele geçiren Bizans ırk ve mezhep farklılığı sebebiyle Ermenilere her türlü zulmü ve katliamı yapmış, ağır vergiler koymuş, dini kurumlarına ve kiliselerine saldırmış, din adamlarının nüfuzlu ailelerini sürgün etmiştir. Ermeni tarihçi Mateus Ermeni Vekayinamesi adlı eserinde, Bizans imparatorluğunun gerçekleştirdiği bu tehcir olayını şu sözlerle açıklamıştı: "*İktidarsız ve kadınlaşmış iğrenç Rum milleti Ermenistan'ın en cesur evlatlarını yurtlarından koparıp dağıttılar, milletlimizi tahrip edip, Türklerin istilasını kolaylaştırdılar*".

Süryani tarihçi Mihael'de, "*Bu devirde Rumlar bizim milletimize ve Ermenilere zulüm yapıyorlardı. Çıkarılan bir emirname ile batıl mezheplerini bize kabul ettirmeğe zorluyor, bizi ezmeye çalışıyorlardı. İstanbul Patriği kiliselerde bulunan mukaddes kitapları (Ortodoks olmayan Süryanilere ait eserleri) yaktırdı*" beyanı ile Bizansların cebri Rumlaştırma siyaset ve hareketlerini ortaya koymaktadır[120].

Bu düşmanlık ve menfi tavırlar, Selçuklu Türklerinin bölgeyi ele geçirmesine kadar sürmüştür. Bizans zulmü altında ezilen Ermeniler ve Süryaniler "*rafızi ve kadınlaşmış*" saydıkları Rumların cezalandırılması için Allah'ın Türkleri gönderdiğine inanmakta ve bu sebeple Türklere Bizans'a karşı yardım etmekteydiler. Keza Ermeni Müellifi Urfalı Mateus, Türklerin, Ermenileri Bizans ve İran'ın fenalıklarına karşı

---

[117] Esat Uras, *a.g.e*, s.71 vd
[118] Şenol Kantarcı, "*Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu*", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale36.html, (erişim: 26.02.2012)
[119] Ali Güler&Suat Akgül, *a.g.e*, s. 7
[120] Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1993, s.18

koruduğunu, bu dönemde Ermeni yerleşim merkezlerinin bayındır hale getirildiğini belirtmektedir[121].

Kars ve Ani[122] şehirleri 1064 yılında Sultan Alp Arslan tarafından fethedilmiş. Bu nedenle bu Türk fethinden çok önce Ermeni prensliklerine Bizans tarafından son verildiği için alınan yerlerin Selçukluların, bağımsız bir Ermeni devletinin topraklarını işgal veya istila ettiği yolundaki görüşlerin tarihi dayanaktan yoksun olduğu görülmektedir[123].

Selçuklu idaresine giren Ermenilerin büyük ölçüde memnuniyet duydukları açıkça görülmektedir. Nitekim Ermeni Müellif Mateus, Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 1086 yılında Doğu Anadolu'dan Suriye'ye doğru yaptığı bir seyahat münasebetiyle "*Türk hükümdarının geçtiği ülkelerin halkına bir baba gibi davrandığını, Hıristiyanlar için kalbinin sevgi ile dolu olduğunu, bu sebeple birçok şehir ve bölge halkının kendiliğinden onun idaresine geçtiğini, 1090 yılında Ermeni patriği Basil'in isteği üzerine verdiği bir fermanla kiliseleri, manastırları ve papazları vergiden muaf tuttuğunu*" kaydeder[124].

Ermenilere Hıristiyanlık, MS 301'de bir Part'lı (İran'lı) olan Gregor (Kirkor) Lusavoriç (302-325) tarafından getirilmiştir. Lusavoriç, nurlandıran, aydınlatıcı anlamlarına gelmektedir. Gregor Lusavoriç, bu nedenle Ermenilerin ilk ruhanî reisi kabul edilmiştir. Gregor, eski mabetleri yıktırarak yerlerine kiliseler kurdurmuştur. Ermeni dini liderleri kendilerine, Ermenice "Milletin Temsilcisi" demek olan Katogigos unvanını vermişlerdir. Bunlar, dini liderler olmakla beraber, siyasî işlerde de büyük roller oynamışlardır. Ermeniler V. yüzyılda Eçmiyazin'de kurulan Gregoryen kilisesine ve mezhebine bağlı olmuşlardır[125]. Ermenilerin mensubu olduğu kilisenin ibadet usulleri ve dini inançları Katolik ve Ortodoks kiliselerinden önemli ölçüde farklılık göstermektedir[126].

Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin Orhan Bey (1326-1362) zamanında başladığını söylemek mümkündür. 1326 yılında Bursa'yı alarak başkent yapan Orhan Bey,

---

[121] Şenol Kantarcı, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", Ermeni Sorunu El Kitabı, Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2002, s.4-5

[122] Müverrih Vardan, *Türk Fütühatı Tarihi (889-1269*), trc: Hrant D. Andreasyan, İstanbul, 1937, s.177

[123] Bu konuda bkz. "*Türkler, Selçuklular ve Osmanlılar ile Başlayarak Ermeni Topraklarını Zorla mı Almış ve İşgal Etmişlerdir*", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale6.html, (erişim: 27.02.2012); Mim Kemal Öke, a.g.e, s.68

[124] Ali Güler&Suat Akgül, *a.g.e*, s.9

[125] Erdal İlter, "*Ermeni Kilisesi ve Terör*", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html, (erişim: 26.02.2012)

[126] Halil Metin, *a.g.e*, s.20

Ermenilerin, Bizans'ın zulmünden korunmaları için Anadolu'da ayrı bir cemaat olarak örgütlenmelerine müsaade etmiş ve Kütahya'daki Ermeni ruhanî merkezini de Bursa'ya naklettirmiştir[127]. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra Bursa'daki dini lider Başpiskopos Hovakim, 1461 yılında yeni başkent İstanbul'a getirilmiş ve bir ferman ile Samatya'daki Sulu Manastır'da Ermeni Patrikhanesi kurulmuş, böylece Ermenilere hürriyet sağlayan idarî ve dinî imtiyazlar verilmiştir. Anılan tarihten sonra Ermeniler, "Millet Sistemi" içerisinde, "Gregoryen Milleti" olarak örgütlenmişlerdir.

Fatih Sultan Mehmet, Rum-Ortodoks Patriği'ne tanıdığı bütün hakları Ermeni Patriği'ne de tanımıştır. Ayrıca Ermeni Patriğine bir ayrıcalık olarak Rum-Ortodoksların dışında kalan bütün Hıristiyanların yönetimini vermiştir. Böylece Süryani, Habeş, Kıpti, kiliselerine bağlı olan Çingeneler, Suriye ve Mısır'ın Monophysitleri ve Bosnalı Bogomillerden meydana gelen bütün gayrimüslim unsurlar[128], Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini Ermeni Patrikliği vasıtasıyla yürütmüşlerdir[129]. Ermenilere tanınan statü, yalnız kendi toplumları için değil, diğer bazı cemaatleri de kapsaması bakımından farklı ve üstün bir niteliktedir. Fatih Sultan Mehmet'in oluşturduğu bu idari statü çerçevesinde Ermeni Patriği "*Altı Topluluk Patriği*" ünvanını XIX. yüzyıla kadar kullanmıştır[130].

Yavuz Sultan Selim döneminde de Mısır seferine çıkılıp Mercidabık Zaferi kazanıldığında; Yavuz Kudüs'ü ziyaret ederken kendisini kentin dışında karşılayan Ermeni Patriği III. Serkis'e Ermenilere tanıdığı ayrıcalıkları bildiren 9 Kasım 1517 tarihli bir ferman vermiştir[131]. Ermeniler bu ayrıcalıklarından doğru bir şekilde yararlanarak Osmanlı'da çeşitli alanlarda hatta kamu hizmetinde bile görev almışlar ve hoşgörünün karşılığını hizmetleriyle vermişlerdir, sonuçta da "*millet-i sadıka*" olarak adlandırılmışlardır[132].

Gayrimüslimler içerisinde Osmanlı kültürünü en fazla benimseyenler Ermeniler olmuştur. Ermeniler Türklerle tam anlamıyla karışmışlar kültür, din, sanat ve gelenekler bakımından adeta Türkleşmişlerdir. Bunda Fatih ile beraber birçok Osmanlı padişahı

---

[127] Erdal İlter, "*Ermeni Kilisesi ve Terör*", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html, (erişim: 26.02.2012)

[128] Cemil Özgül, "*Osmanlı Devletinde Ermeniler*", Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat, Sayı: 37, Ankara, 2001, s.54

[129] Necdet Sevinç, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Ankara, 2003, s.1

[130] Esat Uras, *a.g.e*, 149-150

[131] Yavuz Ercan, "*Ermeniler ve Ermeni Sorunu*", Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat, Sayı: 37, Ankara, 2001,40

[132] Erdal İlter, "*Ermeni Kilisesi ve Terör*", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html, (erişim: 26.02.2012)

yanında Ermenilerin hemen her alanda istihdam[133] edilmiş olması önemli rol oynamıştır[134].

Tanzimat ve Islahat fermanları ile Ermenilerin Osmanlı toplumu içerisindeki konumu daha da gelişmiştir. Bu düzenlemeler neticesinde Ermeni cemaatinin Osmanlı İmparatorluğundaki durumunu daha da güçlendiren, onlara bazı ilâve imtiyazlar tanıyan ve kendilerini yönetmeleri konusunda muhtariyet getiren Ermeni millet nizamnamesi hazırlanmış ve 29 Mart 1863 "Nizamname-i Millet-i Ermeniyan"[135] adıyla yürürlüğe girmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin muvafakati alınarak doğrudan doğruya Ermeni Patrik Meclisleri tarafından hazırlanmış olan bu nizamnamede, Ermenilere "*devlet içinde devlet*", "*yönetim içinde yönetim*" denilebilecek kadar ölçüsüz imtiyazlar tanınmıştır[136].

Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan (1774) sonra, Osmanlı Hıristiyanlarının "*koruyucusu*" rolüne soyunmuştur[137]. Böylece Ermeniler, Rus nüfuzuna girmeye ve Rusya'yı kurtarıcı olarak görmeye başlamışlardır. Hatta Katogikos Nerses Aratarakes 60 bin kişilik bir Ermeni kuvvetinin basında 1827-28 Rus-İran Savaşında Ruslar safına katılmıştır. Şüphesiz bu Rusya'nın ezelden beri yürüttüğü sıcak denizlere inme politikasının devamı niteliğinde olmuştur[138].

Rusların Osmanlı Ermenilerine sızmaya çalışması da Eçmiyazin Kilisesi aracılığıyla olmuş ve 1844'den itibaren İstanbul Ermeni Patrikhanesindeki ayinlerde Eçmiyazin Katogikosunun adı anılmaya başlamıştır. Bu dönemde Osmanlı Hıristiyanlarının hamisi olmaya niyetlenen yalnız Rusya olmamıştır. Nitekim İngiltere ve Fransa'nın, Osmanlı Ermenilerini Protestanlık ve Katolikliğe kazandırmak amacıyla giriştikleri faaliyetler buna örnek gösterilmektedir. Bu devletlerin misyonerliklerlik faaliyetleri sonucu başarılı olmaları üzerine 1830'da İstanbul'da Ermeni Katolik kilisesi, 1847'de de Protestan kilisesi kurulmuştur. Ancak ne bu gelişmeler olup biterken, ne de 1856'da Islahat Fermanı ilân edilirken bir "*Ermeni Sorunu*" söz konusu olmamıştır[139].

---

[133] Osmanlı Devleti'nde yüksek görevlerde bulunan Ermeniler için ayrıntılı bilgi Necdet Sevinç, *a.g.e*, s. 5-10

[134] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara, 1999, s. 565

[135] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Esat Uras, *a.g.*e, s. 156-171

[136] Erdal İlter, "*Ermeni Kilisesi ve Terör*", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html, (erişim: 26.02.2012)

[137] Bilal N. Şimşir, "*Ermeni Gailesinin Tarihsel Kökeni Üzerine*", www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Pa.g.e=DergiIcerik&IcerikNo=201 (erişim: 14.02.2012)

[138] "*Türkler Ermenileri 1890'lardan İtibaren Katletmeye mi Girişmişlerdir*?", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale8.html, (erişim: 26.02.2012)

[139] Ercüment Kuran, "*Başlangıcından Günümüze Ermeni-Türk İlişkileri*", Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat, Sayı: 37, Ankara, 2001, s. 93

1856 Paris Antlaşması'ndan sonra Hıristiyan azınlıkların hakkını müdafaa etmek bahanesiyle büyük devletlerin her biri bir azınlığın, bazen hepsi birden bir azınlığın veya tüm azınlıkların hamisi kesilmiş ve Osmanlı devletine şartlar, sözde ıslahat projeleri olarak dayatmışlardır. Asıl amaçları ne azınlıkların haklarını korumak, ne de Osmanlı devletinin ıslahat yapması olmayıp Osmanlı devletinin içinde nüfuzlarını artırmak suretiyle ellerine şantaj malzemesi geçirmek istemeleri olmuştur[140].

Islahat Fermanı sonrasında, Müslüman ve Hıristiyan teba arasındaki dengenin Hıristiyanlar lehine döndüğü görülmektedir. İngiliz Konsolosluk raporlarında bu konuda çok önemli bilgiler yer almaktadır. Nitekim İzmir'deki İngiliz Konsolosu Charles Blunt, 28 Temmuz 1860 tarihli raporunda bu durumu şöyle ifade etmektedir: *"... Vilâyetin genel durumu, günden güne iyiye gitmektedir. Ancak bu iyileşme, genellikle Hıristiyanların yararına oluyor. Hıristiyanlar, Türklerin varını yoğunu satın alıyorlar. Elden çıkarılan Türk topraklarının alıcıları her zaman ya Ermenilerdir, ya da Rumlar."*

Bu konuda İngiltere'nin Trabzon Konsolosu Palgrave, 1868 yılında Londra'ya şunları rapor etmektedir: *"Bugünkü durumda (1868'de), muvazzaf olsun, ihtiyat olsun, bütün askerlik yükü yalnız ve yalnız Müslüman halkın omuzlarındadır. Gerçi Hıristiyanlar hazineye küçük ve önemsiz bir askerlik bedeli ödemektedirler. Ama bu, onların askere gitmemekle elde ettikleri avantajlara oranla bir hiçtir. Askerlik bedeli adamakıllı yüklü olsa bile, yine de Müslüman tebaanın zavallı omuzlarındaki muazzam yükün altında düştüğü yoksulluğu hiçbir zaman dengeleyemez".*

Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Taylor ise 19 Mart 1869 tarihli raporunda, bölgenin her köşesinde Ermenilerin, Türk hükümetinden acı acı yakındıklarını, hiç sakınmadan Rusya'ı övüp göklere çıkardıklarını, Ermenilerin bu tutumunun kiliselerin düşmanlık öğretilerinden kaynaklandığını, Ermenilerin Ruslarla çok ciddi ekonomik ve siyasi bağlantı halinde olduklarını belirtmektedir[141]. Bu süreçten sonra özellikle Anadolu'nun Doğu ucunda Ermeni hoşnutsuzluğu sürekli canlı tutulmamaya çalışıldı. Hiç yoktan Ermeniler için hoşnutsuzluk nedenleri oluşturulmaktaydı. Aradan beş altı yıl geçti geçmedi, Osmanlı İmparatorluğu'nun batı ucu, Rumeli kanadı karıştı. 1875'te Bosna-Hersek, arkasından Bulgar ayaklanmaları patlak verdi. Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan Balkan Hıristiyanları Avrupa'da büyük sempati topladılar. Rus ve Avrupa

---

[140] Ayvaz Gökdemir, "*Ermeni Sorunu Üzerine Yorumlar ve Öneriler*", Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat, Sayı:37, Ankara, 2001, s. 72

[141] Bilal N. Şimşir, "*Ermeni Gailesinin Tarihsel Kökeni Üzerine*", www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Pa.g.e=DergiIcerik&IcerikNo=201 (erişim: 14.02.2012)

gazetelerinin zembereği boşandı. Osmanlı yönetimi yerin dibine batırılıyor, ayaklanan Osmanlı Hıristiyanları ise alkışlanıyor, yüceltiliyordu.

Batılılarca Şark Meselesi çerçevesinde palazlandırılan ve Türk dış politikasını uzun yıllar meşgul eden Ermeni meselesinin siyasi tohumları 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında atılmıştır. Ayastefanos Antlaşmasına 16. ve Berlin Antlaşmasına 61. maddelerine Ermenilerle ilgili hükümler ortaya konumuş böylece ilk kez sözde bir "*Ermeni Meselesi*" uluslararası hukukta gündeme getirilmiştir.

1877-1878 harbi imparatorluk içindeki Ermenilere bağımsızlık kazanma ümidini doğurmuştur. 1878 de Edirne görüşmelerinde de Ermeniler Eçmiyazin katogigosluğu vasıtasıyla isteklerini Rus çarına göndermişlerdir. Burada Rus Çarından '*büyük kurtarıcımız'* diye bahsederek yardım beklemişlerdir[142].

2.3.6.1. Diyarbakır Ermenileri

Diyarbakır'daki Ermenilerin, kesin olarak bilinmemekle birlikte MÖ IV. yüzyıl başlarında bu bölgeye batıdan gelip yerleştikleri kabul edilir[143]. Diyarbakır, Osmanlı idaresine girdikten sonra yapılan ilk tahrire göre (1518'de) şehir dört kapı ve bunlara göre adlandırılan dört mahalleye (Bab-ı Mardin, Bab-ı Rum, Bab-ı Cebel ve Babu'l Ma) sahiptir. Bu mahalelerde 1220 Müslüman, 1093 gayrimüslim hane (aile) ile 234 vergi mükellefi mücerred (bekâr) oturmaktadır. Mahallelerden en kalabalığı Babu'l Ma adını taşıyordu ve burada gayrimüslimler çoğunluktadır. Ayrıca aralarında yirmi sekiz hâne, üç mücerred nüfusa sahip küçük bir Yahudi grubu da yer almaktadır[144]. 1518 tahrir kayıtlarını esas alan Mehdi İlhan, 13.260[145] olan şehrin nüfusunun % 54'ünü (7.118) Müslümanlar, % 45'ini (5.985) Hıristiyanlar ve % 1'ini ise Yahudilerin teşkil ettiğini ifade etmektedir[146].

1540 tarihinde yapılan tahrirde Amid'in nüfusunda büyük bir artış olduğu görülmüştür. Nitekim 18.226 olan şehir nüfusunun 7.776'sı Müslüman, 10.450'si ise Hıristiyandır. Buna göre, Müslüman nüfusun % 13 oranında artmasına karşılık gayrimüslim nüfustaki artış nisbeti % 95'e ulaşmıştır. Bunun sebebi Hazro, Sason,

---

[142] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s. 568-569
[143] Cezmi Tuncer, *a.g.e*, s.186; Mim Kemal Öke, *a.g.e,* s.65
[144] Başbakanlık Arşivi, Tahrir Defteri, nr. 64, s.216
[145] Bu sayıya Amid'in köyleri ve nahiyeleri dâhil değildir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehdi İlhan, *a.g.e,* s. 91-93
[146] Mehdi İlhan, *a.g.e,* s. 92

Atak, Genç, Muş, Eğil, Hısnıkeyfâ gibi yerlerden şehre göçler ve yerleşmeler olmuştur[147]. Buralardan gelen gayrimüslimler cemaatler halinde birer kiliseye bağlı olarak kaydedilmiştir[148]. Bunlar yirmi altı cemaat teşkil etmişler, Yahudiler de Nastûrî kilisesine mensup olarak gösterilmişlerdir. Bu tarihte şehirde kırk iki Müslüman Mahallesinin olduğu görülmüştür. 15 Eylül 1548'de Diyarbakır'a gelen Fransız seyyahı Chesneau'nun şehrin nüfusunun ekseriyetinin Ermeni ve Yakubî olduğunu söylemesi, Hıristiyan nüfusun çevreden vuku bulan göçlerinden kaynaklanmış olduğunun göstergesi kabul edilmiştir[149].

Tahrir defterlerinde, şehirde yaşayan gayrimüslim unsurların tamamı "*Ermeniler*" (*Eramine*)[150] adı altında gösterilmelerine rağmen şüphesiz bunların arasında Nasturi, Yakubi, Rum ve diğer kiliselerin veya mezheplerin mensupları bulunmaktadır. Hıristiyan toplulukların "*Ermeniler*" adı altında kaydedilmeleri bunların sayısının tespitini zorlaştırmaktadır. Bu durumda diğer mezhep ve kilise mensuplarının tespit edilmesi ancak mahallelerden (Mahalle-i Gebran, Mahalle-i Şemsiyan, Mahalle-i Yahudiyan vb.) ve şahıs isimlerinden hareketle bulunabilmektedir[151].

Tahrir verileri dışında Diyarbakır Ermenileri ve diğer gayrimüslim unsurlar hakkında elimizde derli toplu bir bilgi yoktur. Eldeki mevcut bilgiler de XVII-XX. yüzyıl arasında değişik nedenlerle bölgeyi ve şehri ziyaret eden gezginlerin kişisel eğilim ve önyargılarla dolu olan ve sadece sayılar ve mesleklerden ibaret olan bilgileridir. XVII. yüzyılda Diyarbakır'ı ziyaret eden Tavernier'e göre, şehirde Hıristiyan sayısının 20.000, üçte ikisinin Ermeni olduğunu, bunun yanında Nasturi, birkaç tane Yakubi bulunduğunu ve kervansarayın birinde kalan Françesko tarikatından pederler bulunduğunu belirtmektedir. Polonyalı Simeon (1608-1619)'da şehri ziyaret ettiği zaman, şehirde piskoposluk dairesi ve mektep binalarıyla birlikte Surp Kiragos ve Surp Sargis adlarını taşıyan iki büyük kargir Ermeni kilisesinin olduğunu kaydetmiştir.

---

[147] 1518 tarihli tahrirde Kara Kilise, Keşiş Hisar, Cricoros ve Deyr-i Beşir gibi Hıristiyan adları taşıyan bazı köylerde sadece Müslümanların yaşaması bu köylerdeki Hıristiyanların şehre göç ettiği buna mukabil şehirde yaşayan Müslümanların ise bu köylere yerleştiği anlamına gelmektedir. Mehdi İlhan, a.g.e, 93-94

[148] Başbakanlık Arşivi, *Tahrir Defteri*, nr. 200, s.34-55

[149] Nejat Göyünç, "*Diyarbakı*r", s. 467

[150] Bu kelime her zaman sadece Ermenileri ifade etmek için kullanılmamıştır. Çünkü Siird'de ve Hısn-Keyfa'da Yahudiler, Mardin de Süryaniler, Amid Sancağı'nda Şemsiler bu grupta gösterilmiştir. M. Salih Erpolat, "*16. Yüzyılda Ergani Sancağındaki Gayri Müslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme*", s.163; Mehdi İlhan, *a.g.e*, s.95

[151] Bu usulde problemin çözümünü bazen daha kompleks hale getirmektedir. Mesela; Reşa adı muhtemelen Reşidüddinin mahalli söylenişi olmakla birlikte bunun Ermeniler tarafından Raşav olarak telafuz edildiği görülmektedir. Bu nedenle isimlerin farklı bir isim mi olduğu yoksa mahalli söylenişi mi olduğu tam olarak tespit edilememektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehdi İlhan, *a.g.e*, s.96

Ayrıca Simeon; şehirde 1000 hanelik bir Ermeni nüfusun bulunduğunu, darphane, gümrük, hanlar gibi mühim işlerlerin yanında aşçılar, kebapçılar, fırıncılar, bakkalcılar ve kasapların Ermeni olduğu pazar ve yortu günlerinde Ermeniler dükkânlarını açmadıkları için şehrin ıssız ve ölü bir hal aldığını, gerek burada gerekse Sivas'taki Ermeniler de kiliseye gitmek, yortulara devam etmek, dini kaideleri yerine getirmek, din adamlarına hürmet göstermek ve misafirperverlik hususunda yüksek meziyetlere sahip olduklarını belirtmektedir[152].

Amid (Amed) insanlarından övgüyle bahseden Simeon, buranın, Ermenilerin Atina'sı olduğunu, Meryem Ana adlı büyük kiliseleri, Süryani Patrikliği ve Ermeni murahhaslığının olduğunu ilave etmektedir[153]. Evliya Celebi, 1655-1656'da Amid'in kırk yedisi Müslüman, yedisi Ermeni elli dört mahallesi olduğunu belirtmektedir. 1766'da Amid'i ziyaret eden Carsten Niebuhr, şehirde Müslümanların yanı sıra Ermeniler, Yakubiler ve Yahudiler (çok az) olduğunu ve bunların nüfusun ancak dörtte birini teşkil ettiğini ifade etmektedir[154].

XVII. yüzyıla kadar Gregoryan mezhebine tabi olan Diyarbakır Ermenileri gerek misyonerlik faaliyetleri ve gerekse teolojik tartışmalar nedeniyle Katolik mezhebini kabul etmeye başlamıştır. Bu konuda özellikle Mardin'da bulunan misyonerlerin etkisinde kalan ve daha sonra 1680'de Roma'ya giderek Katolikliği benimseyen Melkon Tazbazyan'ın Mardin'e dönüşünde yaptığı faaliyetler kısa sürede etkisini göstermiş ve Mardin Ermenilerin tamamına yakını Katolikliği benimsemiştir[155]. Nitekim Niebuhr zamanında da şehirde bir Katolik dinî cemaatin olduğu bilinmektedir ve Neibuhr onların yanında kalmıştır.

1816'da Diyarbakır'a gelen Buckingham şehrin nüfusunun 50.000 kişi olarak tahmin ettiğini, bunun büyük bir çoğunluğunun asker, devlet memuru, tüccar ve sanatkâr olmak üzere Türklerin oluşturduğunu, Ermenilerin ikinci sırada bulunduğunu ve Ermenilerin yarısının (500 aile) Katolikliği kabul ettiğini yazmaktadır. Buckingham, Süryanilerin 400 aile kadar olduğunu, Yahudilerin Bağdat, Halep ve İstanbul'a göç ettiklerini ve onlardan ancak birkaç düzine ev kaldığını, az sayıda da Rum bulunduğunu belirttikten sonra şehirde yirmi beş cami, iki Ermeni, içerisinde İki İtalyan rahibin otur-

[152] Nejat Göyünç, "*Diyarbakı*r", s.467-468; Şefik Korkusuz, *a.g.e*, s.15
[153] Şefik Korkusuz, *a.g.e*, s.16
[154] Nejat Göyünç, "*Diyarbakı*r", s.468
[155] Suavi Aydın ve diğerleri, *a.g.e*, s. 298-300

duğu bir Katolik, birer Süryani ve Rum kilisesiyle bir küçük sinagogun mevcut olduğundan da bahsetmektedir[156].

2.3.6.2. Diyarbakır Ermenilerinin Sosyal ve Ekonomik Durumu

Diyarbakır'ın Osmanlı devletinin hâkimiyeti altına geçmesinden sonra yapılan 1518 ve 1540 tarihli tarirlerde, Hıristiyan nüfusun çoğunluğu Amid şehrinde, geri kalanları ise nahiye ve köylerde yaşıyor ve büyük bir ihtimalle ticaretle uğraşıyorlardı[157]. Diyarbakır vilayetinde yaşayan Ermeniler başta olmak üzere bütün gayrimüslim unsurların ekonomik hayatta baskın ve belirleyici bir konuma sahip olduklarını Osmanlı Şeriyye Sicilleri ve Avrupalı seyyahların anıları teyit etmektedir. Diyarbakır şehrinde yaşayan gayrimüslimler bazı mahallelerde ayrı, bazı mahalleler de ise Müslümanlar ile birlikte yaşamaktaydılar. Mali, hukuki ve dini hayatta tam bir serbestliğe sahip olan gayrimüslimlerin Müslümanlarla münasebetlerinin iyi olduğu, herhangi bir haksızlığa uğradıklarında dava hakkına sahip oldukları, hukuk alanında tam bir eşitlik ve adaletin hâkim olduğu görülmektedir[158].

Sosyal ve iktisadi hayatta önemli bir yer işgal eden Ermeniler, günlük hayatın esasını teşkil edecek kadar etkili görevler üstlenmişlerdi[159]**.** Nitekim hayvancılık merkezi durumunda olan şehirdeki koyun pazarı mukataası 1566'da İbrahim adlı bir Ermeni tarafından idare edilmekte ve buradan İstanbul'a Türkmen koyunları gönderilmekteydi[160]. Ayrıca bağcılığın önemli bir yer tuttuğu Diyarbakır'da 1540'ta yıllık geliri 270.000 akçeye ulaşan, şarap üretilen meyhane gayrimüslimler tarafından işletilmekteydi[161].

1691 tarihli Diyarbakır Cizye Defteri'ne kayıtlı olan 2850 cizyegüzarın tamamına yakınının imalat ve ticaret işlerinde çalışmaları hem gayrimüslimlerin gündelik şehir hayatındaki ağırlığını hem de Amid şehrinin önemli bir sanayi ve ticaret merkezi olduğunu belirtmesi açısından önemlidir[162]. Ermenilerin şehir hayatındaki etkinliğini meskûn oldukları köylerde de görmek mümkündür. Nitekim Diyarbakır'a bağlı ve idari bakımdan köy olan Ali Pınar köyü tam bir sanayi merkezi

---

[156] Nejat Göyünç, "*Diyarbakı*r", s.468
[157] Mehdi İlhan, *a.g.e,* 96
[158] İbrahim Yılmazçelik, *a.g.e*, s. 118
[159] Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı,* Ankara, 1990, s.13
[160] Nejat Göyünç, "*Diyarbakı*r", s.467
[161] Nejat Göyünç, "*Diyarbakı*r", s.467
[162] M.Salih Erpolat, "*Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği",* Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 4, Diyarbakır, 2004, s.193

görünümündedir. 1691'de 290 cizyegüzarın bulunduğu bu köyde 113 çulcu,11 kasari, 6 bakkal, 6 boyacı, 9 katırcı,11 çerçi, 7 keşiş, 4 sellah, 2 taşçı, 3 ırgat, 3 haddad, 5 nalbend, 2 neccar, 2 nuhhas, 2 esbabi, 7 habbaz, ayrıca birer tane olmak üzere babuci, bağcı, berber, bardakçı, cenan, çizmeci, debbağ, hallac, hamal, hayat, harbende, semerci, mıhçı, mumcu, kasap, kalcı ile 19 hizmetkâr 60 rençber ve mesleği belirtilmemiş 2 nefer vergi mükellefinin bulunduğu görülmektedir. Bu haliyle iktisadi bakımdan köy ahalisinin tarım toplumundan çok sanayi toplumu hayatı yaşadığı söylenebilir [163].

Tanzimat ve Islahat Fermanının ilanı neticesine meydana gelen düzenlemelerle Osmanlı ülkesinde yaşayan Ermenilerin toplumdaki ekonomik ve sosyal durumunda ciddi gelişmeler meydana gelmiştir. Nitekim bu dönemden sonra Diyarbakır vilayetinde Ermenilerin devletle ilişkileri, görev aldıkları idari ve toplumsal görevler ve meşgul oldukları meslekleri doğrudan veya dolaylı olarak gösteren çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar, Ermenilerin Diyarbakır vilayetinde Meclis Dava Mümeyyizliği, Sandık Eminliği, Muhtarlık, Meclis İdare Azalığı ve çeşitli mahkemelerde azalık gibi resmi görevler üstlendiklerini göstermektedir.

Yine Diyarbakır'da açılan Hamidiye Sanayi Mektebi'nde olduğu gibi, devlete ait okullarda da görev aldıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Sanayi Mektebi'nin idarecilerinden birisi ve mensucat, ciltcilik, terzilik, kunduracılık öğretmenleriyle bazı çalışanları Ermeniler olduğu görülmektedir[164]. Diyarbakır Ermenileri yaygın olarak neccar, dokumacı, değirmenci, bakkal, duvarcı, dabbağ, attar, boyacı, kazancı, marangoz ve demirci gibi birçok mesleğin yanında ticaret ve sarraflıkta da Ermenilerin öne çıktığı, vilayette güçlü bir konuma ve itibara sahip oldukları bu itibarla üretim alanlarında ve paranın kotrolünde etkin bir konumda oldukları açık bir şekilde anlaşılmaktadır[165].

---

[163] M. Salih Erpolat, *Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği",* s.196

[164] Talip Atalay, "*Diyarbakır'da Ermeniler (1869-1884*)", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, C.II, Diyarbakır, 2010, s. 288

[165] BOA, Y.PRK. UM, 55/97

3. 1878-1920 YILLARI ARASINDA VİLAYETİN ETNİK ve DEMOGRAFİK YAPISI

Toplum ve devlet hayatında en önemli öğelerden birisi nüfustur. Nüfus, bir ülkenin gücünü ve zenginliğini geçmişte olduğu gibi günümüzde de belirleyen en önemli faktörlerden birisi olarak görülmektedir. Nüfus hareketlerinden doğan bir takım sonuçlar iktisadi ve sosyal yapıyı etkilemektedir. Dolayısıyla şehir tarihi çalışmalarında şehir nüfusunun tespiti, şehrin sosyal ve iktisadi tarihinin ilmi bakımdan anlaşılmasını ve olaylar üzerindeki tesirlerini ortaya koyması bakımından büyük önem taşımaktadır[166].

Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni nüfusu, "*Ermeni soykırımı*" iddiaları nedeniyle birçok yerli ve yabancı araştırmacının çalışmasına konu olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Avrupalı araştırmacılar, Osmanlı İmparatorluğundaki Ermeni nüfusuna ilişkin olarak çeşitli rakamlar ortaya koymuşlardır. Sonra Ermeniler de, kendi nüfusuna ilişkin iddialarını öne sürmüşlerdir. Türk yazarları da aynı iddialarla eserler ortaya koyup kendi tezlerini savunmuşlardır[167].

Bu bağlamda burada XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başında Diyarbakır vilayetinin etnik ve demografik durumunun tespit edilmesi daha sonraki bölümlerin anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Diyarbakır vilayetinde yaşayan Müslümanlar kendi içerisinde Türk, Arap, Kürt, Zaza, Kızılbaş, Çerkez gibi değişik etnik ve dini gruplardan meydana gelmektedir[168]. İslami temellere ve dini referanslı millet sistemine göre yönetilen Osmanlı Devleti'nde Müslüman olan bütün unsurlar nüfus ve etnik durumlarına bakılmaksızın "*Müslüman*" olarak değerlendirildiğinden dolayı bunların kesin oranlarını söylemek ve tespit etmek mümkün olmamaktadır.

Gayrimüslimler içerisinde nüfusu en fazla olanlar başta Ermeniler ve Süryaniler olmak üzere Katolikler, Protestanlar, Yahudiler, Ortodokslar, Keldaniler, Yezidiler, Kıptiler ve Rumlardır. Bunlara XVII. Yüzyıldan sonra bölgede faaliyet gösteren İtalyan Kapuçinler ile Fransız Fransiskenleri de ilave etmek gerekir. Bunların yanında

---

[166] İlhan Palalı, *XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre*), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Malatya, 1999, s. 80

[167] Justin Mc Carthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev., Bilge Umar, İstanbul,1998, s. 45

[168] H.1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s.270

Kürtzade, İbrahimi[169], Çarıklı, Şemsi gibi sayıları az olan mezhep ve inanışlara mensup topluluklar da görülmektedir[170].

XIX. yüzyılda Diyarbakır şehir merkezi başta olmak üzere, vilayetin genel nüfusu; savaşlar, iç çatışmalar, göçler[171], salgın hastalıklar[172] ve ayaklanmalardan[173] olumsuz etkilenmiş, bunun sonucu olarak da özellikle Müslüman nüfus önemli oranında azalmış, gayrimüslim nüfus ise varlığını önemli ölçüde korumuştur[174]. Anadolu ve Vilayeti Şarkiye genelinde başlayan Ermeni başkaldırılarına paralel ve eşzamanlı olarak vilayette Ermenilerin çıkarmış oldukları ayaklanmalar sonucunda vilayet nüfusu gayrimüslimler özellikle de Ermeniler aleyhine değişmiştir[175].

Diyarbakır'ın etnik ve demografik yapısının belirlenmesi için, eldeki veri ve iddialar üç grupta ele alınmıştır. Bunlar Osmanlı kaynakları, Ermeni kaynakları ve diğer kaynaklar olmuştur.

3.1. Osmanlı Kaynaklarına Göre

Diyarbakır vilayet nüfusunun tespitinde başvurulacak önemli bir kaynak grubu vilayet salnameleridir. Diyarbakır vilayetinde 1869-1905 yılları arasında toplam 20 adet salname yayınlanmıştır. Salnameler vilayetin idari taksimatı, memurları, tarih ve coğrafyası, eski eserleri, ticari, ekonomik faaliyetleri, nüfusu, eğitim kurumları gibi pek çok alanda bilgiler içermiştir. Nüfusla ilgili ilk veriler H. 1287 (1870-1871) tarihli Diyarbakır Salnamesinde yer almıştır. Bu salnamede yalnızca "*Nefs-i Diyarbekir*"de (merkez kaza) bulunan Müslim, gayrimüslim ahalinin nüfusu verilmiştir.

Merkez kazanın toplam nüfusu 21.322 olup, nüfusun din ve mezhep yönünden dağılımı şöyledir[176].

---

[169] Musa Çadırcı, "*Genel Çizgileriyle 19.Yüzyılda Diyarbakır (Bazı Gözlemler)",* Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000), C.I, Ankara, 2001, s.147

[170] Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara, 2004, s.25

[171] Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika'ya göç etmeye başlamışlardır. Yaklaşık olarak 50 yıl boyunca Osmanlı Ermenileri Amerika'yı bir "kurtuluş yeri" olarak görmüş 10.000 dolayında Ermeni Amerika'ya gitmiştir. Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e,* s. 162 vd; Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m,* s.311-312; Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), C.I, Ankara, 2002, s. 102,103

[172] Fahrettin Kırzıoğlu, "*Millü Deli Behram Paşa'ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu*", Kara-Amid Dergisi, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957, s.351; Ali Emiri, *Osmanlı Şark Vilayetleri*, sad: Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Kayseri, 1992, s. 27

[173] Fahrettin Kırzıoğlu, *a.g.m*, s. 351

[174] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 318-320

[175] BOA, Y.PRK. ASK,109/69; Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C. II, s. 729

[176] H. 1287 (1870-1871) Salname-i Diyarbekir, C.I, s.135

Tablo 3. H. 1287 (1870-1871) Göre Merkez Kazanın Nüfusu

Cemaat İsimleri	İslam	Ermeni	Ermeni Katolik	Süryani	Süryani Katolik	Keldani	Rum	Rum Katolik	Protestan	Yahudi
Erkek	4781	3577	428	747	94	508	179	25	318	143
Kadın	5033	3276	403	687	80	468	126	30	332	137
Toplam	*9814*	*6853*	*831*	*1434*	*174*	*976*	*305*	*55*	*650*	*280*

H. 1288 (1871/1872) tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesinde vilayete bağlı tüm liva (sancak), kaza ve nahiyelerdeki Müslim ve gayrimüslimler zükur (erkek) olarak verilmiştir Buna göre Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 393.155 kişi olduğu belirlenmiştir ve bunun 305.967'i Müslüman, 76.098'i ise gayrimüslim olduğu görülmüştür. Buna göre gayrimüslim nüfus toplam nüfusun % 19.35'ini teşkil etmektedir. Bu salnamedeki verilere yakından bakıldığında merkez kazada gayrimüslim 6.019 iken Müslümanların sayısı 4.781 kişidir. Diyarbakır merkez kaza nüfusu 29.383 olup bunun 21.574'ü Müslüman, 7.809'u gayrimüslimdir[177]. H.1290-1293 (1873-1876) yılları arasında vilayet salnamelerinde aynı bilgiler tekrarlanmıştır.

H.1300 (1882-1883) ve H.1301 (1883-1884) tarihli salnamelerde, Diyarbakır sancağında 57.221 Müslüman ve 17.899 gayrimüslim; Mardin Sancağında 57.260 Müslüman, 13.043 gayrimüslim ve bu dönemde Diyarbakır vilayetine bağlı olan Malatya Sancağında ise 209.110 Müslüman ve 37.840 gayrimüslim olmak üzere vilayet genelinde toplam 257.010 kişi bulunmaktadır[178]. H.1308 (1890-1891) tarihli salnamede Diyarbakır'ın kaza nüfusunda herhangi bir değişiklik olmadığı görülürken, Mardin ve Maden kaza nüfusunda değişiklik olduğu dikkat çekmektedir. Buna göre, Mardin Kazasında Müslim erkek 60.191, gayrimüslim erkek 9.371; Maden Kazasında Müslim erkek 39.751, gayrimüslim erkek ise 11.201 olduğu yer almaktadır[179].

H.1312 (1894-1895) yılı Vilayet Salnamesinde, önceki salnamelerin aksine, "*gayrimüslim*" unsurun etnik ve cemaat bazında ayrıntılı bir şekilde verildiği görülmektedir. Bu salnamede, nahiyeleri ile birlikte Diyarbakır kazasında 66.117 kişi

[177] H 1288 (1871/1872) Salname-i Diyarbekir, C.I, s. 218-223
[178] H.1300 (1882-1883) Salname-i Diyarbekir, C.III, s.170-172; H.1301 (1883-1884) Salname-i Diyarbekir, C.III, s.222; H.1308 (1890-1891) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s.62
[179] H.1308 (1890-1891) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s.62

yaşarken, sancak genelinde 161.237, vilayet genelinde ise 398.785 kişinin yaşadığı anlaşılmaktadır.

Vilayetin toplam nüfusunun din ve mezheplere göre dağılımı şöyledir[180]:

Tablo 4. H.1312 (1894-1895) Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı

Cemaat İsimleri	**Toplam**
İslam	314.720
Ermeni	46.237
Ermeni Katoliği	6.437
Rum	1.203
Rum Katoliği	67
Süryani Kadim	17.843
Süryani Katoliği	1.561
Protestan	4.522
Yahudi	1.234
Keldani	1.361
Yezidi	3.521
Kıpti	79

Osmanlı nüfus araştırmaları için bir diğer önemli kaynak hiç şüphesiz nüfus sayımlarıdır. Osmanlı Devleti genelinde ilki 1881/82-93, ikincisi 1906/1907'de, üçüncüsü ise 1914'de yapılmıştır. 1881/82-93 nüfus sayımında Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni nüfusu, 1.001.465 kişiden ibarettir[181] .1881/1882-1893'da yapılan ilk nüfus sayımında Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 414.657 kişiden müteşekkildir. Bu nüfusun 329.843'ünü Müslümanlar, 84.814'ünü ise gayrimüslimler oluşturmuştur.

[180] H.1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s.166
[181] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s. 16-18

Buna göre nüfusun dağılımı şöyledir[182]:

Tablo 5. 1881/1882-1893 Yılı Sayımına Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı

Cemaat İsimleri	İslam	Ermeni	Ermeni Katolik	Süryani	Keldani	Protestan	Yahudi	Rum	Çingeneler[183]	Latinler	Toplam
Nüfus	329.843	46.202	9.408	20.082	1.462	4.671	1.381	1.421	164	15	414.857

Bu tarihten sonraki nüfus kayıtlarına H.1317 (1899-1900) tarihli vilayet salnamesinde rastlamaktayız. Buna göre, Vilayet Sicil Nüfus Nezareti dairesince "*malum ve mükayyed olan nüfus hayme-i nişin aşair-i Ekrad ve müstearibenin gayrisi*" bulunan toplam nefer (kişi) 413.525'dir. Bunun 330.000 neferi Müslim, 44.000 neferi Ermeni ve 39.525 neferi de milel-i saire ile Yahudi, Kıpti ve Yezidi'den ibarettir[184].

Bu verilerin hemen hemen 1881/1882-1893 yılı verileriyle aynı olduğu görülmektedir. Çünkü salnamelerdeki nüfus bilgileri büyük ölçüde vergi kayıtlarına ve idarecilerin ellerindeki sayım sonuçlarına dayanmaktadır. H.1319 (1901-1902) tarihli vilayet salnamesindeki verilere bakıldığında vilayet nüfusunun önemli bir artış gösterdiği dikkat çekmektedir. Buna göre, Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 470.760 kişiden ibarettir.

Bu nüfusun mezhep, ırk ve din itibariyle dağılımı şöyledir[185]:

[182] Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, çev.; Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003, s. 198-199

[183] Nüfus çizelgesinde gayrimüslim Çingeneler olarak adlandırılmaktadır. Kemal H. Karpat, *a.g.e*, s. 199

[184] H.1317 (1899-1900) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s. 363; H.1318 (1900-1901) Salname-i Diyarbekir, C.V, s.85

[185] H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir, C.V, s. 186; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C.V, s.300-311; H.1323 (1905) Salname-i Diyarbekir, C.V, s. 400

Tablo 6. H.1319 (1901-1902) Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı

Cemaat İsimleri	Toplam
İslam	375.528
Ermeni	47.225
Süryani	22.748
Ortodoks	1.500
Katolik	11.165
Protestan	5.554
Yahudi	2.796
Keldani	1.439
Yezidi/Kıpti	1.782
Teba-i Ecnebiye	19

H.1319 (1901-1902) tarihli salname verileri H.1317 (1899-1900) yılı verileri ile kıyaslandığında vilayet nüfusunda önemli bir artış olduğu dikkat çekmektedir. H.1317 (1899-1900) tarihli salnamede, vilayet nüfusu 413.525 kişiden oluşurken bu sayının 470.760 kişiye ulaştığı görülmektedir. Bu kadar kısa bir sürede vilayet nüfusunda 57.235 kişinin artması ise önceki sayımlarda bir takım güçlüklerden dolayı kayıt altına alınamayan ve "*hayme-i nişin aşair-i Ekrad ve müstearibe"* şeklinde ifade edilen aşiretlerin sayımının yapılmış olması ihtimali ile açıklanabilir[186].

Osmanlı vilayetleri genelinde yapılan ikinci nüfus sayımı 1906/1907 tarihlidir[187]. 1881/1882-1893 nüfus sayımında Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni nüfusu, 1.001.465 iken 1906/1907 nüfus sayımında bu rakam 1.270.768'e ulaşmıştır[188]. 1906/1907 tarihli nüfus kayıtlarına göre vilayetin toplam nüfusu 392.705 kişiden oluşmaktadır. Diyarbakır vilayetindeki Ermeni nüfusu 43.610 kişiden meydana gelmektedir. Nüfus çizelgelerinde Rumlar, Katolikler, Keldaniler ve Yezidilerin yer almadığı dikkat çekmektedir.

Buna göre nüfusun dağılımı şöyledir[189].

[186] Justin Mc Carthy, *a.g.e*, s. 39
[187] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s. 7-8
[188] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s. 16
[189] Kemal H. Karpat, *a.g.e*, s. 202-203

Tablo 7. 1906/1907 Yılı Sayımına Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı

Cemaat İsimleri	İslam	Ermeni	Ermeni Katolik	Süryani	Protestan	Yahudi	Rum	Toplam
Nüfus	315.569	43.610	8.403	19.262	3.571	1.165	1.125	392.705

1906/1907 yılı nüfus verileri 1881/1882-1893 yılı rakamları ile karşılaştırıldığında vilayet nüfusunda önemli ölçüde düşüş olduğu dikkat çekmektedir. Bütün etnik ve dini unsurların nüfusunda bir düşüş olduğu dikkate alınırsa, bu durumun nüfus sayımın sağlıklı bir şekilde tamamlanmadığı anlamına gelmektedir[190].

1914 (1330) tarihli nüfus sayımına göre, Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 619.825 kişi olup bunun 123.264'ü gayrimüslimdir. Ermeni ve Ermeni Katoliklerin toplam sayısı 65.850 kişiden ibarettir. Bu vilayet nüfusunun toplamının % 11'ini oluşturmaktadır. 1914 yılı nüfusunun etnik ve dini gruplara göre dağılımı şöyledir[191]:

Tablo 8. 1914 Yılı Sayımına Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı

Cemaat İsimleri	İslam	Ermeni[192]	Ermeni Katolik	Süryani	Keldani	Protestan	Yahudi	Rum/Katolik	Yezidi/Kıpti	Toplam
Nüfus	492.101	55.890	9.960	37.976	5.994	7.376	2.085	1.925	2.375	619.825

[190] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e,* s. 17

[191] Kemal H. Karpat, *a.g.e*, s.226-227

[192] Ermeni nüfusunun vilayetteki dağılımına bakıldığında, merkez kazada 13.970, Lice'de 4.151, Silvan'da 12.756, Derik'de 415, Beşiri'de 3.369, Mardin'de 4, Cizre'de 268, Midyat'ta 67, Savur'da 5, Siverek'de 2.455, Çermik'de 784, Viranşehir'de 521, Maden'de 8.901, Palu'da 8.224 Ermeni yaşamaktadır. Kemal H. Karpat, *a.g.e,* 214

3.2. Ermeni Kaynaklarına Göre

Ermeni kaynakları, genellikle Ermeni Patrikhanesinin önce Berlin Kongresi'nde daha sonra da çeşitli yerlerde, çeşitli amaçlarla gündeme getirdiği rakamları nakletmektedirler. Patrikhane 1878, 1880 (iki adet), 1881, 1882 ve 1912 yılına ait olmak üzere altı adet nüfus istatistiği yayınlamıştır. 1878, 1880 (birisinde) ve 1881 yılı istatistiklerinde Diyarbakır vilayeti ile ilgili herhangi bir veri mevcut görülmemektedir. 1880 yılı Patrikhane verilerine göre, Diyarbakır vilayetinin Ermeni nüfusu 88.000 olarak verilmektedir[193].

Ermeniler tarafından ileri sürülen bu istatistiklerden 1882 ve 1912 yıllarına ait olanları, asıl adı Kirkor Zohrap olan Ermeni tarafından 1913 yılında yayımlanan bir eserde de yer almıştır. Zohrap, "Marcel Leart" müstear ismini kullanarak "*La Question Armenienne a la Lumierce des Documents*" adındaki eserinde Patrikhanenin rakamlarını çarpıtarak vermiştir[194].

Marcel Leart'ın Patrikhaneden verildiğini belirterek eserine aldığı verilere göre, 1882 yılında Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni nüfusu şöyle verilmiştir: Avrupa başlığı altında verilen İstanbul, Edirne ve Balkanlarda, 195.000; Asya başlığı altında verilen Adana, Halep, Trabzon, Bursa, Aydın, Ankara, Konya, Kastamonu, Suriye, Musul, Bağdat, Beyrut, Basra ve İzmit (sancak)'de, 835.000; Doğu vilayetleri başlığı altında verilen Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Elazığ ve Sivas vilayetlerinde ise 1.630.000 olmak üzere toplam 2.660.000 Ermeni'nin bulunduğu ileri sürülmüştür. Buna göre 1882 yılında Diyarbakır vilayetinde yaşayan Ermeni sayısı 150.000 olarak verilmiştir[195].

Marcel Leart'ın 1912 yılı verilerine göre ise; "*Vilayet-i Sitte*" olarak bilinen Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Sivas ve Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu 2.615.000 olarak belirtilmiştir. Müslüman nüfusun çeşitli etnik ve mezhebi yapıya göre tasnif edildiği verilerde, bu vilayetlerdeki Ermeni sayısı 1.018.000 iken, Türk nüfus ise 666.000 gösterilmiştir[196]. Buna göre, Ermeni Patrikhanesi 1912 yılında Diyarbakır vilayetinin nüfusu ile ilgili olarak Paris Barış Konferansı'na şu bilgileri sunmuştur[197]:

---

[193] Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s. 91
[194] Kirkor Zohrap (Marcel Leart) 1908 ve 1914 Osmanlı Mebusan Meclisi'nde İstanbul milletvekili olarak görev yapmıştır.
[195] Kamuran Gürün, *a.g.e*, s. 86
[196] Kamuran Gürün, *a.g.e*, s. 87
[197] Justin Mc Carthy, *a.g.e*, s. 47

Tablo 9. Ermeni Patrikhanesi (1912) Kayıtlarına Göre Vilayetin Nüfus Dağılımı

Etnik/dini unsurlar	**Nüfus**
Türkler	45.000
Yerleşik Kürtler	30.000
Göçebe Kürtler	15.000
Kızılbaşlar	27.000
Yezidiler	4.000
Ermeniler	105.000
Nasturi/Yakubi/Keldani	60.000
Toplam	286.000

Ermeni Patrikhanesine kayıtlarına[198] göre 1880 yılında Diyarbakır vilayetindeki Ermeni nüfusu 88.000[199] iken iki yıl sonra 1882' de bu nüfus 150.000 olarak verilmiştir. Buna göre iki yıl içerisinde Ermeni nüfusunda yaklaşık % 100 oranında bir artış meydana gelmiştir. Ermeniler tarafından 1880-1882 yıllarına ilişkin ileri sürülen ve 150.000'e çıkarılan bu sayının Osmanlı nüfus verilerinde ve vilayet salname kayıtlarında 55.000 dolayında olduğu görülmüştür[200].

Patrikhanenin 1882'deki Ermeni nüfusuna ilişkin tahminleri doğruluktan çok uzak görülmektedir.1882 yılına ait sayılar yoruma pek az gereksinme göstermektedir. Çünkü Ermeni nüfusu pek aşikâr biçimde abartılmaktadır. Ermeni patrikhanesince verilen 1882 ve 1912 yıllarına ait nüfus verilerine göre Diyarbakır'daki Ermeni nüfusu % 30 oranında azalma göstermektedir. 1895-1896'daki karışıklıklarda gerçekten de Ermenilerden ölenler-öldürülenler olmuş olmakla birlikte ölüm vakaları hakkında var olan en abartmalı anlatımlarda bile bunu görebilmek mümkün olmamaktadır.

[198] Ermeni Patrikhanesi'nin bu rakamları, birçok tarihçi ve araştırmacı tarafından ihtiyatla karşılanan, kilise görevlilerinin tuttuğu iddia edilen vaftiz ve ölüm kayıtlarına dayanmaktadır. Bu kayıtların gerçekten de yapılmış ve doğru olduğunun delilleri olarak da, Ermenilerin kendi dinsel inançları gereğince doğumlarından sonra vaftiz etmeye getirilmelerinin gerektiği, kilisede evlendikleri ve ölen Ermenilerin de papazın katıldığı bir cenaze töreni ile gömüldükleri gösterilmektedir. Bunlardan başka, Patriklerin Osmanlı Devleti'ne cizye, sonra bedel-i askeriye, vermekle yükümlü olanları belirlemek için, keza Ermenilerin siyasal ve dinsel kurullarına her bir bölgeden girecek üyelerin sayısını saptamak amacıyla kayıtlar tuttukları ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Justin Mc Carthy, *a.g.e*, s. 48-60

[199] Kamuran Gürün, *a.g.e*, s.91

[200] Karpat, *a.g.e*, s. 198-199

Patrikhanenin, 1882'deki Ermeni nüfusuna ilişkin tahminleri 1912 yılına ilişkin tahminlerine kıyasla, doğruluktan çok daha fazla uzak görülmektedir[201].

1912'de Diyarbakır vilayetindeki Müslüman nüfus Osmanlı istatistiklerine göre, 492.000 iken, Ermeni Patrikhanesi verilerine göre 90.000 kişiden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz Patrikhanenin özellikle Vilayat-ı Sitte'deki Ermenilerin sayısını Müslimlerden fazla göstermesinin amacı bölgede bir Ermeni devletinin kurulması için yasal bir dayanak hazırlamaktır. Ancak Patrikhanenin iddia ettiği bu astronomik rakamlar ve demografik istatistikler Batılı dostları tarafından bile istihza ile karşılanmaktadır[202]. Dolayısıyla abartılı rakamların bağımsız Ermenistan'ın amaçlanmasındaki siyasal gayeden öte bir anlam taşımadığı görülmektedir.

Ermeni Patrikhanesi'nin Berlin Konferansına sunduğu abartılmış istatistikleri İngiltere tarafından bile kuşkuyla karşılanmış ve güvenilir bulunmamıştır. Patrikhanenin Vilayet-i Sitte hakkındaki 1912 tarihli nüfus oranları bir hayli ilginç bulunmuştur. Patrikhane, Vilayet-i Sitte'de toplam Hıristiyan nüfusu 1.813.000 veya toplam nüfusun % 45.2'si olarak gösterirken, Ermeni nüfusunu 1.018.000 olarak vermiştir. Aynı tablolarda Patrikhane tarafından Müslüman nüfus 1.178.000, yani % 45.1 olarak verilmek suretiyle, Hıristiyan çoğunluğa ulaşmak amaçlanmıştır. Nüfusun % 9.7'si ise "*diğer dini gruplar*" olarak adlandırılmış ve bunlar da Kızılbaş, Zaza, Çarıklı, Alevi şeklinde sınıflandırılarak, bu grupların Müslüman olduğu gizlenmeye çalışılmıştır[203].

Ermeni tarihçilerin iddialarının aksine, Mc Carty'nin de belirttiği üzere; nüfusu az gösterilenler Ermeniler değil aksine Müslümanlar olmuştur. Çünkü salnamelerdeki kayıtlara bakıldığında zaman zaman Müslüman kadınlarıyla çocuklarının yazılmadığı görülmüştür. Bu durum Müslüman nüfusun eksik gösterilmesine sebep olmuştur.

Kaldı ki Osmanlıların Ermenileri az göstermesi kendi aleyhine olduğundan böyle bir şey mümkün gözükmemektedir[204]. Osmanlı Nüfusu ile ilgili Ermeni Patrikhanesi'nin ortaya attığı rakamlar hemen hemen bütün zamanlarda kuşkuyla karşılanmaktadır. Çünkü Patrikhanenin nüfus verileri siyasi amaçlarla ve uluslararası antlaşmalarda Ermeni tezlerini desteklemek anmacıyla hazırlandığı görülmektedir.

---

[201] Justin Mc Carthy, *a.g.e*, s. 54-55
[202] Justin Mc Carthy, *a.g.e*, s. 49
[203] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s. 24-25
[204] Justin Mc Carthy, *a.g.e*, s. 64-65

Patrikhanenin ilkini Berlin Konferansı, diğerini de Paris Konferansı esnasında açıkladığı veriler, gerçekten "*abartılmış*" olduğu görülmektedir[205].

3.3. Diğer Kaynaklara Göre

Osmanlı'da Ermeni nüfusu ile ilgili olarak Osmanlı şehirlerinde görevli yabancı diplomat, gezgin ve tüccarların hazırladığı raporlarda veya anılarında Ermeni nüfusu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu gruba giren kişilerin eser veya raporlarında yer alan nüfus bilgileri, genel olarak resmi sayım sonuçlarına, Ermeni cemaati ileri gelenlerinin beyanlarına veya az bir ihtimalle ilgili kişilerin şahsi gözlemlerine dayanmaktadır. Bunun yanında Ali Emiri ve Şemsettin Sami gibi dönemin Osmanlı aydınlarının eserinde de vilayet nüfusuna ilişkin verileri bulmak mümkün olmaktadır. Vital Cuinet[206], Diyarbakır kaza, sancak ve vilayetinde yaşayan toplam nüfusu ve bunların etnik, dini ve mezhep olarak dağılımını şöyle vermektedir[207]:

---

[205] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e,* s. 22

[206] Vital Cuinet'in La Turquie d'Asie kitabını Osmanlı nüfusu ile ilgili Avrupa kökenli en iyi bilgi kaynağı yapan, onun Osmanlı istatistiklerini kullanmış olmasıdır. Cuinet, Osmanlıların nüfusa ilişkin verilerini kullandı, bunu yaparken bazen o verileri hükümet görevlilerinden aldığını belirtmiş aynı zamanda Osmanlı verilerinin bazı kusurlarının da olduğunu fark ederek ortaya koymuştur. Osmanlı istatistiklerinin kusurlarını gidermeye çalışan Cuinet'in istatistikleri Osmanlı İstatistiklerinden mahiyet itibariyle farklılık gösterir. Onun nüfusla ilgili yayınladığı sayılar Osmanlı belgeleriyle büyük ölçüde benzerlik gösterse de tıpatıp aynı değildir. Justin Mc Carthy, *a.g.e,* s. 191

[207] Nafiz Şahin'in, *XX. Yüzyılda Diyarbakır İlçeleri Tarihi ve İnanç Coğrafyası* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1997, s. 58-59

Tablo 10. Vital Cuinet'e Göre 1891 Yılında Diyarbakır Vilayetinin Nüfus Dağılımı

Irk/Mezhep	**Sancaklar**			**Toplam**
Müslümanlar	D.Bakır	Ergani	Mardin	Mezhep
Sünni Müslümanlar	36.481	35.381	38.781	
Kürtler ve Türkmenler	57.207	66.666	76.127	*328.644*
Çerkezler[208]	3.334	3.354	3.312	
Suriyeli Araplar	2.668	2.030	3.302	
Hıristiyanlar				
Ermeni Gregoryan	28.984	17.300	11.666	
Ermeni Katolik	1.845	325	8.000	
Ermeni Protestan	1.544	525	9.000	
Ortodoks Yunanlı	900	1.750	6.600	*132.549*
Katolik Yunanlı	60	-	130	
Keldani Katolik	1.600	-	14.820	
Süryani Katolik	810	180	4.000	
Süryani Yakubiler	5.200	3.6000	13.754	
Belirsiz Dinler				
Yezidiler-Kızılbaşlar	2.000	2.500	1.500	*9.000*
Çingeneler	1.000	500	1.500	
İsrailliler	284	405	580	*1.260*
Kapuçin/Fransiskenler (Latinler)	6		10	*16*
Sancak/Vilayetin Toplamı	143.923	134.517	193.022	***471.462***

[208] Çerkezlerin Diyarbakır vilayetinde bulunması şaşırtıcı değildir. Çünkü 1774-1783 yılları arasında Kırım ve Güney Rusya'dan Osmanlı topraklarına Müslüman göçünün başladığı görülmektedir. Kemal Karpat, "*Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler"* adlı eserinde, Rusya'nın Kafkaslar üzerindeki baskısı üzerine üç milyondan fazla, çoğunluğu Çerkez olmak üzere Kafkas kökenli Müslümanın Osmnalı topraklarına göç ettiğini ifade etmektedir. Aynı kaynakta Osmanlı ülkesine göç eden Çerkez sayısı 1.008.000 olarak verilmitir. Bunun 595.000'i Avrupa'ya, 413.000'inin ise Küçük Asya'ya göç etmiştir. 1862'de yoğun olarak başlayan bu göç dalgası, 20. Yüzyılın ilk ortalarına kadar sürmüştür. Ancak Kafkaslardan gelen bu göçmenlerin Osmanlı resmi istasitiklerine sağlıklı bir şekilde yansımadığı görülmektedir. Karpat, *a.g.e,* s. 66; Bu dönemde, Diyarbakır vilayetine de önemli öçlüde Çerkez nüfusun geldiği ve vilayette kurulan İskan Komisyonları ile bunların yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Malmisanij, *Diyarbekirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, İstanbul, 2004, s.22; Paris Coğrafya Topluluğunun Üyesi T.M Chavalıer Lycklama, 1865-1868 yılları arasında, "*Rusya, Kafkasya, İran, Mezopotamya, Kürdistan, Suriye, Filistin ve Türkiye'ye Yapılan Yolculuk*" adlı eserinin 4. cildinde Diyarbakır Hasan Paşa Hanı'nda kaldığı süre zarfında vilayette bulunan bir takım Çerkezlerden bahsetmektedir. Korkusuz, *a.g.e,* s. 121;Bu tarihe kadar vilayete gelen ve vilayetteki etnik unsurlardan bahseden hiçbir seyyahın eserinde Çerkezlere dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.

Bu grafikte 79.129 kişinin Ermeni olduğu görülmektedir. Bu rakam genel nüfusa oranla % 16'ya, Müslümanların oranı ise % 69'a tekabül etmektedir. 1891 de vilayetin 471.000 olan toplam nüfusunun dörtte üçünden fazlası Müslüman'dır. 132.549'u Hıristiyan, 1.269'u İsrailli ile birkaç bini Yezidi ve Çingene'dir. Vital Cuinet'in verilerinin hemen hemen aynısının Şemsettin Sami Efendi'nin "*Kamusu'l Alam*" adlı eserinde kullanıldığı görülmektedir. Buna göre, 1890 tarihinde Diyarbakır merkez nüfusu 35.000 dolaylarında olup, 20.000'den fazlası Müslüman, 8.500 kadarı Ermeni, 300 kadarı Yahudi, geriye kalanı ise Süryani, Keldani ve Yakubi'dir. Müslüman nüfus ise Türk, Kürt ve Araplardan meydana gelmektedir[209]. Müslümanların tamamına yakını sünni olup, yalnız 1.000-2.000'i Kızılbaş'tır. Hıristiyanların yarısı Ermeni, diğer yarısı Katolik, Protestan, Süryani, Keldani vs. ibarettir[210].

Bir Alman tıp doktoru olan Lamec Saad'ın verdiği rakamlara göre 1890 yılında Diyarbakır şehrinin dinî gurupları şöyledir[211]:

Tablo 11. Lamek Saad'ın Göre 1890 Yılında Diyarbakır Şehrinin Nüfus Dağılımı

Etnik/dini unsurlar	**Nüfus**
Müslümanlar	10.000
Gregoryan Ermeni	*8.700*
Süryani Yakubi	*2.000*
Keldani	*1.600*
Katolik Ermeni	*1.200*
Protestan	*1.000*
Süryani Katolik	*500*
Ortodoks Rum	*300*
Katolik Rum	*1.500*
Toplam	***26.800***

[209] Bu verilere itiraz eden M. Emin Bozarslan, "Diyarbakır'da Türklerle Arapların bulunduğu, ya bilgi eksikliğinden ya da yanlış bilgi sonucunda yazılmıştır. Çünkü orada sadece Kürtler yaşıyor; yerleşik olarak başka bir halk yoktur. Oradaki Türkler memur, subay ve asker olarak bulunuyorlar. Arap nüfusu ise hiç yoktur" demektedir. M.Emin Bozarslan, *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürtler*, İstanbul, 2001, s. 271; M.Emin Bozarslan'ın bu itirazı kısmen doğru olmakla birlikte, yazar bölgede kurulan Türk devlet ve beyliklerini unutmuş gözükmektedir.

[210] Şemsettin Sami, *a.g.e*, C. III, s. 2202-2203

[211] İlhan Pınar, "*Gezginler Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)*", Diyarbakır Müze Şehir, YKY, İstanbul, 1999, s. 154

1891 yılında bir Alman jeoloji mühendisi ve seyyahı olan Edmund Nauman, vilayetin geneline ait nüfusu gösteren rakamları verirken iki ayrı kaynak kullanmıştır. Biri Konsolos Thomas Boyaciyan'ın verdiği rakamlar, diğeri ise Vital Cuinet'in verdiği rakamlardır. Naumann'ın Thomas Boyaciyan'a istinaden verdiği rakamlar şöyledir[212]:

Tablo 12. Thomas Boyaciyan'a (1890) Göre Diyarbakır Vilayetinin Nüfus Dağılımı

Etnik/dini unsurlar	**Nüfus**
Müslümanlar	*304.548*
Gregoryan Ermeniler	*54.512*
Katolik Ermeniler	*5.169*
Protestan Ermeniler	*4.760*
Ortodoks Rum	*1.724*
Katolik Rum	*58*
Katolik Keldani	*1.926*
Suriyeli Katolik	*445*
Suriyeli Yakubi	*16.379*
Yahudi	*1.404*
Yezidi	*976*
Çingene	*190*
Yabancı	*41*
Toplam	***392.132***

Ermeni asıllı olup Diyarbakır ve Harput İngiliz konsolosluğu görevlerinde bulunan Boyaciyan'ın verilerini Cuinet'in verileriyle karşılaştırdığımızda 79.366 gibi büyük bir veri uyumsuzluğunun olduğu görülmektedir. Boyaciyan'ın verilerinin Cuinet'in verilerine denk olabilmesi için % 25 oranında bir nüfus artışının olması gerekmektedir. Ancak Boyaciyan'ın verileri dönemin diğer kaynaklarıyla daha uyumlu gözükmektedir.

16 Kasım 1890'da bir Alman Gazetesinde çıkan "*Ermeni Meselesi*" başlıklı makaleye göre, 312.444 olan vilayet nüfusunun 240.574'ünü Müslümanlar, 45.291'ini

[212] İlhan Pınar, *a.g.e,* s. 163

Ermeniler ve geri kalan 26.579'unu ise diğer etnik ve dini gruplar teşkil etmektedir. Bu gazetenin verilerine göre, Ermeni nüfusun toplam nüfusa oranı % 14'tür[213].

Ali Emiri'ye göre vilayet nüfusunun % 79'u Müslüman, % 21'i ise gayrimüslimdir[214]. Fransızların hazırladığı Sarı Kitap'a göre, % 69.70'i Müslüman, % 30.33'ü gayrimüslimdir. Ali Cevat ise "*Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrayfa Lügatı*" adlı eserinde Müslümanların oranı % 78.92, gayrimüslimlerinki ise % 21.08'dir[215].

Osmanlı tahrir, nüfus istatistikleri, vilayet salnameleri ve bu dönemde neşredilen eserlere göre Diyarbakır vilayetindeki Ermeni nüfusu % 14-16 oranındadır. Batılı seyyah ve araştırmacıların eserlerine göre ise bu oranın % 14-20 arasında olduğu[216] görülürken, Patrikhanenin ortaya koyduğu istatistiklerde Diyarbakır vilayeti genelinde Ermeni nüfusun oranı % 40'ın üzerinde ve Müslümanlardan fazla gösterilmiştir.

Diyarbakır vilayetinde bulunan Ermenilerin büyük bir bölümü Birinci Dünya Savaşı esnasında tehcir edilmiştir. Tehcirden sonra Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflarda 4.000 dolayında Ermeni nüfusun vilayette kaldığı anlaşılmaktadır[217]. Ermenilerin geri dönüşü hakkındaki kararnamenin çıkmasından sonra 1000 dolayında Ermeni de vilayete geri dönmüştür[218]. Bunun yanı sıra tehcir esnasında Müslümanların himayesine verilen veya sığınan çok sayıda Ermeni de bulunmaktadır.

Nitekim 1921 yılı başlarında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin yaşadığı yerleri ve sayılarını gösterilen bir tabloda tehcire tabi tutulmayan veya geri dönen Ermenilerin toplam sayısının 28.000 olduğu belirtilmiştir[219]. Tehcir edilmeyen Ermenilerin bir kısmı Müslüman olmuştur. 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre, Diyarbakır'da 955; 1935 tarihli ikinci sayımda ise 2.108 Ermeni'nin yaşadığı tespit edilmiştir[220].

---

[213] Ali Güler&Suat Akgül, a.g.e, s. 84; İlhan Gedik, *Vilayet-i Sitte'de Demografik Durum* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara 1985, s. 84

[214] Ali Emiri, *a.g.e*, s.29

[215] Ali Güler&Suat Akgül, *a.g.e*, 84

[216] İlhan Gedik, *a.g.e*, s. 91

[217] BOA, DH. ŞFR, 503/23 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Aralık 1915 (15 Kanun-ı Evvel 1331) tarihli şifreli telgraf)

[218] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s.132

[219] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s.122-123

[220] Saygı Öztürk, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, İstanbul, 2008, s. 66-67

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ERMENİ SORUNUN ORTAYA ÇIKMASINA NEDEN OLAN ETMENLER

1.1. Büyük Devletlerin Osmanlı Politikaları ve Ermenilerle İlişkisi

1.1.1. Rusya'nın Politikası ve Ermenilerle İlişkisi

Rusya ile Ermenilerin karşılıklı olarak birbirlerine ilgi duymaya başlamaları XVIII. yüzyılın başlarında I. Petro dönemine rastlar. Nitekim I. Petro İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi onları Rus topraklarında yerleşmeye de davet etmiştir. Bu davet üzerine İran'da bulunan Ermenilerin bir kısmı Rusya'ya göç etmiştir[1]. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Rusya, 1783 yılında Kırım'ı ilhak ederek Balkanlardan ve Kafkasya'dan güneye doğru inmeye hazır duruma geldi. Sıcak denizlere inme siyasetini her iki istikamette de gerçekleştirmeye çalışan Rusya, bu amacına ulaşabilmek için özellikle Balkanlardaki Hıristiyan Osmanlı vatandaşlarını kışkırttı[2].

Rusya, bir yanda Batıda Balkanlarda nüfuz elde etmeye çalışırken, Doğu'da da Kafkalara inmek için Ermenilerle daha yakından ilgilenmeye başladı. Kafkasya'daki Eçmiazin Emeni kilisesini Rus tesiri altına sokmaya çalıştı. Eçmiazin, Gregoryan Ermenilerinin büyük çoğunluğunun bağlı olduğu dinsel merkezdi. Rusların Osmanlı Ermenilerine sızmaya çalışması da Eçmiazin kişisesi aracılığıyla olmuş ve 1844'ten itibaren İstanbul Ermeni patrikhanesindeki ayinlerde Eçmiazin Katogikosu'nun adı anılmaya başlanmıştır. Ancak Rusların organize bir şekilde Ermenilerle ilgilenmesi 1820'li yıllarda olmuştur. Çünkü 11 Mart 1828 tarihli bir yazıyla Erzurum Valisi Galip Paşa'nın, Rus sınırında bulunan Ermenilerin iç bölgelere gönderilmesini Babıâli'ye teklif etmesi, bunun en önemli belgeleri arasındadır. Nitekim 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Ermeniler Osmanlı Devleti'ne ihanet etmişler ve bu savaş sırasında oldukça önemli sayıda Ermeni Rus ordusu saflarına katılmıştır[3].

1878'de yapılan Berlin Antlaşması ile Balkanların neredeyse tamamı Osmanlı Devleti'nden ayrılmıştı. Dolayısıyla Balkanlar Rusya için Osmanlı Devleti'ne savaş

---

[1] Şenol Kantarcı, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", s. 12
[2] Fahir Armaoğlu, *a.g.e*, s.5
[3] *"Türkler Ermenileri 1890'lardan İtibaren Katletmeye mi Girişmişlerdir?"*, www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale8.html, (erişim: 26.02.2012)

bahanesi olmaktan çıkmıştı. Ayrıca Rusya sıcak denizlere inmek için Balkanların bir yol olamayacağını, bağımsızlıklarını kazanmalarında önemli rol oynadığı devletlerin kendisine minnet duymadıklarını anladı. Bu durumda Rusya için sıcak denizlere inmenin en kolay yolu Erzurum üzerinden İskenderun körfeziydi[4]. 1878 Berlin antlaşmasıyla Kars, Ardahan ve Batum'un Rusya'ya bırakılması bu devlete Anadolu'nun doğusunda da aradığı fırsatı verdi. Rusya bu başarısını Çarın hizmetinde yükselen Ermeni subay ve yöneticilere borçludur[5].

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonunda Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ayestefanos antlaşmasının 16. maddesinde, Osmanlı Devleti'nin, Anadolu'nun doğusunda, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapması ve buralarda yaşayan Hıristiyanların, Kürt ve Çerkezlere karşı korunması hükmü yer aldı. Rusya'nın Kafkasya'ya hâkim olması, Balkanlarda ve Doğu Anadolu'da etkisinin artması İngiltere'yi rahatsız etti. İngiltere, Balkanlarda ve Akdeniz'de dengenin bozulduğunu ileri sürerek Ayestefanos Antlaşması yerine öteki Avrupa devletlerinin de katılmasıyla Berlin'de yeni bir anlaşma yapması isteğini Rusya'ya kabul ettirdi[6].

1.1.2. İngiltere'nin Politikası ve Ermenilerle İlişkisi

XIX. yüzyıl başlarında İngiltere'nin politikası, Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir siyaset izlemekle beraber bunun mümkün olmadığı durumlarda devleti parçalamak yerine, bağımsızlık isteyen toplumlara özerklik vermek suretiyle bağlı devletçikler oluşturmak şeklindeydi[7]. Nitekim Yunan isyanında Osmanlı Devletine muhalif olan İngiltere'nin bu tutumunu, devrin İngiliz Başbakanı Stradford Canning "*İngiltere'nin bu tavrının Rusya ile bağdaşmak olmadığı, bağımsızlığını kazanacağı muhakkak olan Yunanistan'ın Rusya'ya borçlu olması yerine Akdeniz'de kendilerine dost bir devlet olan İngiltere'ye borçlanmasının daha doğru olacağı…*" şeklinde değerlendirilmiştir[8].

1840 yılından itibaren İngiltere'nin himayesindeki Protestan misyonerlerinin faaliyetlerinin yoğunlaştığı görülmektedir. Görünüşte dini ve mezhebi bir amaca yönelik gibi görünen bu faaliyetlerin gerçek amacı farklıdır. Osmanlı imparatorluğu

---

[4] Kamuran Gürün, *a.g.e*, s.79
[5] Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev., Mehmet Harmancı, C.II, İstanbul, 1983, s.252
[6] Fahir Armaoğlu, *a.g.e*, 523
[7] P. Philip Graves, *İngilizler ve Türkler*, çev. Yılmaz Tezkan, Ankara, 1999, s.8
[8] İsmet Binark, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara, 2005, s. 24

içerisinde Katoliklerin hamisi Fransa, Ortodoksların hamisi ise Rusya olmuştu. Bu devletler 1840 tarihinden sonra çıkan olaylardan faydalanarak kendi mezheplerinden olanları himaye etme amacıyla Osmanlı imparatorluğundaki nüfuzlarını kuvvetlendirmeye başladılar. İngiltere de bu devletlerin nüfuzuna karşı mezhebi bir denge kurmak istemiştir. Bu gaye ile de Ermenilerin kurdukları Protestan cemaatinin resmen hükümet tarafından kabulü işinde İngiltere'nin Türkiye'deki elçisi Cunning aracılık yapmıştır. İngiltere, Fransa gibi Osmanlı imparatorluğu içerisindeki siyasi ve idari nüfuzunu artırmak için dini bu dönemde bir araç olarak kullanmıştır. Ayrıca İngiltere, bu faaliyetleriyle Türkiye'de Fransa ve Rusya'nın faaliyetlerini kontrol etme imkânını da temin etmiş olacaktı. Bunu gerçekleştirmek için de, 1840 yılında Kudüs'te bir Protestan kilisesi kurulmuştur. Bu tarihten itibaren İngiltere, Amerika ve Almanya'dan gelen Protestan misyonerler, İngiltere'den gördükleri yardımla diğer din ve mezhepteki halkı Protestan yapmak için çalışmaya başlamıştır[9].

Rusya'nın Balkanlar ve Karadeniz'de etkin bir devlet haline gelmesiyle İngiltere, Hindistan sömürgelerine giden yol ile Doğu Akdeniz'deki menfaatlerini korumak için Osmanlı Devleti'nde ve onun hâkimiyeti altındaki topraklarda cereyan eden her türlü hareketi yakından izlemeye ve Ermenilerle ilgilenmeye başladı. Hatta 1854 Kırım Savaşı'nda Fransa ile beraber Akdeniz ve Hindistan'daki büyük menfaatleri için her zaman yıpratmaya çalıştıkları Türklerin yanında savaşa girdi[10].

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra imzalanan Ayestefanos Antlaşması'yla Rusya'nın Avrupa'da Tuna havzasına, Anadolu'da Erzurum havalisine kadar inmesi Avrupa'yı telaşlandırdı. Türkiye'yi yalnız başına Rusya'nın yutuvereceği korkusu ortaya çıktı[11]. Bunun üzerine İngiltere, Balkanlarda ve Akdeniz'de dengenin bozulduğunu ileri sürerek Ayestefanos Antlaşması yerine öteki Avrupa devletlerinin de katılmasıyla Berlin'de yeni bir anlaşma yapması gerektiğini Rusya'ya kabul ettirdi[12]. Osmanlı Devleti Berlin'de İngiltere'nin kendisine yardım edeceğini umuyorken İngiltere, Babıâli'nin kötü şartlarını çok iyi değerlendirerek Osmanlıların elinden Kıbrıs'ı geçici de olsa almayı başardı[13].

---

[9] Kantarcı, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", s.12
[10] Mehmet Saray, *Osmanlı-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul, 1998, s. 127
[11] Wilademir Mayewsky, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, çev. Mehmet Sadık, haz: Eyüp Şahin, Ankara, 2001, s. 7
[12] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, Ankara, 1983, s. 69
[13] Fahir Armaoğlu, *a.g.e*, s.534

1878'de imzalanan Berlin anlaşmasına göre Osmanlı Devleti, Doğu Anadolu'daki Ermeniler için İngiltere ile birlikte kararlaştıracağı bir ıslahat yapacaktı. İngiltere'de Doğu Anadolu'da bulunan Rus tehdidini önlemek için bu tehlike kalkıncaya kadar askeri üs olarak kullanacağı Kıbrıs adasına yerleşecekti. Böylece İngiltere, Hindistan'a giden en kısa yolun güvenliğini sağlamaktaydı[14]. Böylece Berlin anlaşması ile Ermeni konusu artık bir Avrupa sorunu haline getirilmiş oluyordu[15].

İngiltere, Doğu Anadolu'nun Rus hâkimiyetine bırakılmasını kendi Ortadoğu ve Uzakdoğu çıkarları açısından uygun görmedi. Rusya'nın Anadolu'dan tamamen çıkarılması da İngilizlerin Uzakdoğu çıkarlarına tersti. O yüzden İngiltere, Rusya'yı bir Ermeni ıslahatı bahanesiyle Anadolu'da oyalamayı uygun buldu. Böylece Doğu Anadolu'da kurulacak olan Ermenistan, hem Rusya'da yaşayan Ermenilerin milli duygularını kamçılayıp, çarlığın başını belaya sokacak, hem de İngiliz desteğiyle kurulan bu devlet İngiltere'nin yararına çalışacaktı[16].

1880 yılında Gladstone'nun seçimleri kazanarak İngiltere başbakanı olması Ermenilerin umutlanmasına sebep oldu. Çünkü Gladstone, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinden dolayı Osmanlı hükümetine Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılmasını içeren bir nota verdi[17]. Bu tarihten sonra özellikle Doğu Anadolu'da bağımsızlık amacı güden, Ermeni cemiyetleri kurulmaya başlandı[18].

1895 yılında İngiltere, Başbakanı Salisbury'nin, Sadrazam Sait Paşa'ya gönderdiği bir mektupla Osmanlı Devletine Ermeni konusundaki baskılarını devam ettirdi. Mektupta " *Osmanlı Devleti'nin devam etmeyeceğine dair kanaat günden güne artmaktadır. Osmanlı Devleti'nin devamına yarayan şey, İngiltere'nin Rusya ile müttefik olmamasıdır. Eğer ittifak vaki olursa Osmanlı Devleti sona erer*." şeklinde tehditkâr ifadeler de vardı. Daha sonra İngiltere, Almanya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkıp Osmanlı Devleti ile yakınlaşmasının da etkisiyle 1904 yılında Fransa[19] ile ve 1907 yılında ise Rusya ile bir anlaşma imzalayarak işbirliği yaptı[20]. Böylece geleneksel Osmanlı Devleti'ne destek politikasından tamamen vazgeçti[21].

---

[14] Enver Ziya Karal, *a.g.e*, C.VIII, s. 72
[15] Kamuran Gürün, *a.g.e*, s. 84
[16] İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, AÜSBF Yay., Ankara, 1981, s. 84
[17] Graves, *a.g.e*, s.41; Kamuran Gürün, *a.g.e*, s. 120
[18] Kamuran Gürün, *a.g.e*, s. 126
[19] Fahir Armaoğlu, *a.g.e*, s. 400
[20] Fahir Armaoğlu, *a.g.e*, s. 443
[21] Mim Kemal Öke, *a.g.e*, s. 52

1.1.3. Fransa'nın Politikası ve Ermenilerle İlişkisi

Fransa'nın Osmanlı Devleti ile ekonomik ve kültürel ilişkileri Kanuni Sultan Süleyman dönemine dayanmaktadır. Fransa, Kanuni döneminde verilen ekonomik ve kültürel ayrıcalıklarla Osmanlı topraklarında çok ciddi çıkarlar elde etmişti[22]. Osmanlı Devleti ile Fransa arasında Kanunî döneminde dostane bir şekilde başlayan bu ilişkiler XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başlamıştı. Napolyon Bonapart'ın Mısır Seferi ile iyice sarsılmış, 1830 yılında Osmanlı toprağı olan Cezayir'i işgal etmiş, bundan sonra Afrika'da genişleme politikası yürütmeye devam etmişti[23].

Afrika kıyılarından Ortadoğu'ya ve Anadolu'ya kadar uzanan topraklara sahip olabilme hedefi güden Fransa, hedefine ulaşabilmek için bu topraklarda yasayan Hıristiyan ahaliye nüfuz etmek istiyordu. Bunu da açacağı okullarda kendi dilini ve kültürünü öğreterek, propagandasını yaparak gerçekleştirecekti[24].

Anadolu'daki azınlıklara özellikle de Ermenilere karşı XVI. yüzyıldan itibaren ilgi duyan ve bu amaçla Osmanlı ülkesine 1548'den itibaren seyyahlar göndermeye başlayan Fransa, Anadolu toprakları üzerindeki çıkarları için Ermeni azınlığını kendisine müttefik seçti ve Ermenileri Katolikleştirmeye gayret etti[25].

Fransız misyonerlerinin de çabalarıyla, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Ermeni milletinden bazıları, Katolik olduklarını açıkça ilân ettiler. Ermenilerin Katolik mezhebini bu kadar kolay benimsemesinde, Fransa'nın Katolik Ermenilere her türlü yardımı sağlayarak onları himaye etmesinin de büyük payı vardı. Fakat Ermeniler arasında artan mezhep değiştirme hadisesi Ermeni Gregoryen kilisesini kızdırmış ve iki taraf arasında bir düşmanlık hâsıl olmuştu. Gregoryen Ermenilerin bu durumu Babıâli'ye şikâyet etmeleri sonucu, Osmanlı Hükümeti 1828 yılında birtakım tedbirler almak yoluna gitmişti.

Bu maksatla İstanbul'daki Katolik Ermeniler Anadolu'nun iç kısımlarına doğru zorunlu iskâna tâbi tutuldu, bir kısmının da mallarına el konuldu. Fakat bu durum, Katoliklerin hamisi durumundaki Fransa'yı memnun etmedi. Katolik Ermenilere yapılan müdahaleyi "*düşmanca*" olarak nitelendiren Fransa, Babıâli'yi sert bir dille

---

[22] Şenol Kantarcı, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", s. 12

[23] Halil Metin, *a.g.e,* s.64-65

[24] Ergünöz Akçora, "*Şark Meselesi ve Van'da Ermeni İsyanlarına Batılı Devletlerin Etkileri*", Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi, IV/1, Elazığ, 1990, s. 27.

[25] Şenol Kantarcı, "*Katolik Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetleri*", Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)'na Sunulan Bildiriler, Elazığ, 2002, s. 445-452

eleştirerek Osmanlı Devleti'ni protesto etti[26]. Bu baskılar sonucu Osmanlı Devleti 1830 yılında Katolik Ermenileri ayrı bir cemaat olarak tanımak zorunda kaldı[27].

1.1.4. Amerika Birleşik Devletleri'nin Politikası ve Ermenilerle İlişkisi

Amerika'nın bir İngiliz kolonisi olduğu dönemlerde Osmanlı Devleti'nin bu kıtayla bir ilişkisi yoktu ve Amerika hakkındaki bilgisi çok kısıtlıydı. Aynı şekilde Amerikalıların da Türkler ile ilgili bilgileri çok sınırlı ve ilişkileri yok denecek kadar azdı[28]. Osmanlı Devleti'nin Amerika Birleşik Devletleri ile ilk ilişkisi Amerikalı tüccarlar vasıtasıyla kuruldu. 1797 yılında, Amerikan bayrağı taşıyan ilk Amerikan gemisi İzmir'e geldi. O yıllarda iki devlet arasında henüz bir ticaret antlaşması veya resmi bir ilişki olmadığından ilk Amerikan gemileri, Türkiye'de İngiliz Levant Company gemilerine tanınan haklardan ve ayrıcalıklardan yararlandılar. Sanki İngiliz gemileriymiş gibi kabul edildiler. Bunun sonucunda hiçbir güçlükle karşılaşmadıkları gibi İzmir'deki İngiliz Konsolosluğu tarafından korundular. Bundan sonra birçok Amerikan gemisi İzmir Limanı'na geldi ve İngiliz gemilerine verilen ayrıcalıklardan ve kapitülasyonlardan yararlanarak İzmir'de ticaret şirketleri kurmaya başladı. Bunların sayısı 1824 yılında dörde çıktı[29]. Daha sonra Osmanlı ülkesine gelen konsolos ve diplomatlar, ikili ilişkilerin artmasını sağladı[30].

İlişkilerin başladığı bu dönemde ve daha sonrasında göze çarpan temel özellik, Osmanlı Devleti'nin çekingen ve ihtiyatlı, Amerika Birleşik Devletleri'nin ise hevesli ve atak davranmasıdır. Özellikle ilişkilerin ilk dönemlerinde Amerika Birleşik Devletleri, Avrupalı rakiplerinin çok önceden doldurduğu Osmanlı pazarında tutunabilmek için Osmanlı Devleti'ne karşı "yumuşak" ve "dostane" bir tavır takındı[31].

İki devlet arasındaki ticari ilişkilerin iyice artmasıyla 1830 yılında, iki devlet arasında ilk ticaret antlaşması imzalandı ve bunu 1862 yılında imzalanan diğer ticaret antlaşması izledi. 1830 yılında yapılan ticaret antlaşmasıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne en ayrıcalıklı devlet statüsü tanındı ve tüm imtiyazlardan yararlanma hakkı verildi. Öte yandan, antlaşmanın üçüncü maddesiyle Amerika Birleşik

---

[26] Şenol Kantarcı, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", s. 9-11
[27] Mim Kemal Öke, *a.g.e*, s. 70
[28] Erdal Açıkses, *Amerikalılar'ın Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003, s. 27
[29] Bilal N. Şimşir, "*Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine*", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s.80
[30] İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1993, s.120
[31] Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara, 2001, s.94

Devletleri'ne, Osmanlı Devleti'nin hiçbir müdahalesi olmadan her milletten ve dinden simsar kullanabilme hakkının verilmesiyle, bu devlet, Osmanlı Ermenilerine ve Rumlara yakınlaşma fırsatını elde etti[32].

Giderek Amerika'dan alınan ve Amerika'ya satılan mallar çeşitlendi. Amerikan-Türk ticaret hacmi arttı. Bu çeşitlenmeye ve büyümeye göre Amerikalılarla iş yapan Türkiye Ermenilerinin sayısı da durmadan arttı. Türkiye'de, Amerikan tüccarlarla çalışan oldukça geniş bir Ermeni aracı, komisyoncu, toptancı, parekendeci, simsar zümresi doğdu. Bu zümre zamanla zenginleşerek Amerikan tüccarlarının kazancından daha fazla pay almaya başladı[33].

Amerikalıların Ermenilere yakınlaşmasıyla Amerika Birleşik Devletleri, Ermenileri himaye etmeye, hatta kendi vatandaşlığına çekmeye başladı[34]. XIX. yüzyıl ortalarına doğu, İstanbul, İzmir gibi ticaret merkezlerinde 100-200 kişilik Amerikan kolonileri oluştu. Bu kolonilerin içinde yer alan Ermeniler birer ikişer, Amerikan vatandaşlığına geçti[35].

ABD, vatandaşı olan tüccarlara ayrıcalıklı ticaret yapma hakkı veren "Berat (Protage)" adı verilen bir belgeyi konsolosları aracılığıyla Osmanlı vatandaşı olan Ermenilere dağıtmaya başladı. Böylece Ermeniler devlete ödemeleri gereken vergiyi ödemekten kurtuldular. Bu durumda Osmanlı hükümeti Amerika Birleşik Devletlerini uyararak Ermenilere berat belgesi dağıtmamasını istedi[36].

Misyonerlerin desteğiyle Amerikan vatandaşlığını kabul eden Ermeniler, istedikleri gibi hareket etme hakkını kendinde görmüşlerdir. Amerikan vatandaşlığına geçen Ermeniler, Türkiye'ye döndüklerinde almış oldukları protage belgesiyle 1830 Antlaşmasının Amerika'ya vermiş olduğu imtiyazlardan yararlanarak kendilerini Osmanlı kanunlarından muaf görmeye başladılar. Amerikan vatandaşlığının Ermenilere vermiş olduğu dokunulmazlık, Amerikan vatandaşlığına haiz olmadıkları halde Osmanlı Devleti'ndeki misyoner okul ve kiliselerinde görev yapan, Ermeni öğretmen ve papazların bile Amerikan vatandaşlığı iddiasında bulunmasına yol açtı. Bu nedenle Babıâli eyaletlere gönderdiği yazılarda bu hususa dikkat edilmesini ve mevcut durum hakkında bilgi verilmesini istemiştir.

---

[32] Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münase*betleri, Ankara, 1991, s.1-14
[33] Bilal N. Şimşir, "*Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine*", s.82
[34] Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münase*betleri, s.17-19
[35] Bilal N. Şimşir, "*Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine*", s.82
[36] Çağrı Erhan, *a.g.e*, s.227

Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen yazıda, Babıâli'nin endişeleri doğrulanmaktaydı[37]. Amerika'nın tabiiyetine geçen ve Osmanlı ülkesine geri dönen Ermeniler bir süre sonra Osmanlı Devletine karşı zararlı faaliyetlere girişmeye başlamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, bu şekilde hareket eden kişileri sınır dışı etmeye karar vermiştir. Tabiiyet meselesi Amerikan Başkanı'nın Kongre'nin açılışı nedeniyle yapmış olduğu bir konuşma sırasında da yer almıştır. Amerikan başkanı bu konuşmasında Osmanlı hükümetinin Amerikan tabiiyetine geçen Ermenileri ihtilalci amaçlarından dolayı sınır dışı etmesini haklı görmüş ve Amerika'daki Ermenilerin Osmanlı devletine karşı ihtilalci hareketler içinde olduklarını kabul etmiştir[38].

1.2. Misyonerlik Faaliyetleri

Misyon ve misyoner kelimeleri Latince kökenli olup misso kelimesinden alınmış ve diğer dillere uyarlanarak missionary-missionaire-missionör şeklinde İngilizce, Fransızca ve Almanca gibi dillerde de kullanılmış, Türkçe'ye de o dillerden geçmiştir. Misyonun lügat manası ise yetki, vekâlet, özel görev anlamına gelmektedir. Misyoner kelimesi ise görevli kimse, görevli rahip veya papaz manasına gelmektedir[39]. Misyon, misyoner ve misyonerlik terimleri genel olarak evrensel bütün din, düşünce ve ideolojilerle, özel olarak da Hıristiyanlık ile ilgili kelimelerdir. Kendi, dini inancını, ideolojisini ve kanaatlerini bir yerde, bir ülkede yayan kimselere, genel olarak misyoner denilmektedir[40].

Hıristiyan misyonerleri, Hz. İsa'nın "*Gidiniz ve yeryüzünde her yaratığa İncil'i vaaz ediniz…*" şeklinde bir sözüne istinaden yaptıklarını belirtirler[41]. Böylece Hz. İsa'nın mesajını bütün insanlara iletmekle görevlendirilen "Havariler" ilk misyonerler olarak Hıristiyanlık öğretisini yaymaya başlamışlardır. Başlangıçta kişisel gayretlerle başlayan misyonerlik faaliyetleri, zamanla güçlenerek mensubu oldukları ülkelerin siyasi, sosyal, kültürel, ticari ve ekonomik faaliyetleri doğrultusunda emperyalizmin gelişmesine katkı sağlayan bir teşkilat halini almıştır[42].

---

[37] Mithat Aydın, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, İstanbul, 2008, s.178
[38] Mithat Aydın, *a.g.e,* s.178
[39] Erdal Açıkses, *Amerikalılar'ın Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri,* s. 2
[40] Abdurrahman Küçük, "*Misyonerlik Nedir? (Misyonerlik İle "Tebliğ" Arasındaki Fark*)", Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik, haz. Asife Ünal, Ankara, 2005, s.19
[41] Erdal Açıkses, "*Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir Değerlendirme (İki Merkezden Örnekler)"*, Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Cilt: 38, Ankara, 2001, s. 935
[42] Mithat Aydın, *a.g.e,* s.20

1.2.1. Katolik Misyonerler ve Ermenilerle İlgili Faaliyetleri

Misyonerlik çalışmaları Hıristiyanlığın doğduğu Hz İsa döneminde başlamasına rağmen Hıristiyanlığın XI. yüzyılda Doğu ve Batı kiliseleri olarak ikiye ayrılmasıyla hız kazanmıştı. Vatikan merkezli Batı Kilisesi (Roma Katolik Kilisesi), Doğu Hıristiyanlığı (Bizans Ortodoks Kilisesi) üzerindeki misyon faaliyetlerini planlamaya ve İslam coğrafyasındaki Hıristiyanları Vatikan'ın güdümüne katmaya; sonra da Müslümanları Hıristiyanlaştırmaya karar vermişti. Ancak, Doğu'daki siyasi ve askeri karışıklılar ve özellikle Türklerin ve Arapların güçleri, ne Roma'ya ne de Bizans'a bu konuda fazla bir şans tanımış, her şeye rağmen Batı Kilisesi'nin Doğu'daki misyon arzusu hiçbir zaman bitmeyerek sürekli canlı kalmıştı.

Bu konuda Doğu Hıristiyanlığını kendi safına çekmek, onları parçalamak ve Latinleştirmek gibi hedeflere ulaşmak için, Fransisken ve Dominiken Katolik tarikatlarının kurulması Papalık için umut kaynağı oldu[43]. Bu çalışmalar Papalık tarafından maddi ve manevi olarak desteklendi[44].

XIII. yüzyılda kurulmuş olan bu iki tarikata XVI. yüzyılda Cizvitler eklendi ve bu tarikat Katolikliğin dünyada yayılmasında önemli görevler üstlendi[45]. Cizvitler, Osmanlı ülkesine ilk defa Fatih Sultan Mehmet tarafından İstanbul'un fethinden sonra geniş hak ve serbestiler tanınan Galata'daki Katolik Latin cemaatinin daveti üzerine gelmişlerdi[46]. 1583'te İstanbul'a gelen Cizvitler, Osmanlı topraklarında okullar açmaya başladı. Geliş amaçları Katolik Latinlere din eğitimi vermek olan ve bu amaçla St. Benoit adlı okulu açan Cizvitler, İstanbul ve Anadolu'da kendi mezhepleri olan Katolikliği yaymaya çalıştı. Özellikle Ermenileri kendilerine hedef kitle olarak belirlediler.

Papa XXII. Jean (1316-1334) zamanında ise, Dominiken misyonerlerinin çalışmalarıyla bazı Ermeniler Katolik mezhebini kabul etmişler ve 1328'de "Birleşmiş Kardeşler" (Freres Unis veya Uniates) tarikatını kurmuşlardı[47]. Osmanlı Devleti'nin hoşgörüye dayalı yönetim anlayışı Katolik tarikatların Osmanlı topraklarını da hedef seçip buralarda yaşayan yerli Hıristiyanlar üzerinde faaliyet göstermesine sebep oldu. Bunda hiç şüphesiz Müslümanların dinlerine sadık olmaları ve dinden dönenlerin

---

[43] Mehmet Aydın, "*Hıristiyan Misyonerliğinin Başlangıcı, Gelişimi ve Hedefleri*", Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik", haz. Asife Ünal, Ankara, 2005, s.45
[44] Erdal Açıkses, *Amerikalılar'ın Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 11
[45] Mehmet Aydın, *a.g.m*, s.45
[46] Mithat Aydın, *a.g.e*, s. 24
[47] Davut Kılıç, *a.g.e*, s. 74

yaptırıma maruz kalmaları bir diğer etkendi[48]. Katolikler, XVI. yüzyıldan itibaren XIV. Lui zamanında doğudaki Hıristiyanlar üzerinde etkisini göstermeye başladı. Yine Papa III. Jül döneminde (1550-1555) ise Diyarbakır ve Siirt'te bulunan Asuriler ve Keldanilerin bir kısmı Katolikliği kabul ettiler[49].

Fransiskenler XVII. yüzyıldan itibaren Mezopotamya'da faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır. 1628 yılında Bağdat şehrinde Peder Juste de Beauvais tarafından kurulan bu tarikatın bir şubesi, 1636 yılında Musul'un Ninova yakınlarında Peder Michel Anged Orange tarafından, 1667 yılında Peder Jean Baptiste de St. Aignan tarafından Diyarbakır'da bir başka şubesi kurulmuştur. 1670 yılında Fransisken tarikatına verilen tüm Doğu misyonlarının başrahipliği makamına atanan Jean Baptiste, Diyarbakır misyonunu yönetmesi için P. Joseph de Reuilly'i seçmiştir. Jean Baptiste, Diyarbakır'dan ayrılmadan önce 1671 yılında Nasturi piskoposu Joseph ile birlikte ona inananların kendi mezhebine girmelerini sağlamıştır. Bu olaya Nasturi din adamlarının son derece kızdığı ve mezhep değiştiren bu kişilerin eski mezheplerine dönmesi için büyük çaba harcadığı, ancak muvaffak olamadıkları görülmüştür[50].

Katolik tarikatlar ruhani açıdan Papalığa bağlı olsalar da misyonerlik faaliyetleri ve başka ülkelerdeki Katoliklerin temsilciliği, haklarının gözetilmesi gibi konularda rol oynayan en önemli devlet Fransa'ydı. Fransa XVII. yüzyıl başlarında verilen kapitülasyonlarda Cizvit ve Kapuçin misyonerlerinin Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeleri için resmen izin aldı ve misyonerler Katolik mezhebini özellikle de Ermeniler arasında yaymaya devam ettiler[51].

XVII. yüzyıla kadar Gregoryan mezhebine tabi olan Diyarbakır Ermenileri gerek misyonerlik faaliyetleri ve gerekse teolojik tartışmalar nedeniyle Katolik mezhebini kabul etmeye başladılar. Bu konuda özellikle Mardin'da bulunan misyonerlerin etkisinde kalan ve daha sonra 1680'de Roma'ya giderek Katolikliği benimseyen Melkon Tazbazyan'ın Mardin'e dönüşünde yaptığı faaliyetler kısa sürede etkisini gösterdi ve Mardin Ermenilerin tamamına yakını Katolikliği benimsedi[52].

Katolik mezhebine geçmiş olan Osmanlı Ermenileri, 1811 Bükreş Antlaşması'ndan sonra bunu açıkça ilan ettiler. Katolikliği kabul eden Ermeniler bilgi, servet ve sanatça en ileri gelenlerdi. Öte yandan Fransa Katolik Ermenileri, her türlü

[48] Erdal Açıkses, *Amerikalılar'ın Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri,* s. 15
[49] Davut Kılıç, *a.g.e*, s. 74
[50] Şefik Korkusuz, *a.g.e*, s. 126-127
[51] Halil İnalcık, *Doğu-Batı Makaleler I*, Doğu Batı, Ankara, 2005, s.298
[52] Suavi Aydın ve diğerleri, *a.g.e*, s. 298-300

yardım ve himayeye mazhar kılmış ve onların Fransa'da sanat ve ticaret eğitimi almalarını kolaylaştırmıştı. Bu sebeple Osmanlı topraklarındaki Maruniler, Keldaniler gibi azınlıklar da Katolik Ermeni cemaatine dâhil olmaya başlamışlardır[53].

1.2.2. Protestan Misyonerler ve Ermenilerle İlgili Faaliyetleri

Protestan misyonerler başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere, Almanya ve İngiltere tarafından desteklenmiştir. Amerikalı Protestan misyonerlerin Osmanlı Devletine ilk gelişleri, 1810'da Boston'da kurulan "American Board of Commisioners for Foreign Missions" BOARD adlı misyoner örgütünün, 1819 yılında Osmanlı topraklarını programına alması ile başlamıştır. Bunun sonucunda, 1820'lerden itibaren Amerikalı misyonerler, akın akın Osmanlı topraklarına gelmeye başlamış ve ilk merkezlerini İzmir'de açmıştır[54].

Amerika Birleşik Devletleri'nde yaklaşık 5000 Protestan kilisesinin bağışlarıyla beslenen ve asıl amacının "*Hıristiyanlığı dinsizler (ya da başka dinden olanlar) arasında yaymak*" olduğu şeklinde açıklayan BOARD, Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleriyle bu amacını aşmıştı. Amerikalı misyonerler, Osmanlı topraklarına ayak basmalarından sonra ilk on yıl yöreyi, halkı, devleti tanıma, yerel dilleri, adetleri ve değerleri öğrenmekle geçirmişti[55].

Protestan mezhebinin temsilcileri olan Amerikalı misyonerler, ilk olarak devletin hâkim kitlesi olan Müslümanlar arasında çalışmaya başladılar. Ancak geleneksel Osmanlı yaşam tarzı ve Müslümanların dini duygularına sıkı bağlılıklarından dolayı onları Hıristiyanlaştırmayı başaramadılar. Bunun üzerine misyonerler ikinci çalışma alanı olarak seçtikleri Museviler üzerinde çalışmaya başladılar. Bu konuda William G. Schauffer görevlendirildi. Ancak Schauffer de dini bir bütünlük ve din kurallarına olan sıkı bağlılıklarından dolayı, Musevileri Protestanlaştırmanın mümkün olmadığını gördü. İkinci alanda da başarı sağlayamayan Amerikalı misyonerler bu defa üçüncü çalışma alanı olarak tespit ettikleri Rumlara yöneldiler. Bu konuda misyoner William Goodel görevlendirildi. Rumların milli bilinç kazanma yolunda önemli adımlar atmış olmaları sebebiyle yine başarı sağlanamadı[56].

---

[53] Davut Kılıç, *a.g.e,* s.71

[54] Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, İstanbul, 2004, s.59-60

[55] Uygur Kocabaşoğlu, "*Doğu Sorunu*", Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu, Ankara, 8-9 Mart 1990, s.68

[56] Dilşen İnce Erdoğan, "*XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerler",* Türk Yurdu, C. 26, Sayı: 225, (Mayıs 2006), s.69

Ermenilerin Protestanlıkla ilk temasları 1821 yılında Amerikan Misyonerler Kurulu'na bağlı Rahip Parsons ile gerçekleşti ve Ermeniler arasında Protestanlık yayılmaya başlandı. Bunun üzerine, BOARD, 1829 yılında Malta adasında yaptığı toplantıda Ermeniler arasında çalışılmasına ve Ermenilere yönelik bir istasyon kurulmasına karar verdi. Dr. Eli Smith ve Henry Gray Otis Dwight Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler, Türkler ve Kürtler üzerinde araştırma yapmak üzere görevlendirildi. İstanbul, İzmit, Ankara, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars, Arpaçay, Tiflis, Suşa, Datev, Nahçıvan, Erivan, Eçmiyazin, Tebriz ve Urumiye'yi ziyaret ettikten sonra bölgenin tarihi, coğrafyası, halkları ve onların kültürel ve siyasi durumlarını içeren raporlar hazırlandı.

İki misyoner bu raporlarda Ermeniler ile ilgili bilgileri daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuşlardı. Nitekim Dwight, Boston'a gönderdiği raporda, Ermenilerin ilerlemeye açık bir millet olduğunu, Ermeni gençler için okul açılması ve ders kitapları hazırlanması gerektiğini yazmıştı. Misyonerlerin Ermenilere yönelmesinin sebepleri arasında, Osmanlı Devleti'nin halkın eğitim ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması, Ermeni sınıfları arasında yaşanan problemler ve misyonerlerin Ermeni kilisesi ile doğrudan çatışmaya girmemesi de vardı[57].

1830/1831 yılında Türkiye topraklarında Amerikan misyonerleri tarafından yapılan geziler, Osmanlı gayrimüslimlerinin yakından tanınmasına fırsat verdi. ABD ile 1830 yılında imzalanan Seyrisefain ve Ticaret Antlaşmasından sonra birçok istasyon kuruldu. 1825'te İzmir'de kurulan istasyonları, 1833'te İstanbul, 1835'de Trabzon ve 1848'de Bursa istasyonları takip etti[58]. 1848 yılında Antep'te misyoner istasyonunun ardından; Musul'da 1850, Arapkir'de 1853, Tokat ve Kayseri'de 1854, Maraş, Halep, Sivas ve Harput'ta 1855, Urfa, Antakya ve İzmit'te 1856, Diyarbakır'da 1857, Mardin, Bitlis ve Edirne'de 1858, Adana'da 1863'te arka arkaya misyon istasyonları kuruldu[59]. Bu merkezlerin her birinde Amerikan binaları kuruldu. İngilizce dersleri ücretsiz olarak verildi. Öyle ki, 1860'larda yerli Protestan Ermeniler, artık Amerikan kitaplarını ve süreli yayınlarını anlayabilmekteydi[60].

---

[57] Ömer Turan, "*Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwight'a Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler*", Ermeni Soykırımı İddiaları-Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce", haz. Mustafa Çalık, Ankara, 2006, s.194-195

[58] Mithat Aydın, *a.g.e*, s.141

[59] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e*, 69

[60] Şenol Kantarcı, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi,* s.61

1830'da Osmanlı ülkesinde hiçbir Protestan yok iken, 1850 yılında Osmanlı topraklarında en az 50 merkezde Protestan ve onlara ait 10 kilise bulunmaktaydı. Nitekim 1853'te A.H. Layard, İngiliz parlamentosunda "*Türkiye'de Protestan etkinin hissedilmediği bir yerin bulunmadığını*" söylüyordu[61]. 1850 yılında Osmanlı Protestanlarına "*millet*" statüsünün verilmesi ve Osmanlı Devleti'nin o dönemdeki siyasi durumu, Anadolu'daki misyoner faaliyetlerinin artmasına sebep oldu.

Amerikalı misyonerler, önce eğitim sonra sağlık hizmetleri geliştirerek halkla daha yakın ilişkiler kurmaya çalıştılar. Protestan Ermeniler, kendi cemaatlerinin devlet tarafından kabul görmesinden sonra hiçbir korku duymadan, serbestçe hareket etme fırsatı bulduklarından, Protestan okullarına duyulan talep arttı. BOARD misyonu da bu durumdan faydalanmak üzere Anadolu'ya yönelik girimlerini artırdı[62].

1840'lı yıllarda Diyarbakır'a gelen Amerikan misyonerler önceki yüzyıllarda ve zamanlarda Osmanlı topraklarında icra edilen misyonerlik faaliyetlerinin aksine daha profesyonel ve etkin çalışmalar gerçekleştirmişlerdi. BOARD teşkilatı tarafından görevlendirilen bir kişiler genellikle alanında yetkin doktor, sanatkâr ve arkeolog idi. Hatiplik becerisi etkin bu kişiler aynı zamanda Hıristiyanlık öğretisine ve Protestanlık doktrinine hâkim durumdaydı. Misyonerlik faaliyetlerini genellikle mesleki hizmet kapsamında başlatmışlardı.

BOARD misyonerleri tarafından "*Asur*" olarak adlandırılan bölgenin en kuzey istasyonu Diyarbakır'dı. Muhtemelen 1839'da Dr. Grant ve Mr Hommes vilayete uğrayan ilk misyonerlerdir. Bunları 1841'de Hinslale ve Mitchell; 1842'de ise Mr. Laurie takip etti. 1849'da vilayete gelen Mr. Peacbody, "*Diyarbakır'a uğradığında birçok kişinin, vilayete getirilen kitapları okurken ve aydınlanırken bulduğunu"* ifade etmektedir. Misyonerlerin Doğu Hıristiyanları olarak tanımladıkları gayrimüslimlere yönelik telkin ve irşad çalışmalarının netice verdiği görülmektedir. Nitekim daha önceki yıllarda vilayete uğramış olan ve 1850'de tekrar vilayete gelen Mr. Scheider, yaklaşık 50 Ermeni'nin Sabat gününde toplanıp ayin yaptıklarını rapor etmektedir.

Süryani ve Ermenilerin yoğun muhalefetine rağmen vilayette Protestanlığa geçen kişi sayısı her geçen gün artmıştır. Dr. Azaih Smith 1851 yılının ilkbaharında Diyarbakır'da küçük bir kilise yaptırdı. Bu kilisede hem Ermeniler hem de Yakubiler

[61] Mithat Aydın, *a.g.e*, s.142
[62] Uygur Kocabaşoğlu, *a.g.e*, s.15

bulunmaktaydı[63]. Amerikan BOARD teşkilatının önemli bir istasyon merkezi olan Antep'te bir süre kalan Mr. ve Mrs Dunmore 1851'de Diyarbakır'a geldi. Bu sırada Amerikan tebaasından olup misyon faaliyetlerini yürüten Mösyö Lobdell tarafından karşılandı[64].

Dunmore ve Lobdell vilayette hummalı bir çalışma başlatarak insanları Protestanlığa davet ettiler. Bu faaliyetler neticesinde çok sayıda Süryani ve Ermeni Protestanlığı benimsedi. Mart 1854 yılında Mr. Marsh, Lobdell, Dunmore ve Walker katkılarıyla "*Asur Missionary*" tarafından yeni bir kilise inşa edildi. Lobdell, yaklaşık olarak günde 100 hastaya bakmakta idi[65]. Bu dönemde W.R Holmes'un İngiliz Konsülü olarak vilayete atanması ve bu kişinin misyonerleri koruması Protestanları son derece memnun etti.

1855'de Protestanların sayısı 450 dolayındaydı. Protestan mezhebine geçişler sadece Ermeni ve Yakubilerle sınırlı değildi. Aynı zamanda Protestanlığa geçenlerin ciddi şekilde kınandığı ve hapsedildiği Katoliklerden bile geçişler olmaktaydı. Protestan cemaatine mensup kişiler, kiliselerde ibadet dili olarak, Ermenice ve Süryanice yerine Türkçe veya Arapça okunmasını talep ettiler. Bu dönemde büyük Hıristiyan köyü olan Kıtırbıl'da önemli çalışmalar yapıldı. Kıtırbıl'da, 20 Protestan ve birçok kilise üyesi mevcuttu[66].

1890 ve sonrasında Vilayet-i Şarkiyye'de meydana gelen Ermeni olayları sonrasında, bölgede çok sayıda Amerikan misyonerinin olduğu ve bu kişilerin Osmanlı Devleti aleyhine bir takım "*fesat*" hareketlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Olaylarda mağdur olan Ermeniler ve komitacılar, konsoloslukları ve misyonerleri kurtarıcı olarak görmekteydi. Kendilerinden çok şey beklendiğini keşfeden misyonerler, başka bir devletin topraklarında görevli olduklarını unutarak, özellikle Vilayat-ı Şarkiyye'de bozulan Müslüman-Ermeni ilişkilerini daha da tahrik etmeye başladılar[67].

Bu süreçte Ermenilerin ulusal bir kimlik kazanmaları ve Osmanlı devletinden ayrılarak bağımsız bir Ermenistan kurmaları yönünde, özellikle misyoner okullarında

---

[63] *History Of The Missions Of The American Board by Rufus Anderson*, s.35 www.munseys.com/diskfive/himtdex.htm (erişim: 13.01.2011)

[64] BOA, A.) DVD. DVE, 21/21(Amerikan Sefaretinden Sadaret'e gönderilen 30 Temmuz 1852 (12 Şevval 1268) tarihli muhtıra)

[65] *History Of The Missions Of The American Board by Rufus Anderson*, s. 37 www.munseys.com/diskfive/himtdex.htm (erişim: 13.01.2011)

[66] *History Of The Missions Of The American Board by Rufus Anderson*, s. 39 www.munseys.com/diskfive/himtdex.htm (erişim: 13.01.2011)

[67] BOA, A.MKT. MHM, 637/42; Mithat Aydın, *a.g.e*, s. 200-201

görev yapan kişiler ile değişik gerekçelerle Avrupa ve Amerika'ya giden Ermenilerin "*Ermenistan ve bağımsızlık*" konusunda kendi ırkdaşlarını sürekli telkin ve propagandaya tabi tutarak politize ettikleri ve Ermenilerin milliyetçi reflekslerini galeyana getirdikleri görülmektedir. Bu kişilerin bazıları sancak ve kazalarda basılan gazetelerde görüşlerini neşretmekte ve bazen de risaleler ve broşürler bastırarak halkın düşüncelerini etkilemeye çalışmaktaydılar. Bunlardan birisi de Mardin'de Protestan Mektebi Muallimi Hanoş Efendi'nin "*Ermenistan'ın teşekkülüne dair*" yazdığı yazıdır[68]. Mardin BOARD misyon teşkilatının etkin üyelerinden olan Hanoş Efendi aynı zamanda Protestan kilisesinde dört dilde vaaz verebilecek nitelikte birisiydi[69].

Diyarbakır'da Ermeni olaylarının cereyan ettiği günlerde "*Ermenistan'ın teşekkülüne dair*" yazdığı "*varaka-yı muzırra*" Nusaybin kazasında neşrolununca bu durum Nusaybin'de de olayların meydana gelmesine sebebiyet vermiştir. Bunun üzerine Hanoş Efendi ve Protestan milletinden iki arkadaşı hakkında Mardin Bidayet Mahkemesi tarafından dava açılmış ve "*vuku'-ı iğtişaşa badi*" oldukları gerekçesiyle beşer sene kal'abendlik cezasıyla mahkûm olmuşlardır. Muallim Hanoş'un neşrettiği yazıda yer alan önerilerden bazıları şunlardır[70].

1- Kürtlerin tamamı silahsızlandırılacak
2- Hamidiye Alaylarının tamamı lağvedilecek
3- Dördüncü tabur Ermenistan'dan çıkarılacak
4- Ermenistan vilayetlerine Ermeni valileri seçilecek
5- Mahkemelerde üç Ermeni ve bir Türk seçilecek
6- Resmi dil Ermenice olacak
7- Tüm Ermenistan'da sadece Ermeni ve Türk polisler görev yapacak
8- Alınan vergiler Ermenistan'ın ıslahı için harcanacak
9- Ermenistan siyasi olarak tanınacak ve padişah tarafından onaylanacak
10- Ermeni Patriğinin başkanlığı altında ve büyük devletlerin verecekleri üyelerden müteşekkil bir komisyon oluşturulacak. Bu komisyon ıslahat hareketlerini takip edecek ve bölgede görev yapan memurları denetleyecek

Görüldüğü üzere bu yazıda çok ciddi teklifler yer almaktadır. İleri sürülen bu tekliflerin Muallim Hanoş'un şahsi düşüncesi mi olduğu yoksa Ermeni komiteleri ve

[68] BOA, A.MKT. MHM, 637/23 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 20 Nisan 1896 (8 Nisan 1312) tarihli şifreli telgraf)
[69] Suavi Aydın ve diğerleri, *a.g.e*, s. 284
[70] BOA, Y.Mtv, 136/34

büyük devletlerin vilayetteki etki gücü olan konsolosluklar ve misyonerlerin önerisi mi olduğu hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 16 Nisan 1896 tarihli tezkirede, İngiltere Sefaretinin gönderdiği tahrirata atfen, Mardin Protestan kilisesi rahibinin "*eshab-ı fesaddan olduğu gerekçesiyle bila tahkikat taht-ı muhakemeye alındığı ve beş sene müddetle kal'abendliğe mahkûm edildiği ancak merkumun ahval-i siyasiyeye asla müdahili olmadığı iddia edilerek*", affedilmesi istenmiştir[71].

İngiliz Sefaretinin Hanoş Efendi hakkında ileri sürdüğü iddialar 19 Nisan 1896 günkü takrir ile Diyarbakır valiliğinden sorulmuştur. Vali Enis Paşa, 20 Nisan 1896 tarihli şifreli cevabi telgrafında, Mardin Bidayet Mahkemesi tarafından beş yıl kal'abendliğe mahkûm edilen Hanoş Efendi'nin "*Ermenistan'ın teşekkülüne dair*" yazdığı yazı nedeniyle Nusaybin'de olayların çıkmasına sebebiyet verdiği ve hakkında yürütülen tahkikat neticesinde iki arkadaşıyla birlikte beşer yıl kal'abendliğe mahkûm edildiğini ifade etmiştir[72].

1868'de Mardin'e gelen ve yaklaşık kırk yılı aşkın bir süre Mardin misyon teşkilatının başında bulunan, Mardin misyoner okulu ve hastanesinin kurulmasında ve geliştirilmesinde büyük bir katkısı olan Dr. Alpheus Newell Andrus'un[73] ise Ermeni komitacılık faaliyetlerine destek verdiği zaman zaman dönemin vilayet yazışmalarına konu olmuştur. Nitekim iki Ermeni arasında teati olunan Ermenice bir mektupta yer alan komitacılık ve fesat hareketlerinden dolayı tevkif edilen birçok kişinin yanında Amerikan misyoneri Andrus'un da tevkif edilerek, Diyarbakır'a getirildiği ve yargılandığı görülmektedir.

Amerika Sefaretinden Hariciye Nezaretine bildirilen bir muhtırada; Diyarbakır vilayetinde iki Ermeni arasında yazılan Ermenice bir mektuptan dolayı tutuklanan Misyoner Andrus hakkında "*münasebetsiz muamelede bulunulmaması*" gerektiği Diyarbakır valisi Mehmet Halit Beye ihtar edilmiştir[74]. Diyarbakır valisi Mehmet Halit Bey, bu tahriratta gönderdiği 14 Nisan 1899 tarihli cevabi yazısında; Misyoner

---

[71] BOA, A.MKT. MHM, 637/23 (Hariciye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 16 Nisan 1896 (4 Nisan 1312) tarihli tezkire)

[72] BOA, A.MKT. MHM 637/23 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 19 Nisan 1896 (7 Nisan 1312) tarihli takrir)

[73] Suavi Aydın ve diğerleri, *a.g.e,* s. 282-283

[74] BOA, A.MKT. MHM, 637/42 (Sadaret Makamından Diyarbakır vilayetine gönderilen 13 Nisan 1899 (1 Nisan 1315) tarihli tahrirat)

Andrus'un "*asayiş-i dâhiliyeyi ihlal ve Memalik-i Şahane'de fesad ika' için cemiyet-i fesadiye teşkil etmiş olmak*"[75] iddiasıyla itham edildiğini Sadaret'e bildirmiştir[76].

Ermenileri Osmanlı Devletine ve Müslümanlara karşı kışkırtan kişilerden birisi de Sterna adlı kişidir. Aslen Bitlisli olan ve Ermeni olaylarında etkin rol oynayan Sterna adlı Protestan papazı olaylardan hemen sonra gizlice Diyarbakır'a gönderilmiş, burada bir müddet kaldıktan sonra Harput'a oradan da İstanbul'a gelmişti. Daha önce uzun süre Amerika'da bulunmuş ve eğitim görmüş olan Sterna İstanbul'dan tekrar Amerika'ya gitmişti. Amerika'da bir hayli kaldıktan sonra İstanbul'a dönen Protestan Papaz Sterna buradan Harput'e geçmiş ve burada faaliyetlerde bulunmuştu.

1903 Nisan ayı başlarında Diyarbakır'a gelen Sterna burada Protestan kiliselerinde etkin vaazlar yapmış ve Ermenileri Müslümanlara ve devlete karşı tahrik etmeye devam etmiştir. Nitekim IV. Ordu Müşiriyeti'nden yazılan 8 Nisan 1903 tarihli bir telgrafta; Protestan papazı Sterna'nın üç gün evvel tekrar Diyarbakır'a geldiği, evvelki gün Protestan kilisesinde vaaz icra ettikten sonra gençleri başına toplayarak bir umumi "*vaaz-ı müfsidatkeranede*" bulunup "*takviye-i efkârı fesadiye*" için, "*karınca ne kadar küçük ise de bir büyük dağın altından girerek bir hayli telefat verdikten sonra mutlaka dağın öbür tarafından çıkar"* şeklindeki ifadelerle gençleri yönlendirdiği ve bugün vereceği vaazda da daha ziyade "*ilkaat-ı muzırrada*" bulunacağı bazı Ermeniler tarafından yapılan yazılı ihbara istinaden ifade edilmiştir[77].

1.3. Konsolosluklar

Konsolosluk, bir devletin yabancı ülkelerde bulunan yurttaşlarının haklarını koruyan, ülkeler arasındaki ticari, ekonomik, kültürel, bilimsel ilişkilerin yürütülmesini sağlayan ve mensubu bulunduğu hükümete bu konularda bilgiler veren kurumdur. Bu işleri yürüten kişilere konsolos denmektedir. Osmanlı kaynaklarında konsolos tabiri yerine şehbender ibaresi de kullanılmaktadır. Sanayi inkılâbının gerçekleştirilmesinden sonra üretim kapasitesi ve niteliği gelişen Avrupa ülkeleri, Osmanlı Devletinin vermiş

---

[75] BOA, Y.A.HUS, 395/102 (Sadaret'ten Padişah'a sunulan 6 Mayıs 1899 (24 Nisan 1315) tarihli tezkire)

[76] BOA, A.MKT. MHM, 637/42 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 14 Nisan 1899 (2 Nisan 1315) tarihli telgraf)

[77] Oktay Bozan, *Arşiv Belgeri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2006, s. 41

olduğu kapitülasyonlardan istifade ederek üretmiş olduğu mamul malları Osmanlı ülkesinde satmak amacıyla konsolosluklar kurmuşlardır.

Başlangıçta ekonomik amaçlı kurulan bu konsolosluklar süreç içersinde mensubu olduğu devletin misyonerlik faaliyetlerini destekleye ve Osmanlı ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin Müslümanlarla yaşadıkları sorunlara müdahil olmaya başladılar. Diyarbakır vilayetinde 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra İngiltere, Fransa, Rusya ve İran'ın konsolosluklarının bulunduğu dönemin vilayet salnamelerinden anlaşılmaktadır[78]. Bu konsolosluklardan özellikle İngiliz ve Fransız konsolosluklarının Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Diyarbakır vilayetinde de daha etkin olduğu görülmektedir. Bu nedenle burada sadece İngiliz ve Fransız konsolosları ve faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir.

1.3.1. İngiliz Konsolosluğu'nun Faaliyetleri

Balta Limanı Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti, İngiltere mamul mallarının istilasına uğramıştı. Bu durum üzerine Osmanlı yerli sanayi olan atölye ve el tezgâhları önemini yitirmişti. Artık Avrupa malları gündelik hayatın en rağbet edilen mamulleri olmuştu. Yabancı malların imalatı ve pazarlanmasında en faal rol oynayanlar ise hiç şüphesiz Ermeniler olacaktı. İngiltere, Osmanlı toprakları üzerindeki ekonomik menfaatlerini kurumsallaştırmak ve Protestanların çalışma ve faaliyetlerini desteklemek amacıyla XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren birçok Osmanlı vilayetinde konsolosluklar kurmuştu.

Diyarbakır vilayetinde ilk kurulan konsolosluk İngiliz Konsolosluğu'dur. Amerikan Misyoner teşkilatı BOARD'ın günlüklerinde 1854 yılı sonbaharında W.R Holmes adlı kişinin İngiliz Konsülü olarak vilayete atandığı görülmektedir. Bu belgelerde görüldüğü kadarıyla, bu dönemde Diyarbakır vilayetinde kurumsallaşma aşamasında olan Protestan misyonerlerinin, İngiliz konsolosluğu tarafından açıkça desteklendiği ve kendilerine karşı bir takım faaliyetlerde bulunan yöneticilerin, İstanbul'daki sefaretler yoluyla diplomatik baskı kurularak değiştirilmesinin sağlandığı anlaşılmıştır. Nitekim bu dönemde yapmış olduğu faaliyetler nedeniyle Diyarbakır valisinin tepkisine neden olan ve vilayetten uzaklaştırılmaya çalışılan Protestan Papaz Stefan, vilayette etkin bir konuma gelen Protestan misyonerlerin desteği ile bu isteği

[78] H.1287 (1870-1871) Salname-i Diyarbekir, C. I, s.133

kabul etmemiş ayrıca, İngiliz Konsolosunun girişimleri sonucu vali görevinden alınmış ve yerine yenisi atanmıştır[79].

XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren birçok Osmanlı vilayetinde kurulan İngiliz konsoloslukları, yüzyılın ikinci yarısında yeniden yapılandırılmış ve mahiyeti itibarıyla değişikliğe uğramıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayestefanos ve Berlin Antlaşmalarında gündeme gelen "Ermeni Meselesi" nedeniyle Islahatları gözetlemek amacıyla yeniden tanzim edilen konsolosluklara, asker kökenli kişiler atanmıştır. Ermeni meselesi nedeniyle ıslahatları takip etmek amacıyla görevlendirilen asker kökenli konsoloslar, büyük ölçüde Ermenilerin ve diğer gayrimüslimlerinin yaşadığı sorunları yakın gözlemlemiş ve kendi Sefaretlerine rapor etmiştir. Bu konsoloslukların ortaya koyduğu raporlar, Diyarbakır vilayetin siyasi, ekonomik ve dini yapısı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

1878 tarihli Berlin Konferansı sonrasında bölgede etkin olarak konuşlanan bu konsolosluklar, gayri İslami ve gayri Türk unsurları en ciddi detaylarına kadar inceleyerek, bu verileri sonraki dönemlerde Anadolu'nun siyaseten şekillenmesi ve kendi siyasetlerinin bölgede etkin olarak kullanılması için önemli bir istismar ve çıkar aleti olarak kullanacaktır. Osmanlı vilayetlerinde kurulan bu konsolosluklar birçok amaç gözetilerek kurulmuştur.

Konsoloslukların kuruluş amacı, sadece Osmanlı ülkesinde bulunan ve mensup oldukları devlete vatandaşlık veya mezhep tabiiyeti nedeniyle bağlı olan kişilerin hayatlarını gözetmek ve mağduriyetlerine engel olmak değildi. Konsolosluk görevlileri, Vilayet-i Şahane'de yaşayan Müslim ve gayrimüslimlerin yaşadıkları yerleri, nüfuslarını, gelenek ve inançlarını, birbirleri ile olan ilişkilerini, toprakların verimliliğini, yaylak ve kışlakların durumunu, yol ve geçitlerin konumunu, ahalinin geçim kaynaklarını, uğraşlarını ve yer altı kaynaklarını içeren ayrıntılı raporlar tanzim etmekti.

İngiltere'nin Osmanlı Büyükelçisi Austen Henry Layard'dan Bay Rassam'a gönderilen 6 Ağustos 1877 yazıda Rassam'ın görevi ve İngiltere'nin amacı açıkça anlaşılmaktadır:

"*Vapurla İskenderun'a ve oradan da Diyarbakır'a gitmek üzere çarşamba günü İstanbul'dan hareket edeceksiniz. Göreviniz, Kürdistan'daki Hıristiyan aşiretlerinin*

[79]*History Of The Missions Of The American Board by Rufus Anderson*, s. 38, www.munseys.com/diskfive/himtdex.htm (erişim: 13.01.2011)

durumunu araştırarak hükümetimize bildirmek üzere, bana rapor etmektir. Türk Kürdistan'ının dağlık bölgesindeki Nasturileri Kürtlerin yine tehdit ettikleri sanılıyor. Eğer onları korumak için bazı önlemler alınmazsa topraklarının işgali ve kötü sonuçların doğması söz konusudur. Babıâli, benim başvurum üzerine Diyarbakır valisine bu konuda talimat verdi. Valinin gerekli işi yapıp yapmadığını ve tehlikenin atlatılmış olup olmadığını araştırınız".

İngiltere Konsolosluğu bu şekilde görevlendirdiği konsolosluk yetkililerinin bölgede rahat harekât edebilmesi için olağanüstü tedbirler almıştır. Rassam'ı bu gezide yetkili makamlara tanıtan bir fermanla, 4 bakanlık mektubunu beraberinde taşıdığı anlaşılmaktadır. Bay Rassam, bölgedeki bu görevinden sonra Musul'a gidecek ve orada Asurî kazılarında çalışacaktır. Daha sonra Yakubi ya da Suriye Hıristiyanlarının durumu üzerine araştırma yaparak, bölgedeki Hıristiyanları sosyal, ekonomik, dini yönden inceleyerek Büyükelçi Henry Layard'a rapor edecektir.

Bu dönemde Ermenilerin, başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerinin Ermeni Meselesinin uluslar arası sorun olarak algılanması için, bölgede "*Hıristiyanlara sistemli bir şekilde baskı yapıldığı*" yönünde ciddi iddialarda bulundukları dönemin konsolosluk raporlarından anlaşılmaktadır. Ermenilerin bu iddialarına çoğu zaman konsolos yetkilileri dahi isyan ederek, bu kadar da olmaz diyecek şekilde durumu raporlarında belirtmişlerdir. Bu durum konsolos yetkilileri tarafından da bilindiğinden olacak ki, İngiltere'nin Osmanlı Büyükelçisi Austen Henry Layard'dan, Bay Rassam'a gönderilen 6 Ağustos 1877 yazısında yapacakları araştırma ve değerlendirmelerde şişirilen ya da uydurulan haberlere aldırış etmeden, doğru bilgileri elde etmelerinin önemini özellikle belirtmektedir[80].

Konsolos Elliot'dan, Lord Stanley'e (İstanbul) 18 Şubat 1868 tarihinde gönderilen yazıda; Osmanlı İmparatorluğun Doğu vilayetlerinde "*Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında zaman zaman gerginliklerin olduğu görülmekle birlikte bu durumun genel ve sistematik olmadığını*" dile getirmektedir. Aslında Tanzimat sonrası bölgedeki devlet otoritesinin zayıflaması ve devletin ekonomik olarak ciddi sıkıntılar yaşaması yukarıda belirtilen ve zaman zaman ortaya çıkan huzursuzluğun temel nedenidir. Eliot bu durumu şöyle ifade etmektedir: "*Ermenilere göre ilkel durumda yaşayan Kürtler'in, devlet idaresinin zayıf olduğu yerlerde Hıristiyan köylerini talan ettikleri görülmektedir*"[81].

---

[80] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), C.I, İstanbul, 1986, s. 106
[81] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.78-79

Siirt, Bitlis ve Muş'u ziyaret ettikten sonra Musul'a gelen Rassam, bütün yolculuğu boyunca çeşitli Hıristiyan toplumlarından baskı, yerel idarenin kötülükleri ve yasa tanımayan Kürtlerin kontrol altına alınamadığı yolundaki genel şikâyetleri bir "*kurtarıcı*" olarak dinlemiştir. Diyarbakır ve Van'da Hıristiyanların çektiği sıkıntılarla ilgili haberlerin çok abartıldığını kabul eden Rassam, bunların çoğunun nedeninin, can ve mal güvenliğinin gerektiği kadar güvence altında olmayışından kaynaklandığını, yaşanan sıkıntıların gerçek nedenin ise yönetimin zayıf oluşu ve vergi toplayıcılarından kaynaklanmakta olduğunu ifade etmekle birlikte benzer sıkıntılara Müslümanların da maruz kaldığını şöyle belirtmiştir:

"*Özellikle göçebe aşiretler başta olmak üzere Kürtler devlet disiplinine sokulmamıştır. Bunlar fırsat buldukça Hıristiyanlara saldırmakta ve bunun sonucunu düşünmemektedirler. İşittiklerim ve gördüklerime göre Diyarbakır'dan Süleymaniye'ye kadar dağlarda oturan Kürt aşiretleri sıkı bir disiplin altına alınamazlar. Kürtler yalnızca vergi ödememek ve askere gitmemekle kalmayıp canlarının istediği gibi talan ediyor, adam öldürüyorlar. Kim karşı gelirse, hem canından, hem malından oluyor. Ancak şunu da belirtmeliyim ki, bu işler Hıristiyanların başına geldiği gibi Müslümanların başına da gelmektedir*[82].

İngiltere, 1878 yılı sonlarında Binbaşı Trotter'i Erzurum ve Kürdistan (Diyarbakır) konsolosu olarak görevlendirmiştir. Konsolosluğun büyük devletler ve azınlıklar açısından öneminin farkında olan Trotter, Amerikan misyonerlerinden faydalanarak İngiliz konsolosluğunun Diyarbakır ve çevresinde kurumlaşmasını sağlamıştır[83].

Bu dönemde Diyarbakır'da bulunan konsolosların faaliyetleri, büyük devletler arasında var olan nüfuz mücadelesi ve Osmanlı ülkesindeki azınlıklar hakkındaki niyetleri hakkında bilgi vermektedir. Nitekim Binbaşı Trotter, Büyükelçi Layard'a gönderdiği raporda, Diyarbakır'da bir İngiliz konsolosu olmasının önemine vurgu yaptıktan sonra, kentte Rusya'nın da konsolos düzeyinde bulunmasının barışa yardımcı olup olmayacağından emin olmadığını, Rus Konsolos Muavini Yakimanski ile karşılıklı ziyaretlerde bulunduğunu, Yakimanski'nin kendisini Ermeni dostu göstermeye çalışmasına rağmen Rus Konsolosuna pek ilgi gösteren olmadığını, Rus yanlısı Papaz Philippos'un geçenlerde bir ayin ve bir kabul tertiplediğini fakat çapulculardan başka

[82] Bu raporlarda şehirli ve yerleşik olanlar Müslüman olarak adlandırılırken, göçebe ve aşiret sahibi olan feodal yapılar Kürt olarak adlandırılmaktadır.
[83] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.212

kendini bilen hiç kimsenin gitmediğini ifade etmektedir[84]. Ermenilerin ve Ermeni meselesinin hem İngilizler hem de Ruslar tarafından kullanılmaya çalışıldığı ve bölgedeki ulusal siyasetlerinin bu meselenin sözde masumiyeti adına beynelmilel insanlık değerleri altında yürütülmeye çalışıldığı görülmektedir.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında Ermeniler arasında giderek artan bilinçlenme çabaları 1890 yılına gelindiğinde örgütleme sürecine gitmiştir. Bu tarihten sonra yapılan toplantılar ve çalışmalar 1895 Diyarbakır olaylarının fikri altyapısını ve olayların yöntemini ortaya çıkarmıştır. Bu suretçe İngiliz Van konsolosu ve tercümanı Muş ve Bitlis bölgelerini dolaşarak Ermenilerin ileri gelenleri ve komitacılarla toplantılar düzenlemiştir. Nitekim Bitlis vilayetinin 3 Kasım 1894 tarihli telgrafında Muş'a gelen İngiliz konsolosu ile Bitlis'e gelen İngiliz Konsolos tercümanının yaptıkları toplantılarla Ermenileri "*teşebbüsat-ı faaliyete tahrike kalkıştıkları*" dile getirilmiştir[85].

Bitlis Vilayeti İdare azası Avadis'in hanesinde ve kiliselerde tertip edilen toplantılarda çok hararetli tartışmalar yapılmış ve önemli kararlar alınmıştır. Öncelikle Osmanlı devletine karşı mücadeleye girişecek Ermenilerin silahlı çeteler kurulması gerektiği dile getirilmiştir. Bitlis ve Diyarbakır vilayetlerini ilgilendiren ve bölgede meydana gelecek çatışmaların alt yapısını ve planını içeren bu toplantıların bir diğeri ve belki de en önemlisi Diyarbakır vilayetine bağlı Palu kazasının Habab köyünde yapılmıştır.

Adliye ve Mezahip Nezareti'nden 18 Kasım 1894'de Sadaret'e sunulan bir raporda, Palu'nun Habab karyesinde toplanan Ermenilerin İngiliz, Fransız ve Rus konsoloslukları ile irtibat kurdukları, Rus ve İngiliz uyruğundan yedi kişinin bir vakitten beri Ermenilerin yerleşim alanlarında dolaştıkları dile getirilmektedir. Ermenilerin ihtilal cemiyetleri kurdukları, Ermeni Patrikhanesi'nin de bir takım olumsuz telkinlerde bulunduğu ve isyandan önce yukarıda bahsedilen devletlere bağlı konsolosların bazı Ermeni ihtilalcilerinin toplantılarına katıldıkları tutuklanan Ermeni ihtilal komitecilerinin ifadelerine dayanılarak aktarılmaktadır. Bu ifadelerden birinde : "*…bu devletten usandık, İngiliz konsolosu buradadır ne yapmak lazım ise hemen yapıp kurtulalım…*" dedikleri yer almaktadır.

---

[84] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, s.253

[85] BOA, A.MKT. MHM, 750/13; Bitlis vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 3 Kasım 1894 (22 Teşrin-i Evvel 1310) tarihli telgraf

Bir başka ifadede Hamparsum adlı Ermeni, bu toplantılardan birinde 1895'teki olayların programını şu sözlerle ortaya koymaktadır: "…*kan dökünüz, İngiliz Devleti hudutlarınızı tayin edecektir*"[86]. Palu Kazasının Habab köyünde ve Bitlis vilayetinde meydana gelen toplantılarda birçok konsolos ve görevlisinin yanı sıra, önde gelen Ermeni devlet memurlarının da bulunduğu yapılan tahkikatlardan anlaşılmaktadır.

Toplantılarda alınan kararların ve oluşturulan planların açığa çıkarılması için konsolos görevlilerinin ve Protestan mektebine devam eden görevlilerin sorgulanması ile mümkün olmuştu. Ancak böylesine bir kritik dönemde bu kadar kişinin yanı sıra, konsolosların ve misyonerlerin sorgulanması mümkün değildi. Çünkü en küçük bir olayda İngiliz, Fransız, Amerikan ve Rus Sefaretleri söz ve güç birliği yaparak Osmanlı Devletini sıkıştırmakta ve hükümetler üzerinde ciddi bir diplomatik baskı uygulamaktaydı. Bu nedenledir ki 16 Kasım 1894 tarihli telgrafta, "*O kadar eşhasın istintakı dağdağayı ve hususiyle İngiliz Konsolosu tercümanının isticvabı (sorgusu) şikâyet-i ecnebiyeyi dai'(sebep) olabileceği"* dikkate alınarak sadece toplantılara önayak olan ve fesat hareketlerine girişen kişilerin yargılanması ile yetinilmişti[87].

İngiliz konsoloslarının Ermenilerle sıkı bir irtibat içerisinde oldukları dönemin belgelerine yansımıştır. Nitekim Diyarbakır Redif Tümen Kumandanlığı'ndan 3 Nisan 1903 günü Erzincan merkezli IV. Ordu Kumandanlığı'na gönderilen bir telgrafta, üç gün evvel İngiliz Konsolosluğuna iki yabancı misafirin geldiği, güya Bağdat yolunun keşfine memur oldukları belirtilen bu kişilerin da hazır bulundukları bir toplantıya, Diyarbakır Ermeni Murahhassı, Silvan kazasına bağlı Hazro keşişi ile Diyarbakır tüccarlarından Dikranyan Haçatur Efendi'nin de katıldıkları, toplantıdan sonra misafirlerden birisinin nehir yoluyla; diğerinin ise konsolos ve tercümanıyla beraber Mardin-Midyat yoluyla Musul'a gittikleri ifade edilmiştir. Bu kişilerin şehirden ayrılmasından hemen sonra, Hazro'daki Hıristiyan köylerinin mahalli beylerden Seyfettin Paşa'nın zulmüne maruz kaldığını iddia ederek İngiliz Konsolosluğuna başvuruda bulunduklarını dile getiren Redif Tümen Komutanı, İngiliz Konsolosluğuna gelen ve toplantı yapan kişilerin fitne fesat peşinde koşan kişiler olduğunu, bu nedenle konsoloslukta yapılan toplantının büyük bir şüphe ve endişe yarattığını belirtmiştir[88].

---

[86] BOA, A.MKT. MHM, 750/13 (Adliye ve Mezahip Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 18 Kasım 1894 (6 Teşrin-i Sani 1310) tarihli takrir)

[87] BOA, A.MKT. MHM, 750/13 (Bitlis Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 16 Kasım 1894 (4 Teşrin-i Sani 1310) tarihli telgraf)

[88] Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 41

Bu dönemde Halep Valisi Mecit Paşa'nın 15 Nisan 1903'de Sadaret Makamı'na gönderdiği bir telgrafta Diyarbakır konsolos vekilinin de aralarında bulunduğu bazı İngiliz konsoloslarının faaliyetlerine dair bilgiler yer almıştır. Bu telgrafta, bir müddet önce Mersin İngiliz Konsolosu Mösyö Maysa'nın iki arkadaşıyla önce Maraş'a daha sonra da Malatya'ya uğradıkları, Mamuretü'l-aziz ve Diyarbakır İngiliz Konsolos vekili Anderson ile birleşerek Elbistan'a geldikleri, bu seyahatlerin "*bir fikri maksattan hali olamayacağı cihetle*" ahval ve hareketlerinin gözetim altına alındığı ve nihayetinde; konsolosların bu gezileriyle bölgenin sosyal, ekonomik, dini, kültürel, fiziki ve demografik yapısı hakkında ayrıntılı raporlar tanzim ettikleri ve hatta "*cemaat-i İslamiyye'den Elbistan cihetlerinde yaşayan Alevi meşrep olan ahalinin*" miktar ve ahvaline dair çalışmalar yaptığı ifade edilmiştir.

Bu şekilde konsolosluk görevlilerinin, Osmanlı mahalli ve merkezi idaresinin bilgisi dışında vilayet içinde ve vilayetler arasında seyahatler yapması ve "*seyahat perdesi*" adı altında icra ettikleri faaliyetler haklı olarak Osmanlı devletini endişelendirmiş ve devleti bir takım tedbirler almaya sevk etmiştir. Bu bağlamda Sadaret'ten Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazılarda, konsolos görevlilerinin istedikleri mahalleri gezmelerine ve ahalinin nüfus ve mensup oldukları cemaatler hakkında tahkikat icra etmesi; yollar, geçit ve dağların fotoğraflarının çekilmesi "*calib-i nazar-ı dikkat*" bulunmuş ve bu nedenle konsolosların yapacağı seyahatlerin Babıâli'nin onayına bağlanması kararlaştırılmıştır. Ancak bir müddet riayet edilen ve faydası görülen bu uygulama uzun soluklu olamamıştır. Nitekim bir yıl sonra, bu karara rağmen konsolos görevlilerinin Ermeni köylerine varıncaya kadar incelemelerine devam ettikleri ve gayrimüslim ahaliyi etkilemeyi sürdürdükleri görülmüştür[89].

Diyarbakır vilayetinde görevli olan İngiliz konsolosları hakkında arşiv belgelerinde bu bilgiler bulunmakla birlikte, 1869-1905 yılları arasında çıkarılan Diyarbakır vilayet salnamelerinde söz konusu dönem içerisinde görev yapan bazı İngiliz konsoloslarının isimlerini tespit etmek mümkündür. Ancak vilayet salnameleri her yıl düzenli neşredilmediğinden bu konuda sağlıklı ve düzenli bir bilgi elde edilememektedir. Nitekim vilayette bulunan yabancı devlet konsoloslarının bazı salnamelerde görülmediği veya isminin kaydedilmediği tespit edilmektedir.

[89] BOA, Y.PRK. UM, 63/53 (Halep Vilayetinden Sadaret Makamına gönderilen 15 Nisan 1903 (2 Nisan 1319) tarihli telgraf)

Konsolosluklarla ilgili ilk bilgi H.1287 (1870-1871) tarihli vilayet salnamesinde yer almaktadır. Buna göre, vilayette İngiltere Konsolosu Mösyö Niller'dir[90].

H. 1292 (1875) ve H. 1293 (1876) tarihli vilayet salnamelerinde Mösyö Niller'in bu görevi devam ettirdiği anlaşılmaktadır[91]. H.1300 (1882-1883) tarihli vilayet salnamesinde, Mösyö Niller'den sonra vilayetteki İngiliz konsolosluğuna Tomas Boyacıyan'ın getirildiği görülmektedir[92]. On yıldan fazla bir süre Diyarbakır İngiliz Konsolos vekilliği görevini yürüten ve bu görevden sonra Harput İngiliz Konsolos vekilli olarak görevlendirilen Tomas (Boyacıyan) Efendi Protestan papazı olup ve aslen Ermeni'dir[93].

H.1316 (1898-1899) tarihli vilayet salnamesine göre, vilayetteki İngiliz Vis Konsolosu Mister Aleksandır Telforvuk[94], H.1318 (1900-1901) tarihli salnamede, Mister Cons[95] , H.1319 (1901-1902) ve H.1321 (1903-1904) tarihli salnamelerde, Mister Anderson [96], H.1323 (1905) tarihli son vilayet salnamesinde ise İngiliz Vis Konsoloslu ise Mister Vilki Yang Efendi'dir[97].

1.3.2. Fransız Konsolosluğunun Faaliyetleri

Diyarbakır'da İngiliz Konsolosluğundan sonra kurulan ikinci konsolosluk Fransız Konsolosluğu'dur. Kürdistan vilayet valisi Ahmet Bey tarafından, Sadaret'e gönderilen 28 Haziran 1855 tarihli telgrafta, Fransa tarafından Diyarbekir konsolos vekili tayin olunan Mösyö Ponse'nin Diyarbakır'a ulaştığı ifade edilmektedir. Telgrafın devamında, Mösyö Ponse'nin karşılandığı, iki gün sonra Valiliğe gelerek elinde bulunan fermanın okunduğu ayrıca 3 Haziran 1855 Pazar günü Kale'den yirmi pare top atışı yapılarak resmi olarak konsolosluğun açılışının yapıldığı ve Konsolos Vekili Mösyö Ponse'ye her türlü kolaylığın gösterildiği belirtilmektedir[98].

Büyük ölçüde Fransa'nın koruyucusu olduğu Katolik Hıristiyanların etkinliklerini desteklemek ve Osmanlı ülkesindeki ekonomik faaliyetlerde bulunan

---

[90] H.1287 (1870-1871) Salname-i Diyarbekir, C. I, s.133
[91] H. 1292 (1875) Salname-i Diyarbekir, C. II, s. 181; H. 1293 (1876) Salname-i Diyarbekir, C. II, s.331;
[92] H.1300 (1882-1883) Salname-i Diyarbekir, C. III, s.169 H.1300 (1882-1883) Salname-i Diyarbekir, C. III, s.169
[93] H.1302 (1884-1885) Salname-i Diyarbekir, C. III, s.350; H.1308 (1890-1891) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.60
[94] H.1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.229
[95] H.1318 (1900-1901) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.80
[96] H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.176; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.287
[97] H.1323 (1905) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.394
[98] BOA, BEO, 118/28 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 28 Haziran 1855 (12 Şevval 1271) tarihli telgraf)

Fransız şirket ve şahıslarının haklarını gözetmek amacıyla vilayette açılan konsolosluk, XIX. yüzyıl sonlarında büyük bir nüfuz kazanmış ve Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin şekillenmesine müdahil olmuştur. Vilayette görev yapan Fransız konsoloslarının isimlerini,1869-1905 yılları arasında çıkarılan Diyarbakır vilayet salnamelerinden takip edebilmekteyiz. Ancak salnamelerin her yıl düzenli neşredilmemesi nedeniyle bazı yıllardaki görevlilerin tespit edilmesinde güçlükler yaşanmaktadır. Fransız konsolosluğu ile ilgili ilk bilgi H.1287 (1870-1871) tarihli vilayet salnamesinde yer almaktadır. Buna göre, vilayetteki Fransa Vis Konsolosu Mavanori Efendi'dir. Aynı dönemde vilayette, İngiltere ve İran konsoloslukları bulunmaktadır[99].

Bu Konsolosluklar içerisinde vilayette en etkin olanının Fransız konsolosu olduğu ve bu konsolosluğun diğer konsolosluklara göre daha sistemli ve kurumsal bir durum arz ettiği görülmektedir. Nitekim konsolosluklarla ilgili bilgilerin yer aldığı tüm vilayet salnamelerinde bazı konsolosluklarının varlığını devam ettirmediği veya bu görevi ifa edecek herhangi birisinin bulunmadığı görülürken, Fransız Konsolosluğunun istikrarlı bir şekilde vilayetteki varlığını devam ettirdiği takip edilmektedir. Bu bağlamda daha H.1288 (1871-1872) tarihli Diyarbakır Vilayet Salnamesinde, vilayette sekiz kişinin Fransızca muhabere memuru olarak görev yapması Fransız konsolosluğunun etkinliğini göstermesi bakımından önemlidir[100].

H. 1292 (1875) ve H. 1293 (1876) tarihli vilayet salnamelerinde Fransız Konsolosunun Anori Bey olduğu görülmektedir. Önceki Salnamelerde Mavanori olarak verilen ancak sonraki salnamelerde Anori veya Onori olarak verilen Fransız Vis Konsolosunun aynı kişi olduğu kuvvetle muhtemeldir. Mavanori Efendi'nin on yılı aşkın bir süre bu görevi sürdürdüğü anlaşılmaktadır[101].

1883-1894 yılları arasında Mösyö Bertiye (Pertiye) Diyarbakır Fransız konsolosu olarak görev yapmıştır. Mösyö Bertiye'nin bu süre içerisinde bazen Halep'te[102] ikamet ettiği görülmektedir[103]. 1894 yılında Diyarbakır Fransız Vis

---

[99] H.1287 (1870-1871) Salname-i Diyarbekir, C. I, s.133

[100] H.1288 (1871-1872) Salname-i Diyarbekir, C. I, s.190; H.1292 (1875) Salname-i Diyarbekir, C. II, s.176

[101] H. 1292 (1875) Salname-i Diyarbekir, C. II, s. 181; H. 1293 (1876) Salname-i Diyarbekir, C. II, s.33; H.1300 (1882-1883) Salname-i Diyarbekir, C. III, s.169

[102] Bazı arşiv belgelerinde bu dönemde Diyarbakır Fransız Konsolosunun Halep-İskenderun arasında eşkıya tarafından soyulduğu anlaşılmaktadır. 1892 Nisan ayı başlarında Fransız konsolosu, eşi ve çocukları ile beraber İskenderun'dan Halep'e giderken yanında iki zaptiye olduğu halde Halep'e yedi saat mesafede eşkıya tarafından saldırıya uğraması ve eşyalarının gasp edilmesi üzerine Fransız Sefareti ve Osmanlı Hariciyesi arasında bir dizi yazışma yapılmış ve neticede, Konsolos vekilinin gasp edilen eşyası ile memuriyet mahalline gidene kadar yaptığı tüm masrafın karşılığı olarak yirmi beş bin

Konsolosluğuna Mösyö Gustave Meyrier atanmıştır[104]. 1894-1896 yılları arasında konsolosluk görevini yürüten Meyrier, 1895 Ermeni olaylarında aktif bir rol oynamış ve büyük ölçüde Ermeni komitacılarının etkisi altına girmiştir. Gustave Meyrier'in iki yıla yakın bir süre devam eden görevi esnasındaki tutumu Fransa'nın Ermeni meselesi ile ilgili tutumu ve amacı hakkında çok önemli bilgiler vermektedir. Ermeni komitecilerinin etkisinden kurtulamayan Meyrier, Fransız sefaretine gönderdiği asılsız ve abartılı raporlarda, olayların müsebbibi olarak hükümet yetkilerini ve Müslümanları görmüştür[105].

Bu dönemde Diyarbakır'da konsolosluk tercümanı olan Kasapyan Artin'in faaliyetleri dikkat çekmiştir. Uzun bir süre bu görevi sürdüren ve aslen Ermeni asıllı olan Kasapyan, sürekli asılsız haberler vererek toplumda karışıklık çıkarmış ve bu şekilde Fransız Sefareti'nin Hükümet üzerine baskı uygulanmasını amaçlamıştır. Kasabyan Artin'in konsoloslara verdiği bilgilerde sürekli olarak Diyarbakır'daki Müslüman halkın gayrimüslimler aleyhine katliam hazırlıkları yapmakta olduğu, buna mukabil Hıristiyan ahalinin de bu durum karsısında korku ve endişe içerisinde bulunduğu bildirilmiştir. Ancak durumun vilayetten sorulması neticesinde, Diyarbakır'da böyle bir durumun olmadığı ve tüm bu bilgilerin Ermeni tercümanın uydurmacası olduğu belirtilmiştir. Bununla beraber Kasabyan Artin'in 1895 olaylarında fesatçılık yaptığı ve bu yüzden konsoloslukta bulunmasının ülke asayişi açısından doğru olmadığı Hükümet yetkililerine bildirilerek bu kişinin görevinden alınması ısrarla dile getirilmiştir[106].

Bu şekilde başta Fransız konsoloslarını asılsız haberlerle yönlendirmeye çalışan Kasapyan Artin, hem olayların tahrikçisi ve hem de Fransız konsolosu Meyrier'in ise

---

Frank'ın, Osmanlı Devleti tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca o bölgede yollarının güvenliğini sağlamakla yükümlü olan Bilan kaymakamı suçlu görülerek görevinden el çektirilmiş ve Halep valisi ihtar edilmiştir. BOA, İ.DH, 1279/100643 (Sadaret'ten Halep vilayetine gönderilen 23 Nisan 1892 (11 Nisan 1308) tarihli tezkiresi); BOA, BEO, 55/4067 (Sadaret Makamından Hariciye ve Dâhiliye Nezaretlerine gönderilen 18 Ağustos 1892 (6 Ağustos 1308) tarihli tezkire)

[103] H.1301 (1883-1884) Salname-i Diyarbekir, C. III, s.250; H.1302 (1884-1885) Salname-i Diyarbekir, C. III, s.350; H.1308 (1890-1891) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.60

[104] H.1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.124

[105] Gustave Meyrier, *Les Massacres De Dıarbekır Correspondance diplomatique du Vice-Consul de F*rance 1894-1896, Paris, 1992, s. 87; BOA, A.MKT. MHM, 636/18 (Sadaret Mektubi Kaleminden Diyarbakır vilayetine gönderilen 7 Kasım 1895 (26 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli takrir)

[106] Osmanlı arşivlerinde bu konuda çok sayıda belge mevcuttur. Bazıları şunlardır. BOA, HR. SYS, 2812/1 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 9 Kasım 1895 (28 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf); BOA, HR. SYS, 2812/1 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 9 Kasım 1895 (28 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf); BOA, HR. SYS, 2812/1 (Enis Paşa tarafından 27 Haziran 1896 (15 Haziran 1312)'da Sadaret'e gönderilen telgraf)

akıl hocası konumunda bulunmuştur. Nitekim 9 Kasım 1895 tarihli bir belgede, meydana gelen olaylar ile ilgili asılsız iddia ve ithamlar ileri süren Fransız konsolosunun, " *vilayete geldikten beri konsolosluktan bu güne kadar dışarı çıkmayan ve hiçbir hakikati müşahede etmeyen ancak, yanına giden bazı Ermeni fesedesiyle, o cümleden olan Tercümanı Kasapyan'ın*" etkisi altında kaldığı belirtilmiştir[107].

H.1316 (1898-1899) ve H.1318 (1900-1901) tarihli vilayet salnamelerinde, Fransız Vis Konsolosunun Mösyö A. La Fon Efendi[108]; H.1319 (1901-1902), H.1321 (1903-1904) ve H.1323 (1905 tarihli salnamelerde ise, Fransız Vis Konsolosunun Mösyö A. Kiz (Giz) olduğu yer almıştır[109]. Fransız konsolosunun Mösyö A. La Fon Efendi'nin olduğu dönemde bazı Ermeni hanelerinde ele geçirilen mektuplardan hareketle Fransız ve İngiliz konsolos tercümanlarının Ermeni komiteleri ile ortak hareket ettiği ve Osmanlı Devleti aleyhinde bir takım faaliyetlerde bulundukları gündeme gelmiştir.

Bu durum üzerine Fransız ve İngiliz konsoloslarının zan altında kalması üzerine yoğun bir yazışma trafiğinin yaşandığı görülmüştür. Fransız ve İngiliz konsoloslukları, Sefaretlerine gönderdikleri yazılarda, konsolos tercümanlarının isimlerinin geçtiği söylenen mektupların kasten yanlış tercüme edildiği iddia etmişlerdir. Konsoloslukların bu yazılarında ayrıca, "*evrak-ı muzırra*" bağlamında bazı Ermenilerin hanelerinin aranması nedeniyle, "*Diyarbakır'da Hıristiyan hanelerinin sebepsiz yere her gün arandığı ve Hıristiyanların tutuklandığı, arama ve tutuklamalardan dolayı Hıristiyan ahalinin korku ve endişe içerisinde bulunduğu*" ileri sürülmüştür[110].

Bu konuda 4 Mayıs 1899'da Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen bir yazıda, kasten fena tercüme edildiği iddia edilen mektupların Fransa konsolos vekilinin huzurunda tetkik edilmesi Fransa Sefareti tarafından dile getirilmiştir. Hıristiyan ahalinin korku ve endişe içerisinde bulunduğu hususunun ve zikrolunan mektupların tetkik işinin Diyarbakır Adliye memurlarının dışında tarafsız ve emin bir memura verilmesinin gerekli olduğu Sefaret tarafından ileri sürülmüş; "*tarafsız ve emin bir memur*" olarak da Diyarbakır konsolosunun teklifi dikkate alınarak "*memurin-i*

[107] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 9 Kasım 1895 (28 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[108] H.1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.229; H.1318 (1900-1901) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.80

[109] H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.176; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.287; H.1323 (1905) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.394

[110] BOA, A.MKT. MHM, 637/42 (Hariciye Nezaretinden Sadaret Makamına ve Adliye Nezaretine gönderilen 26 Nisan 1899 (14 Nisan 1315) tarihli tezkire)

Müslimeden" olan Adliye Müfettişi münasip görülmüştür. Yazının devamında Adliye Müfettişinin uygun bir tercih olduğu ve bu tercihin İngiltere Baş Tercümanı tarafından da kabul edildiği bildirilmiştir[111].

İngiltere ve Fransa Sefaretleri tarafından Babıâli'ye sunulan iddialar ve getirilen teklifler 5 Mayıs 1899'da Diyarbakır vilayetine yazılmıştır. Sadaret'ten Hariciye Nezaretine yazılan ve Diyarbakır Vilayeti'nden alınan telgrafa dayandırılan 11 Mayıs 1899 tarihli tezkirede, "*Diyarbakır'da bila sebep hanesi taharri ile tevkif edilmiş Hıristiyan bulunmadığı, ele geçirilen evrak-ı muzırrada isimleri geçen şahısların haneleri taharri ve kendileri tevkif edilen kişilerin müfsid faaliyetlerde bulunduğu, aynı şekilde elde edilen evrak-ı muzırralarda isimleri geçen konsolos görevlileri ile ilgili mektupların Heyet-i İthamiye tarafından tetkik amacıyla İstinaf Müdde-i Umumiliğe gönderildiği*" ifade edilmiştir[112].

Diyarbakır'da ele geçirilen mektuplarda İngiliz ve Fransız konsolos görevlilerinin isimlerinin geçmesi nedeniyle bu mektupların Adliye memurları dışında tarafsız ve güvenilir bir müfettiş tarafından tahkik edilerek gerçek durumun ortaya çıkarılması yönünde konsoloslukların önerileri Sefaretler aracılığıyla Diyarbakır vilayetiyle beraber Adliye ve Mezahip Nezaretine de sunulmuştur.

Bu konuda Adliye ve Mezahip Nezareti, Sadaret'e gönderdiği 11 Mayıs 1899 tarihli tezkiresinde adliye müfettişinin asli vazifesinin "*mehakim ve memurin-i adliyenin icra-yı teftişiyesine müteallik olup bu misüllü cürum nokta-i nazarından ifası muktezi görünen tetkikatın halli kanunen mahkemeye ait olduğuna ve Diyarbakır memurin-i adliyenin kısm-ı küllisi bu kere tebdil edildiklerine mebni beyan olunan tetkikat ile mütefferiatının onlar marifetiyle icra ettirilmesi ahkâm-ı kanuniye muvafık mütalaa kılınmış*" olup, Adliye Müfettişi'nin bu bağlamda görevlendirilmesinin kanunen mümkün olmadığı ifade edilmiştir[113].

---

[111] BOA, A.MKT. MHM, 637/42 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na 4 Mayıs 1899 (22 Nisan 1315) tarihli tezkire)

[112] BOA, A.MKT. MHM, 637/42 (Sadaret Makamı'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 11 Mayıs 1899 (29 Nisan 1315) tarihli tezkire)

[113] BOA, A.MKT. MHM, 637/42 (Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 11 Mayıs 1899 (29 Nisan 1315) tarihli tezkire)

1.4. Ermenilerin Örgütlenmesi ve Ermeni Komiteleri

1.4.1. İlk Ermeni Örgütleri

Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşayan Ermenilerin ilk ulusal hareketlerinin başlama tarihi 1860 yılı olarak kabul edilmiştir. Bu tarihte sosyal amaçla kurulmaya başlayan dernekler, sonradan kurulan ve dış kışkırtma ve yardımlarla Türk Ermenilerini devlete karşı ayaklandıran komitelerin ilk belirtileri ve çekirdekleri olmuştur. Bu yüzden komitelerden önce bu dernekleri kısaca incelemekte yarar vardır. Bu konuda ilk dernek, 1860 tarihinde Adana'da kurulan Hayırsever Cemiyeti olup, amacı Kilikya'yı yönetmekti. Bunu Fedakârlar Derneği izlemiştir.

1870-1880 tarihleri arasında; Van bölgesinde Araratlı, Okul Sevenler, Doğulu ve Kilikya Dernekleri, 1872'de Van'da İttihat ve Halas Derneği, 1876 yılında Ermenistan'a Doğru Derneği, 1879'da da Milliyetçi Kadınlar Derneği kurulmuştur. Araratlı Cemiyeti özellikle Van ve dolaylarında faal durumda olmuştur. Bu cemiyet özellikle Ermeni zenginlerinden ve Kafkas Ermenilerinden yardım görmüştür. Doğulu ve Okul Severler, faaliyetleri için Muş'u merkez yapmışlardır. 1880'de Araratlar, Okul Sevenler, Doğulu ve Kilikya cemiyetleri birleşerek Ermenilerin Birleşik Cemiyetini kurmuşlardır[114].

1880'de Erzurum'da Silahlılar Derneği, Kafkasya'da Genç Ermenistan Derneği, 1882'de yine Van'da Karahaç Derneği kuruldu. Karahaç adı, üyeleri arasında sır saklamayanları, ihanet edenleri adlarının üzerine bir karahaç işareti çekerek idama mahkûm etmesinden gelmekteydi. Karahaç Derneği'nin amacı, Ermenileri hukuklarına sahip etmek, gerekli yerlerde isyanlar çıkarmak ve gençleri silahlandırmaktı[115].

İstanbul'da da Ermeni Vatanseverleri İttihadı kurulmuştu. Bunun da kuruş amacı, Türkiye'de Ermeniler için idari ıslahat istemek ve yaptırmak, bu amaca ulaşmak için her türlü yola başvurmak suretiyle bağımsızlıklarını elde etmek amacıyla iç bir kuvvet yaratmaya çalışmaktı. 1881 tarihinde Erzurum'da kurulan Müdafi Vatandaşlar Derneği'nin programında da, merkezlerinin Erzurum olacağı ve her türlü hareketlerin buradan idare edileceği yazılı idi. Bu cemiyet daha sonra büyümüş, çeteler kurmuş, 400'den fazla usta çeteci yetiştirip başlarına onbaşı, yüzbaşı, binbaşı rütbeleriyle

---

[114] Esat Uras, *a.g.e,* s. 421,430

[115] Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, Ankara, 1970, s.62; Esat Uras, *a.g.e*, s.430

komutanlar atamıştı. Bunlar düzenli askeri eğitime tabii tutulmuş, silah ve cephane depoları oluşturulmuştu[116].

1890 tarihinde İstanbul'da Şant (Yıldırım) ve Kurban adlı iki örgüt daha kurulmuştu. Bu ayrı ayrı ve değişik yerlerde kurulan derneklerin çoğunun kuruluşunda görev alanlar, Türkiye Ermenilerinden çok, Kafkasyalı Rus vatandaşı Ermeniler olmuştu. Nitekim Şant ve Kurban adlı bu cemiyetleri de Kafkasyalı Pakrat Navosortyan adlı bir Ermeni doktor yönetmişti. Cemiyetin çalışmaları birçok cemiyet gibi Tiflis'ten idare edilmiş, silah, cephane ve para oradan gönderilmişti[117].

Ermeni yazar S. Kaprielyan, 1905'de Boston'da bastırılan "*Ermeni Buhranı ve Tekrar Doğuşu*" adlı eserinde, Osmanlı Ermenilerinin örgütlenmesinde Kafkas Ermenilerinin katkısını şöyle ifade etmektedir: "*Hatırlanmalıdır ki, Ermeni sorununun doğuşundan beri illerde ve hükümet merkezlerinde yapılan gösteriler daima Kafkasya Ermenilerinden olan kişiler tarafından gerçekleştirilmiştir. İhtilal vaatlerini ve telkinlerini de Rusya Ermenilerine borçluyuz. Rusya, Osmanlıları yenmiştir. Bunun sonucu olarak Rusların Osmanlılara karşı olduğu alaylı tavrı, Osmanlılara karşı Kafkas Ermenileri de takınmışlardı. Oysa Osmanlı Ermenileri, Osmanlı Hükümetinin dayanılmaz kuvvetini biliyordu. Fakat Kafkaslı denilen Ermeniler, bir takım psikolojik araçları kullanmak suretiyle yavaş yavaş ihtilali etkinliğe geçirdiler*"[118].

Bütün bu dernek ve çeteler sadece fikri mücadele vermekle kalmamış, yerine göre hem Müslümanları hem de fikirlerini benimsemeyen veya devlete bağlılıklarıyla kendilerine tabi olmayan Ermenileri öldürmekten ve Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki isyan ve katliamlara iştirak etmekten kendilerini alamamışlardır[119].

1.4.2. Ermeni Komiteleri

Ermeni komitelerinin kuruluşuna geçmeden önce bu konudaki bazı yabancı gözlemcilerin düşüncelerini açıklamak sanırım uygun olur. New York Herald Muhabiri Sidney Whitman'ın Ermeni komiteleri hakkında, Erzurum İngiliz Konsolosu M. Graves'e yönelttiği, "*Eğer bu ülkeye hiçbir Ermeni komitesi gelmemiş olsaydı ve Ermenileri isyana kışkırtmasalardı, bu çarpışmalar olur muydu*?" sorusuna karşılık

---

[116] Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1967, s. 124; Esat Uras, *a.g.e*, s.430-431
[117] Ali Güler&Suat Akgül, *a.g.e*, s. 135
[118] Sadi Koçaş, *a.g.e*, s.125
[119] Ali Güler&Suat Akgül, *a.g.e*, s. 135

Graves, verdiği yanıtta "*Tabii hayır, sanmam ki bir tek Ermeni öldürülmüş olsun*" demiştir.

Yine Mr. S. Whitman, aynı eserinde (Turkish Memories) "*Bir Yahudi bana, Trabzon'da, eğer bu hareketin birisi Rusya'da olsaydı, bir tek Ermeni sağ bırakılmazdı. Rusya'da Ermeniler askere alınırlar ve memleketlerinden çok uzaklarda hizmet görürler. Mektuplar sansüre tabiidir. Türkiye'de ise mutlu ve rahat bir durumda yaşarlar, servet yaparlar, asker vermezler. Okulları serbesttir. Milli tarihlerini okuturlar ve gençlere Türk düşmanlığını aşılarlar dedi*" şeklinde ifade etmiştir[120].

Rus Generali Mayevski de bu konuda ilginç bilgiler vermektedir:

"*Türkiye'deki Ermeniler hakkında dayanılmaz denilen şikâyetler kasabalara ait değildir. Bunlar her zaman serbesttirler, her konuda çıkarları korunur, köylülerse çiftçilik ve sulama işlerini iyi bildiklerinden Türkiye'deki Ermenilerin durumu Orta Rusya köylülerinin halinden çok daha iyidir. Bunlar, devamlı olarak Kürtlerin saldırılarına uğruyor sanılmamalıdır. Çünkü bu sav doğru olsaydı, şimdiye kadar buralarda hiçbir Ermeni köyü kalmaması gerekirdi. Buna karşılık Ermeni köyleri sürekli Kürtlerin köylerinden çok daha zengin ve onlara kıyasla verimlidir. Batılı diplomatlar da kendi yönlerinden bu ulus kargaşasından pek gaddarcasına yararlanmaya girişerek Ermenilerin ulusal duygularını tahrik ederek Türkiye'de bir Ermeni sorunu oluşturdular. Komitacıların girmediği yerlerde Ermeniler rahat etmişlerdir. 1895 yılına kadar Ermenilerin Türkiye'de acıları, sıkıntıları hep hayali ve uydurma masallardır. Türkiye'deki Ermeniler diğer yerlerdekilerden daha kötü durumda değildirler. Ermeni ihtilalcilerin yağma ve katliam diye bağırdıkları haller daha çok Kafkasya'da olmaktadır. Türkiye'de hükümetin nüfuz ve egemenliğinin etkili olduğu yerlerdeki emniyet Elizabetpol'dakinden daha fazladır*"[121].

1.4.2.1. Armenekan Komitesi

Portakalyan adlı bir Ermeni öğretmenin yetiştirdiği dokuz kişi tarafından 1885 yılında Van'da kurulmuştur. İstanbul'da doğup, öğretmenlik yapan Portakalyan, Van'da kendi açtığı okulunda birçok militan Ermeni talebe yetiştirmiş ve olaylara karıştığı hükümetçe tespit edilince Van'dan uzaklaştırılmıştır. Fransa'ya giden Portakalyan, orada "*Armenia*" gazetesini çıkarmış ve "*kan dökmeden hürriyetin elde edilemeyeceği*"

[120] Esat Uras, *a.g.e*, s.426
[121] Mayevsriy, *a.g.e*, s. 183; Esat Uras, *a.g.e*, s.429-430

propagandasını yaymıştır. Gazetenin 1885'te Osmanlı Devleti'ne, 1886'da Rusya'ya girişleri yasaklanmışsa da, gizlice buralara gönderilmiştir.

Armenakan'ın kurucuları, Mıgırdıç Terlemezyan (Avestisyan), Grigor Terlemezyan, Ruben Şatavaryan, Grigor Adian, Grigor Acemyan, M. Bartutciyan, Gevord Hancıyan, Grigor Beozikyan ve Karekin Manukyan adlı kişiler olmuştur. Komite, Portakalyan'la irtibatı sağlayan Avetisyan tarafından idare edilmiştir. İhtilal yoluyla Ermenilerin kendi kendilerini idare etmek amacıyla kurulan bu komite, gayesine ulaşmak için aynı ideale inanan bütün milliyetperver Ermenileri bir araya getirmek, ihtilalci fikirleri yaymak, üyelerine silah kullanmayı ve askeri talimi öğretmek, silah ve para temin etmek, gerilla güçleri meydana getirmek ve halkı genel bir harekete hazırlamak gibi faaliyetleri yürütmüştür[122]. Armenekan komitesinin Diyarbakır ve çevresinde çok etkin olmamakla beraber, yine de bazı olaylara karıştığı görülmüştür[123].

1.4.2.2. Hınçak Komitesi

Hınçak, *"çan sesi, çan, çıngırak*" manasındadır. Hınçak komitesi, hayatlarında hiç Osmanlı topraklarına ayak basmamış ve öğretim için Paris'e gönderilen Kafkasyalı Ermenilerden olan Avedis Nazarbeg (Avestis Nazarbeklan) ve eşi Maro (Marian Vardaniyan) ile aynı amaçla Fransa'da bulunan dört arkadaşı tarafından 1887 yılında İsviçre'de Karl Marx'ın ilkeleri esas kabul edilmek üzere kurulmuştur. Bu kuruluşun başında ve üyeleri arasında birçok Rusyalı Ermeni bulunuyordu. İlk zamanlarda çalışma alanı olarak Türkiye Ermenistan'ı olarak adlandırdıkları bölgenin doğusu seçilmiştir. Amaçları önce Türkiye Ermenistan'ını kurmak ve daha sonra Rus ve İran Ermenistan'ı ile birleşerek özgür ve bağımsız bir Ermenistan oluşturmaktı[124].

Komite, Sosyalist-Marksist ve merkeziyetçi bir programa sahiptir. Hınçak komitesinin örgütünü kurmak için İstanbul'a Cenevre'den Tiflisli Simavon, Trabzon'dan Rus asıllı Rupen Hanazad, Batum'dan H. Megavoryan ve İran'dan S. Danielyan gelmişler, öğrencileri ve ruhani liderleri komiteye üye etmişlerdir[125]. Hınçak komitesinde özellikle Türkiye'de giriştikleri etkinlikler, istedikleri sonucu vermeyince ikilik çıkmıştır. 1897 yılında ikiye bölünmüşlerdir. Bir kısmı (Asıl Hınçaklar) yani

---

[122] Esat Uras, *a.g.e*, s.442
[123] Hayri Bildik&Ali Özoğlu, *Ermenilerin Türklere Yaptığı Zulüm ve Vahşet*, İstanbul, 2005, s. 123
[124] Esat Uras, *a.g.e*, s. 431
[125] Sadi Koçaş, *a.g.e*, s. 126

Nazarbeg taraftarı olanlar, diğer kısmı (Reforme Hınçaklar) veya (Veragazmiyal Hınçaklar) adını almışlardır. Bunlar da Arpiyar Arpiaryan adında bir lidere taraftar idiler. Her iki taraf da ilke ve programlarına göre değil, kendilerini yöneten kişilerin görüşlerine göre ve onların ad ve hesabına göre mücadele etmişlerdir.

Aralarındaki düşmanlık, birbirlerini sokak ortasında öldürmek derecesine varmıştır. Mücadele 1902'de büsbütün artmıştır. İki taraf üyelerinden birçoğu eski ideal arkadaşları tarafından İngiltere, Rusya, Mısır, Bulgaristan, Kafkasya ve İran'da öldürülmüştür. Van İsyanı'ndan sonra bazı çeteler bu adı taşımakla beraber artık Hınçaklar köklü bir kuvvet olmaktan çıkmıştır[126].

Hınçak komitesinin programı ve örgüt tüzüğü 1887 tarihinde Ermenice olarak Londra'da basılmıştır. Esat Uras tarafından Türkçe'ye çevrilen ve beş kısımdan oluşan Hınçak komitesi siyasi programı şöyledir[127]:

1- Bugünkü düzen bir ihtilalle ortadan kaldırılmalı ve onun yerine ekonomik gerçeklere ve adalete dayanan yeni bir toplum oluşturulmalıdır.
2- Partinin ilk ve yakın hedefi Türkiye Ermenistan'ının siyasi ve ulusal bağımsızlığını sağlamaktır. Bu hedef gerçekleştirildikten sonra siyasi ve ekonomik amaçlara ulaşılmasına çalışılacaktır.
3- Türkiye'de ihtilal yoluyla gerçekleştirilecek olan hedeflere varılmak için kullanılacak yöntemler, propaganda, kışkırtma, tedhiş, örgütlenme ile köylü ve işçi hareketidir.
4- Bu tedhiş hareketlerini yürütmek için özel bir kol kurulacaktır.
5- Partide bir merkez komitesi olacaktır. İşçilerden ve köylülerden oluşacak olan iki geniş ihtilal grubu kurulacaktır. Bunlardan ayrı olarak gerilla çeteleri oluşturulacaktır.
6- İhtilali gerçekleştirmek için en uygun zaman Türkiye'nin savaşa girdiği dönem olacaktır.
7- Süryaniler ve Kürtler, Türklere karşı mücadelede kazanılmalıdır.
8- Türkiye Ermenistan'ının bağımsızlığı elde edildikten sonra, ihtilal Rusya ve İran Ermenistan'ını içine alacak ve federatif bir Ermenistan kurulacaktır.

Hınçak komitesi bu program çerçevesi içerisinde aynı zamanda emekçi ve işçi tabakasına en uygun gelen Marksizm propagandası da yapıyordu. İhtilal ve isyan için

[126] Sadi Koçaş, *a.g.e,* s. 128; Esat Uras, *a.g.e,* s. 441
[127] Esat Uras, *a.g.e,* s. 432-429; Kamuran Gürün, *a.g.e,* s. 130

çalışmak isteyenler, ruhani başkanlar, gençler istekle bu komiteye gidiyorlardı. Hınçaklar yukarıda görüldüğü üzere kendilerine sosyal bir ilke olarak sosyal-demokrat adını veriyorlardı. Fakat her şeyden önce sınıf bilinci temeli üzerinde çalışarak bir Ermeni proletaryası yaratmak istiyorlardı. Ancak Türkiye'deki hayat koşullarına karşı bu çalışmaları sosyalizm propagandasından ileri geçememiştir. Düzenlediği isyanlarda, isyana, ihtilale susamış, birçoğu Rusya'dan gelme kimseler Hınçak saflarına girmişler ve komite hesabına memlekette çok ağır ve kanlı hareketlerde bulunmuşlardır[128].

Hınçak komitesinin etkinliği hakkında Trabzon'dan İngiliz Konsolosu, Elçi Philip Gurrie'ye 28 Ekim 1895 tarihinde şunları yazmıştır: "*Hınçaklılar dışarıdan yönetiliyor, kendileri güven içerisinde bulundukları halde, Türkiye'deki ırkdaşlarına yaşamı dayanılmaz hale getiriyorlar. Amaçları, İslamları Hıristiyanlara karşı kışkırtmak ve katliam çıkartarak ülkeyi dehşet içinde bırakmaktır. Bütün dünyaca bilinmelidir ki, bu örgütün anarşik bir karakteri vardır. Gayeleri, şiddetli araçlarla karışıklıklar çıkartmak ve Ermenistan'ın yalnız ıslahını değil bağımsızlığını da temine çalışmaktır*"[129].

Hınçak komitesi, başta Kumkapı gösterisinde, Sason isyanında[130], Babıâli gösterisinde ve Zeytun isyanında yer almış ve birçok cinayete iştirak etmiştir[131].

1.4.2.2.1. Diyarbakır Hınçak Komitesi ve Faaliyetleri

Hınçak komitesi kurulduktan kısa bir süre sonra Ermenilerin meskûn olduğu yerlerde örgütlenmiştir. Komitenin 1890 yılından itibaren Vilayat-ı Şarkiyye'nin diğer şehirlerinde olduğu gibi Diyarbakır vilayetinde de etkin olduğu ve 1895 yılında meydana gelen olaylarda yer aldığı anlaşılmaktadır[132]. Komite, II. Meşrutiyet'e kadar faaliyetlerini yasadışı ölçüde sürdürdüğü ve bu şekilde hareket ettiği için vilayetteki yöneticilerinin ve ileri gelenlerinin tam olarak kimler olduğu bilinmemektedir.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber meydana gelen özgürlük ortamından hareketle Hınçak komitesi diğer bir önemli komite olan Taşnak gibi partileşme sürecine girmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Diyarbakır Hınçak komitesinin teşkilatlanmasında

---

[128] Esat Uras, *a.g.e*, s. 439-440
[129] Esat Uras, *a.g.e*, s. 441-442; Sadi Koçaş, *a.g.e*, s. 127
[130] Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Hamdi Doğan, *Sason Ermeni İsyanları*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Niğde, 2000
[131] Ali Güler&Suat Akgül, *a.g.e*, s. 137
[132] Ali Emiri, *a.g.e*, s. 27-28; Mustafa Akif Tütenk, *a.g.e*, s. 315-316

Diyarbakır, Harput, Van, Halep ve Erzurum'da Hınçak Partisi'nin aktif delegesi olan Kafkas kökenli Mateus ile Diyarbakırlı Kirkor Nalbandyan önemli rol oynamıştır[133].

Ermeni tehciri öncesinde 27 Nisan 1915'de vilayette bulunan Hınçak komitesine mensup kişilerin tutuklanması[134] ve bazılarının sorgulanması neticesinde elde edilen bazı bilgilerden ve evraklardan hareketle, komitenin kurucularının ve önde gelenlerinin kimler olduğu anlaşılmaktadır. Mardirosyan Setrak'a ait evraklar içerindeki bir belgeye göre, Diyarbakır Hınçak Komitesinin ilk toplantıdaki birinci başkanı Dikran Sabuncuyan ve ikinci başkan da Hagogyan'dır. 1911 yılında yapılan bir toplantıda, Hosip Diyagyan adlı kişinin birinci başkan, Nalbandyan'ın ikinci başkan olduğu görülmektedir[135].

Diyarbakır Cisrinebi nahiyesi eski müdürü Karabet Efendi, 4 Mayıs 1915 tarihinde İkinci Komiser Ahmet Lütfi'ye verdiği ifade de, Aralık 1913 tarihi başlarında valilik tarafından nahiye müdürlüğüne tayin edildiğinde, üyesi bulunduğu Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi ile ilişiğini kestiğini ve bu durumu valiliğe bildirdiğini ifade ettikten sonra, üyesi bulunduğu sırada söz konusu partide Hanili Donebetyan Ohannes[136], Kunduracı Sabuncuyan Mardiros ve kardeşi Dikran, Terzi Küçükkarabet, Yesuyan Serkis, Tüccar Toçaryan Karabet[137], Berber Setrak ile isimlerini hatırlayamadığı kardeşleri ile Ermeni okulunda Öğretmen Serap Dabagyan, Matineci Kazanciyan Dikran, Bezzaz Karabet Dinikciyan[138], Penyeci Eğilli Kirakos ve kardeşi Matos[139], Mazucu Taşcı Bogos[140], Palulu Öğretmen Azarbek, Fotoğrafçı Çarşafcıyan Karabet[141], Dabagyan Oseb, Basmacıyan Kazaz Ohannes[142], Kazancı Erganili Mehran ve Kahveci Tuhu[143] isimli kişilerin Hınçakyan Cemiyetine mensup olduklarını ifade etmiştir[144].

Diyarbakır Ferazsayf Mahallesi'nden olan David oğlu Sabunciyan Mardiros 5 Mayıs 1915 tarihli ifadesinde, Hınçakyan Kulübü için Kazarpopo'nun evinin

---

[133] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.IV*, Ankara, 2006, s. 57
[134] BOA, DH. ŞFR, 468/147 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 27 Nisan 1915 (14 Mart 1331) tarihli şifreli telgraf)
[135] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, Ankara, 2005, s. 325
[136] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, s. 241
[137] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, s. 243
[138] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, s. 249
[139] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, s. 250
[140] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, s. 246
[141] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, s. 245
[142] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, s. 249
[143] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, s. 247
[144] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, s. 235

kiralandığını dile getirmiştir[145]. David oğlu Sabunciyan Mardiros'un küçük kardeşi Dikran ise aynı tarihli ifadesinde altı ay kadar Hınçakyan cemiyetinin başkanlığını yürüttüğünü ancak cemiyetin ilk başkanının Çiracıyan Karabet olduğunu, İstanbul'dan gelen Nalbandyan'ın talimatı ile iki buçuk yıl önce kapatıldığını ifade etmiştir. Dikran ifadesinde ayrıca, daha önce idareci olan Tenekeci Leon'un, Hasankale'de, Osep Nalbandyan'ın ise Van'da askerlik yaptığını, yine Karabaşlı Tüccar Hoş'un da askerde bulunduğunu, komite üyelerinden on kişinin de ticaret sebebiyle Amerika'da bulunduklarını belirtmiştir[146].

Alipaşa Mahallesi'nden olan Kirkor oğlu Kahveci Tuhu 6 Mayıs 1915 tarihli ifadesinde cemiyete 3 yıl önce girdiğini, kulüpte hem kahvecilik yaptığını hem de yazı öğrenmek için ders aldığını, Çıracıyan Karabet ve Donebetyan Ohannes ile Terzi Küçükkarabet'in kulübün önde gelenleri olduğunu ayrıca askerde bulunan Sebzeci Abdo, Tenekeci Leon ve Amerika'da bulunan Dabagyan Oseb'in de komitenin üyesi olduğunu ifade etmiştir[147].

İbrahimbey Mahallesi'nde oturan Ohannes oğlu Erganili Kazancı Mehran'ın 6 Mayıs 1915 tarihli ifadesinde, cemiyette bulunduğu sırada cemiyet başkanının Liceli Kirkor Köroğluyan'ın olduğunu ancak şimdi Rusya'da bulunduğunu belirtmiştir. Fatihpaşa Mahalleli Kirakos oğlu Terzi Küçükkarabet ise ifadesinde İstanbul'dan Diyarbakır'a gelen Nalbandyan Kirkor[148] ve Perames isimlerinde iki kişinin komitede çok etkili olduklarını, cemiyet üyelerinin 200 civarında olduğunu, aslen Rusyalı olan Peramas'ın dokuz ay kulüpte kaldığını, Perukar Setrak ve Derikli İlyas'ın oğlu Öğretmen Tevfik[149] adlı kişilerin de Cemiyette bulunduklarını dile getirmiştir[150]. Ayrıca diğer bazı kişilerin ifadelerine göre ise Davulcu Hanu, Rıdvanlı Öğretmen Kapriel[151], Palulu Maksimanil oğlu Terzi Serkis[152], Alucyan Agop[153], Kazancı Erganili Mehran'ın oğlu Ohannes adlı kişilerin de Hınçakyan üyesi oldukları anlaşılmıştır[154].

---

[145] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 237
[146] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 238
[147] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 247
[148] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 242
[149] Şeyhmatar mahallesinde ikamet eden ve Derikli şöhretiyle bilinen Tevfik Bey, Süryani topluluğuna tabi idi. Diyarbakır Mektebi Sultanisi'nden mezun olan Tevfik Bey, bu dönemde Ermeni Katolik okulunda öğretmen olarak çalışmakta ve aynı zamanda Hınçak kulübünde çocuklara Ermenice dersi vermekteydi. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 252
[150] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 240-241
[151] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 244
[152] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 242
[153] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 240
[154] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 588

Komiteye üye olan kişilerin genellikle esnaf, tüccar, öğretmen, yönetici ve din adamlarından oluştuğu görülmektedir. Sabuncuyan Dikran, Kahveci Tuhu ve Erganili Kazancı Mehran ifadeleri arasında 1913 yılında İstanbul'dan Diyarbakır'a gelen Kirkor Nalbandyan'ın Hınçak komitesini kapattığı dile getirilmektedir. Diyarbakır Fatihpaşa Mahallesinde ikamet eden Dikran oğlu Tüccar Aluciyan Agop, komitenin kapatılma gerekçesi hakkında ilginç bilgiler vermektedir.

Aluciyan Agop, Nalbandyan Kirkor'un Diyarbakır'a gelmesi ile Kulüpte görüş ayrılıkları ve anlaşmazlıkların ortaya çıktığını, Nalbadyan'ın "*kadınlar da kulübe devam etmelidir*" yönündeki düşüncesine komite üyelerinin muhalefet ettiklerini ve bunu uygun görmediklerini bu sebeple de kulübün kapandığını ifade etmektedir[155]. Ancak Hınçak komitesinin I. Dünya Savaşı öncesinde komitenin yöneticileri tarafından kapatıldığı yönündeki bilgilerin çok gerçekçi olduğunu kabul etmek pek mümkün gözükmektedir.

Eldeki bilgi ve belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Hınçak komitesinin yayın organı olan Hınçak gazetesinin Diyarbakır'da takip edildiği ve komite üyelerine dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Bu şekilde komitenin savunduğu değerlerin tabana yayılması ve kamuoyu oluşturulmasının amaçlanmıştır[156]. Diyarbakır Ermenilerinin genellikle Hınçakyan Komitesine tabi oldukları ve siyasetini benimsedikleri anlaşılmaktadır. Diyarbakır'da Hınçakyan ile Taşnaksutyun komiteleri arasında görüş ayrılığı ve anlaşmazlık olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde Taşnaklar kilisede konferans verilmesini istemesine rağmen Hınçaklar bu düşünceye karşı çıkmıştır. Bu iki komite mensupları arasındaki ilişkilerin yok denecek kadar az olduğu ifadesine başvurulan komite mensupları tarafından dile getirilmiştir[157].

Ermeni Hınçak ve Taşnak Komitelerine üye ya da sempatizanı olduğu gerekçesi ile tutuklanan kişilerin hemen tamamının özel evrakları içerisinde ihtilal çıkarmak, ayaklanmak, Ermenistan teşkil etmek, Kürtleri kahretmek gibi teşebbüslerin olduğu açıkça görülmektedir[158]. Bu şarkıların büyük bir çoğunluğu Türkçe'dir. Komiteler, Ermenilere ulusal bilinç vermek amacıyla şarkı, türkü, marş ve tiyatroya çok fazla önem vermiştir. Bu tür etkinlikler ile Ermenilere aidiyet duygusu ve ihtilal öfkesi kazandırılmaya çalışılmıştır. Nitekim Yavuz Sultan Selim zamanını konu edinen bir

[155] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 251
[156] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 326
[157] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 242
[158] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 323

tiyatro eserinde, Ermenilerin zulüm ve sefalet çektikleri tasvir edilmiştir. Tiyatronun sonu "*asayiş berkemaldir*" istihza karinesi ile sona ermiştir[159].

Ele geçirilen evraklar arasında yer alan şarkıda "*su gibi kan içmek ve ölmek isterim*" ifadesi Ermenilerdeki milliyetçilik tonunun geldiği noktayı göstermesi bakımından çok önemlidir[160]. Komitacılara ait bazı yazışmalarda, Türkleri tahkirden kinaye için " *Türklere üç taş atın*" ifadesi kullanılmaktadır. Komite mensupları arsındaki yazışmalarda bir yandan Ermenistan teşkili çalışmaları yürütülürken ve bu amaç uğruna her türlü çalışma hedeflenirken bir yandan da "*..Osmanlı ülkesinden kendinizi kurtarınız*!"diyerek Ermenilerin başta Avrupa ve Ermenistan'a göçe yönlendirildiği görülmektedir[161].

1.4.2.3. Taşnaksutyun Komitesi

Taşnaksutyun sözcüğü Ermenice'de federasyon anlamına gelmektedir. Özellikle Rusya'dakiler olmak üzere çeşitli Ermeni gruplarının bir araya gelmesiyle ortaya çıktığı için bu partiye federasyon ismi verilmiştir. Sözcük Türkçe'de kullanılırken kısaltılmış ve kısaca Taşnak denilmiştir. Hınçaklar içerisinde liderlik mücadelesi sürerken, bu durumdan hoşnut olmayan bir takım Hınçaklar, 1890'da Turuşak (Bayrak) isimli bir gazete çıkarmışlardır[162]. Truşak gazetesinin çıkarılması nedeniyle bunların, "Truşak komitesi" adıyla da anıldığı görülmüştür[163]. Daha sonra bunlar aynı adlı bir dernek haline gelmişlerdir. Bu dernek bir süre sonra Taşnaksutyun (Ermeni İhtilal Dernekleri Birliği) adı altında yeni bir örgüte çekirdek oluşturmuştur[164].

Taşnaksutyun komitesi 1890 tarihinde Kafkasya'da kuruldu. Komitenin ilk kuruluşundaki amacı tamamen Rus taraftarı olan ve Tiflis'te kurulmuş olan Genç Ermenistanı, merkezi Van'da bulunan Ermeni Cemiyeti Armeneganları ve Hınçakları birleştirmek ve Türkiye'ye geçen çetelere yardım etmekti. İlk üç yıl belli bir programları bile yoktu. Her şeyden evvel hareket, iş tercih edilmişti. "*Bir düzine silah nakledecek olan çete, bir düzine programdan daha değerli*" diyorlardı. Yani Karl Marks'ın "*Bir düzine program yerine hakiki bir adım iş daha değerlidir*". Sözünü

---

[159] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 324
[160] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 326
[161] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 325
[162] Esat Uras, *a.g.e,* s.442
[163] Amerika'dan Diyarbakır'a bomba imali için gönderilen bazı komite mensuplarından bahsedilen belgelerde "Truşak" ibaresi kullanılmıştır. BOA Y.PRK. HR 29/29
[164] Esat Uras, *a.g.e,* s.442; Sadi Koçaş, *a.g.e*, s. 130; Kamuran Gürün, *a.g.e,* s. 132

benimsemiş ve bu şekilde değiştirmişlerdi. Amaçlarını isyanlar çıkartmak suretiyle, Türkiye Ermenistan'ı için siyasi ve iktisadi özgürlük elde etmek şeklinde ifade ediyorlardı. Hâlbuki asıl amaç bağımsızlıktı[165].

Bunun için Komitenin örgütüne verdiği emir şu idi: "*Türk'ü, Kürd'ü her yerde, her türlü koşullar altında vur, mürtecileri, ahdinden dönenleri, Ermeni hafiyelerini, hainleri öldür, intikam al*". Bu suretle dâhilde isyanlar çıkartmak, arkasından Bulgaristan'da ve Lübnan'da olduğu gibi bir muhtar idare elde etmekti[166].

Ermeni yazar M. Varantyan "*Taşnaksutyun Tarihi*" adlı yapıtında bu dernek hakkında şunları yazmaktadır: "*Bu örgüt, aydın gençlik kitlesine dayanmaktadır. Özgürlük ve bağımsızlık düşüncelerini demokrasi temelinde yaymaktadır. Ermeni zenginleri bu kuruluştan sürekli uzak kalmışlardır. Ortada yalınız düşünür halk kitlesi, demokrat kitle vardır. Gerek Kafkaslarda ve gerek Türkiye'de sürekli aşağı tabaka kişiler çalışmıştır. Köylü, sanatkâr, papaz, esnaf, öğretmen, öğrenciler, müstahdemler, üniversiteliler, küçük memurlar, doktorlar, bu örgüte çalışmıştır. Başka türlü de olamazdı. Zira bu düşünceleri yayanlar, Alişan, Nalbantyan gibi halktan gelme Ermeni ihtilalinin düşünürleri, büyük rehberleriydiler*".

Taşnaksutyun komitesi başlangıçta, Hınçaklarla anlaşmak istedi. Hınçaklar, Rus gençliğinin sosyal demokrat programını izlemekteydiler. Türkiye'de de aynı temelde Karl Marks'ın ilkeleri üzerine Ermeni proleteryası namına çalışmak istiyorlardı. Hâlbuki Türkiye'de sınıf farkı, kapitalistler, büyük sanayi burjuvası yoktu. Bu sistem orada etkili olamazdı. Bu yüzden Taşnaksütyun, milliyetçi-sosyalist bir siyaset izleyecekti. Hınçaklar birleşmek için sosyalizmin temel alınmasını şart koşmuştu. Taşnaksutyun ise sosyalizmin sırf insani bir anlamda kabulüne razı olmakla beraber, Türkiye Ermenilerinin buna razı olmadıklarını ve davanın orada ters anlaşılabileceğini ileri sürmüştü. Sonunda "*halkın iktisadi ve siyasi hürriyeti*" ilkesi kabul edildi[167].

Genel merkez Tiflis olacaktı. Taşnaksutyun liderleri bu suretle Hınçakları Kafkasya'da itibarlı olmayan Nazarbeg ile karısından ayırmak istiyorlardı. Anlaşmaya ve bir merkez kurulmasına karşın Hınçaklar işbirliğine yine yanaşmadılar. Taşnaksutyun, kuruluşundan sonra 1890'da bir bildiri yayımlayarak bütün Ermenileri

[165] Esat Uras, *a.g.e*, s. 442
[166] Esat Uras, *a.g.e*, s. 443
[167] Esat Uras, *a.g.e*, s.443-444

aynı bayrak (Taşnaksutyun Bayrağı) altında işbirliğine davet ettiler[168]. Taşnaksutyun bildirisinin son bölümünde şunlar yer almaktadır:

"*O halde arkadaşlar kutsal gayemiz uğrunda genel düşmana karşı birleşelim. Siz gençler, her yerde yüksek ülkülerin savunucu olan sizler halkla birleşiniz. Zenginler, siz de halkın düşmanlara, Kürt beylerine karşı göğüslerini müdafaa edebilmeleri için silah almalarını temin ediniz. Ermeni kadını, sen de bu mukaddes işe ruh ver. Din büyükleri, Hürriyet askerlerini takdis ediniz. Beklenecek zaman değil… Toplanınız, vatanın kurtarılması işini kahramanca gerçekleştirelim*"[169].

1891 yılında Taşnaksutyun ikinci bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiride şunlar yazılıdır. "*Müthiş savaş şimdiden zayıf inançlılara umutsuzluk veriyor*". Bunlar, "*Ermeni ne yapabilir*? *Ne topu, ne askeri, ne de koruyanı var*", diye soruyorlar. "*Bu inanç zayıflığıdır. Aynı duygu ile aynı ruh hali ile dolu olarak Ermeniler birleşir ve savaşa hazır bulunursa artık buna karşı hiçbir değeri olamaz. Ne düşmanın orduları, ne topları ne de yabancı yardımı*."

Daha sonra üçüncü bildiriyi yayınladılar. Bu bildiride özel olarak şunlar belirtilmiştir: "*Ermeni arkadaşlar, ümitle, imanla, sönmez bir aşk yarasıyla gece gündüz hazırlanınız. Her saniye hazır bulunarak bekleyiniz ki, biz de her türlü zulüm haksızlığa uğramakta bulunan Türkiye Ermenistan'ındaki kardeşlerimize genel isyan işaretini verelim*"[170].

Taşnaksutyun komitesi, kendisini (Sosyalist-demokrat), (sosyalist-ihtilalci), (nasyonalist) ve (âdem-i merkeziyetçi) şeklinde ifade etmekteydi. Bu şekilde taban tabana zıt kavramlarla kendisini tanımlayan Taşnakların örgütünde sağlıklı bir dayanışma gerçekleşmedi. Papazın yanında eşkıya, tüccarın yanında öğrenci, burjuvanın yanında proleterler bulunmaktaydı. Komite, ilk örgütlerini Türkiye'nin çeşitli yerlerinde İstanbul, Trabzon ve Van'da kurdu. Önemli yerlere Kafkasyalı ve Rusyalı Ermenilerini yerleştirdi. Bunlar suçüstü yakalandıkları takdirde hemen Rus elçileri ile konsolosları araya giriyorlardı[171].

---

[168] Esat Uras, *a.g.e*, s.444; Sadi Koçaş, *a.g.e,* s. 134
[169] Esat Uras, *a.g.e*, s.445; Sadi Koçaş, *a.g.e*, s. 134
[170] Esat Uras, *a.g.e,* s.445-446;Sadi Koçaş, *a.g.e,* s. 135
[171] Esat Uras, *a.g.e,* s.450

1.4.2.3.1. Diyarbakır Taşnaksutyun Komitesinin Faaliyetleri

1890 yılında kurulan Taşnaksutyun komitesi, Hınçak komitesi gibi Osmanlı Ermenilerini hedef kitle olarak seçtiğinden dolayı kısa bir süre içerisinde Ermenilerin meskûn bulunduğu şehirlerde örgütlenmiş ve faaliyetlere başlamıştır. Nitekim 1895 Diyarbakır Ermeni olayları esnasında ve akabinde Taşnaksutyun komitesinin etkin rol oynadığı görülmüştür[172]. Ancak Arşiv belgelerinin çoğunda olaylara karışanlar mensubu olduğu komiteler belirtilmeden veya tespit edilemediğinden dolayı komitenin gücünü ve etkisini tam olarak tespit etmek mümkün olamamıştır.

Diyarbakır Taşnaksutyun komitesinin faaliyetlerini konu alan belgelerden birisinin 1900 yılına ait olduğu görülmektedir. Amerika'dan Paris'e gelen ve Ermeni asıllı olan Karabet adındaki birisi Osmanlı Devleti'nin Paris Şehbenderliğine (Konsolosluğu) başvurarak; Amerika'dan Havur'a kadar birlikte seyahat ettiği ancak isimlerini bilmediği dört Ermeni'nin karışıklık çıkarmak maksadıyla Taşnak Komitesi tarafından Samsun yoluyla Diyarbakır'a gönderildiklerini ve bu komite hesabına bomba imalini öğrenmiş Hasungel Fininoğlu Bedros isminde birisinin de iki haftadan beri Diyarbakır'da bulunduğunu, ayrıca bu komitenin Diyarbakır şehrinde Ebuşe, Ohannes, Serkiz, Yalvandanımoğlu ve Kazgancı Mazbut adlarında muhbirlerinin de bulunduğunu ve Buston'dan Diyarbakır'a gönderilen fakat isimlerini öğrenemediği dört Ermeni'nin ellerinde Buston Şehbenderliği tarafından verilmiş pasaportlar bulunduğunu ifade etmiştir[173].

Paris Şehbenderliğine ihbar edilen ve fakat kimlikleri tespit edilemeyen bu dört Ermeni'nin Diyarbakır'da herhangi bir karışıklığa meydan vermemesi için zaman geçirilmeksizin Marsilya Baş Şehbenderliğine durum bildirilmiştir. Marsilya Baş Şehbenderliği, Paris Sefareti Maslahatgüzarlığından iletilen haberi 23 Ekim 1890 tarihli telgrafla Hariciye Nezaretine bildirmiştir.

Taşnak Komitesinin Diyarbakır'da olay çıkarmak amacıyla gönderdiği dört kişi ile ilgili malumat Babıâli'ye bildirilmekle beraber, Padişah'a da arz edilmişti. Sadaret Mektubi Kalemi'nden 28 Ekim 1900 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkirede; Amerikan Taşnak komitesi tarafından "*ika'-i iğtişaş*" için Samsun yoluyla Diyarbakır'a gönderilen ve vilayette bulunan Ermenilerle ilgili olarak "*tedabir-i lâzıme-*

[172] Ali Emiri, *a.g.e*, s. 27-28; Mustafa Akif Tütenk, *a.g.e*, s. 315-316

[173] BOA Y.PRK. HR 29/29; BOA, DH. TMIK. M, 96/5 (Paris Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 26 Ekim 1900 tarihli telgraf)

i takayyüdatkarinin ittihazıyla humbaracı Ermeni'nin derhal tevkif ve mahkemeye tevdi' edilmesi ve ika'-i iğtişaş-ı fesad için gönderilmiş olan diğerlerinin de derdest edilerek teşebbüsat-ı müfsidatkeranede bulunmalarına meydan verilmemesi" istenmiştir[174].

Diyarbakır valiliği, vilayette yaptığı ilk araştırmalara istinaden Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta; "*ika'-i iğtişaş için Samsun tarikiyle Diyarbakır'a gönderildikleri ihbar olunan dört Ermeni'nin vürudiyetine dair henüz bir ser-rişte (ipucu) olmadığı*", ifade etmiştir. Ancak bomba imalini öğrenmiş olduğu ihbar edilen Hasungel Fininoğlu Bedros'un, Hasankeyflioğlu Çakmakçı Bedros olduğu yapılan tahkikattan anlaşılmıştır. Bu kişinin evinde ve dükkânında aramalar yapılmıştır. Dükkânında yapılan aramalarda "*san'ata mahsus edavattan"* başka bir şey bulunamamış ise de hanesinde "*dört yüz yetmiş iki kıt'a matbu gazete, yetmiş altı kıt'a evrak, on beş cilt kitap ve yüz kırk dokuz kıt'a fotoğraf*" zuhur etmiştir. Bu evraklar bir çuval içerisinde mahkemeye teslim edilirken, Çakmakçı Bedros da tevkif edilmiştir.

Taşnak Komitesi hesabına muhbirlik ettikleri haber verilen kişilerden ise Ohannes Serkisyan ile Kesidoğlu Mazbut tespit edilmiştir. Bunların hanesinde de arama yapılmıştır. Ohannes Serkisyan'ın hanesinde Ermenice elli beş parça evrak ve dokuz kitap ele geçirilirken; Kazbut'un hanesinde ise Amerika'nın Newyork şehrinde bulunan üç oğlundan gelen iki mektup bulunmuştur. Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta ele geçirilen evrak ve kitapların incelenmek amacıyla mahkemeye sunulduğunu, tutuklanan üç kişinin ise yargılanmalarından çıkacak neticenin bildirileceği belirtilmekle beraber; diğerleri haklarındaki taharriyat ve tahkikatın devam ettiği bildirilmiştir[175].

Diyarbakır vilayetine gönderilen bombacılar ve muhbirler hakkında elimizde daha fazla bilgi mevcut olmadığından söz konusu komitacıların faaliyetleri bilinememektedir. Ancak ihbar edilen ve Diyarbakır'da olduğu ilk tahkikatta tespit edilen kişilerin Amerika ile ilişkisinin olması Karabet adlı kişinin verdiği bilgilerin sıhhati hakkında hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadır. Tutuklanan ve mahkemeye sevk edilen bu kişilerin evlerinde önemli ölçüde Ermenice yayın bulunması bu kişilerin Ermenilerin okuryazar kesiminden olduklarını göstermektedir.

---

[174] BOA Y.PRK. HR 29/29 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden 28 Ekim 1900 (15 Teşrin-i Evvel 1316) tarihli Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire)

[175] BOA Y.PRK. HR 29/29 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Kasım 1900 (23 Teşrin-i Evvel 1316) tarihli takrir)

Taşnaksutyun komitesi, Hınçak komitesi gibi II. Meşrutiyet'e kadar faaliyetlerini yasadışı ölçüde sürdürdüğü ve bu şekilde hareket ettiği için vilayetteki yöneticilerinin ve ileri gelenlerinin tam olarak kimler olduğu bilinmemektedir. II. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber Komite, partileşme sürecine girmiş ve şehirlerde teşkilatlanmıştır[176]. Ermeni tehciri öncesinde Ermeni komitelerinin zararlı faaliyetlerde bulunmaları nedeniyle Hükümet'in aldığı tedbirler gereğince vilayetteki komite mensupları tutuklanmıştır[177]. Tutuklanan komite üyelerinin bazılarının sorgulanması neticesinde elde edilen bazı bilgilerden ve komite evraklardan hareketle, komitenin kurucularının ve önde gelenlerinin kimler olduğu anlaşılmaktadır.

Diyarbakır Arapşeyh Mahallesinde ikamet eden ve Ermeni topluluğundan olan Osep oğlu Tarakçı Mardu 10 Mayıs 1915 tarihinde verdiği ifade de, Pestecyan Mehran, Penyeciyan Kirakos, Terzi Yesliyan Ohannes Kitanciyan Karabet ile bu sırada tutuklu bulunan Terziyan Kirakos, Tenekeci Artin[178], Bakkal Tomas, Kazancı Tatos oğlu Karnik'in komitenin ilk üyeleri olduğunu ve cemiyetin iki yıl önce kapatıldığını belirtmektedir.

Mardu ayrıca, komitenin tahminen 100 dolayında üyesinin bulunduğunu, Helveciyan Dikran, Dilyan Dikran, Bakkalyan Dikran[179], Kitanciyan Agop, Derbegosyan Tuhman adlı kişilerin de komitenin üyesi olduğunu, bu kişilerin önemli bir kısmının ticaret sebebiyle Amerika'ya gittiğini ilave etmektedir[180]. Tarakçı Mardu'nun ifadelerinde en çok dikkat çeken hususlardan birisi, bazı Hınçak komitacılarının da beyan ettiği gibi, Taşnak komitesinin iki yıl önce kapandığı bilgisidir. 1913 yılında Hınçak veya Taşnak komitesinin kapanmasını gerektiren herhangi bir yaptırımın olmadığı ve I. Dünya Savaşı sırasında bu komitelerin özellikle Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu yerlerde faaliyette olduğu dikkate alındığında bu bilgilerin doğruluğu tartışmalı hale gelmektedir.

Taşnaksütyun komitesi üyesi olan ve Fatihpaşa Mahallesinde ikamet eden Agop oğlu Bezaz Dilyan Dikran, ifadesinde Altuncu Dikiciyan Ohannes, Tüccar Agop, Mardik Osepyan Tarakçı ve bu sırada tutuklu bulunan Kunduracı Karnik Tanyosyan ile

---

[176] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 254

[177] BOA, DH. ŞFR, 468/147 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 27 Nisan 1915 (14 Mart 1331) tarihli şifreli telgraf)

[178] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 256

[179] Diyarbakır Arapşeyh Mahallesinde ikamet etmekte olup, Taşnaksütyun komitesinin sergilemiş olduğu iki üç tiyatro oyunun da görev almıştır. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 256

[180] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 253

Kazancı Kirakos'un komite üyesi olduklarını belirtmektedir[181]. Diyarbakır Fatihpaşa Mahallesinde ikamet etmekte olan ve Taşnaksütyun üyesi olan Kazancı Karnik'in ifadesinden anlaşıldığına göre ise Çarşafçı Karabet Ziveroğlu, Dikran Çakuçyan ve Kasap Mıgırdıç adlı kişiler de Taşnaksütyun üyesidir[182].

Yine aynı mahallede ikamet eden Terzi Küçükkarabet ise ifadesinde, Taşnaksütyun Cemiyetinin başkanının Pestecyan Mehran olduğunu, Çakuciyan Dikran, Dilyan Dikran, Bakkalyan Dikran, Kazancı Karnik ile Halep'te bulunan Makaryan Mıgırdıç adlı kişilerin de Taşnaksütyun cemiyetine üye olduklarını belirtmektedir[183].

Diyarbakır Valiliği tarafından 26 Eylül 1914 tarihinde[184] İstanbul Divan-ı Harbi Örfisi Heyet-i Tahkikiyesi Riyasetine gönderilen raporda, Diyarbakırlı Mardirosyan Setrak'a ait evraklar içerinde[185] Taşnaksutyun komitesi ile ortak hareket ettiği anlaşılan Salib-i Ahmer (Kızıl Haç) başlığı altında bir teşkilattın Diyarbakır'da varlığı belirtilmektedir. Yapılan incelemelerde bu teşkilatın bilinen Kızıl Haç örgütü ile alakası olmadığı anlaşılmaktadır. Ele geçirilen evraklara göre cemiyetin amacı, Ermeni kadınlarının efkârını yükseltmek, kendilerine şahsi ve ailevi terbiye vermek ve istihsal-i hürriyet için mücadele vermektir.

Salib-i Ahmer cemiyetine ait evrakların bir kısmına ulaşılamadığı için komitenin nizamnamesi tam olarak bilinememektedir. Bu komitenin topladığı paraların Taşnaksutyun teşkilat merkezine gönderileceği ve para için kimsenin merkezden hesap soramayacağı göze çarpmaktadır. Gündüzleri dersler tertip etmek, geceleri nutuklar vermek, hâsılı propaganda ederek Ermeni milletinin hukukunu muhafaza etmek bu cemiyetin temel vazifesi olarak görülmektedir. Ermeni "*mağdurin-i siyasiyesine ve çeteler müsadematında*" sakat kalan ve vefat edenlerin ailelerine yardım etmek de teşkilatın amaçlarındandır[186].

---

[181] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 254
[182] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 255
[183] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 240-241
[184] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 326
[185] Diyarbakır Valiliği tarafından 26 Eylül 1914 tarihinde İstanbul Divan-ı Harbi Örfisi Heyet-i Tahkikiyesi Riyasetine gönderilen raporda, Diyarbakırlı Mardirosyan Setrak'a ait evraklar içerinde ilginç bir olay yer almaktadır. Bir Ermeni'nin karısı Müslüman olup bir şeyhin yanındaki birisiyle evlenir. Karısını çok sevdiği anlaşılan kişi bunun üzerine, karısına hitaben kendisinin de Müslüman olduğunu, bu nedenle evlendiği kişiden ayrılıp yine kendisine varmasını teklif eder. Eski eşinin bu teklifi karşısında kadın şu cevabı verir: "*Beni Kürt kaçırmadı, ben Müslüman oldum ve ona vardım*". Bu durum Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin çok katı olmadığını ve Müslümanlığı seçen Ermenilerin de olduğunu göstermektedir. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 323
[186] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I,* s. 324

1.5. Ermeni Din Adamalarının Faaliyetleri

XIX. yüzyılın başından itibaren Batılıların hem Osmanlıları çökertmek, hem de kendi mezheplerini empoze ederek Ermenileri Osmanlılar aleyhine kışkırtmak suretiyle tezgâhladıkları bir takım oyunlar, Tanzimat ve Islahat fermanları ile Ermeni Milleti Nizamnamesi'yle tanınan yeni haklar ve imtiyazlar, Ermeni Patrikhanesinin kuruluş tarihi olan 1461'den 1861'lere kadar devam eden dört yüz yıllık "*sadık tebaa*" imajını kiliselerin önderliğinde Ermenilerden silmeye başlamış ve isyanlar ortaya çıkmıştır. Bundan böyle Patrikhane önderliğinde devletin içinde ve dışında bütün Ermeni kiliselerince desteklenen "*Türk düşmanlığı*" ve "*Ermeni milliyetçiliği*" fikirleri filizlenmeye başlamıştır.

Bu nedenledir ki Osmanlı idarecileri, XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelen huzursuzluklardan hareketle her zaman bir dost olarak gördükleri, Ermenileri "*zararlı"* hatta I. Dünya Savaşı sırasında "*düşman*" bir unsur olarak telakki etmeye başlamıştır. Bu düşmanlığın ortaya çıkışını Türk veya Ermeni halkı değil, onlar adına Avrupalılar, kiliseler ve komiteler sağlamışlardır. Bundan sonra her isyan hareketinde Batı'nın yanı sıra patriklerin ve papazların da parmağını görmek değişmez bir kaide haline gelmiştir[187].

Türkiye'deki Ermenilerin bu hareketlerini Rusya'daki Ermenilerin dışında, destekleyen ve hazırlayanların başında Hirimyan ve İzmirliyan adlı ruhani liderler gelmektedir. Mıgırdıç Hırimyan, Van'da bir matbaa kurarak Ermeni bağımsızlığını güden "*Van Kartalı*", "*Muş Kartalı*" isimli gazeteler çıkarmış ve 1869'da Ermeni Patriği seçilmiştir. Ermeni çetelerinin yaptıkları fenalıkları saklamak amacıyla, vilayetlerde sözde Ermenilere zulüm ve baskılardan dem vuran raporlar yayımlayan Hirimyan Efendi, etrafına topladığı ateşli Ermeni papazlarına ve gençlerine etkin nutuklar vermiştir[188].

Mıgırdıç Hirimyan gibi dini kimliğinden ziyade siyasi bir duruş sergileyerek Ermeni toplumunun politize olmasına en fazla sebebiyet veren Mateos İzmirliyan ise, Osmanlı devletinde Ermeni isyanlarının en yoğun olarak yaşandığı 1895'li yıllarda Ermeni Patriği olmuştur. Patrik İzmirliyan Efendi, "*Vilayat-ı Sitte*"deki ıslahat hareketlerini bahane ederek, 1895'lerde yoğunlaşan isyan hareketlerini idare etmiştir[189].

---

[187] Ali Güler&Suat Akgül, *a.g.e,* s. 122
[188] Ali Güler&Suat Akgül, *a.g.e,* s.123
[189] Esat Uras, *a.g.e,* s. 478

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Anadolu ve Vilayet-i Sitte'deki Ermeni piskoposları da (murahhasları) büyük ölçüde Ermeni patrikleri gibi ruhani kimliğinden sıyrılarak, komite mensubu gibi davranmaya başlamıştır. Nitekim Van'da ve sonra Erzurum'da Rus Başkonsolosu olarak görev yapan General Mayevski bu konuda şöyle demektedir: "*Ermeni ruhani başkanlarının din konusundaki çalışmaları hemen hemen yok gibidir. Fakat buna karşılık ulusal düşüncelerin yayılması konusunda çok hizmetleri vardır. Yüzlerce yıldan beri bu gibi fikirler, esrarlı manastırların sessiz duvarları içerisinde beslenmiş ve geliştirilmiştir. Bu yerlerde dini ayinler yerine Hıristiyan-İslam düşmanlığı yer almıştır. Okullar ve kilise okulları da bu konuda ruhani başkanlara çok yardım etmişlerdir. Zamanla dini tutuculuğun yerine düşmanlık duyguları geçmiştir*"[190].

Ermeni meselesinin uluslar arası bir sorun olarak ortaya çıkmasından sonra Diyarbakır'da bulunan bazı Ermeni piskoposlarının Osmanlı belgelerine yansıyan zararlı faaliyetleri Ermeni din adamlarının tutumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu bağlamda dört Ermeni piskoposunun bazı faaliyetleri hakkında bilgi verilecektir. Bunlar, Ermeni Piskoposu Filipos (Philippos), Hezakil, İzakilevendi ve Kigork Efendi'dir. Bu kişiler birçok Ermeni piskoposu gibi ruhani ve dini kimliklerinden çok dünyevi ve siyasi faaliyetleriyle gündeme gelmişlerdir.

Diyarbakır vilayetinde *"muzır"* faaliyetler peşinde koşan, ahaliyi bir takım fesat ve ayrılık hareketlerine sürükleyen, sadece Müslümanları değil aynı zamanda kendi cemaatini de büyük bir huzursuzluğa iten kişilerin başında 1875-1880 yılları arasında Diyarbakır Piskoposu olan Filipos Efendi gelmektedir[191]. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında Ermeniler lehine yapılacak olan ıslahatları takip etmek ve vilayette asayişi sağlamak amacıyla Diyarbakır vilayetine Teftiş Hayeti Komiseri olarak gelen Abidin Paşa Filipos'un hainliğinden söz etmektedir. Ermeni Piskoposu Filipos'un bir din adamına yakışmayacak şekilde hareket ettiğini dile getiren Abidin Paşa, bu kişinin asılsız iddialar ortaya atarak Ermenileri yönetime karşı tahrik ettiğini belirtmektedir[192].

---

[190] Mayevsriy, *a.g.e*, s. 111

[191] H.1291 (1874-1875), Salname-i Diyarbekir, C.II, s.182; H.1293 (1876) Salname-i Diyarbekir, C.II, s.331

[192] BOA, Y. A. HUS. 162 / 42 (Islahat Komisyonu Komiseri Abidin Paşa'nın Baş Vekâlete gönderdiği 20 Eylül 1879 (8 Eylül 1295) tarihli telgraf)

1879'da Diyarbakır vilayetinde teftiş ve tahkik komisyonlarında görevlendirilen kişilerden birisinin Padişaha sunduğu layihada (rapor) Diyarbakır Ermeni kilisesinin ve din adamlarının durumu şöyle ifade edilmektedir;

"*Ermeni Kilisesinin despotu (piskopos) olan Filipos, aynı zamanda Rusya'daki üç kilisenin de despotudur. Görünüşte dini lider olduğu halde gerçekte fesadın kaynağı olup, ömrünün her bir dakikasını devletin aleyhine sarf etmektedir. Diyarbakır'a gelen valileri izac ve ahaliyi ifsad ederek türlü fenalıkların çıkmasına yol açmış, kendi kavmini bile fesada verip her bir ferdini diğerine düşman etmiştir. Bütün Diyarbekir Hıristiyanları arasına ayrımcılık düşmüş, iki gruba bölünmüşlerdir. Aşağı sınıf ahaliden olanlar Filipos'un yandaşı, üst düzeydekiler ise ona karşıdırlar. Ermeni Patrikhanesi bunların arasındaki bölünmeyi önlemek için Urfa Murahhassı Horin Efendiyi Diyarbakır'a göndermiş ise de başarı elde edememiştir*"[193]

Aslen Bakülü olan ve aşırı derecede Rus yanlısı olan Filipos vilayette gereksiz yere sorun yaratmak ve bunu uluslar arası bir mesele haline getirmek için akla hayale gelmeyecek yalanlar, gerçeğe aykırı belgeler düzenlediği dönemin İngiliz konsolosu Trotter'in raporlarında açıkça görülmektedir. Nitekim Vilayette bulunan diğer Hıristiyan din adamlarının da bir kısmını kendi yörüngesine çeken Filipos Efendi, diğerlerinin de imzasını içeren bir telgraf tanzim ederek bunu sadrazama ve 6 yabancı devlet sefirlerine göndermiştir. Binbaşı Trotter, telgrafın mahiyeti ve Piskopos Filipos'un faaliyetleri hakkında şöyle demektedir:

"*Telgrafta açlık ve soğuktan ölümler olduğu iddiası ile diğer ifadeler mübalağadır. Kendisi reformların bir an önce yapılması için telgrafı şişirdiğini söylüyor. Telgrafta imzası olanların çoğunluğu, içinde ne olduğunu anlayacak çapta bile değil. Genç Ermeniler içinde kaynaşmalar var. Geçende benim de davetli olduğum bir evde piyes yapıldı. Ermeni milli duyguları ortaya konuldu. Bugünkü esaret dile getirildi ve bir Rus Ermeni'si olup son zamanda Sibirya'da sürgünde ölen Nalbantyan tarafından bestelenen Ermeni bağımsızlık marşı söylendi. Papazın amacı iyi ise de tuttuğu yol, iyi değildir*"[194].

Hazret-i Şehriyari Mirliva Süleyman Paşa tarafından Padişah'a sunulan 21 Şubat 1880 tarihli bir arizada ise, dört ay önce Diyarbakır Ermeni despotu olan Filipos'un milleti fesat ve tefrikaya düşürdüğü hatta bu konuda Ermeni Patrikhanesi tarafından

[193] Musa Çadırcı, *a.g.m,* s. 149-150
[194] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.211

vilayete gönderilen ve mevcut huzursuzlukları ortaya çıkarmaya çalışan piskoposu öldürmeye yeltendiği ancak hükümet tarafından alınan tedbirlerle buna engel olunduğu ve Filipos'un İstanbul'a sürgün edildiği ifade edilmiştir. Daha önce sekiz yıla yakın Diyarbakır'da başarılı bir valilik yapan Kurt İsmail Paşa[195] hakkında da bir takım iftira ve suçlamalarda bulunan Filipos Efendi'nin amacının tekrar Diyarbakır'a gitmek olduğuna dikkat çeken Süleyman Paşa, Piskopos Filipos'un tekrar o havaliye gönderilmesinin zararlı ve gayr-i caiz olduğunu ortaya koyarak, buna hiçbir şekilde müsaade edilmemesi gerektiğini dile getirmiştir[196].

1895 yılının başlarında Diyarbakır vilayetine Ermeni Piskoposu (Murahhası) olarak atanan Hezakil Efendi, vilayete atandıktan sonra hal ve hareketleriyle Ermeni komitacılarını cesaretlendirmiş ve vilayette Ermeni-Müslüman ilişkilerinin bozulmasına neden olmuştur. Nitekim Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e çekilen 11 Ekim 1895 tarihli telgrafta; Ermeni Piskoposu Hezakil Efendi'nin Lice ve Silvan kazalarında bulunan Ermeni köylerine giderek "*harekât-ı na marziyede*" bulunduğu, bu kişinin Diyarbakır'daki memuriyeti altı ayı geçmemesine rağmen meydana getirdiği fesat ve tesvilat (aldatma) nedeniyle Diyarbakır Ermenilerinin şimdiye kadar hiç göstermedikleri "*temayulat-ı müfsidatkeraneyi*" pervasızca göstermeye cesaret ettikleri ifade edilmiştir.

Diyarbakır'da meydana gelen olaylardan bir süre önce dini nasihatler adı altında köylere kadar ulaşarak Ermenilere fesat ve öfke telkin eden Hezakil Efendi bu süreçte sadece Ermenileri etkilemekle yetinmemiş vilayetteki "*milel-i saire-i rüesa-yı ruhaniyesini de makasıd-ı muzırrasına teşrike*" çalışmıştır. Olaylardan bir süre önce Ermenilerin dükkânlarını kapatmaları, Müslümanlara yönelik saldırılarda bulunmaları ve sık sık kiliselerden çan çalınması gibi faaliyetleri icra eden Hazekil Efendi bu tutumuyla sadece Müslümanların değil aynı zamanda bazı Ermenilerin de tepkisini çekmiştir. Bu gelişmeler üzerine, böyle bir "*müfsidin*" Diyarbakır'da daha fazla kalmasının siyaseten mahzurları görüldüğünden Hezakil Efendi'nin "*suret-i mümküne ile tebdil olunmasını*" Babıâli'den talep edilmiştir[197].

Sadaret Mektubi Kalemi'nden bir gün sonra vilayete gönderilen cevabi telgrafta, Piskoposun "*men'-i hareket-i mefsedetkeranesine ait tedabir ittihazı*" için Ermeni

---

[195] Kurt İsmail Hakkı Paşa, 7 yıl 9 ay süre ile en uzun süre Diyarbakır'da valilik yapan kişilerden birisidir. Aynı zamanda dirayetli yönetimi ve çalışkanlığıyla vilayette çok önemli icraatlarda bulunmuş ve başarıyla uzun süre vilayeti idare etmiştir. H.1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s.113

[196] BOA, Y. PRK. MYD. 1 / 44 (Mirliva Süleyman Paşa'nın Padişah'a sunduğu 21 Şubat 1880 (9 Şubat 1295) tarihli ariza)

[197] Oktay Bozan, *a.g.t,* s. 54

Patrikhanesine gerekli talimatın verildiği belirtilmiştir[198]. Ancak buna rağmen bu kişinin görevinin başında kaldığı görülmektedir. Diyarbakır'da 1895 Ermeni olaylarının yaşandığı sırada Diyarbakır Ermeni Piskoposu olan Hezakil Efendi'nin olayların meydana gelmesinde ve huzursuzlukların büyütülerek çatışmaya dönüştürülmesinde kabahati büyüktür. Nitekim vilayetten 12 Aralık 1895'de Dâhiliye Nezaretine gönderilen tezkirede, "*efkâr ve hareket-i mefsedetkeranesinden*" bahsedilen Piskopos Hezakil Efendi'nin, Diyarbakır'dan kaldırılması talebi yinelenmiştir[199].

Bu şekilde siyasi faaliyetleriyle öne çıkan Ermeni piskoposlarından birisi de İzakilavendi Efendi'dir. Piskopos İzakilevendi Efendi, "*harekât-ı müfsidatkeranesinden*" dolayı zanlı ve tutuklu bulunan kırk sekiz Ermeni'ye hapishane müdürünün bilgisi olmaksızın seksen beş mecidiye göndererek dağıttırmıştır. İzakilavendi Efendi'nin bu tutumunun ortaya çıkması üzerine tahkikat başlatılmıştır. İzakilavendi Efendi, tahkikatın devam ettiği sırada hapishane müdürüne on yedi mecidiye ve daha önce kendilerine az para dağıtılan mahkûmlara da bir miktar para göndermiştir. Hapishane Müdürü kendisine gönderilen parayı reddetmiş ve paranın tamamını Piskoposa iade ettirmiştir.

Bunun üzerine ertesi gün bizzat hapishaneye gelen Piskopos, Ermeni fakir mahkûmlara verilmek için Patrikhane'den gönderilen yirmi lirayı dağıtmak istediğini söylemiştir. Ancak bu konuda yapılan tahkikat sonunda Piskoposun gerek daha önce para dağıttırdığı ve gerek daha sonra dağıttırmak istediği kişilerin Ermeni fesat hareketlerinden dolayı zanlı ve mahkûm Ermeniler olduğu ve hatta bazılarının ihtiyaç duymayacak derecede zengin oldukları anlaşılmıştır.

Bu sırada değişik suçlardan zanlı ve mahkûm olan fakir on altı Ermeni'ye hiç para verilmezken, paraların siyasi suçlardan hükümlü olan kişilere dağıtılması İzakilavendi Efendi'nin kötü niyetini ortaya koyduğu gibi, fesat hareketler peşinde koşan komitacılarla ilişkisini göstermesi bakımından da önemlidir[200].

Bir süre sonra Diyarbakır Ermeni Piskoposu İzakilevendi Efendi'nin, toplumun huzurunu ve bütünlüğüne hedef alan "*harekât-ı müfsidatkeranesinden*" dolayı takibata uğradığı ve hakkında dava açıldığı görülmektedir. Nitekim Vilayet Müstantıklığı,

---

[198] BOA, A.MKT. MHM,636/2 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 12 Ekim 1895 (30 Eylül 1311) tarihli telgraf)

[199] BOA, A.MKT. MHM, 636/2 (Sadaret Makamından Adliye ve Mezahip Nezaretine gönderilen 12 Aralık 1895 (30 Teşrin-i Sani 1311) tarihli tezkire)

[200] BOA, Y.PRK. UM,48/77 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Kasım 1899 (27 Teşrin-i Evvel 1315) tarihli telgraf)

yürütülen tahkikat gereğince Piskopos İzakilavendi'nin 1 ve 2 Ağustos 1899 tarihlerinde Patrikhane'ye yazmış olduğu iki kıt'a tahriratın birer suretinin Patrikhane tarafından Adliye ve Mezahip Nezareti vasıtasıyla vilayete gönderilmesini talep etmiştir. Vilayet Müstantıklığı'nın bu talebinin Patrikhane tarafından olumlu karşılanmadığı ve tahrirat suretlerinin gönderilmesinden imtina edildiği anlaşılmaktadır[201].

İkinci Meşrutiyet döneminde Diyarbakır Ermeni Piskoposu olan Kigork Efendi de Diyarbakır'da Müslüman-Ermeni ilişkilerinin bozulmasında ve Ermenilerin fitne ve fesada yönelik bir takım huzursuzluklar çıkarmasında etkili olan kişilerden birisi olmuştur. Kigork Efendi, Ermeni Patrikhanesine gönderdiği 17 Şubat 1909 tarihli telgrafta, Maden Müslümanlarının Ermenileri vurmak amacıyla silahlandıklarını ve çarşı pazarın kapandığını iddia etmiştir. Şikâyetin Dâhiliye Nezaretine iletilmesi üzerine, Dâhiliye Nezareti, 21 Şubat 1909 tarihli tahriratta, Diyarbakır Vilayetinden durumun araştırılmasını istemiş ve asayişi ihlal edecek gelişmelere meydan verilmemesini belirtmiştir[202].

Bunun üzerine Diyarbakır valisi Süleyman Bey, 24 Şubat 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta, Maden Ermeni Piskopos vekili Papaz Artin'in imzasıyla Diyarbakır Ermeni Piskoposluğuna gönderilen ve daha sonra Patrikhane'ye iletilen haberin "*hilaf-ı hakikat olduğu*" gerek Maden Mutasarrıflığının ve gerekse Vilayetin yaptığı resmi ve gizli tahkikata dayanarak belirtilmiştir. Asılsız iddialarla sürekli şikâyetlerde bulunan ve bunları neşreden Kigork Efendi'nin "*ihdas-ı vukuata mütehallik (alışkın)*" bulunduğu ve vilayetin güvenliğini tehdit ettiği gerekçesi ile biran evvel değiştirilmesi talep edilmiştir[203].

Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 23 Nisan 1909 tarihli şifreli telgrafta, "*Ermenilerinin ika'-ı fitne ve fesada maksadına matuf olan hareket-i teşebbüsata müşevvik ve muharrik olan Ermeni Piskoposu Kigork Efendi'nin orada bekası şuriş (karışıklık) hudusuna sebep olacağı anlaşılmakta idiğünden kendisinin serian oradan kaldırılması*" yinelenmiştir[204]. Ancak Dâhiliye Nezaretinden Diyarbakır

[201] BOA, Y.PRK. UM, 49/49 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 13 Ocak 1900 (1 Kanun-ı Sani 1315) tarihli telgraf)
[202] BOA, DH. MKT, 2772/98 (Dâhiliye Nezaretinden Diyarbakır vilayetine gönderilen 21 Şubat 1909 (8 Şubat 1324) tarihli tahrirat)
[203] BOA, DH. MKT, 2772/98 (Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden Adliye ve Mezahip Nezaretine gönderilen 18 Mart 1909 (5 Mart 1325) tarihli tahrirat)
[204] BOA, DH. MKT, 2803/77 (Dâhiliye Nezaretinden Diyarbakır'a gönderilen 6 Mayıs 1909 (23 Nisan 1325) tarihli tezkire)

vilayetinde gönderilen takrirde ise, Kigork Efendi'nin değiştirilmesi için Ermeni Patrikhanesine gerekli tebliğin yapıldığı belirtildikten sonra, Kigork Efendi'nin oradan hemen kaldırılmasının Kanun-ı Esasiye ahkâmınca kabil-i telif olmadığından uygun görülmemiştir. Bu nedenle kanun dairesinde Vilayetin haiz olduğu mezuniyet ve salahiyet ile hareket etmesi ve bu arada vilayetin temin-i idare ve asayişine dikkat edilmesi gerektiği ifade edilmiştir[205].

Ruhani kimliğini ve dini vazifesini bir kenara bırakarak büyük ölçüde politize olan ve Ermeni komitacılarının telkin ve talimatları doğrultusunda hareket ederek Ermenileri Müslümanlar ve Osmanlı devleti aleyhine tahrik ve teşvik faaliyetlerinde bulunan bu din adamlarının yanında görevine bağlılığı ve yapıcı davranışı nedeniyle bazı Ermeni piskoposlarının da itibar gördüğü ve devlet tarafından ödüllendirildiği de görülmektedir. Nitekim, Osmanlı toplum barışına katkı sunan ve gayrimüslimlerden alınması gereken bedelat-ı nakdiye vergilerinin tahsil edilmesi konusunda gerekli duyarlılığı ve fedakârlığı gösteren Ermeni Piskoposu Yezakil Efendi, Diyarbakır vilayetinin teklifi üzerine hüsn-i hizmetine binaen üçüncü rütbeden nişan-ı âli Osman ile taltif edilmiştir[206].

[205] BOA, DH. MKT, 2729/53 (Dâhiliye Nezaretinden Diyarbakır vilayetine gönderilen 3 Şubat 1909 (21 Kanun-ı Sani 1324) tarihli takrir)

[206] BOA, DH. MKT, 1010/57 (Dâhiliye Mektubi Kaleminden Sadaret'e gönderilen 21 Eylül 1905 (8 Eylül 1321) tarihli takrir)

İKİNCİ BÖLÜM

2. 1877-1878 OSMANLI RUS HARBİNDEN 1895 ERMENİ OLAYLARINA KADAR DİYARBAKIRIN DURUMU VE ERMENİLER

2.1. Osmanlı Rus Harbi Sonrasında Diyarbakır Vilayeti

2.1.1. Vilayetin İçinde Bulunduğu Durum

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşının yaşandığı bu dönemde Diyarbakır valisi Abdurrahman Paşa idi. Osmanlı-Rus Savaşının bölgede oluşturduğu ekonomik[1] ve siyasi istikrarsızlık Diyarbakır vilayetini de olumsuz etkilemiş ve kendi başına hareket eden kişi ve grupların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Böylesine nazik ve kargaşalı dönemde bile vilayeti en iyi şekilde yönetmeye çalışan Abdurrahman Paşa bu kişiler tarafından engellenerek ve hakkında iftiralar ileri sürülerek etkisiz kılınmaya çalışılmıştı.

Kısa bir süre sonra Abdurrahman Paşa'nın hastalığını ileri sürerek istifa etmesi vilayetin güvenliğini olumsuz etkilemişti. İran Şehbenderinin (konsolos) de arasında bulunduğu bu kişiler vilayetin güvenliğini tehdit edecek boyuta ulaşmıştı. Nitekim Diyarbakır'da ikamet eden Donato Kapuçini adlı rahibin 19 Şubat 1878'de Fransa Sefaretine gönderdiği bir telgrafta vilayetin içinde bulunduğu durum şöyle ifade edilmektedir:

"*Vali-i Esbak Abdurrahman Paşa Hazretlerinin ahval-i hazıra-i nazike de idare-i memlekette meşhur olan sa'y (çalışma) ve gayreti semeresiyle huzur ve istirahatımız ber kemal olduğundan ashab-ı namus ve haysiyetten bulunan ahali-i İslamiye ve Hıristiyaniye kendisinden memnun ve müteşekkirdirler. Valinin istifası pek münasebetsiz olacağı ve fesade-i merkumeden bazıları buradan nef' ve icla (sürgün etme) edilmezse bir takım hareket-i ihtilacuyane vukuuna dahi sebebiyet vereceğini iş'ar eylerim*"[2].

Osmanlı-Rus savaşının olduğu dönemde askeri birliklerin önemli kısmının şehir dışında olmasını fırsat bilen Ermeni komitelerinin taşkınlıkları ve kısmen denetim dışında olan Kürt aşiretlerinin taşkınlıkları sonucu vilayette zaman zaman çatışmaların

---

[1] Kafkas Cephesinde Osmanlı-Rus Savaşları ve bunun bölgedeki yansımaları ile birlikte kuraklığın da baş gösterdiği ve fiyatların önceki yıla göre 5 kat daha fazla olduğu görülmektedir. Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.254

[2] BOA, HR. TO, 205/3 (Donato Kapuçino adlı Rahibin 19 Şubat 1878 (16 Safer 1295) tarihinde Fransa Sefaretine gönderdiği telgraf)

olduğu görülmüştür. Bu dönemde Anadolu'nun her tarafında olduğu gibi Diyarbakır vilayetindeki olaylar da gereğinden fazla büyütülmüş ve dünya kamuoyunda Ermeni meselesi lehinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Nitekim Konsolos Vekili Binbaşı Trotter'den, Marki Salisbury'e gönderilen 8 Şubat 1879 tarihli yazıda**, "***Burada tek tük birkaç olay olmuşsa da gereğinden fazla şişirilmiştir*[3]" denilerek Ermeni propagandasının niyetini açıkça ifade etmiştir.

Olayların büyümesini engellemek için önce Bağdat alayına ait birlikler şehre getirilmişse de daha sonra Bayburt'taki IV. Kolordu'ya bağlı birlikler getirilerek olayların önü alınmıştır. Bu sırada bölgedeki konsolosluk yetkililerinin de azim, gayret ve dürüstlüğünden şüphe etmediği Vali İzzet Paşa, olay çıkaran Kürt beylerini tutuklayarak hapse attırmıştır[4]. Ancak savaşın etkisiyle meydana gelen ekonomik hayatın zorluğu, Rusların Doğu'daki baskısından kaçan Müslüman mülteciler sorunu[5], bazı güvenlik ve zaptiye kuvvetlerinin yetersiz maaş alması nedeniyle soyguna yöneltmesi[6], yöneticilerin sık sık değişmesi, denetimsiz Kürt aşiretleri[7], Ermeni komiteleri, bölgede konuşlanan konsolosluk ve azınlık okullarının sinsi çalışmaları ve genel olarak Fransız İhtilali ile Sanayi İnkılâbının evrensel sonuçları yaşanan huzursuzluğu tetikleyen sebepler olmuştur.

---

[3] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.219

[4] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.219

[5] Osmanlı Devleti aleyhine tam bir hezimetle sonuçlanan Osmanlı-Rus savaşları neticesinde Rusların ele geçirdiği yerlerde Müslüman nüfusa yönelik baskı ve bezdirme politikaları sonucunda Doğu vilayetlerinden Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu kentlere Müslüman tehciri başlamıştır. Muhacirlerin güvenlikli bir şekilde göç etmeleri ve iskâna tabii tutulmaları elbette ki savaş koşullarında ve ekonomik dar boğaz içerisindeki bir devlet için çok kolay değildir. Kırım Savaşı ve sonrası Osmanlı-Rus Savaşları sonunda ve Çeçen-Rus Savaşları sonrasında bu göçler kesik kesik olmakla birlikte iç vilayetlere doğru olmuştu. Diyarbakır Vilayetine de bu kapsamda Çerkez, Çeçen ve Kafkas Türklerinden önemli sayıda Müslüman göç etmiştir. Bu muhacirler, yeni köyler kurularak iskân edilmişlerdir. Nitekim bu dönemde Kürdistan Konsolos Vekili olarak Diyarbakır'da bulunan Binbaşı Trotter, Marki Salisbury'e 17 Ocak 1879 tarihinde gönderdiği raporda; "*Osmanlı Hükümetin Diyarbakır bölgesine Kafkasya'dan 4, 5000 göçmen yerleştireceği yolunda haber alındığını bu durumun Diyarbakır'da gayrimüslimler arasında geçmişteki göç olayını hatırlayarak büyük bir heyecan oluşturduğunu*" belirtmektedir. Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.211

[6] Askere ayda 70 kuruş (yani 3 şilin) verilmektedir. Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.219

[7] İngiliz Konsolosu Rassam'ın 1877 yılında Diyarbakır'da bulunduğu sırada Diyarbakır ve Muş arasındaki dağlarda yaşayan Raşkotan, Şeyh Dodan, Sasun ve Mutki aşiretlerinin, Hıristiyan ve Müslüman ayırt etmeksizin dilediklerini yapacak kadar pervasızlaştıklarını ve malları yüzünden, en az üç tane Müslüman beyin Kürt aşiretleri tarafından öldürüldüğü ifade edilmektedir. Raşkotan aşiretinin hükmü altında bulunan bölgeyi ziyaret eden Rassam ziyaretinden birkaç gün sonra, bir silah yüzünden çıkan tartışma dolayısıyla barışsever 45 Kürd'ün, aşiretçe öldürüldüğünü, bu aşiret yüzünden bir bölüm Hıristiyan'ın evlerini bozarak daha güvenilir yerlere göç ettiğini, barışsever Müslümanların bile yerel yönetim ve dağ Kürtlerinin haraçları dolayısıyla mahvolduklarını ve hükümet önlem almazsa yerlerini yurtlarını bırakıp gitmek zorunda kalacaklarını belirtmektedir. Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.111

Bu dönemde özellikle Diyarbakır valisinin bazı Kürt aşiretlerinin, iktidar boşluğundan kaynaklanan taşkınlıklarını bastırabilmek için ellerinden geleni yaptığı ancak mevcut nizami kuvvetlerin ve imkânların sorunları çözmeye yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sırada Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle vilayette sadece polis kuvveti vardı. Bu polis de çoğu zaman mahalli ilişkilerden dolayı yönetime yardımcı olacağına aksine engeleyici olmaktaydı. Hatta Rassam'ın iddiasına göre, "*bunlar el altından hırsızlığı ve yağmayı teşvik edip yağmadan pay almaktaydı. Ayrıca Türk, Kürt, Arap birçok Müslüman ile zaptiye ve Kafkas göçmenleri de imkân buldukları zaman yollarda soygunculuk yapmaktaydılar. Yerel polislere savaş sırasında cepheye erzak taşımak için at ve katırlardan yararlanma ayrıcalığı verilmişti. Onlar da bu ayrıcalığı kötüye kullanmaktaydılar*".

Bu değerlendirmelerde bulunan Konsolos Rassam, bu durumun sebebini atlı ve yaya polislere çok az para verilmesine ve bu para ile onların yaşamlarını sürdürmelerinin imkânsız olmasına bağlamaktadır. Osmanlı-Rus Savaşı ve akabinde yerel yönetim meclisinde bulunan bazı kişilerin dirayetsiz olması, rüşvet ve adam kayırma ile iş yapmaları da şehrin genel yönetimini olumsuz etkilemişti. Bu dönemde yerel meclislerde görevli bulunan Müslüman ya da Hıristiyanların çoğu zaman aşiretlerin güdümünde kaldığından sağlıklı kararlar alınamamaktaydı. Bu durum halkın yönetime olan güven ve umudunu olumsuz etkilemekteydi. Tanzimat meclisleri olarak değerlendirilen bu meclisler kent sakinlerine pek bir şey veremediği gibi, çoğu zaman suçlu zorbaların sığınağı olmaktaydı. Nitekim ilgili makamlar bir ayaklanmayı bastırmak için kuvvet kullanmak istedikleri zaman, meclisteki ilgili aşiretleri destekleyen kişiler hemen onlara haber salarak ya kaçmalarına ya da karşı koymak için hazırlanmalarını sebebiyet vermekteydiler[8].

Bu koşullarda Diyarbakır ahalisi Kafkas Cephesinin ihtiyaçlarını sağlamak zorundaydı. Cephe ihtiyaçlarının önemli bir yükünü üstlenen vilayet halkı, ekonomik ve sosyal hayatta ciddi sıkıntılar çekmekteydi. Savaş döneminin son birkaç ay boyunca süregelen bu durumuna şahit olan Rassam, "*bu durum daha uzun süre böyle giderse, fanatik Müslüman ve vahşi Kürtlerin baskısı altında olan Hıristiyanların gelecekte başlarına daha ne gibi felaketler geleceği bilinmez*" diyerek karamsar bir tablo çizmiştir. Bölgede bulunan konsolos yetkilileri bu süreçte özellikle Vali Abdurrahman Paşa'nın kentteki yolsuzlukları ve asayiş sorununu çözmek için elinden geleni yapmaya

[8] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.112

çalıştığını ancak Kafkas cephesinde devam eden savaşlar ve bölgedeki iktidar boşluğunun yanında denetim altına alınamayan aşiretlerin sorunları çözmeyi zorlaştırdığını müşahede ve tespit etmiştir[9].

Osmanlı-Rus Savaşı sonrası vilayetin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar ve krizi atlatmak için valilik tarafından yardım kapanyaları yapıldığı dönemin vilayet gazetesinden anlaşılmaktadır. Halkın bu kampanyalara katılımını teşvik etmek amacıyla bağış yapan kişilerin veya mensup olduğu cemaatlerin yaptıkları bağışın çeşidi ve miktarıyla beraber gazete vasıtasıyla ilan edildiği görülmektedir. Diyarbekir gazetesinde yer alan bağış kampanyaları incelendiğinde Ermenilerin de kampanyalara katıldığı ve çeşitli yardımlarda bulunduğu anlaşılmaktadır[10]. Yardım kampanyalarına bir takım Ermenilerin de katılması, mensubu olduğu devlete yardımcı olması Ermenilerin blok bir halde ayrılıkçılık amacı gütmediğini göstermektedir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ve sonrasında vilayette bulunan bütün etnik ve dini unsurlar, yaşanan ekonomik zorluklardan ve güvenlik boşluğundan kaynaklanan sıkıntılardan olumsuz etkilenmiştir. Müslümanlar ile Hıristiyanların birbirlerini suçladıkları bu süreçte çekilen herhangi bir sıkıntının doğru ya da yanlışlığını saptamanın çok zor olduğunu belirten Rassam, Hıristiyanların kendisine yaptıkları şikâyetleri, ilgili makamların yalanlamakla kalmayıp Hıristiyanların suçlu olduğunu söylediklerini dile getirmiştir. Nitekim "*bazı Hıristiyanların sempati kazanmak için olayları abarttıklarından ya da uydurduklarından kuşkusu*" olmadığını ifade etmiştir[11].

2.1.2. Islahat Heyeti'nin Oluşturulması ve Çalışmaları

Ermeni meselesi ilk kez Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Ayestefanos antlaşmasında söz konusu edilmişti. Bu antlaşmanın 61. maddesinde Ermeni nüfusun yoğun olduğu eyaletlerde gerekli ıslahatların yapılması, Kürt ve Çerkezlere karşı Ermenilerin huzur ve emniyetinin sağlanması gündeme gelmiş ve bu bağlamda Osmanlı Devleti'ne tedbirler alması yönünde sorumluluklar yüklenmişti[12].

1878 Ağustos'undan itibaren özellikle İngiltere'nin öncülüğünde Avrupalı devletler reformların içeriğini tespit etmek maksadıyla Osmanlı Devleti ile uzun süren

---

[9] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.113
[10] Talip Atalay, *a.g.m*, s. 289
[11] Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), s.113
[12] Münir Süreyya, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914*), Ankara, 2001, s.7

müzakerelere girişti. Bu müzakereler neticesinde bir takım kararlar alındı. Ancak bunların tam anlamıyla uygulanması bazen siyasi ve bazen de ekonomik nedenlerden dolayı pek mümkün olamadı[13].

Osmanlı Devleti Ermeniler lehine yapılacak ıslahatları hayata geçirmek bağlamında 1879 yılında bazı vilayetlere ıslahat komiserleri görevlendirdi. Bursa komiseri Abidin Paşa'yı da Diyarbakır, Elazığ ve Sivas vilayetlerine Islahat Baş Komiseri ve Ermeni cemaatinden Manas Efendi'yi de ikinci komiser olarak tayin etti[14]. "*Diyarbekir Ciheti Komiserlerine Talimat*" başlıklı 7 Nisan 1879 tarihli on maddelik bir yönerge kurulda yer alanlara verildi. Buna göre vilayet merkezine ulaşıldığında öncelikle nüfus oranlarına göre her gruptan halkı temsil edecek kimselerden oluşturulacak komisyon kurulacaktı.

Bu kurul, komiserlerin başkanlığında çalışacak vilayet yönetiminin eksiklerini, yörenin gereksinimlerini ve yapılması gerekenleri tespit ettikten sonra ıslahatın valiyle birlikte yürürlüğe konulmasını sağlayacaktı. Bilirkişilerden oluşturulacak ikinci bir kurul, zaptiye teşkilatının Jandarmaya dönüştürülmesini, Nizamiye mahkemelerinin denetlenmesini, idare meclis üyeleri hakkındaki şikâyetlerin dinlenmesini ve bütün mülkü memurlarının denetlenmesini gerçekleştirdikten sonra göçebe aşiretlerin denetim altına alınması için çaba gösterecekti.

Gerek görüldüğü yerlerde "*Tahkik Komisyonu*" kurulacak, Cizre, Midyat, Silvan, Nusaybin kazalarıyla, civarlarındaki aşiretlerin Hıristiyan halka baskı yaptıkları, kilise eşya ve malzemelerini alıp Siirt'te açıkça sattıkları, ileri gelen bazı kimselerin birkaç köyü denetimlerine alarak vergi aldıkları ve bazı Hıristiyanların birbirleri aleyhine çalıştıkları yönündeki şikâyetlerin araştırılarak suçluların mahkemeye verilmeleri de komisyona görev olarak verilmişti. Ayrıca 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi ile 1871 tarihli Vilayet Nizamnamesinin de sağlıklı bir şekilde yürürlüğe konulması için gerekli önlemler alınacaktı[15].

Böyle bir heyetin kurulmasının önemini Ali Emiri söyle ifade etmektedir: "*Gerçekten böyle bir heyetin gönderilmesi lüzumlu idi. Zira bölgede sadece kendi işleri ve kazançları ile meşgul olan Müslüman ve Hıristiyan Osmanlı ahalisi ile civarda bulunan bazı nüfuz sahibi insanların hem korunmasında ve hem de bazı konularda bilgi*

[13] Musa Şaşmaz, "*Ermeniler Hakkında Reformların Uygulanması (1895-1897*)", Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Mart-Nisan, Sayı: 38, Ankara, 2001, s.765
[14] Ali Emiri, *a.g.e,* s. 23
[15] Musa Çadırcı, *a.g.m*, s.149

sahibi olmalarında büyük fayda vardı. Bir taraftan bunları eğitmek ve bir taraftan da yollar açmak, vilayet sınırları dâhilinde bulunan petrol ve kömür madenlerini işletmek, yöreye Avrupa'dan yeni ziraat alet ve edevatı getirtmek lüzumluydu"[16].

Baş Komiser Abidin Paşa, Diyarbakır'a gelir gelmez ilk işi Diyarbakır'ın İslam ve Hıristiyan ahalisinin hatırı sayılır kişilerinden meydana gelen bir komisyon teşkil etmek oldu. Bu komisyonun üyeleri arasında Sait Paşa, Ali Emiri ile dayısı Abdülfettah Efendi de bulunmaktaydı. Abidin Paşa, civarda bulunan nüfuz sahibi bozguncu kişilerden yüze yakın kişiyi aldığı yerinde tedbirlerle Diyarbakır'a çağırarak, bunları birer birer uzak vilayetlere sürdü. Bu uygulamayı yerinde bulan Ali Emiri durumu şöyle ifade etmektedir:

"*Bir bahçeyi layıkıyla yetiştirmek ve yetişecek yeni fidanların gelişmesine, büyümesine engel olmaması için etrafındaki çer çöp ve dikenlerin, hatta fidanların aralarında yetişen gereksiz dalları bile temizlemek gerekir. Aynı şekilde bir memleket veya vilayeti ıslah için de ıslahı mümkün olmayan bazı insanları adalet ve hakkaniyet çerçevesinde toplumdan ayırmak lazımdır*[17]".

1879 yılı Haziran, Temmuz, Ağustos aylarını Diyarbakır'da geçiren Islahat Teftiş Heyeti, vilayette asayişin temin edilmesi, devlet otoritesinin tesis edilmesi ve halka zulmeden kişi ve aşiretlerin denetim altına alınması için yoğun ve istikrarlı çalışmalarda bulundu. Alınan tedbirler kapsamında vilayet dışına sürülenler içinde daha sonra memleket ve milletin başına bela kesilen Milli aşiretinden İbrahim Ağa ve Miran aşiretinden Mustafa Kato gibi azılı zorbalar da bulunmaktaydı. Ancak Rusya taraftarı olarak bilinen Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın beklenmedik bir şekilde Dâhiliye Nazırı olmasıyla, Abidin Paşa'nın bu çalışmaları durduruldu[18]. Nitekim 12 Eylül 1879'da Dâhiliye Nezaretinden Islahat Komisyonu Komiseri Abidin Paşa'ya gönderilen takrirde, Diyarbakır Vilayeti'nden kanunsuz olarak bu kadar kimsenin sürülmesinin ve cezalandırılmasının uygun olmadığından bahisle, suçluların usulüne göre mahkemeye çıkarılması ve haklarında verilecek hükümlere göre işlem yapılması gerektiği ifade edilmişti.

Bunun neticesinde bazı nüfuz sahibi kişilerin şikâyetleri karşısında dirayetsiz davranan merkez yöneticilerinin müdahalesiyle vilayette tesis edilen huzur ortamı uzun

[16] Ali Emiri, *a.g.e*, s. 23
[17] Ali Emiri, *a.g.e*, s. 24
[18] Ali Emiri, *a.g.e*, s. 26

soluklu olamamıştır[19]. Islahat Komiseri Abidin Paşa, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 14 Eylül 1879 tarihli telgrafında; Halep'e sürgün edilen kişilerin Diyarbakır vilayetinde sadece üç yıl içerisinde işledikleri suçların bile saymakla ve yazmakla bitmeyeceğini, bu zorbalar nedeniyle ahalinin "*havf ve dehşet*" içerinde bulunduğunu ifade etmekle beraber son üç yıl içerisinde meydana gelen olaylardan dört örnek vererek vilayetin içerisinde bulunduğu durumu ve sürgün edilen bazı kişilerin ahvalini belirtmeye çalışmıştır;

Evvela, iki sene evvel yetmiş üç kişi Siirt memlihasından (tuz ocağı) tuz alıp geri dönerken Garzanlı Fettah Bey'in hududuna vardıklarında, Fettah Bey'in yeğeni, iki yüz kişi ile bunların üzerine saldırmış ve "*atlarınızı bırakınız, sizi hükümete teslim edeceğim*" diyerek korkutmuş, silahlarını ve akçelerini gasp ettikten sonra yetmiş üç kişinin tamamının boğazını kesmek suretiyle öldürmüştür. Her ne kadar bu öldürülen kişilerin varisleri var idiyse de, vilayette hükümetin nüfuzunun olmaması ve Fettah Bey'in zulmü nedeniyle kimse bir kıt'a dilekçe yazarak şikâyette bulunma cesaretini gösterememiştir.

İkinci olarak, Miran Aşireti reisi Mustoyu Kato'nun (Mustafa) yeğeni kırk dört kişilik bir kervanın önünü keserek mallarını gasp etmek istemiştir. İki kişinin Musto'nun yeğeni ile tartışması ve onu yaralaması üzerine, üç yüz adamıyla kervanı basan Miranlı Musto, kırk dört kişinin ellerini bağlattıktan sonra yarım saat içerisinde boğazlarını arkadan kesmek suretiyle hepsini katletmiştir. Ancak kimse Musto'dan davacı olamamıştır. Aynı şekilde, Bedirhanpaşazadeler başlarına topladıkları birkaç bin eşkıya ile kendi nüfuzunu güçlendirmek için Ağa-yı Sor ile savaşmış ve ona büyük zarar vermiştir. Bedirhanpaşazadeler başına topladığı eşkıya ile devlete karşı gaile açabilecek iktidara sahiptir.

Üçüncü olarak, Milli ve Karakeçi aşiretleri iki yıl içerisinde üç yüz kişiyi katlettirmiş ve otuz bin koyunu gasp etmiştir. Yüzlerce kişi bu aşiretlerin zulmüne ve yağmasına maruz kalmasına rağmen bu konuda vilayete herhangi bir arzuhal yazılmamıştır.

Dördüncü olarak, iki sene önce zalim ve müfsit bir ağa nikâhlı bir kadına göz koymuş ve adamalarını göndererek zorla elde etmeye çalışmıştır. Ağa'nın adamlarının tasallutundan kaçan kadın, kendisini hükümet konağına atarak, "*namusumun*

[19] BOA, Y.A.HUS, 162/42 (Islahat Komisyonu Komiseri Abidin Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 15 Eylül 1879 (3 Eylül 1295) tarihli telgraf)

muhafazasını Padişah Efendimizin memurlarından istirham ediyorum" diyerek feryat etmiş ve düşüp bayılmıştır. Kadını elde etmeye azmeden Zalim Ağa, silahlı adamları ile hükümet konağını basarak kadını evine götürmüş ve bir ay beraber olduktan sonra kahrından perişan olan kocasının evine teslim etmiştir. Ancak buna rağmen bu Ağa bir süre sonra idareye a'za olarak tayin edilmiştir.

Müslümanların maruz kaldığı bazı zulümlere bu şekilde misal veren Abidin Paşa, gayrimüslimlerin de bir takım zulümlere maruz kaldığını ancak bunlardan bahsedemeyeceğini ifade etmiştir. Vilayetin emirlerini dikkate almayan, kendi başına buyruk hareket ederek "*muhafaza-i asayişi ihlal eden*" bu kişilerin fenalıklarına bir an önce son vermek gerektiğini düşünen Islahat Heyeti ve vilayet yöneticileri oybirliğiyle bu kişilerin yargılanmaya tabi tutulmaksızın Halep'e sürgün edilmesini kararlaştırmış ve uygulamıştır.

Vilayetteki zorbaların neden yargılanmadan sürgün edildiği sorusuna cevap veren Abidin Paşa, Diyarbakır'a geldiklerinde tarif edilmez derecede buna ihtiyaç hissettiklerini, ceza kanunları gereğince bu kişilerin hakkında davaların açılması ve mahkemelerin sonuçlanmasının iki yıl sürebileceğini ancak vilayetin ve ahalinin ise buna tahammül edecek meccali kalmadığını; Tahkikat Heyeti'nin, vilayete gelmeden evvel Ekrad'dan birisinin bile hükümete celbi için bir bölük süvariye ihtiyaç duyulduğunu ancak şimdi ise hükümetin kimi isterse bir nahiye müdürünün bile "*filanı hükümet ister, söyle gelsin*" diyerek zaptiyesiz olarak en nüfuzlu kişiyi bile celbe muktedir olduğunu, bu durumun devam etmesi halinde gelecek sene bu durumun "*aşar ve bedel-i iğnamdan hâsıl olacak fevaide*" de yansıyacağını ifade ederek, Hükümetin istediği ıslahat çalışmalarının başarılı ve sürekli olabilmesi için buna ihtiyaç duyulduğunu dile getirmiştir[20].

Tahkikat Heyeti'nin vilayette bulunduğu sırada, daha önce Siirt'te Ermeni kiliselerine yönelik meydana gelen gasp ve yağmalarla ilişkisi olan kişiler açığa çıkarılmıştır. Bu sırada Siirt Mutasarrıfı olan ve Abidin Paşa'nın çalışmaları nedeniyle takdir ettiği Sait Paşa'nın gayreti neticesinde Hizanlı Faris, Rüstem ve Aziz Ağalarla; Esbaterli Abdi, Hurşit, Mehmet ve Hamit Beyler ahaliye zulümleri ve gasplara karışmaları nedeniyle tevkif edilmiş ve bir takım fenalıklarda bulunan Alikan aşireti de

[20] BOA, Y.A.HUS, 162/42 (Islahat Komisyonu Komiseri Abidin Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 15 Eylül 1879 (3 Eylül 1295) tarihli telgraf)

te'dip edilmiştir[21]. Islahat Komisyonu Komiseri Abidin Paşa'nın Müslüman ve Hıristiyan ayrımı gözetmeksizin tüm tarafların mağduriyetini gidermeye çalışması ve zorbaları Halep'e sürgün etmesi Ermeni Piskoposu ve ruhanileri tarafından da takdirle karşılanmıştır[22].

2.1.3. Kazazyanların Zararlı Faaliyetleri ve Meydana Gelen Bazı Olaylar

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında imzalanan Ayestefanos Antlaşması ile Ermeni meselesinin ilk defa uluslar arası bir belgede gündeme gelmesi ve sorunun bu tarihten itibaren vilayetlerde kurulan konsolosluklar vasıtasıyla Ermeniler lehine çözülmeye çalışılması üzerine, bu döneme kadar Ermenilerle Müslümanlara arasında kısmen yaşanan ve ulus/din eksenli olmayan sosyal sorunlar "*Ermeni Meselesi*" olarak tanımlanmaya çalışılmış ve Ermenilere ulus bilinci telkin edilerek siyasi manada bir Ermenistan şuuru oluşturulmaya gayret edilmiştir. Ermenistan'ın bağımsızlığını nihai hedef olarak benimseyen Ermeni komiteleri Avrupa merkezli neşriyatları ile Ermenilerde Ermenistan fikri uyandırmağa başlamıştır. Ermeni komitelerinin bu propaganda ve fesat hareketleri Ermenilerin, asırlarca içinde yaşadığı ve "*su ve toprak kardeşliği*" yaptığı halklardan kopmasına neden olmuştur.

Bu dönemde Mardinli Kazazyan Osep ile kardeşi Cuburek vilayette zararlı faaliyetlerde bulunan kişilerdendi. Nitekim "*ahali beyninde tohum-ı fesad ekmek ve hükümet aleyhinde neşriyatta bulunmak ve ecnebilerle hafiyen muhabere eylemek gibi ahval ve hareketlerde*" bulundukları gerekçesi ile Diyarbakır valisi Hasan Samih Paşa (1883-1887) döneminde[23] bu kişiler hakkında dava açılmıştı. Vali Hasan Samih Paşa, "*harekât-ı fesadkeraneleri bir Ermenistan fikri uyandırmağa*" çalışması nedeniyle Konya gibi uzak bir yere sürgün edilmelerini Sadaret'e bildirmişti. Bu tutumlarını daha sonra da devam ettirecek olan Kazazyan Oseb ve Cuburek Efendi daha sonra İstanbul'a gönderilerek sorgulanmışlardı.

Vali Aziz Paşa'nın 1887 yılında vilayete atanmasından sonra, Diyarbakır'a geri gönderilen bu kişiler hakkında benzer suçlamaların devam ettiği dönemin yazışmalarından anlaşılmıştır. Kazazyan kardeşlerle ilgili gelişmeler böyle olmakla birlikte, 1889 yılında Diyarbakır valiliğine atanan Hacı Hasan Bey, 22 Mart 1890 tarihli

[21] BOA, Y.A.HUS, 162/42 (Siirt Mutasarrıfı Sait Bey'in Islahat Heyetine gönderdiği 1 Eylül 1879 (20 Ağustos 1295) tarihli telgraf)
[22] BOA, Y.A.HUS, 162/42 (Islahat Komisyonu Komiseri Abidin Paşa'nın Baş Vekâlete gönderdiği 20 Eylül 1879 (8 Eylül 1295) tarihli telgraf)
[23] H.1317 (1899-1900) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s. 341

telgrafında Kazazyan Osep ile kardeşi Cuburek'in ahali arasında fesat tohumları ektiği, hükümet aleyhinde neşriyatta bulunduğu ve yabancılarla gizlice haberleştiği yönündeki iddiaların sübut bulmadığını ileri sürmüştür[24]. Ancak Vali Hacı Hasan Bey'in önceki valilerin aksine bu iddiada bulunması şüphe ile karşılanmış ve Hasan Bey'in "*safdilane"* tutumu olarak değerlendirilmiştir.

Uzun zamandan beri vilayette ciddi suçlamalara ve yazışmalara hedef olan Kazazyan Osep ve Cuburek Efendi hakkında Vali Hacı Hasan Bey'in bu telgrafı üzerine Yaver-i Ekrem Derviş Paşa 29 Mart 1890 tarihinde Padişah'a sunduğu arizada, bu kişilerin alelacele İstanbul'a sevk edilerek sorgulanması veya bu sırada Bitlis'de bulunan ve Heyet-i Teftişiye reisi olan Ferik Hüseyin Hayri Paşa'nın Diyarbakır'a giderek bu kişileri sorgulamasını ve vilayetteki Ermeni fesadının ne boyutlarda olduğunu tahkik etmesini istemiştir[25].

Bu süreçte Müslümanlarla Ermeniler arasında karşılıklı suçlamaların ve iddiaların gündeme geldiği görülmektedir. Nitekim 1887 Ağustos ayının son günlerinde Correspondance gazetesinde neşredilen bir mektupta, Diyarbakır vilayeti dâhilinde bir Ermeni kızının bir iftira nedeniyle sebepsiz yere hapsedildiği iddia edilmiştir. Bu konuda vilayetten konu ile ilgi gerekli araştırmanın yapılması istenmiştir. Sadaret'ten Hariciye Nezaretine gönderilen 2 Eylül 1887 tarihli takrirde, Diyarbakır İstinaf Mahkemesi'nin yazısına atfen "*iddianın gerçeği yansıtmadığı ve mugalâta*" olduğu belirtilmiştir[26].

1889 yılı başlarında Diyarbakır ve Bitlis vilayetleri sınırında olan Beledar köyünde yaşayan Ermenilere bir takım saldırıların olduğu bazı yayın organlarındaki haberlerden anlaşılmaktadır. Bazı aşiretler tarafından yapılan ve mahiyeti tam olarak belgelerde yer almayan olaylar Correspondance de l'Est, Correspondance de Wienne ve Riforma gazetelerinde neşredilmiştir. 16 Şubat 1889'da Hariciye Nezareti tarafından Sadaret'e bildirilen ve bu gazetelerin haberlerine yer verilen yazıda, Kürtlerin Beledar köyüne saldırdığı ve Ermenilere baskı yaptığı dile getirilmiştir[27].

---

[24] BOA, Y. Mtv, 43/19 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 22 Mart 1890 (10 Mart 1306) tarihli telgraf)

[25] BOA, Y. Mtv, 43/19 (Yaver-i Ekrem Derviş Paşa tarafından 29 Mart 1890 (17 Mart 1306) tarihli ariza)

[26] BOA, DH. MKT, 1458/9 (Sadaret'ten Hariciye Nezaretine gönderilen 2 Eylül 1887 (21 Ağustos 1303) tarihli tezkire)

[27] BOA, DH. MKT, 1601/52 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e 16 Şubat 1889 (4 Şubat 1304) tarihli tezkire)

Avrupa basınında yer alan bu haberlerle ilgili Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerinden Sadaret'e gelen cevaplarda, Diyarbakır civarında bulunan Beledar köyünde meydana gelen olayların faillerinin yakalandığı ve mahkemeye teslim edildiği belirtilmiştir. Ayrıca, olayda zarar gören otuz altı hane halkına hane başı biner kuruş verilmesinin kararlaştırıldığı da ifade edilmiştir. Sadaret'ten 28 Şubat 1889 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir tezkirede olayın mahiyeti ve bu konuda alınan tedbirler bildirilmiştir[28].

Sonraki aylarda bu konu ile ilgili bir haberin de, Bükreş'te basılan ve dağıtılan Azarkank adlı Ermeni gazetenin dokuz nolu nüshasında yer aldığı görülmektedir. Azarkank adlı gazetede, Diyarbakır vilayetine bağlı Beşik[29] kazasına tabi Beledar köyünün eşkıya tarafından yakıldığı ve Muradyan Agop adında birinin üç çocuğunun katledildiği belirtilmiştir. İki üç ay ara ile değişik gazetelerde haber olan olayların aynı olay mı olduğu yoksa başka bir gelişmemi yaşandığı bilinmemektedir. Ancak buna rağmen Dâhiliye Nezaretinden 20 Mayıs 1889 tarihinde Diyarbakır vilayetine gönderilen telgrafta, olayın araştırılması ve gereğinin yapılması talimatı verilmiştir[30].

Avrupa basınında bu haberlerin çıktığı günlerde, Ermeni Patrikliğinden Adliye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda; Hani nahiyesinde bazı şahısların Ermeni ahaliye zulüm ve tecavüzde bulundukları iddia edilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden 20 Mayıs 1889'da Diyarbakır vilayetine gönderilen tahriratta, olayın araştırılarak gereğinin yerine getirilmesi istenmiştir[31]. Bu dönemde Diyarbakır vilayetinin de aralarında bulunduğu birçok vilayette Ermenilerle ilgili haberler ve duyumların ülke gündeminde yer aldığı görülmektedir. Başta misyonerler ve konsolosluk görevlilerinin de ön ayak olduğu ve Ermeni komiteleri tarafından bilinçli ve sistematik olarak ortaya atılan bir takım iddialar Avrupa basınında yer almış ve bu durum Osmanlı Hariciyesini ve Babıâli'yi zor durumda bırakmıştır.

Osmanlı ve Avrupa basınında Ermenilerle ilgili olan haberler zaman geçirilmeksizin ilgili vilayetlere ve yöneticilere yazılarak, gereğinin yapılması istenmiştir. Bu konuda ortaya atılan iddiaları takip etmek ve haberlerin doğruluğunu

---

[28] BOA, DH. MKT, 1601/52 (Sadaret'ten Hariciye Nezareti'ne gönderilen 28 Şubat 1889 (16 Şubat 1304) tarihli tezkire)

[29] Arşiv belgesinde Beleder köyünün Beşik kazasına bağlı olduğu geçmektedir. Bu dönemde Diyarbakır vilayetine bağlı böyle bir kaza yoktur. Beşik olarak ifade edilen yer, Beşiri kazası olması olmalıdır.

[30] BOA, DH. MKT, 1624/21 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 20 Mayıs 1889 (8 Mayıs 1889) tarihli takrir)

[31] BOA, DH. MKT, 1625/58 (Ermeni Patrikhanesi'nden Adliye Nezareti'ne gönderilen 20 Mayıs 1889 (8 Mayıs 1305) tarihli muhtıra)

incelemek üzere vilayetlerde hafiye memurları istihdam edilmeye karar verilmiştir. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nin 4 Nisan 1889 tarihli tezkiresi ile Sadaret'e sunulan ve daha sonra Meclis-i Vükela'ya sevk edilen bir tezkirede[32], Diyarbakır ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerinde, "*Ermeni ğarazkaranı tarafından vuku' getirilmekte olan tesvilatın (aldatmak) tahkiki içinde memurin-i hafiye istihdam*ı", talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin bu tezkiresi, 14 Nisan 1889 tarihinde Meclis-i Vükela gündemine alınmıştır. Kararda, "*Bu makule ğarazkaranın tahkik-i ahvali için memuriyet-i istihdamı lüzumu*" dile getirildikten sonra her iki vilayete de senelik altışar bin kuruş maaşla hafiye atanması kararlaştırılmıştır[33].

Meydana gelen bu gelişmelerden bir yıl sonra 24 Temmuz 1890 tarihinde, Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Ma'müret'ül Aziz ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilen bir yazıda, Ermenilerin, Müslümanların camide bulundukları sırada bir saldırı yapmayı planladıkları bildirilek bu tür olaylara karşı ilgili vilayetlerin dikkati çekilmiş ve gerekli tedbirleri alması istenmiştir[34]. Nitekim bölgedeki birçok vilayette olduğu gibi Diyarbakır Vilayeti'nde de 1890'dan itibaren bazı Ermenilerin bir hareketlenme ve tertip içerisinde oldukları Osmanlı yetkililerince gözlenmeye başlanmıştır.

Özellikle bazı Ermenilerin çevre illerle de irtibat kurarak bir hazırlık içerisine girdiğini Sadrazam Kamil Paşa, Mabeyin Başkitabeti'ne yazdığı 10 Ağustos 1890 tarihli bir arızasında; *"Harput Ermenilerinden birinin Diyarbekir'de bir Ermeni'ye yazdığı mektupta, şu aralık pek dağınık bulunmayıp oldukça toplu bulunmaları ihtar olunarak, müteyakkız bulunulduğunu Diyarbekir valisinin kendisine bildirdiğini"* rapor etmiştir[35].

[32] BOA, DH. MKT, 1612/89 (Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 4 Nisan 1889 (23 Mart 1305) tarihli tezkire)

[33] BOA, MV, 42/36 (Meclis-i Vükela müzekkeratına mahsus zabıt varakasının 14 Nisan 1889 (2 Nisan 1305) tarihli nüshası)

[34] BOA, Y. Mtv, 44 / 54 (Yıldız Sarayı Başkitabet Dairesi'nden Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Mamuretü'l-aziz ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilen 24 Temmuz 1890 (12 Temmuz 1306) tarihli telgraf)

[35] Erdal Açıkses, *Amerikalılar'ın Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, s. 112

2.2. Müslim-Gayrimüslim İlişkilerini Olumsuz Etkileyen Bir Takım Gelişmeler

2.2.1. Badikan ve Bekiran Aşiretlerinin Saldırıları

Diyarbakır ile Bitlis vilayeti arasında geniş bir bölgede nüfus ve etkinliği olan Badikan ve Bekiran Kürt aşiretlerinin saldırıları ve yağmaları nedeniyle Müslüman ve gayrimüslim birçok kimse mağdur olmakta ve bu durum sosyal ve ekonomik düzeni bozmaktaydı. Bu aşiretlerin baskısına ve yağmasına maruz kalan bazı kimseler hayvanlarını ve eşyalarını terk ederek hükümet idaresinin ve güvenliğinin daha iyi olduğu yerlere göç etmek zorunda kalmaktaydı. Bir taraftan yerleşim merkezini terk eden ahalinin hayvan ve eşyalarını muhafaza ederek yağma edilmesine müsaade etmeyen Silvan kaza idaresi diğer taraftan da Bitlis tarafından gelen bu aşiretlerin yağma ve talanlarını önlemeye çalışmaktaydı.

Nitekim 5 Eylül 1894 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda bu aşiretlerin saldırı ve yağmalarından dolayı hanelerini terk eden ahaliye ve köylülere değinilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmişti. Bu yazıda, Badikan aşiretine mensup bazı kişilerin Hazok karyesine (köy) hücum ederek, üç yüz kadar hayvanın gasp edildiği, bu aşiretlerin Kiğı Sancağına bağlı bazı aşiretlerle beraber Silvan kazası merkez ve çevresindeki gayrimüslim ahaliye hücum etmek tasavvurunda olduklarına dair rivayetler olduğu dile getirilmiş ve bu aşiretlerin "*men'-i tecavüzleri için tedabir-i seri' ve kaviye ittihazı*" ifade edilmiştir.

Dâhiliye Nezareti'nden 13 Mart 1895 tarihinde Bitlis vilayetine gönderilen takrirde, firar edip daha sonra yerlerine geri dönen Ermenilerin hayvan ve eşyalarının kendilerine iade edilmesi istenmiş; geri dönmeyenlerin ise mal ve eşyalarının korunması için gerekli tedbirlerin alınması hatırlatılmıştır. Bu konuda dedikoduların bile varlığının rahatsız edici olduğunu ifade eden Nezaret, Bitlis vilayetinin, Diyarbakır taraflarında bulunan Badikan ve Bekiran aşiretlerinin köylere tecavüzlerini önlenmesi hususunda talimatlar vermiştir[36].

2.2.2. Vilayette Zuhur Eden Kolera Salgını

İsyan ve savaşlar dışında Diyarbakır vilayetinin demografik yapısını en çok etkileyen gelişmeler, vilayette zaman zaman zuhur eden kuraklık ile veba ve kolera

[36] BOA, A.MKT. MHM, 752/43 (Dâhiliye Nezaretinden Bitlis vilayetine gönderilen 13 Mart 1895 (1 Mart 1311) tarihli takrir)

salgınlarıdır. Nitekim vilayet tarihine bakıldığında, 1712'de ve 1716'da ve yüzyılın sonunda üç büyük veba salgını olduğu ve pek çok kişinin hayatını kaybettiği, aynı salgının 1816 ve 1827'de tekrarlandığı ayrıca, 1843'te zuhur eden kolera salgının da uzun bir süre devam ettiği görülmektedir[37]. 1894 yılında zuhur eden kolera salgını nedeniyle vilayetin büyük bir felaket yaşadığı anlaşılmaktadır.

Mustafa Akif Tütenk, salgının 1894 Aralık ayında, Çukur Mahalle ile Hüsrev Paşa Camii'nin batısında bulunan ve genellikle fakir insanların yaşadığı Hüsrev Paşa Mahallesinden zuhur ettiğini ifade etmiştir. Salgının bahar mevsiminde de devam etmesi üzerine hükümet vilayete heyet-i sıhhiye göndermiş ve bir takım tedbirler almıştır. Ancak buna rağmen, Hüsrev Paşa mahallesinde başlayan salgın, kısa sürede tüm şehri etki altına almış, 1895 Eylülüne kadar devam ederek, şehir halkının büyük ölçüde köylere kaçmasına neden olmuştur. Bu koruma yöntemine rağmen, büyük çoğunluğu Müslümanlardan olmak üzere şehir nüfusunun yarısına yakın bir kısmı yaşamını yitirmiştir[38].

Ermeni olayları ile ilgili hazırlan bir fezlekede, vilayette zuhur eden kolera salgının 1894 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında başladığı, bu salgın nedeniyle ahalinin dağlara ve ovalara çekildiği yer almaktadır[39]. Kolera salgınına yer veren İngiliz "The Times" gazetesi, 10 Kasım 1894 itibariyle merkez kasabada 158 kolera vakası ve 95 ölüm olduğunu yazmaktadır. Ayrıca vilayetin 6 mil doğusundaki 15 haneli Kozan köyünde 36 kolera vakasında 26 kişinin öldüğü; 18 mil kuzey doğuda bulunan 30 haneli Ruetan köyünde 65 kolera vakasında 45 kişinin öldüğü, hasta olan 12 kişiden 10'unun durumunun ise ciddiyetini koruduğu; 50 mil doğuda bulunan Beşiri (Beshareah) bölgesindeki bir köyde ise 34 vaka meydana geldiği ve 34 kişinin öldüğü ifade edilmektedir. Yazının devamında, kolera vakasının meydana geldiği bu köylerin Kürt köyleri olduğu, hiçbir sağlık tedbiri alınmadığı ve doktor bulunmadığı dile getirilmekle birlikte, yöre halkının sağlık konusundaki bilgisizliği ve kaderciliğinin ölü sayısını artırdığı bildirilmektedir[40].

Kolera salgını nedeniyle vilayete gönderilen Sıhhıye Heyeti'nde Diyarbakırlı İshak Sukuti ve Abdullah Cevdet'te bulunmaktaydı. Abdullah Cevdet, "*Dimağ ve Mülakat-ı Akliyye*" adlı eserinde, bu salgında hayatını kaybedenlerin büyük bir

[37] Nejat Göyünç, "*Diyarbakır*", s.608
[38] Musatafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 312-313
[39] BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 11(Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 1895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke)
[40] The Times, "*Cholera in and Around Diarbekir*", 1 Ocak 1895

çoğunluğunun İslam olduğunu, Temmuz ve Ağustos aylarında günde 70 ve hatta bazı günler 90 insanın hayatını kaybettiği, koleranın zuhuruyla beraber Suriçin'deki gayrimüslimlerin orta halli ve fakir kısmının Alipınar ve Kıtırbıl köyleri sahalarında yaşamayı tercih ettikleri için, Hıristiyanların daha az zarar gördüğü belirtilmektedir[41]. Bu dönemde Diyarbakır'a gelen Ali Emiri Efendi, koleranın çok şiddetli olarak devam ettiğini[42] ve mevut ahalinin büyük bir kısmının dağlara çekildiği ifade etmektedir[43].

1895 Ermeni olayları münasebetiyle Tahkikat Heyeti tarafından hazırlanan raporda; kolera salgınına atıfta bulunularak, gayrimüslimlerin kolera salgınında yaşamını yitiren kişileri sanki olaylarda öldürülmüş gibi gösterdiği ve komisyona sunduğu iddia edilmektedir[44]. Ermeni olayları sonrasında hazırlanan bir tahkikat raporunda ise bu dönemde Siverek kazasında da kolera salgının görüldüğü ve Mardiros adında Ermeni bir doktorun İstanbul'dan Siverek kazasına geldiği ve uzun süre burada kaldığı dile getirilmektedir[45].

2.2.3. Bir Müslüman'ın Ermeni Kapuçin Rahibini Dövdüğü İddiası

Fransız Sefareti Baş tercümanı Mösyö Ruen 25 Mart 1895 günü Haricine Nezareti'ne başvurarak Diyarbakır'da bir Fransız Kapuçin rahibinin bir Müslüman tarafından tahkir ve darp edildiğini iddia etmiştir. Diyarbakır Fransız konsolos vekilinin telgrafına istinaden olay şöyle gelişmiştir. Cuma günü bir Müslüman başına topladığı birçok kişi ile bir Fransız Kapuçin rahibine hakaret etmiştir. Konsolos kavvası[46] suçlu Müslüman'ı polise teslim ederek cezalandırılmasını talep etmiştir. Vali vekili Enis Paşa, konsolos vekiline bu kişinin cezalandırılacağına dair söz vermişse de mahkemenin Kapuçin rahibine hakaret eden Müslüman'ı salıverildiği anlaşılmıştır.

Hariciye Nezareti'nden 25 Mart 1895'de Sadaret Makamına gönderilen ve Fransız Konsolosunun ifadesine dayandırılan tezkirede bu olay nedeniyle vilayetin içinde bulunduğu durum şöyle tarif edilmiştir; "*Hıristiyanlar aleyhinde taarruzat alenen*

---

[41] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m,* s. 312-313

[42] Diyarbakır'a gelen Ali Emiri Efendi, kendisini karşılayan bazı yakın dostlarının, "*Nereye gidiyorsunuz ahali hep ölmüş ve şehrin dört kapısı da kapanmış*" dediklerini, bunun üzerine kendisin de "*öyleyse size bu haberi getiren adam niçin ölmemiş*?" diyerek mukabelede bulunduğunu ve şehre gelme kararından dönmediğini, şehirde kaldığı süre içerisinde geceleri amcaoğlu Hayali Efendi'nin şehir yakınındaki Kavs mevkiinde bulunan köşkünde kaldığını dile getirmektedir. Ali Emiri, *a.g.e,* s.27

[43] Ali Emiri, *a.g.e,* s. 27

[44] BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 5-6

[45] Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul,1976, s. 236-237

[46] Konsoloshanede bekçilik veya kapıcılık yapan kişi

izhar olunmaktadır. Hıristiyanlar heyecan ve korku içerisinde hanelerini nakl eylemekte ve bazı vukuat-ı vehimenin tehaddüsünden havf olunmaktadır"[47].

Bu konuda Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Mart 1895 tarihli telgrafta ise olay şöyle anlatılır; Esnaftan Salih adındaki bir Müslüman ile Kapuçin rahiplerinden Ermeni Kirkor arasında tartışma çıkar. Fransız Konsolos Vekili durumu şifahen Enis Bey'e bildirir. Enis Bey'in verdiği talimatla, derhal Salih adındaki kişi polis dairesine getirtilir. Yapılan sorgulardan sonra Salih adlı kişi mahkemeye sevk edilir. Ancak Müdde-i Umumi'nin (Savcılık) resmi yazısına göre olayın Konsolos vekilinin bildirdiği şekilde olmadığı, Esnaf Salih'in olayda darp edildiği ve yaralandığı ve bunun tabip raporu ile sabit olduğu ortaya çıkar.

Bunun üzerine Esnaf Salih, Rahip Kirkor'dan davacı olur. Böylece mağdur olanın Rahip Kirkor değil Esnaf Salih olduğu anlaşılır. Esasen ortada ciddi bir olay yokken olayın abartıldığı ve kasten farklı aktarıldığı görülür. Bunun sebebinin de şu olduğu ileri sürülür. Esnaf Salih'i yaralayan kişinin Konsolos kavvası olduğu ve işin tersyüz edilerek yaralama olayının kapatılmaya çalışıldığı anlaşılır.

Böylece Esnaf Salih'in olay esnasında İslamları başına topladığı ve Rahip Kirkor'u tahrik ve darp ettiği iddiasının da tamamen asılsız olduğu ortaya çıkar. Konsolos kavvasının, konsolos vekilini yanlış bilgilendirdiği veya Konsolosun olayı çarpıttığını düşünen Enis Bey, aslında daha önce de konsolos vekilinin, İngiliz Konsolos vekilinin etkisinde kalarak, gereksiz yere başkalarını suçladığını ve olayları abarttığını ifade eder[48].

Bu sırada Diyarbakır'da Fransız Konsolos vekili olan Gustave Meyrier, vilayetteki Müslüman ve Hıristiyanların birbirlerine karşı bu denli gergin olmasının nedenin, bu sırada iki haftadan beri Diyarbakır'da olan ve Müslümanların efkârını verdiği hutbe ile tehyic eden Zilan Şeyhi olduğunu iddia etmiştir. Bu nedenle Meyrier, Zilan Şeyhi'nin[49] (Mehmet) biran önce Diyarbakır'dan uzaklaştırılmasını ve Hıristiyanlara hasım olan Polis Komiserinin de değiştirilmesini talep etmiştir[50].

---

[47] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 25 Mart 1895 (13 Mart 1311) tarihli tezkire); Gustave Meyrier, *a.g.e,* s. 63-64

[48] BOA, Y.A. HUS, 323/15 (Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 26 Mart 1895 (14 Mart 1311) tarihli telgraf)

[49] Fransız Konsolosu Meyrier'in İstanbul Fransız Sefaretine gönderdiği telgraflarda Zilan Şeyhi Mehmet Efendi ile ilgili ciddi suçlamalar bulunmaktadır. Meyrier, Ramazan ayında 100 adamı ile Diyarbakır'a geldiğini ve bir müddet sonra vilayetten ayrıldığını belirttiği Zilan Şeyhi'nin Diyarbakır'a geldiğinde beraberinde 100 kişi bulunduğunu, bunların 19'unun aşiret lideri olduğunu ve bu kişilerin hepsinin de

Zilan Şeyhi Mehmet Efendi'nin Diyarbakır'da olduğu ve bir takım heyecana sebebiyet verdiği iddiasının İngiliz ve Rus Sefaretleri tarafından da dile getirildiği görülmektedir. Nitekim İngiltere, Fransa ve Rusya Baş tercümanları Hariciye Nezareti'ne başvurarak, Zilan Şeyhi'nin geçen Cuma günü Behram Paşa Camii'nde bir hutbe verdiğini, hutbede Diyarbakır Müslümanlarının itikadlarının güçlü olmaması nedeniyle onları azarlayarak Hıristiyanlara karşı tahrik ettiğini, kendi memleketi olan Sason'daki Kürtlerin devlete karşı isyan eden Hıristiyanlara karşı silahlanarak din ve mezheplerine daha sadık görünmüş olduklarını ifade etmesi nedeniyle vilayetteki Hıristiyanların "*kemal-i derece telaş ve endişe üzere olduklarından*" Zilan Şeyhi'nin oradan kaldırılmasının münasip olacağı dile getirmiştir. Hariciye Nezaret'e sunulan takririn sonunda ise Zilan Şeyhi'nin Mekke'ye gitmek üzere orada olduğu tahmin edilmekle beraber gerekli emirlerin bir an evvel mahalline verilmesi talep edilmiştir[51].

Diyarbakır Vali Vekili Enis Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 25 Mart 1895 tarihli telgrafta, Fransız konsolos vekilinin hiç ilgisi yokken Esnaf Salih ile Rahip Kirkor arasındaki tartışmayı bu dönemde vilayette bulunan Zilan Şeyhi ile ilişkilendirmesinin gereksiz bir çaba ve haksız bir itham olduğu dile getirmiştir[52]. Ancak buna rağmen Fransız Sefaretinin Diyarbakır ile ilgili Hariciye Nezaretine yaptığı başvuruları dikkate alan Hükümet, vilayette bir takım tedbirler alınması yönünde emirler vermiştir. Nitekim birkaç gün sonra Konsolos Meyrier, 30 Mart 1895 tarihli raporunda, Kapuçin rahibi ile bir Müslüman arasında meydana gelen olay nedeniyle vilayette meydana gelen heyecanın teskin edildiğini dile getirmiştir.

Sefaretin, Hükümet ile yaptığı görüşmeler neticesinde vilayete gönderilen talimatlar nedeniyle, etkili ve sert tedbirler alındığını, bu bağlamda 8-10 jandarmadan oluşan askeri birliklerin gece gündüz şehirde devriye görevi yaptıklarını, polislerin ise Müslümanlar üzerine aktif bir denetim kurduklarını belirtmiştir. Hatta vilayetteki güvenliğin sağlanması ve Hıristiyanlara yönelik saldırıların meydana gelmemesi için

---

daha önce meydana gelen Sason olaylarında yer aldıklarını belirtmektedir. Diyarbakır'a gelen bu kişilerin Müslümanları Hıristiyanlara kışkırtan provakatörler olarak tanımlayan Meyrier, bunların Sason olaylarında muzaffer oldukları için kendilerini iyi birer Müslüman olarak gördüklerini, Diyarbakır'da da surlara Hıristiyanları hedef alan bir takım afişler astıklarını ancak bunların bu planlarına yetkililerin duyarsız kaldıklarını vurgulamaktadır. Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 63-64

[50] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 25 Mart 1895 (13 Mart 1311) tarihli tezkire); Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 63-64

[51] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 26 Mart 1895 (14 Mart 1311) tarihli tezkire)

[52] BOA, Y.A. HUS, 323/15 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Mart 1895 (13 Mart 1311) tarihli telgraf)

bazı Müslümanların camilerde toplantılar dahi düzenlemesinin dahi yasaklandığını dile getiren Meyrier, böylece alınan tedbirler nedeniyle Ramazan ayının problemsiz bir şekilde atlatıldığını yazmıştır[53].

2.2.4.Vilayetteki Gayrimüslimleri Kaygılandıran İddialar

Diyarbakır'da Müslüman-Hıristiyan ilişkilerin bozulmasını neden olan hiç şüphesiz birçok sebep vardır. Ancak Diyarbakır vilayetinde, tarihi süreç içerisinde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin arasında esaslı bir husumetten veya çatışmadan bahsetmek mümkün değildir. Lokal ve adi hadiselerin sadece Müslümanlarla gayrimüslimler arasında değil, aynı zamanda Müslümanlar arasında da olduğu görülmektedir. Ancak bu sıkıntılar hiçbir zaman din eksenli çatışmalara ve katliamlara dönüşmemiştir.

1878 Ayestafanos Antlaşması sonrası özellikle Vilayat-ı Şarkiyye'de konuşlanan ve esas amacı Ermeni Meselesini takibe dayanan konsolosluklar, çoğu zaman İstanbul'daki Sefaretlere gerçeğe aykırı ve Müslim-Ermeni ilişkilerini olumsuz etkileyen/etkileyecek telgraflar çekmişlerdir. Nitekim 1895 yılı Mayıs ayı başlangıcında, İstanbul Fransa Sefareti tarafından Sadaret Makamı'na sunulan bir tahriratta vilayetle ilgili bir dizi suçlamada bulunulmuştur. Bu suçlamalar şöyle ifade edilir:

"*Yanlarında bin dört yüz lira bulunan elli beş Ermeni'den mürekkep bir kervan Diyarbekir'den Sason'a giderken Reşkotan aşireti tarafından üzerlerine hücum olunarak dört Ermeni ağır surette cerh edilmiş ve diğerlerinin ne oldukları bilinememektedir. Mardin, Silvan, Ergani ve Diyarbekir etrafında Kürtler katl-i nüfusa cür'etle bi'l cümle Hıristiyanları itlaf için hükümetten emir aldıklarını söylemektedir. Memurin-i mahalliyenin gösterdikleri atalet bunların sözlerini teyid eder gibi görünmekte olup, emniyetsizlik derece-i nihayeye varmıştır. Diyarbekir hapishanesinde üç Ermeni'nin darbından dolayı vaki' olan şikâyet nazar-ı dikkate alınmamış, mahpusin ağır ceza ve müştekilerse hapis ile tehdit olunmuştur. Siverek kurasında heyecan-ı efkâr mevcut olup, tedabir-i ciddiyenin âdem-i ittihazı halinde iğtişaşat-ı vahimenin*

[53] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 67

zuhurundan korkulmaktadır. Vali Vekili Enis Paşa Hazretlerinin iktidarsızlığı işbu ahval-i müessifenin sebebi add olunmaktadır[54]"

Fransa Sefareti tarafından ileri sürülen ve dört ana başlıkta suçlamayı içeren bu iddialar üzerine, Sadaret Makamı'nın hemen harekete geçtiği görülmüştür. Nitekim 19 Mayıs 1895 günü Hariciye ve Dâhiliye Nezareti ile Taraf-ı Vala-yı Seraskeriye'e gönderilen tezkirede, Sefaretin ileri sürdüğü hususlar belirtilmiştir[55]. Aynı gün Sadaret Makamı'ndan Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerine çekilen telgrafta, "*tahkikat-ı lâzımenin dahi icra olunarak neticesinin ve sıhhati halinde tedabir-i müessirenin ittihazıyla serian iş'arı*" istenmektedir[56].

Hariciye Nezareti, 20 Mayıs 1895'de Sadaret Makamı'na gönderdiği tahriratta, söz konusu durum ile ilgili olarak Fransa ve İngiltere Sefaretleri Baş Tercümanları Mösyö Ruet ve Mösyö Beluk'ın da tebligatta bulunduklarını ve daha sonra Rusya Sefareti Baş Tercümanı Mösyö Maksimayöf ile beraber Hariciye Nezaretine gelerek, "*Kürtler tarafından kaçırılan mezkûr Ermeniler ve gasp olunan malların buldurulup buldurulmadığının*" sorulduğunu ifade etmiştir[57].

2.2.4.1. Aşiretlerin Ermeni Kervanına Saldırıları

Diyarbakır'dan Sason'a giderken Reşkotan aşiretinin saldırısına uğradığı ve bir takım yaralama ve gaspların olduğu belirtilen hususla ilgili olarak, Diyarbakır Vali Vekili Enis Paşa, Sadaret Makamı'na gönderdiği 20 Mayıs 1895 tarihli telgrafta, bu konu ile ilgili vilayete bir dilekçe verildiğini ancak hadisenin Bitlis vilayeti dâhilindeki Garzan kasabasına tabi Nakiban nahiyesinde meydana geldiğini, Reşkotan aşiretinin de bu nahiyeye bağlı olması nedeniyle, keyfiyetin Bitlis vilayetine yazıldığı fakat henüz bir malumat alınamadığını ifade etmiştir[58].

Bitlis Vilayeti'nden 24 Mayıs 1895'de Sadaret Makamı'na gönderilen telgrafta ise, irade buyrulan vaka'nın Diyarbakır hududunda meydana geldiği, söz konusu durum ile ilgili olarak 16 Mayıs 1895'de Diyarbakır'dan alınan telgraflar üzerine "*ehemmiyet-i*

---

[54] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Sadaret Makamı'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 1 Haziran 1895 (20 Mayıs 1311) tarihli tezkire)

[55] BOA, A.MKT. MHM, 693/15 (Sadaret Makamından Hariciye Nezareti'ne ve Seraskerlik Makamı'na gönderilen 7 Mayıs 1311 tarihli tezkire)

[56] BOA, A.MKT. MHM, 693/15 (Sadaret'ten Hariciye, Dâhiliye Nezaretleriyle ve Seraskerlik Makamı'na gönderien 19 Mayıs 1895 (7 Mayıs 1311) tarihli tezkire)

[57] BOA, A.MKT. MHM, 693/15 (Sadaret'ten Diyarbakır ve Bitlis vilayetlerine gönderilen 19 Mayıs 1895 (7 Mayıs 1311) tarihli telgraf)

[58] BOA, A.MKT. MHM, 693/15 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 20 Mayıs 1895 (8 Mayıs 1311) tarihli telgraf)

mahsusa" ile Siirt Mutasarrıflığı ve Garzan Kaymakamlığı'na durumun yazıldığı ve olay mahalline merkezce de lüzumu miktar süvari gönderildiği dile getirilmiştir.

Diyarbakır ve Bitlis vilayetinin arasındaki bir bölgede meydana gelen bu olayın ayrıntıları Diyarbakır Kumandanlığı'nın, IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderdiği 19 Mayıs 1895 tarihli tahriratta ayrıntılı bir şekilde dile getirilmiştir. Buna göre, yanlarında dört yüz lira olduğu halde Sason'a gitmek üzere Halep'ten Diyarbakır'a gelen ve elli beş Ermeni'den oluşan bir kervan, Diyarbakır'da mola verdiğinde yol güzergâhlarındaki aşiretlerin tasallutundan muhafaza etmek ve kendilerini salimen memleketlerine yetiştirmek için bir kılavuza ihtiyaç duymuştur.

Bu sırada aslen Bitlisli olduğu halde Diyarbakır'a sürgün edilen Sasonlu Sapan adındaki bir kişi, Beşiri nahiyesinin Tercil (Zercil) köyü ahalisinden olup, nahiyesinde bir takım uygunsuz tavır ve hareketlerinden dolayı vilayet merkezine sürgün edilen Havi İbrahim'i, kervana kılavuzluk etmesi için kervancılarla yetmiş mecidiye karşılığında anlaşır. Sasonlu Sapan, yetmiş mecidiyenin on mecidiyesini kendisine ayırarak geri kalanını Havi İbrahim'e verir. Havi İbrahim, yanında birkaç avenesi olduğu halde bu Ermenileri Diyarbakır'dan dokuz saat mesafede bulunan Tercil karyesine kadar götürür. Kendisi Beşiri nahiyesine gitmekten men olduğu için Tecil karyesinde avenesinden birilerini kervanı götürmek özere görevlendirir.

Görevlendirilen bu kişiler ise, irtikâp etmiş oldukları birkaç cinayet ve katl maddesinden dolayı zanlı olup haklarında mahkeme mezekkeresi sadır olmuş olduğu halde henüz hükümetçe yakalanamamış olan ve o havalide icra-yı şer ve şekavetten geri durmamış olan biraderleri Zerko ve Muhammed Ali'den başkası değildir. Biraderleri Zerko ve Muhammet Ali yanlarına yirmi kadar Kürt alarak Ermenilerle beraber Beşiri hududunu geçerler. Bu arada Havi İbrahim ve biraderlerinin Ermenilerden para alarak kılavuzluk yaptıkları her nasılsa daha önceden Reşkotan aşireti tarafından duyulur. Para karşılığında Ermeni kervanına kılavuzluk yapılması ve bu kişilerin kendi topraklarından geçmesi Reşkotan aşireti mensuplarının çok ağırına gider.

Reşkotan aşireti mensupları, bunun üzerine kervanı takip ederek, kendi nahiyelerine ulaştıklarında onların güzergâhların çıkarak Zerko, Muhammed Ali ve avenesine hitaben, "s*iz böyle para alarak bizim toprağımızdan adam geçiremezsiziniz. Güya biz herkese tasallut ederiz ve buna da siz meydan vermezsiniz" g*ibi sözler söyleyerek bu duruma razı olamayacaklarını söylerler. Bunun üzerine kervan muhafızı olan Zerko ve avenesi ile Reşkotan aşireti mensupları arasında tartışma başlar. Giderek

şiddetlenen tartışmada, silah kullanılmaması nedeniyle yalnız muhafızlardan üç dört kişi başlarından aldıkları sopa ve darplarla yaralanır.

Meydana gelen kavgada yaralanan muhafızlar içerisinde Havi İbrahim'in köyünde çerçilik yapan ve Ermeni milletinden olan Mıgırdıç da bulunmaktaydı. Reşkotan aşireti mensuplarına karşı mukavemet edemeyen Zerko ve avenesi kılavuzluk görevini Reşkotan aşiretine bırakmak zorunda kalır. Bunun üzerine Reşkotan aşireti mensupları, kervanın Sason'a götürülmesi karşılığında Ermenilerle iki yüz mecidiyeye anlaşır.

Bu sefer bu durumdan haberdar olan Sasonlu Genco, kervan halkını Reşkotanlılardan kurtarmak üzere otuz kadar Kürt ile beraber gelerek Reşkotan aşiretinin almış olduğu iki yüz mecidiyenin ellisini ele geçirir ve kervan ile yola devam eder. Bu defa da Bekiran aşireti, kervanın güzergâhına çıkarak Ermenilerden para talep eder ve on mecidiye alır. Bunu müteakiben güzergâhlarına çıkan Mutki aşiretine de sekiz mecidiye ödeyen Ermeniler, bu şekilde Sason'a ulaşır[59].

Bu konuda Bitlis Vali Vekili Ömer Bey'in, 24 Mart 1895'de Sadaret Makamı'na gönderdiği telgrafta ise olay şöyle ifade edilir; Sasonlu elli beş Ermeni'den oluşan kervan Diyarbakır Alaybeyinin bilgisi dâhilinde, Beşiri nahiyesinin Tercil karyesinden Zerkoyun İbrahim tarafından doksan mecidiye ücretle kılavuzluk görevini kabul eder. Yolda Reşkotanlı Mostokadoğlu ve avanesi kervandan para almak amacıyla kervanı durdurur. Bunun üzerine Zerko, kervanı Reşkotanlılara teslim etmek zorunda kalır. Reşkotanlılar, kervanı Sason'a götürmek karşılığında yüz yirmi mecidiye alır.

Reşkotanlılar, kervanı iki gün muhafaza eden ederek Yarınç karyesine kadar götürür. Reşkotanlıların kervanı götürdüğünden haberdar olan ve Reşkotan aşireti ile husumeti içerisinde bulunan Garzanlı Şaki Hacı Sadi oğlu Maho, Sason ağalarından Genco ile birlikte kervanı Reşkotan aşireti mensuplarından alarak Sason'a ulaştırır. Genco'nun, Reşkotanlılara bu yolda vukua gelen galebesinden dolayı galeyana gelen Bekiranlılar, Sason hududuna kadar gelmiş iseler de Genco'nun ricası ve biraz da para vermesiyle geri döner[60].

Bitlis Vilayeti'nden 29 Mayıs 1895'de Sadaret Makamı'na gönderilen telgrafta ise salimen Sason'a ulaşan Ermenilerin, yanlarına verilen zabitlerle köylerine

---

[59] BOA, DH. MKT, 411/50 (Diyarbakır Kumandanlığı'ndan IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderilen 19 Mayıs 1895 (7 Mayıs 1311) tarihli tahrirat)

[60] BOA, A.MKT. MHM, 693/15 (Bitlis Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 24 Mart 1895 (12 Mart 1311) tarihli telgraf)

ulaştırıldığı, bildirilmştir[61]. Bu konuda Diyarbakır Jandarma Kumandanlığı tarafından hazırlanan ve 19 Mayıs 1895'de IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderilen bir rapor, Seraskerlik Makamı tarafından 29 Temmuz 1895'de Padişaha arz edilmiştir[62]. Bu gelişmeler nedeniyle Diyarbakır vilayetine gönderilen 3 Ağustos 1895 tarihli tahriratta, bundan böyle aşiretlerin para karşılığında kervanlara kılavuzluk edilmesine meydan verilmemesi ve vilayette gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir[63].

Diyarbakır Jandarma Komutanlığı'nın IV. Ordu Müşiriyeti'ne sunduğu söz konusu raporda, hadisenin idari ve güvenlik boyutuyla alakalı bilgiler ve değerlendirmeler yer almıştır. Bu dönemde Diyarbakır-Bitlis arasındaki bölgenin güvenliğini tehdit eden aşiretlerle ilgili raporda şu ifadelere yer verilmiştir; Diyarbakır ile Bitlis vilayetleri arasındaki bu bölge genellikle "*Ekrad-ı dağiyeden*" (azgın) müteşekkildir. Bunların cevlangahları (hareket alanları) Reşkotan ve civarı olmuştur. Bunlar birçok aşirete ayrılmıştır.

Bunların ekserisi 1889 senesinde Siirt Mutasarrıflığı tarafından İrade-i Seniyye ile iskân ettirilmiştir. O tarihte bölgenin asayişini muhafaza etmek ve aşiretlerin uygunsuzluklarına mahal ve meydan vermemek için Zilan karyesinde bir bölük askerin konuşlanabileceği bir bina inşa ettirilmiş ve bir teğmen refakatinde on, on beş jandarma bırakılmıştı. Bu suretle bu havalinin asayiş ve emniyeti sağlanmıştır. Bu tarihten bir süre sonra bölgenin güvenlik ve emniyetine özen gösterilmemiş ve Zilan karyesinde yapılan bina yıkılmıştır.

Bitlis vilayetinin teşkili sırasında, vilayet merkezinin çevre ile olan münasebeti, ahalinin sosyal ve kültürel durumu ile geçim kaynaklarının birbirleri ile olan alakası nazar-ı dikkate alınmayarak, aşiretlerin bir kısmı Sason, Siirt ve Genç sancaklarına; bir kısmı da Diyarbakır vilayetine tabi Beşiri nahiyesine bağlanmıştır. Bu durum, bu tarihten sonra *"ihtilal-i asayişe*" sebep olagelmiştir. Çünkü söz konusu aşiretler arasında herhangi bir çekişme ve çatışma meydana geldiğinde, bağlı bulunduğu hükümetin sınırları dışına çıkarak, takip ve mesuliyetten kurtulmuştur. Böyle dönemlerde sancaklar arasında bir takım gereksiz yazışma ile vakit geçirilmiş ve esaslı bir iş görülememiştir.

---

[61] BOA, A.MKT. MHM, 693/15 (Bitlis Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 29 Mayıs 1895 (17 Mayıs) tarihli telgraf)

[62] BOA, DH. MKT, 411/50 (Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'nden 29 Temmuz 1895 (17 Temmuz 1311) tarihinde Padişaha sunulan tahrirat)

[63] BOA, BOA, DH. MKT, 411/50 (Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 3 Ağustos 1895 (22 Temmuz 1311) tarihli takrir)

İki vilayet arasındaki bu denetimsiz aşiretlerin kontrol altına alınması için, idari yapıda yeni bir düzenlemenin yapılması gerektiği, raporun sonunda öneri olarak sunulmuştur; "*Buralarca nevahilerin kazalara, kazaların livalara olan irtibatınca bir münasebat-ı tabiyede ve mukteziyada gözetilerek esaslı surette ta'dil ve teşkil ve bu sancak mutasarrıflıklarına ahval ve ihtiyacat-ı mahaliyeye vakıf ve muktedir memurlar tayiniyle beraber münasib bir mahal ve mevki de de mikdar-ı kâfi asker-i şahane veya jandarma ikamesi idame-i asayişe ve temin-i refah ve istirahat-i ahaliye hayli müdahili olacağı varid-i hazır olmağla*"[64].

2.2.4.2. Kürtlerin Ermenileri Katledeceği Şayiası

Mardin, Silvan, Ergani ve Diyarbakır etrafındaki Kürtlerin, Ermeni köylerine hücum ederek, katliama cüret ettikleri ve tüm Hıristiyanların ortadan kaldırılması için hükümetten emir aldıklarını alenen söyledikleri ve memuriyet-i mahalliyenin göstermekte oldukları ataletin bu iddiaları teyit eder göründüğü iddiası Fransa Sefareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen tahriratta yer alan iddialardan birisidir. Buna göre, Diyarbakır vilayetinde, emniyetsizliğin son derece fazla olduğu ve bu nedenle Ermenilerin köylerinden dışarıya çıkmaya cesaret edemedikleri dile getirilmiştir.

İddialarla ilgili ciddi ve sağlıklı bir araştırma yapan Diyarbakır Kumandanlığı, IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderdiği 19 Mayıs 1895 tarihli raporunda bu iddia ile ilgili olarak şu ifadelere yer vermiştir: "*Bu cihet, Ermenilerin kendi ihtiraatındandır (yoktan meydana getirilen şeyler). Bu havali Ekradından öyle fesad fikirler olduğu zannedilemiyor. Şehir, kasaba ve köylerde bulunan Hıristiyanları kendi kar ü kesblerinden (geçim yolu) men' edecek bir hal ve hareket his ve istima' (işitme) edilmemiştir*".

Kürtlerin, Ermenilere yönelik herhangi bir saldırısının ve böyle bir düşüncesinin mevcut olmadığı belirtilen bu raporda, bu iddiaya sebebiyet verdiği düşünülen bir olay şöyle ifade edilmiştir. Silvan kazasındaki Ermeniler, 7 Nisan 1895 Pazar günü kaza kaymakamı vekâletinde bulunan hâkim ile bazı zevata müracaat ederek, "*Meyyafarkin (Silvan) dağına bir hayli Ekrad'ın tecemmü' (toplanma) ettiklerini beyan ve güya hükümetten almış oldukları emir üzerine bu akşam üzerlerine bi'l hücum, bi'l cümle*

[64] BOA, DH. MKT, 411/50 (Diyarbakır Kumandanlığı'ndan IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderilen 19 Mayıs 1895 (7 Mayıs 1311) tarihli tahrirat)

Hıristiyanları katl ve i'dam edeceklerini" söylemeleri üzerine, Ermenilerin kaygılarını dikkate alana kaza yetkilileri, olayın sıhhat derecesini öğrenmek için bir asker göndermiştir.

Meyyafarikin dağına gönderilen asker, Bekiran aşiretinden yedi sekiz kişinin orada mevcut olduğunu görmüş ve neden orada beklediklerini sormuştur. Orada bulunan Bekiran aşireti mensupları, "*Badikan aşiretinin kendilerinden bir hayvan alınmış olduğunu ve aşiret-i mezkure efradının bazılarının bugün pazara pirinç götürmüş olduklarından mağsup hayvanın ahz ve istirdadı zımnında avdetlerine muntazır bulunduklarını*" askere söylemiştir. Gönderilen askerin durumu kaza yetkililerine bildirmesi üzerine, bu sefer birkaç asker gönderilerek, Meyyafarikin dağında bekleyen Bekiran aşireti mensupları oradan uzaklaştırılmıştır.

Raporun devamında, asılsız kaygı ve iddialarla vilayette husumet oluşturma çabasında olan gayrimüslimlerle ilgili şu değerlendirme yapılmıştır: "*Hıristiyanlar, asla kendilerine müteallik ve münasebet olmayan ve hiçbir suretle gadr ve zararlarını mucip bulunmayan ve daha bu gibi halleri ser-rişte (delil) ederek bi esasi bir takım telaşa kalkışmaları fikr-i batıllarının revacına esasi ittihaz eylemiş olmaları hasebiyle bu hususiyede bila lüzum iltizam ederek efkâr-ı fesadeleri nokta-i nazarında işe ehemmiyet vermeleri istimad olunamaz*"[65].

Diyarbakır Vali Vekili Enis Paşa tarafından 20 Mayıs 1895'de Sadaret Makamı'na gönderilen telgrafta, Mardin, Silvan, Ergani ve Diyarbakır şehri etrafında Kürtlerin tüm Hıristiyanları katletmek için hükümetten emir aldıklarını yöndeki söylemleri, "*akıl ve hikmet haricinde*" değerlendirilmiştir. Mahalli hükümet ve memurların vilayette emniyetsizliğin sebebi olarak görülmesini "*bedhahlık eseri*" olarak değerlendiren Enis Paşa, her vilayette zaman zaman meydana gelen bir takım gasp ve yaralama suçlarının Diyarbakır'da da meydana geldiğini ancak suça bulaşan kişilerin hükümet tarafından tutuklanarak, cezalandırıldıklarını belirtmiştir[66]. Fransız Sefareti'nin, vilayette olduğu iddia edilen bu olayların, Enis Paşa'nın iktidarsızlığından kaynaklandığı yönündeki suçlamayı ise Jandarman Kumandanı kabul etmemiş ve şu

[65] BOA, DH. MKT, 411/50 (Diyarbakır Kumandanlığı'ndan IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderilen 19 Mayıs 1895 (7 Mayıs 1311) tarihli tahrirat)
[66] BOA, A.MKT. MHM, 693/15 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 20 Mayıs 1895 (8 Mayıs 1311) tarihli telgraf)

değerlendirmede bulunmuştur: " *Şimdilik Enis Paşa'nın âdem-i iktidarını ima eder bir hal yoktur*"[67] .

2.2.4.3. Ermeni Mahkûmların Darp Edilmesi

Diyarbakır hapishanesinde politika suçuyla tutuklu bulunan üç Ermeni'nin darp olunarak canlarını tehlikede hissettikleri, bunların aileleri tarafından vilayete verilen şikâyet dilekçelerinin dikkate alınmadığı ve şikâyetçilerin hapis ile tehdit edildiği hususu Fransa Sefareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen tahriratta yer alan iddialardan bir diğeridir. İddia üzerine yapılan tahkikat raporunda, öncelikle hapishanede mahkûm olan üç kişinin siyasi nedenlerden dolayı değil de hırsızlık ve gasp suçundan dolayı mahkûm oldukları ve üç yıl hapis cezası aldıkları görülmüştür. Hapishanede koğuş hizmetçiliği yapan ve Müslüman olan Ceyo ile politika suçuyla mahkûm olan Sivaslı Artin arasında yüz dirhem kıyılmış tütün nedeniyle tartışma olursa da memuriyet ve nöbetçiler hemen müdahale ederek, herhangi bir darp ve yaralama olmadan olayı yatıştırmıştır. Hapishanedeki tartışmanın bu şekilde geliştiği ve aralarında Midyatlı Şemon'un da bulunduğu mahkûmlar tarafından ifade edilmiştir.

Kendilerini her fırsatta mağdur ve mazlum göstererek gereksiz korkular ve asılsız iddialar peşinde koşan Ermeniler, bu şekildeki önemsiz bir tartışmayı esas alarak *"güya kendilerine her vakit darp, vesair suretlerde eza ve cefa edilmekte olduğunu"* belirten bir dilekçe tanzim ederek vilayete takdim etmiştir. Vilayete sunulan şikâyet dilekçenin, kalpazanlık suçundan mahkûm olan Tüccar Oseb'in biraderi tarafından verildiği anlaşılmıştır. Bu konuda "*icra olunan tahkikat, vaka'nın hilaf-ı hakikattan ibaret olduğunu resmen tahakkuk*" etmiş ise de bundan sonra bu gibi şikâyetlerin meydana gelmemesi için, Vilayet'in onayı ile bu üç şahıs için diğer bir koğuş tertip edilerek mahkumiyetlerinin tamamlanmasına kadar orada kalmaları kararlaştırılmıştır[68].

2.2.4.4. Siverek Sancağı'nda Karışıklık Olacağı Korkusu

Fransa Sefareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen tahriratta, Siverek sancağına bağlı köylerde galeyanın mevcut olduğu, şayet ciddi tedbirler alınmazsa vahim karışıklıkların çıkacağından endişe duyulduğu ileri sürülmüştür. Diyarbakır Vali

[67] BOA, DH. MKT, 411/50 (Diyarbakır Kumandanlığı'ndan IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderilen 19 Mayıs 1895 (7 Mayıs 1311) tarihli tahrirat)

[68] BOA, DH. MKT, 411/50 (Diyarbakır Kumandanlığı'ndan IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderilen 19 Mayıs 1895 (7 Mayıs 1311) tarihli tahrirat)

Vekili Enis Paşa, 20 Mayıs 1895'de Sadaret Makamı'na gönderdiği telgrafta, Siverek kazasının köylerinde "*heyecan-ı efkâr mevcut hiçbir halin olmadığı ve bu yöndeki herhangi bir iddia ve olayın vilayetçe duyulmadığı"* ifade edilmekle beraber, bu iddiadan kastın şu sıralar vilayet hududuna saldırıda bulunan Şammar aşiretiyle, Yenişehir nahiyesindeki Milli aşiretinin öteden beri var olan husumetinin olabileceği ancak bu aşiretlerin köy ve kasaba halkına özellikle de Hıristiyanlara yönelik bir tecavüzünün olmadığı, hükümetçe alınan tedbir üzerine söz konusu aşiretlerin birbirlerine zarar vermeksizin def edildikleri belirtilmiştir[69].

Bu dönemde Siverek Ermenilerine yönelik kötü muamele yapıldığı yönünde iddiaların ileri sürülmesi üzerine Dâhiliye Nezareti konu ile ilgili olarak esaslı araştırmalar yapmasını vilayetten talep etmiştir. Bunun üzerine Vali Vekili Enis Paşa 3 Ağustos 1895'de Nezarete gönderdiği cevabi yazısında, Ermeniler hakkında "*muamele-i tahkiriye vuku'unun katiyyen aslı olmadığı ve teba-i şahaneden her ferdin hukuku mütesavviyen muhafaza edilmekte olduğunu*" Siverek kaymakamlığından alınan yazıya istinaden bildirmiş ve bu tür dedikoduların asılsız olduğunu belirtmiştir[70].

2.2.5. Ermeni Piskoposunun Kışkırtmaları ve Palu Ermenilerinin Faaliyetleri

Diyarbakır vilayetinde meydana gelen 1895 olayları öncesinde ilk hareketliliğin Eylül ayı ortalarında başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 15 Eylül 1895 tarihli telgrafta; **"***v**azife-i ruhaniye*" ifasıyla merkez vilayete bağlı Lice ve Silvan kazalarında bulunan ve Ermeni köylerini gezmekte olan Diyarbakır Ermeni Piskoposu Hezakil Efendi'nin, Ermeni köylülerine yaptığı seyahatleri sırasında, onları hükümetin icraatları aleyhinde şikâyete teşvik ettiği ve hatta bazı asılsız iddialarda bulunarak, bu iddiaları Patrikhaneye bildirilmelerini istediği dile getirilmektedir.

Bu gelişmeler üzerine Silvan Kaymakamlığı'ndan, Diyarbakır vilayetine gönderilen yazıda, Ermeni piskoposunun bu davranışları nedeniyle hareketlerinin takip edildiği ve postaneye bu konuda herhangi bir evrakın verilmesi halinde durumun

---

[69] BOA, DH. MKT, 411/50 (Diyarbakır Kumandanlığı'ndan IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderilen 19 Mayıs 1895 (7 Mayıs 1311) tarihli tahrirat)

[70] BOA, DH. MKT, 417/77 (Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 3 Ağustos 1895 (22 Temmuz 1311) tarihli telgraf)

bildirileceği ifade edilmiştir[71]. Bu konuda Dâhiliye Nezareti'nden, Adliye ve Mezahib Nezareti'ne gönderilen 23 Eylül 1895 tarihli takrirde; Ermeni Piskoposunun, Lice ve Silvan kazalarında hükümet aleyhine konuşmalar yapmasının ve halkı asılsız iddialarla hükümete karşı tahrik etmesinin mahzurları anlatılmış, ayrıca söz konusu piskoposun bu davranışlarının memuriyet sıfatı ile bağdaşmayacağı ve tehlikeli sonuçlara neden olacağı dile getirilmiştir[72].

Ermeni Piskoposu Hezakil Efendi'nin vilayete bağlı bazı yerleri ziyaret ettiği ve Ermenileri Müslümanlara karşı tahrik ettiği bu günlerde vilayete bağlı Palu kazasının Yeniköy karyesinde bulunan Ermeniler, bazı Müslümanların mutasarrıf olduğu arazileri ellerinden almak için hanelerine saldırı ve tehditlerde bulunarak arazilerini gasp etmişlerdir. Bununla birlikte Ermeni memurlar ve bazı zorbalar da arazileri gasp edilen ve bu konuda Atabe-i Ulya'ya (Padişaha) telgraf çekmek isteyen mutazarrır kişilerin telgraf çekmesine engel olmuştur. Palulu Hacı Tahirbeyzade Şükrü imzasıyla Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen bir telgrafta, Ermenilerin yaptığı bu zulümlerin engellenmesi ve mağduriyetlerinin giderilmesi istenmiştir[73].

2.2.6. Dükkânların Kapatılması, Kilise Toplantıları ve Yoğun Tartışmalar

5 Ekim 1895 günü Diyarbakır Ermeni kilisesinde vakitli vakitsiz çalınmaya ve Ermeniler kiliselerde toplanmaya başlamıştır. Alışılmışın dışında cereyan eden bu gelişme üzerine durumun ciddiyetini anlayan ve "*fikr-i fesada mebni olduğunu*" düşünen Vilayet, gerekli tedbirleri almış ve mevcut heyecanın neden kaynaklandığını araştırmak için de ilgili birimlere tahkikat emri vermiştir.

Aynı gün Sadaret'e gönderilen şifreli telgrafta, alınan tedbirler üzerine hiçbir olay meydana gelmeden toplanan Ermenilerin dağıtıldığı, benzer bir hadise yaşanmaması için de her türlü ihtiyati tedbirlerin alındığı ifade edilirken; kilise çanlarının çalınması, Ermenilerin toplanması ve din adamları arasındaki yoğun ve sert tartışmaların nedeni "*keşişler arasındaki kişisel meseleler*" olarak tanımlanmış ve Keşiş Kivork'un aynı gün bu konuda Patrikhaneye çektiği telgraf örnek gösterilmiştir[74].

---

[71] DH. MKT, 432/23 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Eylül 1895 (3 Eylül 1311) tarihli telgraf)

[72] DH. MKT, 432/23 (Dâhiliye Nezareti'nden Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen 23 Eylül 1895 (11 Eylül 1311) tarihli tezkire)

[73] BOA, Y.PRK. BŞK, 43/22 (Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'nden Padişah'a sunulan 19 Eylül 1895 (7 Eylül 1311) tarihli ariza)

[74] BOA, Y.A.HUS, 337/70 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 6 Ekim 1895 (24 Eylül 1311) tarihli telgraf)

Bu gelişmelerden bir gün sonra, Diyarbakır Vali Vekili Enis Paşa tarafından, Sadaret'e gönderilen başka bir şifreli telgrafta, Ermenilerin fesat faaliyetler içerisinde olduğu şöyle ifade edilmektedir: "*Dün akşamdan beri Diyarbakır'ın Ermeni kilisesinde vakitli vakitsiz çan çalınarak efrad-ı millet kiliseye celb edilmekte ve henüz makasıd-ı ictima' tahakkuk etmemiş ise de bir fikri fesada mebni olduğu da his olunmakta olduğundan tedabir-i hakimane ve tahkikat-ı lâzımeye teşebbüs edilmekle neticesi arz olunur*"[75].

Aynı tarihli telgrafa zeyl olarak gönderilen yazıda, alınan tedbirler üzerine hiç bir hadisenin meydana gelmediği, toplanan kişilerin dağıldığı dile getirilmiştir[76]. Diyarbakır vilayetinden aynı günde Sadaret'e gönderilen bu iki telgraf, 7 Ekim 1895 tarihinde Padişah'a arz edilerek, gelişmelerin seyri ifade edilmiştir[77].

Diyarbakır Kumandanlığı'ndan Erzincan'da bulunan IV. Orduyu Hümayun Müşiri Zeki Paşa'ya gönderilen 7 Ekim 1895 tarihli şifreli telgrafta, "*Diyarbakır Ermeni Keldani-i Kadim Ermenilerinin kilise ve dükkânlarını kapayarak, kiliselerinde gece gündüz ictima' ve müşavere icra olunduğu müteakip eyyam-ı mahsusada bile kiliseleri küşad ve icra-i ayin etmedikleri*" dile getirilmiştir. Hal böyle olmakla birlikte Diyarbakır Kumandanlığı'nın bu telgrafının devamında, Ermeniler arasında zuhur eden heyecan ve taşkınlığın nedenlerine dair farklı bilgiler yer almıştır. Buna göre, bir memur gönderilerek Ermenilerin bu tutumunun nedeni sorulmuştur. Ermenilerden alınan cevapta, "*Enis Paşa'nın uhdesine verilen vilayet valiliğinden dolayı, atabe-i ulyaya arz-ı teşekkürü havi yazılan mazbatayı ahval-i milliyeden haberdar olmayan ve rey'-i istihsal etmeyen babaların dahi mazbatayı mühürlemelerinin sebebiyet verdiği*" ifade edilmiştir[78].

Bu bilgiler dikkate alındığında uzun süredir vekâleten vilayet valiliğini idare eden Enis Paşa'nın asaleten vilayete atanması ve bunun sonucunda geleneksel bir uygulama olan "*Teşekkür Mektubu*"na bazı Ermeni ruhanilerinin de imza koyması Ermenilerin bir kısmı üzerinde olumsuz bir etki oluşturmuş ve huzursuzluğa neden olmuştur. Enis Paşa, 9 Ekim 1895 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta,

---

[75] BOA, Y.A. HUS, 337/70 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 6 Ekim 1895 (24 Eylül 1311) tarihli şifreli telgraf)
[76] BOA, Y.A. HUS, 337/70 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 6 Ekim 1895 (24 Eylül 1311) tarihli şifreli telgraf)
[77] BOA, Y.A. HUS, 337/70 (Sadaretten Padişah'a arz edilen 7 Ekim 1895 (25 Eylül 1311) tarihli ariza)
[78] BOA, A. MKT. MHM,636/1 (Diyarbakır Kumandanlığının IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderdiği 7 Ekim 1895 (25 Eylül 1311) tarihli telgraf)

vilayet dışında bulunan Ermeni Piskoposunun dün döndüğünü, Ermenilerin tekrar dükkânlarının kapatarak kiliselerde toplanmaya başladıklarını ancak bu gün dükkânların açık olduğunu, herkesin işiyle iştigal etmesinden dolayı hâlihazırda vilayette sükûnun hâsıl olduğu, dile getirmiştir[79].

Diyarbakır Redif Livalığı'nın IV. Ordu'ya gönderdiği telgrafta, Ermeni ruhanileri arasındaki hareketliliğin devam ettiği görülmektedir. Nitekim IV. Ordu Müşiriyeti'nden Seraskerlik Makamı'na gönderilen ve Diyarbakır Redif Livalığının telgrafına dayanarak aktarılan aynı tarihli yazıda, Diyarbakır'da Ermenilerin eskiden beri olduğu gibi dükkânlarını açmayıp kiliselerde toplandıkları ve hararetli konuşmalar yaptıkları ancak muhtemel bir olay olması ihtimaline karşı "*asakir-i şahane*"nin lazım gelen mahallere sevk edildiği belirtilmektedir[80].

Ermeni ruhanileri arasındaki kişisel meseleler gibi yansıyan ve bir haftaya yakın süren bu tartışmaların büyük bir yoğunluk kazandığı ve hatta mahiyet değiştirdiği bundan birkaç gün sonra açıkça görülecektir. Serasker Rıza tarafından 13 Ekim 1895 tarihinde Babıâli'ye sunulan ve IV. Ordu Müşiriyeti'nin telgrafına dayandırılan bir takrirde, Diyarbakır Ermenilerinin dün ve evvelkisi gün dükkânlarını açmadığı ve ayinlerini icra etmedikleri vurgulanmakla birlikte, vilayette sükûnun mevcut olduğu ancak her vakitten ziyade dikkatli davranıldığı, ifade edilmektedir[81].

2.2.7. Enis Paşa'nın Diyarbakır Valiliğine Atanması

Sırrı Paşa'nın Diyarbakır valiliğinden ayrılmasından sonra daha önce Mardin Mutasarrıflığı yapan Enis Paşa, Diyarbakır valiliğine vekâleten görevlendirilmişti. Şubat/Mart döneminden itibaren Diyarbakır valiliğini sürdüren Enis Paşa'nın Ekim ayının ilk günlerinde asaleten bu göreve atandığı görülmektedir. Nitekim Ekim ayının ilk haftası boyunca meydana gelen bu gerginliklerin Enis Paşa'nın vilayete asaleten atanmasından kaynaklandığı Diyarbakır Kumandanlığı'nın 7 Ekim 1895 tarihli şifreli telgrafında dile getirilmiştir[82]. Hal böyle olmakla birlikte, Mustafa Akif Tütenk, Enis

[79] BOA, DH. MKT, 2070/68 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Ekim 1895 (27 Eylül 1311) tarihli telgraf)
[80] BOA, Y.Mtv, 129/132 (Seraskerlik Makamı'ndan Padişaha sunulan 10 Ekim 1895 (28 Eylül 1311) tarihli yazı)
[81] BOA, Y. Mtv, 129/154 (Seraskerlik Makamı'ndan Sadaret'e sunulan 13 Ekim 1895 (1 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)
[82] BOA, A. MKT. MHM,636/1 (Diyarbakır Kumandanlığı'nın IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderdiği 7 Ekim 1895 (25 Eylül 1311) tarihli telgraf)

Paşa'nın valilik fermanının 31 Ekim 1895 Perşembe günü okunduğunu ifade etmiştir[83]. Bu durumda Enis Paşa'nın vilayet valiliğine atanmasına ilişkin fermanın bir ay sonra vilayete ulaştığı düşünülmektedir.

Uzun süre vekâleten idare edilen Diyarbakır'a Enis Paşa'nın asaleten atanması üzerine, şehrin önde gelen Müslim ve gayrimüslim ruhanileri ile önde gelenleri Padişah'a "*teşekkür mektubu*" yazarak bundan dolayı memnuiyetlerini dile getirmişlerdi. Bu durum Osmanlı Devleti'nde öteden beri süre gelen bir uygulamaydı. Ancak Enis Paşa'nın Diyarbakır valiliğine atanmasını kendi emelleri için bir engel gören Ermeni komitacıları, teşekkür mazbatasını imzalayan ruhaniler üzerinde baskı kurmaya, şehirde gerginlik çıkarmaya, Ermeni kilise ve dükkânlarını kapattırmaya, ayin ve törenleri engellemeye ve başta Fransız konsolosu olmak üzere konsolosları kendi emel ve hedefleri doğrultusunda yönlendirmeye ve şehirdeki sükûnet ve asayişi tehdit etmeye başladılar. Ermeni komitacıları, teşekkür mektubunu imzalayan ruhanileri ve önde gelenleri "*ahval-i milliyeden haberdar olmayan ve rey'-i istihsal etmeyen babalar"*[84] olarak değerlendirmiş ve onlar üzende baskı kurarak imzalarını geri almaya zorladılar.

Ekim ayının ilk haftalarında başlayan gerginlik ile ilgili olarak iki önemli raporda benzer ifadeler yer almaktadır. Bu raporlardan birisi Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp ikinci Feriki Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi'den oluşturulan ve olaylardan hemen sonra vilayete gönderilen tahkikat heyetinin hazırladığı 25 Ocak 1896 tarihli rapordur[85]. İkinci rapor ise İstanbul Sorgu Hâkimi Mehmed Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz ve Beyoğlu Sorgu Hâkimi Ohannes Torosyan'dan oluşan tahkikat heyeti tarafından 12 Eylül 1896 tarihinde tanzim edilmiştir. Bu raporlarda Ekim ayının ilk haftasında meydana gelen huzursuzluk özetle şöyle ifade edilmektedir;

"*Öteden beri Diyarbakır'da emniyet ve asayiş tam ve mükemmel olduğundan herkes iş ve gücü ile meşgul idi. Ermeniler yavaş yavaş davranış ve tutumlarını değiştirerek hükümete ve İslâmlara karşı yersiz ve küstahça davranışlarda bulunmaya başladılar. Geçen Eylül'ün*[86] *sonunda asayiş ve emniyet yine eskisi gibi tam ve*

[83] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 726
[84] BOA, A. MKT. MHM,636/1 (Diyarbakır Kumandanlığı'nın IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderdiği 7 Ekim 1895 (25 Eylül 1311) tarihli telgraf)
[85] BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7/8
[86] Bu dönemde Rumi takvim kullandığı için karışıklığın zuhur ettiği bu günler Eylül ayının son günleri olarak ifade edilmiştir. Miladi takvime göre Ekim ayının ilk günleridir.

mükemmel olmasından ötürü İslâmlarla Ermeniler birlikte hükümete ortak imzalı bir mazbata ile bir de telgraf göndermişlerdi. Kendi kötü niyetlerini uygulamak, karışıklık çıkarmak isteyen bazı Ermeniler bu mazbata ve telgraftan memnun olmadılar.

Komiteler, Ermenilerin ve diğer Hıristiyan milletlerin emniyet ve istirahatlarının bulunmadığı bahanesiyle ansızın dükkânlarını kapayıp kiliselerde toplandılar. Diğer Hıristiyan milletlerini de çeşitli tehdit ve kandırmalarla kendilerine uymalarını sağladıktan sonra üç gün üç gece sürekli olarak kiliselerinde çan çaldırarak umumî efkârda korku ve heyecan uyandırmaya çalıştılar. Böylece Diyarbakır'ı de Ermenistan'a katmak için yukarıda adı geçen mazbata ve telgrafı bütün ruhanî reislerine yalanlatıp kargaşalık çıkarma hazırlıklarına koyulmuşlardır"[87].

Bu raporlarda yer alan bilgiler isimsiz olarak tanzim edilen 11 Aralık 1895 tarihli bir fezlekede de aynı şekilde yer almaktadır[88].

Burada, Enis Paşa'nın valiliğe asaleten atanmasıyla ilgili herhangi bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, vilayette asayişin olmasından dolayı Müslim ve gayrimüslim önde gelenlerinin padişaha bir mazbata ve teşekkür mektubu yazıldığından bahsedilmiştir. Bu durum muhtemelen Enis Paşa'nın valiliğe atanması üzerine gerçekleşmiştir. Ermeni komitacıları gibi, Enis Paşa'nın asaleten bu göreve atanmasından en çok rahatsız olanlardan birisi de hiç şüphesiz bu dönemde komitacıların sözcülüğünü yapan Diyarbakır Fransız Konsolosu Gustave Meyrier olmuştur.

Konsolos Vekili Gustave Meyrier, Fransız Sefareti'ne gönderdiği raporlarda, Vali Enis Paşa'yı "*iktidarsızlıkla*" ve "*Ermeni karşıtlığı*" ile suçlamıştır. Bu dönemde Konsolos Gustave Meyrier'in bilgi kaynağı ve yönlendiricisi meydana gelen olaylarda aktif rol oynayacak olan Ermeni asıllı Kasapyan adlı kişidir. Bu nedenle Sefarete gönderilen konsolos raporlarında asılsız birçok iddia ve abartılmış bir konu vardır. Ancak buna rağmen dönemin anlaşılması açısında Meyrier'in raporları önemli bilgiler de sunmaktadır.

Komitacıların ve büyük ölçüde onların etkisinde olan konsolosların Enis Paşa'ya karşı olan tepkileri hiç şüphesiz siyasi bir anlam taşımaktadır. Bu konuda Enis Paşa'nın Ermeni komitacılarının faaliyetlerini yakından takip etmesinin ve Diyarbakır

[87] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e*, s. 293

[88] BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 11 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 1895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke)

vilayetinin, oluşturulması düşünülen Ermenistan'ın önemli bir merkezi olmasına yönelik aldığı tedbirlerin bu suçlamaların asıl sebebi olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Diyarbakır Fransız Konsolosu Vekili Meyrier'in telgrafına atfen Fransız Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 16 Ocak 1895 tarihli takrirde; Enis Paşa'nın Diyarbakır valiliğine asaleten atanmasına müteakiben Hıristiyan ahali tarafından Padişaha gönderilen teşekkür mektubu ve sonrasındaki gelişmelerle ilgili olarak çok farklı bilgilere yer verilmiştir. Buna göre; Enis Paşa valiliğe asaleten atanır atanmaz ilk icraat olarak "*atabe-i ulyaya arz-ı padişahîye arz-ı teşekkürü havi bir telgrafnameyi şehrin cemaat-i Hıristiyaniye-i rüesasına bi't tehdit icbar*" eylemiştir. Hıristiyan rüesasına yapılan bu tehdit ve taarruz üzerine Hıristiyan ahali de galeyana gelerek bu durumu protesto etmiş ve telgrafnameler tertip ederek mensup oldukları patrikhanelere çekmiştir.

Bunun üzerine teşekkür mazbatasını imzalayan piskoposlar da Vali Enis Paşa'nın kendilerini nasıl zorladığını içeren bir telgrafı Patrikhaneye göndermek istemişler ancak Osmanlı memurları Hıristiyanlar tarafından Patrikhaneye çekilen telgraflara el koyarak, durumun Patrikhaneye ulaştırılmasına engel olmuşlardır. Osmanlı memurlarının bu tarafgir tutumu Hıristiyan ahaliyi daha da üzmüş ve tahrik etmiştir. Fransız Sefiri, 24 Ekim 1895'de Sadaret'e yaptığı tebligat üzerine, postanede el konulan telgrafların Patrikhaneye gönderildiğini ve bu konudaki gayret ve girişimleri neticesinde Hıristiyan cemaatini "*teskin-i ezhana*" muvaffak olduğunu ifade etmiştir[89].

Bu konuda gerek Vali Enis Paşa'nın Sadaret'e ve Dâhiliye Nezaretine çektiği şifreli telgraflar ve gerekse de Jandarma Komutanlığı'nın IV. Ordu Müşiriyeti'ne çektiği telgraflarda, Fransız Konsolosu Meyrier'in iddialarını doğrulayacak herhangi bir bilgi ve karineye rastlamak mümkün değildir. Kaldı ki Osmanlı Devleti'nde valiliğe atanma şartı, gayrimüslim ruhanilerinin ve önde gelenlerinin teşekkür mektubuna bağlı değildir. Dolayısıyla Enis Paşa'nın valiliğe atandıktan sonra, baskı ve telkinle, gayrimüslim ruhanileri "*teşekkür mektubu*"nu imzalamaya zorlaması pek makul gözükmemektedir.

Ermenilerin ve Fransız Konsolosluğunun iddialarının aksine, vilayette Ermenilerin güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir olay veya gelişme mevcut değilken, ortamı geren ve gereksiz yere kargaşalık çıkarmaya çalışanlar Ermeni

[89] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 24 Ekim 1895 (12 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli tezkire)

komitacılarıdır. Nitekim teşekkür mektubunu imzalayan Ermeni ruhanilerine yönelen baskı tüm Hıristiyanlar üzerinde hissedilmeye başlamıştır. Dükkânları kapattırılan Hıristiyanlar, aralıksız çalan çanlarla kiliselere çağrılmış ve politik tartışmaların içerisine çekilmeye çalışılmıştır. 5 Ekim 1895 günü başlayan ve aralıklı olarak 11 Ekim tarihine kadar devam eden gerginliklerde alınan tedbir neticesinde herhangi bir olay olmamıştır. Hiç şüphesiz bunda Müslüman ahalinin sağduyulu davranması da önemlidir.

2.2.8. Tahriklere Karşı Güvenlik Kuvvetlerinin Takviye Edilmesi

5 Ekim günü başlayan ve yaklaşık bir hafta devam eden bu hareketlilik üzerine askeri ve mülki amirlerin müteyakkız davranmaları merkezden gelen talimatlarda ısrarla vurgulanmıştır[90]. Bu kapsamda Ermenilerin vilayette karışıklık çıkarmaması ve vilayetin asayişinin temini için şehir merkezine jandarma sevk edilmesi için Vilayet Meclis İdaresi tarafından bir takım tedbirler alınmıştır. Nitekim 8 Ekim 1895 tarihinde IV. Ordu Müşiriyeti'ne gönderilen takrirde, Vilayet Meclis İdaresi tarafından alınan karar şöyledir; "*Ermenilerin ahval-i fesadiyelerine karşı alınan emniyet tedbirlerine yardımcı olmak amacıyla derun-ı şehirde lazım gelen noktalara 400 nefer jandarmanın sevk edilmesi ve sevk edilen Asakir-i Şahane'ye karşı Ermeni erbab-ı müfsidatı tarafından silah kullanılması halinde jandarmanın da mukabele-i bil misl etmesi"* kararlaştırılmıştır[91].

Bu konuda IV. Ordu Müşiriyeti, Diyarbakır Kumandalığı tarafından gönderilen iki kıt'a telgrafı 8 Ekim 1895'de Seraskerlik Makamı'na sunarak, Diyarbakır kasabasına sevk ve istihdam edilen dört yüz askerin durumu ile ilgili gerekli iznin ve onayın verilmesini talep etmiştir. Serasker Rıza Paşa 9 Ekim 1895 tarihli tezkiresinde ordu komutanlıklarını müteyakkız olmaları yönünde uyarmıştır. Buna göre; Ermenilerin yoğun olduğu yerlerde herhangi bir "*harekât-ı muzırra*"ya meydan bırakılmaması ısrarla vurgulanmıştır. Ermenilerin isyan fikriyle hükümete ve zabıtaya karşı silahlı bir isyana girişmesi halinde öncelikle polis ve jandarmanın gereken tedbiri alması ve sükûneti sağlaması istenmiştir.

Bu konuda asker ve jandarmanın yetersiz olması halinde "*asakir-i nizamiye*"nin yardımıyla huzursuzluğun engellenmesi, şayet Ermeniler "*âdem-i itaat vuku'-i*

[90] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e,* s. 293
[91] BOA, A. MKT. MHM,636/1 (IV. Ordu Müşiriyeti'nden Seraskerlik Makamı'na gönderilen 8 Ekim 1895 (26 Eylül 1311) tarihli)

münasebete ve askeriyeye teşhir-i silaha cesaret edecek olurlar ise kanun dairesinde bi'l mukabele men' derdest eyleyerek taraf-ı adliyeye teslimi" dile getirilmiştir ayrıca bu konuda "*sair ahalinin*" de müdahalesine meydan verilmemesi ve gereksiz yere kan dökülmemesine dikkat edilmesi vurgulanmıştır[92].

Diyarbakır vilayetinde bu gelişmeler yaşanırken, Vilayet-i Sitte'nin diğer şehirlerinde de bir takım huzursuzluklar devam etmiştir. Nitekim IV. Ordu Müşiriyeti'nden Harbiye Nezareti'ne gönderilen 16 Ekim 1895 tarihli takrirde, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerinin ekser mahallerinde bulunan ve yanlış düşünceler (efkâr-ı sakime) peşinde koşan Ermenilerin, bir müddetten beri bu davranışlarıyla Müslümanları tahrik ettiği, "*Ermenilerin tahriklerine karşı Müslüman ahalinin mukabele-i bil'l-misl suretiyle*" karışıklığın çıkmasından endişe edildiği dile getirilmiştir.

Takririn devamında, bu dönemde söz konusu vilayetlerde bulunan 7. ve 8. Piyade Tümenlerine bağlı 32 taburda toplam 13.329 kişinin olduğu bildirilerek, ümera ve zabitan ile beraber 350 kişi olan taburların "*men'-i iğtişaşa kabil olamayacağı*" bu nedenle, efradı-ı redife ve ihtiyatiyeden de 3.513 kişinin silah altına alınarak, tabur mevcutlarının 500 kişiye yükseltilmesi istenmiştir[93].

2.2.9. Komitacıların Ermenistan Düşüncesi ve Müslüman Ahalinin Buna Tepkisi

1878 Ayestefanos Antlaşmasıyla Ermeni meselesinin uluslar arası bir sorununa dönüşmesi üzerine önemli bir mevzii elde eden Ermeniler, 1895 yılına gelindiğinde kendilerini bağımsız bir Ermenistan kurmaya çok yakın hissetmiş ve bunu silahlı direniş yoluyla başarmaya karar vermişti. Bu meselede büyük devletlerin müdahaleleri, komite faaliyetleri, misyonerlik çalışmaları, konsolosluk faaliyetleri etkili olduğu gibi, Fransız İhtilalı ve Sanayi inkılâbının etkileri de bunda önemli bir etmendi ve bütün azınlıklar üzerinde etkili olmuştu. Hiç şüphesiz süreci yürütenler Ermeni komitacıları ve onları takdis eden bazı ruhanilerdi. Mustafa Akif Tütenk, olaylar öncesi Ermeni komitacılarının faaliyetlerini "*Diyarbekir'ın Son 60 Yıllık Vakaları (1892-1952)*" adlı makalesinde şöyle ifade etmişti:

---

[92] BOA, A.MKT. MHM,636/1 (Serasker Rıza Paşa'nın Padişah'a sunduğu 9 Ekim 1895 (27 Eylül 1311) tarihli tezkire)

[93] BOA, A. MKT. MHM, 721/4 (IV. Ordu Müşiriyeti'nden Erkan-ı Harbiye Nezaretine gönderilen 16 Ekim 1895 (4 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli takrir)

"*1894 senesi Aralık ayında Hüsrev Paşa mahallesinde başlayan kolera salgını kısa bir süre içinde etrafa yayıldı. 1895 yılı Eylül ayına kadar devam etti. Büyük çoğunluğu İslam olmak üzere şehir nüfusunun yarısına yakın bir miktarı telef oldu. Kolera bertaraf edildikten sonra dağıldıkları köylerden evlerine dönen Ermeniler, Rusya'dan kaçıp gelen komiteci ırktaşlarının tahrik ve teşvikiyle işi daha da azıttılar. Kiliselerde, evlerde toplanarak ayaklanma hazırlıklarına giriştiler. Diyarbakır ve çevresindeki 5 vilayetin Ermenilere bırakılacağı, buralarda bir Ermenistan kurulacağı söylentileri Müslüman halkı telaşa vermiş, Ermenileri de şımartmıştı. Sık sık çanlar çalınıyor, kiliselerde toplananlara komiteciler tarafından konferanslar, talimatlar veriliyordu. Merkezi vilayetteki bütün Ermeniler, bayırlara dökülmüş, istiklal ve hâkimiyet cazibesiyle kaplarına sığmayacak bir hale gelmişlerdi. Kolera bertaraf olduktan sonra 1311 (1895) Eylülünde evlerine avdet eden Ermeniler, yalnız köylüleri değil, şehirlilerin de bazılarını tahkirde ifrat gösterdiler. Vakitli vakitsiz çanlar çalınıyor, kiliselere dolanlar programlar, konferanslar, talimatlar tevali ediyor*du[94].

İngiltere başta olmak üzere büyük devletlerin baskısıyla Mayıs 1895'da yeniden gündeme gelen ve esaslı bir ıslahat mahiyeti taşıyan düzenlemeye Osmanlı Devleti kaygı ile yaklaşmaktaydı. Osmanlı Devletine kabul ettirilmeye çalışılan ıslahat Ermeniler tarafından "*imtiyaz*" olarak kabul edilmekteydi ve bu durum Müslüman ahaliyi ciddi şekilde endişelendirmekteydi. Aslında Ermenilerin isyanı sadece ıslahatların uygulamaya konulmaması ile izah edilemez. Çünkü ıslahatlar önemli ölçüde kabul edildikten ve uygulandıktan sonra da isyanların devam ettiği ve nihai amacın bağımsız bir Ermenistan kurmak olduğu görülmekteydi.

Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu Vilayet-i Sitte'de, Ermeniler lehinde ciddi bir idari, askeri ve ekonomik düzenleme içeren ıslahatlar, 1895 olayları öncesinde hararetle tartışılan bir hususu[95]. Bu dönemde Mardin Protestan Mektebi Muallimi Hanoş Efendi neşrettiği bir yazıda açıkça Ermenistan'ın kurulmasından bahsetmekteydi. Bu yazıda ayrıca, Ermeni valilerin atanması, bölgede askeri birliklerin lağvedilmesi, vergilerin Ermeniler lehine kullanılması ayrıntılı bir şekilde 24 maddede dile getirilmekteydi[96].

Hal böyle olmakla birlikte Ermenilerin yalnız masum bir "*ıslahat"* talebiyle isyan etmedikleri dönemin raporlarında dile getirilmektedir. Çünkü sonraki dönemlerde

[94] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.e*, s. 316-317
[95] BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7/8
[96] BOA, Y.Mtv, 136/34

Vilayet-i Sitte'de ıslahat icrasına başlandıktan sonra bile Ermenilerin "*tervic-i mefaside"* devam ettikleri ve bu ıslahata ısrarla "*imtiyaz*" namını vererek Müslüman ahaliyi bu şekilde "*tehyice ikdam*" ettikleri görülmektedir. Osmanlı devlet adamları, meydana gelen Ermeni "*kıyamlarının*" en önemli sebebini 1878 Berlin Antlaşmasıyla gündeme gelen ve uluslar arası bir mahiyet kazanan "*ıslahat Meselesi*"nde görmekteydi.

Buna göre, hiç gerek ve lüzum yokken Ermenilerin sakin olduğu Vilayet-i Şarkiyye'de Ermeniler lehine bir takım ıslahatların yapılması Berlin Antlaşması'nın bir maddesinde yer almış ve bunun üzerine "*sevda-yı istiklale kapılan Ermeni havadarı*" nüfus ve kuvvetçe kendilerinden çok fazla olan Müslümanları yok sayarak isyan ve karışıklıklara kalkışmıştı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti tarafından Vilayet-i Şarkiyye'de yürütülen ıslahatların, tüm etnik ve dini grupların "*te'min-i hukuk ve refahiyetinden ibaret iken*" ve bütün unsurların yaşam koşulları ve hukuklarının daha iyi sağlanmasını amaçlamasına rağmen bunun Ermeniler tarafından "*imtiyaz*" olarak adlandırılması kabul edilebilir bir durum değildi[97].

Bu gelişmeler üzerine, olaylardan bir hafta önce Müslüman halk Ulu Camii Kütüphanesinde toplandı. Yapılan toplantıda, Ermeniler lehine yapılacak düzenlemelerin ilgililer nezdinde teşebbüse geçilerek protesto edilmesi ve gereken tedbirlerin alınması için vilayetin ileri gelenleri arasından bir komite seçildi. Bu komitede Pirinççizade Arif, Müftüzade Fazıl (Ziya Gökalp'in dayısı), Talat ve İsmail Efendilerle Süleyman Nazif de vardı. Bu komite, derhal meşhur 30, 31 Ekim 1895 (18, 19 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli "*Her zerre-i haki ecdadımız"* diye başlayan telgrafname ile protestoda bulundular[98].

Mabeyn-i Hümayun'a çekilen bu telgraf Süleyman Nazif tarafından kaleme alındı. Bir belge niteliğinde olan bu telgraf, Diyarbakır'ı temsil eden 400 kişinin imzasını taşımaktaydı. Ermenistan düşüncesinin Müslüman ahali üzerindeki etkisi ve Müslümanların buna karşı hissiyatını anlamak açısından bu belgede bölgenin tarihi sürecine gönderme yapılarak bölgenin Ermenistan olamayacağı ısrarla vurgulanmaktadır. Telgrafı sadeleştirerek ve kısmen yorumlayarak aşağıya aktarmaktayız:

"*Her zerresi atalarımızın kanıyla süslenen vatanımız, dört beş yılda beri ecnebi entrikalarına ve Ermenilerin taşkınlıklarına sahne olmaktadır. Bu durum karşısında*

[97] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 2-3
[98] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 316

göstermiş olduğumuz iyi niyet ve tahammül düşmanlarımızın bile dikkati çekecek boyuta ulaşmıştır. Diyarbakır ile komşu vilayetlerde sakin olan milyonlarca Müslüman, Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine girerek halis Müslüman ve Osmanlı olduklarını ortaya koymuşlardır. Bu havalide bulunan Müslümanlara karşı kötü niyetli yabancıların birçok iftirada bulunduklarını biliriz. Fakat bu iftiraların asılsız olduğunu dost ve düşmana gösterecek maddi ve manevi delillerimiz bulunmaktadır.

Bizim taassup ve bağnazlıkla her fenalığı yapmaya müsait olduğumuzu ilan eden Avrupa'ya ve bilhassa İngiltere'ye Kürdistan dağlarında olan ve halen mamur olarak varlığını devam ettiren Ermeni manastırlarını misal olarak gösteririz. Bize isnat olunan vahşet ve taassup hakikaten mevcut olsaydı yabancı müdahalesinin etkilerinin olmadığı geçmiş asırlarda bu mabetleri yıkmamıza, o tarihte bizim güç ve kuvvetimiz karşısında titreyen, Avrupa mı engel olacaktı? Hükümetimizin himaye ve güvencesinde itaatkâr olarak yaşadıkça, hangi kavim olursa olsun saldırıdan korunması İslam'ın adil kaidelerindendir. Bu kaideye şimdiye kadar riayet etmiş olduğumuz gibi şimdi ve gelecekte de uyacağımıza ve bunu muhafaza edeceğimize dini hissiyatımız kefalet eder.

*Aziz vatanımızın önemli bir parçası olan altı vilayetin ıslahat namı verilen "*imtiyaz*" ile Ermenilere terk edileceği gelen haberlerden ve mevcut uygulamalardan anlaşılıyor. Osmanlı Devletine ait olan bu altı vilayetin bu şekilde devletimizden kopartılmak istenmesi hepimizi üzmüş ve her evi mateme çevirmiştir. Ortada ıslahatı gerektirecek herhangi bir sebep olmayıp her türlü gelişmeyi yalnız şefkatli ve merhametli devletimizden bekleriz. Bu ıslahatın bir takım "*amal-i muzırra ve ilkaat-ı menfure ilcasiyle silah-i isyana sarılmış olan küçük bir kavmin pençe-i fesadı" olmamasını cidden arzu ederiz.*

Bugün Müslümanlardan daha fazla mutlu ve mesut bir şekilde hayatlarını sürdüren Ermeniler, öyle iddia edildiği gibi fakir ve merhamete muhtaç değillerdir. Bu havalide birçok sanayiye ve servete sahip oldukları açıkça bilinmesine rağmen daha fazla bir imtiyaz için isyan etmeleri, sahip oldukları imkânlara kanaat etmemelerinden ve Müslümanların hukuku aleyhinde daha fazla menfaat elde etme hırsından kaynaklanmaktadır. Ermenilerin, gayrimeşru olan bu istekleri efkâr-ı muzırralarının hedef ve gayesini göstermektedir. Altı vilayet için bu suretle pek elim bir gelecek hazırlanmakta olduğunu haber aldığımız günden beri hepimiz üzüntülü ve kaygılıyız.

Her geçen dakika küçük, büyük, kadın, erkek her ferdimiz kendi geleceğini endişeyle beklemektedir. İftira ve suçlamalar bir tarafa bırakılacak olursa, şimdiye

kadar Ermenilere karşı insaf ve adalete aykırı hiçbir bir saldırıda bulunmamış, kuvvet ve nüfusça da onlara üstün olduğu resmi kayıtlardan açıkça anlaşılan Müslümanların haklarının yok sayılarak, azınlığa uygun imtiyazların düzenlenmesini, Avrupa siyasilerinin hiçbir dakika dillerinden düşürmedikleri adaletle izah etmek mümkün müdür? Biz de adalet isteriz. Ermeni hainlerinin maksadı, devletin en cesur ve fedakâr halkı olan bu havali Müslümanlarının yüce hilafet makamıyla mukaddes bağını koparmaktır.

Biz buna tahammül edemeyiz. Babalarımız ve atalarımız gibi hilafetin şan ve nüfuzunu yüceltmek en önemli görevimizdir. Bu yolda ölmek isteriz. Sükût etsek atalarımızın lanetine ve çocuklarımızın haklı suçlamalarına maruz kalacağımız muhakkaktır. Dünyanın her tarafında bulunan ve 150 milyonu aşkın Müslüman, şefkat ve ümit dolu bakışları bize atfetmiş bekliyor. Hayatımızı ve çocuklarımız bu vazife yolunda feda etmekten çekinmeyeceğimize Cenab-ı Hak ile Resul-i Ekrem ve muhterem Halife şahit olsunlar. Kayıtlı nüfus ve kayıtlı olmayan aşiretlerle beraber Vilayet-i Sitte'nin toplam Müslüman nüfusunun, Hıristiyanların on misli olacağını her zaman ispata hazırız. Bununla birlikte, bizim burada ve başka yerlerde Ermenilere riayetimiz onların hükümetimize itaatleriyle mümkün olduğundan zararlı ve fesat fikirlerini gerçekleştirmelerine karşı sükût ve tahammüle "muhabbet-i vataniye ve gayret-i diniyemizin" pek kuvvetli birer mani olduğunu arz ederiz.

Bu nedenle mevhum (düşünülen) Ermenistan'ı bedbaht Hindistan'ın karayolu yolu üzerinde güya muhafaza sıfatıyla ikame etmek isteyen entrikacıların bizden ziyade Ermeniler için feci ve elim bir istikbal hazırlamakta olduklarını kuvvet ve hissiyatımıza yakından vakıf olan hükümetimiz bütün dünyaya duyursun. Bu havali XIV asırdan beri Müslümanların idaresinde olduğundan Ermenilerin idaresini kabul hayaldir. Biz kurtuluş ümidi ve selameti, XIV asırdan beri her türlü lütuf ve ihsana mazhar olduğumuz İslam hilafetinin şefkat ve adaletinden bekler; kötü niyetli yabancılar tarafından her dakika şımartılmakta ve Müslümanlara nispetle pek az miktarda bulunmakta olan Ermenilere, "cömert Avrupa tarafından verilecek imtiyazın satır ve sahifelerini kanımızla bozacağımızı" hep birlikte ilan ederiz[99]*."*

Diyarbakır ahalisinin 30 Ekim 1895 tarihinde yaptıkları bu toplantılar hakkında Fransız Konsolosu ilginç ve farklı bilgiler sunmaktadır. Buna göre; Sason katliamlarında ciddi bir rol oynayan Zilan Şeyhi Mehmet ile oğlunun etrafındaki bazı

[99] Şevket Beysanoğlu, C. II, a.g.e, s. 727-729

kişilerin eski Yemen valisi Cemil Paşa'nın[100] evinde bir toplantı yaparak Hıristiyanlara yönelik birtakım korkunç projeleri tartıştıkları sefarete bildirilmekteydi[101]. Zilan Şeyhi Mehmet Efendi'nin bu günlerde Diyarbakır'a geldiğine dair hiçbir bilgi mevcut değildir. Kaldı ki Konsolos Meyrier'in öteden beri vilayetteki huzursuzlukları Zilan şeyhi ile irtibatlandırma çabası içerisinde olduğu ancak bu konudaki araştırmaların iddiaları yansıtmadığı görülmektedir[102].

Gustave Meyrier'den 31 Ekim 1895 günü Paul Cambon'a gönderilen şifreli telgrafta, sultan tarafından kabul edilen reformlar nedeniyle, bir araya gelen Müslümanların protesto telgrafı tanzim ederek bunu Sadaret'e gönderdikleri ve bir örneğini de valiye teslim ettikleri ifade etmiştir. Bu kişilere zamanında tatmin edici bir cevabın verilmemesi halinde Cuma günü harekete geçeceklerini dile getiren Meyrier, toplanan bu grubun "*Ermenistan kanla fethedilmiştir*" geri verilemez diye konuştuklarını ve Kürt aşiretlerinin, 10 bin kişi ile bu konuda yardımda bulunacaklarına dair söz verdiklerini, bu nedenle Hıristiyanların korku içerisinde olduklarını ve dükkânlarını erken kapattıklarını belirtmiştir. Telgrafın devamın da ise buna rağmen Vali Enis Bey'in, Hıristiyanların sessiz kalıp kendi işlerine devam etmeleri halinde Müslümanlardan korkmamaları gerektiği ve Müslümanlardan bir zarar gelmeyeceğini söyleyip güvence verdiğini ifade etmiştir[103].

Aynı gün İstanbul Fransız Sefiri Paul Cambon'dan Paris Dışişleri Bakanı Gabrel Hanataux'a gönderilen telgrafta, yapılan reformların Müslümanlar arasında büyük bir heyecan yarattığı ve bunun "*Ermenilere verilmiş bir ayrıcalık"* olarak değerlendirildiği, bu nedenle Müslümanların gizli ve sinsi bir takım planlar yaptıkları ve konsolosun

---

[100] Uzun yıllar Diyarbakır vilayeti İdare Meclisi üyeliğini yürüterek vilayetteki Çerkez göçmenleri ve isyancı aşiretleri iskân ettirme görevini yapan Ahmet Cemil Paşa, Siirt Mutasarrıflığı'nı yürütürken Ermenilerin şikâyeti üzerine Diyarbakır'da bulunan Fransız, İngiliz ve Alman Konsolosları'nın baskısıyla görevden alınmıştır. Malmisanij, *a.g.e,* s.18, 22; Konsolos vekili Meyrier'in iddiaları aksine, Cemiloğlu ailesine mensup bazı kişilerin söylediğine göre, Ahmet Cemil Paşa bu olayların daha fazla büyümemesi için çaba göstermiş ve ahaliyi sükûnete davet etmiştir. Bu tutumu nedeniyle de birçok Ermeni, Cemil Paşa Konağı'na sığınmak suretiyle öldürülmekten kurtulmuştur. Nitekim Cemilpaşa ailesinden olan Diyarbakır Belediyesi eski başkanı Nejat Cemiloğlu, konuyla ilgili bir anısında eşi ile birlikte ABD'ye gittiklerinde Diyarbakır'dan ABD'ye göç eden bazı Ermenilerin onları iyi karşılayıp konuk ettiklerini belirtirken, bunların Cemil Paşa'nın Konağı'na sığınmak suretiyle hayatı kurtulan Ermeniler olduğunu, belirtir. Malmisanij, *a.g.e*, s. 26

[101] Gustave Meyrier, *a.g.e,* s. 84, 96; İsmail Mangaltepe, Recep Karacakaya, *Paul Cambon'un İstanbul Büyükelçiliği ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 2010, s. 68

[102] BOA, Y.A. HUS, 323/15 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Mart 1895 (13 Mart 1311) tarihli telgraf)

[103] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 84

verdiği bilgilere göre, yakında çıkacak bir ayaklanmanın Vali tarafından engellenmesinin şüpheli olduğu dile getirilmiştir[104].

2.2.10. Olaylar Öncesinde Vilayetin İçinde Bulunduğu Durum

Ekim ayının ilk haftasında meydana gelen ve herhangi bir çatışmaya dönüşmeyen gerginlik dışında herhangi bir huzursuzluğun olmadığı görülmektedir. Ancak buna rağmen Ermenilerin hummalı bir çalışma içerisine girdiği ve toplumun büyük ölçüde ayrıştığı dönemin kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Olaylar öncesi o günleri yaşayan ve izleyen Mustafa Akif Tütenk, olaylar öncesi vilayetin durumunu şöyle ifade etmektedir:

"*Diyarbakır'da Hıristiyanlar 93 Harbinden sonra bütün ticaret ve sanayii ellerine almışlardı. İthalat ve ihracatı ancak onlar yapabiliyorlardı. Ermeniler okullarına Fransızcayı, Protestanlar ile Süryaniler İngilizceyi, kendi ana dillerine tercih edercesine benimsemişlerdi. Hiçbir gayrimüslim yoktu ki ailesinden bir iki kişi Fransızca veya İngilizce bilmesin. Hınçak ve Taşnak komitecilerinin tahrik ve teşvikiyle Ermeniler evlerde, kırlarda, şehir dışındaki Arap Kastalı, Fiskayası, Cinobaşı gibi mevkilerde toplanarak Ermenistan hayalinin gerçekleştirilmesi için yapılması gereken hususları, silahlanma yollarını tartıştıkları bilinir ve fakat zabıtaca göz yumulurdu. Gayrimüslimler yeni yeni okullar açmaya başladılar. Mevcut okulları genişlettiler. Şeyh Matar Camii'nden pek uzak olmayan Ermeni kilisesi ki "Küçük Kilise" denmekle maruftur. Bu kilise ismi gibi küçük ve binası basıktı. Çatal Sakal lakaplı ecnebi Reji memurunun propagandasıyla yıktırılarak yerine büyük bir kilise yaptırıldı. Kilisenin çanı, yakınında bulunan Şeyh Matar Camii'nin minaresinden daha yüksek olarak inşa edildi. Bunu Müslümanların inadına yaptıklarını açıkça söylemekten çekinmiyorlardı. Koca Osep, hükümetin zaafından faydalanarak evinin civarında Ermeni Katolik Cemaatine bir kilise yaptırdı. Süryaniler de, Süryani Katoliği adına, Kadı Camii yanındaki kiliseyi yaptırdılar. Rumlar, Merhene Bahçesi yakınına Rum Kilisesi; Protestanlar da Yiğit Ahmed Mescidi civarında bir mektep açtılar"*[105].

Ermeni esnafın Müslüman halka karşı tutum ve davranışının bile değiştiği, soğuk, asık suratlı, saldırgan bir durum takındıkları görülüyordu. Devlet dairelerinin birçok yerlerine Ermeni memurlar yerleştirilmeye başlandı. Mahkemelerde, meclislerde,

---

[104] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 85
[105] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 315-316

polis ve jandarma hizmetlerinde birçok Ermeni memur vardı. Hatta Mahkeme-i Şeriyye'de Hıristiyan dava vekili kabul etmek olağan sayılıyordu, Valinin tercümanı Dikran isimli bir Ermeni idi. Dikran Ermenilerle ilgili evrakın tercümesinde, olayların valiye arzında tarafsız davranmaz, görevini kötüye kullanarak daima Ermenilerin lehinde yorumlarda bulunurdu.

Mesela, kurdukları tiyatroda, Ermenilere yapılan mezalimi anlatan, Ermeni halkını isyana teşvik eden oyunlar yazılır, sahneye konulmasına izin verilmesi için vilayete yapılan başvuruya bu Ermenice oyun da eklenir, memurlar arasında Ermenice bilen bir Türk bulunmadığından, Dikran inceler ve sakıncası olmadığına rapor verirdi. Ermeniler, Amerika ve Avrupa'dan kendilerine yabancı konsolosluklar vasıtası ile gönderilen neşriyatı okudukça, hayallerinin gerçekleşeceğine inanıyor ve faaliyet sahalarını genişletmeye, komiteleri çoğaltmaya, silahlanmayı hızlandırmaya çalışıyorlardı[106]

Bu dönemde Diyarbakır'a gelen ve bir süre burada kalan Ali Emiri Efendi ise olaylar öncesi Müslümanlar ile Hıristiyanların içinde bulunduğu durumu "*Vilayat-ı Şarkiyye*" adlı eserinde şöyle dile getirmektedir:

"*İslam ve Hıristiyan ahaliyi de pek neşesiz buldum. Vaktiyle teklifsizce görüştüğüm iki millet içindeki ahbaplarımdan gizli bir surette sebebini sorduğumda, Rusya'nın Şark Vilayetleri hakkındaki maksadı zaten malumunuzdur. Bu muhitin ahalisi bu hususa pek de ehemmiyet vermiyorlardı. Lakin şimdi Avrupa'da Taşnaksutyun ve Hinçakyan gibi bazı komiteler zuhur ederek toplandıkları büyük paralarla memleketimizdeki İslamlarla Hıristiyanlar arasına fesat ve düşmanlık tohumları saçıyorlar. Öteden beri vatanına ve devletine sadık olup muvafakat etmeyen ve hükümete haber verenleri öldürüyorlar.*

Bu gibiler hükümete teslim edilseler bile şahit ikame vesaire gerekiyor. Sonunda delilsizlikten bırakılıyorlar. Bırakıldılar mı derhal haber verenleri öldürüyorlar. Hükümete haber vermek başımıza bir bela, vermemek de başka bir bela oluyor. Farz edelim hükümet bu gibilerin bazılarına ceza verse ve hatta idam etse bile, bunlar mantar gibi yerden çıkmayıp içimizde evlat, aile ve akraba sahipleri olduklarından, onlarla da aramızda başkaca kin ve düşmanlık oluşuyor.

Bunun için hükümete durumlarını haber vermek imkânı elimizde kalmadığı gibi bu hallerin neticesi iyi çıkmayacağını ve tabiatıyla söz ayağa düşerek birtakım vahim

[106] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C. II, s. 725

haller zuhur edeceğini ve zaten bu gibi fedailerin sözün ayağa düşmesini ve Avrupa'nın müdahalesini celp için öldürmeler zuhur etmesini arzu eylediklerinden, Allah göstermesin öyle bir hengâme zuhurunda o gibilerin ortadan sır olacakları belli ise de İslamlar, Hıristiyanlardan birkaç kat fazla olduklarından ilerde halimiz ne olacağını düşünüyoruz da onun için neşemiz kaçıyor dediler.

Doğrusu, 1300 seneden beri mevcut olan "vatan kardeşliğinin" birdenbire bu derece ihlal edileceğine inanmamak gibi bir sadedillikte bulundum. Bana cevaben üzüntülü bir surette, pekâlâ vahim sonucu zaman ispat eder, dediler. Ben on beş gün Diyarbakır'da kaldıktan sonra Elazığ'a gittim. Aradan henüz bir ay geçmemiş iken Diyarbakır'da bilinen olay yüz gösterdi"[107].

Diyarbakır merkez kasabasındaki bu gelişmeler olmakla birlikte Ekim ayı öncesinde kayda değer herhangi bir olay yaşanmadığı ve dönemin kayıtlarından açıkça anlaşılmaktadır. Nitekim Tahkikat Heyeti'nin hazırladığı 11 Aralık 1895 tarihli bir fezlekede de, Ekim öncesi vilayet genelinde herhangi bir huzursuzluğun olmadığı ve durumun Ermeni muteberanı ve ruhanileri tarafından da kabul edildiği açıkça dile getirilmektedir. Diyarbakır İstinaf Müdde-i Umumiliği'nden Tahkikat Komisyonu'na sunulan bir tezkire de bu durumu teyit etmektedir.

Tezkirede, yılın ilk ayı olan Mart başından Eylül sonuna kadar vilayet merkez ve nahiyelerinde siyasi amaçlı olmayan ve Müslümanlar arasında cereyan eden yirmi sekiz cinayet vakasının meydana geldiği, 1894 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında meydana gelen kolera salgını nedeniyle dağlara ve ovalara iltica eden binlerce Hıristiyan ailesinin çadır ve kamıştan komeler içinde yerleşmelerine rağmen gerek kendilerine ve gerekse de vilayet ve köylerde bıraktıkları sahipsiz kalan hane ve mallarına hiçbir saldırı vuku' bulmadığı ve bu konuda herhangi bir şikâyetin de meydana gelmediği ifade edilmiştir[108].

Hal böyle olmakla birlikte Ekim ayının sonlarına doğru gerginliğin yeniden tırmandırılmaya çalışılmıştır. Ermeni komiteleri ve politize olan ruhaniler, kilise ve dükkânları kapatarak/kapattırarak, hararetli tartışmalar tertip ederek, bildiri ve gösteriler düzenleyerek olaylar çıkarmaya çalışmış ancak gerek alınan tedbirler ve gerekse Müslüman ahalinin sağduyulu davranması ile başarılı olamamıştır. Müslümanların bu tür durumlar karşısında sağduyulu davrandığını ve galeyana gelmediğini gören

---

[107] Ali Emiri, *a.g.e*, s. 27-28

[108] BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 11 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 1895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke)

Ermeniler, Müslümanların en hassas olduğu dini şahsiyetlere yönelik saldırılara girişmiştir.

Abdullah Paşa başkanlığında oluşturulan Tahkikat Heyeti raporuna göre, İslam âlimlerinden ve Özdemiroğlu Osman Paşa'nın torunlarından olan Sin Cami-i Şerifi Hatibi Hafız Ömer Efendi, sarığı başından alınarak tahkir ve tezyif edilmiştir. Diyarbakır'ın büyük âlimlerinden olan ve herkesin saygı duyduğu kişinin bu şekilde hakarete maruz kalması Müslüman ahaliyi heyecanlandırmış ancak alınan tedbirlerle herhangi bir olumsuzluk meydana gelmemiştir. Komitacılar bu tur girişimleriyle, Müslümanları galeyana getirip, kargaşalık çıkarmayı hedeflemiştir[109].

Bu konuda hazırlanan başka bir tahkikat heyeti raporunda ise Ermeniler tarafından tahkir edilen kişinin farklı bir âlim olduğu görülmektedir. Bu rapora göre, Ermenilerin başından sarığını alarak hakaret ettiği kişi herkesin saygı duyduğu Ali Efendi adında birisidir[110]. İki farklı raporda iki ayrı ismin olması aynı uygulamanın farklı İslam âlimlerine yapıldığı anlamına gelebileceği gibi, sarığı başından alınan ve tahkir edilen kişinin isminin karıştırılmış olması ihtimalini de akla getirmektedir[111]. Ekim ayının son günlerinde Gayrimüslim din adamları ile Müslümanlar arasında da bir takım huzursuzlukların yaşandığı ve ortamın gergin olduğu görülmektedir.

Fransız Sefirinin 16 Kasım 1895 tarihli telgrafında, 20 Ekim 1895 günü iki Müslüman'ın bir Jakopit piskoposunun üzerine iki el silah attıklarını ve "*ahali-i İslam'da Hıristiyanlara karşı heyecan-ı efkâr mevcut olduğunu*" ifade ederken, Hamidiye Süvari Alaylarının hükümet-i mahalliye tarafından sebepsiz yere Diyarbakır'a davet edildiğini ve her gün Müslümanlar tarafından silah ve mühimmat satın alındığını dile getirmektedir[112]. Ancak bu dönemde hazırlanan tüm tahkikat

---

[109] BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7 (Erkan-ı Harp ikinci Feriki Abdullah Paşa başkanlığında hazırlanan ve 25 Ocak 1896 tarihinde Padişah'a sunulan rapor)

[110] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e*, s. 293

[111] Bu iki rapor içerisinde Abdullah Paşa'nın başkanlığında hazırlanan rapordaki bilginin daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Abdullah Paşa, olaylardan sonra uzun bir süre vilayette kalarak ve ilgili taraflarla görüşerek olayın mahiyetini tespit etmiş ve bu dönemde Diyarbakır'ın önde gelenlerinden olan Süleyman Nazif'in kâtipliğinde raporu tanzim ederek 25 Ocak 1896 tarihinde Padişah'a sunmuştur. Buna mukabil İstanbul Sorgu Hâkimi Mehmet Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz ve Beyoğlu Sorgu Hâkimi Ohannes Torosyan'dan oluşan tahkikat heyetinin vilayete geldiğine dair herhangi bir kayda rastlanmamaktadır. Ohannes Torosyan adlı bir Ermeni'nin de içerisinde bulunduğu bu heyetin hazırladığı rapor, Erkan-ı Harp ikinci Feriki Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi'den oluşturulan tahkikat heyetinin hazırladığı raporun tekrarı mahiyetindedir.

[112] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Fransız Sefareti'nin Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 16 Kasım 1895 (4 Teşrin-i Sani 1311) tarihli telgraf)

raporlarında ve olaylara tanık olan kişilerin anılarında olaylar öncesinde Müslümanların aksine Ermenilerin yoğun şekilde silahlandığı vurgulanmaktadır.

Gerek olaylar sırasında Müslümanlara karşı kullanılan ve gerekse de hanelerinde ele geçirilerek müsadere edilen silahların külliyatı hiçbir tartışmaya yer bırakmayacak derecede durumu açıklığa kavuşturmaktadır[113]. Mustafa Akif Tütenk, son hafta içinde piyasada en çok alınan eşyanın tabanca ve tüfek olduğu, bu silahları bütünüyle Ermenilerin aldığını dile getirmektedir[114]. Abdullah Paşa'nın hazırladığı tahkikat raporunda da, olaylar süresinde kilise, hane ve mazgallardan Müslümanlar üzerine atılan kurşun ve bombalar ile Ermeni anarşistlerin hanelerinden ele geçirilen silah ve bombaların "*ihracat-ı cedide*"den olduğu, her türlü alat-ı cerihadan başka firinka, martini, yunçester, kapaklı ve saire tüfeklerin bulunduğu dile getirilmektedir[115].

Aslında Ermenilerin silahlanmasının çok önce başladığı, zengin bir takım Ermeni tüccarların Ermenistan'ın kurulması için Halep ve Beyrut'tan ciddi miktarda silah sevkiyatı yaptığı yine Tütenk tarafından ifade edilmektedir[116]. Diyarbakır ve Elazığ'da meydana gelen Ermeni olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 tarihli bir raporda, olayların başladığı 1 Kasım 1895 gününe kadar Diyarbakır'da asayiş ve emniyetin devam ettiği halde Ermenilerin "*komite mukarreratını ve kan dökmek lüzumunu müekkid olarak kan renginde basılan Hınçakyan nam varaka-i fesadiyenin vesayetini mevki'-i icraya koymak niyetiyle*" kiliselerde toplanıp, çanlar çalmaya ve kendilerine muhalefet eden papazlara ise "*cebr ve ikrah muamelesi*" yaparak susturmaya çalıştığı dile getirilmektedir.

Karışıklığı başlatmak için harekete geçen Ermeni fedailerinin çarşıdaki Hıristiyan dükkânlarındaki "*emvali ticariye ve eşya-yı sairelerini*" hanelerine

---

[113] BOA, MKT. MHM, 636/15 (İstanbul'dan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf); Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 725

[114] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 317

[115] BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 6

[116] Mustafa Akif Tütenk bu durumu şöyle ifade eder; "*Yunan Muharabesi'nden (1897) sonra Amerika'ya göç etme meselesi Ermenilerce çok istenilen bir arzu haline gelmişti. Hükümet ise bu görüşe karşıydı. Kaçak olarak gitmek Ermeniler için bir moda haline geldi. Bu işi beceren de Misbanyan adlı zengin bir Ermeni'nin kayınbiraderi olan Boğos'tu. Cesur bir Ermeni olan Bogos, sırf Ermeni hayalatına hizmet etmek amacıyla katırcılığı meslek edinmişti. Bir taraftan Ermenileri kaçırıp Halep veya Beyrut'a götürür, dönüşünde de her çeşit silahı katırlarına yükleyerek Diyarbakır'a dönerdi. Gelirken hemen şehre girmez, önce ya Koca Oseb'in Mardin Kapısı dışındaki değirmenine ya da Çırağban pirinç dingine uğrar silahları burada saklar sonra şehre gelirdi. Misbanyan ticaretten çok askeri ihaleleri alan, hükümet nezdinde hatırı sayılan zengin bir Ermeni idi. Bunun David adlı büyük oğlu da silah kaçakçılığı yapardı. Hükümet bu kaçakçılıkları önlemek için sıkı önlemler alma gereğini duymuş, Halep'ten gelen ticari eşyanın bile denkleri aranmadan şehre sokulmaz olmuştu. Bu olayda Ermeniler daha karlı çıktılar çünkü Avrupa'nın, Amerika'nın yardım ve desteğini sağlamışlar, bazı imtiyazlar elde etmeyi başarmışlardır*". Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 733

naklettirdiği ve dükkânları kapattırdığı, kendilerine muhalefet eden kişileri ise silah kullanmak suretiyle tehdit ettiği ve bu şekilde "*mukaddemat-ı ihtilaliyeyi tehiyye eylediği*" , ayrıca bu fedailerin "*esliha-i cedide ve mevvad-ı mümerrika*" ile Cuma namazı esnasında Müslümanları basmağa cür'et ettiği ifade edilmektedir[117].

Bu süreçte zaman zaman bir takım Ermeni komitacılarının Gürcü[118], Alevi ve zaptiye kılığına[119] girip "*Ermenileri vurunuz, o yolda emir gelmiştir*" veya "*Ermeniler İslamları vuruyorlar, siz ne duruyorsunuz*?" gibi karıştırıcı telkinlerde bulundukları görülmektedir[120]. Ayrıca, Çerkez ve zabtiye kıyafetine giren bazı Ermenilerin Müslüman köylerini dolaşarak "*Ermenileri (v)urunuz o yolda emir gelmişdir*" gibi fesat sözler sarf ettikleri, bir kısmının ise "*Bu havali Ermenilere verildi. Artık sizden asker ve virgü alınmayacakdır. Her suretle rahat edeceksiniz. Ve güzel memuriyetlerde istihdam olunacaksınız"* gibi sözlerle Müslümanları iğfal etmeye çalıştıkları raporlarda vurgulanmaktadır[121].

---

[117] BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6 (Diyarbakır ve Harput Vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor)

[118] Ermeni komitacıların başka yerlerde de Gürcü, Çerkez ve Laz kılığına girerek Müslüman ahali üzerinde propaganda faaliyetlerinde bulundukları dönemin kaynaklarında görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ermeni Komiteleri (1891-1895)*, Ankara, 2001, s. 13-35

[119] Bu dönemde Süryanileri kendi yanlarına çekmeye çalışan Ermenilerin Müslüman kılığına girerek Süryanilerin hanelerine hücum ve saldırılarda bulunduğu görülmektedir. Nitekim Harput vilayetinde meydana gelen olayların anlatıldığı bir raporda yaşanan bir durum şöyle ifade edilmektedir: "*Ermenilerin Harput'ta ika' ettikleri şuriş arasında isti'mal ettikleri desaisden biri ehl-i islamın Hıristiyanlar hakkında su-i kasdlarını göstererek meselenin hissiyat-ı diniyeden münbais olduğu iddiasını mesele-i ma'zurin ittihaz etmek fikriyle Ermeni eşkıyasının başlarına sarık sarıp Müslüman ve Kürt kıyafetinde olarak iki Süryani taifesinden olan ahalinin hanelerine hücum ve yağmakarlıkla mübaderetleridir ki bu suretle mesuliyeti ahali-i İslamiyeye tahmil edilmek istenilen emval-i menhubeye Ermenilerin hanelerinin bulunmağla bi't taharri ele geçirilen vesait-i resmiye ile sahiplerine iade olunmuştur*". BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6 (Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor)

[120] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e*, s. 293

[121] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 3

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ERMENİ OLAYLARININ MEYDANA GELİŞİ ve ETKİLERİ

3.1. Vilayet Merkezinde Meydana Gelen Olaylar

31 Ekim 1895 Perşembe günü Enis Paşa'nın valilik fermanının okunma töreni yapıldı. Bu törende ulema, eşraf, ümera-yı askeriye, rüesa-yi mülkiye, rical-i devlet, eshab-i meratip ve ruhani reislerin bulunması mutad iken, gayrimüslimlerin ne eshab-i meratibinden ve ne de rüesa-yi ruhaniyyesinden kimse katılmadı. Ertesi Cuma günü alışılmışın aksine kilise çanları çalmaya ve kiliseler Ermenilerle dolmaya başladı. Gayrimüslimlerin dükkânları açılmamıştı. Esasen son günlerde piyasada en çok revaçta görülen eşya tabanca ve tüfek gibi silahlardı. Ulu Camii'nin güneyinde bulunan Sipahi Pazarında satılığa çıkarılan eşya denebilir ki silahtan ibaret bulunuyordu. Garip bir durumdur ki mal ve canının korunmasına yardımcı olan bu silahları satanlar Müslüman, aşanlar ise Müslümanlar aleyhinde fiilen çalışan Ermeniler idi[1].

Öğlen ezanın okunmasıyla berber, Müslümanlar Cuma namazını kılmak için camilere doldu. Müslümanlar camilerde Cuma namazını eda ederken, Ermeni komitacıları, daha önceden planladıkları üzere, Ulu Cami, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sasaa, Sin, Arap Şeyh ve Şeyh Matar camilerine silahlı saldırılarda bulundu (bkz Resim 1). Meydana gelen ilk saldırılarda birçok Müslüman camilerin içinde ve bahçesinde hayatını kaybetti[2].

Bu durum vilayet genelinde meydana gelecek olayların başlangıcını teşkil etmekteydi[3]. Vilayet merkezinde üç gün devam edecek olan olaylar, Hükümet yazışmalarında karışıklık anlamı karşılığında "*iğtişaş"*[4] ile ifade edilmekteydi. Aslında Ermenilerin saldırı için Cuma gününü ve mabetleri seçmesi tesadüfî bir durum değildi. Nitekim Anadolu'nun ve Vilayet-i Şarkiyye'nin birçok yerinde zuhur eden Ermeni olaylarının da aynı şekilde Cuma günü yapıldığı ve mabetlerin hedef alındığı açıkça görülmekteydi[5].

---

[1] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 317
[2] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e*, s. 234-235
[3] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 317
[4] Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, yay. haz., Aydın Sami Güneyçal, Ankara, 1997, s. 414
[5] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69

Olay gününün Cuma olarak seçilmesi ve camilerin hedef alınmasının tasarlanmış bir plan olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle meydana gelen olay, bir grup Ermeni'nin yaşanan herhangi bir olaydan galeyana gelip taşkınlıkta bulunması gibi münferit sayılabilecek bir olay değildi. Nitekim olaylardan beş yıl önce 24 Temmuz 1890 tarihinde, Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Ma'müret'ül Aziz ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilen bir yazıda, Ermenilerin, Müslümanların camide bulundukları sırada bir saldırı yapmayı planladıkları bildirilerek bu tür olaylara karşı ilgili vilayetlerin dikkati çekilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmişti[6]. Aynı şekilde vilayette meydana gelen olaylarda aktif rol oynayan Mendilciyan Tomas'ın hanesinde ele geçirilen ve oğlu Ohannes'e hitaben yazılan 2 Ağustos 1895 tarihli mektupta saldırı gününün Cuma olarak seçilmesi ve camilere yapılacak saldırılar şöyle ifade edilmekteydi;

"*Büyük maksatlar daima büyük fedakârlıklarla ileri gelir. Masum kanlarımızın dökülmesiyle âlem-i medeniyetin her tarafında büyük bir rikkat (merhamet) vücuda gelmiştir. Fakat biraz daha himmet lazımdır. Şehitlerimizin son saatleri ve bizim hürriyetimizin ilk saatleri yaklaşmıştır. Büyük kuvvetler bizim için muavenet (yardım) vaat etmişler, öyle bir muavenet etmek için büyük sebepler lazımdır. Memleketimizin sükûtu bizim ahengimizi bozuyor. Oradan da bir şeyler çıkarmak lazımdır ve düşmanlarımız duygusuz hayvanlara benzerler. Bunların tabiatlarında muhtevi (içine alan) olan vahşilik meydana çıkarılmalıdır. Bunun için yalnız bir tarik (yol) var. Bunlar her hususta mütehammil (dayanan) iseler de kendi ibadetlerine dokunulursa tahammül edemezler. Şimdiye kadar ciddi bir menfaat görülemedi. Bir daha tecrübe etmek lazımdır. Kahraman karındaşlarımız vahşilerin ibadet için içtima eyledikleri mahallere taarruz ettiklerinde mutlaka muvaffak olacağız*"[7].

Olayların başlangıcının nasıl meydana geldiği, olaylar sonrası Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp İkinci Feriki (korgenaral) Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi tarafından 25 Ocak 1896 tarihinde oluşturulan raporda ise şöyle dile getirilmektedir: "*Ermeni fedaileri geçen Teşrin-i Evvelin yirminci cuma günü Müslümanlar salatü'l Cumayı eda içün camilerde bulundukları sırada Cami-i Kebir, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sin ve Arap*

[6] BOA, Y. Mtv, 44 / 54 (Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'nden Erzurum, Sivas, Van, Bitlis, Mamuretü'l-aziz ve Diyarbakır vilayetlerine gönderilen 24 Temmuz 1890 (12 Temmuz 1306) tarihli telgraf)

[7] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Sadaret Makamı'ndan Hariciye Nezaretine gönderilen mektubun sureti; Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor, s. 5)

Şeyh Camilerine hücum ederek kadın, erkek bir hayli İslam'ı Camilerin holü ve etrafında şehid etmeleri vakanın mebde-i zuhuru olmuştur"[8].

Ermeniler, bu şekilde Müslümanlara ve İslâm mabetlerine saldırmak suretiyle aslında öteden beri tasarladıkları karışıklıkları çıkarmış oluyordu. Ancak Müslümanlara yönelik yapılan bu saldırı ve kundaklamalar sadece Ermenileri değil aynı zamanda diğer gayrimüslim unsurları da büyük ölçüde etkileyecek ve büyük kayıplara sebebiyet verecektir.

Müslümanların mukabelesi ve olaylardan haberdar olan bazı aşiretlerin şehre girmesi ile büyük bir boğuşma, karşılıklı öldürme ve yağmalamalar başladı. Bu arada hadiselerden iki saat sonra Şeyh Matar caddesindeki bir boya dükkânında ve Mardin Kapısı yolu üzerinde bulunan Demirciler çarşında yangın zuhur etti[9]. Böylece bir yandan çatışmalar devam ederken, diğer yandan meydana gelen yangın kısa süre içerisinde genişleyerek Samanpazarı, Sakocular, Yenihan, Sipahi pazarı, Kürkçüler, Belediye civarı, Hafaflar, Çifteseki, Buğdaypazarı, Kazancılar, Uzunpazar bölgesindeki yüzlerce dükkân, fırın, ticaret ve han binalarını yok etti[10].

Vilayetten gönderilen telgraflarda, zuhur eden yangının Ermeni hanelerinden atılan kurşunlara maruz bir sokaktan ve beş mahalden zuhur ettiği, yangının söndürülmesine çalışan tulumbacılar ve askerlere kurşun yağdıran Ermenilerin bu şekilde bu kişilerin yangını söndürmelerine engel olmaya çalıştığı, bununla birlikte zuhur eden yangının Cami'-i Kebir'e (Ulu Cami) doğru genişlemesine ve camiinin zarar görmesine büyük bir gayret gösterdikleri ancak muvaffak olmadıkları dile getirilmektedir[11].

Meydana gelen olaylarla ilgili ilk telgrafın Polis Komiseri Ahmet Tevfik tarafından Zabtiye Nezaretine çekildiği anlaşılmaktadır. Çekilen şifreli telgrafta, "*Ahali-i İslamiye cevamide eda-yı salâvat-ı Cuma eylemekteler iken Ermeniler tarafından atılan silah sedası üzerine bir iğtişaş vuku' bulduğu*" belirtilmektedir[12].

Bunun üzerine ahalinin camilerden dışarı döküldüğünü ve meydana gelen çatışmada her iki taraftan da ölü ve yaralı bulunduğunu belirten Komiser Ahmet Tevfik,

---

[8] BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7/8; Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e,* s. 234-235

[9] BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 11 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke)

[10] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m,* s. 317

[11] BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 11 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke)

[12] Oktay Bozan, *a.g.t,* s. 81

bu aşamada maktul ve mecruh sayısının tam olarak bilinemediğini ve bu sırada çarşıda zuhur eden yangın nedeniyle de on bab kadar dükkânın yandığını ifade etmiştir[13]. Zabtiye Nezaretine gönderilen bu telgraf, hemen Sadaret'e iletilmiştir[14]. Bunun üzerine Sadaret'ten Vilayete çekilen telgrafta, olayın neden ibaret olduğu, ne gibi gibi tedbirler alındığı, orada ne miktar asker-i şahane ve kumandanının kim olduğu sorulmuştur[15].

Bu süreçte Diyarbakır Fransa Konsolosluğunun oldukça aktif olduğu görülmektedir. Konsolosluğun bu derece aktif olmasının sebebi, Fransız Konsolosu Gustave Meyrier'in büyük ölçüde etkisinde kaldığı Konsolosluk tercümanı ve aynı zamanda Ermeni komite mensubu olan Kasabyan'ın tutumudur. Kasapyan'ın olayları taraflı olarak Fransız Sefaretine iletmesi nedeniyle bu günlerde gerek merkezi hükümetin kendi içindeki yazışmalarında ve gerekse Fransız Konsolosluğuyla yapılan yazışmalarda bu şahsın ismi yer almaktadır[16].

Olayların başlamasından sonra Fransız Konsolosu Gustave Meyrier'den İstanbul Fransız Sefiri Paul Cambon'a acil koduyla gönderilen şifreli telgrafta şehrin *"kan ve ateş içinde*" olduğu, bu nedenle kendilerinin kurtarılması gerektiği ifade edilmiştir[17]. Bu telgraf üzerine, Paul Cambon, Meyrier'e gönderdiği cevabi telgrafta, provokasyonun ilk nereden kaynaklandığı, sadece Ermenilerin mi tehdit altında olduğu, konsolosluklar ve Katolik kuruluşların güvenliği ve korumasının vali tarafından sağlanıp sağlanmadığı sorulmuş ve durumun somut bir şekilde kendisine bildirilmesi istenmiştir. Ayrıca Sadrazam'ın, vilayetteki Fransız Konsolosluğunun ve Kapuçinlerin korunması için gerekli tedbirin alınması ve asayişin sağlanması için yetkilileri uyaracağını dile getirmiştir[18].

Olayların nasıl zuhur ettiği hususunda Paul Cambon'un sorusuna Meyrier'in verdiği cevap çok somut örnekler taşımamakla birlikle olayların müsebbibi olarak Müslümanlar gösterilmişir. Gustave Meyrier gelişmeleri şöyle ifade etmiştir: "*Kürtler ve Müslümanlar beraber dün sabah şehre geldiler. Pazarı tümüyle yağmalayıp,*

---

[13] BOA, Y.PRK. ZB,16/77 (Polis Komiseri Ahmet Tevfik'in Zabtiye Nezaretine gönderdiği 2 Kasım 1895 (21 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf); BOA, YA. RES,77/14 (Diyarbakır Polis Komiserliğinden Zaptiye Nezaretine gönderilen 2 Kasım 1895 (21 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf); Nazım Paşa, *a.g.e*, s. 100; Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e,* s. 235

[14] BOA, Y.PRK. ZB,16/77 (Zabtiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 2 Kasım 1895 (21 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli takrir)

[15] BOA, Y.PRK. UM, 33/59 (Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 1 Kasım 1895 (20 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli takrir)

[16] BOA, HR. SYS. 2812 / 1

[17] Gustave Meyrier, *a.g.e,* s. 85

[18] Gustave Meyrier, *a.g.e,* s. 86

yaktılar. Hıristiyan dinine mensup birçok kişiyi katlettiler. O günden bu yana hareket büyüyor. Bütün halk tehdit altındadır. Biz de diğerleri gibi evlerimize tıkılıp kaldık. Hepimiz birer ölü adayıyız. Valiye Konsolosluğumuzun ve dini kurumlarımızın korunması talebinde bulundum. Vali, bana 10 zabit gönderdi. Eğer başka talebimiz olursa 10 zabit daha gönderecek. Bilmem ki yeterli olur mu? Ben ve 500'den fazla Hıristiyan öldürülme korkusundan Konsolosluğa sığındık. Ben, Hıristiyanlara akıllıca davranmalarını ve bu konuda elimden geleni yapacağım söyledim ve onları ikna ettim"[19].

Meyrier'in bu telgrafı üzerine Sadrazam Kamil Paşa ile görüşen Fransız Sefiri Paul Cambon, Hükümetten aldığı bilgilerden sonra aynı gün Meyrier'e çektiği ikinci telgrafta, "*Ermenilerin Ulu Cami'ye saldırdığı ve çatışmanın bundan zuhur ettiği*" ifade edilerek bunun doğru olup olmadığını sormuştur.[20] Meyrier, 2 Kasım 1895 saat 4.00'de Sefaret'e çektiği telgrafta, Ermenilerin camilere saldırdığı iddiasının doğru olmadığını ve birkaç gün içerisinde Müslümanların bir katliam planı hazırladığını ifade etmiştir. Telgrafın devamında ise Ermeniler dışındaki Hıristiyanların sakin olduğunu ancak onların da korktuğu ve 2000 Kürt'ün şehre girmeye çalıştığını ilave etmiştir[21].

Cuma günü başlayan olaylar ve zuhur eden yangın olayın ikinci günü büyük ölçüde kontrol altına alınmış ve asayiş kısmen sağlanmıştır. Ancak Cumartesi günü sabah kilise ve hanelerinde mevzilenen Ermeniler tekrar kurşun ve bomba atmaya başlamışlardır. Özellikle Ermeni önde gelenlerinden Tomas Mendilciyan'ın ve hanesinde konuşlanan komitacıların yol üzerinden gelip geçen ahaliye kurşun ve bomba atmasıyla birkaç Müslüman hayatını kaybetmiş ve yaralanmıştır. Yeniden zuhur eden bu karışıklığı önlemeye çalışan altı nizamiye askeri ve jandarmanın şehit edilmesi üzerine karışıklık tekrar meydana gelmiştir[22].

Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen telgrafta, Tomas Mendilciyan ve beraberindekilerin bu tutumu nedeniyle sükûnete gelen halkın tahrik edildiği ve iğtişaşın tekrar başladığı belirtilmiştir. Telgrafın devamında; bu sırada dışarıdan şehre girmek isteyen bazı aşiretlerin, vilayet kapılarının kapalı olması nedeniyle, surun jandarmalarla muhafaza edilen yıkık yerlerinden nöbetçileri püskürtüp, içeriye

---

[19] Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, trc: Emirhan Oğuz, İstanbul, 1993, s. 124
[20] Gustave Meyrier, *a.g.e,* s. 87
[21] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 88
[22] Tomas Mendilciyan'ın hanesinden atılan kurşunlardan birisinin isabet etmesi nedeniyle Müslüman Kamile Hanım adında bir mazlume şehit olmuştur. BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6 (Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor, s. 5)

girdikleri, dükkân ve hanelere saldırdıkları ancak alınan tedbirlerle bunların dışarı atılarak asayişin yeniden tesis edildiği ifade edilmiştir[23].

Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'nden Padişah'a sunulan 3 Kasım 1895 tarihli bir takrirde, vilayetteki gelişmeler şöyle dile getirilmiştir: "*İğtişaşat ref' edilmek derecesine gelmiş iken Ermeniler tarafından humbara ve kurşun atılması üzerine halk tekrar heyecana gelmiş ve aşiretlerden bazıları geceleyin surların deliklerinden içeriye girerek bazı Hıristiyan hanelerine taarruz eylemişlerse de mevcut kuvvetlerle bu aşiretlerin def'ine çalışılmış ve bazı önde gelen Hıristiyanların katkısıyla şimdiki halde sükûnet sağlanmıştır. Bu durumun devam ettirilmesi için gerekli tedbirler alınmakla beraber ellerinde silah ve humbara bulunan bazı Ermeniler tevkif edilmiştir. Ancak buna rağmen Ermenilerin bir bölümünün hane ve kiliselerinde hayli esliha-i cerihanın bulunduğu, bunları kullanmalarından açıkça anlaşıldığından sükûnetin devam ettirilmesi için silahların toplattırılması gerekmektedir. Bu nedenle Ermenilerin kullandığı silahların toplanması lazım geleceğince anarşistlerin istimal ettiği humbara ve eslihanın ele geçirilerek, Müslümanların maruz kaldığı tecavüzün mahiyetinin inzar-ı âlemde isbat edilmek üzre bazılarının ele geçmeyecek surette mahfuzen ve memurin-i lâzımeye tevdi'en Dersaadete irsali gerekmektedir*"[24].

Olayların yeniden meydana gelmesi ve zuhur eden olayların çevrede duyulması üzerine bazı aşiretler Diyarbakır surları çevresinde toplanarak şehre girmeye çalışmıştır. Aşiretlerin şehre girmesinin büyük bir felakete sebebiyet vereceğini dikkate alan yetkililer şehrin kapılarını kapattırarak ve bu noktalarda gerekli tedbirleri alarak aşiretlerin sızmalarını önlenmeye gayret etmiştir. Nitekim 3 Kasım 1895 tarihli bir tezkirede, olayları haber alan aşiretlerin şehre doğru harekete başladığına vurgu yapılarak, şayet bu aşiretlerin içeriye girmesi halinde fenalığın önünün alınamayacak dereceye gelmesinden korkulduğu dile getirilmiş, bu nedenle en yakın mevkiden "*bir iki tabur asker-i şahanenin seyr-i seri' ile yetiştirilmesi*" ifade edilmiştir[25].

Aynı gün Seraskerlik Makamı'ndan Padişaha sunulan arizada, Diyarbakır vilayetindeki gelişmeler özetlenerek, vilayette asayiş ve emniyetin sağlanması için sadır olan İrade-i Seniyye gereğince ihtiyaç duyulan askerin IV. Ordu Müşiriyeti'ne

[23] BOA, A.MKT. MHM,636/17 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)
[24] BOA, Y.PRK. UM, 27/33 (Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'nden 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli ariza)
[25] BOA, A. MKT. MHM,636/14 (Sadaret Makamı'ndan Taraf-ı Vala-yı Seraskeriye'ye gönderilen 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli tezkire)

bildirildiği dile getirilmiştir[26]. Sadaret Mektubi Kalemi'nden 3 Kasım 1895 günü Diyarbakır vilayetine gönderilen takrirde, istenilen askerin serian yetiştirilmesi için sadır olan İrade-i Seniyye'nin, Seraskerlik tarafından IV. Ordu Müşiriyeti'ne tebliğ edildiği bildirilmiştir[27].

Olayların üçüncü günü Ermenilerden Kazazyan Oseb ve Cubur Efendilerle bazı önde gelen kişiler hükümete teslim olurken[28], Müslüman ve Hıristiyan önde gelen bazı kişiler, taraflar arasındaki husumeti teskin etmek amacıyla toplantılar yapmıştır[29]. Gustave Meyrier, Müslümanların saygı duyduğu bir hocanın kendisine gelerek onlara yardımcı olmasını istediğini belirtmiştir[30].

Bu gelişmeler Müslümanlara bir dereceye kadar güven vermiş ve sükûnet tekrar tesis edilmeye çalışılmıştır. Enis Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği telgrafta, iğtişaşın tekrar meydana gelmemesi için her türlü tedbirin alındığı ifade edilmekle beraber, özellikle Fransız Konsolosluğu tarafından iddia edilen "*Polis ve jandarmaların sokaklar arasında rast geldikleri Hıristiyanları katl ettikleri*" iddiaların esassız olduğu ve gerçeği yansıtmadığını beyan etmiştir. Hal böyle iken, silaha sarılan Ermenilerin, olaylar esnasında maktul ve mecruh olmalarının tabii olduğuna da dikkat çeken Enis Paşa, Ermenilerin meydana getirdikleri bu şekavete iştirak eden ve arbede arasına giren "*milel-i saireden*" de ölümlerin olmuş olmasının muhtemel olduğunu bildirmiştir. Ayıca, bazı ölümlerin Ermenilerin arbede sırasında dükkânları ateş vermeleri üzerine yangından kurtarılmak istenen eşyanın, bazı kötü niyetli kişiler tarafından yağmalanmaya çalışılmasından ileri geldiğini ilave etmiştir.

Telgrafın sonunda, Polis Komiserinin jurnaline göre vilayette, üç gün boyunca devam eden olaylar nedeniyle, Müslümanlardan 15 kadar yaralı ve 70 kadar ölü olduğunun tahmin edildiği ifade edilirken, üzerlerinde silah ve bomba bulunan bazı Ermenilerin tutuklandığı, vilayet merkezinde asayiş ve sükûnun tamamen tesis edildiği, fakat aşiretlerin Ermeni köylerine taarruzunun muhtemel dâhilinde olduğu belirtilerek,

---

[26] BOA, A. MKT. MHM,636/14 (Seraskerlik Makamı'ndan Padişah'a sunulan 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli ariza)

[27] BOA, A. MKT. MHM,636/14 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli takrir)

[28] BOA, A.MKT. MHM,636/17 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[29] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 90

[30] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 93

emir buyrulan askerin süratle yetiştirilmesi için icap edenlere te'kiden irade buyrulması dile getirilmiştir[31].

3.2. Diyarbakır Sancağında Sıkıyönetim İlan Edilmesi

1 Kasım 1895 Cuma günü başlayan karışıklığın devam ettiği, 3 Kasım 1895 günü Sadaret Makamı'na gönderilen ilk telgrafta, "*Ermeniler tarafından ika' edilen fesad ve şuriş tedabir-i mahalliye ile ref' olunmak derecesine gelmiş iken, bu sabah dahi Ermenilerin Kilise ve hanelerinde tahassun ederek asakir-i nizamiye ve jandarmaya teşhir-i silah eylemek gibi harekat-i fesadkeraneleri ile tekrar memleket içinde iğtişaş zuhur edildiği*" ifadesinden anlaşılmaktaydı[32]. Gerek vilayetten ve gerekse konsolosluklardan Hükümete ulaşan telgraflar vilayette meydana gelen olayların ciddi boyutlara ulaştığını ve asayişin sağlanmasının kolay olmayacağını göstermekteydi[33].

Bunun üzerine Seraskerlik, IV. Orduyu Hümayun Müşiriyeti'ne gönderdiği emirde, " *en yakın mahalden iki tabur nizamiyenin seyr ü ser'i ile Diyarbakır'a yetiştirilmesi"* dile getirilmişti. Bununla birlikte ortalığı karıştıran, fesat ve olay çıkaran "*Ermenilerin terk-i silah itmeleri ve kabul itmedikleri halde bunların kanun dairesinde jandarma ve asker sayesinde şediden te'dib ve terbiye edilecekleri*" kendilerine uygun nasihatlerde anlatılması, şayet bunun tesisi görülmezse üzerlerine askerlerin sevk edilerek terbiye edilmesi yönünde talimatlar verilmişti.

Ermenilerin silahlı ve bombalı çatışmalara girişerek olayların daha da büyümesine sebebiyet vermesi üzerine Serasker Rıza Paşa ile Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyari Derviş Paşa tarafından tanzim edilen iki kıt'a tezkire Sadaret'e sunularak Diyarbakır'daki olayların vahameti dile getirilmiş ve olağan üstü tedbirlerin alınmasını istemiştir[34]. Seraskerlik Makamı'ndan Sadrazam Kamil Paşa'ya sunulan bu tezkirelerde Diyarbakır'daki gelişmeler ve Erzincan merkezli IV. Ordu Komutanlığı'nın aldığı tedbirler şöyle özetlenmiştir:

---

[31] BOA, A.MKT. MHM,636/17 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[32] BOA, Y.A.RES, 77/14 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e çekilen 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[33] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 85

[34] BOA, A. MKT. MHM, 636/14 (Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'nden Seraskeriye ve Dâhiliye Nezareti'ne yazılan 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli tezkire)

Diyarbakır'da Ermeniler tarafından meydana getirilen fesat ve karışıklık alınan tedbirlerle ortadan kaldırılmaya çalışılmışsa da 2 Kasım sabahı Ermenilerin Müslümanlar üzerine kilise ve hanelerinden kurşun ve bomba atmaları üzerine olaylar yeniden başlamıştır. Bu taşkınlıkları engellemeye çalışan nizamiye askerleri ve jandarmaya karşı da silahlı mücadeleye ve fesat hareketlerine girişen Ermeniler vilayetteki karışıklığı artmasına neden olmuşlardır. Bu durum üzerine olayların ortadan kaldırılması için Diyarbakır'a en yakın yerlerden iki tabur nizamiyenin ivedi olarak gönderilmesi talimatı verilmiştir.

Diyarbakır vilayeti gibi Vilayet-i Şahane'nin bazı yerlerinde de Ermeni müfsitler Müslüman ahali aleyhine başkaldırarak onlara zarar vermeye ve hatta onları katletmeye cüret etmektedirler. Ermenilerin *"ahval-i gayr-i marziyeye tasaddi ve harekât-ı bağiyanelerinden*" galeyana gelen Müslümanlar ırz, mal ve canlarının muhafaza ve müdafaası için yer yer toplanıp mukabeleye hazırlanmakta oldukları o taraflardan alınan haberlerden anlaşılmaktadır.

Her ne kadar "*men'-i iğtişaşat*" için IV ve V. Orduyu Hümayunları Daireleri'nde efrad-ı redifeden kırk tabur kadar asker silah altına alınmış ve mahallerince de gerekli tedbirler alınmış ise de Ermenilerin memleket içinde bomba ve silah atmak gibi fenalıklara cüretleri nedeniyle bütün Müslümanlar büyük bir korku ve endişe içerisindedir. Ermenilerin sapmış oldukları bu isyan hareketlerinden pişmanlık duyarak vazgeçip, silahlarıyla beraber Hükümet'e teslim olmaları icap etmektedir. Ermenilerin bu fesat hareketlerini devam ettirmeleri halinde bunların kanun dairesinde jandarma ve asker vasıtasıyla şediden tedip ve terbiye edilmeleri için kumandanlara ve valilere gerekli yetki ve iznin verilmesi gerekmektedir[35].

Sadaret'e sunulan iki kıt'a müşterek ariza Padişah'a arz edildi. Bunun üzerine olayların daha da büyümesinden endişe eden Sadrazam Kamil Paşa Hükümeti, daha önce Trabzon ve Bayburt Ermeni olaylarında uygulandığında olayların önünün alınmasını sağlayan idare-i örfi (sıkıyönetim) uygulamasını ve divan-ı harb-i örfi (askeri mahkeme) kurulmasını içeren bir tezkireyi Meclis-i Vükela gündemine getirdi[36].

Meclis-i Vükela, 3 Kasım 1895 günü, idare-i örfiyenin "*te'min-i sükûn ve asayişe*" yardımcı olacağını ve bu şekilde gereksiz yere kan dökülmesine engel

[35] BOA, Y.A.RES,77/14 (Serasker ve Derviş Paşa'nın Babıâli'ye sundukları 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli müşterek ariza)

[36] BOA, Y.A.RES, 77/13 (Sadaret'ten Padişah'a sunulan 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli mazbata)

olunacağını dikkate alarak Diyarbakır ve Halep'in Maraş Sancakları ile Vilayet-i Sitte'nin diğer icap eden yerlerinde örfi idare ilan edilmesinin uygun olacağı yönünde görüş beyan etti. Sadrazam Kamil Paşa, Adliye Nazırı Rıza ve Dâhiliye Nazırı Rıfat Bey'in imzalarıyla Padişah'a sunulan Meclis-i Vükela mazbatası aynı gün Padişah tarafından onaylandı ve İrade-i Seniyye vilayete gönderildi[37]. İrade-i Seniyye gereğince 4 Kasım günü Diyarbakır merkez sancağında İdare-i Örfi ilan edildi[38] ve Divan-ı Harb-i Örfi oluşturuldu[39]. Bu durum herkese ilan edildi ve halk silahsızlandırılmaya başlandı[40].

Nitekim 4 Kasım 1895 günü Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta; Diyarbakır'da ikinci defa zuhur eden iğtişaşın (karışıklığın) bertaraf edilerek dâhilde sükûnun tamamen tesis edildiği ancak aşiretlerin Ermeni köylerine saldırılarının ihtimal dâhilinde olduğu dile getirilmiştir[41]. Bu arada Sadaret Makamı'ndan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 4 Kasım 1895 tarihli bir telgrafta, Ermenilerin ellerinde bulunduğu anlaşılan silahlardan zapt edilenlerin humbaralarla (bombalar) beraber ele geçmeyecek surette İstanbul'a gönderilmesi talep edilmiştir[42].

Sıkıyönetimin ilan edildiği gün Meyrier'den Paul Cambon'a gönderilen şifreli telgrafta, dün akşamdan bu yana rahat ettikleri ancak aşiretlerin hala surların önünde bekledikleri ifade edilmiştir[43]. Meyrier'in aynı gün gönderdiği başka bir telgrafta ise, olaylarda Kapuçinlere ve Katolik Ermenilere herhangi bir saldırı meydana gelmediğini, ancak 700 Hıristiyan'ın Fransız konsolosluğuna sığındığı dile getirmişir[44]. Bu arada Ermeniler tarafından Patrikhaneye çekilen telgraflarda, Hıristiyanlara yapılan tehditlerin vali tarafından yapıldığı ve halka bunu empoze ettiğini ileri sürülmüştür[45].

Geçici bir süre için hayata geçirilen sıkıyönetim idare tarzı, bu tür isyan ve kargaşalıkların bastırılmasında Osmanlı Devletinin başvurduğu yöntemlerden biriydi. Sıkıyönetim uygulamasının hayata geçirilmesine müsaade edildikten sonra şehirdeki karmaşa ancak yerini sükûnete bırakabilmiş ve Pazartesi günü dükkânlar açılmaya

---

[37] BOA, A.MKT. MHM, 636/12 (Sadaret'ten Diyarbakır'a gönderilen 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli tezkire)
[38] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 90
[39] BOA, A.MKT. MHM, 636/11 (Sadaret'ten Diyarbakır'a gönderilen 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli takrir)
[40] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 92, 93
[41] BOA, A.MKT. MHM,636/17 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)
[42] BOA, A.MKT. MHM, 636/15
[43] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 90
[44] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 93
[45] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 95

başlamıştı[46]. Ancak yaşanan olaylar ve şiddetli çarpışmalardan geriye yüzlerce ölü ve yaralı, binlerce yanmış, yıkılmış ve zarar görmüş cami, işyeri ve bina kalmıştı.

Sadaret Mektubi Kalemi'nden 5 Kasım 1895 tarihinde Diyarbakır vilayetine "*gayet müstecal*" ibaresi ile gönderilen bir takrirde, Fransız Sefareti'nin 4 Kasım 1895 tarihli muhtırasına atıfta bulunularak "*Müslümanlar tarafından yarın Hıristiyanlar aleyhine yeniden taarruzatta bulunulacağı, bu nedenle Fransız Konsolosluğu'nun ve rahiplerinin bulunduğu hanelere zabtiye ikame edilerek muhafaza edilmesinin beyan edildiği*" dile getirilerek[47], konsolosluktan alınan haberlerin dikkate alınarak daha ziyade müyakkızane (uyanık) davranılması ve hiç suretle karışıklığın yeniden zuhur etmesine meydan verilmemesi tenbih edilmiştir[48].

Vilayet merkezinde büyük ölçüde asayiş tesis edilmesine rağmen Hariciye Nezaretine aynı gün Fransa Sefiri Mösyö Cambon tarafından gönderilen bir tezkirenin tercümesinde, Hıristiyanlara karşı yeni saldırıların olacağına dair Konsolosluktan kıt'a iki telgraf alındığı ifade edilmiştir. Telgraflarda, şehirden çıkarılan Kürtlerin şehrin kapılarında beklediği vurgulanılarak, bunların tekrar her an şehre girebileceği endişesi dile getirilmiştir.

Böyle bir sırada yapılması gerekenlerden mükellef olan Vali Enis Paşa tenkit edilmiş, yetersizliği şu ifadelerle vurgu yapılmıştır: "*Valilinin hal-i hazırın icabına göre bizzat tedabir-i lâzıme ittihaz edecek derecede kudret ve dirayeti olmadığı dahi malumdur*". Telgrafın devamında ise; "*son günlerde meydana gelen mezalimin tekrar meydana gelmesinin ne derece vahameti mucip olacağını*", ileri süren Mösyö Cambon, Vali Enis Paşa'nın pek ziyade teyakkuz ve intibah üzere bulunmasını ve konsolosluk ile Fransız rahiplerinin ikamet ettiği hanelerin korunmasına önem verilmesini yinelemiştir[49].

Yaver-i Ekrem Derviş Paşa, 6 Kasım 1895 tarihinde, Padişah'a sunduğu bir arizada, Diyarbakır'da "*sükûnet-i mükerrerenin ber devam olduğu*" ifade edilmiştir[50].

---

[46] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 317

[47] BOA, A.MKT. MHM, 636/18 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli tezkire)

[48] BOA, A.MKT. MHM, 636/18 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 5 Kasım 1895 (24 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli takrir)

[49] BOA, A.MKT. MHM, 636/18 (Fransa Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 5 Kasım 1895 tarihli tezkirenin tercümesi)

[50] BOA, Y.PRK. UM, 17/26 (Yaver-i Ekrem Derviş Paşa tarafından Padişah'a sunulan 6 Kasım 1895 (25 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli ariza)

Ancak Ermenilerin "*tahassun ettikleri kargir kiliselerden atılan mermiler*"[51] nedeniyle sonraki günlerde de ufak tefek bir takım olaylar meydana gelmiştir. Ancak sıkıyönetimin sadece Diyarbakır şehir merkezini kapsaması nedeniyle ilçelerde olaylar bir süre daha devam etmiştir[52]. Enis Paşa'nın, Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyari Derviş Paşa'ya gönderdiği 7 ve 8 Kasım 1895 tarihli telgraflarda, "*beş günden beri Diyarbekir şehri dâhilinde sükûn ve asayiş hükümferma (hüküm süren) olup, bu halin takrir (sağlamlaştırma) ve idamesine muktezi-i tedabirin takviye edilmekte olduğu*"[53] ve olayların tamamen önünün alındığı ve güvenliğin temin edildiği bildirilmiştir[54].

Sıkıyönetim ile birlikte alınan tedbirler nedeniyle vilayette huzur ve sükûnun tesis edilmesinden sonra Ermenilerin, ellerindeki silahların bir bölümü ele geçirilmiştir. Nitekim IV. Ordu Müşiriyeti'nden 8 Kasım 1895 tarihinde Seraskerlik Makamı'na gönderilen bir tezkirede, Diyarbakır Kumandanlığı'nın 7 Kasım 1895 tarihli telgrafına atıfta bulunularak, 6 Kasım 1895'ten itibaren Diyarbakır'daki "*iğtişaşatın hal-i sükûtunda olduğu*", karışıklık esnasında kullanılan silahların toplanmaya çalışıldığı ve bu konuda silahların teslim edilmesi için Ermenilere ihtar yapıldığı, Ermenilerin karkadim çakmaklı, eczalı, kama, hançer ve rovelvörlerin bir kısmını teslim ettiği ifade edilmiştir[55].

Bu arada Fransız Konsolosluğu, Sefaret'e gönderdiği yeni telgraflarda olaylarla ilgi Müslümanları ve Vali Enis Paşa'yı hedef alan suçlamalarını sürdürmeye devam etmiştir. Bunun üzerine Sadaret Mektubi Kalemi, Diyarbakır vilayetine gönderdiği telgrafta: "*Güya Kürtler Diyarbekir ahali-i İslamiyesinden bir hayli kesan (kişiler) ile birleşerek çarşıyı nehb ve garet ve kâmilen ihrak ve mezahib-i muhtelifeye mensup birçok Hıristiyanları katl eyledikleri ve Ermenilerin cami'-i şerife taarruz etmiş oldukları rivayeti asla mekarrat-ı sıhhat olmadığı ve ahali-i İslamiyenin asla sebebiyet vermeksizin tamamıyla kendiliklerinden icra ettikleri*", iddialarının Fransa Sefareti'nden

[51] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 317
[52] BOA, Y.PRK. ASK, 108/53
[53] BOA, Y.PRK. UM, 33/59 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Derviş Paşa'ya gönderilen 7 Kasım 1895 (26 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)
[54] BOA, Y.PRK. UM, 33/59 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Derviş Paşa'ya gönderilen 8 Kasım 1895 (27 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)
[55] BOA, Y.Mtv, 129/132 (IV. Ordu Müşiriyeti'nden Seraskerlik Makamı'na gönderilen 8 Kasım 1895 (27 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli tezkire)

bildirildiği belirtilerek, ileri sürülen ithamların doğru olup olmadığı vilayetten sorulmuştur[56].

Fransız konsolosluğunun iddia ettiği ve Sadaret Makamı'nın 7 Kasım 1895 tarihli takrir ile vilayetten sorduğu ahvale ilişkin cevaben verilen 9 Kasım 1895 tarihli uzun telgrafta, iddialar kesin bir dille reddedilirken, konsolosluğun suçlamalarına açıklık getirilmiştir. "*Diyarbakır hadisesinin vuku' hakkında Fransa Sefaretinden vaki' olan ihbar doğru değildir*.", cümlesi ile başlayan telgraf şöyle devam etmiştir. "*Diyarbakır Ermenileri geçen Ramazan-ı şeriften beri sebepli sebepsiz ezhan-ı İslamiye'de tevehhüm edecek ve arbedeye vesile olacak münakaşalarda bulunmaktaydı. Herhangi bir olan ve mantıklı hiçbir hiç bir sebep olmadığı halde dükkânlarını kapatmakta ve kiliselerde toplantı yapmaktaydılar. Üç dört gün aralıksız çan çalmakta ve milel-i saireyi kendi maksatlarına katmak için cebir ve tehditte bulunmaktaydılar. Her türlü desiseye başvurarak, kendi makasıd-ı muzırralarına ulaşmak emelindeydiler*.

Ermenilerin bu muzır ve fesat hareketlerine vakıf olmayan ahali-i İslamiye, hayret ve şaşkınlık içinde olmakla birlikte, sükûn ve temkiniyetlerini muhafaza etmekteydi. Ermeniler tarafından yapılan kilise toplantılarından beş gün sonra, Fransa Konsolosunun maiyetinde bir toplantı tertip edildi. Bu toplantıda, Diyarbakır'ın da dâhil olduğu Vilayet-i Sitte'nin imtiyaz ile Ermenilere terk olunduğuna dair neşr edilen şayiat-ı (söylentiler) malume, Müslümanlarda doğal olarak bir heyecan oluşturduysa da alınan tedbirler sayesinde, herhangi bir vukuat meydana gelmedi. Herhangi bir vukuatın ve heyecanın olmadığı bir günde, Ermeni fedailerinin Cuma namazını eda ile meşgul olan Müslümanlara saldırması ve camilere kurşun atması hadisenin yegâne sebebidir.

Yangın bahsine gelince, zuhur ettikten kısa bir süre sonra geniş bir alana yayılan harikte yüz bin lirayı aşan kıymette bin kadar dükkân yanmıştır. Bu dükkânların yüzde doksanı Müslümanlara aitti ve önemli bir kısmı cami ve medreselerin vâkfiydı. Yanan eşyanın önemli bir bölümü de Müslümanların malı idi. Böyle bir durumda, İslamların kendilerini hüsran-ı azimeye uğratacak bir cinayeti ika' etmeyecekleri malumdur. Özellikle yangının Hıristiyan mahallelerine yakın ve Ermeni evlerinden atılan kurşunlara maruz bir yerden zuhur etmesi cürmün pekâlâ Ermeniler tarafından işlendiğinin kanıtlarından biridir. Vakaya Müslümanların sebebiyet vermediğinin bir

[56] BOA, A.MKT. MHM, 636/18 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 7 Kasım 1895 (26 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli takrir)

diğer işareti de, iğtişaşın devam ettiği müddet zarfında sükûn hâsıl oldukça, Ermeni hanelerinden atılan kurşunların heyecanı teşdid (şiddetlendirme) etmesidir. Fransa Sefaretinin bilgi kaynağı olan Diyarbakır Konsolos Vekili, vilayete geldikten beri konsolosluktan bu güne kadar dışarı çıkmayan ve hiçbir hakikati müşahede etmeyen bir kişidir. Konsolos vekilinin bu yoldaki beyanatı, yanına giden bazı Ermeni fesedesiyle, o cümleden olan Tercümanı Kasapyan'ın ilkaat(aldatma)-ı tasvirinden ibarettir"[57].

Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 12 Kasım 1895 günü telgrafta, "*bugün de Diyarbakır'da sükûn ve asayişin ber devam olduğu*" ifade edilmekle birlikte, Ermenilerden meczup görünümlü birinin çarşıda bir takım münasebetsiz sözler söylediği ve kerestelerin bulunduğu yeri kundaklamaya çalıştığı, bunun üzerine bazı Müslümanların da müdahale etmesi üzerine heyecanın meydana geldiği ancak alınan tedbirlerle gerek meczup görünümlü kişinin ve gerek diğerlerinin tevkif edildiği ve lazım gelenlere de gerekli nasihatin yapıldığı dile getirilmiştir[58].

Özellikle vilayete bağlı kasaba ve köylere bazı Kürt aşiretlerinin toplanması ve bazı yerlerde saldırılarda bulunarak yağma ve öldürme olaylarına karışmaları üzerine Sadaret Makamı'nın 13 Kasım 1895 tarihinde Diyarbakır vilayetine gönderdiği yazıda, "*aşair-i rüesasına icra-yı nesayih edilerek tedabir-i hakimane ve mülayimane ile ref'-i taarruzları*" olduğu ifade edilerek ahalinin önde gelenlerinden şeyh ve reislerin gönderilerek gerekli nasihat ve telkinde bulunarak asayişin sağlanmasına çalışılması, buna rağmen "*hareket-i gayr-i marziyeden*" vazgeçmeyenlerin ise asker sevkiyle te'dip edilmesi istenmiştir[59].

Bundan bir süre sonra Dâhiliye Nezaretine çekilen bir telgrafta, Belediye doktoru Bedros Efendi'nin[60] uygunsuz ve fesat hareketlerde bulunduğu dile getirilmiştir. Bedros Efendi'nin "*Ermeni fesedesinden*" olması nedeniyle ahalinin kendisinden emin olamadığı için tedavi olmaktan çekindiği, bu nedenle vilayetin böylesine gergin, sıkıntılı ve ciddi şekilde doktora ihtiyaç duyduğu bir dönemde Bedros Efendi'nin bu faaliyetleri nedeniyle değiştirilmesi ve yerine Tabip Kolağası Tevfik Efendi'nin görevlendirilmesi talep edilmiştir. Ancak Sadaret'ten Dâhiliye nezaretine

---

[57] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 9 Kasım 1895 (28 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[58] BOA, A.MKT. MHM, 636/23 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 12 Kasım 1895 (31 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[59] BOA, A.MKT. MHM, 636/23 (Sadaret Makamı'ndan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli takrir)

[60] H.1308 (1890-1891) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s. 119

gönderilen 9 Aralık 1895 tarihli tezkirede; *"şu aralık icra-yı askeriyenin taburlar ve hastanelerce derkar olan şiddet-i lüzumuna mebni*" Tevfik Efendi'nin Belediye'de istihdamının uygun görülmediği belirtilmiştir[61].

3.3. Diyarbakır Çevresinde (Mülhakatta) Meydana Gelen Olaylar

Diyarbakır'da meydana gelen Ermeni olaylarıyla eş zamanlı olarak vilayete bağlı bazı sancak, kaza ve köylerde de bir takım karışıklıklar meydana gelmiştir. Olayların önünün alınması için askeri ve mülki kurumların gerekli tedbirleri aldığı ancak buna rağmen bazı öldürme ve yağmalamalara engel olunamadığı görülmüştür. Kasaba merkezlerinde meydana gelen Ermeni taşkınlıkları, kırsalda bulunan Kürt aşiretlerinin saldırı ve yağmalarına sebebiyet vermiştir. Mahalli idareler, Ermenilerin taşkınlıklarına engel olmaya çalışmakla birlikte, aynı zamanda nüfuzlu din adamlarını devreye sokarak Kürt aşiretlerini teskin etmeye çalışmıştır.

3.3.1. Kıtırbıl Köyünde Meydana Gelen Olaylar

Diyarbakır merkez kasabasına yarım saat uzaklıkta olan ve genellikle gayrimüslimlerin yaşadığı Kıtıbıl köyünde de bir takım olayların meydana geldiği dönemin Diyarbakır Fransız Konsolos vekilinin Fransız Sefaretine gönderdiği telgrafta yer almaktadır. Ancak 1 Kasım 1895'de vilayet merkezinde başlayan ve yoğunluklu olarak üç gün devam eden Ermeni olayları ile ilgili olarak Dâhiliye Nezaretine, Sadaret'e ve Padişah'a çekilen telgraflarda Kıtırbıl köyünde meydana gelen herhangi bir olaydan bahsedilmemektedir.

Aynı şekilde olaylardan sonra İstanbul'dan vilayete gelen Tahkikat Heyeti'nin hazırladığı ve Padişah'a sunduğu ayrıntılı raporda da Kıtırbıl'daki olaylarla ilgili olarak herhangi bir kayıt yoktur. Fakat olaylarla ilgi tanzim olunan 12 Kasım 1895 tarihli bir zabıtta vilayette yaşamını yitiren gayrimüslimler verilirken "*Ali Pınar ve Kıtırbıl karyeleri*" de yer almaktadır[62]. Dönemin tanıklarından Mustafa Akif Tütenk de vilayet merkezinde meydana gelen olaylardan bahsederken, Kıtırbıl köyündeki olaylara da

[61] BOA, A.MKT. MHM, 636/41 (Sadaret Makamı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Aralık 1895 (27 Teşrin-i Sani 1311) tarihli tezkire)
[62] BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 11 (Tahkikat Komisyonu tarafından hazırlanan 12 Kasım 1895 (31 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli zabıt)

değinmektedir[63]. Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla vilayet merkezinde cereyan eden karışıklığın Kıtırbıl'da da meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Konsolosluk ve misyoner raporlarına bakıldığında, Kıtırbıl köyünde meydana gelen olayların köye yakın bazı aşiretlerin işgali ve yağması ile başladığı görülmektedir. Ferir Paliyance adlı bir kişi tarafından yazılan ve Fransız Sefareti'ne gönderilen bir belgede; Tirkan Aşireti reisi Mustafa Bey'in Kıtırbıl köyünü işgal ve yağma ettiği ve hatta kiliseye sığınan kişileri ateşe verilmek suretiyle birçoğunun yaşamını yitirmesine sebebiyet verdiği ifade edilmektedir[64]. Fransız Sefareti'ne gönderilen belgede, olayın seyri ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

Buna göre, "*Cuma günü Sımaklı köyü ahalisi Kıtırbıl köyüne hücum eder ancak muvaffak olamazlar. Cumartesi sabah Tirkan aşiretinden Mustafa Bey, Geçil Alo ve biraderi Murto, Sımaklı köyü ahalisi ile beraber tekrar saldırıya geçip Kıtırbıl köyünü ele geçirirler. Cumartesi günü saat dört sıralarında olayı haber alan hükümet kuvvetleri köye gelerek Kürt aşiretlerini köyden uzaklaştırır. Ancak daha sonra başka yönlerden gelen Kürt aşiretleri köyü tekrar ele geçirerek köyü yağmalayıp, mal ve eşyaları gasp ederler. Cuma günü akşamdan tedirgin olan ve korkan bazı erkek, kadın ve çocuklar kiliseye sığınırlar.*

Aşiret birlikleri ve talancılar cumartesi günü akşama kadar uğraşmalarına rağmen kiliseye girmeye muvaffak olamazlar. Kilisenin muhkem kapısının taş olması nedeniyle Pazar gününe kadar kilisenin çevresinde bekleyen kişiler kilisenin damını delerek içerisine girmeye çalışırlar. Kilisenin duvarı delindikten sonra içeriye ateş atılması üzerine dışarıya kaçışan kişiler tüfek, kılıç ve balta darbeleriyle öldürülür. Kilisenin içinde bulunan bazı kişiler de dumandan veya yanarak yaşamını yitirir".

Meydana gelen olaylarda yaşamını yitiren kişilerin yanı sıra ayrıca birçok kadın ve çocuğun Tirkan aşiret reislerinden Mustafa Bey ve Geçil Alo tarafından kaçırıldığı ve bu kişilerin Şahaban, Terziyan, Fedilan ve Sımaklı köylerine götürüldüğü Fransız Konsolosluğu tarafından ısrarla dile getirilmiştir[65]. Fransa Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 3 Mart 1896 tarihli tahriratta, Kıtırbıl köyünde meydana gelen

[63] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 317

[64] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Kıtırbıl Köyü ahalisi tarafından 19 Temmuz 1897 (5 Temmuz 1313) tarihinde tutulan ve Fransa Sefaretine gönderilen defter)

[65] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Ferir Paliance tarafından Fransız Sefaretine yazılan 19 Eylül 1896 tarihli yazı); Kıtırbıl ahalisi tarafından tutulan bir defterde bu köylere ilaveten Teali, Sarıçek ve Rutan köyleri de meydana gelen olaylarla ilgili olarak suçlanmıştır. BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (19 Temmuz 1897'de (7 Temmuz 1313) Kıtırbıl Hıristiyanları tarafından tanzim edilen defter)

bun olaylarda Latin papazlarından ve Süryani Katolik milletinden olan Keçeciyan Rahip Cebrail Efendi'nin annesi Avrupima, kız kardeşleri Feride ve Verdun ile üç çocuğunun da, olaylar esnasında kayboldukları iddia edilmiştir[66].

Olaylardan sonra Abdullah Paşa başkanlığında vilayete gönderilen Tahkikat Heyeti, olaylar esnasında kaçırılan kadın ve çocuklarla ilgili önemli çalışmalar yapmış ve bunların büyük bir kısmını bularak ailelerine teslim etmiştir[67]. Müslüman ve gayrimüslimlerden müteşekkil komisyonlar, Kıtırbıl olaylarının faili olarak ileri sürülen Mustafa Bey'in ve diğer zanlıların söz sahibi olduğu köylere baskınlar düzenleyerek kayıp kişileri bulmaya çalışmış, ancak Rahip Cebrail Efendi'nin kayıp ailesine ulaşamamıştır[68].

Kıtırbıl köyü ahalisi olduğu anlaşılan 14 kişinin tuttuğu ve Fransa Konsolosluğuna sunduğu bir defterde, meydana gelen olaylar esnasında ölen, kaybolan ve kaçılan kişilerin sayısının 72 kişi olduğu belirtilmiştir[69]. Bu konuda Enis Paşa'dan sonra Diyarbakır'a atanan Vali Mehmet Halit Bey tarafından Sadaret'e gönderilen bir telgrafta, meydana gelen olaylarda, "*yalnız on kadar çocuğun aşırıldığı"* ifade edilmiştir[70].

Şikâyetler üzerine Kıtırbıl olaylarına karıştığı iddia edilen kişiler tutuklanarak yargılanmışlardır. Suçlamaların daha çok Tirkan aşiret reisi Mustafa Bey üzerine yoğunlaştırıldığı, kayıp kişilerin de Mustafa Bey tarafında kaçırıldığı iddia edilmiştir. Ancak gerek yapılan aramalardan ve gerekse yargılamalardan Mustafa Bey ve diğer zanlıların Kıtırbıl olaylarını gerçekleştirdiğine ve bazı kişileri kaçırdığına dair herhangi bir delile ulaşılamamıştır. 22 Aralık 1896 tarihli genel af ile birlikte diğer tüm Müslim ve gayrimüslim zanlılar gibi Mustafa Bey de salıverilmiştir[71].

Kayıp bazı kadın ve çocukların Mustafa Bey tarafından kaçırıldığının iddia edilmesi, hiç şüphesiz olaylar sırasında Mustafa Bey'in köye girip çıktığına dair bazı

---

[66] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 28 Haziran 1896 (16 Haziran 1312) tarihli tezkire)

[67] BOA, HR. SYS, 2812/1 (İngiliz Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 28 Nisan 1896 tarihli muhtıra)

[68] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 28 Haziran 1896 (16 Haziran 1312) tarihli telgraf)

[69] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Kıtırbıl köyü ahalisi tarafından 19 Temmuz 1897 (5 Temmuz 1313) tarihinde tutulan ve Fransa Sefaretine gönderilen defter)

[70] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Sadaret Mektubi Kaleminden Hariciye Nezaretine gönderilen 14 Eylül 1897 (2 Eylül 1313) tarihli tezkire); BOA, DH. TMIK. M, 39/7 (Hariciye Nezareti'nden Fransa Sefaretine gönderilen 7 Eylül 1897 (7 Teşrin-i Evvel 1897) tarihli muhtıra)

[71] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Nisan 1897 (25 Mart 1313) tarihli telgraf)

Ermenilerin ifadesine dayandırılmaktaydı. Mustafa Bey'in Kıtırbıl olaylarına ne kadar müdahil olduğu hususunda sağlıklı bir bilgiye sahip olmasak da, vilayet merkezinde Camilere ve Müslümanlara saldıran Ermenilere karşı intikam hırsı ile hareket eden ancak alınan tedbirler nedeniyle başarılı olamayan bazı aşiretlerin Kıtırbıl'a saldırdıklarını ve bazı zahire ambarlarını yağmaladıkları şüphe götürmeyecek bir hakikattir. Nitekim çıkarılan affa kadar Kıtırbıl olaylarına karıştığı iddia edilen kişilerin hapse mahkûm edilmesi bunun delilidir. Şahaban, Fedilan, Terziyan, Sımaklı, Teali, Sarıçek, Rutan köylerinden bir takım kişilerin olayların müsebbibi olarak gösterilmesi ve iddia edilmesi yağma ve talanının geniş katılımlı olduğunu göstermektedir[72].

3.3.2. Maden Sancağı'nda Meydana Gelen Olaylar

1 Kasım 1895 Cuma günü Ermenilerin Müslümanlara saldırısı üzerine vilayet merkezinde meydana gelen olayların etkisi bağlı sancak ve kasabalarda da hissedilmiştir. Bu dönemde Diyarbakır vilayetine bağlı olan Maden Sancağı da bu gelişmelerden etkilenmiştir. Aslında bu dönemde Maden kasabasında herhangi bir olay olmadığı, meydana gelen karışıklık, öldürme ve yağmaların daha çok sancağa bağlı Ergani, Palu, Çermik ve Çüngüş'te meydana geldiği olaylar sonrasında Maden Mutasarrıflığından vilayete gönderilen telgraflardan anlaşılmaktadır.

Maden kasabasında olayların meydana gelmemesi ve Müslümanlar tarafından Ermenilere herhangi bir saldırıda bulunulmaması, Ermeni olaylarının ardından Diyarbakır'a gönderilen ve Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp ikinci Feriki Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi'den oluşan Tahkikat Heyeti'nin hazırladığı raporda da belirtilmektedir.

Meydana gelen olayların Ermenilerin saldırıları ile başladığı dile getirilen raporda, Maden'deki Ermenilerin, "*mikdarca kalil ve hüsnü hale ve muaşeret cihetine salik olmalarından dolayı bunların taarruzdan masuniyetine İslamlar tarafından son derece bezl(çok)-i mesai edildiği"* ifade edilmektedir[73]. Komitacılık faaliyetlerine girişmeyen ve gündelik hayatını devam ettiren Maden Ermenilerine kasaba merkezinde herhangi bir saldırı meydana gelmediği gibi, kasabaya yönelik yapılan aşiret saldırılarına karşı Müslümanlar büyük bir fedakârlık ve cesaret göstererek, Ermenilere yönelecek tehlikeleri bertaraf etmiştir.

---

[72] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (19 Temmuz 1897'de (7 Temmuz 1313) Kıtırbıl Hıristiyanları tarafından tanzim edilen ve 14 kişi tarafından imzalan çizelge)

[73] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 5-6

Sancak merkezinde vaziyet bu durumda olmakla birlikte Palu, Çermik ve Ergani'deki Ermenilerin, boş yere İslâmları heyecanlandırıcı ve zihinlerini karıştırıcı sözler söylemeleri, sebepsiz yere camiler, mescitler ve İslâmlar üzerine ateş açarak emniyet ve asayişi bozmaları üzerin bir takım gerginliklerin ve olayların meydana geldiği anlaşılmaktadır[74].

Vali Enis Paşa'nın 4 Kasım 1895 günkü telgrafında, Maden Sancağının Ergani kasabasında ve Çermik'te Ermeniler arasında heyecanın devam ettiği ve bu nedenle huzursuzlukların meydana geldiği dile getirilmiştir. Kasabalardaki jandarma sayısının yetersizliği nedeniyle olayların teskin edilmesi zor olmuştur. Böyle bir aşamada Dersim ve Kığı taraflarından da bir takım Kürtlerin Palu kazasındaki Ermeni köylerine taarruza başladıklarını ilave eden Vali Enis Paşa, Dersim ve Kığı taraflarından gelen Kürtlerin tecavüzüne meydan verilmemesi için ise Mamuretü'l-aziz ve Erzurum vilayetlerine "*evamir-i lâzıme*" verilmesini önemle vurgulanmıştır[75]. Bu arada daha önce IV. Ordu Müşiriyeti'nden talep edilen iki tabur askerin bir an önce vilayete yetiştirilmesi hatırlatılmıştır[76].

7 Kasım 1895 tarihli şifreli telgrafta, Palu kasabasında meydana gelen gelişmeler şöyle özetlenmektedir[77]; "*Ermenilerin fesadatı üzerine Palu'da bir hadise vuku' haber alındığı arz olunmuş idi. Bugün mahallinden gelen telgrafta Ermeniler kilisede bi'l ictima' İslam mahallatına kurşun atmış olmaları, İslamları mukabeleye mecbur eylediklerinden Ermenilerden üç vefat ve altı mecruh ve İslamlardan yalnız üç mecruh vuku' bularak ittihaz-ı tedabirle şimdilik sükûnet hâsıl olmuş ve fakat etrafta toplanmış olan Ekrad kasabaya ve kurraya hücum fikrinde bulunduğundan onların def'iyle uğraşılmakta olduğu bildiriliyor".*

Bu gelişmeler üzerine Palu kazası ve köylerine yönelen aşiretlerin büyük bir huzursuzluğa neden olmaması için mevcut kuvvetlerle asayişin tesis edilmesi Enis Paşa tarafından ısrarla dile gerilmiş ve Palu'daki Şeyh Mahmut Efendi'ye de bir mektup yazılarak, aşiretlerin teskin edilmesinde yardımcı olması istenmiştir[78]. Yıldız Sarayı Baş

---

[74] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e*, s. 237

[75] BOA, Y.PRK. UM, 33/32 (Diyarbakır Vilayeti'nden Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[76] BOA, A.MKT. MHM,636/17 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[77] BOA, Y.PRK. UM, 33/59 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Derviş Paşa'ya gönderilen 7 Kasım 1895 (26 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

[78] BOA, Y.PRK. UM, 33/59 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Derviş Paşa'ya gönderilen 7 Kasım 1895 (26 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

Kitabet Dairesine gönderilen 6 Kasım 1895 tarihli telgrafta, alınan tedbirlerle Çermik kasabasındaki heyecanın teskin edildiği ancak Çüngüş kasabasında toplanan Kürtlerin teskinine çalışıldığı ifade edilmiştir[79]. Diyarbakır Vilayeti'nden, 7 Kasım 1895'de Yaver-i Ekrem Hazreti Şehriyari Derviş Paşa'ya gönderilen şifreli telgrafta, Ergani kasabasına saldıran Kürtlerin, *"bugün mahallinden alınan malumat-ı resmiyeye göre Ekrad-ı merkumenin suhuletle dağıtılarak sükûn ve emniyet-i umumiyenin istihsal edildiği*", dile getirilmiştir[80].

Ergani ve Çermik'te sükûnetin sağlanmasına rağmen, Palu kazası ile Çüngüş nahiyesinde huzursuzluğun devam ettiği görülmektedir. Nitekim 12 Kasım 1895'de Sadaret'e gönderilen telgrafta, Çüngüş nahiyesi dâhilinde toplanan Kürtlerin daha önce dağıtıldığı ancak bunların ara sıra tehdit ve hücumlarına devam ettiği ancak bu sırada nahiyede bulunan Çermik kaymakamının gördüğü lüzum üzerine merkez sancaktan elli kişilik bir müfreze sevk edilerek asayişin sağlanmasına çalışıldığı ifade edilmektedir. Telgrafın devamında ise, iki günden beri Palu kasabasının etrafına toplanmış olan Kürtlerin dün kasabaya girerek karışıklık meydana getirdiği fakat karışıklığın ne boyutta olduğunun henüz tam olarak tespit edilemediği, olaylarda mağdur olan ve zarara uğrayan kişilere hükümet tarafından gerekli yardımların sürdürüldüğü dile getirilmektedir[81].

Seraskerlik Makamından Padişah'a arz edilen 12 Kasım tarihli telgrafta, Palu'da başlayan olayların Ermenilerin camilere kurşun atmalarından kaynaklandığı ve meydana gelen karışıklıkta Müslümanlardan üç yaralı olurken, Ermenilerden dört kişinin öldüğü ve üç kişinin yaralandığı ifade edilmiştir[82]. Bir gün sonra Enis Paşa tarafından Yaver-i Ekrem Hazreti Şehriyari Derviş Paşa'ya gönderilen takrirde, Palu kazasında iki el tüfek atarak karışıklığın çıkmasına sebebiyet veren Karamyanlıoğlu Agop'un tevkif edilerek mahkemeye sevk edildiği belirtilmiş[83], Maden kasabasına

---

[79] BOA, YEE, 81/19; Y.PRK. UM, 33/64 (Diyarbakır Vilayeti'nden Başktabet Dairesi'ne gönderilen 6 Kasım 1895 (25 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[80] BOA, Y.PRK. UM, 33/59 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Derviş Paşa'ya gönderilen 7 Kasım 1895 (26 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

[81] BOA, A.MKT. MHM, 636/23 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 12 Kasım 1895 (31 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf); BOA, Y.PRK. UM, 33/78 (Diyarbakır vilayetinden Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 2 Kasım 1895 (21 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

[82] BOA, Y.Mtv, 131/123 (Seraskerlik Makamı'ndan Padişah'a sunulan 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli ariza)

[83] BOA, Y. PRK. UM, 33/87 (Diyarbakır valisi Enis Paşa'dan Yaver-i Ekrem Hazreti Şehriyarı Derviş Paşa'ya gönderilen 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli telgraf)

hücum eden aşiretlerin "*mukabe-i bi'l misl icrasıyla dağıtıldığı*" ve aşiretlerden bazı kişilerin teslim alındığı ilave edilmiştir[84].

Maden Sancağına bağlı kaza ve nahiyelerdeki olaylar Kasım ayının ortalarında tamamen teskin edilerek hayat normale dönmüş ve huzur temin edilmiştir. Fakat Ermeni olayları esnasında herhangi bir huzursuzluğun yaşanmadığı Maden kasabasında Aralık ayının son günlerinde "*efrad-ı redife*" birliklerinden bazı kişilerin kilisede çan çalınmasına müdahale etmesi ve arkasından kilise avlusunda bulunan çanın kaybolması nedeniyle kasabada heyecan ve öfke meydana çıkmıştır. Ancak Maden Mutasarrıflığı ve askeri birliklerin yerinde ve zamanında aldığı tedbirlerle yeni bir karışıklığın ortaya çıkmasına engel olunmuştur[85]. Bu sırada Diyarbakır'da bulunan Tahkikat Komisyonu da, komisyonun maiyetinde bulunan bir teğmeni Maden'e göndermek suretiyle, gerekli tahkikatı yaptırmış ve asayişin devamını sağlayacak tedbirleri aldırtmıştır[86].

Konu ile ilgili olarak Redif Binbaşısı ile görüşen Vali Enis Paşa, 27 Aralık 1895'de Sadaret'e gönderdiği şifreli telgrafta; silah altına yeni alınan ve yerli olan bazı redif efradının henüz birliklere uyum sağlayamamış olmasını ve redif zabitlerinin dikkatsizliğini çanın kaybolmasının nedeni olarak belirtmiştir. Şifreli telgrafın devamında, özellikle redif birliklerinin uzun yıllar aynı mevkide ve aynı görevde bulunmaları nedeniyle "*halkla yüz göz oldukları*", bu şekilde yerli halkın bir parçası haline geldikleri, bu durum nedeniyle sorumluluklarını layıkıyla yerine getiremedikleri tespiti yapılmıştır. Bu tür durumların meydana gelmemesi ve zabitlerin görevlerini layıkıyla yerine getirebilmesi için Nizamiye ve Redif taburlarında görev yapan ümera ve zabitanın genel bir görev ve mevki değişikliğine tabi tutularak pey der pey Nizamiye ve Redif birlikleri arasında geçişlerin sağlanması halinde atalet ve intizamsızlığın sona ereceği bildirilmiştir[87].

3.3.3. Mardin Sancağı'nda Meydana Gelen Olaylar

Diyarbakır'da Ermenilerin Müslümanlara yaptığı saldırılardan kısa bir süre önce Mardin Sancağına bağlı Nusaybin'de, Ermenistan'ın kurulması ile ilgili neşredilen 24

---

[84] BOA, Y. Mtv, 131/123 (Seraskerlik Makamından Padişah'a sunulan 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli ariza)

[85] BOA, A. MKT. MHM, 637/32 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 27 Aralık 1895 (15 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli telgraf)

[86] BOA, A. MKT. MHM, 637/32 (Heyet-i Tahkikiye Komisyonu'ndan 28 Aralık 1895 (16 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli telgraf)

[87] BOA, A. MKT. MHM, 637/32 (Seraskerlik Makamı'nın 27 Aralık 1895 (15 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli tezkiresi)

maddelik bir yazı huzurun bozulmasına zemin hazırlamıştı. Mardin Protestan Muallimi Hanoş Efendi'nin Arapça olarak yazdığı bu mektup Ermeni ihtilalcileri tarafından çoğaltılarak sadece Süryanilere ve Katolik Ermenilere dağıtılmakla kalınmamış, aşiret başkanlarına da gönderilmişti. Bu mektup Müslümanları heyecanlandırmış, kazanın asayiş ve emniyetini bir dereceye kadar bozmuştu[88]. Bu sırada Mardin Mutasarrıfı Behram Paşa idi[89].

1 Kasım 1895 Cuma günü vilayet merkezinde Camilere ve Müslümanlara yapılan saldırılar üzerine Mardin Sancağında bir takım olaylar meydana gelmiştir. Yağmacı kabilelerin Tel Ermen'e (Kızıltepe) yaptıkları saldırılarda birçok kimse öldürülmüştür. Ermeni murahhası (piskoposu) Melkon Efendi'ye göre, "*Kiki Çerkan ve Helecan aşiretlerinden iki bin kadar eşhasın*"[90] ; Hanna Dolapönü'ye göre ise 10.000 kişinin sebep olduğu bu olaylarda Göllü'de 70, Katılmara'da 3, Benabil'de 15 ve İbrahimiye'de ise 8 kişi yaşamını yitirmiş ve bu köyler yağmalanmıştır[91].

Bu dönemde Mardin Ermeni Katolik Murahhası olan Melkon Efendi bu saldırılar karşısında yaptığı şikâyette, Hamidiye Süvari Alaylarına bağlı Kiki Çerkan ve Kiki Helecan aşiretleri reisi Kaymakam Reşit Bey ile Binbaşı Osman ve Timur Ağa'yı olayların müsebbipleri olarak göstermektedir. Ermeni murahhası tarafından yapılan şikâyette "*300 Katolik cemaatinden oluşan ve Ermeni meselesinden haberi olmayan kişilere adı geçen kişiler tarafından saldırı*ldığını" söylemesi, olaylarda Ermeni isyanlarına duyulan tepkinin sebep olduğu veya Mardin ve çevresinde klasikleşen aşiret yağmalarını hem Ermenilerin hem de aşiretlerin siyasi bir sebebe dayandırarak, bu durumu kendi lehlerine kullanma çabası içine girmiş olduklarını göstermektedir[92].

Diyarbakır Valisi Enis Paşa tarafından Baş Kitabet Dairesine gönderilen 6 Kasım 1895 telgrafta, Mardin merkez kasabasına ve köylere yönelen aşiret saldırıları ve alınan tedbirler şöyle ifade edilmektedir: "*Ermeni ifsadatı ile galeyana gelmiş aşairden olan bir cemm-i gafir (insan kalabalığı) Mardin dâhilîlinde ahalisi Hıristiyan olan Mansuri karyesine hücum göstermiş olmaları üzerine Hamidiye kaymakam ve jandarma binbaşısı bir mikdar efrad-ı redife ile sevk olunarak vukuatsız def' edilmiş oldukları, müteakiben Mardin kasabasının Mişkin Kapusu cihetinde taarruza başlamış olan ve nasihat dinlemeyip silah istimaline cür'et eden Ekrad dahi bi'l-mukabele püskürtülerek*

[88] BOA, Y.Mtv, 136/34; Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e*, s. 237
[89] Hana Dolabani, *Tarihte Mardin*, İstanbul, 1972, s. 99
[90] İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900*), Mardin, 2009, s. 177
[91] Hana Dolabani, *Tarihte Mardin*, s. 99
[92] İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900*), s. 177-178

yedlerinden bir miktar hayvanat ve emval-i mühime istirdat olunduğu Mardin Mutasarrıflığından arz olunur"[93].

Olayların meydana geldiği yerlerden birisi de Mardin sancağına bağlı Midyat kazasıdır. 10 Kasım 1895 Pazar günü Midyat kazasına bağlı olan Ocaklı köyünde oturan Ermenilerden Ohannes ile Mıgırdıç köy civarında hayvan otlatırken yirmi kadar eşkıyanın saldırısına maruz kalmış ve hayvanları gasp edilmek istenmiştir. Mıgırdıç ve Ohannes'in karşı çıkmaları üzerine, eşkıya bunlara kurşun atmış ve bunun neticesinde Ohannes sağ kasığından, Mıgırdıç ise sol böğründen aldıkları yaralardan ölmüşlerdir.

Bir gün sonra ise Ocaklı köyünde oturan Çolak Hakkının oğullarından Ali oğlu Hasan'a bu sefer yine Ocaklı köyü Ermenilerinden Küçük Kâhya ile arkadaşı ortada hiçbir sebep yok iken göğsüne nişan alarak beş kurşun atmış, Ali oğlu Hasan aldığı yaradan ölmüştür[94]. Ocaklı köyünde bu gelişmeler olurken, Midyat'a bağlı olan ve aynı zamanda Müslüman ve Süryanilerin birlikte yaşadığı Refneddin ve Gelb köylerine saldırmaya çalışan bazı aşiretlere mürettip müfrezeler vasıtasıyla engel olunmuştur[95].

Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 11 Kasım 1895 tarihli telgrafta, Mardin sancağının kasaba ve köylerinde saldırıdan uzak kalmayan aşiretlerin gerek redif ve jandarma müfrezeleriyle ve gerekse mahalli eşrafın etkisiyle pey der pey def edildiği dile getirilmiştir. Aşiretlerin hedefi olabilecek köyler yakın takibe alınarak korunmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Avine kazasına bağlı Yakva köyü ahalisi eşyalarıyla beraber aşiretlerin tecavüzlerinden korunmak amacıyla kaza merkezine nakledilmiştir[96].

Avine kazasının merkezi olan Savur kasabasına hücum eden aşiretler alınan "*tedabir-i müessire*" ile kasabadan uzaklaştırılmış ve 6 kişi tutuklanmıştır[97]. Bu günlerde, Mardin kasabasına ve askerlere hücum eden Ömerkan aşireti ile meydana gelen çatışmada bu aşiretten birkaç ölürken birkaç kişi de yaralanmış, ayrıca on beş kişi de teslim alınmıştır[98].

---

[93] BOA, YEE, 81/19; BOA, Y.PRK. UM, 33/64; BOA, A. MKT. MHM (108/69 Diyarbakır Vilayeti'nden Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 6 Kasım 1895 (25 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[94] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e,* s. 238-239

[95] BOA, Y.PRK. UM, 33/87 (Diyarbakır valisi Enis Paşa'dan Yaver-i Ekrem Hazreti Şehriyarı Derviş Paşa'ya gönderilen 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli telgraf)

[96] BOA, A.MKT. MHM, 636/23 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 11 Kasım 1895 (30 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[97] BOA, Y.PRK. UM, 33/87 (Diyarbakır valisi Enis Paşa'dan Yaver-i Ekrem Hazreti Şehriyarı Derviş Paşa'ya gönderilen 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli telgraf)

[98] BOA, Y.Mtv, 131/123 (Seraskerlik Makamından Padişah'a sunulan 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli ariza)

Aynı gün, Koçhisar kazasının Tozhisar adlı Ermeni köyüne yapılan saldırılarda bazı "*telafet ve garet*" vuku' bulmakla birlikte alınan tedbirler ile gasp edilen eşya ve hayvanlar saldırganlardan geri alınarak sahiplerine teslim edilmiştir[99]. Mardin Sancağına bağlı yerlerdeki olayların kontrol altına alınması için nizami ve redif birlikler gerekli tedbirleri almakla birlikte, toplumda etkinliği ve saygınlığın olan "*eşraf ve meşayihin*" yardımından da istifade edilmiştir[100].

Nitekim aynı günlerde IV. Ordu Müşiriyeti'nden Seraskerlik Makamı'na gönderilen ve Padişah'a takdim edilen bir arizada; "*Mardin aşairinin kasaba etrafında bazı Ermeni köylerine tecavüz etmelerinden dolayı tenkilleri için eşraf-ı memleketten birçok zevatın nasihat etmek üzere gönderildikleri*" dile getirilmiştir[101]. Sadaret'e çekilen 12 Kasım 1895 tarihli telgrafta, "*Mardin'de vukuat yoktur*" denilerek olayların tamamen kontrol altına alındığı ifade edilmiştir[102].

Mardin Sancağına bağlı kasaba ve köylerde bir takım olaylar yaşanmakla birlikte, kent merkezinde Ermenilerle Müslümanlar arasında herhangi bir olay meydana gelmemiş hatta Müslüman ahali saldırgan aşiretlere karşı kente sığınan mültecileri birlikte savunmuştur. Ermeni olaylarının ardından Diyarbakır'a gönderilen ve Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp ikinci Feriki Abdullah Paşa, Mahkeme-i Temyiz Azası Reşidi Efendi ile Şura-yı Devlet Azası Sami Efendi'den oluşan Tahkikat Heyeti'nin hazırladığı raporda, Mardin kent merkezinde kargaşa yaşanmamasının sebebi ve Müslümanlarla Ermenilerin saldırganlara birlikte karşı koydukları şöyle anlatılmıştır:

"*Mardin kasabasında mütemekkin Ermeniler, Arapça ile mütekellim olup başka lisana vakıf olmamalarından dolayı Ermeni komitesinin ilkaat (aldatma) ve tehyicatını telakki edemeyerek rabıta-i lisanîye ile merbut bulundukları ahali-i İslamiyeye daima asar-ı muhadenet (yakınlık-dostluk) göstermişler ve Müslümanlar da Ermeni vatandaşlarını galeyana gelmiş olan bazı aşaire karşı bi'l-fiil müdafaa ederek bir*

[99] BOA, Y.Mtv, 131/123 (Seraskerlik Makamı'ndan Padişah'a sunulan 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli ariza)

[100] BOA, A.MKT. MHM, 636/23 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 11 Kasım 1895 (30 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[101] BOA, Y.Mtv, 131/123 (Seraskerlik Makamı'ndan Padişah'a sunulan 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli ariza)

[102] BOA, A.MKT. MHM, 636/23 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 12 Kasım 1895 (31 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf); BOA, Y.PRK. UM, 33/78 (Diyarbakır Vilayeti'nden Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen 2 Kasım 1895 (21 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

Ermeni'nin burnu kanamamış olduğu halde yirmiyi mütecaviz ehl-i İslam bu yolda feda-yı can eylemişlerdir"[103].

Tahkikat raporunda yer alan bu bilgileri dönemin şahitlerden Süryani Metropolit Hanna Dolapönü de doğrulamaktadır. Hükümet kuvvetleri ile birleşerek gayrimüslimleri koruyan ve aşiretlerin kente girmesini engelleyen kasaba eşrafından bazıları şunlardır: Hamitoğlu Şeyh Abdullah, Hüseyin Serraçoğlu Fuat Efendi, Daşili Ahmet Efendi, Hamdan Ağa, Mişkinli Ahmet ve Hanaş Ağalar, Mendilkalı Faraç Bey ve Kermozade Hacı Faris Çelebi[104].

Mardin'in çevresinde meydana gelen aşiret saldırıları üzerine, Ermenilerin bir kısmı kendi imkânlarıyla bir kısmı da jandarmalar ve eşraf aracılığıyla kent merkezine nakledilmiştir. Bu olaylar sırasında şehre sığınan Ermeniler için Amerikan Protestan Misyonu sığınak yerlerinden biri olmuştur[105]. Misyon yöneticisi Dr. Alpheus Newell Andrus, Mardin'e sığınan Ermeniler için para toplanmış ve bu kişilerin Mardin ana caddesinin tamirinde çalıştırılmaları için de aracılık yaparak geçimlerinin sağlanmasında katkıda bulunmuştur[106]. Bu arada meydana gelen karışıklıklar sonucu yerinden olanların "*maişetlerinin padişah tarafından temin edileceği ve bu iş için Mardin Mutasarrıflığının görevli olduğu*" İstanbul tarafından emredilmiştir[107].

Bu olaylar sırasında devlet ve misyoner gruplarıyla beraber Mardin'e sığınan mültecilere yardım edenlerden birisi de Süryani Kadim Patriği Abdülmesih Efendi' olmuştur. Abdülmesih Efendi, kendisine sığınanlara elinden geleni yaptığı gibi, Deyruzzafaran Manastırı'nda bir yardım kapısı açtırmış ve yardıma muhtaç olanların bir süre orada kalmalarını sağlamıştır. Bundan memnun kalan hükümet de manastırı koruması için bir müfreze askeri, patriğin emrine vermiştir. Patrik yoksul ve öksüz kalan çocukların yetişmesi için bir de okul açmıştır. Sonradan ailelerin müracaatı ile çocuklar kendilerine geri verilmiştir[108].

Olayların sona ermesinin ardından Mardin sancağında meydana gelen "*iğtişaşın müsebbipleri*" görülen Kaymakam Reşit Bey, Binbaşı Osman ve Timur Ağa ile Ahmet Efendi adında birisi yargılanmak üzere Diyarbakır'a gönderilmiştir[109]. Ancak İngiltere

---

[103] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69
[104] Hanna Dolapönü, *a.g.e*, s. 99
[105] Suavi Aydın ve diğerleri, *a.g.e*, s. 326
[106] Suavi Aydın ve diğerleri, *a.g.e*, s. 285, 326
[107] İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, s. 179
[108] Hanna Dolapönü, a.g.e, s. 100
[109] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 27 Haziran 1312 tarihli tezkire); Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, s. 179

Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen bir muhtırada, Diyarbakır'a gönderilen ve Ermeni olaylarında ilişkisi bulunan bu kişilerin "*taht-ı tevkife alınmadığı ve muhakeme edilmediği*" ileri sürülmüştür[110].

Bu arada aşiretlerin saldırı ve yağmaları nedeniyle Mardin'e gelen Ermeni ve Süryaniler köylerine yerleştirilmeye, gasp edilen tarla ve hayvanları tespit edilerek yağmacılardan geri alınıp kendilerine teslim edilmeye çalışılmıştır. Gasp edilen arazilerin tespiti ve geri alınmasında zorluk yaşanmamasına rağmen, hayvanların bulunması hükümeti bayağı uğraştırmıştır. Olaylardan yaklaşık bir yıl sonra gasp edilen hayvanların bir kısmının Resulayn kazası aşiretlerinin yanında olduğu haberi alınmış ve bunların sahiplerine geri verilmesi için çalışmalar başlatılmıştır[111].

Gasp edilen hayvanların ve eşyaların açığa çıkarılması hususunda İngiliz Sefareti'nin, Sadaret üzerine yoğun bir baskı uyguladığı anlaşılmaktadır. İngiliz Sefiri, olaylara sebebiyet verdiği iddiası ile yargılanan kişilerin, gasp edilen hayvanların ve eşyaların yerini itiraf etmeleri için onlar üzerinde yoğun bir baskı kurulmasını "*gayret-i insaniyete düçar-ı mücazat eylemek lâzımedendir*" diyerek istemiştir[112].

Bu olaylarda dikkat çeken önemli hususlardan birisi, olaylarda Hamidiye Alaylarının[113] adı geçmesine rağmen, II. Abdülhamit'e yakınlığı ile bilinen ve bölgede en güçlü alaylara sahip olan Milli aşiretinin ve aşiretin reisi İbrahim Paşa'nın olaylara müdahil olmamasıdır. Faaliyetleri sebebiyle Müslümanlar tarafından defalarca hükümete şikâyet edilen İbrahim Paşa hemen tüm kaynaklarda Hıristiyanlara iyi davranan ve Hıristiyanların koruyucusu olarak tanımlanır[114].

İbrahim Paşa'nın Viranşehir'de kurduğu pazarda Ermeniler ve Keldaniler ticaret yapmıştır[115]. Nitekim bu dönemin önemli tanıklarından olan Mustafa Akif Tütenk, İbrahim Paşa'nın bu tutumu nedeniyle Milli aşiretinin kışlağı olan Viranşehir'in Ermeni "*kolonisine*" döndüğünü, Ermeniler için evler ve dükkânlar inşa edilmekle beraber, mektep ve kiliselerin de ihmal edilmediğini ifade etmiştir[116]. Bu durum aslında yaşanan kargaşanın, Hamidiye Alaylarınca gerçekleştirilen bir "*Ermeni kıyımı"* olmadığının

---

[110] BOA, HR. SYS, 2812/1
[111] İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900*), s. 179
[112] BOA, HR. SYS, 2812/1
[113] Hamidiye Alayları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası,* Ankara, 1987
[114] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 320
[115] Suavi Aydın ve diğerleri, *a.g.e*, s. 324
[116] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 310

önemli bir göstergesi olmuştur. Kiki aşiretinin yaptıkları, Hamidiye alaylarından olma özelliklerinden çok aşiret olma özelliklerinden kaynaklanmıştır[117].

Ermeni komiteleri, daha ilk yıllarından itibaren Kürtlere yaklaşmak ve onları kendi hesaplarına kazanmak için büyük gayretler sarf etmiştir. Kürtçe bastırdıkları bildirilerde Kürtlere, Ermenilerle dostça geçinerek Osmanlı hükümetine karşı ortak hareket etmelerini tavsiye etmişlerdir[118]. Komitacıların amacı aşiret reislerini ele geçirerek isyanlarda onların yardımlarını veya hiç olmazsa tarafsız kalmalarını temin etmek olmuştur. Hatta bu amaçla Diyarbakır'da İbrahim Paşa, Pencanaran, Alikan asiretleri reisleri ile nüfuzlu Siverek Kürt aşiretleri ile anlaşmak istenmiş ve bunlardan bazılarına hediyeler verilmiştir[119].

3.3.4. Siverek Kazasında Meydana Gelen Olaylar

Diyarbakır merkez sancağına bağlı olan Siverek kazasında meydana gelen olaylar, Diyarbakır olaylarından bir gün sonra Cumartesi günü başlamıştır. Siverek olayları her ne kadar vilayet merkezinde meydana gelen olaylara paralel olarak zuhur etmişse de, aslında olaylar öncesinde Müslim gayrimüslim ilişkilerinin zaman zaman bozulduğu anlaşılmaktadır. Buradaki ilişkilerin bozulmasında birçok etkenin sebep olduğu görülmektedir. Öncelikle 1895 yılı ortalarında kazada zuhur eden Kolera salgını nedeniyle İstanbul'dan gelen ve uzun süre Siverek'te görev yapan Doktor Mardiros'un etkili bir rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Doktor Mardiros, burada görev yaptığı süre içerisinde, Ermenileri devlete karşı isyana teşvik etmiş ve bu dönemde gündemde olan "*Islahat Projesi*" nedeniyle Vilayet-i Sitte'nin Ermenistan olacağını ileri sürmüştür. Olaylardan bir süre önce Siverek'ten ayrılan ve Halep üzerinden İstanbul'a giden Mardiros, Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu altı vilayetin Ermenistan olduğuna dair bir haber alırsa *"kasık bağını buldum*" parolasıyla mektup yollayacağını söylemiş ve Siverek'ten ayrılmıştır.

---

[117] İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900),* s. 180

[118] Ermeni komiteleri gerek Osmanlı Devleti'ne ve gerekse de sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı Kürtleri yanına çekmeye gayret etmiştir. Bu kapsamda ayrılıkçılık güden bazı Kürtlerin bu ittifaka sıcak baktığı 1910 yılında kurulan Kürt Naşir-i Maarif Cemiyeti'nin faaliyetlerinde görülmektedir. Bu dönemde Kürt-Ermeni ilişkilerini iyileştirmek için Taşnak Partisi ile olumlu diyaloglar kuruldu. 1927 yılına gelindiğinde Lübnan'da Vahan Papazyan'ın evinde "Hoybun" örgütü kuruldu. Cemiyet adının Hoybun olarak seçilmesi çok manidardır. Çünkü cemiyetin adı Ermenice'de "Yurt" anlamında kullanılırken; aynı tabir Kürtçenin Kırmanç lehçesinde bağımsızlık anlamını çağrıştıran benlik (xwebun) anlamında kullanılıyordu. Kenan Ziya Taş, *Güneydoğu ve Diyarbakır,* Erzincan, 2003, s. 91; Rohat Alakom, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, İstanbul, 1998, s. 17-20

[119] Esat Uras, *a.g.e,* s. 540

Halep'e ulaşan Mardiros buradan Siverek'e gönderdiği mektupta, "*kasık bağını buldum*" diye önceden aralarında kararlaştırdıkları parolayı dile getirmiş ve ayrıca "*büyük şenlikler yapınız*" diye tavsiyede bulunmuştur. Bunun üzerine bazı Ermeniler vatandaşlığa yakışmayacak tutum ve davranışlarda bulunmaya başlamışlardır. Ermeni ihtilalcileri ise Hıristiyanların haklarının korunmadığından söz ederek halkın vergi vermesine engel olmaya başlamışlardır[120].

Siverek Mal Sandık Emini olan Taşcıyan Artin de yaptığı konuşmalarda ve Harput'taki kardeşi Haçator'a yazdığı bir mektupta, Osmanlı ülkesinin devletlerarasında paylaşılacağından ve Ermenistan'ın kurulacağından bahsetmesi Siverek Ermenilerinin heyecanlanmasına neden olmuştur[121]. Ermenilerle Müslümanlar arasında heyecan ve endişenin devam ettiği bu günlerde, bir Müslüman delikanlısının bir Hıristiyan kızı ile ilişki kurduktan sonra kızın İslâm delikanlısının evine kaçması ve Müslüman olduğunu iddia etmesi üzerine Ermeniler toplu olarak hükümete şikâyette bulunmuşlardır. Hükümetin gerekli tahkikatı sürdürdüğü sırada Ermeniler tahkikat sonucunu beklemeden Siverek'te emniyet ve asayişin bozulduğunu iddia ederek durumu bazı yüksek makamlara bildirmişler ve ayrıca Patrikhaneye de gerçeklere aykırı telgraflar çekerek sorun çıkarmak istemişlerdir.

Bu sırada çarşıda altı yedi yaşlarında bir Müslüman ile bir Ermeni çocuğu arasında kavga çıkmıştı. Ermeni çocuğunun babası olan Avukat Kiğork, bu çocuk kavgasını bahane ederek orada toplanmış olan İslâmlara ağır ve çirkin küfürler söylemiştir. Avukat Keğork'un oğlu ile bir İslâm çocuğunun arasında çıkan kavgada kargaşalık çıkarmak isteyen Ermenilerin kışkırtıcı sözleri işitilmiş ve hareketleri görülmüş ise de o sırada çarşıda bulunan subayların halkı sakinleştirici davranışları ve halkı dağıtmaları üzerine kargaşalığın önü alınmıştır.

Ermeniler, sözlerle Müslümanları tahrik edemeyeceklerini anlayınca işi fiili harekete dökmüşler. Ermenilerden bir tüccar ve bir demirci Siverek kazası vergi kâtibi Cemil Efendi'nin uşağı Mehmet ile kavga çıkarmışlar. Meydana gelen kavgada Ermeni tüccar elindeki keser ile Mehmet'i şehit etmiştir. Diyarbakır olaylarından bir gün sonra 2 Kasım 1895 Cumartesi günü meydana gelen bu gelişme ile Siverek kazasında olaylar zuhur etmiştir. Bu olay üzerine çarşıda toplanan Ermeniler İslâmlara saldırmaya

[120] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e*, s. 236-237
[121] BOA, DH. TMIK. M, 1/95

başlamıştır. Müslümanlar da Ermenilerin bu saldırılarına karşılıkta bulunmuştur. Böylece Ermeniler arzuladıkları kargaşalığı çıkarmıştır.

Bu sırada Siverek'te ancak on beş zaptiye eri bulunuyordu. Bunlardan bir kısmı hapishaneyi bekliyorlardı. Bir kısmı da cephaneliği korumakla vazifeliydi. Bu nedenle zaptiyeler kargaşalığı önleyecek durumda değillerdi. Bu nedenle kargaşalık çok güç bastırılabilmiştir[122]. Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 3 Kasım 1895 tarihli bir telgrafta, Siverek'teki asker sayısının yetersizliğine vurgu yapılarak buraya asker sevkiyatı yapılması dile getirilmiştir[123].

Bir gün sonra Padişah'a sunulan arizada ise, yirmi Ermeni eşkıyasının jandarmalar üzerine hücum ettikleri ve Siverek çarşısını ateşe verdikleri dile getirilerek IV. Ordu mıntıkasından asker toplatılması için gerekli onayın verilmesi talep edilmiştir[124]. Alınan tedbirler ve redif birliklerinin silah altına alınmasıyla, olaylar kontrol altına alınmış ve asayiş sağlanmıştır. Nitekim 7 Kasım 1895'de Enis Paşa'dan Yaver-i Ekrem Hazret-i Şehriyari Derviş Paşa'ya gönderilen telgrafta "*Siverek kazasındaki şurişin teskin edilmiş olduğu ve oradaki redif taburlarından şimdilik yüz elli nefere elbise iksa (giydirme) edilerek bunlarla sükûnun idamesine çalışılmakta bulunduğu*", arz edilmiştir[125]. 11 Kasım 1895 tarihli bir telgrafta ise, asayişin tesis edildiği Siverek'te olaylardan etkilenen kişilerin mağduriyetlerinin giderilmeye çalışıldığı, diğer taraftan da "*muhtac-ı iane olanların iaşesinin sürdüğü*" belirtilmiştir[126].

3.3.5. Lice Kazasında Meydana Gelen Olaylar

Diyarbakır Ermenilerinin önde gelenlerinden olan Osep Efendi'nin verdiği gizli talimatla, Lice'ye giden Berho bin Matok adlı bir kişi, Lice kazası Ermenilerinin, Müslümanlar aleyhinde "*kıyam ve mukateleye"* başlamaları talimatını Liceli Ohannes Efendi'ye iletmiştir. Ohannes Efendi ile görüştükten bir gün sonra Diyarbakır'a geri dönerken Lice'nin önünde yakalanan ve sorgulanan Hammal Berho, Lice'ye gönderiliş

---

[122] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e*, s. 236-237

[123] BOA, A.MKT. MHM, 636/9 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[124] BOA, Y.Mtv, 131/21 (Seraskerlik Makamı'ndan Padişah'a sunulan 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli ariza)

[125] BOA, Y.PRK. UM, 33/59 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Derviş Paşa'ya gönderilen 7 Kasım 1895 (26 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

[126] BOA, A.MKT. MHM, 636/23 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 11 Kasım 1895 (30 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

amacını açıkça itiraf etmiştir. Hammal Berho'nun Lice'ye ulaşmasından bir gün sonra, Lice'ye bağlı Hani nahiyesinde olaylar meydana gelmiştir[127]. Dükkânlarını kapayarak evlerine çekilen Ermeniler, evlerinden Müslümanlar üzerine kurşun yağdırmaya başlamış ve atılan kurşunlar nedeniyle iki Müslüman şehit olmuş ve birkaç kişi de yaralanmıştır[128]. Ermenilerin Hani nahiyesindeki bu taşkınlıkları Lice kazasında uzun süre devam edecek olan huzursuzluklara sebebiyet vermiştir[129].

4 Kasım 1895 günü Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta; Lice kazasına tabi Hani nahiyesi Ermenilerinin İslamlara karşı silah kullandığı ve bunun sonucunda birkaç ölü ve yaralının olması üzerine olaylardan haberdar olan aşiretlerin kasabada toplanmaya başladığı ve taraflar arasındaki çatışma ve yağmanın devam ettiği kaydedilmiştir[130]. Aynı tarihli başka bir telgrafta da Ermenilerin yaptıkları fenalıkları haber alan aşiretlerin kasabada toplandığı ve Ermeniler ile aralarında başlayan "*mukatele ve yağmanın*" devam ettiği ifade edilmiştir[131]. IV. Ordu Müşiriyeti'nden 11 Kasım günü, Seraskerlik Makamı'na çekilen telgrafta, Lice kasabasına "*hücum eden Kürtlerin mukabele-i bi'l misl icrasıyla dağıtıldığı*" dile getirilmiştir[132]. Bir gün sonra Sadaret'e çekilen şifreli telgrafta, Lice kasabası etrafında toplanan aşiretlerin herhangi bir fenalığa meydan verilmeksizin dağıtıldığı ve Hıristiyanların tamamının silahlarını teslim ettikleri belirtilmiştir[133].

Alınan tedbirler neticesinde Lice ve Hani kasabalarına saldıran aşiretler püskürtülerek asayiş sağlanmışsa da iki hafta sonra, Bitlis Vilayetine bağlı Genç Sancağı içerisinde bulunan Badikan, Hiyan ve Bekiran aşiretlerinin, Lice kasabası ve çevresindeki manastırlara saldırarak yağma ve kıtale giriştikleri görülmektedir. Diyarbakır ve Bitlis vilayetleri arasında bulunan bu aşiretlerin asayişin sürdürülmesini olumsuz etkilemesi ve Ermenilere yönelik saldırılarda bulunmaları üzerine, Bitlis vilayetinin gerekli tedbirleri alması için, Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret Makamı'na

---

[127] BOA, Y.PRK. UM, 33/78 (Diyarbakır Vilayeti'nden Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 2 Kasım 1895 (21 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

[128] Hocaoğlu, *a.g.e,* s. 237

[129] BOA, A.MKT. MHM, 636/23 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 12 Kasım 1895 (31 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[130] BOA, A.MKT. MHM,636/17 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 4 Kasım 1895 (23 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

[131] BOA, Y.PRK. UM, 33/78 (Diyarbakır vilayetinden Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen 2 Kasım 1895 (21 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

[132] BOA, Y.Mtv, 131/123 (Seraskerlik Makamından Padişah'a sunulan 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli ariza)

[133] BOA, A.MKT. MHM, 636/23 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 12 Kasım 1895 (31 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

telgraflar çekilmiştir. Nitekim Sadaret Kalemi'nden Bitlis Vilayetine gönderilen 25 ve 26 Kasım 1895 tarihli iki kıt'a tahriratta bu durum şöyle ifade edilmiştir;

"*Badikan, Hiyan ve Bekiran aşiretlerinden bir hayli Ekradın Diyarbekir vilayeti dâhilinde Lice kasabasıyla civarında Ermenilerin mütehassın (istihkâmlı) Ak Manastıra hücum ederek bazılarını nehb ve iki kıtal ve cerh ika' edildikten sonra kasabadan tard ve ihrac edilmişler ise de aşair-i merkume diğer taraftan tazyik görmedikleri için ara sıra taarruzlarını tekrar eylemekte ve şu hal yatıştırılmış olan Diyarbekir Ekradına sirayet mahzurundan salim olamayacağından bahisle bunların tecavüzlerine nihayet verilmesinin Diyarbekir vilayetinden ısrarla talep edildiği…*"[134].

3.3.6. Silvan Kazasında Meydana Gelen Olaylar

Diyarbakır vilayetinde Ermeni olaylarının zuhur ettiği günlerde, Silvan kazasında bulunan Ermeniler evlerinde mazgallar ve metrisler hazırladıktan ve sokaklarda koşarak İslâmları heyecanlandıracak sözleri bağırarak söyledikten sonra evlerine çekilmişler, silâhlarını ellerine alıp ateş etmeye hazırlanmışlarsa da hiç bir olay olmamıştır. Yalnız Proteston papazlarından birisi Ermeniler ile aşiretler arasında fesatçılık ettiğinden Silvan'ın bazı köylerinde ufak tefek olaylar olmuştur[135].

Silvan'ın köylerinde olaylar devam ederken bazı aşiretler Silvan kasabasını da işgale yeltenmişlerse de bunda muvaffak olamamışlardır. Vali Enis Paşa'nın 12 Kasım 1895 günü Sadaret'e gönderdiği telgrafta, Silvan'ın merkezi olan Mekarkit (Meyyafarikin) kasabası etrafında toplanan Kürtlerin dağıtılması için merkez vilayetten sevk olunan bir bölük nizamiyenin dün oraya ulaştığı ve aşiretlerin olay çıkarmasına müsaade edilmeden tenkil edildiği ifade edilmiştir[136]. Nitekim 13 Kasım tarihli bir telgrafta, Silvan kasabasında vukuatın olmadığı belirtilmiştir[137].

Olaylar neticesinde, Silvan köylerine ve kasabasına yapılan saldırılardan dolayı Hacı Reşit Ağa, Hakkı ve Sadun Beyler adındaki aşiret reisleri olaylara sebebiyet vermek iddiasıyla Silvan'a celp edilmiş ve yargılanmıştır. Bu arada olaylardan dolayı

---

[134] BOA, A. MKT. MHM, 619/23 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Bitlis Vilayetine gönderilen 26 Kasım 1895 (14 Teşrin-i Sani 1311) tarihli iki kıt'a telgraf)

[135] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e,* s. 237

[136] BOA, A.MKT. MHM, 636/23 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 12 Kasım 1895 (31 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf); BOA, Y.PRK. UM, 33/78 (Diyarbakır vilayetinden Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen 2 Kasım 1895 (21 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

[137] BOA, Y.PRK. UM, 33/87 (Diyarbakır valisi Enis Paşa'dan Yaver-i Ekrem Hazreti Şehriyarı Derviş Paşa'ya gönderilen 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli telgraf)

mağdur olan ahaliye de gerekli yardım yapılmaya ve ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır[138].

Silvan kasabasında Ermenilerin taşkınlıkları ile başladığı anlaşılan olayların, kazaya bağlı Hazro kasabasında hiç meydana gelmediği ve Müslümanların Ermenilere karşı herhangi saldırıda bulmadığı görülmüştür. Burada bulan Ermenilerin "*iğtişaştan masun*" kalmalarının nedenini olaylardan sonra vilayete gelen Tahkikat Heyeti'nin hazırladığı raporda görmekteyiz. Buna göre, Hazro kasabası ve köylerindeki Hıristiyan ahali, "*erbab-ı fesad tarafından isyana davet olunduğunda*" meydana gelecek olayların mahiyet ve etkilerini fark ederek sağduyulu davranmışlar ve Hazro'da Seyfettin Bey'e müracaat ederek Müslümanlara karşı fenalıklarda bulunmayacaklarını iletmişlerdir.

Bu şekilde Ermeni komitacılarının telkin ve yönlendirmelerine boyun eğmeyen Ermenilerin hepsinin "*can, mal ve ırzı muhafaza*" edilmiştir. Böylece tıpkı Mardin ve Maden kasabasında olduğu gibi Hazro Ermenileri de "*asar-ı heyecan göstermiş olan aşair-i mütecavireye karşı İslamlar tarafından fiilen müdafaa olunmuştur*[139]".

3.4. 1895 Olaylarında Yaşamını Yitiren ve Yaralanan Müslim ve Gayrimüslimlerin Mahallelere Göre Dağılımı

Diyarbakır vilayetinde meydana gelen 1895 Ermeni olaylarında Müslümanlardan ve gayrimüslimlerden çok sayıda kişi yaralanmış, zarar uğramış ve hatta yaşamını kaybetmiştir. Öncelikle belirtelim ki olaylarda yaralanan ve hayatını kaybeden kşiler konusunda değişik kaynaklarda birbirleriyle örtüşmeyen rakamlar yer almıştır. Ermeni olaylarının meydana geldiği sırada Zabtiye Nazırı olan Hüseyin Nazım Paşa'nın[140] "*Ermeni Olayları Tarihi*" adlı eserinde, Diyarbakır Vilayeti Polis Komiserliği'nin 8 Kasım 1895 tarihli telgrafına istinaden, Diyarbakır vilayetinde meydana gelen olaylarda Müslümanlardan yetmiş ölü ve seksen yaralı; Hıristiyanlardan ise üç yüzden fazla ölü ve yüz yaralı olduğu ancak vilayete bağlı Siverek kazasıyla, şark ve garb nahiyelerinde polis bulunmadığından gerçek durumun bilinemediği ifade edilmiştir[141].

---

[138] BOA, HR. SYS, 2812/1
[139] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 5-6
[140] Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara, 1998, s.LVII
[141] Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e*, s. 102

Polis komiserliğinin telgrafından da anlaşıldığı üzere, ölü ve yaralı sayısı ile ilgili verilen sayılar Diyarbakır Sancağının tamamına ait değildir. Çünkü polis (zaptiye) teşkilatının ulaşamadığı Siverek kazası ile merkez sancağa bağlı birçok nahiye dâhil edilmemiştir. Bu nedenle Diyarbakır vilayetinde meydana gelen olayların ölü ve yaralı açısından bilançosunun sağlıklı tespit edilmesi için, merkez sancağa bağlı yerlerin yanı sıra, Mardin ve Maden Sancaklarında da meydana gelen olaylarda yaşamını yitiren ve yaralanan kişilerin de dikkate alınması gerekmektedir.

Diyarbakır Valiliği 16 Kasım 1895 tarihinde Belediye Başkanlığı'ından[142] "*iğtişaşın (karışıklık) zuhurundan beri*" Belediye tarafından defn edilen İslam ve Hıristiyanların ne kadar olduğunu istemiştir. Belediye Başkanlığı, olayların başladığı 1 Kasım 1895 tarihinden 16 Kasım 1895 tarihine kadar defn ettirilen maktullerin isimlerinin de yer aldığı, tahkikat amacıyla oluşturulan komisyonların tanzim ettiği defterleri Vilayet'e sunmuştur.

Olaylarda yaşamını kaybeden ve yaralanan kişilerin mahalleler bazında verildiği bu defterde belitilen sayılar sadece vilayetin merkez kasabasını kapsamaktadır. Buna göre merkez kasabada; 126 Müslime karşılık 60 gayrimüslim hayatını kaybederken; 71 Müslime karşılık 25 gayrimüslim yaralanmıştır. Böylece olaylarda 186 kişi ölürken, 96 kişi yaralanmıştır. Valilik Makamı'na sunulan bu defterde, olaylarda yaşamını yitiren Müslüman sayısının belirtilenden daha fazla olduğu belirtilmiştir. Hayatını kayden Müslümanların sayısının az olmasının nedeni, olaylar sırasında ölen Müslümanların çoğunun sahipleri tarafından derhal nakil ve defn ettirilmesine dayandırılmıştır[143].

Mahalleler bazında oluşturulan tahkikat komisyonlarının çok sayıda kişiden müteşekkil olduğu görülmektedir. Müslüman mahallelerindeki komisyonlar mahalle muhtarı, imamı ve azalardan oluşurken, gayrimüslim mahallelerindeki tahkikat komisyonları ilgili mahalle muhtarı, cemaatlerin keşiş, piskopos ve patrik vekillerinden oluşturulmuştur. Bu açıdan bakıldığında kasaba merkezindeki ölümlerle ilgili olarak ortaya konan verilen ve çizelgeler büyük ölçüde gerçeği yansıtmaktadır. Çünkü her cemaat kendi mensuplarından olup olaylarda yaşamını yitirenleri tespit etmiştir.

Ermeni olaylarının çıkış nedeni ve mahiyetini incelemek amacıyla Maiyet-i Seniye-i Erkan-ı Harp ikinci Feriki Abdullah Paşa başkanlığında vilayete gönderilen tahkikat heyetinin hazırladığı 25 Ocak 1896 tarihli raporda ise olaylarda yaşamını

[142] Belediye Başkanı Abdülaziz Talat'dır.
[143] BOA, Y.PRK. UM, 55/97

yitiren ve yaralanan kişilerle ilgili olarak iki ayrı sayı verilmiştir. Olayların anlatıldığı kısımda, Müslümanlardan 130 ölü ve 100 yaralı, Hıristiyanlardan ise 480 ölü ve 150 yaralı olduğu ifade edilmiştir[144]. Raporda ifade edilmemekle birlikte, verilen bu sayının Diyarbakır Sancağını kapsadığı düşünülmektedir. Raporun sonunda ise vilayet genelinde, olaylarda yaşamını kaybeden ve yaralanan kişiler tanzim edilen çizelgede verilmiştir.

Olaylarda yaşamını yitiren gayrimüslimlerin tamamı "*Ermeni*" adı altında verilmiştir. Buna göre, Diyarbakır vilayeti genelinde 523 Müslüman hayatını kaybederken 254 kişi yaralanmıştır. Buna mukabil Ermenilerden ise 1971 kişi yaşamını yitirirken 426 kişi yaralanmıştır[145]. Mevcut verilere göre olaylarda yaşamını yitiren gayrimüslim sayısı Müslümanların sayısının yaklaşık dört katıdır. Ancak olaylarda yaşamını kaybeden Müslüman sayısının daha fazla olduğu hususu Belediye Başkanlığı tarafından Valilik Makamı'na sunulan defterde belirtildiği gibi, Tahkikat Heyeti raporunda da yer almıştır.

Buna göre, mağlubiyetten istifade maksadıyla hareket etmekte olan Ermenilerin büyük bir acıma duygusu meydana getirmek ve dünya kamuoyunu üzerine çekmek maksadıyla kasıtlı olarak vefat edenlerin sayısını abarttığı hatta "*âlemde vücutları ve sicil-i nüfusda kayıtları olmayan veya olup da bir iki ay evvel koleradan veya başka bir sebepten terk-i hayat etmiş olan eşhası*" bile meydana gelen olaylar sırasında ölmüş gibi gösterdiği ısrarla vurgulanmıştır. Buna mukabil bu yolda herhangi bir "*desais-i irtikabiye*" mecburiyet görmeyen Müslümanların ise olaylarda yaşamını kaybeden kişileri meydanda ve ayaklar altında bırakmak istemeyerek hemen defn etmeleri vefat eden Müslümanların sayısının az gösterilmesinin nedeni olarak tahkikat raporunda ifade edilmiştir[146].

Abdullah Paşa başkanlığındaki Tahkikat Komisyonu'nun bu rakamları vilayet genelini kapsamaktadır. Ancak olaylarda ölen ve yaralananlarla ilgili yukarıda verilen rakamlar vilayete bağlı köy, kasaba, kaza ve sancak bazında belirtilmemiştir. Bu nedenle belirtilen rakamların abartılı olduğu düşünülmektedir. Ancak daha yukarıda da ifade edildiği gibi Belediye Başkanlığı'ndan Diyarbakır Valiliği'ne gönderilen 17 Kasım 1895 tarihli kayıtlarda merkez kasabada hayatını kaybedenler ve yaralananlar mahalleler bazında verilmiştir.

[144] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 8
[145] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s.14
[146] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 5-6

Bu çizelgelere göre Fatih Paşa, Arap Şeyh, Memedin, Lala Beg, İzzeddin, Ablak, Kavascıgir, Hüsameddin ve Ali Paşa Mahallelerinde toplam 126 Müslüman hayatını kaybetmiş ve 71 Müslüman yaralanmıştır. Gayrimüslimlerden ise 60 kişi yaşamını kaybetmiş ve 25 yaralanmıştır. Verilen çizelgelerden anlaşıldığı kadarıyla bütün gayrimüslimlerin olaylardan etkilendiği, dolayısıyla Ermenilerin tahrik ve yönlendirmesiyle başlayan olaylarda özellikle merkez kasabada en çok Ermeni olmayan diğer unsurların zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim tanzim edilen çizelgelere bakıldığında, Protestanlardan 11, Katolik Ermenilerden 7, Kadim Süryanilerden 36, Katolik Süryanilerden 3, Rumlardan 2, Katolik Rumlardan ise 1 kişinin hayatını kaybetmiştir. Katolik ve Protestan olamayan Ermenilerden hiç kimsenin olaylarda yaşamını yitirmediği ve olaylardan en fazla Süryanilerin zarar gördüğü dikkat çekmektedir. Çizelgelerde meydana gelen olaylarda ölen ve yaralanan Müslim ve gayrimüslimlerin isimleri, şöhretleri, mensup oldukları etnik ve dini durumu ile ikamet ettikleri mahalleler yer almaktadır.

3.4.1. Müslümanlar

Tablo 13. Fatih Paşa Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekun	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Herzanlı Muhammet b. Ali	Fatih Paşa Mahallesi
1	1	-	İslam	Katırcı Şeyhmusun oğlu Mustafa	
1	1	-	İslam	Abdulğafur Hocanın kayın validesi Hazni	
1	1	-	İslam	Cullah Yunus b. Muhammet	
1	1	-	İslam	Usta Muhammet b. Hasan	Fatih Paşa Mahallesi
1	1	-	İslam	Merkepci Ömer b. Yusuf	
1	1	-	İslam	Kelekci Kadir Ağanın Mahdumu Şükrü	
1	1	-	İslam	Atar Mustafa Efendinin Cariyesi Fedali	
1	1	-	İslam	Terkanlı Mustafa b. Hasan	
1	1	-	İslam	Hati Bacı bint Cuğ	
1	1	-	İslam	Sofi Fettah b. İbrahim	
1	1	-	İslam	Kelekci Muhammetin Validesi Fatma	
1	1	-	İslam	Kulblu Muhammet b. Veli	
1	1	-	İslam	Yezili Mustafa b.Ahmet	
1	1	-	İslam	Biraderzadesi Muhammet	
1	1	-	İslam	Hanili Mustafa b. Hasan	
1	1	-	İslam	Horili Fatma bint Suto	
1	1	-	İslam	Gelgümlü Muhammet b. Derviş	
1	1	-	İslam	Kuvezli Hasan b. Abdülbaki	
1	1	-	İslam	Şamrahlı Osman b. Abdullah	
1	1	-	İslam	Eğilin Virdevan karyesinden Muhammet b. Hasan	
1	1	-	İslam	Karye-i mezkûrdan Ali b. Ömer	
1	1	-	İslam	Nahiye-i mezkûrun Sadlu karyesinden Ömer b. Hasan	
1	1	-	İslam	Karye-i mezkurdan Ahmet b. Muhammet	
1	1	-	İslam	Çülik Karyesinden Hasan Keco	
1	1	-	İslam	Karye-i mezkurdan Muhammet b. Mustafa	
1	1	-	İslam	Karye-i Mezkureden Yusuf b. Muhammet	
1	1	-	İslam	Yazindalı Ebuzid b.Reşid	
1	1	-	İslam	Egilli Hasan b. Ali	
1	1	-	İslam	Divane Sino b. Mustafa	
1	1	-	İslam	Latif Ağanın kerimesi Zelifi	

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
4	4	-	İslam	Hacıyan Karyesinden isimleri meçhul	Fatih Paşa Mahallesi
2	2	-	İslam	Abdalan karyesinden isimleri meçhul	
1	1	-	İslam	Yüzü gözü olmadığından isimleri meçhul	
1	-	1	İslam	Zağorlu Hasan b. Muhammet	
1	-	1	İslam	Gelgümlü Mustafa b. Hasan	
1	-	1	İslam	Viranlı Hasan b. Mirsak	
1	-	1	İslam	Şuklatlı Ahmet b. Abdullah	
43	39	4	Yekûn		

Tabloda görüldüğü gibi Fatih Paşa Mahallesi'nde, yapılan tahkikata göre, bu mahallede 39 kişinin öldüğü ve dört kişinin yaralandığı tespit edilmiştir. Mahalle oluşturulan tahkikat komisyonu, Muhammet Bakır (aza), Osman Nuri (aza), Esad Ahmet Hamdi (aza), Said (mahalle muhtarı) ve İbrahim (mahalle imamı) adlı kişilerden müteşekkil idi. Olaylarda en fazla Müslümanın yaşamını kaybettiği mahalle Fatih Paşa Mahallesidir[147].

[147] Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 94-96

Tablo 14. Arap Şeyh Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Çabakcurlu Ahmet	Arap Şeyh Mahallesi
1	1	-	İslam	Güllü Kadın	
1	1	-	İslam	Şakip Efendinin Kerimesi Fahriye	
1	1	-	İslam	Abdi	
1	1	-	İslam	Makaryanlı Mustafa	
1	1	-	İslam	Halilanlı Muhammet	
1	1	-	İslam	Çabakcurlu Ali	
1	1	-	İslam	Harezmi Karyeli Sino	
1	1	-	İslam	Molla Ali'nin Zevcesi Aişe	
1	1	-	İslam	İbrahim	
1	1	-	İslam	Derviş Abdullah'ın oğlu Süleyman	
1	1	-	İslam	Derviş Abdullah'ın ayali Meryem	
1	1	-	İslam	Muhammet Milli	
1	1	-	İslam	Derviş b. Ahmet	
1	-	1	İslam	Arab Sara	
1	-	1	İslam	Şeyh Ali	
1	-	1	İslam	Fettah	
17	14	3	Yekun		

Tabloda görüldüğü gibi, Arap Şeyh Mahallesinde, yapılan tahkikata göre, "*Hıristiyanlar tarafından vuku' bulan muhacemede*" on dört şahsın öldüğü ve üç kişinin yaralandığı tespit edilmiştir. Mahallede oluşturulan tahkikat komisyonu, Muhammet Şakib (aza), Esad Hasan (aza), Fuad (mahalle muhtarı) ve Muhammet (mahallesi imamı) adlı kişilerden müteşekkildir[148].

[148] Oktay Bozan, *a.g.t,* s. 96

Tablo 15. Memedin Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Bohdanlı Mahmut	Memedin Mahallesi
1	1	-	İslam	Bohdanlı Ali	
1	1	-	İslam	Bohdanlı Keleş ibn. Ali	
1	1	-	İslam	Çermikli Culha Muhammet	
1	1	-	İslam	Çabakcurlu Nuri	
5	5	-	İslam	Yekûn	

Tabloda görüldüğü gibi Memedin Mahallesi'nde yapılan tahkikat neticesinde olaylar esnasında beş kişinin öldüğü tespit edilmiştir. Memedin Mahallesi tahkikat komisyonu, Abdurrahman (aza), Mustafa (aza) ve Abdurrahim (mahalle imamı) adlı kişilerden müteşekkildir[149].

Tablo 16. Lalabey Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Ceşi karyeli Şeyh Muhammet b. Sino	Lalabey Mahallesi
1	1	-	İslam	Ceşi karyeli Hasan b. Seydo	
1	1	-	İslam	Ceşi karyeli Şeyho b. Fettah	
1	-	1	İslam	Ceşi karyeli Hasan b. İbo	
1	1	-	İslam	Hamidli kurasından Mustafa b. Eyyüb	
1	1	-	İslam	Elvendi Karyeli Seydo b. Hüso	
1	-	1	İslam	Başil Karyeli Yusuf b. Reşo	
7	5	2	Yekûn		

Tabloda görüldüğü üzere, Lalabey Mahallesi'nde yapılan tahkikat neticesinde, meydana gelen olaylarda beş kişinin öldüğü ve iki kişinin yaralandığı tespit edilmiştir. Lalabey Mahallesi tahkikat komisyonu, Sadullah (aza), Abdülhamit (aza), Abdurrahman (aza), Abdo Mesut, Hacı Ahmet (mahalle muhtarı) ve Rüşdi (mahalle imamı) adlı kişilerden müteşekkildir[150].

[149] Oktay Bazan, *a.g.t*, s. 102
[150] Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 100

Tablo 17. İzeddin Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Asakir-i Nizamiye Birnci Taburundan Beşir	İzzeddin Mahallesi
4	4	-	İslam	Şark Nahiyesi ahalisinden	
1	1	-	İslam	Mechulul isim	
1	-	1	İslam	Jandarma üçüncü bölüğünden Sadık	
1	-	1	İslam	Seyare Cemil	
1	-	1	İslam	Zaza Maho	
4	-	4	İslam	Meçhul'ul isim dört nefer Kürd	
10	-	10	İslam	Asakir-i Şahaneden ve Hamidiye askeri Sinan Ağanın efradından	
23	6	17	Yekûn		

Tabloda görüldüğü üzere, yapılan tahkikat neticesinde İzeddin Mahallesi'nde meydana gelen olaylarda, "*Ermeniler tarafından*" altı kişinin öldürüldüğü ve on yedi kişinin yaralandığı tespit edilmiştir. İzeddin Mahallesi'nde oluşturulan tahkikat komisyonu, Hasan Zühtü (aza), Muhammet (aza), Muhammet Sadık (aza), Muhammet Aziz (ahali), Muhammet Ali (ahali), Jandarma 3. Bölükten Muhammet ve Muhammet Şerif, Mahmut Zeki (mahalle imamı) ve Abdülkadir (ahali) adlı kişilerden müteşekkildir[151].

Tablo 18. Ablak Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Başil Karyeli İbrahim	Ablak Mahallesi
1	1	-	İslam	Başil Karyeli Zual	
1	1	-	İslam	Başil Karyeli Mustafa b. Reşo	
1	1	-	İslam	Şevaş Karyeli Mustafa b. Emin	
1	-	1	İslam	Derik Kazasından Basık Karyeli Muhammet Alib. Rıza	
1	1	-	İslam	Derik Kazasından Basık Karyeli Ali Huri	
6	5	1	Yekûn		

[151] Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 101

Tabloda görüldüğü üzere Ablak Mahallesi'nde meydana gelen olaylarda beş kişinin öldüğü ve bir kişinin yaralandığı tahkikat neticesinde tespit edilmiştir. Ablak Mahallesi tahkikat komisyonu, Mustafa (aza), Esad Elhac Emin (aza), Radi İsmail (mahalle muhtarı) ve Ramazan (mahalle imamı) adlı kişilerden müteşekkildir[152].

Tablo 19. Kavvas[153]-ı Kebir Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Hasan b. İbrahim	Kavası Kebir Mahallesi
1	-	1	İslam	Topal İsmal	
1	1	-	İslam	Sabri b. Molla Halil	
1	1	-	İslam	Şeyh Osman b. Hacı Osman	
1	-	1	İslam	Muhammet Ali b. Süleyman	
1	-	1	İslam	Muhammet b.Mustafa	
1	-	1	İslam	Muhsin b. Süleyman	
1	-	1	İslam	Muhammet Ali b. Hacı Hasan	
1	1	-	İslam	Muhammet Ali'nin validesi Amine	
1	1	-	İslam	Midyatlı Osman	
1	1	-	İsla	Huri bint Abdullah	
1	-	1	İslam	Süleyman b.Murad	
1	1	-	İslam	Amine bint Muhamed	
1	1	-	İslam	Muhamed b. Musa	
1	-	1	İslam	Cinat Yusuf	
15	8	7	Yekûn		

Tabloda görüldüğü üzere Kavas-ı Kebir Mahallesi'nde, yapılan tahkikatta, "*Hıristiyanlar tarafından vuku' bulan hücumda*" sekiz kişinin öldüğü ve yedi kişinin yaralandığı tespit edilmiştir. Mahallede oluşturulan tahkikat komisyonu, Abdo Ahmet (aza), Osman Nuri (aza), Ömer (mahalle muhtarı), Said (mahalle imamı) adlı kişilerden müteşekkildir[154].

[152] Oktay Bozan, *a.g.t,* s. 101
[153] Konsoloshanede kapıcılık, bekçilik yapan kimse demektir.
[154] Oktay Bozan, *a.g.t,* s. 97

Tablo 20. Hüsameddin Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Garzanlı Ahmet	Hüsameddin Mahallesi
1	1	-	İslam	Siverekli Hasan	
1	1	-	İslam	Egilli Mahmut	
1	1	-	İslam	Elhac Sinanoğlu Abdullah	
1	1	-	İslam	Erzurumlu Muhammet	
1	1	-	İslam	ve biraderi Abdurrezak	
1	1	-	İslam	İzvelili Muhammet Salih	
1	1	-	İslam	Tezinli Muhammet	
1	1	-	İslam	Erzurumlu Fatma bint Süleyman	
1	1	-	İslam	Lilvalı Elhac Niyanın Ayali	
1	-	1	İslam	Muhammet b. Hasan	
1	-	1	İslam	Hızır b. Mahmut	
1	-	1	İslam	Sari ahali	
1	-	1	İslam	Mahmut Şerif b. Molla Ahmet	
1	-	1	İslam	Resul'un oğlu Ömer	
1	-	1	İslam	Muhammet Şerif b. Muhamed	
1	-	1	İslam	Cuma b. Hüso	
1	-	1	İslam	Molla Ali'nin oğlu Şeyhmus	
18	10	8	Yekûn		

Tabloda görüldüğü üzere, yapılan tahkikata göre, meydana olaylarda Hüsameddin Mahallesi'nden on kişinin öldüğü ve sekiz kişinin yaralandığı tespit edilmiştir. Mahallede oluşturulan tahkikat komisyonu, İbrahim b. Muhammet (aza), Ömer (aza), Mustafa (mahalle muhtarı) ve Ahmet (mahalle imamı) adlı kişilerden müteşekkildir[155].

[155] Oktay Bozan, *a.g.t,* s. 98

Tablo 21. Ali Paşa Mahallesi Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	İslam	Ali Paşa Mahallesinden Mirza b. Muhammet	Ali Paşa Mahallesi
1	1	-	İslam	Ali Paşa Mahallesinden Bekir b. Sofi Halil	
1	-	1	İslam	Ali Paşa Mahallesinden Salih b. Genco	
1	-	1	İslam	Jandarma Piyade Mülazım-ı Evveli Hacı İsmail b. Hamdullah	
1	-	1	İslam	Halef b. Ahmet	
1	-	1	İslam	Zülfikar b. Süleyman	
1	-	1	İslam	Şerif b. Hasan	
1	1	-	İslam	Cuma b. Hasan	
1	-	1	İslam	Ahmet b. Haydar	
1	-	1	İslam	Ömer b. İbrahim	
1	-	1	İslam	Hızır b. Abdullah	
1	1	-	İslam	Hati bint Havva	
1	-	1	İslam	Muhammet b. Hasan	
1	-	1	İslam	Fatma bint İbrahim Ağa	
1	-	1	İslam	Süleyman b. Hasan	
1	-	1	İslam	Ayşe bint Hadi	
1	-	1	İslam	Muhammet Ali b. Hasan	
1	-	1	İslam	Resul b. Abdullah	
1	-	1	İslam	Muhammet Ali b.Seyyid Ali	
44	30	14	İslam	Ahali-i Karyeden	
63	34	29	İslam	Yekûn	

Ali Paşa Mahallesi'nde yapılan tahkikatta, Müslümanlar Ali Paşa Camii'nde Cuma namazını eda etmek üzere bulundukları sırada "*tevaif-i Hıristiyan tarafından Müslümanlar üzerine ve hanelerine yapılan muhaceme*" neticesinde Ali Paşa Mahallesi'nden otuz dört Müslüman'ın öldüğü ve yirmi dokuz kişinin de yaralandığı tespit edilmiştir. Mahallede oluşturulan tahkikat komisyonunda altmış kişinin imzasının olduğu görülmektedir. Fatih Paşa Mahallesi'nden sonra en fazla Müslüman'ın yaşamını kaybettiği mahalle Ali Paşa Mahallesi'dir. Ali Paşa Mahallesi tahkikat komisyonu, Hasan (aza), Mahzar Nurullah Muhammet (aza), Halil (aza), Muhammet Aziz (aza), Ahmet Hasan (aza), Muhammet Ali (aza), Sinan (mahalle muhtarı), Abdullah (mahalle imamı), Osman (ahali), Abdullah (Ahali), Ahmet Şevki (ahali), Derviş (ahali),

Muhammet Mir (ahali), Abdo Ahmet (ahali), Abdo Muhammet (ahali), Muhammet Aziz (ahali), Muhammet (ahali), Bilal (aza), Kamil (aza), Yusuf (ahali), Muhammet Said (ahali), Abdünnebi (ahali), Zülfikar (ahali), Salih (ahali), Hasan (ahali), Seyyid Salih (ahali), Ali (ahali), Abdülkadir (ahali), Mustafa (aza), Hasan Latif (ahali), Abdülaziz (ahali), Muhammet (ahali), Abdullah Muhammet, Şerif (ahali), Hasan Hüseyin (ahali), Abdullah (ahali), Hasan Hasan (ahali), Yusuf Suri (ahali), Muhammet İso (ahali), Abdürrrezak (ahali), Halil (ahali), Hüseyin (ahali), Muhammet (ahali), Muhammet (ahali), Muhammet (ahali), Abdo Hasan (ahali), Abdo Mustafa (ahali), Ali (ahali), Mustafa Kamil (ahali), Ahmet (Ahali), Hasan (ahali), Resul (ahali), Osman (ahali), Nurullah (ahali), Abdullah Mahmut (ahali), Ebubekir Alemdar (ahali), Derviş (ahali), Şahin (ahali), Abdullah Mustafa (ahali), Ali (ahali), Sadun b. Hüseyin (ahali) adlı kişilerden müteşekkildir[156].

3.4.2. Gayrimüslimler

Tablo 22. Protestan Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	Protestan	Çarukçu Agob	İbrahimbey Mahallesi
1	1	-	Protestan	Pineci Erğanili Kirkor	Fatih Mahallesi
1	1	-	Protestan	Batmanoğlu Hanuş	Lalabey Mahallesi
1	1	-	Protestan	Ayrancı Oğlu Kiryakos	Ali Paşa Mahallesi
1	1	-	Protestan	Oğlu Amsih	
1	1	-	Protestan	Şabşabyan Ohannes	Arab Taş Mahallesi
1	1	-	Protestan	Artinyan Haikan	Arab Şeyh Mahallesi
1	1	-	Protestan	Kalaycı Hakob	Cami'ün Nebi Mahallesi
1	1	-	Protestan	Pişmanyan Kirakos	Hoca Ahmet Mahallesi
1	1	-	Protestan	Hükkamoğlu Haferşah	Şeyh Matar Mahallesi
1	1	-	Protestan	Kunduracı Anton	
1	1	-	Protestan	Doncu oğlu Hakob	Fatih Paşa Mahallesi
12	11	1	Yekûn		

[156] Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 99

Protestan Milleti vekili Karabet[157] başkanlığında oluşturulan komisyona göre, meydana gelen olaylarda dokuz ayrı mahalleden on bir Protestan'ın öldüğü ve bir kişinin de yaralandığı tespit edilmiştir[158].

Tablo 23. Ermeni Katolik Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	Ermeni Katoliği	Temürcü Mıgırdıç	Fatih Paşa Mahallesi
1	1	-	Ermeni Katoliği	Oğlu Bedros	
1	1	-	Ermeni Katoliği	Abdülmesih b. Hanna	Arab Şeyh Mahallesi
1	1	-	Ermeni Katoliği	Artin b. Kahveci Ağob	Bahaeddin Mahallesi
1	1	-	Ermeni Katoliği	Buğos b. Bazarkanyan Ohannes	Fatih Paşa Mahallesi
1	1	-	Ermeni Katoliği	Berber Ohen	
1	1	-	Ermeni Katoliği	Hurçik b. Bedros	Ali b. Reşid Mahallesi.
1	-	1	Ermeni Katoliği	Oseb Bindon oğlu	İbrahimbey Mahallesi
1	-	1	Ermeni Katoliği	Saatçi Ohannes Kahveci Oğlu	Bahaeddin Mahallesi
1	-	1	Ermeni Katoliği	Ohannes Kazaz Andonyan	Fatih Paşa Mahallesi
1	-	1	Ermeni Katoliği	Nakkaş Oseb Balyan	Taban Oğlu Mahallesi
1	-	1	Ermeni Katoliği	Hağob b.Boğos	Şeyh Said Mahallesi
1	-	1	Ermeni Katoliği	Filu Minna bint Boğos	Fatih Paşa Mahallesi
1	-	1	Ermeni Katoliği	Bedros b.Bakkal Tomas	Kavacı Sağir Mahallesi
1	-	1	Ermeni Katoliği	Kazaz Oseb Bizarkanyan	Taban Oğlu Mahallesi
1	-	1	Ermeni Katoliği	Karabet b. Temürcü Mıgırdıç	Fatih Paşa Mahallesi
16	7	9	Yekûn		

Diyarbakır Ermeni Katolik Patrik vekili olan Abdunnebi Efendi[159] başkanlığında oluşturulan komisyon, "*hadise-i müdafi'de*" Katolik Ermenilerden, dokuz ayrı mahalleden yedi kişinin öldüğü ve dokuz kişinin de yaralandığını tespit edilmiştir[160].

[157] Protestan Milleti vekili Karabet Kapançıyan'ın bu görevini 1905 yılına kadar sürdürdüğü salnamelerden anlaşılmaktadır. H.1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.228; H.1318 (1900-1901) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.80; H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.176; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C. V, s.287

[158] Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 105

[159] H.1312 (1894-1895) tarihli salnameye göre, 1895 Ermeni olayları öncesinde vilayetteki Ermeni Katolik murahhas vekilinin Vartabit Andreyas Efendi olduğu anlaşılmaktadır. H.1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.124

[160] Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 107-108

Tablo 24. Süryani Kadim Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	Süryani Kadim	Bezar Asferoğlu irmuş	Lalabey Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Biraderioğlu Hanna	
1	1	-	Süryani Kadim	Diğeri Bolis	
1	1	-	Süryani Kadim	Darakcı işva b. Ebhad	
1	1	-	Süryani Kadim	Bakkal Makdis Hanoş	
1	1	-	Süryani Kadim	Oğlu Naum Dellal	
1	1	-	Süryani Kadim	Şaşı Batris Merkici	
1	1	-	Süryani Kadim	Oğlu Yusuf	
1	1	-	Süryani Kadim	Bezzaz Borucuoğlu Yakub	Hüsameddin Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Bazyadoğlu Behnan	
1	1	-	Süryani Kadim	Neccar Yusuf veledi İbrahim	
1	1	-	Süryani Kadim	Bezzaz Badyad Maksi Yakub	
1	1	-	Süryani Kadim	Bezzaz Mazucuoğlu İlhad	
1	1	-	Süryani Kadim	Cüllha Espa b. Şemmas Amuş	
1	1	-	Süryani Kadim	Bezar Şeyh Yazunlu Toma	Alipaşa Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Kassab Şemmas Bolis	Lalabey Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Biraderioğlu Yakub	
1	1	-	Süryani Kadim	Dellal Karakasoğlu Amsih	Kaşık Budak Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Şemmasoğlu Osib	Fatihpaşa Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Mazucu Tomas b. Ermuş	Sülukiye Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Terzi Bilağoğlu İrmuş	
1	1	-	Süryani Kadim	Yusufoğlanoğlu Ohen	Lalabey Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Terzi Maks Toma b.Yusuf	Hacı Büzürg Mahallesi

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	Süryani Kadim	Ruksabesi Toma	Hacı Büzürg Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Bahacı İlyas b. Matta	Lalabey Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Buşucu İshak b. İlyas	
1	1	-	Süryani Kadim	Markus b. Haliba	
1	1	-	Süryani Kadim	Suffar Bahanın kayın validesi Toma	
1	1	-	Süryani Kadim	Payanoğlu Maks Toma	
1	1	-	Süryani Kadim	Pirinççi Saliba zevcesi Toma	
1	1	-	Süryani Kadim	Culcu Hanuş	
1	1	-	Süryani Kadim	Aylanpey Yakuboğlu Tomas	
1	1	-	Süryani Kadim	Debbağ İşu Kerimesi Meryem	
1	1	-	Süryani Kadim	Taşcı Davut b. Yusuf	Alipaşa Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Şemaşlı Sail Haliba	Lalabey Mahallesi
1	1	-	Süryani Kadim	Şaşı Batris gelini Minoş	
1	-	1	Süryani Kadim	Şaşı Batrisoğlu Saharib	
1	-	1	Süryani Kadim	Şemmas Osiboğlu Beşar	Fatihpaşa Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Yusufoğlanoğlu Yakub	Lalabey Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Sufar Bahanın zevcesi Minoş	Hüsameddin Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Bezzaz Esfaroğlu Tomas	Lalabey Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Maks yakuboğlu Kiryakus	Hüsameddin Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Bezzaz Haferşahoğlu Cercis	Lalabey Mahallesi
1	-	1	Süryani Kadim	Oğlu Said	
1	-	1	Süryani Kadim	Amele Maks Şağıd	
1	-	1	Süryani Kadim	Şemaşlı Kiryaksınoğlu Eblahad	
1	-	1	Süryani Kadim	Dellal Kiryaks b. Amuş	
47	36	11	Yekûn		

Süryani Katoliği Yakup, Süryani Kadim milletinden[161] Ade Şemmas Hanoş, Süryani milleti keşişi Abdo Fas Hanna, Süryani Kadim milleti keşişi Hori Yusuf ve Lalabey Mahallesi muhtarı Hacı Ahman adlı kişilerden oluşturulan tahkikat komisyonu hazırladığı raporunda, "*hadise-i mündefa'da*" kasaba merkezinde olan yedi ayrı mahallede sakin olan Süryani Kadim milletinden otuz altı kişinin öldüğü ve on bir kişinin ise yaralandığı tespit edilmiştir[162].

Tablo 25. Süryani Katolik Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	**Maktul**	**Mecruh**	**Millet**	**Esami**	**Mülahazat**
1	1	-	Süryani Katoliği	Fitahyan Naum b. Akob	Kavascı Sağir Mahallesi
1	1	-	Süryani Katoliği	Beşaryan Osib b. Beşşar	Fatih Paşa Mahallesi
1	1	-	Süryani Katoliği	Protestan milletinden nüfus-ı Süryani Kadim defterinden olan Eczacı Serkis	
1	-	1	Süryani Katoliği	Beşşaryan Osebinoğlu Beşşar	
4	3	1	Yekûn		

Süryani Katolik Murahhası olan Batris'ül el Matran Batris b. Abdullah[163] başkanlığında oluşturulan komisyonu, meydana gelen olaylarda, iki ayrı mahalleden üç Süryani Katoliğin öldüğü ve üç kişinin yaralandığını tespit etmiştir[164].

[161] H.1312 (1894-1895) tarihli salnamede, vilayetteki Süryani Piskoposunun (murahhası) Matran Abdullah Efendi olduğu görülmektedir. H.1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.124
[162] Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 103-105
[163] H.1312 (1894-1895) tarihli salnamede, Matran Batros Efendi'nin Süryani Katolik murahhası olduğu görülmektedir. H.1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.124
[164] BOA, Y.PRK. UM, 55/97, s. 7-8

Tablo 26. Rum Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	Rum	Neccar Abusununoğlu Cercis	Arabdaş Mahallesi
1	1	-	Rum	Mazucu Patyanınoğlu Yusuf	Semanoğlu Mahallesi
1	-	1	Rum	Sarraf Yakub b. Hanuş	Fatih Paşa Mahallesi
1	-	1	Rum	Oğlu Dimitri	
4	2	2	Yekûn		

Rum Metropolit vekili Kustaki[165] başkanlığında oluşturulan tahkikat komisyonu, "*hadise-i mündefa'da*" üç mahallede Rum milletine mensup iki kişinin öldüğünü ve iki kişinin de yaralandığını tespit etmiştir[166].

Tablo 27. Rum Katolik Milletine Mensup Kişilerin Ölü ve Yaralı Sayısı:

Yekûn	Maktul	Mecruh	Millet	Esami	Mülahazat
1	1	-	Rum Katoliği	Neccar Anton b. Fasda Hanna	Ali b. Reşid Mahallesi
1	-	1	Rum Katoliği	Lusya bint Tüccar Anton	
2	1	1	Yekûn		

Rum Katolik Patrik Vekili olan Huri İbrahim[167] başkanlığında oluşturulan tahkikat komisyonu, meydana gelen olaylarda Ali b. Reşid Mahallesi'nde bir Rum Katoliği'nin öldüğünü ve bir kişinin de yaralandığını tespit etmiştir[168].

3.5. Olaylarda Zarar Görmeyen Gayrimüslimlerin Mahallelere Göre Dağılımı

1 Kasım 1895 Cuma günü başlayan ve üç gün yoğun bir biçimde süren olaylarda Müslümanların yanı sıra çok sayıda gayrimüslim hayatını kaybetmiş, malı ve eşyası yağmalanmıştır. Diyarbakır vilayetlerinde Ermenilerin daha önceden planlayarak ve gerekli fikri ve lojistik altyapını hazırlayarak meydana getirdikleri "*faaliyat-ı fesadiye ve ihtilaliyelerinin*" zuhuru ve mahiyeti açıkça ortada olmasına rağmen özellikte vilayet

[165] H.1312 (1894-1895) tarihli salnamede Rum Ortodoks Metropolidinin Bünyamin Efendi olduğu belirtilmektedir. 1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.124
[166] Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 108
[167] H.1312 (1894-1895) tarihli salnamede Rum Katolik ruhanisine yer verilmemiştir. Ancak 1898-1899 Vilayet Salnamesinde, Rum Katoliği Patrik vekilinin Abraham (İbrahim) Efendi olduğu görülmektedir. H.1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.228
[168] Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 106

merkezindeki Müslüman ahalinin önemli bir bölümünün sağduyulu davrandığı görülmüştür[169]. Nitekim olaylardan hemen sonra oluşturulan tahkikat heyetlerinin hazırladığı raporlardan birisinde Ermeni olayları sırasında mağdur olan veya olaydan olumsuz etkilenen gayrimüslimlerin daha çok gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı mahalle sakini olduğu anlaşılmıştır.

Polis memuru Abdurrahman ve Abdülkadir Efendiler tarafından tanzim edilen 17 Kasım 1895 bir raporda; İslam mahalleleri içerisinde bulunan ve Müslümanlarla karışık bir şekilde yaşayan gayrimüslimlerin herhangi bir saldırıya maruz kalmadığı ve eşyalarının yağmalanmadığı belirtilmiştir. Meydana gelen olayların müsebbibinin Müslümanlar olmadığı yapılan tahkikatlarden hareketle ortaya konulmuştur. Raporda özellikle, Müslümanlarla karışık yaşayan "*Ermeni vesaire milel-i Hıristiyaniye"* nin herhangi bir zarara uğramadığı, bilakis "*ahali-i islamiyeden hürmet ve riayet gördükleri*" ileri sürülmüştür.

Müslümanlarla karışık yaşayan ve bu nedenle olayları sırasında hane ve eşyaları yağma, saldırı ve tecavüze maruz kalmayan gayrimüslimlerin yaşadığı mahalle sayısı 12'dir. Buna göre Lalabey Mahallesi'nde 166, Cami-i Sefa Mahallesi'nde 2, Cemil Paşa Mahallesi'nde 12, Hüsrev Paşa Mahallesi'nde 26, Aziz Camii Mahallesi'nde 6, Yiğit Ahmet Mahallesi'nde 51, Sulukiye Mahallesi'nde 23, Ali Paşa Mahallesi'nde 53, Hacı Büzürk Mahallesi'nde 25, Molla Bahaeddin Mahallesi'nde 24, İbrahim Bey Mahallesi'nde 53, Hacı Osman Mahallesi'nde ise 22 olmak üzere toplam 463 hane herhangi bir saldırıya uğramamıştır[170].

Her hanede beş kişinin ikamet ettiği dikkate alınacak olursa, 2.315 kişinin ve hanelerinin herhangi bir saldırıya maruz kalmadığı anlaşılır. Hane sahiplerinin isimleri dikkate alındığında saldırıya maruz kalmayan kişilerin içerisinde sadece Süryani ve Rumlar olmadığı Ermenilerin bulunduğu görülmektedir.

Bu dönemde merkez kasabada yaşayan Hıristiyanların sayısının yaklaşık olarak 15.000 olduğu düşünülürse, bu sayının çok az olduğu ve olaylara bir şekilde iştirak eden veya olaylardan etkilen gayrimüslim sayısının çok fazla olduğu düşünülebilir. Ancak gayrimüslimlerin çoğunlukta Müslümanların ise azınlıkta olduğu mahallelerle ilgili herhangi bir bilginin olmaması zarara uğrayan Müslim ve gayrimüslimlerin sayısını

---

[169] BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6 (Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor, s. 7)

[170] BOA, Y.PRK. UM, 55/97; Bu mahallelerde bulunan kişiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Oktay Bozan, *a.g.t*, s. 110-114

tespitini zorlaştırmaktadır. İslam mahalleleri arasında bulunan Hıristiyan hane ve sahiplerine herhangi bir saldırı ve yağmanın olmaması, dönemin Batı basınında yer alan ve günümüzde de aynı yaklaşımdan hareketle mahkûm edilmeye çalışılan Osmanlı Müslümanları hakkındaki asılsız iddia ve haberleri boşa çıkarmaktadır.

3.6. Olaylar Sırasında Hasar Gören Camiler ve Rüştiye Mektebi

1 Kasım 1895 Cuma günü başlayan olayların devam ettiği günlerde Ermeniler tarafından "*evkat-ı hamsede"* (beş vakit) müezzinlere ve camilere kurşunlar yağdırılmıştır. Olaylardan sonra kurşunlara ve bombalara hedef olan camii ve mescitlerin hasar tespiti yapılması için bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyonda, III. Piyade Taburu'dan Jandarma Mülazım-ı Evvel Hasan Sabri Bey, II. Piyade Taburu'ndan Mülazım-ı Sani Mahmud Ziya ile polis memuru Ahmet Cemil Efendiler görevlendirilmiştir.

Komisyon raporuna göre, 1 Kasım 1895 Cuma gününden 3 Kasım 1895 Pazar gününe kadar üç gün boyunca devam eden olaylarda, camii ve mescitlere ezan okumak için minarelere çıkan müezzinlere Ermeniler tarafından atılan silahlar ve bombalar neticesinde bazı camii ve mescitlerin kubbe, duvar ve minarelerinin hasar gördüğü ve komisyonun söz konusu camii ve mescitlerde görevli imam ve müezzinlerin ihbarı üzerine kurulduğu dile getirilmiştir. Tahkikat raporunda, sekiz cami ve mescit ile bir rüştiye mektebinin 128 noktadan hasara uğradığı tespit edilmiştir.

Hasara uğrayan Cami, mescit ve rüştiye mektebi ile hasara maruz kaldığı yerler şöyledir[171];

[171] Oktay Bozan, *a.g.t,* s. 114-117

Tablo 28. Olaylar esnasında zarar gören camiler ve Rüştiye Mektebi:

Kurşunların İsabet Yeri	**Adet**	**Zarar Gören Camiler**
Caminin büyük kubbesinin garb cihetindeki divarında kurşun parça	1	Fatih Paşa Camii
Küçük kubbesinin şimal cihetinde	1	
Minarenin şimali cihetinde birinci pencere altında	1	
Caminin kıbleye nazar divarın sağ köşesinde	2	
Caminin Özdemiroğlu havlusu divarında	2	
Medresenin cami havlusu arasında köşede kıbleye karşı	1	
Caminin kıbleye nazar divarında	1	
Caminin kıbleye nazar mihrab üzerindeki cama	1	
Caminin kıbleye nazar kapu arasındaki kemer dikmesinde	1	
Minarenin cihet-i şarkiyesinde ve pencere etrafında	4	Şeyh Matar Camii
Minarenin şimali pencere etrafında	6	
Minarenin garba nazar divarında parça	9	
Minarenin garba nazar pencere altında	1	
Minarenin şimali cihetindeki divarında	6	
Minarenin cihet-i şarkiyesinde	2	
Minarenin kıble cihetindeki pencere etrafında	6	
Caminin tam üzerinde şimal cihetindeki divarda	4	Arap Şeyh Camii
Caminin harem kapusunda	1	
Caminin garba nazar divarında	2	
Caminin eyvan kemeri üzerinde	1	
Caminin eyvan dikmesinde bir sırıntı ve iki de kurşun parça isabetinden hâsıl olan parça	3	
Caminin minaresinin şerefesinde	1	Hüsrev Paşa Camii
Minarenin kemerin beş sıra taş yukarısında	2	
Caminin şarka nazar sokak divarında	12	Muallâk Camii
Caminin harem tarafındaki divarında	3	
Minarenin şarka nazar divarında	1	
Minarenin pencere derununda parça	1	
Minarenin şarka nazar bulunan divarında tahminen	25	
Caminin minaresinin ciheti garbiyesinde parça	3	Hoca Ahmed Camii
Caminin eyvan derununda büyük pencere köşesindeki taşa	1	Behram Paşa Camii
Caminin harem kapusu üzerinde	2	
Caminin harem kapusu perdesinde	2	
Caminin eyvan kubbesinin garba nazar cihetinde martini kurşunu	1	
Eyvanın ikinci kubbesinin şimali cihetinde	1	

Kurşunların İsabet Yeri	**Adet**	**Zarar Gören Camiler**
Caminin harem eyvanının şimale nazar divarında parça	**1**	Lala Bey Camii
Harem kapusunun sağ tarafında	**2**	
Harem kapusunun sol tarafında	**2**	
Caminin cihet-i şarkiyesindeki divarda	**4**	
Caminin minarenin kavalında	**1**	
Mekteb-i mezkûrun sokak üzerinde oda pencere camında	3	Rüştiye Askeri Mektebi
Mektebin derununda odanın pencere camına	3	

3.7. Yangının Meydana Gelişi ve Sonuçları

1 Kasım 1895 Cuma günü Ermenilerin Camilere ve Müslümanlara yaptıkları saldırılar sonrasında, olaylarla eş zamanlı meydana gelen ve halk arasında çarşıyı şeviti (yanık çarşı) olarak ifade edilen yangınlarda çok sayıda dükkân, atölye, han ve iş yeri büyük ölçüde yanmış ve tahrip olmuştur. Olayların başlamasından hemen sonra Polis Komiseri Ahmet Tevfik tarafından Zabtiye Nezaretine çekilen telgrafta, çarşıda zuhur eden yangın nedeniyle de "*on bab kadar dükkânın*" yandığı ifade edilmiştir[172].

Olayların başlamasından iki saat sonra Şeyh Matar caddesindeki bir boya dükkânında[173] ve Mardin Kapısı yolu üzerinde bulunan Demirciler çarşında zuhur eden[174] yangın, bir yandan çatışmaların devam etmesi, diğer yandan yağan yağmur ve Ermeni hanelerinden yangını söndürmeye çalışan görevlilerin üzerine silah atılması nedeniyle yangın genişleyerek Samanpazarı, Sakocular, Yenihan, Sipahi Pazarı, Kürkçüler, Belediye civarı, Hafaflar, Çifteseki, Buğdaypazarı, Kazancılar, Uzunpazar bölgesindeki yapıların yok olmasına neden olmuştur[175].

Yangının meydana geliş şekli ve yayılması hakkında icra edilen tahkikat neticesinde elde edilen malumata göre; olayların başlamasıyla beraber Mardin Kapısı tarafında Demirciler adıyla bilinen çarşıda zuhur eden yangın nedeniyle, Hıristiyan asıllı Pezakin'in eczanesiyle, karşısındaki Attar Kiryakos'un ve daha ileride Hıristiyan Velioğlan'ın ve Tırpancıyan ile Siverekli Şişmanyan'ın dükkânları ilk alev alan yerler olmuştur. "*Yangın var diye vuku' bulan imdat üzerine*", yangının söndürülmesine

---

[172] BOA, Y.PRK. ZB,16/77 (Polis Komiseri Ahmet Tevfik'in Zabtiye Nezaretine gönderdiği 2 Kasım 1895 (21 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf); BOA, YA. RES,77/14 (Diyarbakır Polis Komiserliğinden Zaptiye Nezaretine gönderilen 2 Kasım 1895 (21 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf); Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e*, s. 100; Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e,* s. 235

[173] Tütenk, *a.g.m,* s. 317

[174] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke)

[175] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m,* s. 317

çalışan memur ve askerlere dükkân damlarında bulunan Hıristiyanlar tarafından kurşun yağdırılarak yangını söndürmeleri engellenmiştir[176]. Bu şekilde yangının genişlemesini hedefleyen Ermeniler, yangının çok eski bir eser olan Camii-Kebir'e (Ulu Camii) sıçramasına çok gayret etmişlerse de muvaffak olamamışlardır[177].

Yapılan tahkikat esnasında, yangını söndürmek için görevlendirilen kişiler ile görgü tanıklarının ifadeleri bu durumu hiçbir tartışmaya gerek bırakmayacak şekilde teyit etmiştir. Yangının mahiyetinin tespit edilmesi amacıyla yapılan tahkikatta, görgü şahidi ve yangının söndürülmesi için gerek Belediye ve gerekse Jandarma Komutanlığı tarafından görevlendirilen kişilerin ifadesine başvurulmuştur.

Olayların başlamasından bir gün sonra başlayan tahkikat, 25 Kasım 1895 tarihine kadar sürdürülmüştür. Molla Ramazan, Ömer Faik Efendi, Zabıta Kel Mehmet, Reji Kolcusu İmam, Bakkal Ahmet ve Neccar Abdülkadir'in 2 Kasım tarihinde; Kahveci Hacı Osman ve Hacı Bekir Efendi'nin ise 3 Kasım tarihinde ifadelerine başvurulmuştur. Öncelikle görgü şahitleri ile başlayan bu tahkikata 16 Kasım'da devam edilmiştir. Bu tarihte, Osman Çavuş, Ramazan Hoca, Hacı Bekir Efendi, Amasyan Efendi, Petraki ve Tırpancıyan isimli kişilerin ifadelerine başvurulmuştur.

Yangını söndürmekle görevlendirilen Yüzbaşı Hasan, Mülazım-ı Evvel Hacı İsmail, Mülazım-ı Sani Mehmet Ağa, Belediye Çavuşu Abdülkadir Bey, Belediye Çavuşu Sadullah Bey, Belediye Tulumbacısı Şeyhmus ve Dava Vekili Ömer Efendi 20 Kasım'da, Mülazım-ı Evvel Ahmet Ağa, Muallim-i Sani Mehmet Ağa ve Kolağası Şevket Bey ise 25 Kasım 1895 günü tahkikat komisyonuna yangınla ve meydana gelen olaylarla ilgili olarak gördüklerini aktarmışlardır. İfadesine başvurulan bu kişilerin hem yangının çıkışı ve yayılması ve hem de olaylarının zuhur hakkında önemli bilgiler vermiştir[178].

Bu kapsamda ifadesine başvurulan görgü şahitleri ve görevlilerin tamamına yakını olaylara Ermenilerin sebebiyet verdiğini ve yangının söndürülmesine çalışan görevlilerin üzerlerine silah atılmak suretiyle buna engel olunduğunu dile getirmiştir. İfadesine başvurulan Osman Çavuş, yangına sebebiyet veren ihtiyar demirci bir Hıristiyan'ın "*elinde gazyağı ve kibrit olduğu halde kaçarken Kürtler tarafından öldürüldüğünü*" ifade etmiştir[179].

---

[176] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e*, s.234-235
[177] BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7-8; Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e*, s. 234-235
[178] BOA, Y.PRK. AZN, 14/29
[179] BOA, Y.PRK. AZN, 14/29, s. 13-14

Olaylar kontrol altına alınıp, yangın söndürüldükten sonra Tahkikat Heyeti, Vilayet Defter-i Hakani (Tapu ve Kadastro Müdürlüğü) ve Vergi İdarelerine bir yazı yazarak yangın sırasında, "*muhterik olan dükakinin kısım ve eshabı hakkında"* bilgi istemiştir. Bu kurumlarca tanzim edilen ve evrak-ı tahkikiyeye rabt edilen belgedeki rakamlar yangının boyutlarının çok büyük olduğunu ortaya koymuştur.

Buna göre; "*dükakin-i muhterikenin*" toplamı sekiz yüz yetmiş sekiz (878) adet idi. Bunların altı yüz yetmiş yedi (677) adedi camiler ve mescitlerin vakıf dükkânları ile Müslümanlara ait yerlerdi[180]. Cami ve mescitlere ait vakıf dükkânları ile Müslüman eşrafa ait olan bu yerlerin kayıtlı kıymet değeri iki milyon sekiz yüz kırk iki bin kuruş (2.842.000) idi. Hıristiyanlara ait olan dükkân sayısı ise iki yüz bir (201) adet olup, bu dükkânların kayıtlı kıymeti ise bir milyon iki yüz iki bin yüz yetmiş kuruş (1.202.170) idi[181].

Yangının kimler tarafından ve ne şekilde çıkarıldığına dair bilgileri olaylardan sonra tanzim edilen iki adet tahkikat raporunda ve vilayetten Sadaret'e çekilen telgraflarda da görmekteyiz. Buna göre, meydana gelen yangınlar Ermeni evlerinden atılan kurşunların karşısındaki Demirciler sokağında meydana gelmişti ve Ermeniler yangının söndürülmesini engelleyerek bunun müsebbibi olduğunu ortaya koymuştu. Meydana gelen yangının Ermeniler tarafından yapıldığının bir diğer kanıtı ise Ermenilerin olaydan bir kaç gün önce dükkânlarındaki kıymetli eşyaları evleri götürmeleri ve dükkânlarını boşaltmaları idi.

İstanbul Sorgu Hâkimi Mehmed Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz ve Beyoğlu Sorgu Hâkimi Ohannes Torosyan'dan oluşan tahkikat heyetinin hazırladığı raporda, zarar gören dükkânların 677'sinin cami ve mescitlerin vakıf malı ile Müslümanlara ait olmasının yanı sıra, Ermenilerin kurşun attıkları sokaktaki dükkânlarda yangının çıkması ve kargaşalıktan önce kıymetli eşyalarını evlerine taşımalarının ispatlanması ve yangının söndürülmesine sadece asker, memur ve İslâm ahalinin çalışması nedeniyle, yangının Ermeniler tarafından çıkarıldığının açık kanıtı olarak dile getirilmektedir[182].

Yangının çıkarılışı ile ilgi olarak tahkikat raporlarında bu bilgiler yer almakla beraber, Diyarbakır Fransız Konsolosu Meyrier, Fransız Sefiri Cambon'a çektiği

[180] BOA, HR. SYS, 2812/1, s.12 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke); BOA, Y.PRK. ASK,109/69, s. 7/8; Hocaoğlu, *a.g.e,* s. 234-235

[181] BOA, HR. SYS, 2812/1, s. 11 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke)

[182] Mehmet Hocaoğlu, *a.g.e,* s.234-235

telgraflarda, Cuma günü şehre gelen aşiretler ile Diyarbakırlı Müslümanların pazarı yağmalayıp yaktıkları iddia edilmektedir[183]. Ancak Vali Enis Paşa Sadaret'e gönderdiği 9 Kasım 1895 tarihli uzun telgrafta yangının Müslümanlar tarafından çıkarıldığı yönündeki iddiaları şöyle değerlendirmektedir:

"*Bu dükkânların yüzde doksanı Müslümanlara aitti ve önemli bir kısmı cami ve medreselerin vâkıfıydı. Yanan eşyanın önemli bir bölümü de Müslümanların malı idi. Böyle bir durumda, İslamların kendilerini hüsran-ı azimeye uğratacak bir cinayeti ika' etmeyecekleri malumdur. Özellikle yangının Hıristiyan mahallelerine yakın ve Ermeni evlerinden atılan kurşunlara maruz bir yerden zuhur etmesi cürmün pekâlâ Ermeniler tarafından işlendiğinin kanıtlarından biridir. Vakaya Müslümanların sebebiyet vermediğinin bir diğer işareti de, iğtişaşın devam ettiği müddet zarfında sükûn hâsıl oldukça, Ermeni hanelerinden atılan kurşunların heyecanı teşdid (şiddetlendirme) etmesidir*"[184].

3.8. Olayların Planlanarak Yapıldığını Gösteren Deliller

Diyarbakır vilayetinde meydana gelen olayların çok önceden Ermenilerin plan ve programı çerçevesinde gerçekleştirildiği yapılan tahkikat raporlarında açıkça görülmektedir. Durum tespit tutanakları, ifadeler ve ele geçirilen bilgi ve belgelerden müteşekkil olan 11 Aralık 1895 tarihli bir fezlekede, Ermenilerin olayların müsebbibi olduğunu gösteren delillerden bazılarına yer verilmiştir.

Bu fezlekede vilayet merkezinde ve bağlı yerlerde Ermenilerin olayların "*müsebbibi ve müşevviki*" olduğu açıkça görülmektedir. Ermenilerin "*ihdas-ı fesad*" etmekte olduğunu gösteren delillerin en önemlilerinden birisi Bitlis vilayetine bağlı Hizan kazasının Bast köyünden olan Hammal Berho'nun Diyarbakırlı Oseb tarafından, olaylardan birkaç gün önce Lice'ye, Ermenileri Müslümanlara karşı tahrik etmesi amacıyla gönderilmesidir. Oseb Efendi, "*Biz İslamlarla dövüştük, sizlerde vurunuz korkmayınız*" tebligatını Hammal Berho vasıtasıyla Lice kasabası Hıristiyanlarına iletmişti.

Hammal Berho'nun bu fesat hareketi şöyle anlaşılır; Diyarbakır'da Ermenilerin Müslümanlara karşı harekete geçtiği Cuma gününden bir gün önce Lice kasabasının önünde Göl denilen yerde görülen ve kendisinden şüphelenilen bir kişiye kim olduğu

[183] Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 87
[184] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 9 Kasım 1895 (28 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli telgraf)

sorulur. Bu kişi Müslüman olduğunu söyler. Ancak hükümete teslim edilmesi ve sorgulanması neticesinde durumun hiç de ifade edildiği gibi olmadığı anlaşılır. Bu kişinin üzerinden Manuk oğlu Berho adına Hizan Kazası Meclis İdaresi'nin düzenlediği bir tezkire çıkar.

3 Kasım 1895 günü yapılan sorgulamada planın ayrıntıları ortaya çıkar. Buna göre, yirmi gün önce Bitlis vilayetinin Hizan kazasından Diyarbakır'a gelen ve Hizan'da rençberlik yapan Berho Diyarbakır'da hamallık yapmaktadır. Aslen Ermeni asıllı olan Berho'nun Hizan'dan Diyarbakır'a neden geldiği hakkında herhangi bir soru yöneltilmemiştir. Hammal Berho, Lice'deki sorgulamasında, Diyarbakırlı Ermeni Oseb Efendi'nin kendisini olaylardan iki gün önce çağırıp, Lice'ye gitmesi gerektiğini ve Cuma günü Diyarbakır'da Müslümanlara karşı başlatılacak saldırıların orada da hayata geçirilmesini ifade eden bir bilgiyi Liceli Ohannes Efendi'ye iletmesini itiraf etmiştir. Daha sonra vilayete getirilen ve 25 Kasım 1895'de tekrar sorgulanan Hammal Berho aynı ifadeyi tekrar beyan etmiş ve Lice'ye gönderiliş gayesini ifşa etmiştir[185].

Bunun yanı sıra 12 Kasım 1895 tarihli bir zabıtnamede ifadesine başvurulan bazı Ermenilerin ifade ve beyanları da olayların önceden planlandığı yönündedir. Ermeni milletinden olan Kahveci Ohan'ın oğlu Mardik, karışıklığın meydana geldiği Cuma günü sabahleyin mutad olduğu üzere dükkâncılara çay vermek üzere dolaştığı esnada, Ermenilerde hissettiği heyecanın sebebini sorduğunda "*İstanbul'da kavga olmuş burada da olacaktır*" yolunda cevap alması üzerine korkarak işini bırakarak evine gittiğini ve vukuattan on beş gün evvel Kazazyan Oseb ve Minasyan Ohannes Efendilerden de rivayeten böyle bir kavga olacağını işittiğini ifade etmiştir.

Ermeni milletinden Artin oğlu Simon adındaki bir kişi de, "*yevm-i mezkurede bir kavga tahaddüs edeceğini*" daha önce Ermenilerden işittiğini ve bu durumun kendi aralarında konuşulduğunu beyan etmiştir[186]. Ermeni milletinden Avadis oğlu Ohan ile damadı Çulcu Karabet de, böyle bir fesadın meydana geleceğinin hadiseden evvel Hıristiyanlar tarafından dile getirildiğini ikrar ederek bu konudaki konuşmalara şahit olduklarını belirtmişlerdir.

---

[185] BOA, Y.PRK. AZN, 14/5 (Hammal Berho'nun 3 Kasım 1895 (22 Teşrin-i Evvel 1311) ve 25 Kasım 1895 (13 Teşrin-i Sani 1311) tarihli sorgulama zabıtları); BOA, HR. SYS, 2812/1(Diyarbakır Ermeni olayları sonrasında vilayet tarafından oluşturulan Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezlekes, s. 6)

[186] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke, s. 6)

Çulcu Mıgırdıç adlı bir Ermeni ise ifadesinde kendilerinin olaylardan önce barut, kurşun, zift ve sicim tedarik ederek humbara (bomba) imal ettiklerini ve imal edilen dört adet humbaranın Nazif Efendizade Ali Rıza Efendi vasıtasıyla hanelerinden çıkarıldığını ilave etmiştir.

Olayların önceden planlandığının delillerinden birisi de Ermeni hanelerinde ele geçirilen silah ve bombalardır. Nitekim Vilayet Meclis İdare azalarından Arif ve Bidayet Ceza Reisi Muhammet Sıdkı Efendilerle, diğer bazı kişilerin imzasıyla verilen 5 Kasım 1895 tarihli zabıtta ise, hadise esnasında Molla Bahaeddin Mahallesi ahalisinden Bakkal Melkon ile üç oğlunun hanelerinin pencerelerinden Müslüman ahali üzerine attıkları kurşun ve humbaralardan birisinin jandarma binbaşısı Topçu Muhammet Ali'ye isabet ederek ölümüne sebebiyet verdikleri ve bu kişilerin hanelerine yapılan aramalarda meydana çıkarılan bombalardan bir tanesinin hükümete teslim edildiği yer almıştır[187].

Nizamiye askerleri Başçavuşlarından Zühtü Efendi, olaylardan sonra Ali Bardak sokağından geçtiği sırada Bakkal Melkon'un hanesinden çıkan üç Ermeni'nin kendisini görmeleriyle kaçmaya teşebbüs ettiklerini ve bunun üzerine bu kişilerden şüphelenerek onları takip etmesi üzerine bunlardan birisinin düşürdüğü sarılı bir paket içinde elli yedi adet askeri apoletin bulunduğunu görmüş ve bunları 5 Kasım 1895 tarihli bir kıt'a zabıtname ile yetkililere teslim etmiştir[188]. Bakkal Melkon'un hanesinden kaçan üç kişinin düşürdüğü askeri üniforma ve apoletler bazı Ermeniler tarafından olaylar esnasında hedef şaşırtmak ve karışıklık çıkartmak amacıyla kullanılmıştır. Nitekim bazı belgelerde bu yönde bilgilere rastlanmıştır[189].

Olayları planlayan ve tahrik edenlerin Ermeniler olduğunu gösteren ve 11 Aralık 1895 tarihli fezlekede yer alan delillerden birisi de, hadisenin meydana geldiği Cuma günü Cami-i Kebir (Ulu Cami) kapısı önünde başına sarık sarmış olan bir Hıristiyan'a rastlayan Mardinli Mektebi İdadi talebesinden Davut Efendi'ye "*Bu da İslam'dır*" diyerek hançerleyip yaralaması gösterilmiştir[190]. Olaylar esnasında bazı Ermenilerin Müslüman kıyafetine girdiği bazı belgelerde ve raporlarda yer almıştır[191].

---

[187] BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6 (Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor, s. 6)

[188] BOA, HR. SYS, 2112/1 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke, s. 8)

[189] Mehmet Hocaoğlu, a.g.e, s. 293

[190] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke, s. 10)

[191] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 3

Olayların Ermeniler tarafından önceden planlandığını gösteren bu bilgi ve beyanların yanı sıra, aslında meydana gelen olayların Ermenilerin çok önceden tasarlayarak ve gerekli hazırlıkları yapılarak gerçekleştirildiğinin en önemli kanıtlarından birisi de hiç şüphesiz "*milel-i saire*" olarak ifade edilen Hıristiyanlardan Süryani Kadim Patriği'yle, Rum taifesinin ruhanileri ve önde gelenlerinin Tahkikat Komisyonuna sundukları raporlar ve kayıtlardır[192]. Bununla birlikte daha önce ifade edildiği üzere meydana gelen Diyarbakır olaylarında aktif rol oynayan Mendilciyan Tomas'ın hanesinde ele geçirilen ve oğlu Ohannes'e hitaben yazılan 2 Ağustos 1895 tarihli mektup da olayların çok önceden Ermeniler tarafından planlandığı ortaya koymaktaydı[193].

Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı bir raporda ise; olaylardan önceki birkaç ay boyunca Hınçakyan adlı "*fesad"* gazetenin çıkarılan nüshalarının kan renginde olması Ermenileri Müslümanlara karşı tahrik ve kan dökmeye teşvik etmekteydi[194].

3.9. Süryani ve Rumların Olaylarla İlişkisi ve Olaylara Bakışı

Diyarbakır vilayetinde Ermenilerden sonra en fazla nüfusa sahip olan gayrimüslim unsur Süryanilerdi. Bunun yanı sıra az sayıda da Rum ve Rum Katolik yaşamaktaydı. 1 Kasım 1895 Cuma günü başlayan Ermeni olaylarında, Ermeniler dışındaki diğer "*milel-i gayrimüslim"* unsurlar da yaşanan olaylardan önemli ölçüde etkilemişti. Nitekim vilayet merkezi olan merkez kasabada, meydana gelen olaylarda en fazla zarar gören gayrimüslim topluluğu Süryani Kadimler olmuştu. Olaylarda, Süryani Kadim/Katolik milletine mensup 39 kişi yaşamını yitirirken 12 kişi yaralanmıştı. Aynı şekilde Rum ve Rum Katoliklerinden de 3 kişi ölmüş, 3 kişi yaralanmıştı[195].

Vilayet genelinde ise daha fazla Süryani'nin yaşamını yitirdiği ve maddi olarak zarara uğradığı anlaşılmaktadır. Nitekim Mardin'de aşiretlerin saldırılarına hedef olan bazı Süryani köyleri[196] ile merkez sancağa bağlı olan ve büyük ölçüde Süryanilerin

---

[192] BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6 (Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor, s. 7)
[193] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor, s. 5)
[194] BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6 (Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor, s. 5)
[195] BOA, Y.PRK. UM, 55/97
[196] Hana Dolabani, *Tarihte Mardin*, s. 99

yaşadığı Kıtırbıl köyü olayları bu durumu göstermektedir[197]. Olaylar başladıktan sonra Ermenilere duyulan tepkinin "*Müslüman-Hıristiyan*" çatışmasına dönüşmesi ve Süryanilerin de Hıristiyan olması nedeniyle Ermenilerle aynı kefeye konulduğu, böylece olaylardan olumsuz etkilendiği düşünülmektedir.

Ancak bununla birlikte bir takım Süryaniler, Ermeni komitelerinin yönlendirmesi ve baskısı karşısında veya isteyerek Ermenilerin Osmanlı Devletine karşı giriştiği "*bağımsızlık*" mücadelesini Hıristiyanların ortak mücadelesi olarak kabul etmiş ve benimsemiş olmalıdır. Nitekim 1890 yılında kurulan Taşnak Komitesinin parti programında "*Ermeni davasına*" katkı sunacak hedef kitlelerden birisi de Süryanilerdir[198]. Taşnak komitesinin çalışmaları ve olaylar öncesinde komitelerin Ermeniler dışındaki Hıristiyan etnik ve dini grup ruhanilerini kendileri ile ortak hareket etmeye zorlaması dikkate alındığında, Ermenilerin, diğer "*milel-i gayrimüslim*" unsurları kendi yanına çekmeye çalıştığı rahatlıkla söylenebilir.

Süryani ve Rum temsilciler tarafından vilayetteki tahkikat komisyonlarına sunulan raporlarda, Ermenilerin kendilerini ortak hareket etmeye zorladığı, hatta baskı yaptığı açıkça ifade edilmektedir[199]. Ancak Ermeni olaylarının yoğun bir şekilde yaşandığı bu dönemde Süryani ruhanilerinin ve özellikle Süryani Kadim Patriği olan II. Abdülmesih'in olaylara yaklaşımı, Ermenilerin Süryanileri de kendi yanlarına çekme girişimlerini önemli ölçüde sonuçsuz bırakmıştır. Fakat yine de Ermeni komitecilerinin bir takım Süryaniler üzerine etkisinin olduğunu kabul etmek gerekir. Nitekim Ekim ayı başlarında Diyarbakır valiliğine asaleten atanan Enis Paşa'nın olaylardan bir gün önceki valilik fermanının okunma törenine, mutad olduğu üzere bütün gayrimüslim ruhanileri katılırken, Ermenilerin yanı sıra Süryani ve diğer cemaatlere mensup ruhanilerin de katılmadığı Mustafa Akif Tütenk tarafından belirtilmektedir[200].

Törene Süryani ruhanilerinin katılmaması ilginç gözükmektedir. Çünkü gerek bu dönemde Mardin'de bulunan Patrik Abdülmesih Efendi[201] ve gerekse Süryani ruhanilerin öteden beri Ermenilerin tutumlarını tasvip etmedikleri ve bu konuda genellikle Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldıkları açıkça görülmektedir. Ancak buna

---

[197] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Ferir Paliance tarafından Fransız Sefaretine yazılan 19 Eylül 1896 tarihli yazı)

[198] Garo Sasoni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, İstanbul, 1992, s. 177

[199] Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, Çev. Gabriel Akyüz, İstanbul, 2006, s. 191

[200] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 317

[201] Murat Fuat Çıkkı, *Naum Faik ve Süryani Rönesansı*, haz., Mehmet Şimşek, İstanbul, 2004, s. 24

rağmen, vilayette Ermenilerden sonra en fazla nüfusa sahip olan Süryanilerin ve diğer cemaatlerin ruhani liderlerinin, Enis Paşa'nın valilik fermanına Süryanilerden kimsenin katılmaması, bunların da kısmen de olsa Ermeni faaliyetlerinin etkisi altında kaldığını göstermektedir.

Diyarbakır Valisi Enis Paşa, olaylar öncesinde Süryanilerin muhtemel bir karışıklıkta Ermenilerle ortak hareket etmesini engellemek ve kendisine taraftar bulmak için Mardin'de bulunan Süryani Patriği II. Abdülmesih'i vilayete davet etmişti. Mardin Mutasarrıfı Behram Paşa vasıtasıyla Süryani Patriğinin hemen vilayete çağrılması muhtemelen Patriğin arabuluculuğu ile kargaşanın önleneceği umudunu da taşıyordu. Durumun ciddiyetini fark eden Patrik, Mutasarrıftan aldığı tebligata binaen 31 Ekim 1895 Perşembe akşamı korumasına verilen jandarmalarla beraber Diyarbakır'a hareket etti ve 1 Kasım Cuma günü vilayete ulaştı. Ancak Patrik vilayete ulaştıktan kısa bir süre sonra silah sesleri duyulmaya başladı. Bu korkulan olayların başladığını göstermekteydi.

Süryani Metropolit Hanna Dolapönü, Süryanilerin, Patriğin vilayete gelişinden memnun olmadığını dile getirmektedir. Bu durum daha önce de ifade edildiği üzere bir takım Süryanilerin Ermenilere destek verdiği şeklinde yorumlanabilir.

Süryanilere ait olan Meryem Ana Kilisesi, olaylar süresince Hıristiyanların sığındıkları yerlerden birisi olmuştu. Kışkırtıcıların korkusundan halk kiliseye akın ediyordu. Patrik barışın sağlanması için Vali Enis Paşa'ya bir mektup yazdı. Ancak ortamın gerginliğinden kimse bu mektubu valiye götürmeye cesaret edemiyordu. Nihayet Makdasi Yayan isminde yiğit bir Süryani kardeşleri için kendini tehlikeye atarak mektubu valiye götürdü. Ancak bu cesaretli kişi geri döndüğünde kiliseye ulaşamadan vurularak öldürüldü.

Vali Enis Paşa, Patriğin mektubunu okuduktan sonra 100 kişiden oluşan birliği kilisenin korunması için gönderdi. Bu birliğin gelmesi ile kiliseye sığınanlar ve kilisenin yakınlarındaki evlerde bulunanlar güven altına alınmış oldu. Patrik, kiliseye sığınanlar ve sığınmakta olanların ihtiyaçlarının karşılanması için büyük bir gayret gösterdi. Ermeni olaylarında sağduyulu davranan Patrik'e Enis Paşa tarafından gerekli yardımlar yapıldı. Ayrıca Mardin'de Deyrulzafaran Manastırı'na hücum eden Kürt aşiretleri dağıtıldı[202]. Olaylar sırasında Meryem Ana Kilisesi'ne sığınanlar arasında bulunan

[202] Hanna Dolabani, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, s. 191-192

Naum Faik, Patriğin Diyarbakır'a gelmesiyle kiliseye sığınanların onun himayesine girdiğini ve birkaç gün sonra da olayların yatıştığını ifade etmektedir[203].

Süryani ruhanileri ve önde gelenlerinin meydana gelen olaylarla ilgili tahkikat komisyonuna sunduğu teşekkür mektubu ve raporlarda yer alan görüşleri, Süryanilerin devlete ve Müslümanlara bakış açısı ile vilayette zuhur eden olayların müsebbibi ve bunun etkileri açısından önemli bilgiler sunmaktadır. Bu kayıtlarda, bir takım Ermenilerin huzursuzluk ve çatışmaların müsebbibi olduğu, Süryaniler tarafından açıkça ifade edilmektedir. Nitekim Patrik Abdülmesih'in ve Süryani Kadim cemaatinin önde gelen ruhanilerinden 22 kişinin imzasıyla hazırlanan ve bu dönemde olayların mahiyetini araştırmak amacıyla vilayette bulunan Abdullah Paşa başkanlığındaki "*Tahkikat Heyetine*" sunulan ve Padişah'a hitaben yazılan "*teşekkürname*"de bu durum bariz bir şekilde görülmektedir.

Süryanilerin yanı sıra Rum metropolitinin ve 8 ruhaninin[204] hazırlamış olduğu başka bir teşekkür mektubunda da aynı görüşlere yer verildiği ve olaylarının sorumlusunun Ermeniler olduğu söylenmektedir. Mektupta, "*Hazreti Ömer'den berü hükümet-i İslamiyenin ve beş yüz seneden berü devlet-i ebed-müddet-i Osmaniyenin*" hâkimiyetinde din, mezhep, lisan, mal ve can ile ırzları güvence altında yaşamakta olan Süryanilerin "*vatandaşları ve aziz komşuları*" olan Müslümanlarla birlikte "*her türlü taarruz ve teaddiden*" uzak yaşamakta oldukları için Padişah'a teşekkür ettikleri belirtilmektedir.

Teşekkür mektubunun devamında yaşanan olaylar şöyle dile getirilmektedir: "*Geçenlerde hiçbir şeyden haberdar olmadığımız halde Diyarbekir ve etrafında Ermeni müfsidlerinin ibka' ettikleri ceraimde devlet-i aliyenin bu sadık ve kadim tebaası kulları iştirake icbar ve tehdit olunup babalarımızdan ve dedelerimizden bize en kıymetli miras olan tarik-i ubudiyetten çıkarılmamıza çalışılmış ise de lehü'l hamd meslek-i ubudiyet ve tabiiyette devam etmekle iğfalata kaymaktan cahillerimizi men' ve tahdir ederek padişahımız hazretlerinin üzerimize farz olan itaat nimetinin kadrini bilerek her türlü ahvali gayri marziyeden içtinab eylemek selametini iltizam ve müfsidlerinin efkârını red*

[203] Murat Fuat Çıkkı, *a.g.e*, s. 24

[204] Bu kişiler Diyarbakır ve tevabii Rum Metroliti Şamin, Dimitri, Vasıl, Naum, Matul, Yusuf, Bolus, Kustaki ve Betrus adlı papazlardır.

ve takbih iderek ubudiyet ve sadakat-ı kadimemizin mukteziyatına tevfik hareket eylediğimiz ve itmekde bulunduğumuz malum buyrulmak ..."[205] .

Tahkikat Heyeti'ne sunulan teşekkürnameden başka, Süryani ruhani ve önde gelenlerinin meydana gelen olaylara ilgili görüşlerine ayrıca 31 Ocak 1896 tarihli bir raporda da rastlamak mümkündür. Bu raporda ismi geçen kişilerin de teşekkür mektubunda adı geçen kişiler olduğu görülmektedir. Raporda, bir müddetten beri "*mefasid ve mekasıd-ı muzırraen ni'met nişanası üzerine tesis-i mütalaasıyla meslek-i sadakatten inhiraf eylemek denaetini (alçaklık) kabul eylemekten hayâ eylemeyen Ermeniler*" yüzünden aziz vatanın birçok felaket ve musibete düçar olduğu, hâlihazırda Müslim ve gayrimüslim bütün ahalinin Ermenilere lanet okuduğu, aynı şekilde vicdanlarını ve hislerini henüz emanet etmemiş olan bazı Ermenilerin de bu durumu kınadığı ve meydana gelen bu musibetin "*te'dip-i manevi*" olarak değerlendirdiği dile getirilmektedir.

Raporun devamında ise, Süryanilerin Osmanlı Devleti ve Müslümanlara bakış açısı özetle şöyle ifade edilmektedir:

"*İnkâra mahal olmayan hakikatlerdendir ki, Diyarbakır vilayetinin Müslüman ve Hıristiyan ahalisi Osmanlı Devletinin himaye ve koruması altında üç dört asırdan beri birbirleriyle kardeşçesine yaşamaktaydılar. Ancak bir müddetten beri Ermenilerin fenalıkları nedeniyle bu durum bozulmaya başladı. Sultan Abdülhamit'in şefkat ve merhameti sayesinde Hıristiyanlar da Müslümanlar derecesinde izhar-ı hareket ve serbestîye sahip olmuşlardı. Nitekim köylerinden ve hanelerini terk ederek uzak dağ başlarında ve ovalarda dağınık bir şekilde bezden birer çadır veya kamıştan yapılmış kulübelerde yaşayan gayrimüslimler, iki ay çoluk çocuklarıyla beraber kaldığı halde, hiçbir taraftan gerek mal ve canlarına ve gerekse de şehirde ve köyde bıraktıkları hane ve mallarına herhangi bir taarruz ve hasarın vaki olmaması bu konudaki en gerçek delildir*".

Diyarbakır'da Hıristiyanların "*mal ve can emniyeti*"nin olmadığına dair iddialara bu şekilde cevap veren Süryani ruhaniler, raporun sonunda, Sultan Abdülhamit'in idaresinden duyulan memnuniyeti yinelenmekle birlikte, meydana gelen felakette, "*yaş ile kuru birlikte yanar*" misal ve kaidesince birçok musibet ve felakete düçar oldukları ifade edilmektedir. Olaylara sebebiyet veren Ermeniler "*Cenab-ı Hak'kın kahır ve*

[205] BOA, Y.PRK. AZN, 15/1 (Süryani ve Rum ruhanileri ve mutebaranı tarafından tanzim edilen 19 Aralık 1895 (7 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli teşekkür mektupları)

gazabına" havale edilmekle birlikte, olayların müsebbipleri görülen Ermeni fedailerinin cezalandırılması ve bu şekilde adaletin tecelli etmesi talep edilmektedir[206].

Tahkikat Heyeti'ne sunulan bu bilgilerin dışında bir başka arşiv belgesinde ise ilginç ifadeler yer almaktadır. Süryani Katolik Patrikhanesi'nden Sadaret Makamı'na gönderildiği anlaşılan bir yazıda, Ermeni hadisesinde bazı Süryanilerin mağdur olmasının, kendilerinin Ermenilerden fark ve ayırt edilememesinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Süryanilerin kayıpları ile ilgili bu tespit yapıldıktan sonra, Süryani Piskoposuna sadakat nişanı (*alaim-i sadakat*) verilmesi talep edilmiştir.

Doğrusu Süryani Katoliklerin olaylarda mağduriyetine değinildikten hemen sonra piskoposa sadakat nişanının verilmesinin talep edilmesi çok ilginç ve dikkat çekici bir durumdur. Bu durum, kendi halkının mağduriyetini kullanmak suretiyle kendisi için kazanç ve itibar devşirmek anlamına gelmektedir. Ancak 30 Kasım 1895 günü sadakat nişanı hususunu gündemine alan Meclis-i Vükela, Süryani Katoliği cemaatine "*öyle bir alamet va'z ve ihdasına lüzum ve mahal olmayacağı*" kararlaştırılmıştır[207].

Süryani Kadim papazlarından olan Makdisi Yakuboğlu Beşara (1863-1942) ise, meydana gelen olayları anılarında şöyle ifade etmiştir: "*Cuma günü öğleyin İslam ve Hıristiyanlar arasında mukatele oldu. Bu, bizim günahımız yüzündendi. Üç gün devam etti. Cumadan Pazar gününe kadar sürdü. Tanrı bizi korudu. Bizler bu felaketten kurtulduk*"[208]. Süryani Kadim Papazı Beşara'nın, "*bu, bizim günahımız yüzündendi*" ifadesi iki şekilde yorumlanan bilir. Öncelikle Beşara bu ifadesiyle, bu olayların müsebbibi olarak Hıristiyanları göstermiş olabileceği gibi, yaşanan olaylarının müsebbibine değinmeden klasik bir anlayış içinde olayları günahlarına karşı ilahi bir ceza olarak da değerlendirmiş olabilir[209].

3.10. Olayların Batı Kamuoyunda Yankıları ve Değerlendirmesi

Diyarbakır vilayetinde meydana gelen olayların Batı Kamuoyuna yansımaları genellikle Fransız Konsolosu'nun olayların öncesi ve sonrasında İstanbul Fransız Sefiri Paul Cambon'e çektiği telgraflar sayesinde olmuştur. Fransız Konsolosluğu yukarıda da

---

[206]BOA, HR. SYS, 2812/1 (Süryani ruhanileri tarafından 31 Ocak 1896'da (19 Kanun-ı Sani 1311) Tahkikat Komisyonuna takdim edilen rapor)

[207]BOA, Y.A.HUS, 340/138 (Sadaret Makamından Padişah'a arz edilen 30 Kasım 1895 (19 Teşrin-i Sani 1311) tarihli ariza)

[208] Tütenk, *a.g.m*, s. 318

[209] İbrahim Özcoşar, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, İstanbul, s. 250

görüldüğü gibi olayların tamamen Müslümanların tutumundan kaynaklandığı ve Ermenilerin ise savunmada kaldıklarını iddia etmiş ve bunu bu şekilde bütün Avrupa kamuoyuna duyurmaya çalışmıştır.

Olayların İngiliz belgelerinde çok sınırlı şekilde yer aldığı ve bunun da Fransız Sefareti'ne dayandırıldığı görülmektedir. Mr Herbert'den Salisbury Markisi'ne gönderilen 3 Kasım 1895 tarihli telgrafta, Mösyö Cambon'dan alınan bilgilere göre, şehirde üç günden beri çatışmaların olduğu ve birçok insanın öldüğü, 500 Hıristiyan'ın Fransız Konsolosluğu'na sığındığı, Mösyö Cambon'un, Ermenilerin saldırgan konumunda olduklarını ve camide Müslümanlara saldırdığını dile getiren Sadrazam'a oldukça sert çıkışlarda bulunduğunu ve Fransız Konsolosunun Sadrazam'ın bu tür ifadelerinin gerçek olmadığını dile getirdiği, ifade edilmektedir[210].

Diyarbakır Fransız Konsolosluğunun raporlarını referans alan seyyah ve misyonerler de olayları tek taraflı değerlendirmiş ve Müslümanları mahkûm etmiştir. Bu kişilerden birisi olan Armand Colin, "*XIX. Asırda Fransız Katolik Misyonları*" adlı eserinde olayı özetle şöyle aktarmıştır:

Hıristiyan kırımı Osmanlı başkentinde uzun zamandır hazırlanan bir plandı. Bunun için de Hıristiyanların elinde İmparatorlukta yapılması gereken bazı reformlarla ilgili meseleleri Müslümanlar bahane etmişlerdir. Plan kendi içinde çok basit ve uygulaması çok süratli olmuştur; Erkekleri öldürmek ve tutuklanan kadın ve çocukları Muhammetçiliğe sokmak. Böylece Türkiye'nin iç bölgelerinde Hıristiyanlık ve özellikle de Ermeni meselesi hal olmuş olacaktı.

Bu korkunç planın sadece bir kısmı gerçekleştirilmiştir. İstanbul'dan Diyarbakır valiliğine kıyımlar için beklenen işaret verilir verilmez, Hıristiyanlar bundan haberdar olmuşlardır. Bu durumdan korkan Hıristiyanlar dükkânlarını kapattılar ve yardım istemek için konsolosluğa gittiler. Konsolos Meyrier, büyük bir cesaretle Vali Enis Paşa'nın sarayına gitti ve halk arasında yayılan korkunç haberlerin aslını sordu. Enis Paşa hiçbir şey bilmiyormuş gibi yaptı ve hiçbir şey olmayacağına dair söz vererek konsolosa Hıristiyanları sakinleştirip dükkânlarını açmaları için onları ikna etmeyi önerdi.

Hıristiyanlar bu emre itaat ettiler. Aradan henüz iki saat bile geçmemişti ki, pazarın sokaklarını kana susamış silahlı insanlar istila ettiler. Her şeyi yağmaladılar, insanları öldürdüler, pazarı ateşe verdiler. Buradan evlere saldırmaya gittiler. 1800 ev

[210] Bilal Şimşir, *British Documents On Ottoman Armenians (1895*), C. IV, Ankara, 1990, s. 434

yağmalandı veya vuruldu. Kıyımlar üç gün boyunca sürdü. Diyarbakır'ın geniş taşrasında yağmalanan köylerin, ateşe verilen evlerin, öldürülen insanların, kaçırılan veya kaybolan kadın ve çocukların sayısını çıkarmak imkânsızdır. Hepsi sığınmak için Fransız konsolosluğuna ve Misyona kaçtılar.

Beş bin kişi Fransız Konsolosluğuna sığındı. Kilise, manastır, okullar, koridorlar, merdivenler, tavan araları insanlarla doldu. On bir gün boyunca bütün bu insanları yedirip içirmek, yaralılara bakım yapmak ve bu çaresiz insanların tüm ihtiyaçlarına yanıt vermek gerekti. Bu ihanetin karşısında Konsolos Meyrier, çileden çıkmıştı. Diyarbakır'da olan bu korkunç olayları anlatmak ve diplomatik bir müdahalenin yapılması için peş peşe İstanbul Konsolosluğuna telgraflar gönderdi. Konsolosun bu örnek davranışından dolayı Paris'ten bir teşekkür mektubu ve bir madalya gönderildi[211].

Lord Warkworth ise "*Asyalı Türkiye*", adlı eserinde meydana gelen olayları şöyle ifade etmektedir: Diyarbakır'daki katliam üç gün sürdü. Olayın çıkış nedeni Avrupa'nın dayattığı reformu kabul etmeyen halkın spontone protestosu ile başladı. Özellikle din adamları ve bağnaz Vali Enes'in olaylardaki etkisi büyüktü. Muhtemel gelişmelerden rahatsız olan Ermeni ve Hıristiyanlar vali nezdinde teşebbüse geçtilerse de bir sonuç alamadılar. İş güçlerine döndüklerinde cuma namazı sonrası silahlanan Müslümanların saldırılarına maruz kaldılar. Pazarlar, mağazalar, evler ve meydanlar yakıldı, kurbanların cesetleri ateşe atıldı. Fransız ve Kapuçin manastırına sığınanlar inatçı ve başarılı bir şekilde mücadele ettiler. Çevre köyler Kürtler tarafından yağmalandı ve birçok kadın öldürüldü[212].

Fransızların yayınladığı Sarı Kitap'ta ise 1 Kasım 1895 günü başlayan olayların üç gün sürdüğü, kentte "*salâvat getir*" sözleriyle yaklaşık 3.000 insanın öldürüldüğü, vilayetin çevresindeki 120 köyün yıkıldığı, sadece kent içinde onlarca Ermeni kız ve kadına tecavüz edildiği, olayların yoğun olarak sürdüğü üç günden biri katil ve soyguncuların Ermenilere ait dükkânlara yönelik saldırı ve yağmalarla geçtiği, bunların diledikleri gibi insanları öldürüp yaraladıkları söz konusu olaylarda Ermenilerin maddi kayıplarının 2 milyon Osmanlı lirasına tekabül ettiği, iddia edilmiştir[213].

Fransız kaynakları ve misyonerlerin görüşü bu merkezde olmakla birlikte farklı değerlendirmelerin de olduğu görülmektedir. Nitekim Fransa'da olaylardan 25 gün

[211] Şefik Korkusuz, *a.g.e*, s. 213-217
[212] Şefik Korkusuz, *a.g.e*, s. 192-193
[213] Kemal Mazhar Ahmed*, I. Dünya Savaşı'nda Kürdistan*, İstanbul, 1996, s. 238

sonra 28 Kasım 1895'de yayınlanan "*Le Petit Journal*" dergisi, olayları, "*Ermeni fesat hareketleri*" (la sédition des Arméniens) olarak tanımlamış ve "*Ermeniler tarafından bir camiye yapılan saldırı*" başlığıyla haber yapmış ve resimlemiştir[214] (bkz Resim 1). Benzer bir haber de Lahey'de basılan "*Dağbelad*" gazetesinin 7 Şubat 1898 tarihli nüshasında yayınlanmıştır, bu haberde de Diyarbakır ve çevre illerde gerçekleşen olayların hepsinin, şüpheye yer bırakmayan tahkikatlar neticesinde Ermeniler tarafından başlatıldığı bildirilmiştir[215].

Aynı şekilde 1895 Ermeni olaylarının Anadolu'da yoğun yaşandığı bir dönemde Türkiye'de bulunan İngiliz Kraliyet topçu subayı Charles Boswell Norman'ın olaylara bakışı ve değerlendirmesi de Batı dünyasının bakış açısıyla taban tabana zıttır. 1895-1896'da Anadolu ve İstanbul'daki Ermeni taşkınlıklarını müşahede eden Norman, Ermenilerin Maskesi Düşüyor (The Armenians Unmasked) adlı raporunun giriş sayfasında adeta isyan edercesine sözlerine, "*Türkiye-Ermeni çatışmasına ait gerçekleri öğrenmenin zamanı geldi*", cümlesi ile başlar.

Norman, Ermeni meselesi ile ilgili olarak Avrupa'da yazılan ve anlatılanların hiçbirinin görgü tanıklarının ifadelerine ve belgeye dayanmadığını, bu konudaki bilgilerin Ermeniler veya Avrupa devletlerinin Türkiye'deki temsilcileri tarafından yazıldığını dolayısıyla bu kişilerin de meseleyi tarafsız olarak değil, ülkelerinin politikası ve çıkarları doğrultusunda değerlendirdiğini şöyle ifade etmektedir: "*Şimdiye kadar olayları sadece Ermenilerin anlattığı ve İngiliz dostların heyecan çığlıklarıyla süslediği şekilleriyle duyduk. Henüz Osmanlıların savunmasını dinlemedik. Katliam, yağma ve kadınlara tecavüz hikâyelerini bıkıncaya kadar duyduk, fakat bunların hiçbiri bir tek Avrupalı görgü tanığı tarafından doğrulanmadığı gibi İngiltere de Anadolu'daki olayları farkında olmadan desteklediği yaygın bir anarşist hareketin doğrudan sonucu olduğunu henüz fark etmiş değildir*" [216]. Bu belge Ermenilerin Avrupa devletleri elinde nasıl kullanıldığının göstergesidir.

Olaylardan sonra Tahkikat Komisyonu'nun hazırladığı raporda da, büyük devletlerin Ermenilere yönelik destek ve yönlendirmesine vurgu yapılarak, meydana gelen en küçük bir karışıklığın "e*cnebiler tarafından katliam namı verilerek ehemmiyetinin tecsim edildiği*" ve dolayısıyla meydana gelen huzursuzlukların bu

[214] http://cent-ans.pa.g.esperso-orange.fr/pj1895/pj26224111895b.jpg ("Le Petit Journal" dergisi) (erişim: 26.10.2011)
[215] Serkan Yazıcı, *Diyarbakır İli ve Çevresinde Ermeni Olayları (1908-1923),* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2004, s.70
[216] Charles Boswell Norman, *Ermeniler'in Maskesi Düşüyor*, haz. Yavuz Ercan, Ankara, 1993, s. 4

şekilde şekil ve mahiyetinin tersyüz edilerek kamuoyu oluşturulduğu ve bunun üzerinden siyaset yapıldığı dile getirilmektedir[217].

3.11. Olaylarda Mağdur Olanlara Yardım Edilmesi

Ermeni olayları nedeniyle vilayet merkezinde ve vilayete bağlı sancak, kaza ve köylerde çok sayıda Müslim ve gayrimüslim mağdur olmuş, haneleri yanmış ve bir kısmı da yaşamını yitirmişti. Olayların başlamasından iki gün sonra Tahkikat Komisyonları kurularak olayların mahiyeti ve etkileri tespit edilmeye çalışılmıştı. Bununla birlikte, Vilayet Meclis İdaresi, "*Ahval-i malumeden dolayı fukara ve zu'afa-yı ahaliye ekmek i'ta*" olunmasını kararlaştırmış ve yeterince buğday temin etmeye başlanmıştı. 5 Kasım 1895 günü Sadaret'e gönderilen bir telgrafta, bu konuda "*ihtiyaç duyulacak mesarifin ne suretle ve ne şekilde*" karşılanacağı sorulmuştu[218].

Bu arada huzur ve güvenliğin tesis edilmesinden hemen sonra olaylarda malı mülkü yağmalanarak muhtaç duruma düşen kişilerin durumlarının tespiti için bir tahkikat komisyonu kurulmuştu. 7 Kasım 1895 tarihli telgrafta bu komisyonun görevi, "*Zu'afa (zayıflar) ve muhtacının infak ve iaşesine mütallik tedabiri tamamıyla ittihaz etmek şuriş ve harik hengâmında za'yi olan emvali sahiplerine iade eylemek"* şeklinde tanımlanmıştı.

Vali Enis Paşa'nın başkanlığında çalışmalara başlayan bu komisyonda, "*rüesa-yı adliye ve memurin-i zabıta ile erbab-ı vukuftan*" kimseler de komisyon üyesi olarak yer almıştır[219]. Oluşturulan komisyon ihtiyaç sahiplerini tespit etmiş ve mağduriyetini gidermeye çalışmıştır. Ancak mağduriyetin büyüklüğü ve mahalli imkânların yetersizliği nedeniyle ısrarla merkezi hükümetten yardım talebinde bulunulmuştur.

9 Kasım 1895 günü, Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen ve Vilayet Meclis İdaresi'nden Defterdar Zihni, Mektubçu Remzi, Hakimü'l Şer'i Fuat, Aza Arif, Nakibü'l Eşraf Mesut, Müftü Hilmi ve Vali Enis Paşa imzasını taşıyan telgrafta, yaşanan hadiseler nedeniyle ihtiyaç sahibi durumuna düşen fakirlerin tespit edilerek oluşturulan komisyon marifetiyle yardımlara başlandığı bildirilmiştir. Vilayete iltica eden fakir ve ihtiyaç sahibi kimselerin gittikçe arttığına dikkat çekilen telgrafta, vilayete

---

[217] BOA, Y.PRK. ASK, 109/69, s. 1

[218] BOA, A. MKT. MHM,636/21 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 5 Kasım 1895 (24 Teşrin-i Evvel 1331) tarihli telgraf)

[219] BOA, Y.PRK. UM, 33/59; BOA, Y.PRK. UM, 33/57 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Derviş Paşa'ya gönderilen 7 Kasım 1895 (26 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

bağlı ve yakın yerlerde de "*muhtac-ı iaşe*" olanların mevcut olduğu ve bu kişilerin sefil bir halde bulundukları ifade edilmiştir.

Fakir ve yoksul olan ahalinin bu şekilde bulunmasının "*merhamet-i cihan şümul hazret-i veli nimet-i uzmaya tevafuk*" etmeyeceğini ifade eden Vilayet Meclis İdaresi, ihtiyaç duyulan meblağ ve tahsisatın Mal Sandığı'ndan karşılanması lüzumunun zaruri olduğu dile getirilmiş, ihtiyaçların Mal Sandığı'ndan karşılanması için gerekli iznin verilmesi talep edilmiştir[220].

Diyarbakır Valisi Enis Paşa, 10 Kasım 1895 tarihinde Sadaret'e gönderdiği telgrafta ise, "*hadise-i malume*" sebebiyle vilayete bağlı yerlerden gelen haberlere göre; yardıma muhtaç duruma düşen çocuk, kadın ve fakirlerin iaşeye ihtiyaç duyduğunu ve talebin gittikçe arttığını ifade etmiş ve bu nedenle 5 ve 9 Kasım tarihli yazılara atıfta bulunarak Mal Sandığı'ndan gerekli harcamanın yapılması için izinin verilmesini istemiştir[221].

Vilayetten giden bu telgrafları değerlendiren Sadaret, 11 Kasım 1895 günkü tezkiresinde; en yakın mahallerdeki *"emval-i öşriye*"den fakir ve muhtaç olanların büyüklerine üç yüz, küçüklerine iki yüz dirhem ekmek hâsıl edecek kadar zahire verilmesini vilayete bildirmiştir[222]. Aynı gün Sadaret Mektubi Kalemi'nden, vilayete gönderilen diğer bir yazıda ise, iaşe ihtiyacı için Ziraat Bankası şubesinden talep edilen meblağın bildirilmesi istenmiştir[223].

Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e giden telgrafların artması ve ihtiyaçların ısrarlı bir şekilde dile getirilerek kaynak talebinde bulunulması üzerine, 13 Kasım 1895 günü, yardıma muhtaç olanların ne kadarının İslam ve ne kadarının Ermeni olduğu, bunların ne suretle zarara uğradığı ve yardıma ihtiyaç duydukları, bunun yanı sıra ihtiyaç sahibi gösterilen kişilerin hakikaten muhtaç mı olduğu ve ne zamana kadar iane verileceği, vilayetten sorulmuştur[224].

Vilayet Meclis İdaresi, 13 Kasım 1895 tarihli yazısında, "*Ermeni fesedesinin*" verdikleri sebebiyetten dolayı heyecana gelen Kürtlerin Hıristiyan köylerine taarruz,

---

[220] BOA, A. MKT. MHM, 636/21 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 9 Kasım 1895 (28 Teşrin-i Evvel 1331) tarihli telgraf)

[221] BOA, A. MKT. MHM,636/21 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 10 Kasım 1895 (29 Teşrin-i Evvel 1331) tarihli telgraf)

[222] BOA, A. MKT. MHM,636/21 (Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 11 Kasım 1895 (30 Teşrin-i Evvel 1331) tarihli tezkire)

[223] BOA, A. MKT. MHM,636/21 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 11 Kasım 1895 (30 Teşrin-i Evvel 1331) tarihli tezkire)

[224] BOA, A. MKT. MHM,636/21 (Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1331) tarihli tezkire)

emval, hayvanat ve zahirelerini yağma etmelerinden dolayı iaşeye ihtiyaç duyan ahalinin büyük bir kısmının Ermenilerden olduğu ifade edilmiştir. Diyarbakır merkezinde meydana gelen yangın ve olaylar nedeniyle de yardıma muhtaç olanların ekserisinin Ermeni ve Süryani milletinden olduğuna dikkat çekilen yazıda, bu meyanda İslam ve "*milel-i saire*"den de ianeye ihtiyaç duyanlar var ise de bunların çok az olduğu dile getirilmiştir.

Yardıma muhtaç duruma düşen kişilerin gerçek sayısının şimdilik tespit edilmesinin mümkün olmadığını bildiren Vilayet Meclis İdaresi, vilayete bağlı yerlerden alınan haberler ve yapılan araştırmalara göre; bu sayının "*on bin nüfusu mütecaviz olduğu*" ifade edilmiştir. Gerek merkezde ve gerekse vilayete bağlı yerlerde teşekkül eden komisyonların sağlıklı bir araştırma yaparak zarara uğrayan ve gerçekten ihtiyaç sahibi olan kişilerin ayırt edilerek yardımın yapılmasına büyük bir dikkat ve itina gösterildiğine vurgu yapılan yazıda, bu konuda komisyonlarca tanzim olunacak defterlerin daha sonra Sadaret Makamı'na sunulacağı ve gerçek ihtiyaç sahibi kişi sayısının da sonradan bildirileceği dile getirilmiştir.

İhtiyaç sahiplerinin "*işe güce bağlayıp da sade-i halleri hâsıl oluncaya değin*" hükümetçe iaşelerinin zaruri olduğunu düşünen Meclis İdaresi, daha önceki telgraflarda da dile getirilen ihtiyaçlar için şimdilik yüz bin kuruşun Ziraat bankalarında mevcut olan meblağdan alınmasına müsaade buyrulmasını istemiştir[225]. Diyarbakır Meclis İdaresi tarafından 15 Kasım 1895 günü Sadaret'e gönderilen başka bir telgrafta ise, gerek merkez ve gerek mülhakatta yapılan tahkikat neticesinde on binden fazla ahalinin yardıma muhtaç olduğu tekrar ifade edilmiştir.

İhtiyaç sahibi kişilere buğday yardımı yapılması yönündeki irade gereğince, "*zehair-i öşriyenin*" bulunduğu yerlerde yardımların yapılmasının kararlaştırıldığına ancak bazı yerlerde tahıl ambarları bulunmaması ve uzak yerlerden de zahire getirilmesinin şu sırada mümkün olmadığını belirten Meclis İdaresi, uzak mahallerdeki ihtiyaç sahipleri için un satın alınmasının zaruri bulunduğunu ve vilayet genelindeki tüm ihtiyaçlar için yüz bin kuruşa ihtiyaç duyulduğunu yinelemiştir[226].

Vali Enis Paşa 16 Kasım 1895'de Sadaret'e yazdığı telgrafta, daha önceki telgraflara atıfta bulunularak iaşeye ihtiyaç duyan kişilerle ilgili talep edilen hususların

[225] BOA, A. MKT. MHM,636/21 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 14 Kasım 1895 (2 Teşrin-i Sani 1331) tarihli telgraf)
[226] BOA, A. MKT. MHM,636/21 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 15 Kasım 1895 (3 Teşrin-i Sani 1331) tarihli telgraf)

değerlendirilerek gerekli desteğin ve iznin verilmesi dile getirilmiştir[227]. Vilayet Meclis İdaresi'nin telgrafları ve ısrarlı talepleri 17 Kasım 1895 günü Meclis-i Vükela gündemine alınmış ve müzakere edilmiştir. Ancak Meclis-i Vükela'da değerlendirilen ve Sadaret tarafından vilayete gönderilen karar vilayetin ihtiyaçlarını tamamıyla karşılamaktan uzaktı. Kararda; öyle on bin nüfusun hükümetçe iaşelerinin karşılanmasının mümkün olamayacağı belirtilmiş, İslam ve Ermeni ahaliden en ziyade muhtaç ve fakir olan, günlük ihtiyacını temin edemeyen kişilerin büyüklerine üç yüz ve küçüklerine iki yüz dirhem ekmek hâsıl edecek kadar yakın köylere zahire verilmesinin uygun olduğu ifade edilmiştir[228].

Olaylarda mağdur duruma düşen kişilerin ihtiyaçları büyük ölçüde devlet tarafından karşılanmakla birlikte, bunun yanı sıra başta misyonerler ve konsolosluklar tarafından da bu amaçla iane (yardım) komisyonları oluşturulmuştur. Nitekim olayı takip eden günlerde Amerika, İngiltere ve Fransa'dan Ermenilere pek çok yardım malzemesi gönderilmeye başlanmıştır.

Yardım için gönderilen malzemeler İngiliz ve Fransız konsoloshaneleri vasıtasıyla gelir, bu iş için oluşturulan komisyona verilirdi. Komisyon başkanı İngiltere Konsolosu Tercümanı Prut Tomas idi. Üyeleri Direkçi Bedros, Kazasyan, Minasyan ve Tırpancıyan isimli kimselerdi[229]. Ancak bu süreçte gayrimüslimlerin içinde bulunduğu durumu fırsata çevirmeye çalışan misyonerlerin, yardım adı altında Ermeni komiteleri ile beraber Osmanlı Devletine karşı bir takım faaliyetlere giriştiği görülmektedir[230].

---

[227] BOA, A. MKT. MHM, 636/21(Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 16 Kasım 1895 (4 Teşrin-i Sani 1331) tarihli telgraf)

[228] BOA, A. MKT. MHM,636/21 (Sadaret'ten Diyarbakır vilayetine gönderilen 17 Kasım 1895 (5 Teşrin-i Sani 1331) tarihli tezkire)

[229] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e,* C.II, s. 733

[230] 1870 yılından itibaren Osmanlı ülkesinde misyonerlik çalışmalarında bulunan ve 1895 Ermeni olayları sonrasında Siverek kazasında Matmazel Şatok'un kurduğu yardım kuruluşu bunlardan birisidir. Olaylarda zarar gören Ermeni çocuk ve kadınların ihtiyaçlarının karşılanması ve barındırılması amacıyla kurulduğu bildirilen bu yardım kuruluşunun yönetim kurulunda Siverekli Ermeniler bulunmaktaydı. Matmazel Şatok'un "*fukara ve muhtacına terbiye ve talim ve bunlara iane tevzi' etmekle maruf*" olarak kurulduğu ileri sürülen bu kurulun yönetiminde bulunan bazı kişilerin evlerinde ele geçirilen ve Şatok'a ait olduğu açığa çıkarılan mektuplarda, yardım kuruluşunun Ermeni komitesi ile bağlantılı olduğu ileri sürüldüğü gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Siverek ahalisinden olan ve komite yönetiminde bulunan on kişi, tutuklanarak Diyarbakır'da hapsedilmiştir. Tutuklanan bu kişiler, "*Memalik Mahrusa-i Şahane'nin bir kısmını idare-i saltanat-ı seniyeden çıkarmak teşebbüsünde bulunan Ermeni cemaat-i fesadiyesi ittifakına dâhil olan erbab-ı fesaddan oldukları*" gerekçesi ile cinayetle itham edilmiştir. Ancak Amerika Sefareti Maslahatgüzarından 11 Ocak 1900'da Hariciye Nezaretine gönderilen takrirde, Matmazel Şatok ve mahkûm edilen on Ermenin suçsuz olduğu ve herhangi bir komite üyesi olmadığı belirtilmektedir. Osmanlı Devleti aleyhine "*mürettip bir fesada iştirak ettikleri gerekçesi*" ile mahkûm edilen Ermenilerin ellerinde bulunan ve Matmazel Şatok'a ait olduğu ileri sürülen mektupların yanlış tercüme edildiği ileri sürülmüştür. Matmazel Şatok'un bazı Ermenilere gönderdiği mektupların yanlış tercüme edilerek, Amerikan misyonerlerinin hükümet

Diyarbakır Vilayet Meclis İdaresi, bütün imkânsızlıklara rağmen yardıma ihtiyaç duyulan ürünleri temin edip, bu yardımları ihtiyaç sahiplerine ulaştırmaya çalışmıştır. Fakat buna rağmen yardımlarla ilgili olarak bir takım iddiaların gündeme geldiği görülmektedir. Lice ve Mardin yardımları ile yapılan şikâyetler bunlardan bazılarıdır.

Olaylardan 6-7 ay sonra 25 Mayıs 1896 tarihinde İngiltere Sefareti'nden Hariciye Nezaretine verilen bir muhtırada; Diyarbakır vilayetine bağlı Lice kasabası kaymakamının Hani'de iane dağıtımı yapan ecnebilerden elli lira karşılığında hububat vereceğini söylediği ancak hububat vermediği gibi, iane dağıtımı yapan yabancı memurların şikâyet konulu mektuplarının gönderilmesine de engel olunduğu iddia edilmiştir[231].

Bu iddiaların vilayete bildirilmesi üzerine bizzat Silvan'a giden Vali Enis Paşa, 1 Haziran 1896'da Sadaret Makamı'na gönderdiği telgrafta, iddiaların tamamen asılsız olduğunu ifade etmiştir. Bu göre, meydana gelen karışıklıklardan sonra Lice'ye hiçbir ecnebi gitmediği gibi yardım dağıtımı da olmamıştır. Yalnız geçen gün Murat adlı bir şahıs Diyarbakır İngiltere konsolosunun talimatıyla Lice'ye yardım amacıyla yüz elli lira götürmüş ve bu yardımın yüz lirasını Lice'de; kalan elli lirasını da Hani Nahiyesinde konsolosun talimatıyla dağıtmıştır.

Konsolos vekilinin talimatı gereğince yüz elli lirayı ilgili ihtiyaç sahiplerine dağıtan Murat, yardımın dağıtıldığını gösteren Yardım Musaddak Defterini de valiliğe sunmuştur. Bu konuda yapılan araştırmalara ve valiliğe sunulan Yardım Musaddak Defterine göre; Zahire mukabilinde Lice kaymakamına elli lira verildiği iddiasının

---

aleyhinde bir takım fesat odakları ile irtibatlı gösterilmesine itiraz eden Amerikan Maslahatgüzarı, "*Amerika misyonerlerinin Memalik-i Şahane'de her gün mesail-i siyasiyeye müdahaleden ictinab etmekte olduklarına dair sefaret tarafından hükümet-i seniyeye bi'l defaat te'minat i'ta olunduğunu, Madmazel Şatok'un yirmi seneden beri Memalik-i Şahane'de fukara ve muhtacı terbiye ve talim ve bunlara iane tevzi' eylemekle maruf bir Amerika misyoneri olduğunu, bu nedenle Şatok tarafından yazılan mektupların tebea-i Osmanî'den bazılarını iğfal maksadıyla muhrer olduğu hakkında şüpheye zahip (zanna uyma) olmağa mahal yoktur*" diyerek Ermenilerin mahkûmiyetine gerekçe olarak gösterilen mektupların İstanbul'a gönderilmesini ve tercümesinin sağlıklı bir şekilde yapıldıktan sonra karar verilmesini talep etmiştir. Dâhiliye Nezareti, 20 Şubat 1900 tarihli tahriratında olayın mahiyetini Diyarbakır Valiliğinden sormuş ve söz konusu mektupların incelenmek üzere Nezarete gönderilmesi gerektiğini bildirmiştir. Diyarbakır Valisi Mehmet Halit Paşa, 15 Mart 1900 tarihli telgrafında; İstinaf Müdde-i Umumiliği'nin hazırladığı mazbataya göre söz konusu kişilerin, "*Memalik Mahrusa-i Şahane'nin bir kısmını idare-i saltanat-ı seniyeden çıkarmak teşebbüsünde bulunan Ermeni cemaat-i fesadiyesi ittifakına dâhil olan erbab-ı fesaddan oldukları"* gerekçesi ile mahkûm olduklarını ancak mahkeme kararına itiraz etmeleri ve temyiz talebinde bulunmaları üzerine mektupların da içerisinde bulunduğu dosyanın Adliye Nezareti'ne gönderildiğini ifade etmiştir. BOA, DH. TMIK. M, 81/20 (Diyarbakır Vilayeti, Dâhiliye ve Hariciye Nezareti ile Amerikan Maslahatgüzarlığının bir takım yazışmalarını içeren dosya); BOA, Y.PRK. HR, 49/58 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 14 Ocak 1900 (2 Kanun-ı Sani 1315) tarihli tezkire)

[231] BOA, A.MKT. MHM, 646/13 (İngiltere Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 25 Mayıs 1896 (13 Mayıs 1312) tarihli muhtıra)

asılsız olduğunu belirten Enis Paşa, Lice'nin posta merkezi olmaması nedeniyle ecnebi mektuplarına el konulduğu yönündeki beyanların da gerçek dışı olduğunu Sadaret'e bildirmiştir[232].

Londra'da neşredilen Daily News gazetesinde çıkan bir haberde, hükümetin emriyle Mardin'de yapılan yardımın on iki günden beri durdurulduğu ve şehirde ikamet eden Ermenilerin açlıktan telef olduğu iddia edilmiştir. Bu haberin, Mardin İane Cemiyeti memurlarından alındığı iddia edilen bir rapora istinaden yapıldığı ifade edilmiştir[233]. Aynı şekilde İngiliz Sefareti tarafından Hariciye Nezaretine sunulan 28 Nisan 1896 ve 9 Mayıs 1896 tarihli iki kıt'a muhtırada da, Silvan'da üç aydan beri ihtiyaç sahiplerine yardım dağıtılmadığı ileri sürülmüştür[234].

11 Mayıs 1896 tarihinde Londra Sefareti'nden Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'ya gönderilen telgrafta, Daily News gazetesinin bu şekilde asılsız haberler neşrettiğine yer verilmiştir[235]. Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan tezkirede ise; "*Daily News gazetesinin zaten Memalik-i Şahaneye (Osmanlı Ülkesine) edhali külliyen memnu' olduğu gibi, neşredilen havadisin de bi asl ve esas olduğu*" dikkate alınarak, gazetenin ülkeye girişinin engellenmesi ve asılsız haberin tekzip edilmesi gerektiği dile getirilmiştir[236]. Bu haberler üzerine Mardin'deki Yardım Komisyonu'nun çalışmaları ve Daily News gazetesinde çıkan haberlerin aslı olup olmadığı Sadaret Mektubi Kalemi'nin 13 Mayıs 1896 tarihli yazısı ile vilayetten sorulmuştur[237].

Sadaret Mektubi Kalemi'nden İngiliz Sefareti'ne bildirilmesi amacıyla Hariciye Nezaretine gönderilen ve Diyarbakır vilayetinin 15 Mayıs 1896 tarihli telgrafına dayandırılan tezkirede; "*ianat-ı vaka'nın usulüne uygun dağıtıldığı*", gerek devlet tarafından satın alınan ve gerekse tedarik edilen zahirenin ihtiyaç sahiplerine dağıtılarak

---

[232] BOA, A.MKT. MHM,646/13 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret Makamına gönderilen 1 Haziran 1896 (20 Mayıs 1312) tarihli telgraf)

[233] BOA, A.MKT. MHM, 688/17 (Londra Sefareti'nden Hariciye Nezaretine gönderilen 11 Mayıs 1896 (29 Nisan 1312) tarihli telgraf)

[234] BOA, HR. SYS, 2812/1

[235] BOA, A.MKT. MHM, 688/17 (Londra Sefareti'nden Hariciye Nezaretine gönderilen 11 Mayıs 1896 (29 Nisan 1312) tarihli telgraf)

[236] BOA, A.MKT. MHM, 688/17 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 12 Mayıs 1896 (30 Nisan 1312) tarihli tezkire); Londra Sefareti'nden Hariciye Nezaretine gönderilen aynı tarihli telgrafta yine Londra'da Pazar günleri neşredilen Referi adlı ikinci derecede yaygın bir gazetenin 10 Mayıs 1896 tarihli nüshasında; Hazret-i Şehriyari (Padişah) hakkında "*mel'anetkerane bir takım elfaz-ı galizeyi havi*" ifadelere yer verildiği dile getirilmekteydi. BOA, A.MKT. MHM, 688/17 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 13 Mayıs 1896 (1 Mayıs 1312) tarihli tezkire)

[237] BOA, A.MKT. MHM, 688/17 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 13 Mayıs 1896 (1 Mayıs 1312) tarihli tezkire)

idarelerinin temin edildiği, yardıma ara verildiği veya Ermenilerin açlıktan telef olduğu iddiasının aslı olmadığı ifade edilmiştir[238].

Dâhiliye Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne gönderilen 4 Şubat 1899 tarihli tezkirede, Diyarbakır vilayetinde meydana gelen olaylar nedeniyle zarar uğrayan ve mağdur olan Müslüman ve Hıristiyan ahaliye sadece 1896 yılı Ağustos, Eylül ve Ekim aylarında 54.043 kuruş zahire yardımı yapıldığı bildirilmiştir[239].

3.11.1. Mağdur Ermenilere Çift Hayvanı ve Tohumluk Yardımı

Enis Paşa'nın görevden ayrılmasından sonra Diyarbakır valiliğine Mehmet Halit Bey atanmıştı. Vali Halit Bey, göreve başladıktan hemen sonra vilayette asayişin sağlanmasının yanı sıra, olayların izlerini ortadan kaldırıp, gayrimüslimlerin mağduriyetlerini gidermeye çalışmıştır. Nitekim Hükümetin aldığı tedbirler de bu yöndedir. Nitekim Diyarbakır vilayetine gönderilen 25 Ocak ve 6 Şubat 1897 tarihli iki kıt'a tahriratta[240] olaylar nedeniyle mağdur olan Ermenilerle ilgili bir takım düzenlemeler ve tedbirler dile getirilmiştir.

Buna göre, karışıklığın meydana geldiği yerlerde, Ermenilerden alınması gereken "*bedelat-ı askeriyenin*" iki sene müddetle ertelenmesi ve Ermenilerden ziraatla uğraşanlardan tohumluğa ihtiyacı bulunanlara gelecek sene ayni veya nakdi ödenmek üzere zahire dağıtılması kararlaştırılmıştır. Mehmet Halit Bey, bu hususları büyük ölçüde yerine getirmeye çalışılmıştır. Nitekim Halit Bey, 16 Mart 1897 tarihli telgrafında, bedelat-ı askeriyenin ertelenmesi için ilgili muhasebe, vergi dairesi ve tahsildarlara gerekli tebligatı yaptığını ifade ettikten sonra; ziraatla uğraşan ve olaylarda mağdur olan Ermenilerle ilgili olarak şöyle devam etmiştir:

---

[238] BOA, A.MKT. MHM, 688/17 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Mayıs 1896 (5 Mayıs 1312) tarihli tezkire). Bu dönemde İngiltere Sefaretinden Hariciye Nezaretine yapılan bir ihbarda da Harput vilayetine bağlı Çemişgezek de iane komisyonundan verilen yüz liradan otuz lirasının vergiye mahsuben hükümet memurları tarafından zabt ve tevkif kılındığı iddia edilmekteydi. BOA, A.MKT. MHM, 688/17 (Hariciye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 18 Haziran 1896 (6 Haziran 1312) tarihli tezkire)

[239] BOA, DH. MKT, 2164/102 (Dâhiliye Nezaretinden Maliye Nezaretine gönderilen 4 Şubat 1899 (23 Kanun-ı Sani 1314) tarihli tezkire)

[240] Bu yazılarda ayrıca, İrade-i Seniye gereğince gayrimüslimlerden de polis ve jandarmanın istihdam edilmesi ve olaylar esnasında kaybolan ve kaçırılan kadın ve kızlar var ise bunların da açığa çıkarılıp sahiplerine teslim edilmesi dile getirilmiştir. Halit Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 16 Mart 1897 tarihli telgrafta, gayrimüslim polis ve jandarmanın irade-i seniyye gereğince istihdamının uygulamaya konulduğunu ve kaybolan kadın ve kızlarla ilgili gerekenin yapıldığını ifade etmiştir. BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 16 Mart 1897 (4 Mart 1313) tarihli telgraf)

"*vilayete geldikten hemen sonra Hıristiyan ahalinin olaylar esnasında uğramış oldukları durumu ve ihtiyaçlarını tespit etmeye başladım. Bunun için vilayete bağlı yerlerden de gerekli bilgileri almak için gereken yazışmaları yaptım. Şimdiye kadar aldığım malumata nazaran yüz yetmiş dokuz hanenin tohumluğa ve çift hayvanına ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda defterleri alınmayan mahallere tekrar yazı yazılarak ve gerekli talimat verilerek durumum bildirilmesi talep edilmiştir. Bu defterlerin gelmesiyle çift havyalarının temin edilmesi için ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere mevcut olan yüz elli bin kuruş yardımın yapılması uygun görülmekteydi. Ancak Hıristiyan din adamlarının da görüşleri dikkate alınarak para dağıtılmaktan vazgeçilerek çift hayvanı tedarik edilmesi veya alınmasının ihtiyaç sahiplerinin zaruretini gidermek açısından daha faydalı olacağı isabetli olmaktadır. Bu nedenle Mal Sandığı'nda bulunan yardım parasının bu yolda kullanılması için gerekli iznin verilmesi gerekmektedir*"[241].

Vali Halit Bey, 28 Mart 1897 tarihli telgrafında ise "*tohumluğa muhtaç olanların çift hayvanatına da ihtiyacı olduğunu*" ifade ederek Mal Sandığı'nda bulunan iane akçesiyle ihtiyaçların karşılanması için gerekli iznin verilmesi isteğini yinelemiştir[242]. Teşri'-i Muamelat Komisyonu 15 Nisan 1897 tarihli tezkiresinde, ihtiyaç sahiplerine verilecek çift hayvanatının yardım akçesiyle alınması hakkındaki iznin yakında bildirileceğini belirtilmiştir. Bununla birlikte tohumluk olarak ne kadar zahireye ihtiyaç olduğunun sağlıklı olarak tespit edilmesi, cins ve miktarının ve bunun için kaç kuruşa ihtiyaç duyulduğunun tespit edilmesi, şayet ziraat mevsimi geçmiş ise bu konudaki görüşün bildirilmesini vilayetten istemiştir[243].

Teşri'-i Muamelat Komisyonunun bu tezkiresine 17 Nisan 1897 tarihli telgrafla cevap veren Halit Bey, buğday ve arpa ekim döneminin geçtiğini ancak on beş gün sonraya kadar darı, mısır ve yazlık buğday ekiminin mümkün olabileceğini iki bin şinik darı ve bin iki yüz şinik[244] yazlık buğday tohumluğuna ihtiyaç duyulduğunu, bunun kırk beş bin kuruş sarfıyla mümkün olabileceğini, şimdilik lüzum eden üç yüz elli çift

[241] BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 16 Mart 1897 (4 Mart 1313) tarihli telgraf)
[242] BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 28 Mart 1897 (16 Mart 1313) tarihli telgraf)
[243] BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Teşri'-i Muamelat Komisyonu'ndan Diyarbakır vilayetine gönderilen 15 Nisan 1897 (3 Nisan 1313) tarihli tezkire)
[244] Hububat ölçü birimidir.

hayvanın da iane akçesinden alınıp dağıtılacağını belirtmiştir[245]. Vilayetin bu konudaki talep ve önerisi bir gün sonra Tesri'-i Muamelat Komisyonu tarafından Sadaret'e sunulmuştur[246].

Diyarbakır vilayetinin Mal Sandığı'ndaki iane akçesi ile tohumluk ve çift hayvanı alınması yönündeki isteği 18 Nisan 1897 tarihinde Meclis-i Vükela tarafından mütalaa edilerek "*iane akçesinin tevzi'inden ise bununla muhtacına çift hayvanatı tedarik ve i'ta olunması daha münasib olacağı*" yönünde uygun görüş bildirilmiş ve gerekli izin verilmiştir[247]. Tesri'-i Muamelat Komisyonu 13 Mayıs 1897 tarihli telgrafıyla Meclis-i Vükela'nın uygun görüşünü vilayete bildirmekle beraber, ihtiyaç sahibi kişilere hemen çift hayvanı alınarak teslim edilmesi vilayetten istenmiştir[248].

Sadaret'ten Dâhiliye Nezaretine gönderilen 1 Haziran 1897 tarihli tezkirede, Ermeni olayları esnasında zarara uğramış olan gayrimüslim ahaliye, yardım akçesi tedariki ile çift hayvanı alınması ve tohumluk ihtiyacı için lüzumu olan kırk beş bin kuruşun Mal Sandığı'ndan sarfına mezuniyet verildiği ifade edilmiştir[249]. Dâhiliye Nezareti, Meclis-i Vükela'da kararlaştırılan ve Sadaret tarafından bildirilen bu kararı 4 Haziran 1897 tarihli takrirle Diyarbakır vilayetine bildirmiştir[250]. Teşri'-i Muamelat Komisyonu da 13 Haziran 1897 tarihli takririnde, iktiza eden tohumluğun temin edilerek zamanında ihtiyaç sahiplerine dağıtılması ve ahalinin ziraattan mahrum edilmemesi istenmiştir[251].

3.11.2. Mağdur Ermenilerin yükümlü Oldukları Vergilerinin Affedilmesi

Ermeni olayları nedeniyle başta Ermeniler olmak üzere bütün Müslim ve gayrimüslim unsurlar ciddi ölçüde maddi kayba uğramıştı. Hükümet aldığı mahalli tedbirler ve merkezden gönderdiği yardımlarla mağdurların ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda olayları takip eden yıllarda gayrimüslimlerin ödemekle

[245] BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 17 Nisan 1897 (5 Nisan 1313) tarihli tezkire)
[246] BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Teşri'-i Muamelat Komisyonu'ndan Sadaret Makamına gönderilen 17 Nisan 1897 (5 Nisan 1313) tarihli tezkire)
[247] BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Sadaret Makamı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Nisan 1897 (6 Nisan 1897) tarihli tezkire)
[248] BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Teşri'-i Muamelat Komisyonu'ndan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 13 Mayıs 1897 (1 Mayıs 1313) tarihli tezkire)
[249] BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Sadaret Makamı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Haziran 1897 (20 Mayıs 1313) tarihli tezkire)
[250] BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 4 Haziran 1897 (23 Mayıs 1313) tarihli takrir)
[251] BOA, DH. TMIK. M, 30/53 (Teşri'-i Muamelat Komisyonu'ndan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 13 Haziran 1897 (1 Haziran 1313) tarihli takrir)

yükümlü oldukları bedel-i askerlik ile diğer vergiler affedilmiş veya ertelenmiştir. Başlangıçta olaylardan en fazla etkilenen Ermeni ve Süryaniler için getirilen bu uygulamanın diğer cemaatler tarafından da talep edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Diyarbakır Rum Melkit Katolik Patrik Vekâletinden 26 Eylül 1901'de Patrikhaneye gönderilen tahriratta, "*iğtişaşat-ı mündefi'dan*" muzdarip olan Ermeni, Ermeni Katolik ve Protestanların bir senelik askerlik bedelinin affı hakkındaki *İrade-i Seniye* hükmünün Diyarbakır'da bulunan Rum Melkit Katolik cemaatine de teşmil edilmesi, istenmiştir[252].

Rum Melkit Katolik Patrikliği'nin Adliye ve Mezahip Nezaretine gönderdiği anlaşılan bu talebin dikkate alındığı anlaşılmaktadır[253]. Ancak askerlik bedeli dışındaki vergilerin alınıp alınmaması hususunda bir takım suiistimallerin ve şikâyetlerin olduğu görülmektedir. Nitekim Ermeni Patrikhanesinden Adliye ve Mezahip Nezaretine gönderilen 7 Ocak 1898 tarihli tezkirede, Maden Sancağının Çermik kazasına bağlı Çüngüş nahiyesinin Adiş köyü Ermenilerinin "*geçen iğtişaşdan dolayı zarara uğradıkları, aç ve çıplak duruma düştükleri bu nedenle yardımlarla geçinebilecek durumda oldukları böyle bir dönemde temettü ve emlak vergilerinin de ödenmesi için onlara baskı yapıldığı hatta tehdit ve hapis gibi muamele-i şedideye maruz kaldıkları*" anlatılmaktadır.

Tezkirenin devamında, İstanbul'da geçimlerini sağlamak için bulunan Ermenilerin, memleketlerine gönderilmesi nedeniyle, sanatlarının orada geçmez hale geldiği, ahalinin sahip oldukları bağ ve bahçelerin olaylar esnasında harap ve viran hale geldiği, küçük arazilerden başka hiçbir kazancı ve geliri olamayan bu Ermenilerin perişan bir halde bulunduğu, bu nedenle Adiş Ermenilerinin borçlarını ödemesinin pek mümkün olmadığı ifade edilerek borçlarının affedilmesi istenmiştir[254].

Adliye ve Mezahip Nezareti'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Ocak 1898 tarihli takrire istinaden[255], Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 26 Ocak 1898 tarihli yazıda, olaylar sırasında zarara uğrayan Ermenilerden temettü ve emlak vergisi talep etmenin ve hatta onları hapis gibi şiddetli muameleye tabi tutmanın

---

[252] BOA, DH. TMIK. M, 112/4 (Diyarbakır Rum Melkit Katolik Patrik vekâletinden Rum Patrikhanesine gönderilen 26 Eylül 1901 (13 Eylül 1317) tarihli telgraf)

[253] BOA, DH. TMIK. M, 112/4 (Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Eylül 1901 (17 Eylül 1317) tarihli tezkire)

[254] BOA, DH. TMIK. M, 43/34 (Ermeni Patrikhanesinden Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen 7 Ocak 1898 (25 Teşrin-i Evvel 1313) tarihli tezkire)

[255] BOA, DH. TMIK. M, 43/34 (Adliye ve Mezahip Nezareti Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 18 Ocak 1898 (6 Kanun-ı Sani 1313) tarihli tezkire)

keyfi bir uygulama olduğu dile getirilerek, buna engel olunması emredilmiştir[256]. Osmanlı Devletinin beş altı yıl boyunca Ermenilerin ödemekle mükellef oldukları vergileri affetmesi veya ertelemesi ayrıca bu konuda kendisine iletilen teklifleri bu şekilde dikkate alması ve olumlu değerlendirmesi "*Hıristiyanların sefalete maruz kaldığı ve ölüme terk edildiği*" iddialarının sıhhatini tartışmalı hale getirmiştir.

3.12. Ermenilerin İnşa Ettikleri İstihkâmların Yıkılması

Diyarbakır merkezinde ve bağlı yerlerde Ermeniler hane ve manastırların üzerine taş, kireç ve kiremitten istihkâm suretinde dayanıklı siper ve meterisler inşa etmişlerdi. Ermeni olayları öncesinde yapıldığı anlaşılan bu mazgallardan Müslümanlara karşı silah kullanan ve bomba atan Ermeniler bu tutumlarıyla karışıklık ve heyecan çıkarmışlardı. Dayanıklı malzemelerle adeta kale gibi inşa edilen bu yerler Ermeni eşkıyasının ve komitacılarının faaliyet alanı olmuştu. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nin Sadaret'e gönderdiği 30 Kasım 1895 tarihli tezkirede, bu tahassungahlarda Ermeni şakilerin "*silah istimal etmeleri mülhakatça zuhur-ı iğtişaşın esbab-ı asliyesi*" olarak tarif edilmiştir[257].

Diyarbakır merkez ve çevresinde olaylar kontrol altına alınarak vilayette asayiş ve sükûn tesis edilmesine rağmen manastır ve damların üstüne inşa edilen bu mazgal ve meterisler kaldığından ve buralar Ermeniler tarafından kullanıldığından zaman zaman karışıklık ve heyecan meydana gelmekteydi. Mazgalların manastırlar üzerine inşa edilmesi nedeniyle bu mekânlara yapılacak müdahale uygunsuz olmaktaydı.

Bu konuda dikkatli davranan Valilik ve askeri yetkililer bu siperlerin sökülmesi ve buralarda konuşlanan askeri fedailerin tasfiye edilmesini Seraskerlik Makamına ve Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir. Sadır olan İrade-i Seniyye'ye göre; "*buralarda bulunan Ermeni fesedesine evvel emirde (öncelikle) terk-i silah etmesi için nesayih-i lâzımenin ifa edilmesi, şayet silah istimaline (kullanılmasına) cür'et edenler olursa gerekenin yapılması emr edilmişti*". Ancak istihkâmların durumu ile ilgili herhangi bir talimatın olmaması nedeniyle Dâhiliye Nezareti ve Seraskerlik Makamı bu durumu Sadaret'e bildirmiş ve yapılması gerekenleri sormuştur. Bu konudaki tezkireleri dikkate

[256] BOA, DH. TMIK. M, 43/34 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 26 Ocak 1898 (14 Kanun-ı Sani 1313) tarihli takrir)
[257] BOA, İ.ASK, 14/1313 B-03 (Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 30 Kasım 1895 (18 Teşrin-i Sani 1311) tarihli tezkire)

alan Sadaret konuyu, 8 Aralık 1895 günü konuyu Meclis-i Vükela gündemine getirmiş ve mütalaa etmiştir.

Bu sırada bu mazgalların yıkılması işini yapacak redif taburlarının azaltılması da Meclis-i Vükela gündemine sunulmuştu. Ermeni olayları nedeniyle daha önce "*iade-i emniyet ve asayiş*" için Diyarbakır vilayetinin de içinde bulunduğu Erzincan merkezli IV. Orduyu Müşiriyeti'nde 64 redif taburu silah altına alınmıştı. Silah altına alınan bu redif taburlarının aldığı tedbirler ve gösterdiği gayret sayesinde "*men'-i şurişe muvaffakiyet*" olunmuştu. Ancak bu kadar kişinin silah altında olması ve üretimden uzak kalması nedeniyle bu kişilerin ailelerinin kazancının temin edilmesi sorununu ortaya çıkardığı gibi, mevcut askeri birliklerin ihtiyaçlarının karşılanmasında da güçlük çekilmişti.

Bu nedenle IV. Ordu Müşiriyeti bu durumu dikkate alarak redif taburlarının dört yüzer kişiye indirilmesini Seraskerlik Makamına iletmişti. Bir müddet daha redif taburlarının silah altında kalmasını vilayetlerin güvenliği için uygun gören Meclis-i Vükela, Dürzi ve Zeytun eşkıyasının "*te'dip ve tenkilinden*" sonra V. Ordu Müşiriyeti'ne bağlı redif birliklerinin de terhisine başlanacağını 8 Aralık 1895 günkü toplantıda kararlaştırmıştı[258].

Meclis-i Mahsusa-i Vükela, 15 Aralık 1895 günü Diyarbakır vilayetindeki istihkâmların ortadan kaldırılmadan redif taburlarının dörder yüz kişiye indirilmesinin ve terhisine başlanmasının bir takım sıkıntılara sebebiyet vereceğini tartışmıştır. İstihkâmların yıkılması esnasında "*Ermenilerin uygunsuzluk ika'ına kıyamları pek ziyade melhuz olduğundan*", buralar yıkıldıktan sonra redif taburlarının düşürülmesinin daha uygun olacağı ileri sürülmüştür. Ancak hane ve manastırlar üzerine inşa edilen mazgal ve meterislerin birkaç gün içerisinde ortadan kaldırılacağı dikkate alınarak redif taburlarının düşürülmesi uygun görülmüştür[259]. Meclis-i Vükela'nın bu kararından sonra özellikle vilayet merkezinde olan mazgalların yıkıldığı anlaşılmaktadır.

3.13. Vilayete Gönderilen Tahkikat Heyeti'nin Çalışmaları

Diyarbakır'da 1 Kasım 1895'de meydana gelen ve yoğunluklu olarak üç gün süren Ermeni olayları üzerine olayın mahiyeti ve etkileri üzerine birçok iddia ortaya

[258] BOA, İ.ASK, 14/1313 B-03 (Meclis-i Mahsusa-i Vükela'nın 8 Aralık 1895 (26 Teşrin-i Sani 1311) tarihli mazbatası)
[259] BOA, İ.ASK, 14/1313 B-03 (Meclis-i Mahsusa-i Vükela'nın 15 Aralık 1895 (3 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli mazbatası)

atılmaktaydı. Özellikle bu dönemde Diyarbakır'da bulunan Fransız Konsolos vekili Gustave Meyrier'in Fransız Sefaretine çektiği telgraflar ciddi ithamlar ve iddialar içermekteydi. Olayların Ermenilerin tahriki ve Müslümanlara saldırısı üzerine meydana geldiğini göz ardı eden Meyrier, bunun aksine Müslümanların olaylara sebebiyet verdiğini, hatta Vali Enis Paşa ve vilayet yöneticilerinin ihmali ve kastı üzerine karışıklığın zuhur ettiğini ileri sürmekteydi.

Bunun için olayların mahiyeti ile ilgili ilk tahkikat komisyonları olayların hemen ardından kurulmuştu. Nitekim 7 Kasım 1895 tarihli bir telgrafta, "*şurişin suret-i vuku'uyla mahiyet ve derecatını tahkik ve erbab-ı fesad hakkında delail-i lâzımeyi ihzar ve tevsik etmek*", amacıyla kurulan komisyonda "*rüesa-yı adliye ve memurin-i zabıta ile erbab-ı vukuftan*" kimseler komisyon üyesi olarak görevlendirildiği yer almaktaydı[260].

Bu konuda vilayette oluşturulan tahkikat komisyonlarına ve vilayetin aldığı tedbirlere rağmen, olayların ciddiyeti ve yeniden zuhuru endişesi ile Sultan II. Abdülhamit tarafından ayrıca üç kişilik bir komisyon vilayete gönderilmişti. Oluşturulan bu komisyonun üyeleri, Mahkeme-i Temyiz azası Rüştü, Şura-i Devlet azası Sami Bey ve Maiyet-i Seniyye-i Mülükane Erkan-ı Harbiye İkinci Feriki Abdullah Paşa idi. Bu kişiler hem olayların mahiyeti ve etkilerini araştırmak ve hem de bir takım tedbirleri almakla görevlendirilmişti.

Muhtemelen Aralık ayının ilk günlerinde İstanbul'dan yola çıkan komisyon üyeleri Samsun, Havza, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Malatya, Arapkir, Mamuretü'l-aziz, Maden ve Ergani üzerinden 19 Aralık 1895'de Diyarbakır'a ulaşmıştı. Nitekim aynı gün Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'ne çekilen telgrafta, "*Diyarbekir'e muvassalatla ifa-yı vazifeye mübaşeret (başlama) olundu*" ifadesiyle, vilayetteki görevlerine başladıkları anlaşılmaktadır[261].

Geçiş güzergâhlarındaki belde ve kasabalara uğrayan komisyon üyeleri bozulan Müslim ve gayrimüslim ilişkilerinin düzeltilmesi için sadece yöneticilerle değil aynı zamanda Hıristiyan ruhani ve yetkilileriyle de görüşmüştür. İtaat ve huzurun önemini konu alan bu görüşmelerde fesat hareketlerinden, kargaşa ve komitacılıktan uzak durulması için gayrimüslimlere gerekli telkinlerde bulunulmuş, bu bağlamda halkın aydınlatılması için beyannameler ve broşürler bastırılarak halka dağıtılmıştır.

---

[260] BOA, Y.PRK. UM, 33/59, BOA, Y.PRK. UM, 33/57 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Derviş Paşa'ya gönderilen 7 Kasım 1895 (26 Teşrin-i Evvel 1311) tarihli şifreli telgraf)

[261] BOA, Y.PRK. UM, 34/33 (Heyet-i Tahkikiye Komisyonundan Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen 19 Aralık 1895 (7 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli tahrirat)

Abdullah Paşa başkanlığındaki bu komisyon Diyarbakır'a vardığında vilayetin içinde bulunduğu durumu şöyle ifade etmektedir: "*Diyarbekir'e muvasalat-ı abidanemizde çarşılar ile kiliseler kapalı ve aşair ve Ekrad birçok efradın müsellahan şehirde bulunmaları cihetiyle ahali havf ve dehşet içinde…*". Komisyon öncelikle Valilik Konağı'nda Müslüman din adamaları ve eşrafının; daha sonra da Hıristiyan patrik, metropolit, murahhas ve muteberanının katıldığı toplantılar düzenledi. Dirlik ve düzenin öneminin vurgulandığı bu toplantılarda sadece taraflara nasihat edilmemiş; aynı zamanda meydana gelen olayların sebep ve etkileri de taraflara sorularak tespit edilmeye çalışıldı. Bu kapsamda alınacak tedbirlerle ilgili olarak ayrıca tüm etnik ve dini grupların istek ve beklentileri dinlendi[262].

Vilayette emniyet ve asayişin temini için "*serseri ve ahval-i meçhul olan aşair ve Ekradın*" silahlı gezmeleri *İrade-i Seniyye* gereğince yasaklanmıştır. Bu arada Vilayetteki bazı kişilerin fesadı meslek edindikleri ve sürekli hükümetin icraatlarını sekteye uğratmaya çalıştıkları yapılan tahkikat sonrasında açıkça ortaya çıkmıştır. Vilayetin sosyal ve ekonomik yapısı ile güvenliğini önemli ölçüde etkileyen feodal yapı komisyon üyelerinin en çok dikkatine çeken hususlardan birisi olmuştur. Nitekim bu durum, Baş Kitabet Dairesi'ne çekilen 1 Ocak 1896 tarihli telgrafta şöyle ifade edilmiştir; "*Buralarda efkâr-ı makasıd-ı seniye-i hazret-i hilafet penahinin hakikatine vakıf olmayan birçok aşair ve kabail vardır ki ihlal-i asayişe sebep olabilecek halleri ika'ına meydan verilmemesi ve icabat-ı asayişten görülmekle olbabda tedabir-i lâzıme ittihaz olunmalıdır*".

Bu bağlamda asayişin sağlanması için toplumda nüfusu olan kişilerle görüşülmüştür. Nitekim Diyarbakır ve çevresinde nüfusu ve etkinliği olan ve sırada Diyarbakır'da misafir bulunan Mardinli Hacı Hamdizade Dara Şeyhi Sait Efendi ile görüşülerek, "*maksad-ı hikmet-i hilafet penahinin hakikat ve mahiyeti kendisine anlatılarak, vikaye-i asayiş ve emniyete*" katkı sunması istenmiştir. Dara Şeyhi Sait Efendi, Padişahın isteği doğrultusunda, emniyetin ve huzurun sağlanması için üzerine düşeni fazlasıyla yapacağını taahhüt etmiştir.

Bu arada Hıristiyan nüfusun önemli bir bölümünü teşkil eden ve genellikle fesat hareketlerinden uzak duran Süryanilerin komisyon çalışmalarından memnuniyet duyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Süryani Milleti Patriği ile ruhanileri tarafından, huzur

[262] BOA, Y.PRK. UM, 34/33 (Heyet-i Tahkikiye Komisyonundan Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen 1 Ocak 1896 (20 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli tahrirat)

ve refah içerisinde yaşadıkları için, padişaha sunulmak üzere daha önce de bahsedildiği üzere Komisyon'a teşekkür mektubu takdim edilmiştir[263].

Tahkikat Komisyonu vilayette olduğu süre zarfında, olaylarda kaçırılan kadın ve çocuklar, yağmalanan ve çalınan mallar ve haksız yere tevkif olunduğu iddia edilen kişilerle ilgili birçok şikâyet dilekçesi Komisyon'a iletilerek yardım talebinde bulunulmuştur. Dört aydan uzun süre vilayette kalan Komisyon, bu süre içerisinde birçok kişinin mağduriyetini gidermekle birlikte, muhtemel karışıklıkları da önlemek suretiyle vilayetteki yaşamın normalleşmesine büyük bir katkısı sunmuştur.

Nitekim Tahkikat Komisyonu, 1 Ocak 1896'da Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'ne gönderdiği telgrafında, vilayetteki kurumların etkin olarak çatıştığını, yeterli kuvvetin bulunması nedeniyle de asayişin sağlanması için başka vasıtalara artık ihtiyaç kalmadığını, bu nedenle işlerinin tamamlandığını ifade etmiştir[264]. Ancak buna rağmen komisyonun bir iki ay daha vilayette bırakıldığı görülmektedir. Komisyon ayrıca, Ermeni meselesi ve Diyarbakır Ermeni olaylarını derinliğine ve genişliğine incelemiş ve bu konuda önemli bir rapor hazırlamıştır. Hazırlanan bu rapor, 25 Ocak 1896 tarihinde Padişah'a sunulmuştur[265]. Raporun tanziminde Diyarbakırlı Süleyman Nazif'in önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır[266]. Tahkikat Komisyonu başkanı Abdullah Paşa, bu görevden sonra Musul'a vali olarak atanmış ve şehirden ayrılmıştır[267].

3.14. Vilayete Sığınan Hıristiyanların Köylerine Dönmesi

Ermeni olayları esnasında kırsal kesimde bulunan ve muhtemel aşiret saldırılarına karşı kendisini güvende hissetmeyen bazı Hıristiyanlar, vilayet merkezine göç etmek zorunda kalmıştı. Bu şekilde önemli sayıda gayrimüslimin çiftini, çubuğu terk ederek devlet denetimin daha fazla olduğu kent merkezine göç etmesi, zaten bozulan ve dumura uğrayan vilayetin ekonomik ve sosyal dengesini daha da olumsuz etkilemişti. Vilayet merkezinde ve bağlı yerlerde olaylar denetim altına alındıktan ve

---

[263] BOA, Y.PRK. UM, 34/33 (Heyet-i Tahkikiye Komisyonundan Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen 19 Aralık 1895 (7 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli tahrirat)

[264] BOA, Y.PRK. UM, 34/33 (Heyet-i Tahkikiye Komisyonundan Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen 1 Ocak 1896 (20 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli tahrirat)

[265] BOA, Y.PRK. ASK,109/69

[266] Süleyman Nazif'in bu raporu tanzimdeki meseleye nüfuz ve edebi kudreti nedeniyle Abdullah Paşa'nın takdirlerini kazandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Abdullah Paşa Musul'a vali olarak atanınca Süleyman Nazif'i terfi ettirerek beraberinde götürmüştür. Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 733

[267] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 733

güvenlik tesis edildikten sonra vilayete sığınan gayrimüslimler köylerine yerleştirilmiş ve aşiretlerinin muhtemel saldırılarına karşı da gerekli tedbirler alınmıştı.

Fransız Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 25 Nisan 1896 tarihli bir takrirde, meydana gelen olaylar nedeniyle Diyarbakır kasabasına iltica etmiş olan ve birçoğu Katolik mezhebine tabii olduğu belirtilen Hıristiyanların vilayet tarafından köylerine iade edilmeye çalışıldığı, köylerine dönecek olan bu Hıristiyanların ise her an Kürtler ve Müslümanların kötü muamelesine maruz kalabileceği bu nedenle bu kişilerin bir müddet daha Diyarbakır kasabasında kalmalarına müsaade edilmesi istenmiştir[268]. Sadaret Makamına 26 Nisan 1896'da iletilen bu konu aynı gün Diyarbakır vilayetinden sorulmuştur[269].

Diyarbakır Valisi Enis Paşa, 27 Nisan tarihli telgrafında; Fransa Konsolosluğu tarafında ileri sürülen Hıristiyanların, olaylar esnasında Diyarbakır'a geldikleri halde vilayetçe yerlerine iade edilen ve bundan iki ay evvel yardım talebi vesilesiyle tekrar vilayete gelen kişiler olduğunu, bunların mahalli hükümet tarafından alınan tedbirler gereğince vaktiyle köylerine yerleştirildiğini ve idarelerinin temin edildiğini vurgulanmıştır.

Bu köylülerin asayiş ve emniyetinin devam ettirilmesi, idare ve iskânlarının en iyi şekilde sağlanması için ilgili kişilere gerekli ikaz ve nasihatlerin verildiğini dile getiren Enis Paşa, bunların köylerine ulaştıklarında "*Ekrad vesaire taraflarından bir güna taarruza uğramamakla beraber şimdiki halde de iğtişaşattan evvelki zaman gibi her yere serbest gidip gelmekte ve takarrur-ı emniyet cihetiyle herkesin işiyle meşgul olduğunu*" ifade etmiştir[270].

Sadaret Makamı, Diyarbakır vilayetinden aldığı bu telgrafın içeriğini Fransız Sefaretine bildirilmesi için 2 Mayıs 1896'da Hariciye Nezaretine bildirmiştir[271]. Fransız konsolosluğunun ileri sürdüğü iddiaların yine asılsız olduğu bu telgrafla ortaya çıkmıştır. Nitekim bu dönemde vilayet merkezinde ve bağlı köylerde kayıtlara geçmiş bir huzursuzluk olmaması da Enis Paşa'nın telgrafını doğrulamaktadır.

---

[268] BOA, A.MKT. MHM, 637/27 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 25 Nisan 1896 (13 Nisan 1312) tarihli takrir)

[269] BOA, A.MKT. MHM, 637/27 (Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 26 Nisan 1896 (14 Nisan 1312) tarihli telgraf)

[270] BOA, A.MKT. MHM, 637/27 (Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gönderilen 27 Nisan 1896 (15 Nisan 1312) tarihli telgraf)

[271] BOA, A.MKT. MHM, 637/27 (Sadaret Makamı'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 2 Mayıs 1896 (20 Nisan 1312) tarihli telgraf)

3.15. Olaylara Müdahil Olduğu İddiasıyla Yargılananlar

Meydana gelen olayların ve zuhur eden yangının mahiyeti ve seyri hakkında tanzim edilen tutanaklar ve oluşturulan raporlarda, olayların ve yangının Ermeniler tarafından çıkarıldığı dile getirilmişti. Durum böyle olmakla birlikte olaylara ve yangınlara sebebiyet verenlerin tespiti mevcut belgelerde pek mümkün gözükmemektedir. Ancak buna rağmen karışıklığa sebep olan bazı kişilerin isimleri belgelerde geçmektedir. Bu kişiler Ermeni milletinden Kazazyan Oseb, Minasyan Ohannes[272], Avadis oğlu Ohan, Çulcu Karabet ve Çulcu Mıgırdıç[273] ile olaylar sürecinde aktif bir rol oynayan Mendilciyan Tomas'dır[274].

Bu arada Ermenilerden bu kişilerin isimleri geçmekle birlikte olaylar esnasında bazı nüfuzlu ve aşiret mensubu kişilerin de Müslümanları gayrimüslimlere karşı tahrik ettiği ve hatta yağma ve öldürme olaylarına karıştığı için vilayete getirildiği ve yargılandığı tutanak ve raporlardan anlaşılmaktadır. Mardin'den Kiki Aşiretinden Kaymakam Reşit Bey, Binbaşı Osman, Timur Ağa[275] ve Ahmet Ağa; Silvan'dan Hacı Reşit Ağa, Hakkı Bey, Sadun Bey ve Muharrem Bey[276], Kıtırbıl olayları nedeniyle Tirkan Aşiret Reisi Şahabanlı Mustafa Bey, Kangeru Aşireti Reisi Geçil Alo ile kardeşi Murto, Hacı ve Abdurrahman Efendiler[277], vilayet merkezinden ise Pirinççizade Arif Efendi bunlardan bazılarıdır[278].

Müslümanlardan suçlanan ve yargılanan kişilerin, genellikle Hamidiye Süvari Alayları dışındaki kontrolsüz aşiretler olduğu görülmektedir. Bu süreçte Hamidiye Aşiretleri'nin, iddiaların aksine olayların dışında kaldığı ve olayları teskin etmeye çalıştığı birçok arşiv belgesinde yer almaktadır. Nitekim 12 Mayıs 1896 tarihli bir raporda da, Ermenilerin cürüm ve ihtilali neticesinde meydana gelen olaylarda, Hamidiye Süvari Alayları ile bağlantısı olamayan diğer bazı aşiretlerin karışıklığa

---

[272] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Tahkikat Komisyonu tarafından tanzim edilen 11 Aralık 895 (29 Teşrin-i Sani 1311) tarihli fezleke, s. 6)

[273] BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6 (Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor, s. 6)

[274] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Sadaret Makamından Hariciye Nezaretine gönderilen mektubun sureti; Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor, s. 5)

[275] BOA, HR. SYS, 2812/1D(âhiliye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 27 Haziran 1312 tarihli tezkire); İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin*, s. 179

[276] HR. SYS, 2812/1

[277] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 14 Nisan 1897 (2 Nisan 1313) tarihli telgraf)

[278] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C. II, s. 741

sebebiyet vermiş olabilecekleri kabul edilmektedir[279]. Nitekim Diyarbakır'da özellikle Badikan, Bekiran ve Hiyan gibi aşiretlerin zaman zaman bazı Ermenilere ve Ermeni köylerine yağma amaçlı saldırılarda bulundukları görülmektedir[280]. Hamidiye Alaylarına mensup olup da olaylara karıştığı ileri sürülen tek aşiret Kiki aşiretidir. Kiki aşiretinin yaptıkları ise, Hamidiye Alayları'ndan olma özelliklerinden çok aşiret olma özelliklerinden kaynaklanmaktadır[281].

Olaylarla ilgili zanlı olan gayrimüslimler ile Müslümanların nasıl bir yargılanmaya tabi tutulduğuna ve kimlerin ne cezalara çarptırıldığına dair araştırmamız esnasında herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Ancak zanlı olan bazı Ermenilerin İstanbul'a gönderildiği ve yargılamanın orada sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bunlar Kazazyan Osep ve Ohannes Minasyan'dır.

Diyarbakır vilayeti Meclis İdare azası olan Ohannes Efendi ile Ermenilerin önde gelen şahsiyetlerinden olan Kazazyan Osep olayların hemen ardından suçlu bulunarak tutuklanmıştır. Ermeni Patrikhanesi tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 27 Mayıs 1896 tarihli bir yazıda, yargılanmak amacıyla Diyarbakır'dan İstanbul'a gelecek olan Ohannes Efendi'nin hakkındaki tahkikat sonuçlanana kadar, istenildiğinde hazır bulunmak şartıyla kefaletle patrikhaneye teslim edilmesi ve patrikhanede kalması istenmiştir[282].

Yargılamanın önemi nedeniyle İstanbul'a getirtilen bu kişilerin suçsuzluğuna inan Fransız Sefareti, bu konuda hükümet üzerinde diplomatik baskı oluşturarak bu kişilerin serbest bırakılmalarını talep etmiştir. Nitekim bu amaçla Hariciye Nezaretine gelen Fransa Sefareti Baş Tercümanı, Diyarbakır Ermeni Katoliklerinin önde gelenlerinden olan Kazazyan Osep ve Ohannes Minasyan'ın "*men'-i muhakemelerini*" istemiştir. Sefaret Tercümanına göre, olaylara müdahil oldukları töhmetiyle tutuklanan ve İstanbul'a sevk edilen bu kişiler masumdur. İsnat olunan suçları "*eser-i garaz*" olarak değerlendiren Sefaret Tercümanı, bu yargılamanın derinleşmesi ve devam etmesi halinde birçok İslam önde gelenin ve hatta vilayet valisinin suçlu olacağını iddia etmiştir[283].

---

[279] BOA, Y.PRK. AZJ, 33/6 (Diyarbakır ve Harput vilayetlerinde meydana gelen olayların anlatıldığı 12 Mayıs 1896 (29 Zilkaade 1313) bir rapor, s. 7)
[280] BOA, A. MKT. MHM, 619/23 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Bitlis Vilayetine gönderilen 26 Kasım 1895 (14 Teşrin-i Sani 1311) tarihli iki kıt'a telgraf)
[281] İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin*, s. 180
[282] BOA, DH. TMIK. M, 5/42 (Ermeni Patrikhanesinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 27 Mayıs 1896 (15 Mayıs 1312) tarihli tezkire)
[283] BOA, Y.PRK. BŞK, 52/52

Olaylardan sonra padişahın talimatıyla vilayete gönderilen Abdullah Paşa'nın başkanlığında kurulan Tahkikat Heyeti'nin bu konuda önemli çalışmalar yaptığı ve olaylarla ilişkisi olduğu düşünülen birçok kişiyi tutukladığı, yargıladığı ve birtakım cezalara çarptırdığı anlaşılmıştır[284]. Nitekim dönemin tanıklarından Mustafa Akif Tütenk, Tahkikat Heyeti'nin Diyarbakır'ın önde gelen şahsiyetlerinden olan Pirinççizade Arif Efendi'yi olaylar esnasındaki tutumu nedeniyle suçlu bularak önce Musul'a, daha sonra da İstanbul'a sürgün ettiğini belirtmiştir.

Olaylar esnasındaki tutumu nedeniyle sürgüne gönderilen ve Mustafa Akif Tütenk tarafından "*namuslu, dürüst ve cesur*" olarak değerlendirilen Arif Efendi bir yılını doldurmadan suçsuz bulunarak affedilmiştir[285]. Bu dönemde İngiltere Sefareti'nden Hariciye Nezaretine gönderilen 14 Mayıs 1896 tarihli tezkirede, meydana gelen olaylarda bir takım yağma ve kıtal olaylarına katılan bazı kişilerinin gereği gibi yargılanmadığı ve korunduğu ileri sürülmüştür[286].

Vilayette meydana gelen olaylardan yaklaşık bir yıl sonra çıkarılan "*Afv-ı İrade-i Seniye*" üzerine olaylarla ilgili suçlanan tüm gayrimüslimler ve Müslümanlar serbest bırakılmıştır. Bunun üzerine Fransız Konsolosluğunun özellikle Kıtırbıl olaylarının faali olduğu iddiasıyla yargılanan Tirkan Aşireti Reisi Mustafa Bey'in salıverilmesine büyük bir tepki gösterdiği, olaylar esnasında Mustafa Bey tarafından kaçırıldığı ileri sürülen bazı kişilerin bulunmasına kadar bu kişinin hapsedilmesi gerektiğini hükümete ilettiği ve vilayet üzerinde büyük bir baskı kurduğu anlaşılmıştır.

Bu konuda Vali Halit Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği telgrafta, Tirkan Aşireti Reisi Mustafa Bey'in tüm sorgulamalarından ve bu konudaki aramalardan her hangi bir netice alınmadığını ve "*Afv-ı İrade-i Seniye*"nin ilanından sonra bu kişinin salıverildiğini, bu kişinin tekrar yargılanmasının kanun ve nizamlara aykırı olduğunu belirttikten sonra, bu konuda ısrarcı davranan Fransız Konsolosu'nun amacının ise tekrar vilayette huzursuzluk çıkarmak olduğunu ifade etmiştir[287].

1896 yılı ortalarına doğru bazı Ermeniler, Müslümanların hanelerini yakmaya teşebbüs ettikleri sırada devriye kolu tarafından suçüstü yakalanmıştır. İslam hanelerini yakma teşebbüsünde bulunan ve ellerindeki kundakla beraber devriye kolu tarafından

---

[284] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 6 Nisan 1897 (25 Mart 1313) tarihli telgraf)
[285] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 741
[286] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Dâhiliye Nezaretinden Sadaret'e gönderilen 27 Haziran 1312 tarihli tezkire)
[287] BOA, A.MKT. MHM, 637/32 (Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 6 Nisan 1897 (25 Mart 1313) tarihli telgraf)

tutuklanan Pink, Jorhoyic Yopo, Pinasyan Agop ve Dikici Ohen adındaki dört bu Ermeni'nin "*fail-i ihraka tasaddileri*" ilk incelemede sabit olmuş ve Heyet-i İthamiye'ce cinayetle yargılanmasına karar verilmiştir. Ancak İstinaf Mahkemesinde devam eden yargılamada, Hıristiyan olan iki mahkeme heyeti üyesinin muhalefeti nedeniyle çoğunluk sağlanamamış ve bu zanlıların serbest bırakılması kararlaştırılmıştır[288].

Bu konuda, gözaltına alınan Ermenilerin suçsuz olduklarını ileri süren Diyarbakır İngiliz Konsolos Vekili, İstanbul'daki İngiliz Sefareti'ne gönderdiği bir yazıda, Diyarbakır'da cinayet mahkemesi kararıyla tahliye kılınmış olan bu dört Ermeni'nin Vali Paşa tarafından tekrar gözaltına aldırıldığını ve bu kişilerin İslam hanelerini ihrak (yakma) eylediklerini ikrara (kabule) icbar için hapishanede darp edildiklerini ve hatta bu durumun mahkemece tahakkuk edildiğini iddia etmiştir[289]. Bunun üzerine Diyarbakır Valisi Enis Paşa Nezarete gönderdiği 23 Temmuz 1896 tarihli telgrafında, olayın seyrini ve bu dört Ermeni'nin tutuklanma nedeni şöyle ifade etmiştir:

"Diyarbekir'de iğtişaşat-ı mündefa' akabinde beynel ahali cereyan-ı efkar baki olduğu bir sırada İslam mahallatını ihrak etmek kastıyla ellerindeki kundakla beraber devriye kolu tarafından derdest edilen Ermeni milletinden Pink, Jorhoyic Yopo, Pinasyan Agop ve Dikici Ohen eşhasın fail-i ihraka tasaddileri tahkikat-ı evveliye ile sabit olmuş ve Adliye heyet-i ithamiyesince cinayetle ithamiyelerine karar verilmiş iken İstinafen cereyan eden mahkemelerinde heyet-i mahkemeden iki Hıristiyan azanın muhalefeti sebebiyle mücrimiyetleri için ekseriyeti salisan-ı ara mevcut olmadığından beraatleri hâsıl olmuş ise de bunların dördü de eşhas-ı rezileden nice defalar irtikab-ı ef'al-i memnua ile haps olunmuş iken itimad olmayan sabıkalardan olub dâhil-i vilayette bekaları asayiş nokta-i nazarından bil mevcud mehazirden gayr-i salim olmağla Bağdat, Basra gibi mahal-i baideye te'bidlerine mezuniyet itası maslahat namına kemal-i ehemmiyetle istirham olunur"[290].

İstinaf Mahkemesi'ndeki Hıristiyan üyelerin muhalefeti nedeniyle serbest bırakılması kararlaştırılan dört Ermeni, Enis Paşa'nın telgrafında ifade ettiği üzere daha

[288] BOA, DH. TMIK. M, 11/1 (Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 23 Temmuz 1896 (11 Temmuz 1312) tarihli telgraf)
[289] BOA, DH. TMIK. M, 10/104 (Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen 23 Temmuz 1896 (11 Temmuz 1312) tarihli telgraf)
[290] BOA, DH. TMIK. M, 11/1 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen 23 Temmuz 1896 (11 Temmuz 1312) tarihli telgraf)

önce defalarca uygunsuz davranışları ve suçları nedeniyle hapsedilmiş tekin olmayan kişilerdir. İslam hanelerini yakma teşebbüsünde iken suçüstü yakalanan bu kişilerin, vilayetin içinde bulunduğu bu dönemde serbest bırakılmalarını uygun görmeyen Enis Paşa, ısrarla bu dört kişinin geçici olarak Bağdat ve Basra gibi uzak vilayetlere sürgün edilmesini istemiştir. Dâhiliye Nezareti'nden 26 Temmuz 1896 tarihinde Diyarbakır vilayetine gönderilen şifrede, "*te'bidlerine lüzum gösterilen dört nefer Ermeni hakkındaki*" talebin Sadaret Makamı'na sunulduğu ifade edilmiştir[291].

Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayetine gönderilen 28 Temmuz 1896 tarihli yazıda, bu defa İngiliz Sefareti'nden Zaptiye Nezaretine gönderilen bir yazıya istinaden, tahliye edilen dört Ermeni'nin hapishanede darp olundukları ve bu durumum mahkemece tahakkuk eylediği iddiası hakkında malumat verilmesi istenmiştir[292]. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 30 Temmuz 1896 tarihli telgrafta, *suret-i beraatleri ve lüzum-ı te'bidleri arz olunan dört Ermeni'nin esna-yı muhakemede darp olunduklarına dair bazı iddialarda bulunulmuş ise de fiil-i darbın mahkemece tahakkuk etmediği",* Vilayet İstinaf Müdde-i Umumiliği'nden alınan tezkireye istinaden arz edilmiştir[293].

Bu sefer İngiltere Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne yapılan müracaatta, Bağdat ve Basra gibi uzak vilayetlere sürgün edilmesi talep edilen Ermenilerin, "*hiç olmazsa temin-i maişet edebilecekleri mahallere gönderilmeleri*" istenmiştir[294]. Vali Enis Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 21 Ekim 1896 tarihli telgrafında, birçok suçtan dolayı sabıkası olan ve "*eşhas-ı rezile*" takımından bulunan tutuklu dört Ermeni hakkındaki kararın henüz verilmediğini ve bu nedenle gerekli kararın verilmesini istemiştir[295]. Sürgün edilmesi talep edilen bu kişiler hakkında Sadaret'in herhangi bir karar vermemesi üzerine vilayetten Dâhiliye Nezaretine bir telgraf da 5 Kasım 1896 tarihinde

[291] BOA, DH. TMIK. M, 11/1 (Dâhiliye Nezaretinden Diyarbakır Vilayetine gönderilen 26 Temmuz 1896 (14 Temmuz 1312) tarihli şifre)
[292] BOA, DH. TMIK. M, 11/18 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayetine gönderilen 28 Temmuz 1896 (16 Temmuz 1312) tarihli yazı)
[293] BOA, DH. TMIK. M, 11/54 (Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 30 Temmuz 1896 (18 Temmuz 1312) tarihli yazı)
[294] BOA, DH. TMIK. M, 21/42 (Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 15 Ekim 1896 (3 Teşrin-i Evvel 1312) tarihli telgraf)
[295] BOA, DH. TMIK. M, 13/9 (Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 21 Ekim 1896 (9 Teşrin-i Evvel 1312) tarihli telgraf)

gönderilmiştir[296]. Vilayetten gelen telgraflar üzerine Dâhiliye Nezareti, Sadaret Makamını bilgilendirmiştir[297].

Sadaret Makamı'ndan Dâhiliye Nezaretine gönderilen 3 Aralık 1896 tarihli yazıda, Diyarbakır'da zuhur eden karışıklık esnasında İslam mahallelerini yakmaya azmetmiş olan dört Ermeni'nin, Meclis-i Vükela'da alınan karar gereğince, birçok defa suç işlemekten dolayı hapse girmiş olmaları ve vilayette bulunmalarının asayişi olumsuz etkileyeceği düşüncesi ile geçici olarak Bağdat'a sürgün edilmelerinin kararlaştırıldığı bildirilmiştir[298]. Meclis-i Vükela tarafından alınan bu sürgün kararı Dâhiliye Nezareti'nin 8 Aralık 1896 tarihli yazısı ile Diyarbakır ve Bağdat Vilayetlerine bildirilmiştir[299]. Bu arada dört Ermeni'nin sürgün edilmesi için Dâhiliye Nezaretine üç telgraf gönderen ancak bir sonuç alamayan Enis Paşa, 28 Kasım 1896 tarihinde tutuklu bulunan Ermenileri kefaletle serbest bırakmıştır.

Bu tarihten sonra Enis Paşa'nın Diyarbakır valiliğinden alındığı ve yerine Mehmet Halit Bey'in atandığı görülmektedir. Bu konuda Dâhiliye Nezareti ile yapılan son yazışma Halit Bey'e aittir. Vali Halit Bey, 30 Aralık 1896 tarihli telgrafında, sürgünlerine önce lüzum görülen dört Ermeni'nin, selefi Enis Paşa tarafından, kefaletle serbest bırakıldıklarını, daha sonra İrade-*i Seniyye* ile ilan edilen "*genel af*" gereğince bu kişiler hakkında yapacak herhangi bir işlem olmadığını ifade etmiştir[300].

3.16. Kiliselerden Çalınan Eşyaların Pazarlarda Satılması

Ermeni iğtişaşı esnasında yaşanan olaylar ve meydana gelen şiddetli çatışmalarda ölen ve yaralanan insanlarla birlikte yüzlerce cami, dükkân ve bina yanmış, yıkılmış ve zarar görmüştü. Bunun yanı sıra gerek Müslümanların ve gerekse gayrimüslimlerin hanelerinden ve dükkânlarından değerli malzemeler aşırılmıştı. Kilise ve manastırlardaki kap kacaklar ve ruhanilere ait kişisel eşyalar da gasp edilen eşyalardan bazılarıydı. "*İğtişaşat-ı mündefa esnasında kiliselerden nehb ve garet edilmiş bu eşyaların*" üç yıl sonra çarşı ve pazarlarda satıldığı gündeme gelmiştir.

---

[296] BOA, DH. TMIK. M, 21/42 (Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 5 Kasım 1896 (24 Teşrin-i Evvel 1312) tarihli telgraf)

[297] BOA, DH. TMIK. M, 21/42 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayetine gönderilen 14 Kasım 1896 (2 Teşrin-i Sani 1312) tarihli telgraf)

[298] BOA, DH. TMIK. M, 24/39 (Sadaret Makamından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 3 Aralık 1896 (21 Teşrin-i Sani 1312) tarihli yazı)

[299] BOA, DH. TMIK. M, 24/53 (Dâhiliye Nezaretinden Diyarbakır ve Bağdat Vilayetlerine gönderilen 8 Aralık 1896 (26 Teşrin-i Sani 1312) tarihli yazı)

[300] BOA, DH. TMIK. M, 25/101 (Diyarbakır Vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 30 Aralık 1896 (18 Kanun-ı Evvel 1312) tarihli telgraf)

Diyarbakır Ermeni Murahhasının[301] (piskopos) bu konudaki telgrafına atfen Adliye ve Mezahip Nezareti'ne Ermeni Patrikhanesi tarafından yazılan 19 Kasım 1895 tarihli bir takrirde bu konudaki gelişmeler ve iddialar şöyle özetlenmiştir;

Kiliseye ve din adamlarına ait eşya ve kap kacakların çarşı pazarda satılması üzerine Ermeni Piskoposları, Valiliğe başvurarak zabıta marifetiyle bunların toplatılıp Murahhassaneye teslim edilmesini talep etmiştir. Valilik, Polis Komiserliğine gerekli talimatın verilerek bu eşyaların toplatılmasını ve piskoposlara teslim edilmesini istemiştir. Ancak bu konudaki iddialar ve şikâyetler üzerine her ne kadar zabıta satılan eşyaları toplatmışsa da bunları piskoposlara teslim etmemiş ve mahkeme kararı getirilmesini Piskoposlara ifade etmiştir. Piskoposlar önce şer'i; daha sonra da nizamiye mahkemelerine başvurmuşlardır.

Şer'i Mahkeme, Ermeni Piskoposlardan iddialarını kanıtlamak için bir Müslüman şahit getirmelerini veya bu eşyaları elinde bulunduran ve satan kişilerle anlaşmalarını istemiştir. Bunun üzerine bu sefer Nizamiye Mahkemesine başvurulmuşsa da o da iddiaların kanıtlanması için bir takım taleplerde bulunmuştur. Satılan eşyaların içerisinde Kudas-ı Şerife[302] ayininde "*yekih"* tabir olunan önemle bir kap da bulunmaktadır.

Ermeni Patrikhanesi, piskoposların mahkemelere başvurularının "*bir takım külfet ve müşkülata tesadüf*" olması nedeniyle mağdur olduklarını, hâlbuki bu eşyaların ne zaman ve kimler tarafından gasp edildiğinin piskoposlar tarafından bilindiğini ancak buna rağmen mahkemelerin gereksiz işlemlerle işi uzattığını, bu durumun piskoposların hissiyatını etkilediğini ifade ederek bu konuda gerekli talimatın verilerek kiliseye ve ruhanilere ait eşyaların onlara teslim edilmesini talep etmiştir[303].

Adliye ve Mezahip Nezareti Ermeni Patrikhanesinin bu talebini 24 Kasım 1898'de Dâhiliye Nezaretine iletmiştir[304]. Konuyu değerlendiren Teşri'-i Muamelat Komisyonu, 30 Kasım 1898'de Diyarbakır vilayetinden söz konusu iddiaların araştırılmasını, "*mugayir-i rıza-yı ali*" yolsuzluk vukuuna mahal bırakılmamasını ve

---

[301] Bu dönemde Ermeni Murahhassı Artin Efendi adında bir kişi olmalıdır. H.1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir, C. IV, s.124

[302] Hz. İsa'nın havarileriyle beraber yediği son yemeği anmak üzere Hıristiyanların kilisede bir kap içinde ekmek ve şarabı takdis ederek yaptıkları tören

[303] BOA, DH. TMIK. M, 62/87 (Ermeni Patrikhanesinden Adliye ve Mezahip Nezaretine gönderilen 19 Kasım 1898 (7 Teşrin-i Sani 1334) tarihli takrir)

[304] BOA, DH. TMIK. M, 62/87 (Adliye ve Mezahip Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 24 Kasım 1898 (12 Teşrin-i Sani 1314) tarihli tezkire)

gereğinin gerine getirilmesini istemiştir[305]. Bundan sonra bu hususun nasıl ve ne şekilde çözüme kavuşturulduğuna dair herhangi bir belgeye Osmanlı Arşivleri'nde rastlanmamıştır. Muhtemelen bu konu merkezden gönderilen talimatlar doğrultusunda ve piskoposların talepleri çerçevesinde çözülmüş olmalıdır. Aksi halde Ermeni Patrikhanesi'nden nezaretlere yazılmış mükerrer yazılara rastlamak mümkün olacaktı.

3.17. Çarşının Yeniden İnşa Edilmesi

Vilayetin ve hatta bölgenin en önemli ticaret ve kazanç merkezlerinden biri olan Diyarbakır çarşısının meydana gelen yangın nedeniyle yok olması ekonomik ve sosyal hayatı olumsuz etkilemiştir. Nitekim H.1318 (1900-1901) tarihli Vilayet Salnamesinde, meydana gelen olaylar ve yangın esnasında birçok camii ve mescide ait vakıfların yok olduğu, ayrıca olaylarda tahrip olmayan veya zarar görmeyen bazı yerlerin ise vakfiyelerinin zarar görmesi nedeniyle kullanışsız hale geldiği ve bu nedenle ihtiyaçlarını karşılayamadığı dile getirilmiştir[306].

Diyarbakır valiliği ve Hükümet, büyük ölçüde zarar gören bu çarşının bir an önce tekrar inşa ve imar edilerek eski durumuna getirilmesi için büyük bir gayret ve çaba göstermiştir. Nitekim olaylar kontrol altına alındıktan kısa bir süre sonra Sadaret Makamı'ndan 13 Kasım 1895 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezaretine gönderilen tezkirede; "*hadise-i malumede muhterik (yanan) olan Diyarbakır çarşısının bir an evvel inşasına başlanılmak üzre şimdiden harik mahallinin haritasının tanzim edilmesini*" istemiştir. Ayrıca Diyarbakır'da mühendis ve nafia (bayındırlık) memurunun yetersiz olması nedeniyle İstanbul'dan gönderilecek bayındırlık memur ve mühendisleri ile birlikte çalışmalara başlanılacağı ifade edilerek, bu konuda Diyarbakır Bayındırlık Baş Mühendisliği'ne gerekli yardım ve desteğin sağlanması bildirilmiştir[307].

Çarşının yeniden inşa edilmesi çalışmaları Enis Paşa döneminde başlamakla birlikte, Mehmet Halit Paşa'nın buna büyük bir ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır. Belli bir plan dâhilinde inşasına başlanılan çarşı üç yıl içerisinde tamamlanmıştır[308]. Nitekim çarşının eskisinden daha güzel bir şekilde inşa edildiği vilayet salnamesinde şöyle ifade edilmiştir;

---

[305] BOA, DH. TMIK. M, 62/87 (Teşri'-i Muamelat Komisyonu'ndan Diyarbakır vilayetine gönderilen 30 Kasım 1898 (18 Teşrin-i25/101 Sani 1334) tarihli takrir)
[306] H.1318 (1900-1901) Salname-i Diyarbekir, C.V, s. 93
[307] BOA, A.MKT. MHM,636/10 (Sadaret Makamı'ndan Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderilen 13 Kasım 1895 (1 Teşrin-i Sani 1311) tarihli tezkire)
[308] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C. II, s. 733

"*Bazı avarızdan dolayı muhterik ve münhedim (yıkılmış) olup, adeta bir harabezar şeklini alan memleketin vasatında kâin sekiz yüz bab dükkânı muhtevi Çarşı-yı Kebir'in tanzim edilen harita mucebince bir tarz-ı dilnişinde müceddeden bina ve inşa ve fenne muvafık ve vasi' caddeler, şoseler küşadıyla beraber eski Buğday Pazarı meydanında etrafı demir parmaklı yaptırılan büyük bir havuza ve müte'addid çeşmelerine su isale ve icra edilmiştir ki, çarşı halkı bundan pek çok istifade etmekte ve manzara-i dil kuşası da etraf-ı erba'asında bulunan dükakinin kıymetine şeref vermektedir. Çarşı-yı Kebir'in işbu inşaat-ı cesime on beş bin lira masrafla husule geldiği tahmin edilmektedir*"[309].

[309] H.1318 (1900-1901) Salname-i Diyarbekir, C.V, s. 93

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. 1895-1914 YILLARI ARASINDA DİYARBAKIR VİLAYETİNDE ERMENİLER

4.1. Islahat Projesi'nin Uygulanması

1895 yılına gelindiğinde Ermeni meselesi çok kritik bir döneme girmişti. Bir tarafta komiteciler Anadolu'da bütün şiddetiyle eylemlerine devam ederken, diğer tarafta Avrupa, 11 Mayıs 1895'te İngiltere'nin öncülüğünde Fransız ve Rus hükümetlerince de onaylanan bir reform tasarısını Babıâli'ye sunmuş ve bunun onaylanması için baskı yapılmaya başlanmıştı. Babıâli'ye sunulan bu memorandumda, Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Mamuretü'l-aziz ve Diyarbekir vilayetlerinde bu ıslahatların uygulanması istenmişti. Böylece "*Vilayat-ı Sitte Meselesi"* ortaya çıkmış oluyordu ki bu, Avrupa'nın suni olarak yaratmak istedikleri "*Ermenistan"*ın hudutlarını oluşturuyordu[1].

Osmanlı Devletine sunulan memorandumda, Ermenilerin durumunu düzeltmek için yapılması istenilen reformlar maddeler halinde sıralanmıştı. Buna Babıâli ile İngilizlerin verdiği karşılıklı notalar ile reform taslağı, 20 Ekim 1895 tarihinde son şeklini aldı. Reform Genel Müfettişi'nin tayini[2] ve onun görevleri, teftiş komisyonunun kurulması, idari reformlar, nahiyelerin yeniden teşekkülü, polis ve jandarma, adli ve mali meseleler, Kürtlerin kontrol altına alınması ve diğer konular bu reform projesinde yer almaktaydı[3].

Osmanlı Devletine dayatılan bu ıslahatlar, Diyarbakır olayları öncesinde halk üzerinde olumsuz bir etki yapmış ve Müslüman ahalinin büyük bir tepki göstermesine neden olmuştu. Diyarbakır'da ve diğer bazı yerlerden meydana gelen olaylardan sonra hem Avrupa'daki olumsuz havayı bertaraf etmek, hem de büyük devletlerin Babıâli'ye karşı olan kızgınlıklarını azaltmak maksadıyla, Şakir Paşa reform genel müfettişi olarak tayin edilmiş[4] ve vilayetlerde Islahat Komisyonları kurulmuştu[5].

---

[1] Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897*), İstanbul, 1986, s. 117
[2] Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923*), İstanbul, 2005, s. 37
[3] Cevdet Küçük, *a.g.e*, s. 117
[4] Musa Şaşmaz, *a.g.m*, s. 765
[5] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 733

Meydana gelen olaylardan yaklaşık iki ay sonra, bu ıslahat kapsamında, Diyarbakır vilayetine gayrimüslim bir vali yardımcısı ile adliye müfettişinin atandığı yönünde haberler gelmekteydi. Halkın bu durumdan rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim vilayette bulunan yabancı konsoloslukların, İstanbul'a gönderdikleri telgraflarda, "*ıslahat-ı mukarrer cümlesinden*" olan vali muavini atamasının hadise zuhuruna sebebiyet vereceği ve vilayette durumun gergin olduğu iddia edilmiştir. Ayrıca "*düvel-i sitte*" sefaret tercümanları tarafından 31 Aralık 1895'de Hariciye Nezaret'ine verilen bir muhtırada, Diyarbakır'da "*uygunsuzluk zuhuru muhtemel olduğu*" beyan edilmiştir[6].

Bu süreçte vilayette gerginliğin olduğu yönündeki konsolosluk iddialarını dikkate alan Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi, 31 Aralık 1895 tarihli şifreli tahriratıyla durumu Vali Enis Paşa'dan sormuştur. Aynı gün Dâhiliye Nezaretine ve Yıldız Sarayı'na çekilen telgraflarda "*vilayette hiçbir vukuatın olmadığı*" ifade edilmekle birlikte, vilayete Hıristiyan vali muavini atanacağı yönündeki şayianın duyulması üzerine, bu durumun İslam'ın avam takımı arasında huzursuzluğa dair emareler görülmeye başlandığı ancak "*eşraf ve ulema-yı İslami'ye vasıtasıyla lazım gelenlere nesayih-i icra ve selamet-i hal ve maslahat-ı te'min*" edildiği dile getirilmiştir[7].

Müslümanlar arasında heyecanın meydana gelmesine büyük ölçüde Ermenilerin taşkınlıklarının sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır. Uygulama konulan ıslahat hükümleri, Ermeniler tarafından büyük bir mesafe ve zafer olarak algılanmış ve bu şekilde yansıtılmıştır. Bununla birlikte vilayetteki konsoloslukların da en küçük bir huzursuzluğu, "*kıtal ve şuriş*" olarak sundukları görülmektedir. Nitekim Enis Paşa tarafından Yıldız Sarayına gönderilen telgrafta, huzursuzluğun şu şekilde cereyan ettiği ifade edilmektedir:

"*Ermeni milletinden Haço ismindeki birisiyle diğer bir Ermeni çocuğunun saat sekiz sıralarında, çarşıda bir iki münasebetsiz söz söylemeleri üzerine birkaç Ermeni'nin dükkânlarını kapatmak teşebbüsünde bulunduğu ancak alınan tedbirler ve yapılan nasihatlerle kapatılan dükkânların açtırılarak, mevcut sükûnete halel*

[6] BOA, DUİT, 145/83 (Baş Kitabet Dairesi'nden Padişaha sunulan 1 Ocak 1896 (20 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli ariza)

[7] BOA, DUİT, 145/83 (Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 31 Aralık 1895 (19 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli takrir)

getirilmediği, herkesin müsterih bir şekilde işi ve gücüyle meşgul olduğu ve Haço'nun tevkif edilerek, çocukla beraber sorgulandığı"[8].

Bu sırada vilayette bulunan Abdullah Paşa başkanlığındaki Tahkikat-ı Heyeti'nin, Baş Kitabet Dairesi'ne çektiği bir telgrafta, valilik ve adliyeye Hıristiyan yöneticilerin atanmasına Müslüman ahalinin tahammül edemeyeceği dile getirilmiştir. Islahatların uygulanmasının doğuracağı mahzurlardan kaygı duyan birtakım kişilerin bu konuda bir telgraf tanzim ederek bunu Adliye makamına göndermeye çalışmalarından dolayı, çarşıda bir heyecanın zuhur ettiği ancak asayişi ihlal edemeyecek boyutta olan bu karışıklığın alınan güvenlik tedbirleriyle bertaraf edildiği ve kapatılan dört beş dükkânın açtırıldığı ifade edilmiştir[9].

Tahkikat Heyeti'nin aynı gün çektiği başka bir telgrafta, yapılan bu atamaları kendi amaçları için önemli bir mesafe gören Ermenilerin, kiliselerde çanlar çalarak bu uygulamayı kutladıkları vurgulanmaktadır. Ayrıca bazı Ermenilerin daha da ileri giderek, Müslümanlarla sert tartışmalara ve polemiklere girdiği hatta "*bazı tefavvüatta (uygunsuz sözler)"* bulunarak Müslümanları tahrik ettikleri dile getirilmektedir[10]. Ancak bütün bu gelişmelere rağmen gerek bu dönemde vilayette bulunan Tahkikat Heyeti'nin çalışmaları ve gerekse alınan tedbirler neticesinde ıslahat hükümlerinin uygulanmaya çalışıldığı görülmektedir.

1895-1897 yılları arasında doğu vilayetlerinde Islahat Müfettişi olan Şakir Paşa reformların uygulanması için amacıyla yoğun bir gayret gösterdi ve hemen hemen bütün kazaları dolaştı. İdari, adli, mali ve askeri yetkilileri reform projesinin tam olarak uygulanması için denetledi. Bu çalışmalar esnasında bölgedeki İngiliz konsolosları, İngiliz büyükelçisinin talimatları doğrultusunda Şakir Paşa'ya refakat ettiler. Bu yıllardaki hiçbir İngiliz konsolosunun raporunda Şakir Paşa aleyhine bir cümle bile bulmak mümkün değildir[11].

Islahat çalışmaları kapsamında yapılan ilk iş vilayetlerin nüfusunu tespit etmek, buna göre Ermeni ve diğer gayrimüslim cemaatlerin yönetime katılmasını sağlamaktı[12]. Vilayet-i Sitte'de uygulanacak olan ıslahat projesi; ahalinin çoğunluğu hangi milletten

---

[8] BOA, Y.PRK. MDY, 17/34; BOA, DH. TMIK. M, 1/116; BOA, Y.PRK. UM, 34/32; BOA, DUİT, 145/83

[9] BOA, Y.PRK. UM, 34/33 (Heyet-i Tahkikiye Komisyonundan Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen 1 Ocak 1896 (20 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli tahrirat)

[10] BOA, Y.PRK. UM, 34/33 (Heyet-i Tahkikiye Komisyonu'ndan Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen 1 Ocak 1896 (20 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli tahrirat)

[11] Musa Şaşmaz, *a.g.m*, s. 766

[12] Münir Süreyya Bey, *a.g.e*, s. 11

ise o milletten vali, mutasarrıf ve kaymakamlar atanmasını, azınlığı olanlardan ise yardımcı atanmasını öngörmekteydi. Buna göre, Islahat Komisyonu hangi vilayet, sancak ve kaza[13] idarecilerinin Müslüman ve gayrimüslimlerden atanacağını tespit etmiş ve bu doğrultuda adayları seçip atamalarını yapmıştı[14].

Böylece nüfus oranları dikkate alınarak vali Müslüman ise muavini Hıristiyan, vali Hıristiyan ise muavini Müslüman olacaktı[15]. Aynı demokratik ve eşit katılım mutasarrıflık, kaymakamlık, bucak idaresi, il genel meclisi üyelerinin seçiminde de geçerliydi[16]. Polis, jandarma, Kürt aşiretlerinin denetlenmesi ve iskânı, Hamidiye süvari alayları, emlak, senet komisyonları, öşrün toplanması, adliye vb. birçok konuda radikal değişiklikler getiren ıslahat projeleri ile zaten iyi olan gayrimüslimlerin durumları daha da iyileşti[17].

Islahat Komisyonu'nun belirlediği orana göre; Diyarbakır'da % 18 oranında Hıristiyan nüfus yaşamaktaydı. Vilayet genelinde çoğunluk Müslümanlarda olduğu için vali Müslümanlardan seçildi. Vali yardımcısı olarak önce Todoraki Efendi daha sonra Vagleri Efendi atandı. Bu atamalar için seçilen adayların dini mensubiyetlerine baktığımızda, Babıâli'nin Gregoryan Ermenileri seçmemeye gayret ettiği görülür. Çünkü böyle bir seçimin Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki çatışmayı hızlandırmasından korkulmuştur. Seçilenler genellikle Rum veya Katolik milletlerinden olmuştur[18].

Tahkikat Heyeti tarafından 1 Ocak 1896 günü Saray'a çekilen telgrafta, ıslahat bağlamında vali yardımcılığına atanan kişinin Vahan Efendi adında birisi olduğu belirtilmektedir[19]. Olaylardan sonra 1898/1899 tarihinde neşredilen ilk vilayet salnamesinde Vagleri Efendi vali yardımcısı olarak görülmektedir. 1895-1898 yılları arasında vilayet salnameleri çıkarılmadığı için gayrimüslimlerden atanan ve büyük bir ihtimalle de Rum kökenli olduğu anlaşılan Vagleri Efendi'nin ne zaman bu göreve başladığı bilinmemektedir[20].

---

[13] Hıristiyan çoğunluğu oluşturan üç kaza Hafik, Haçin ve Zeytun'a Hıristiyan kaymakamlar atanmıştır.
[14] Şaşmaz, *a.g.m*, s. 767
[15] Ayrıntılı bilgi için bkz. Esat Uras, *a.g.e*, s. 306-309
[16] Esat Uras, *a.g.e*, s. 309
[17] Esat Uras, *a.g.e*, s. 362-363
[18] Musa Şaşmaz, *a.g.m*, s. 768
[19] BOA, Y.PRK. UM, 34/33 (Heyet-i Tahkikiye Komisyonundan Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesine gönderilen 1 Ocak 1896 (20 Kanun-ı Evvel 1311) tarihli tahrirat)
[20] H.1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s. 219; H.1317 (1899-1900) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s.311

1901 yılına kadar vali yardımcılığı görevini yürüten Vagleri Efendi'nin[21] yerine Mina Efendi atanmıştır. Mina Efendi'nin uzun bir süre bu görevi yürüttüğü anlaşılmaktadır[22]. Diyarbakır vilayet genelinde sadece Silvan'a Hıristiyan kaymakam muavininin tayini yapılmıştır[23]. Silvan'a kaymakam vekili olarak atanan kişi vilayet salnamesinde geçen Natık Efendi adındaki birisi olmalıdır[24].

Nahiyelerin yeniden teşekkülü, nahiye müdür ve yardımcısı tayini, nahiye meclisine üye seçimi ile her nahiyeye kâtip atanması reform projesinin maddeleri arasındaydı. 15 Aralık 1896 tarihli ve Salisbury'ye takdim edilen bir belgede, Diyarbakır vilayetinde nahiye seçimlerinin çoğunun tamamlandığı, polislerin atandığı ancak bu işleri henüz tamamlamayan yerlerde ise görevlilerin işi sıkı sıkıya takip ettikleri bildirilmekteydi[25]. Reform projesinin nahiye ve köylerde yapılmasını istediği bir diğer iş ise buralarda okulların açılması ve eğitimin yaygınlaştırılmasıydı.

Yoğun eğitim faaliyetleri sonucu önemli ve sevindirici gelişmelerin yaşandığını dönemin salnamelerinde görmek mümkündür. Köy bekçileri ile ilgili ise 21 Haziran 1897 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesi köy bekçilerinin görev ve sorumluluklarını tanzim eden bir talimatnamenin vilayetlere gönderildiğini göstermektedir. İngiliz Elçilik Dragomanı, Haziran 1897'de Diyarbakır vilayetinde köy bekçilerinin tayin edildiğini ve bunların göreve başladığını bildirmektedir[26].

Reform projesinin polis ve jandarmaya dair maddelerine göre ilgili vilayetlerde polis ve jandarmanın Hıristiyan-Müslüman oranları doğrultusunda yapılması gerekmekteydi. Jandarmanın maaşı vilayet bütçelerinden; polisin maaşının ise devlet genel bütçesinden ödenecekti. Polis ve jandarma vilayet merkezinden nahiyeye kadar olan birimlerde görevlendirilecekti. Projenin en fazla üzerinde durduğu hususlardan birisi polis ve jandarmaların Müslüman-Hıristiyan oranları doğrultusunda atanmasıydı.

Şakir Paşa, 1895-1897 yılları arasında asayiş ve güvenliğin sağlanması maksadıyla her vilayetin ihtiyaç duyduğu polis ve jandarma ile bunların ne kadarının Müslümanlara ve ne kadarının da Hıristiyanlara tahsis edileceğini belirledi. Buna göre;

---

[21] H.1317 (1899-1900) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s.333; H.1318 (1900-1901) Salname-i Diyarbekir, C.V, s.35

[22] H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir, C.V, s. 125; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C.V, s. 238; H.1323 (1905) Salname-i Diyarbekir, C.V, s. 345

[23] Musa Şaşmaz, *a.g.m*, s. 768

[24] H.1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s. 241

[25] Musa Şaşmaz, *a.g.m*, s. 769

[26] Musa Şaşmaz, *a.g.m*, s. 770

"*Diyarbekir'de toplam jandarma 1329 iken, 178 Hıristiyan jandarmanın atanması kararlaştırıldı".*

Diyarbekir Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Kasım 1896 tarihli bir telgrafta; Ermeni ve Süryani milletinden kişilerin jandarma ve mahalli yönetimlere tayin olunduğu, bununla beraber vilayette 17 jandarmanın görevlendirildiği, idare memuriyetlerine de Süryani ve Ermeni milletlerinden iki kişinin tayin edildiği ifade edilmiştir.

1896 Aralık sonlarında Diyarbakır'da Hıristiyanlara tahsis edilen 178 jandarmadan 144'ünün atandığı görülmektedir. Buna rağmen Hıristiyan nüfusun jandarmada görev almada isteksiz davrandıkları, bunun nedeninin ise Ermeni komitacılarının baskısından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen bu süreçte Ermeni jandarmalarla Müslüman jandarmalar arasında herhangi bir olayın çıktığı vaki değildir.

Benzer şekilde polis teşkilatını da yeterli hale getirmek için Diyarbakır'a 66 polisin daha atanması uygun görüldü. Daha önce görevli polislerin tamamı Müslümanlardan oluşmasına rağmen, yeni düzenlemeye göre bu durum nüfus oranına göre belirlendi. Nüfus oranına göre Hıristiyan polis sayısı 13 idi[27].

Adli meselelerle ilgili olarak Babıâli'nin proje dışında gördüğü aksaklıklardan biri de müstantik (sorgu hâkimi) ve kadı naiplerine verilen yetkilerin fazla olduğuydu. Projeye göre ise köylerde mahkemeler, muhtar ile ihtiyar heyeti; nahiyelerde ise müdür ile nahiye meclisi tarafından ifa edilecekti. Babıâli Kasım 1895'ten itibaren ilgili vilayetleri Van-Bitlis, Erzurum-Diyarbakır ve Sivas-Harput şeklinde üçe taksim ederek her birisi için bir Müslüman ve bir de gayrimüslim adliye müfettişi seçerek bu vilayetlere gönderdi.

Vilayetlere atanan bu kişiler 1896 ortasında görevlerine başladılar. Bu kişiler Adli bozukluk ve hapishanelerle ilgili aksaklıkları belirleyip Islahat Komisyonu'na gönderdiler. Bu kapsamda hapishanelerin yapısı, işleyişi ve personeli ile ilgili olarak ciddi değişiklikler yapıldı[28]. H. 1316 (1898-1899) tarihli vilayet salnamesinde

[27] Musa Şaşmaz, *a.g.m*, s. 771
[28] Musa Şaşmaz, *a.g.m*, s. 772

Diyarbakır Adliye müfettişinin Selim Hendi Efendi[29], sonraki yıl ise Yordanaki Efendi olduğu görülmektedir[30].

Islahat Projesi kapsamında her vali tutuklu bulunanlarla ilgili olarak vilayette "*Heyeti Tahkikiyye-i Evveliyye*" adıyla bir heyet kurdu. Valinin başkanlığında iki kişiden oluşan bu heyetin görevi haksız yere hapse alınanların ve mahkûmların durumunu incelemekti. Bu heyetler konsolosların bildirdiği üzere birçok Ermeni'nin serbest bırakılmasını sağladı. Bu heyetlerin görevi 22 Aralık 1896 tarihli genel af ile gölgelendi. Çünkü yukarıdaki müdahaleler sonucu hapishanelerde hemen hemen hiçbir tutuklu kalmadı. Nitekim 1897 Ocak ayında genel aftan yararlanan bütün mahkûmların serbest bırakıldığı İngiliz konsolosluk belgeleri ile sabittir[31].

Vergi toplama konusunda genel uygulama jandarma köylere gönderiliyor ve bu yolla vergiler toplanıyordu. Ancak bu uygulama şiddet kullanımı nedeniyle şikâyetlere sebep olmaktaydı. Islahat Projesi kapsamında artık jandarma yerine vergi tahsildarları görevlendirildi. Bu doğrultuda Diyarbakır'da 87 kişi Ekim-Kasım 1896 tarihleri arasında bu göreve tayin edildi. Bunlar da Hıristiyan oranları doğrultusunda atandı. Diyarbakır'da 87 tahsildardan 21'i Hıristiyan idi. 24 Aralık 1896'da bu kişiler görevlerine başladı. Ancak vergi toplama işinin zor olması ve halkın vergi verme konusundaki isteksizliği halk ile tahsildarları karşı karşıya getirdi ve bu durumda jandarmalar devreye girdi.

Bu durum bazı konsolosların şikâyetine sebep oldu. Ermeni Patriği, 1894-1897 yılları arasında yaşanan olumsuz gelişmeler nedeniyle Hıristiyan ahaliden 2 yıllık bedel-i askeriye vergisinin alınmaması için Sultan II. Abdülhamit'ten rica etti. Bu rica Sultan tarafından uygun görüldü. Bu durum Ermenilerin büyük memnuniyetine sebep oldu.

Göçebe bazı Kürt aşiretlerinin, özellikle yazlık-kışlık yaylaları arasındaki göçleri esnasında yol üzerindeki köylü ve halka zarar vermeleri nedeniyle, polis ve jandarmaca

---

[29] H.1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s. 221

[30] H.1317 (1899-1900) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s.313; H.1318 (1900-1901) Salname-i Diyarbekir, C.V, s.35; H.1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir, C.V, s.127; H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir, C.V, s.240

[31] Musa Şaşmaz, *a.g.m*, s. 772-773; 1897 yılından sonraki süreçte Ermenilerden suç işleyen kişilerin yargılanıp mahkûm olduğu görülmektedir. Nitekim 1 Mayıs 1901'de vilayet merkezinden Ermeni Patrikhanesi'ne çekilen bir telgrafta, vilayet merkezindeki hapishanede tutuklu kişi sayısının kırk iki olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişilerin hangi suçlardan ötürü mahkûm oldukları bilinmemekle birlikte, kırk iki mahkûm adına Patrikhaneye telgraf çeken Çüngüşlü Keşiş Karabet, zor durumda oldukları dile getirmektedir. BOA, DH. TMIK. M, 108/18 (Kırk iki tutuklu adına Çüngüşlü Keşiş Karabet tarafından Ermeni Patrikhanesi'ne gönderilen 1 Mayıs 1901 (18 Nisan 1317) tarihli telgraf)

göçebe aşiretlerin gözetlenmesi ve denetlenmesi de bu reform kapsamındaydı. Bu kapsamda çalışmalar yapıldı. Nitekim konsolos raporlara göre vilayetlerde göçebelerin harekette oldukları esnada bunlara jandarma refakat etti.

Olay çıkarmayan göçebelere ise herhangi bir refakat yapılmamıştır. Ancak bu durum devletin düzenli kontrolü ile problem olmaktan çıkmıştır[32]. Nitekim 5 Mart 1898 tarihli bir telgrafta bu durum açıkça görülmektedir. Siirt ve Silvan yolu üzerinde olan Çernik köyü Ermenilerinin göçebe Kürtler tarafından tehdit edildiği iddiası üzerine Diyarbakır valisi olayın mahiyetini araştırmak üzere bir gizli bir memur görevlendirmiştir. Yapılan inceleme neticesinde, Kürtlerin Ermenileri tehdit ettiği iddiasının gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmıştır. Ancak buna rağmen Vali Halit Bey, Çernik köyü gibi yol güzergâhında olan ve muhtemel şikâyetlere neden olabilecek beş köye jandarma yerleştirerek şikâyetlerin önüne geçmeye çalışmıştır[33].

Bütün bu ıslahat çalışmaları kapsamında yapılan çalışmalar gayrimüslim unsurların demokratik ve eşit oranda yerel yönetimlere katılımını sağlanmıştır. Ancak birçok alanda radikal değişiklikler yapılmış olmasına rağmen, Ermeni komitacıları ile Osmanlı topraklarında konuşlanan konsoloslukların ve mensubu oldukları devletlerin istekleri son bulmamış, verilen tavizler ve atılan adımlar komitacıları ve onların şahsında Ermenileri tahrik etmiş, peşinden ayaklanmaları tetiklemiştir[34].

4.2. Konsoloslukların Katliam Olacağı Yönündeki iddiaları

Diyarbakır vilayetinde bulunan Fransız konsolosu Meyrier, gerek Ermeni komitacılarının yönlendirmesi ve gerekse de kasıtlı yaptıkları şayialar ile vilayetteki gayrimüslimlerin sürekli "*katliam tehdidi*" altında olduğunu ileri sürmüştür. Diyarbakır Fransa konsolosluğuna atandığı günden beri Sefarete gönderdiği tüm telgraflarda, Hıristiyanlara karşı katliam senaryoları çizen Gustave Meyrier, her fırsatta olayların müsebbibinin Vali Enis Paşa olduğunu dile getirmiş ve istifasını talep etmiştir.

Meyrier'in Enis Paşa'yı hedef alan bu suçlamalarına, Fransız Sefareti'nin etkisiyle olsa gerek, zaman zaman İngiltere ve Rusya sefirlerinin de katıldığı görülmektedir. Nitekim bu üç devlet sefiri 23 Ocak 1896'da Hariciye Nazırı Tevfik Bey'i ziyaret ederek Enis Paşa'nın "*kifayetsizliği*" nedeniyle değiştirilmesini talep

[32] Musa Şaşmaz, *a.g.m*, s. 772-773
[33] BOA, DH. TMIK. M, 29/28 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 5 Mart 1898 (21 Şubat 1313) tarihli telgraf)
[34] Esat Uras, *a.g.e*, s. 362-363

etmiştir[35]. Fransız Sefareti'nden 27 Ocak 1896 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir tezkirede, Diyarbakır'dan alınan malumata göre, vilayette bulunan Tahkikat Heyeti başkanı Komiser Abdullah Paşa'nın gelecek pazartesi günü şehirden ayılacağı, şehrin huzur ve emniyetinin sağlanmasında büyük katkısı olan Abdullah Paşa'nın şehirden ayrılması halinde Enis Paşa'nın serbest kalması nedeniyle karışıklığın tekrar zuhur edeceği ileri sürülmüştür.

Bu nedenle Abdullah Paşa'nın bir müddet daha vilayette kalması istenirken, daha önce defalarca görevden alınması isten Vali Enis Paşa'nın biran önce görevinden alınması talep edilmiştir. Enis Paşa'nın görevden alınması isteğine direnen Hükümetin bu tutumuna bir anlam veremeyen Fransız Sefiri, Abdullah Paşa'nın şehirden ayrılması halinde çıkacak karışıklıklardan Babıâli'nin "*şediden mes'ul olacağını*" ifade ederek hükümeti tehdit etmiştir[36]. Babıâli, Fransız Konsolosluğu'nun Enis Paşa'nın görevden alınması isteğini dikkate almamakla birlikte, Abdullah Paşa'nın vilayette kalması yönündeki talebini kabul etmiştir. Abdullah Paşa, nisan ortalarına kadar vilayette kalarak emniyet ve asayişi sağlamaya çalışmıştır.

Fransız konsolosluğunun isteği üzerine Diyarbakır'da kalan Abdullah Paşa Nisan 1896'da Musul valiliğine atanmıştır. Daha önce olduğu gibi bu sefer de Fransız Sefareti Baş Tercümanı Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'nın huzuruna çıkarak, Abdullah Paşa'nın vilayetten ayrılması halinde doğabilecek huzursuzluklara dair kaygılarını aktarmış, Komiser Abdullah Paşa'nın bir müddet daha vilayette kalmasını, buna mukabil Enis Paşa'nın görevden alınması talep etmiştir. Fransız Konsolosluğu'nun bu isteği 18 Nisan 1896 tarihinde Babıâli'ye sunulmuştur[37].

Vali Enis Paşa'nın değiştirilmesi konusunda İngiltere ve Rusya sefaretleri ile ortak hareket ederek Babıâli üzerinde baskı oluşturan Fransız sefaretinin, bu süreçte eski Musul valisi Aziz Paşa'nın Diyarbakır'a atanmasının uygun olacağını önerecek kadar öne çıktığı görülmektedir[38]. Bu konuda sefaretlerin yoğun baskılarına ve tekliflerine rağmen Vali Enis Paşa 6-7 ay daha bu görevi sürdürmüştür. Enis Paşa konusunda hükümetin ve padişahın etkin bir ısrar ve dirayet gösterdiği anlaşılmaktadır.

---

[35] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Hariciye Nezaretinden Sadaret Makamına gönderilen 23 Ocak 1896 (11 Kanun-ı Sani 1311) tarihli tezkire)

[36]BOA, HR. SYS, 2812/1 (Fransız Sefaretinden Hariciye Nezaretine gönderilen 27 Ocak 1896 (15 Kanun-ı Sani 1311) tarihli tezkire)

[37] BOA, Y.A.HUS, 350/33 (Hariciye Nezaretinden Sadaret Makamına gönderilen 18 Nisan 1896 (6 Nisan 1312) tarihli takrir)

[38] BOA, Y.A.HUS, 343/18

Abdullah Paşa'nın Diyarbakır'dan Musul'a gitmesi üzerine Fransız ve İngiliz konsolosluklarının Enis Paşa'nın görevden alınmasını yeniden gündeme getirdikleri görülmektedir. Nitekim Fransız Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21 Haziran 1896 tarihli takrirde, Enis Paşa'nın Diyarbakır'da bulunmasının "*erbab-ı şuriş ve fesadça mucib-i teşvik*" olacağı ifade edilmiştir. Takririn devamında ise, bu hafta şehirde emsali görülmemiş şekilde silah ve mühimmat satın alındığı, askeri kumandan Ziya Paşa'nın silah ve mühimmat satışı yapan bir Müslüman'ı tevkif etmeye mecbur kaldığı, geçen cumartesi günü sabahleyin silahlı bir çetenin sokakları dolaşarak Hıristiyanları ölümle tehdit ettiği, şehrin çevresindeki Kürtlerin ayaklandığı, Badikan aşiretinin gasp, yağma ve zulme yeniden başladığı, Diyarbakır ahalisinin ise Hıristiyanlara saldırmak için hariçteki kabilelerin desteğini beklediği iddia edilmiştir.

Böyle bir durumda Vali Enis Paşa'nın "*teskin-i ezhana*" çalışacak yerde halkın tahrikine çalıştığını ileri süren Fransız Konsolosu Meyrier, sadece kumandan Ziya Paşa'nın şehrin emniyet ve asayişine gayret sarf ettiğini, hatta bir Müslüman'ın hanesinde barut ele geçirdiğini, isyana kalkışan birçok kişiyi tutuklattığını ancak bunların salıverildiğini; buna mukabil Enis Paşa'nın Polis Komiseri ve Belediye başkanı ile beraber karışıklık çıkaranlarla müşterek hareket ettiğini, bu aşamada ne konsolosların, ne Katolik müesseselerinin ve ne de Hıristiyanların can güvenliklerinden emin olamadıklarını dile getirerek, yukarıda adı geçen kişilerin görevden alınmasını ve vilayette emniyetin sağlanması için kumandan Ziya Paşa'nın geçici olarak görevlendirilmesini talep etmiştir[39].

Fransız Sefareti tarafından ileri sürülen bu iddiaların aynısının İngiliz Sefareti tarafından da benimsendiği görülmektedir. Nitekim 22 Haziran 1896'da İngiliz Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen ve Diyarbakır İngiltere Vis Konsolosluğu'nun telgrafına dayanan tahriratta ise, "*Kürtler meyanında esliha ve barut tevzi' edilmekte olduğu, Müslümanların tekrar Hıristiyanları tehdit ettiği, bu nedenle, şehr-i mezkurede yeniden kıtal vuku'undan korkulduğu*", ifade edilmiştir. Vilayetteki heyecanın ve taşkınlığın Enis Paşa'nın iktidarsızlığından kaynaklandığı belirtilen tahriratta; "*vilayetteki hükümferma olan heyecana bir nihayet vermek için mutlaka Enis Paşa'nın tebdil-i lüzumu*" ileri sürülmüştür. Kasım 1895'de meydana gelen "*hadisat-ı*

[39] BOA, HR. SYS, 2812/1; BOA, Y.A.HUS, 363/65 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 24 Haziran 1896 (12 Haziran 1312) tarihli tezkire); Gustave Meyrier, *a.g.e*, s. 202-203; Mangaltepe-Karacakaya, *a.g.e*, s. 86-87

müellimenin" tekrar edecek olması halinde, bundan doğrudan doğruya "*Hükümet-i Seniyye'nin mes'ul tutulacağı*" belirtilmiştir[40].

Her iki konsolosluğun ifadelerinin de tamamen aynı olması dikkat çekmektedir. Bu durum telgrafların tek elden çıktığını göstermektedir. Bu kişi hiç şüphesiz, Ermeni olaylarında etkin rol oynayan ve aynı zamanda konsoloslar üzerinde nüfuzu olan Kasapyan Efendi'den başkası değildir.

Diyarbakır'da "*kariben bir ihtilal zuhur edeceği*"[41] veya "*iğtişaş zuhurunun melhuz olduğu*"[42] olduğu yönünde İngiliz ve Fransız sefaretlerinin ortaya bu iddialar, gerçekten çok ciddiydi ve acilen tedbir alınmasını gerektirmekteydi[43]. Bu nedenle Diyarbakır'da ikinci bir karışıklığın yaşanmasına meydan vermek istemeyen Hükümet yetkililerinin, öncelikle olarak olayın mahiyetini öğrenmesi gerekmekteydi.

Hariciye Nezareti, sefaretlerin iddialarını, 26 Haziran 1896'da Sadaret'e bildirmiş ve bir takım tedbirlerin alınması gerektiğine dikkat çekmiştir[44]. İddiaların ciddiyetini dikkate alan Sadaret, aynı gün Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan konsoloslukların iddialarını sormuştur. Bütün bu iddialar karşısında Diyarbakır vilayetinden Sadaret'e gelen cevap ilginçtir; "*Diyarbekir'de uygunsuzluk vuku'una dair hiçbir emare yoktur*".

Enis Paşa'nın 26 Haziran 1896 tarihli telgrafında, Sefaretlerin iddialarına kaynak teşkil eden konsolosluk yazılarının "*Diyarbakır Fransız Konsolatosu tercümanlığında istihdam edilen Kasapyan'ın iğfali eseri olduğu*" dile getirilmiştir. Ermeni fesedesinden olan ve 1895 Kasım olaylarında etkin rol oynadığı söylenen Kasapyan'ın etkisinde kalan Fransız ve İngiliz konsolosluklarının korku dolu senaryoları asılsız çıkmıştır. Buna rağmen "*herhangi bir uygunsuzluk vukua gelmemesi için tedabir-i müessirenin ittihaz edilmekte olduğu"* Enis Paşa tarafından dile getirilmiştir[45]. Vilayetten alınan bu

[40] BOA, Y.A.HUS, 353/69; HR. SYS, 2812/1 (İngiliz Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 25 Haziran 1896 (13 Haziran 1312) tarihli tahrirat)

[41] BOA, Y.A.HUS, 353/45 (Sadaret Makamı'ndan Padişah'a sunulan 22 Haziran 1896 (10 Haziran 1312) tarihli ariza)

[42] BOA, Y.A.HUS, 353/69; BOA, HR. SYS, 2812/1 (Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'dan Sadaret Makamı'na gönderilen 27 Haziran 1896 (15 Haziran 1312) tarihli tahrirat)

[43] BOA, HR. SYS, 2812/1; BOA, Y.A.HUS, 353/45 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen 22 Haziran 1896 (10 Haziran 1312) tarihli takrir)

[44] BOA, Y.A.HUS, 353/69; BOA, HR. SYS, 2812/1 (Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'dan Sadaret Makamı'na gönderilen 27 Haziran 1896 (15 Haziran 1312) tarihli tahrirat)

[45] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Enis Paşa tarafından 27 Haziran 1896 (15 Haziran 1312)'da Sadaret'e gönderilen telgraf)

telgraf, Saray'a arz edilmiş ve ilgili sefaretlere bilgi verilmiştir[46]. Ancak buna rağmen Fransız Sefiri Mösyö Kanab, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği takrirde, Enis Paşa hakkındaki iddialarını tekrarlayarak, Hükümetin Enis Paşa'yı görevden almasını yinelemiştir[47].

Bu süreçte Diyarbakır Vilayeti'nden 27 Haziran 1896'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen ve aynı gün Teşri'-i Muamelat Komisyonu'nda mütalaa olunan bir tahriratta, Van'da meyanda gelen Ermeni olayları nedeniyle vilayet Ermenileri arasında heyecanın zuhur ettiği belirtilmiştir[48]. Fransız konsolosunun iddialarının aksine bu takrirde, Müslümanların gayrimüslimlere karşı herhangi bir silahlanma veya katliam hazırlığına giriştiğine dair herhangi bir gelişmeden bahsedilmemiştir. Buna rağmen Dâhiliye Nezareti, 27 Haziran 1896 tarihli telgrafında, 1896 Haziran başlarında Van vilayetinde

---

[46] BOA, Y.A.HUS, 353/69 (Sadaret Makamı'ndan Padişaha sunulan 28 Haziran 1896 (16 Haziran 1312) tarihli ariza)

[47] BOA, HR. SYS, 2812/1

[48] Bu günlerde Van vilayetinde meydana gelen Ermeni olayları Mardin'in bazı kasabalarında yaşayan Süryanileri de tedirgin etmiştir. 1895 Ermeni olayları sürecinde Süryaniler büyük ölçüde olayların dışında kalmış olmasına rağmen birçok Süryani meydana gelen olaylarda mağdur olmuş hatta yaşamını yitirmişti. Bu dönemde özellikle Süryani ruhani ve önde gelenleri ölçülü ve dirayetli davranarak Müslüman-Süryani ilişkilerinin bozulmaması için büyük bir çapa göstermişlerdi. Bu nedenledir ki Anadolu'nun birçok yerinde cereyan eden olaylar nedeniyle Müslüman-Ermeni ilişkileri büyük hasar alırken, Müslüman-Süryani ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde varlığını devam ettirmiştir. Ancak buna rağmen Süryanilerin Hıristiyan olması nedeniyle bir takım tedirginlikler yaşadığı görülmektedir. Haziran 1896'da Van vilayetinde bir takım olaylar meydana gelmişti. Van'daki gelişmelerden etkilen Diyarbakır Ermenileri yeniden karışıklık çıkarmaya çalışmışlardı. Vilayetteki konsolosluklar ve misyonerler tarafından desteklenen Ermenilerin yeni bir karışıklık çıkaracağı korkusu Müslümanlar gibi Süryanileri de tedirgin etmekteydi. Nitekim Sadaret'e ulaşan bazı haberlerde Süryanilerin "*Ermenilerin fesat faaliyetlerinden yeni bir iğtişaşın zuhur edeceği endişesini hissederek*" dağlara çekildiği ileri sürülmekteydi. Buna göre, Mardin sancağı dâhilinde Kamuran Gürün Tılmatacuh köyünde ikamet eden Süryanilerin hanelerini terk ederek civarda bulunan Deyru'l Zafaran Manastırı'na sığındığı, aynı şekilde İhtaver (?) nahiyesine bağlı bazı köylerdeki Süryaniler de Midyat kazasının dağ tarafına çekildiği gündeme gelmiştir. Bu iddialar üzerine olayın mahiyetine dair verilen 10 Temmuz 1896 tarihli bir telgrafta, Mardin sancağına bağlı bazı yerlerde Süryaniler arasında bir takım huzursuzlukların olduğu kabul edilmekle birlikte, iddiaların yansıtıldığı şekilde olmadığı belirtilmektedir. Vali Enis Paşa, Van hadiseleri nedeniyle karışıklık çıkacağından endişeli olan ve bu nedenle hanelerini terk ederek dağlara çekilmeye çalışan Süryanilerin durumundan haberdar olan yetkililerin, onlarla görüşerek onları bu teşebbüslerinden vazgeçirdiği ve hanelerine iade ettirdiğini dile getirmiştir. Ayrıca güvenlik kaygısı yaşayan Süryanilerin bulunduğu yerlere takviye birlikler sevk edilerek asayişin teminat altına alındığını ilave eden Enis Paşa, bu şekilde muhtemel olumsuzlukların önüne geçilerek asayişin sürdürüldüğünü vurgulamıştır. Bu konuda Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen başka bir telgrafta, Mardin Süryanileri arasında baş gösteren bu huzursuzluğun Mardin'de ikamet eden Amerikalı misyoner Andrus'un refakatinde Süryanilerin sakin olduğu yerleri seyahat namıyla dolaşmakta olan ve dört gün evvel Muş'a dönen İngiliz Seyyah Harres'in neden olduğu ileri sürülmektedir. 14 Temmuz 1896'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen başka bir telgrafta da, Mardin sancağındaki Süryaniler arasındaki heyecanın İngiliz misyonerlerinin faaliyetlerinin bir neticesi olduğu ve ancak "*bir fikr-i fesada müstenid*" olan her türlü ihtimale karşı gerekli tedbirlerin alındığı ve vilayette hiçbir huzursuzluğun olmadığı dile getirilmiştir. BOA, DH. TMIK. M, 9/2 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Temmuz 1896 (28 Haziran 1312) tarihli telgraf); BOA, HR. SYS, 2812/1 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Temmuz 1896 (2 Temmuz 1312) tarihli telgraf); Hüseyin Nazım Paşa, *a.g.e*, s. 303-304

cereyan eden hadiselerin vilayette zuhuruna engel olmak ve mevcut olan asayişi sağlamak amacıyla önemli noktalara asker sevkiyatı yapılarak güvenliğin tesis edildiği ve Ermenilerin "*ihtilal-i asayiş hakkındaki harekât-ı müfsidatkeranelerinin ittihaz olunan tedabir ile tamamıyla önlendiği ve bademaتakayyüdat-ı kamileden geri durulmayacağı*" ifade edilmiştir[49].

Babıâli'den Padişah'a sunulan bir arizada, Diyarbakır'da uygunsuzluk meydana geleceği iddia ederek Vali Enis Paşa'nın görevden el çektirilmesi yönünde sefaretler tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen iki kıt'a tezkirenin vilayetten sorulduğu, ancak vilayetten alınan cevapta, Enis Paşa'nın Kumandan Paşa ile birlikte hareket ettiği ve gerekli tedbirleri aldığı, bununla birlikte şikâyet konusu olan iddiaların ise Fransız Konsolos Tercümanı Kasapyan'ın "*mahsul-i ifadatı*" olduğu belirtilmiştir[50]. Ancak her ihtimale karşı Seraskerlik Makamı'na bir tezkire gönderilerek, vilayette meydana gelebilecek muhtemel karışıklıklara karşı uygun bir yerden bir bölük süvarinin nakledilmesi uygun görülmüştür[51].

Bu arada Hariciye Nezareti de yapmış olduğu araştırma ve incelemeler neticesinde, Diyarbakır'da huzursuzluğun nedeninin Ermeni Kasapyan Artin'in iğfali ve etkisinde kalan İngiliz ve Fransız konsolos vekillerinin olduğu tespit edilmiş ve bu durum 18 Temmuz 1896 tarihli tezkire ile Sadaret'e bildirmiştir[52]. Vilayet ve nazırlıklar arasında yapılan yazışmalar neticesinde kötü emeller ve planlar peşinde koşan Kasabyan'ın, Diyarbakır'dan alınması gerektiği 21 Temmuz 1896 tarihli tezkire ile Sadaret'e bildirilmiştir[53].

Buna rağmen Fransız konsolosluğunun Kasapyan Artin'i görevden almadığı ve daha uzun süre konsoloslukta tercüman olarak istihdam ettiği görülmektedir. Büyük devletlerin himayesini ve güvencesini alan Kasapyan benzer propagandaları daha sonra da sürdürmüştür. Konsoloslukların sürekli Müslümanları suçladığı bu dönemde Ermenilerin silahlanmaya devam ettiği görülmüştür. Nitekim Sadaret'e gönderilen bir telgrafta, Diyarbakırlı Kirkor adındaki birisinin Birecik'de silahlarla yakalandığı

---

[49] BOA, DH. TMIK. M, 4/42 (Dâhiliye Nezareti'nden Taraf-ı Vala-yı Hazret-i Şehriyariye sunulan 27 Haziran 1896 (15 Haziran 1312) tarihli tahrirat)

[50] BOA, Y.A.HUS, 363/65 (Sadaret Makamı'ndan Padişah'a sunulan 27 Haziran 1896 (15 Haziran 1312) tarihli ariza)

[51] BOA, DH. TMIK. M, 4/42 (Dâhiliye Nezareti'nden Seraskerlik Makamı'na gönderilen 28 Haziran 1896 (16 Haziran 1312) tarihli tezkire)

[52] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen 18 Temmuz 1896 (6 Temmuz 1312) tarihli tahrirat)

[53] BOA, HR. SYS, 2812/1 (Sadaret Makamı'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21 Temmuz 1896 (9 Temmuz 1312) tarihli tahrirat)

belirtilmiştir. On sekiz hançer, üç tabanca, tabağan bıçağı, esliha-yı cariha ve nariya ile yakalanan Kirkor, kendisinin Ermeni olayları sonrasında Müslüman olduğunu ve Yusuf adını aldığını ileri sürmüştür[54].

4.3. Adliye Müfettişi Selim Hendi Bey'in ve Eşinin Komitacılık Faaliyetleri

1895 Kasım Ermeni olayları sonrasında kısmen Ermenileri teskin etmek ve kısmen de Avrupalı devletlerin "*Şark Meselesi*" olarak tanımladıkları Ermeni meselesinin çözümü için ıslahat yapılması yönündeki telkin ve baskıları sonucunda 1895 yılı sonlarından itibaren gayrimüslimlerden birçok kimse vilayet yönetiminde bir takım görevlere atanmıştı. Bu kapsamda Adliye müfettişliğine atanan Selim Hendi Efendi'nin görev yaptığı süre içerisindeki faaliyetleri ile eşinin Ermeni komitacıları ile olan ilişkileri birkaç defa şikâyet konusu olmuştur. Ermeni milletinden olan Selim Hendi Efendi'nin adliye müfettişi olarak görev yaptığı dönemde, kurulun diğer üyesi Yaver Efendi idi[55]. Müslüm Hakıkı imzasıyla 13 Kasım 1898 tarihinde Zabtiye Nezareti'ne gönderilen şikâyet mektubunda, Selim Hendi Bey'in Hınçak komitesine mensup olduğu ileri sürülen eşine yönelik ciddi suçlamalar yer almaktadır.

Buna göre, Selim Hendi Bey'in sancak ve kazalara yaptığı adli teftiş seyahatlerine katılan Madama, Ermeni olayları esnasında, ne kadar Ermeni'nin Müslümanların saldırısına uğradığını, ne kadarının öldüğünü, katillerinin kimler olduğunu ve bunun kimler tarafından yapıldığını, ne kadar Ermeni'nin Müslüman olduğunu etraflı bir şekilde araştırarak elde ettiği bilgileri Hınçak komitesi mensuplarına ulaştırmakta ve onları Müslümanlara karşı tahrik etmekteydi. Madama'ya ait evrakların ele geçirilmesi ve incelenmesi halinde bu melanetlerin açıkça ortaya çıkacağının belirtildiği mektupta, bu kişinin faaliyetleri hakkında, Adliye Müfettişi Selim Hendi Bey'in arkadaşı olan İslam müfettişi Ali Yaver Bey'in de bilgisi olduğu ve mutlaka bu kişiden malumat alınması dile getirilmekteydi[56].

---

[54] BOA, DH. TMIK. M, 17/58 (Seraskerlik Makamı'ndan Sadaret Makamı'na sunulan 17 Eylül 1312 (20 Rebiü'l Ahir 1314) tarihli yazı)

[55] H.1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir, C.IV, s. 221

[56] BOA, DH. TMIK. M, 63/18 (Müslüm Hakıkı imzasıyla Zabtiye Nezaretine gönderilen 13 Kasım 1898 (1 Teşrin-i Sani 1314) tarihli mektup)

Zabtiye Nezareti, 1 Aralık 1898 tarihli şifreli yazısı ile bu konuda Dâhiliye Nezaretini bilgilendirmiştir[57]. Dâhiliye Nezareti 5 Aralık 1898 tarihli yazısı ile durumun vahameti ve ciddiyeti gereğince, vilayetten gerekli tedbirlerin alınmasını istemiştir[58].

Başlangıçta Selim Hendi Efendi'nin eşini hedef alan bu suçlamanın bir süre sonra dayanaksız olmadığı ve kendisinin de bir takım zararlı faaliyetler içerinde bulunduğu anlaşılmıştır. Nitekim bu konuda yapılan şikâyetler üzerine, Selim Hendi Efendi'nin hanesine gelip giden ve "*erbab-ı mefsedetten*" olduğu anlaşılan Oseb adlı bir kişi tutuklanmış ve mahkemeye sevk edilmiştir. Oseb'in sorgulanması sonucunda Selim Hendi Efendi'nin de "*erbab-ı mefsedet*" olarak tanımlanan komitacı kişilerle bağlantısı olduğu ortaya çıkmıştır. Bu durumda görevine devam etmesinin "*gayr-i caiz olduğu*" düşünülen Selim Hendi Efendi 4 Mayıs 1899'da görevinden azledilmiştir.

Adliye Müfettişi Selim Hendi Efendi ile komite mensubu Oseb Efendi arasında yürütülen tahkikatın genişletilmesi üzerine, Ermeni murahhas vekilinin (piskopos) de "*bir takım muzır faaliyetler*" içerisinde olduğu, defalarca Selim Hendi Efendi'nin hanesinde gizli bir şekilde mahrem birçok konuyu görüştüğü ve Selim Hendi Efendi'ye mahkûm Ermenilerle ilgili bir tezkire yazdığı ele geçirilen evraklardan anlaşılmıştır. Bununla birlikte tahkikatta ayrıca, Selim Hendi Efendi ile murahhas arasındaki bilgi akışının Selim Hendi Efendi'nin evinde hizmetçi olarak tutulan Ermeni bir kız vasıtasıyla sağlandığı, bir müddet sonra Ermeni kızın görevini bırakmasına rağmen murahhasın bir takım sözlerle kızı tazyik ederek onu bu tekrar görevini yapmaya, Ermenilerle ilgili iş ve işlemleri takip etmeye razı ettiği ortaya çıkmıştır.

Murahhas vekilinin, Adliye Müfettişi Selim Hendi Efendi ile Ermeni mahkûmlar ve Ermenilerin faaliyetlerine ilişkin yaptıkları planlar ve toplantıların açığa çıkarılması üzerine Adliye memurları da mahkemeye yaptıkları birçok ihbar ile Selim Hendi Efendi'nin suçlu, iddiaların ise yerinde olduğunu ortaya koymuşlardır. Adliye Müfettişi Selim Hendi Efendi'nin bir yandan Ermeni komitacıları ve diğer yandan murahhas vekili ile giriştiği faaliyetlerin ciddiyeti üzerine hakkında dava açılan bu kişilerin İstanbul'a götürülerek yargılamalarının orada yapılmasının "*muvafık-ı hal ve maslahat*" olup olmayacağı 20 Mayıs 1899 tarihinde Padişah'a sunulan arizada sorulmuştur. Bu

[57] BOA, DH. TMIK. M, 63/18 (Zabtiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 1 Aralık 1898 (19 Teşrin-i Sani 1314) tarihli tezkire)
[58] BOA, DH. TMIK. M, 63/18 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 5 Aralık 1898 (23 Teşrin-i Sani 1314) tarihli takrir)

arada görevinden azledilen Selim Hendi Efendi'nin yerine 18 Mayıs 1899'da daha önce Ankara ve Konya Adliye müfettişliklerinde bulunan Yordanaki Efendi atanmıştır[59].

4.4. Telerman Köyü Katolik Ermenilerinin Silahlanması

Mardin kazasının güney batısında yer alan ve beş saat mesafede bulunan Telerman köyünde genellikle Katolik Ermeniler yaşamaktaydı. Tarihi süreç içerisinde Dunaysır veya Koçhisar olarak biline Kızıltepe'nin on kilometre güneyinde yer alan bu köy önemli yerleşim merkezlerinden birisiydi. Burada yaşayan ve önemli bir bölümü Katolik cemaatine mensup olan Ermeniler 1895 Kasım olaylarında zarar görmüştü[60]. Meydana gelen çatışmalarda hanelerini ve köylerini terk eden Ermeniler alınan tedbirler ve yapılan desteklerle köylerine iade ve iskân edilmişti. Ancak 1897 Mart ayı ortalarında Telerman köyü Ermenilerinin silah tedarik ettiği ve belli günlerde talim yaptığı ihbarları Mardin Mutasarrıflığını ve Diyarbakır valiliğini tedirgin etmeye başlamıştı.

Telerman köyü Ermenilerinin silahlandığı ve belli günlerde silah talimi yaptığı yönündeki ihbarların doğru olduğu ve bu köye yakın olan Koçhisar Müdüriyetinin de bu konuda malumatı bulunduğu halde Mardin Mutasarrıflığını bilgilendirmediği yapılan ön incelemelerden anlaşılmaktaydı.

Bu gelişmeler üzerine Telerman köyü Ermenilerinin silah tedarik etmesinin ve belli günlerde talimlerde bulunmasının önemli bir maksada ve fikre hizmet ettiği dikkate alınarak yeterli miktarda asker ve memur gönderilmek suretiyle ihbar edilen silahların ele geçirilmesi düşülmüşse de; köyde zuhur edecek silahların etrafta bulunan aşiretler tarafından duyulması halinde, bunların heyecana gelecekleri ve fırsat bulup üzerlerine hücum ederek yağma ve ihraka (yakma) cüret edecekleri nazar-ı itibara alınarak dikkatli ve sağduyulu davranılmaya çalışılmıştır.

Mardin'e yakın ve yol üzerinde bulunan bu köydeki Ermenilerin silahlanması 1895 Kasım olaylarını yaşayan vilayet yöneticilerini daha dikkatli davranmaya sevk etmiştir. Bu nedenle askerler tarafından gündüz ve aleni yapılacak bir baskının ve silah aramasının kısa sürede çevrede duyulacağı ve heyecana sebebiyet verileceği düşünülerek köye gidecek askerlerin "*ta'dat-ı ağnama nezaret vesilesiyle*" vergi toplama adı altında köye gitmesi ve köydeki silahların açığa çıkarıldıktan sonra

[59] BOA, Y.Mtv, 190/56 (Adliye ve Mezahip Nezareti'nin Padişah'a sunduğu 21 Mart 1901 (8 Mayıs 1317) tarihli tezkiresi)
[60] İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900*), s. 177

silahların ve talimde bulunanların gece Mardin'e götürülmesi ve ilgililerin uyarılarak bu konuda dedikodu oluşturulmasına meydan verilmemesi kararlaştırılmıştır[61].

Telerman köyündeki bu gelişmelerin Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi üzerine, Teşri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu'ndan Diyarbakır vilayetine gönderilen takrirde, silah talimi normal karşılanırken, Ermeni katoliklerinin herhangi bir fesat amacı gütmeyecekleri şu şekilde belirtilmiştir; "*Katolikleri su-i zan altında bulundurmak ve hareket-i vakaları fikr-i fesad ile te'vil olunmak münasip olamayacağından Ermeniler gibi add etmek muvafık-ı hükümet olmamaktadır. Bu babda şimdiye kadar bir şey denilemeyeceği dekardır. Taşralarda nişan atmak âdeti cari bulunduğundan bu dahi calibi nazar bulunduğu iş'ardır*".

Teşri-i Muamelat Komisyonu, Katolik Ermeniler hakkında bu değerlendirmeyi dile getirmekle birlikte takririn devamında yapılması gerekenleri şöyle ifade etmiştir: "*Silahları nereden tedarik etmişlerdir ve miktarları nedir? Olay en iyi şekilde araştırılarak ona göre lazım gelen tüm tedbirler alınmalıdır. Bu hususun Kürt aşiretleri tarafından duyulması halinde olayların meydana gelmesine sebebiyet verileceği dikkate alınarak bu konunun abartılmaması ve dikkatli hareket edilmesi gerekmektedir*"[62].

Bu konuda Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen ikinci bir telgrafta; Telerman köyüne yapılan baskın ve aramalarda silahların ayrı bir mahalde muhafaza olmayıp ahalinin elinde olduğu, bu kişilerin belli günlerde silah talimi yaptıklarını kabul ettikleri, alınan tedbirler sayesinde hiçbir dedikoduya, kargaşaya ve uygunsuzluğa meydan verilmeden yirmi iki adet çakmaklı silah[63] ve bir miktar barut ile kurşunun ele geçirildiği; silah talimi yapan kişilerle ilgili yürütülen tahkikatta ise; bu kişilerin silahları kendilerini korumak için aldıkları ve tüfekleri tecrübe etmek amacıyla atış yaptıkları ifade edilmiştir[64].

Diyarbakır valililiği, Koçhisar nahiye müdürü ve redif yüzbaşına gerekli talimatı vererek Telerman köyüne karşı herhangi bir saldırının olmamasına dikkat edilmesini istemiştir. Bu süreçte en küçük bir duyum ve ihbarın vilayet yöneticileri tarafından hemen dikkate alınarak ve ilgili birimler haberdar edilerek muhtemel uygunsuzlukların

---

[61] BOA, DH. TMIK. M, 30/21 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Mart 1897 (13 Mart 1313) tarihli telgraf)

[62] BOA, DH. TMIK. M, 30/21 (Teşri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu'ndan Diyarbakır vilayetine gönderilen 27 Mart 1897 (15 Mart 1313) tarihli takrir)

[63] Belgede Çakmaklı silahlardan "*Kürt eslihası*" olarak bahsedilmektedir. Bu ifade Çakmaklı silahların bölgede özelliklede Kürtler arasında çok yaygın olduğunu göstermektedir.

[64] BOA, DH. TMIK. M, 30/21 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Mart 1897 (15 Mart 1313) tarihli telgraf)

olmasına engel olunması başta Diyarbakır valisi Mehmet Halit Bey ve Mardin mutasarrıfının vilayetteki huzuru ve düzeni sağlamak için gösterdikleri çabaya örnek teşkil etmektedir. Vilayet idarecilerinin herhangi bir çatışma ve saldırı meydana gelmemesi için gösterdiği bu hassasiyet ve aldıkları tedbirler, Ermeni meselesinde Osmanlı yöneticilerinin Kürtlerden veya Müslümanlardan taraf olarak hareket edip Ermenilerin mağdur olmasına sebebiyet verildiği yönündeki iddiaların tutarsızlığını göstermektedir.

4.5. Gayrimüslimlere Uygulanan Şehirlerarası Dolaşım Yasağı

Diyarbakır'ın da arasında bulunduğu birçok vilayet ve kasabada Ermeni olaylarının meydana gelmesi üzerine Ermenilerin, vilayetler arasındaki dolaşımına ve yurt dışına göçlerine kısıtlama getirilmişti. Nitekim 3 Ağustos 1899 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabet Dairesi tarafından vilayetlere gönderilen İrade-i Seniyye'de "*Dersaadet'e gitmek isteyen Ermenilerin mürurуna müsaade edilmemesi"* istenmişti. Güvenlik gerekçesi gözetilerek bu konuda alınan kararlar ve gösterilen hassasiyet bir süre sonra sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkilemeye başlamıştı. Çünkü vilayetler arasında serbest dolaşım nedeniyle başta İstanbul olmak üzere önemli merkezlerde ticaret ve sanatla meşgul olan Ermeniler ve diğer unsurlar, bu şekilde maişetlerini kazanmaya çalışmaktaydı.

Sosyal ve ekonomik hayatı zorlayan bu uygulama bir süre sonra gözden geçirilerek, yeni bir düzenleye gidilmişti. Zabtiye Nezareti, vilayetlere gönderdiği 13 Ekim 1899 tarihli tezkiresinde, "*bundan böyle Dersaadet'e gidecek olan Ermenilerin ancak mal alıp veya satıp avdet etmek üzere muvakkaten giderek muteberan-ı tüccar ve hüsn-i hali te'min olunan erbab-ı sanattan ibaret olacağı*" ifade edilmişti. Buna göre, ticaret amacıyla İstanbul'a gidecek olan kişilerin orada ikamet etmemesi veya uzun süre kalmaması şartı getirilmekle beraber, "*muteberan-ı tüccar*" veya "*hüsn-i hali te'min olunan erbab-ı san'at*" ifadesiyle tüccar ve sanat mensuplarına sınırlama getirilmişti.

Bununla birlikte Zaptiye Nezareti'nin tezkiresinde, "*erbab-ı san'at*" mensuplarının İstanbul'un ihtiyacından fazla olmaması kaydı da düşülmüştü. Bunun için Şehr-i Emanet'te (Belediye) bir komisyon teşkil olunduğu ve bu komisyonun araştırmaları sonrasında, İstanbul için ihtiyaç duyulan sanatkâr sayısının ortaya çıkacağı ve ona göre davranılacağı ifade edilmişti. Tayin olunacak sanatkâr sayısı henüz belli

olmadığından şimdilik erbab-ı san'ata tezkire verilmemesi, sadece tüccarlardan muvakkaten geleceklere tezkire verilmesi istenmişti.

Diyarbakır valisi Mehmet Halit Bey, 19 Ekim 1899 tarihli telgrafında, Ermenilerin İstanbul'a gitmesine müsaade edilmemesi yönündeki İrade-i Seniyye'ye ve bu konuda daha sonra Zaptiye Nezareti'nin 13 Ekim 1899 tarihli tezkiresine değinerek bu durumun esaslı bir şekilde açıklığa kavuşturulmasını ve İstanbul'a gitmek isteyen tüccar ve sanatkârlar ile ilgili belirsizliğin giderilmesini istemiştir[65].

Ermeniler için yapılan bu uygulama bazı vilayetlerde Süryanilere de teşmil edilmişti. Genellikle Ermenilere göre ekonomik durumları daha zayıf olan Süryaniler bu durumdan olumsuz etkilenmişlerdi. Nitekim İstanbul Süryani Kadim Patrik Vekili Serpiskoposu Bolis Efendi 30 Eylül 1901 tarihinde Adliye ve Mezahip Nezaretine gönderdiği yazıda, Süryanilerin ekonomik durumlarını ve bu uygulamanın kaldırılmasını şöyle ifade etmiştir;

"*Diyarbakır, Bitlis ve Mamuretü'l-aziz vilayetleri dâhilinde iskân eden Süryani Kadim cemaatine mensup kişiler, işletmekte oldukları arazilerin verimli ve mahsuldar olmaması nedeniyle maişetlerini sağlamak ve hükümete karşı mükellef bulundukları vergileri tedarik etmek veyahut ticaret ve sanatlarının icapları gereğince Memalik-i Şahane'nin değişik yerlerine veya Dersaadet'e gelmektedir. Bu kişiler, gittikleri yerlerde çalışarak, ticaret yaparak veya rençperlik ederek birkaç sene içerisinde kazandıklarını biriktirerek tekrar memleketlerine döner ve çoluk çocukları ile geçimlerini sağlarlar. Eskiden beri var olan bu durum bir ki seneden beri vilayet memurları tarafından engellenmeye çalışılmaktadır. İstanbul'a ve diğer vilayetlere geliş gidişleri engellenen ve bu nedenle maişetlerini temin etmekte zorlanan Süryaniler bu nedenle büyük bir sefalete düçar olmuştur. Ermeni müfsitlerinin yapmış oldukları fenalıkları önlemek için alınan ve uygulanan bu kararların, öteden beri devlete sadık olan ve Ermenilerle hiçbir ilişkisi olmayan, Süryaniler için uygulanmaması tüm cemaat tarafından istirham edilmektedir*"[66].

Adliye ve Mezahip Nezareti, Süryani Kadim Patrikliği'nin bu talebini 8 Ekim 1901 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir[67]. Dâhiliye Nezareti, Diyarbakır, Bitlis

[65] BOA, Y.PRK. UM, 48/44 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 19 Ekim 1899 (7 Teşrin-i Evvel 1315) tarihli telgraf)

[66] BOA, DH. TMIK. M, 113/38 (Süryani Patrikhanesi'nden Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderlen 30 Eylül 1901 (17 Eylül 1307) tarihli takrir)

[67] BOA, DH. TMIK. M, 113/38 (Adliye ve Mezahip Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Ekim 1901 (25 Eylül 1317) tarihli tezkire)

ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerine gönderdiği 16 Ekim 1901 tarihli şifrede, durumun mahiyetini anlatmış ve Ermenilere yönelik yapılan uygulamanın Süryaniler hakkında tatbikine gerek olmadığı, bu nedenle "*müracaat vuku'unda erbab-ı namustan olanlara mürur tezkiresi*" verilmesini istemiştir[68].

4.6. Fransız Konsolos Tercümanı Kasapyan Artin'in Zararlı Faaliyetleri

Diyarbakır Fransız konsolos vekilinin, 1901 Aralık ayı ortalarında, Fransa Sefaretine gönderdiği telgraflarda, Müslümanların bağnaz ve heyecan verici davranışları nedeniyle Hıristiyanların tehdit altında olduğuna dikkat çekilerek, Hıristiyanların katliama maruz kalacakları ileri sürmüştür. Fransa Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir tahriratta iddialar şöyle özetlenmiştir:

"*Ramazan ayının başından beri Müslümanlar arasında "asar-ı taassup" mevcuttur. Vilayette Hıristiyanların katledileceği yolunda şayialar vardır. Çarşıya ve pazara çıkan Hıristiyanlar, hakarete ve kötü muameleye maruz kalmakta, şehirdeki heyecan ve taassup her geçen gün artmaktadır. Hatta Hıristiyanlara karşı katliam planı yapan üç yüz silahlı kişi, Ramazan ayında Perşembeyi Cumaya bağlayan gece bu planı uygulamak niyetindeydi. Ancak Valinin durumdan haber olması üzerine, toplantı merkezleri basılarak silahlı üç yüz kişi tevkif edildi. İçlerinden bazısı hapsedilirken, geri kalanının silahları alınarak serbest bırakıldı*".

Vilayetteki durumun bu nokta olduğu ifade edilen telgrafın sonunda, "*acilen tedabir-i müessire ve kaviye ittihaz edilmediği halde az bir müddet zarfında vahim karışıklık zuhuru melhuz (olabilir) idiği*" belirtilerek Hükümetin acilen tedbir alması istenmiştir[69]. Somut bilgiler verilerek bir takım iddialarda bulunan konsolos vekilinin bu telgrafı üzerine yoğun bir yazışma trafiğinin ortaya çıktığını görmek mümkündür. Aslında Vali Enis Paşa döneminde de benzer birçok iddianın Gustave Meyrier tarafından dile getirildiği daha önce etraflıca ortaya konmuştu[70].

Vilayete atandığı günden beri Müslim ve gayrimüslim ilişkilerinin düzelmesi için büyük bir çaba gösteren Mehmet Halit Bey'in Diyarbakır valiliğindeki beşinci

---

[68] BOA, DH. TMIK. M, 113/38 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır, Bitlis ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerine gönderilen 16 Ekim 1901 (3 Teşrin-i Evvel 1317) tarihli tezkire)

[69] BOA, DH. TMIK. M, 116/52 (Sadaret Makamı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Ocak 1902 (19 Kanun-ı Evvel 1317) tarihli tezkire)

[70] Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde Diyarbakır Fransız Konsolos Vekillerinin iddia ve ithamları ile ilgili yüzlerce belge bulunmaktadır. Hariciye Nezareti Siyasi Kısım'da bulunan ve genellikle bu iddiaları içeren bir dosyada (BOA, HR. SYS, 2812/1) 188 belge mevcuttur. Bunun yanında Dâhiliye Nezareti Teşri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu tasnifinde de onlarca belge bulunmaktadır.

yılında[71] ortaya atılan bu iddialar üzerine, Sadaret harekete geçirmiş ve hemen olayın mahiyeti vilayetten sorulmuştur. Diyarbakır valiliğinin Sadaret'e gönderdiği telgrafta, "*konsolosluk iddialarının ve mezkûr hadisenin külliyen bi asl ve esasi olduğu*" dile getirilmiştir. Fransız konsolosluğunun kötü niyetli olduğu belirtilen telgrafta, bu tür asılsız haberlerle fesat yaratılmaya çalışıldığı ancak alınan tedbirlerle "*teşebbüsat-ı muzırraya*" meydan verilmeyeceği ifade edilmiştir[72].

Teşri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu'ndan 2 Ocak 1902'de Diyarbakır vilayetine gönderilen tahriratta, Fransız Sefaretinin iddialarına karşı, vilayetten alınan bilgilerin doğruluğuna kanaat getirildiği ve bunun ilgili Sefarete bildirildiği ifade edilmekle birlikte, Konsolos Vekili tarafından Fransız Sefareti'ne gönderilen ve *"şayiat-ı kazibeye müstenid olan*" yazılarının tehlikeli gelişmelere sebebiyet vereceği için, yalan haber yayanların ve fesat çıkarmaya çalışanların, meydana çıkarılarak haklarında "*muamele-i mukteziyanın*" ifa edilmesi, Halit Bey'den talep edilmiştir[73].

Halit Bey döneminde asayiş ve huzuru büyük ölçüde temin edilen Diyarbakır vilayetinin bu tür asılsız ve kasıtlı haberlerle karıştırılmaya ve idarenin yıpratılmaya çalışıldığı görülmektedir. Asılsız bir takım iddiaları ile diğer sefaretleri de etkilemeye çalışan ve bu şekilde Osmanlı Devleti aleyhinde ciddi bir kampanya ve baskı oluşturmaya çalışan Fransız Sefiri, 6 Ocak 1902'de Sadrazam Sait Paşa'yı makamında ziyaret ederek yeni bir takım iddialarda bulunmuştur.

Sait Paşa'ya şifahen söylenen ve iddia edilen hususlar şöyle ifade edilmiştir; "*Diyarbekir'de beyne'l İslam ahal-i gayr-i müslim aleyhinde kıtal hazırlanmakta ve bu tasavvurun hissinden dolayı İslamlarla muhteliten (karışık) sakin Hıristiyanların mezheptaşlarının bulundukları mahallata iltica eyledikleri ve böyle bir kıtal zuhura gelir ise devletler nezdinde pek çok su-i te'sir hâsıl edecektir*[74]".

---

[71] Mehmet Halit Bey'in valiliğinin ilk yılında Rum Kapısı'nda (Urfa Kapı) işçilik yapan Garzanlı Serkiz adlı bir Ermeni'nin öldürüldüğü görülmektedir. Siyasi bir mahiyeti olmadığı anlaşılan bu hadise ile ilgili iki Müslüman ve üç Ermeni'nin sorgulandığı 19 Nisan 1897 tarihli telgrafta dile getirilmektedir. Dâhiliye Nezareti'nden vilayete gönderilen 21 Nisan 1897 tarihli yazıda, tutuklanan şahıslar hakkındaki soruşturmanın çabuklaştırılması ve katilin açığa çıkarılarak hakkında gerekli işlemin yapılması istenmiştir. BOA, DH. TMIK. M, 32/17 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 21 Nisan 1897 (9 Nisan 1313) tarihli takrir); Bununla birlikte Halit Bey'in valiliğinin son zamanlarında Osep adlı Ermeni bir zorbanın da öldürüldüğü görülmektedir. Beysanoğlu, *a.g.e,* s. 737

[72] BOA, DH. TMIK. M, 116/52 (Sadaret Makamı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Ocak 1902 (19 Kanun-ı Evvel 1317) tarihli tezkire)

[73] BOA, DH. TMIK. M, 116/52 (Teşri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu'ndan Diyarbakır vilayetine gönderilen 2 Ocak 1902 (20 Kanun-ı Evvel 1317) tarihli tahrirat)

[74] BOA, DH. TMIK. M, 116/52 (Sadaret Makamı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Ocak 1902 (24 Kanun-ı Evvel 1317) tarihli tezkire)

Daha birkaç gün önce Fransa Sefareti tarafından ortaya atılan ve üç yüz silahlı Müslüman'ın, Hıristiyanları katledeceği yönündeki iddiaların "*külliyen asılsız olduğu*" vilayet tarafından ifade edilmişken; bu sefer Fransa Sefiri tarafından yeni iddialar ortaya atılması ve Fransız Sefareti ile Diyarbakır Valisi Mehmet Halit Bey'in yazılarının birbirlerini tekzip etmesi üzerine dikkatler Fransız Konsolosluğuna çevrilmiştir.

Buna rağmen, Teşri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu'ndan 7 Ocak 1902'de Vali Halit Bey'e gönderilen yazıda; her ihtimale karşı güvenlik kuvvetlerinin gerekli tedbirleri alması ve basiretli davranması telkin edilmiştir[75]. Bir gün sonra Padişah'a sunulan bir arizada, Diyarbakır'da Ermenilerin bazı uygunsuz hareketlerde bulundukları ifade edilerek, "*mugayr-i rıza-yı âli bir hal vuku' bulmaması*" için biner mevcutlu iki redif taburunun hemen silâh altına alınması için gerekli iznin verilmesi talep edilmiştir[76].

Dâhiliye Nezareti'nden 8 Ocak 1902'de Diyarbakır vilayetine gönderilen tahriratta, "*vilayette takviye-i inzibatiye için kuvve-i mevcudeye bir mikdar daha asakir-i şahane ilave edilmesi ve muhafaza-i asayişe ihtimam edilmesi*" istenmiştir. Bu aşamada, hal ve hareketleri ile vilayette fesat çıkarma emelinde olan ve Fransız konsolosluğunu istediği şekilde yönlendiren Kasabyan Artin'in, ortaya atılan mesnetsiz ithamların müsebbibi olduğu Nezaret tarafından da anlaşılmıştır.

Vilayette huzurun temin edilmesi için dirayet ve sadakatlerine itimat edilen kişilere durumun münasip bir dille anlatılması ve gerekli nasihatin verilmesinin uygun olacağı dile getirilmiştir. Tahriratın sonunda Diyarbakır kasabasında Müslim ve gayrimüslim nüfus miktarının neden ibaret olduğu, kasaba dışından vilayete gelen kimselerin olup olmadığı, gelenler var ise bunların durumlarının Zabıta ve Polis idarelerince araştırılarak bilgi verilmesi istenmiştir. Bu sorular Fransa Sefareti tarafından ileri sürülen "kıtal zuhuru tasavvuru üzerine Hıristiyanların mezheptaşlarının bulundukları mahallata iltica eyledikleri" yönündeki iddiayı tetkike yöneliktir[77].

Birtakım suçlamaların hedefi olan Diyarbakır Valisi Mehmet Halit Bey, Yıldız Sarayı'na çektiği bir başka telgrafta vilayet ve kendisi hakkındaki ithamları tamamen reddetmekle birlikte, asılsız ithamların müsebbibinin Konsolos Tercümanı Kasapyan

---

[75] BOA, DH. TMIK. M, 116/52 (Teşri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu'ndan Diyarbakır vilayetine gönderilen 7 Ocak 1902 (25 Kanun-ı Evvel 1317) tarihli tahrirat)

[76] BOA, Y.PRK. UM, 57/39 (Seraskerlik Makamı'ndan Padişah'a sunulan 8 Ocak 1902 (26 Kanun-ı Evvel 1317) tarihli ariza)

[77] BOA, DH. TMIK. M, 116/52 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 8 Ocak 1902 (26 Kanun-ı Evvel 1317) tarihli tahrirat)

Artin Efendi olduğunu dile getirmiştir. Halit Bey, vilayete atanan Fransız konsolos vekilinin yeniliğinden ve bilgisizliğinden istifade eden Kasabyan Artin'in, 1895 Kasım olaylarında etkin rol oynadığını, sonraki yıllarda da bu kişinin fenalıklarına devam etiğini; nitekim bir ara Kasapyan'ın bir Kürt çocuğunu Ermeni çocuğudur diye bir Kürdün elinden almaya çalışarak bir vukuat meydana getirdiğini, bu kişinin "*ahval-i sabıkası*" nedeniyle sürekli gözetim altında tutulmaya çalışıldığını belirtmiştir.

Telgrafın devamında ise, Fransız Sefareti'ne çekilen asılsız ithamların aksine şehirdeki Hıristiyanların "*herhangi bir havf ve haşyette olmayup, geceleri bile kar ü kespleriyle (geçimleri) oldukları ve kimsenin ta'diyata (saldırı) maruz kalmadıklarını*" ilave etmiştir[78]. Halit Bey tarafından aynı gün Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen başka bir telgrafta ise, her türlü ihtimale karşı vilayetteki jandarma ve polislerin devriye kollarına çıkarılarak, mevcut olan "*tedabir ve inzibatın devamına çalışıldığı*", alınan tedbirlerin halkın gündelik hayatını olumsuz etkilemeyecek şekilde devam ettirildiği belirtilmiştir. Aynı telgrafta, Diyarbakır merkezindeki toplam erkek nüfusunun ise on üç bin küsur olduğu, bunun 6.543'ünün İslam geri kalanının ise Hıristiyan olduğu ifade edilmiştir[79].

Fransız Sefareti'ne yalan ve düzmece telgraflar çekerek Hükümet üzerindeki diplomatik baskının artırılmasını ve vilayetteki Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin bozulmasını hedeflediği açıkça ortaya çıkan Kasapyan Artin'in değiştirilmesi veya görevden alınması yönünde Fransız Sefareti uyarılırken, bu arada Kapayan Artin'in vilayette yeni planlar peşinde koştuğu ortaya çıkmıştır.

Halit Bey tarafından 9 Ocak 1902'de Sadaret'e çekilen telgrafta; Kasapyan Artin'in, "*bazı Ermeni edepsizleri İslam kıyafetine koyarak Hıristiyan mahallesinde silah attırmayı veyahut İslamlar bayram namazında iken, Ermenileri yeni bir mel'anete sevk etmek fikrinde olduğu*" belirtilmiştir. Diyarbakır'da ikinci bir 1895 Kasım İğtişaşı'na meydan vermek istemeyen Padişah, "*Ermenilerin ahval-i müfsidatkeranesine mahal vermemek ve asayiş-i mahalliyi her suretle tahtı temine almak için muvakkaten iki üç tabur efrad-ı redifenin hemen silah altına alınması*" yönünde İrade-i Seniyye buyurmuştur. Bu dönemde vilayette dört bölük piyade ve üç bölük süvari ile iki yüz kadar zabit bulunmaktaydı[80].

---

[78] BOA, Y.PRK. UM, 57/39 (Diyarbakır Vilayeti'nden Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'ne çekilen 8 Ocak 1902 (26 Kanun-ı Evvel 1317) tarihli telgraf)

[79] BOA, Y.PRK. UM, 57/39 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 9 Ocak 1902 (27 Kanun-ı Evvel 1317) tarihli telgraf)

[80] BOA, DH. TMIK. M, 116/52 (Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Ocak 1902 (27 Kanun-ı Evvel 1317) tarihli tezkire)

Bu gelişmeler üzerine Fransız Sefareti'ne Diyarbakır konsolosluğundan yazıldığı belirtilen ve Sefaret ile Hükümeti karşı karşıya getiren telgraflar üzerine, durumun Diyarbakır Konsolosluğundan sorulması ve asılsız iddiaları ortaya atarak toplumu tedirgin eden kişilerin açığı çıkarılması Vali Halit Bey'den ısrarla talep edilmiştir.

Bu durum üzerine Vali Halit Bey, Fransız Konsolos vekiline bir tezkere yazarak, Fransız Sefareti'nin iddialarını sormuştur. Konsolos vekiline gönderilen tezkirede; "*İslamların, Hıristiyanları katledeceğine dair hiçbir emare ve işaret mevcut olmadığı, böyle bir niyeti ortaya koyan hiçbir ipucuna ulaşılamadığı hatta asayişten dolayı hiç kimse tevkif edilmediği ve bu durumun resmi kayıtlarla sabit olduğu halde; Fransız Konsolosluğunun hangi olay, delil ve işarete istinaden böyle bir kanaate vardığı ve bunu Sefaret'e gönderdiği, gönderen kişinin ve telgrafları yazanın kim olduğu açıkça sorulmuştur*".

Vilayetin asayişinden ve kendisinden emin olan Halit Bey, katliam iddialarına dair konsolos vekilinin sunacağı malumatın kendisini memnun edeceğini de ilave etmiştir. Ancak Konsolos vekilinden vilayete gönderilen cevap ilginç ve bir o kadar da şaşırtıcıdır. Konsolos vekili, böyle bir olaydan haberi olmadığını ve böyle bir telgrafın Sefaret'e çekilmediğini ifade etmiştir. Telgrafın kim tarafından Sefaret'e çekildiği yönünde herhangi bir bilgiye ulaşması halinde Halit Bey'i bilgilendireceğini ifade etmiştir.

Böylece hiçbir sorumluluğu üstlenmeyen konsolos vekili, pişkince davranarak olayı örtbas etmeye çalışmıştır. Ancak bayramın ikinci günü Vali Halit Bey'i makamında ziyaret eden Konsolos vekili, muhtemelen suçluluk psikolojisi ile görev yerinin değiştirilmesi ile ilgili konuşmuştur. Vali Bey'in, vilayettin içinde bulunduğu emniyet ve sükûna dikkat çekerek konsolosluğun iddialarını tekzip etmesi üzerine, kendisini kötü hisseden ve üzüntülü olduğunu ifade eden konsolos vekili büyük bir utanç yaşamıştır[81].

Dâhiliye Nezareti'nden 7 Nisan 1902'de Sadaret Makamı'na gönderilen bir yazıda; Diyarbakır'da huzursuzluğa sebebiyet veren ve konsolosları komite çıkarları doğrultusunda yönlendiren Fransız Konsolos Tercümanı Kasapyan Artin'in "*Ermeni komitelerine mensup cahil ve münafık bir adam olduğu*", böylesi bir kişinin bu görevde daha fazla tutulmasının uygun olamayacağı dile getirilmiş ve Fransa Sefiri'nin,

[81] BOA, DH. TMIK. M, 116/52 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Ocak 1902 (8 Kanun-ı Sani 1317) tarihli telgraf)

Diyarbakır konsolos tercümanlığına "*erbab-ı namustan*" bir tercümanın tayin edileceği yönündeki vaadinin biran önce yerine getirilmesini belirtmiştir[82].

4.7. Ermenilerin Göçü

4.7.1. Ermenilerinin Amerika'ya Göçü

Amerika'da bir Ermeni nüfusun varlığına XIX. yüzyılın ikinci yarısında rastlanır. Bu Ermeni nüfusu 1840'larda Amerikan misyonerleri tarafından papaz adayı olarak Amerikan teoloji yüksek okullarına gönderilen Ermeni öğrencileriydi. Bunların bir kısmı Amerika'da eğitim aldıktan sonra Türkiye'ye dönerek öğretmen, vaiz olarak görev yaptılar; bir kısmı da Amerika'da kalarak hayatlarını burada idame ettirdiler**.** Amerika'da kalan öğrenciler, daha sonra başta tacirler olmak üzere farklı amaçlarla Amerika'ya gelen Ermenilerin çekirdeğini oluşturacaklardır[83].

1870'li yılların sonundan itibaren Amerikalı misyonerlerin teşvikiyle, özellikle Vilayet-i Şarkiye'de yaşayan Ermeniler bu ülkeye göç etmeye başladı. Göç eden Ermenilerin sayısı yıllar içinde arttı. Amerikan resmi göç kayıtlarına göre 1874'te sadece sekiz Ermeni Amerika Birleşik Devletleri'ne giriş yapmışken bu sayı 1881'de 20'ye, 1890'da 2000'e yükseldi. Her ne kadar, 1892'den itibaren Osmanlı Devleti'nin göçü engelleme yönündeki çabaları nedeniyle 1892-1900 döneminde göçte bir yavaşlama görüldüyse de, yolculuk fiyatlarının düşmesi ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra bu engellerin kalkmasıyla XX. yüzyılın ilk yarılarında Ermeni göçünde büyük bir patlama yaşandı[84].

Misyonerlerin desteğiyle Amerika'ya giden Ermeniler, Türkiye'ye döndüklerinde, Amerikan vatandaşlığının Ermenilere vermiş olduğu dokunulmazlıktan istifade ederek serbestçe hareket etmekte ve herhangi bir suça bulaştıklarında Amerikan Sefaretine sığınmaktaydılar[85]. Bu şekilde Osmanlı Devleti'nin onayı dışında Amerikan tabiiyetine geçen Ermenilerin durumu zaman zaman iki ülke arasında bir takım anlaşmazlıklara sebebiyet vermekteydi.

Amerikan tabiiyetine geçen bazı Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhinde zararlı faaliyetlerde bulunmaları nedeniyle, çıkarılan "*İrade-i Seniye*" ile Osmanlı Ermenilerinin geliş ve gidişleri engellenmeye çalışılmıştır. Ancak buna rağmen bazı

---

[82] BOA, DH. TMIK. M, 118/17 (Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen 7 Nisan 1902 (25 Mart 1318) tarihli tahrirat)
[83] Mithat Aydın, *a.g.e*, s.173
[84] Çağrı Erhan, *a.g.e,* s. 305
[85] Mithat Aydın, *a.g.e*, s. 178

Ermeniler bir yolunu bularak Amerika'ya gitmeye devam etmiştir. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden 10 Kasım 1889 tarihinde Trabzon vilayetine gönderilen yazıda; Harput ve Diyarbekir ahalisinden ve Osmanlı tebeasından olan Ermenilerin amele sıfatıyla Amerika'ya gitmelerinin İrade-i Seniyye ile yasaklandığı ve bunun polis tarafından uygulandığı dile getirildikten sonra, bazı Ermenilerin görevli memurların gafletinden istifade ederek Fransız Kumpanyası vapurlarına binerek İstanbul Limanına geldikleri, burada gemiden dışarı çıkmayarak gemide saklandıkları, ecnebi gemilerinin aranması mümkün olmadığı için de bu kişilerin gizlice Amerika'ya savuştukları anlatılmış ve bu durumda görevli memurların, pasaport ve mürur tezkiresi verirken dikkatli olması istenmiştir[86].

Bu süreçte Osmanlı Devleti'nden Amerika'ya giden-gelen ve Amerikan tabiiyetine geçen Ermenilerin pasaport ve mürur tezkiresi alması ile hangi şartlarda Osmanlı ülkesinde veya sınır dışı edileceği ciddi bir anlaşmazlık ve tartışma konusu olmuştur. Nitekim Vali Enis Paşa, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta, Diyarbakır Ermeni milletinden olan Mıgırdıç ve biraderi Osep ile zevcesinin daha önce Amerika'ya gittiği ve pasaportsuz olarak İskenderiye'ye döndükten sonra, oradan mürur tezkiresi alıp, İstanbul üzerinden Diyarbakır'a geldiklerini belirtmiş ve bu kişiler hakkında nasıl bir muamele uygulanması gerektiğini sormuştur.

Bu konuda 11 Ağustos 1895'de Sadaret'ten Zabtiye Nezaretine gönderilen tezkirede, Amerika'dan pasaportsuz gelenlerin kabul olunmaması yönündeki İrade-i Seniye'ye nazaran, bu kişilerin Amerika'ya iadeleri gerekirse de, Mıgırdıç ve biraderi Oseb'in İskenderiye'den mürur tezkiresi alarak, İstanbul'dan Diyarbakır'a gitmeleri hasebiyle Diyarbakır'da kalmalarında mahzur olmadığı beyan edilmiştir. Ancak tezkirenin devamında, bu kişilerin "*hilaf-ı memnuiyet*" olarak İstanbul'dan ne suretle geçirilmiş olduğunun araştırılması istenmiştir[87].

Osmanlı vatandaşı iken Amerika'ya giden ve Newyork'da ikamet eden Diyarbakırlı Tomas Arslanyan ile Karabet Parishanyan Amerikan Şehbenderliğine başvurarak Diyarbakır'da bulunan ailelerinin kendi yanlarına gönderilmesini istemiştir. Amerikan Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 1 Nisan 1896 tarihli takrirde, Amerikan tebeasından olan Tomas Arslanyan'ın Diyarbakır'da bulunan zevce ve

[86] BOA, DH. MKT, 1672/95 (Dâhiliye Nezareti'nden Trabzon vilayetine gönderilen 10 Kasım 1889 (29 Teşrin-i Evvel 1889) tarihli takrir)
[87] BOA, A.MKT. MHM, 535/2 (Sadaret Makamı'ndan Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 11 Ağustos 1895 (30 Temmuz 1311) tarihli tezkire)

çocukları ile Karabet Parishanyan'ın on beş yaşındaki kız kardeşi Arpuzah'ın Amerika'ya gitmek arzusunda oldukları ifade edilerek gereğinin yapılması istenmiştir. Diyarbakır'a gönderilen 13 Nisan 1896 tarihli telgrafta, bu kişilerin "*Amerikan tebeasından olup olmadıklarının tedkikiyle ve Amerika'ya azimetlerinde mahzur olup olmadığı*" sorulmuştur[88].

Bu kişiler ve aileleri hakkında yapılan tahkikatta; gerek Amerika'da bulunan Tomas Arslanyan ve Karabet Parishanyan'ın gerekse Diyarbakır'da bulunan ailelerinin "*teba-i devlet-i aliyeden*" oldukları belirtilmiştir. Bunların Amerika'ya gitmelerinin ise Nezaretin takdirine bağlı olduğu ifade edilmiştir[89]. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, Amerikan tabiiyetinde bulunmayan bu ailelerin Amerika'ya gitmelerinin uygun olmadığını Amerikan Sefaretine bildirilmiştir. Amerikan Sefareti, Amerika'da bulunan Tomas Arslanyan ve Karabet Parishanyan'ın Amerika'ya gitmek suretiyle Amerika mahmiliyetine (himayesine) girdiğini, bu kişilerin bir daha Memalik-i Şahane'ye geri dönmemek üzere oraya yerleştiklerini, ailelerini de bir daha iade etmemek üzere kendi yanlarına getirmeyi arzuladıklarını ifade ederek, bu ailelerin alıkonulmalarının pek "*muvafık-ı maslahat olamayacağını*" belitmiş ve gerekli iznin verilmesini talep etmiştir[90].

Bu kişilerle ilgili 28 Nisan 1896'da vilayete gönderilen bir takrirde ise bu defa kişilerin "*tekâlif-i miriye*" borçlarının olup olmadığı sorulmuştur. Yapılan incelemelerde Tomas Arslanyan'ın vergi ve bedel-i askeriyeden dolayı beş yüz dokuz kuruş otuz para; Karabet Parishanyan'ın ise sekiz yüz seksen kuruş borçları bulunduğu ortaya çıkmış ve bu kişilerin Amerika'ya giderken vilayetten mürur tezkiresi aldıklarına dair hiçbir kayıt bulunmadığı tespit edilmiştir[91].

Bu durum üzerine ruhsatsız olarak Amerika tabiiyetine geçen ve Amerika'ya giden Ermenilerin ailelerinin gönderilip gönderilmemesi ve bu kişilere ait borçlar nedeniyle arazi ve mülkler ile ilgili ne gibi bir işlem yapılacağı konusu Amerika Sefareti ve Hariciye Nezareti arasında anlaşmazlık konusu olmuştur. Osmanlı Devleti'nden izinsiz olarak Amerikan tabiiyetine geçen Ermenilerle ilgili yaşanan sorunların

---

[88] BOA, A.MKT. MHM,637/21 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 11 Nisan 1896 (30 Mart 1312) tarihli takrir)

[89] BOA, A.MKT. MHM,637/21 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Sadaret'e gönderilen 16 Nisan 1896 (4 Nisan 1312) tarihli telgraf)

[90] BOA, A.MKT. MHM, 637/21 (Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'dan Sadaret'e gönderilen 25 Nisan 1896 (13 Nisan 1312) tarihli takrir)

[91] BOA, A.MKT. MHM,637/21 (Diyarbakır Valisi Enis Paşa'dan Sadaret'e gönderilen 3 Mayıs 1896 (21 Nisan 1312) tarihli telgraf)

çözülmesi için bu konu, Babıâli Hukuk Müşavirliği'ne sevk edilerek tabiiyet sorununun açıklığa kavuşturulması istenmiştir.

Babıâli Hukuk Müşavirliği hazırladığı müzekkirede; Amerika ile Osmanlı Devleti arasında 1870 yılında akd edilen Tabiiyet Mukavelenamesi'nin henüz uygulamaya konmadığını, Osmanlı Devleti'nden izinsiz olarak Amerika'ya giden ve Amerikan tabiiyetini kabul eden Ermenilerle ilgili kesin bir hüküm veya imzalanmış bir anlaşma olmadığını, bu nedenle de memalik-i ecnebiyeye gitmek isteyen kişilerle ilgili verilmiş bir mahkeme kararı olmadığı sürece bunların Amerika'ya gitmelerine engel olunmaması gerektiğini ortaya koymuştur. Ayrıca vergi borcu olan kişilerin ise geride bıraktıkları emlakların satılmak suretiyle devlete olan borçlarının tahsil edilmesi ifade edilmiştir[92].

Bu dönemde Amerikan tabiiyetine geçen bazı Ermenilerin ise pasaportlarına el konularak Amerika'ya gitmesine engel olunduğu görülmektedir. Nitekim Amerikan Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta, Amerikan tabiiyetinden olup Diyarbakır'da bulunan Jozef Bogosyan'ın pasaportuna el konulduğu ve Amerika'ya gitmesine mani olunduğu dile gerilmiştir. Özellikle Ermeni olaylarında etkin rol oynayan bazı Ermenilerin Amerika'dan gelen ve tabiiyet değiştiren kişiler olması nedeniyle Amerikan tabiiyetine geçen Ermenilerin Osmanlı topraklarına tekrar girmesine müsaade edilmemekteydi[93].

Bu şekilde yasa dışı yolardan Memalik-i Şahane'ye gelen kişiler hakkında takip edilen uygulamanın da Amerikan Sefareti ile Osmanlı Hariciyesi'ni karşı karşıya getirdiğini görmekteyiz. Nitekim Amerikan Sefareti, kendi tabiiyetine girdikten sonra İstanbul'a veya memleketine gelen Ermenilere yönelik Hükümet'in aldığı tedbirleri yerinde bulmamış ve sert bir şekilde eleştirmiştir. Amerika Sefareti'nden 4 Ağustos 1896'da Hariciye Nezareti'ne gönderilen takrirde, İstanbul'da ikametleri hükümet tarafından arzu edilmeyen Ermenilerin "*Memalik-i Şahane'den tard ve te'bidleri*" hususunda, bu kişilerin Amerika Konsolosluğuna teslim edilmesi ve konu hakkında bilgi verilmesi; aksi halde bu kişilerin hapsedilmesinin veya sınır dışı edilmesinin kendileri tarafından uygun görülemeyeceği ve kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir[94].

---

[92] BOA, A.MKT. MHM,637/21 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 25 Haziran 1896 (13 Haziran 1312) tarihli takrir)

[93] BOA, A.MKT. MHM,637/21 (Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 16 Mayıs 1896 (4 Mayıs 1312) tarihli tezkire)

[94] BOA, A.MKT. MHM,637/21 (Amerika Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 4 Ağustos 1896 (23 Temmuz 1312) tarihli takrir)

Sadaret'ten 23 Mart 1902'de Adliye Nezareti'ne gönderilen bir tezkirede, Diyarbakır, Harput ve Malatya taraflarından gelen bir takım Ermenilerin paralarını alan ve onları Amerika'ya sevk etmek gibi "*hilaf-ı memnuiy*ete" teşebbüs eden bazı şahısların yakalandığı ve haklarında Adana vilayetinde dava açıldığı ifade edilmiştir[95]. Buna rağmen Ermenilerin Amerika'ya olan göçü artarak devam etmiştir. Nitekim 1834-1914 arasında Osmanlı ülkesinden Amerika'ya göç eden Ermeni sayısı 66000'i aşmıştır[96].

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra vilayete yapılan bazı şikâyetlerde ve yayın organlarında yer alan iddialarda valilik özel kaleminde bulunan Zülfikar Hakkı Efendi'nin çok sayıda Ermeni'nin Amerika'ya göçüne yardımcı olduğu iddia edilmiştir[97]. Ancak bu konuda yapılan tahkikat neticesinde iddiaların asılsız olduğu anlaşılmıştır[98].

4.7.2. Ermenilerinin İskenderun, Halep ve Kudüs'e Göçü

Diyarbakır Ermenileri ekonomik, dini ve siyasi amaçlarla İskenderun, Halep ve Kudüs'e gitmekteydi. Urfa-Brecik üzerinden yapılan bu seyahatler sayesinde Ermeniler Diyarbakır-Halep arasında ticari ve ekonomik kazançlar sağlamakta ve bölgenin ihtiyaçlarını büyük ölçüde gidermekteydi. Bu ziyaretler sadece ekonomik amaçla değildi. Yılın belli dönemlerinde Kudüs'e de dini amaçlı ziyaretler yapılmaktaydı. Diyarbakır-Halep güzergâhında yapılan seyahatler Diyarbakır Ermenilerinin İstanbul'a, Avrupa'ya hatta Amerika'ya olan göçlerine ve dolaşımına da olanak sağlamaktaydı.

Diyarbakır vilayetinde konsoloslukların kurulmasından sonra Ermenilerin İstanbul'a ve Memalik-i Şahane dışına yaptıkları göçlerin daha da arttığı görülmektedir.

---

[95] BOA, A.MKT. MHM, 617/37 (Sadaret Makamı'ndan Adliye Nezareti'ne gönderilen 24 Mart 1902 (11 Mart 1318) tarihli tezkire)

[96] Çağrı Erhan, *a.g.e,* s. 305

[97] BOA, DH. MKT,2687/35 (Muhbir-i Sadık Abdullah imzasıyla Dâhiliye Nezaretine gönderilen 2 Aralık 1908 (19 Teşrin-i Sani 1327) tarihli yazı)

[98] Bu konuda yapılan tahkikat neticesinde suçlamaların İttihat ve Terakki mensubu bazı kişiler tarafından ortaya atıldığı anlaşılmıştır. Vali Süleyman Şefik Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta, bu dönemde Diyarbakır mebusu olan Pirinççizade Arif Efendi'nin de işin içinde olduğunu ileri sürmüştür. İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte önemli bir güç elde eden bu kişilerin Zülfikar Bey'in yanı sıra başka kişileri de benzer şekilde suçladıkları görülmektedir. Vali Süleyman Bey, on yıldan fazla bir süre vilayet kâtipliğini yapan Zülfikar Hakkı Bey'in namuslu ve dürüst bir kişi olduğu ifade etmektedir. Bu tür iddialarla memuriyetten azli istenen Hakkı Bey'in görevden alınmasının *"muvafık-ı kanun ve adalet olamayacağını*" belirten Süleyman Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından "*yapılan suçlamanın kendi mensuplarını bunların yerine tayin ettirmek garazından ve mekasıd-ı şahsiyeden kaynaklandığını*" dile getirmiştir. BOA, DH. MKT, 2742/14 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 18 Şubat 1909 (5 Şubat 1324) tarihli telgraf)

Nitekim Halep Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Mayıs 1895 tarihli bir telgrafta; Diyarbakır tarafından yüzden fazla Ermeni'nin ellerinde mürur tezkiresi olduğu halde Fransız konsolos vekilinin ailesi refakatinde İstanbul'a gitmek için Birecik'e geldikleri ve buradan da İstanbul'a gitmek için İskenderun'a geçtikleri ifade edilmiştir. Bu kadar Ermeni'ye mürur tezkiresi verilerek Fransız konsolos vekilinin ailesi nezaretinde İstanbul'a gönderilmesine Diyarbakır vilayetinin razı olmasının uygun olamayacağının dile getirildiği telgrafta, bu kişilerin bu şekilde hareket etmesinin "*şayan-ı dikkat*" olduğu vurgulanmış ve bu konuda Diyarbakır valisinin dikkatinin çekilmesi istenmiştir[99].

Dâhiliye Nezareti'nden Zabtiye Nezareti'ne gönderilen 22 Haziran 1896 tarihli bir yazıda ise, Diyarbakır ahalisinden otuz yedi Ermeni'nin Prens Line adlı İngiltere vapuruyla geçende İskenderun'dan Kıbrıs'a gelmiş oldukları ve durumun Kıbrıs'ta bulunan polis hafiyesi tarafından Adana vilayetine bildirildiği ifade edilmiştir[100].

XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Halep'e yapılan seyahatler genellikle ticari amaçlıyken, bu durumun özellikle 1895 Ermeni olayları sonrasında gittikçe siyasi bir amaç taşıdığı ve seyahatlere katılan kişilerin sayısında önemli bir artış olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1898 Ağustos sonlarında Diyarbakır vilayetinden mürur tezkiresi almaksızın 200 Ermeni'nin Halep vilayetine gittiği görülmüştür. Halep vilayetine ulaşan Ermenilerin, Halep'te mürur tezkiresine başvurması ve olağan dışı bir sayıda Ermeni'nin Halep'e gelmesi üzerine Diyarbakır vilayeti durumdan haberdar edilmiştir.

Bu konuda Diyarbakır Vilayeti'nden Halep'e gönderilen bir telgrafta; "*Bazı Ermenilerin terfih(ferahlama) vesilesiyle bağ ve bahçelere ve etraf nevahiye gidip oralardan bila tezkire Halep cihetine savuşmakta oldukları, bu gibilerin Dersaadet'e vesair memnu' (yasak) olan mahallere savuşmaları amaçladığı ve kariben Kudus-i Şerife vürud edecek olan Almanya İmparatorunun gelmesinden dolayı Kudüs-i Şerife gittikleri*" dile getirilmiştir.

Halep Vilayeti'nden 19 Eylül 1898'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, mürur tezkiresi almak için sayıları her geçen gün artan Ermeniler hakkında nizamname gereğince; "*ahval ve hüviyetleri mahallerinden sorulduktan ve ceza-yı nakdiye*

[99] BOA, DH. TMIK. M, 3/6 (Halep Valisi Raif Efendi'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 10 Mayıs 1895 (28 Nisan 13119 tarihli telgraf)

[100] BOA, DH. TMIK. M, 8/28 (Dâhiliye Nezareti'nden Zabtiye Nezareti'ne gönderilen 22 Haziran 1896 (10 Haziran 1312) tarihli takrir)

alındıktan sonra mürur tezkiresi verip gitmelerine müsaade mi edilmesi, yoksa tezkiresiz olmaları hasebiyle memleketlerine iade mi edilmesi gerektiği" Dâhiliye Nezareti'ne sorulmuştur[101].

Teşri-i Muamelat Komisyonu'ndan Halep vilayetine gönderilen 23 Eylül 1898 tarihli tahriratta, "*Ermenilerin kesb ü kar için dâhil-i vilayet-i şahanede geşt ü güzarları memnu' olmadığı cihetle Diyarbekir ve havalisinden gelebilirler. Ancak tezkiresi olmayanlar hakkında nizamname mucibince muamele icrası icab eder. Mürur tezkiresi talebinde bulunanların ahval ve hüviyetleri mahallerinden istilam olunup, muzır ve maznun olmayanlara yine evamir-i mübelliğa ve usul-i mevzua dairesinde tezkire verilmesi ve muzır ve maznun oldukları tahakkuk edenlerin dahi mahallerine iade olunması*" istenmiştir.

Zabtiye Nezareti'nden 25 Eylül 1898'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkirede ise, "*şu sırada Diyarbekir tarafından ziyaret bahanesi ile Kudüs-i Şerife gitmek üzere kesretle Ermeni vürud etmekte ve bunların bazısında tezkire bulunmamakta olduğundan ve vakti ise ziyaret olmadığından başka fikir ve maksada mübteni bulunmak ihtimaline*" karşı bu kişilerin "*men'-i mürurları*" hakkında lazım gelen tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmekle birlikte, Almanya İmparatorunun Kudüs-i Şerifi ziyaret edeceği böyle bir zamanda bu kadar Ermeni'nin orada bulunmasının "*calib-i nazar-ı dikkat ve ehemmiyet olduğu*" vurgulanmıştır[102].

Teşri'-i Muamelat Komisyonu'ndan Zabtiye Nezareti'ne gönderilen tezkirede söz konusu durum ile ilgili gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir[103]. 27 Eylül 1898'de Halep vilayetine gönderilen tahriratta ise, ziyaret zamanı olmadığı halde bu kadar Ermeni'nin orada bulunma sebeplerinin araştırılması ve bugüne kadar Kudüs'e gelen Ermeni sayısının Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmesi istenmiştir[104].

Diyarbakır Valisi Süleyman Bey'in 9 Şubat 1909'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir başka telgrafta ise, on beş yirmi günden beri yirmi beş yaşından küçük birçok Ermeni gencinin, Kudüs'e gitmek amacıyla mürur tezkiresi almak için başvuruda bulundukları belirtilmiştir. Ermeni gençlerinin mürur tezkiresi almasına ve Kıbrıs'a

---

[101] BOA, DH. TMIK. M, 59/81 (Halep Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 19 Eylül 1898 (17 Eylül 1314) tarihli telgraf)

[102] BOA, DH. TMIK. M, 59/81 (Zabtiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Eylül 1898 (13 Eylül 1314) tarihli tezkire)

[103] BOA, DH. TMIK. M, 59/81 (Teşri'-i Muamelat Komisyonu'ndan Zabtiye Nezareti'ne gönderilen 25 Eylül 1898 (13 Eylül 1314) tarihli tezkire)

[104] BOA, DH. TMIK. M, 59/81 (Dâhiliye Nezareti'nden Halep vilayetine gönderilen 27 Eylül 1898 (15 Eylül 1314) tarihli takrir)

gitmesine engel olunmamasına rağmen, bu kişilerin genellikle gençlerle sınırla kalması ve aynı dönemde yoğun başvurunun olması vilayetin dikkati çekmiştir.

Yapılan incelemelere göre; Ermeni geçlerinin, Kudüs'e gelecek olan İngiltere kralını yüceltmek ve "*meslek-i kadimleri gereğince kendilerini mazlum ve mağdur göstermek*" amacıyla Kudüs'e gitmek istedikleri anlaşılmıştır[105]. Dâhiliye Nezareti, 15 Şubat 1909'da Kudüs mutasarrıflığına gönderdiği yazı ile Diyarbakır valisine kaygıları aktarmış ve bu durum karşısında alınacak malumatın Nezaret'e bildirilmesini istemiştir[106].

4.8. Ermeni Yetimhaneleri ve Misyonerlik Faâliyetleri

Anadolu'da meydana gelen Ermeni olayları sırasında anne ve babalarını veya ikisinden birisini kaybeden Ermeni çocukların barınma, iaşe ve eğitimleri sonraki yıllarda büyük devletlerin istismarına sebebiyet veren hususlardan birisi olmuştur. Osmanlı ülkesinin birçok yerinde olduğu gibi Diyarbakır vilayetinde de konsolosluklar, misyonerler ve azınlık grupları sahipsiz ve ihtiyaç sahibi gösterilen Ermeni çocuklarını toplayarak yetimhanelerde (Eytamhane) iskân ettirmiş ve bunları Protestan okullarında eğitmişlerdir[107]. Başlangıçta çok masum ve insani görülen veya gösterilen bu faaliyetler, mahalli yöneticilerden gizlenerek ve kanunlara uyulmayarak yapılmaya çalışılmıştır.

Bu alanda ilk adım 1897 yılı ortalarında Ermeniler tarafından atılmıştır. Ermeni Patrikhanesi, Dersaadet Ermeni Eytamhanesi'nde yetiştirilmek üzere muhtelif şehirlerden Ermeni yetimlerinin İstanbul'a getirilmesi için müsaade istemişti. Buna göre; İstanbul'a götürülecek olan yetim sayısı 345 olup, bunlardan 20'si Trabzon, 15'i Malatya, 5'i Sis, 5'i Bitlis, 10'u Sason, 25'i Eğin, 5'i Antep, 25'i Bayburt, 20'si Gürün, 10'u Van, 25'i Urfa, 40'ı Mamuretü'l-aziz, 20'si Sivas, 35'i Arapkir, 5'i Hısn-ı Mansur (Adıyaman), 15'i Erzincan, 10'u Kilis ve 25'i Diyarbekir, 20'si Palu, 10'u Çüngüş kasaba ve köylerinden istenilecekti. Ayrıca, bazı yetimlerin terbiye edilmek üzere Kudüs ve sair mahallerde bulunan yabancı okullara gönderilmesine ruhsat verilmesi de, misyonerler tarafından mahallince talep edildi.

Bu istekleri dikkate alan Meclis-i Hass-ı Vükelâ, sözü edilen yetimlerin infak ve iaşeleri mahallerince sağlanamadığından dolayı Patrikhane tarafından yetimhaneye ve

---

[105] BOA, DH. MKT, 2738/47 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Şubat 1909 (27 Kanun-ı Sani 1324) tarihli telgraf)

[106] BOA, DH. MKT, 2738/47 (Dâhiliye Nezareti'nden Kudüs mutasarrıflığına gönderilen 15 Şubat 1909 (2 Şubat 1324) tarihli tahrirat)

[107] Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul, 2005, s. 32

sair yerlere bırakılmalarına; iaşe ve güzel terbiye edilmelerine itina edilmek üzere farklı şekillerde İstanbul'a götürülmelerine 11 Ağustos 1897 tarihinde müsaade etmiştir[108]. Bu bağlamda Ermenilerin yanı sıra, Amerika, İngiltere ve Almanya gibi yabancı devletlerin desteğiyle de Diyarbekir'de bazı yetimhaneler açılmıştır.

Yabancı devletlerin ülke genelinde yetimhaneler üzerinden yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı Hükümeti'ni yeni tedbirler ve ciddi kararlar almaya zorlamıştır. Nitekim 6 Mayıs 1899 tarihli hususi tezkirede konu ile ilgili şu ifadelere yer verilmiştir: "*Yabancı milletlere mensup bir takım misyonerlerin Osmanlı ülkesinde tesisine teşebbüs ettikleri yetimhaneler ile sair müesseselerin zararları bilinmektedir. Bunun önüne geçmek için Vilayetlerde ibtidaî mektepleri ve yetimlere mahsus Darü't terbiyeler tesis edilmeli; bu maksatla, Hariciye ve Maârif Nazırları ile Maârif Nezaretine mensup zatlardan oluşan bir komisyon teşkil olunmalı; memleket ahalisinin ahlak ve lisanını muhafaza için ne gibi tedbirlerin alınması maslahata muvaffik olacağının etraflıca tedkik edilerek, kaleme alınacak layiha en geç bir haftaya kadar arz ve takdim edilmelidir. Ayrıca, bundan böyle Osmanlı ülkesinin hiçbir mevkiinde yabancılar tarafından mektepler ve yetimhaneler tesisine müsaade olunmaması, eğer insani amaçlarla Hıristiyan çocuklara para yardımında bulunmak isterlerse bunun ancak zikredilen müesseseleri idareye memur olacak resmi heyetçe alınıp sarf olunabileceği irade-i seniyyenin icabındandır*"[109].

Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet-i Celilesi'nden bütün vilayet ve müstakil sancaklara gönderilen 23 Temmuz 1900 tarihli şifrede, vilayetler dâhilinde misyonerler tarafından yapılan telkinat neticesi olarak Müslüman ahaliden din değiştirenlerin olup olmadığının ve misyonerler tarafından açılan mekteplerde ne kadar Müslüman talebe olduğunun doğru ve hızlı bir şekilde tespit edilerek Padişaha arz edilmesi istenmiştir[110].

Söz konusu iradeye cevap veren Diyarbakır valisi Halit Bey, vilayetindeki durumu şu cümlelerle özetlemiştir: Vilayet dâhilinde misyonerlerin telkinatıyla Müslim ahaliden din değiştirmiş kimse bulunmadığı gibi, misyonerler tarafından yeniden mektep ve eytamhane açılmasına da meydan verilmediği, bağlı sancak ve kazalardan bu defa alınan cevaplardan anlaşılmaktadır. Ancak Mardin mutasarrıflığının bu seferki

---

[108] Hatip Yıldız, *Diyarbekir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920),* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2007, s. 272

[109] BOA, A. MKT. MHM, 702/30 (Sadaret Mektubi Kalemi'nden Hariciye ve Maarif Nezareti'ne gönderilen 6 Mayıs 1899 (24 Nisan 1315) tarihli hususi tezkire)

[110] BOA, A. MKT. MHM, 702/30 (Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabet Dairesi'nin vilayetlere gönderdiği 23 Temmuz 1900 (10 Temmuz 1316) tarihli yazısı)

telgrafında daha önce arz olunan iki erkek ve bir kız çocuğundan başka üç erkek çocuğun daha 30-40 sene evvel Mardin'de Latinler tarafından tesis olunmuş olan mektebe Fransızca dersi almak için devam ettiği haber alınmış; onların da geçmişte yapılan uyarılar doğrultusunda devamlarının engellenmesi hususunda velilerinin sıkı tenbih edildiği ve bundan sonra da sürekli gözetim altında tutulacakları bildirilmiştir[111].

Diyarbakır vilayeti dâhilinde gayrimüslimler ve yabancı devletler tarafından açılan yetimhaneler şunlardır:

4.8.1. Habab Ermeni Yetimhanesi

Bu yetimhane, Palu kazasına bağlı Habab köyünde bulunan Meryem Ana Manastırı dâhilinde tesis edilmiştir. Sözü edilen manastır, kaza merkezine 2,5 saat ve Habab köyüne 20 dakikalık bir mesafede havadar ve yüksek bir yerde olup, bir hayli geniştir. Müstakil bir hane olarak tesis edilen manastırın içindeki farklı dairelerde bedeni riyazetle meşgul olan birçok keşiş bulunduğu halde, zamanla hem iç kısımları harap olmuş, hem de söz konusu ayinlerin icrasında zorluklar ortaya çıkarak terk edilecek bir düzeye gelmiştir. Fakat söz konusu manastır, Ermeni cemaati için çok önemli olduğundan dolayı 1895 olaylarından sonra Patrikhane tarafından tamir ve yedi oda tesis ettirilmiş; tam olarak canlı tutulmak maksadıyla daha sonra mahalli hükümetin haberi olmaksızın yeni birçok Ermeni çocukları dahi toplattırılarak aylık 12 lira ile iaşelerinin karşılanmasına ve keşiş marifetiyle talim ve tedrislerine teşebbüs ettirilmiştir.

Bu amaçla odalar yeniden düzenlenerek yemekhane, yatakhane ve dershaneler birbirinden ayrılmış ve kapılarının üzerine pusulalar asılarak adeta okul haline dönüştürülmüştür. Ancak açılan yetimhanede ruhsatsız tedrisata devam olunduğu cihetle, görünen lüzum üzerine Ağustos/Eylül 1899 tarihinde mahalli hükümet marifetiyle, sözü edilen mektep tatil ve yetim çocuklar dahi kasabaya getirtilerek, Patrikhane'den verilmekte olduğu beyan edilen 12 lira ile Ermeni ileri gelenlerinin evlerinde ayrı ayrı iaşelerinin temini yoluna gidilmiştir.

Bu hadiseyi müteakiben, Ermeni Patrikhanesi, Maden Ermeni Piskopos vekiline 17/30 Ekim 1899 tarihli iki telgraf göndererek, Ermeni yetimlerinin sağda solda perişan olmaması için manastıra toplattırılmalarını istemiş ve buna Hükümet-i Seniyye'nin

[111]Hatip Yıldız, *a.g.t,* s. 274

müsaade ettiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine harekete geçen Palu Ermeni Piskoposu, sözü edilen yetimhaneye alacakları çocukların velilerinden muvafakat alarak; isim ve şöhretlerini, doğum yerlerini ve geçici olarak barındıkları yerleri ihtiva eden bir defter hazırlamıştır. Hazırlanan bu defterde 25 çocuğun ismi kayıtlıdır.

Konu hakkında detaylı bilgi veren Palu Kaymakamlığı'na göre; 1895 yılındaki karışıklıklar esnasında vefat eden Ermenilere mensup yetimlerin böyle mahalli hükümetin nazar-ı teftiş ve muayenesinden uzak bir halde, özellikle ibtidaî mekteblerin olmaması hasebiyle çocukların dahi sözü edilen yetimhaneye bağlanması ve Habab köyüne 20 dakikalık mesafede olan açık bir alanda bir keşişin kötü terbiyesine emanet edilmesi maslahaten caiz değildir.

Ayrıca, eğitimin en yoğun olduğu kış mevsiminde adı geçen manastırın dört bir tarafı açık olan odalarında çocukların barınması veyahut hastalıklardan muhafazası zordur. İster tedrisattan vazgeçilerek yalnız bir imaret halinde bırakılsın, isterse tedrisat dahi ilave edilsin, böyle karışıklık yüzünden himayeye muhtaç kalan yetimler için yapılacak bir dairenin hükümetin emniyet ve itimadına hazır bulunması icab ettiği cihetle kasabadan başka bir yerde tesisine ruhsat verilmesi maslahata muvafık değildir. Bunun yanı sıra, çocukların umumu şimdi kasaba dâhilinde olup, zikredilen tahsisattan ve Maarif nimetinden faydalanmakta olduklarına nazaran artık bunların toplattırılarak nazar-ı dikkati celb edecek hususi bir şekilde iaşelerine bakılmasında dahi hiçbir hakiki gerekçe düşünülmediği aşikârdır.

Bir de yetimhanenin evvelce manastır dâhilinde yetim maişethanesi suretinde yaptırılarak mahalli hükümete haber verilmemesi ve sıbyan mektebi bulunmadığı bahanesiyle sonradan tedrisata dahi başlattırılması hükümete karşı olan güvensizliği ifade etmektedir. Kaymakamlığın bu mütalaasını dikkate alan Vali Halit Bey, Habab manastırında böyle bir mektep inşası için ruhsat verildiğine dair bir kayda ulaşılmadığının mahalli Ermeni Piskoposuna tebliğini ve bundan sonra da müsaade edilmemesi gerektiğini hem Maden mutasarrıflığına hem de Maarif Nezareti'ne bildirmiştir[112].

[112] Hatip Yıldız, *a.g.t*, s. 275-276

4.8.2. Amerikan Yetimhaneleri

Diyarbakır şehir merkezi ile Çüngüş nahiyesi ve Palu kazasında Amerikalıların maddi desteği ve Diyarbakır İngiliz Konsolos Vekilinin rehberlik etmesiyle üç adet Ermeni yetimhanesi açılmıştı. İngiliz Sefaretinin 17 Ağustos 1899 tarihli tezkiresinde bu yetimhaneler ve işleyişi ile ilgili ayrıntılı bilgi verilmektedir. Buna göre; "*Diyarbekir şehir merkezi ile Çüngüş nahiyesi ve Palu kazasında açılan yetimhaneler Amerika, İsviçre ve özellikle de İngiltere'de hamiyet ve şefkat sahibi olan kişilerden toplanılan yardım paralarıyla idare olunmaktadır. Yardımlardan oluşan meblağ, yıllardan beri Anadolu'da ikamet etmekte oldukları cihetle ahalinin ihtiyaçlarına her suretle vakıf olan, insaniyet namına istisnasız olarak fakir ve muhtaçlara yardım etmek hususunda en ziya de münasip görünen Amerika misyonerlerine gönderilerek, onların marifetiyle dağıtılmaktadır. Her ne kadar bu müesseselere yetimhane adı verilmekte ise de, gerçekte içinde ikamet ettirilen çocuklar orada yalnız geceleri barınmakta ve beslenmekte olduklarına; talim ve tedrisatı da mahalli mekteplerinde gördüklerine nazaran, sözü edilen müesseselere mesken denilse daha doğru olur*"[113].

Bu yetimhanelerin ruhsatsız olarak açıldığı ve ilgililerin bu konuda vilayeti bilgilendirmeği görülmektedir. Nitekim Diyarbakır Valisi Halit Bey, şehri dolaştığı esnada, Amerikalıların maddi desteği ve Diyarbakır İngiltere Konsolosunun yol göstermesiyle iki ev kiralanarak Ermeni ve Protestan çocuklarından erkek ve kız 61 yetimin buralarda beslendiğini ve Protestan cemaati mektep muallimleri vasıtasıyla eğitilmekte olduklarını haber almıştı. Yapılan araştırma sonucunda bu durumdan Diyarbakır Ermeni Piskoposunun haberdar olduğu ve Ermeni yetimlerinden 44 çocuğun da Ermeni Patrikanesi'nin 17 Mart 1897 tarihli talimatı doğrultusunda "*dilleri ve mezhepleri muhafaza edilmek şartıyla"*, iaşeleri temin edilmek üzere yetimhaneye teslim edildiği tespit edilmişti.

Fakat bu gibi mekânların ruhsatsız olarak tesis ve açılışı kanunlara aykırı olduğu gibi, siyaseten dahi zararlı neticeleri müşahede edilmekte olduğundan durum derhal 28 Ekim 1897 tarihli telgrafla Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmişti. Fakat söz konusu hadise hem Adliye ve Mezahib Nezareti'ne, hem de Sadarete intikal ettirilmesine rağmen, Vilayetçe alınacak tedbirler hususunda herhangi bir cevap alınamamıştı[114].

---

[113] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (İngiliz elçiliğinin 17 Ağustos 1899 (5 Ağustos 1315) tarihli sunum tezkiresi)

[114] BOA, A. MKT. MHM, 702/24 (Vali Halit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 28 Ekim 1897 (16 Teşrinievvel 1313) tarihli telgrafı)

Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'nden Vilayete hitaben yazılan 5 Mart 1898 tarihli bir yazıda, gayrimüslim mekteplerinin teftişi sırasında, Protestan cemaatine mensup mektepte üniformalı 60 kadar talebe bulunduğu; bu durum mektep muallimlerine sorulduğunda ise, sözü edilen talebelerin yetim oldukları ve kendilerine giyim yardımı yapıldığı ifade edilmişti. Ancak, dışarıdan yapılan araştırmaya göre, bunların 80 çocuktan ibaret olup, İngiliz Konsolosu tarafından giydirildiği, iaşe ihtiyaçlarının karşılandığı ve hususi bir yerde iskân ile gündüzleri de mektebe gönderildiği anlaşılmıştı[115].

Ermeni yetimleri ile ilgili olarak Polis Başkomiseri tarafından yapılan araştırmalarda ise, sözü edilen yetimlerin tahminen 50 kişiden ibaret olduğu ve İngiliz Konsolosu tarafından özel bir evde iaşelerinin karşılandığı, elbiselerinin hiçbir tarafında kesinlikle mektep nişanı ve saire gibi bir şey olmadığı, bundan başka 45 kadar da kız yetimin diğer bir evde ikamet ettirilip tek tip elbise giydirildiği ve bunların elbisesinde de herhangi bir işaret bulunmadığı ortaya çıkmıştır[116]. Bunun üzerine, durum tekrar Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bu konuda Sadaret'ten alınan cevapta, yabancılar tarafından inşasına teşebbüs edilen bu gibi mekânların ruhsatsız olarak tesisine müsaade edilmemesi ve icab edenlere tebligat yapılması gerektiği belirtilmiştir[117].

Yukarıda ifade edildiği gibi, bir taraftan Osmanlı devlet yetkilileri arasındaki yazışmalar devam edip, vilayet memurları araştırma ve incelemelerini sürdürürken; diğer taraftan misyonerler de faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu husus, Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 25 Mayıs 1898 tarihli telgrafta şöyle ifade edilmiştir: "*Yetimhanelerdeki Ermeni ve Protestan çocuklar şimdiye kadar gündüzleri Protestan mektebine devam ettikleri halde, bir iki haftadan beri mektebe dahi devam etmedikleri; şimdilik yetimhanelerde eğitildiklerine dair bir eser yok ise de, Protestan mektebi son sınıf talebesinden yetimhanede bulundurulmakta olan hizmetçiye orada kalan çocukların Ermenice muallim manasında olan Vartabet diye çağırmakta oldukları yapılan gizli araştırmalardan anlaşılmıştır*"[118].

---

[115] BOA, A. MKT. MHM, 702/24 (Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 22 Mart 1898 (10 Mart 1314) tarihli tahrirat)

[116] BOA, A. MKT. MHM, 702/24 (Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 22 Mart 1898 (10 Mart 1314) tarihli tahrirat)

[117] BOA, A. MKT. MHM, 702/24 (Sadaret Makamı'nın 20 Nisan 1898 (28 Zilkade 1315) tarihli tahriratı)

[118] BOA, A. MKT. MHM, 702/24 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 25 Mayıs 1898 (13 Mayıs 1314) tarihli telgraf)

Diyarbakır merkezinde bulunan yetimhanelerin yanı sıra bir de Çüngüş nahiyesi ile Palu kazasında kimsesiz kalan Ermeni çocuklarının iaşe ve talimlerini sağlamak maksadıyla tesis edilmiş yetimhaneler de bulunmaktaydı. Amerika ve İngiltere'nin yanı sıra Almanya'nın da bu yetimhanelerle yakından ilgilendiği görülmektedir. Vilayette açılan bu okulların ruhsatsız olması ve siyaseten zararlı faaliyetlerde bulunması nedeniyle Vilayet idaresinin nasihatleri üzerine, Çüngüş ve Palu'daki yetimhanelerde bulunan çocuklar bir süre sonra iade edilmiş ve sözü edilen yetimhaneler doğal olarak kapanma noktasına gelmişti[119]. Ancak, İngiltere elçiliği, bu yetimhanelerin Vali Halit Bey'in emriyle kapatıldığını iddia etmekte ve söz konusu yetimhaneler hakkında şu detaylı bilgileri aktarmaktaydı:

Çüngüş'te Rahip Ablahadyan, Mardirus Ataryan ve Bedros Papaciyan adlı kişilerin idaresinde biri 34 erkek ve diğeri 35 kız çocuklarını barındıran iki yetimhane mevcut olup, gündelik bunların her birinde birer kadın kocasıyla birlikte çocuklarla yakından ilgilenmekte ve onlara mubassırlık (gözetmen) vazifesini ifa etmektedir. Palu'da ise, Rahip Semyunyan ile Keyfurek Koraciyan adlı kişilerin idaresinde 30 erkek çocuğu barındıran bir yetimhane mevcut olup, Ağob Koraciyan isimli bir şahıs bu çocuklarla ilgilenmekte ve onlara mubassırlık yapmaktadır[120].

Amerikan misyonerlerinin idaresi altındaki yetimhanelerin Vali Halit Bey tarafından kapatılması hususu uzun süre Sefaretler ile Nazırlıklar arasında yazışmalara sebebiyet vermiştir. Aslında Diyarbakır Maarif Müdürlüğü'nün bilgisi ve onayı olmaksızın vilayet merkezi ile Çüngüş ve Palu'da tesis edilen bu yetimhaneler ruhsatsız olduğu ve zararlı faaliyetlerde bulunduğu gerekçesiyle Vali Halit Bey, Dâhiliye ve Adliye Nazırlıkları ile Sadaret'e yazarak bunlar hakkında nasıl bir muamele yapılması gerektiğini 28 Ekim 1897 tarihli telgrafı ile sormuştur[121]. Bu hususta vilayete herhangi bir bilgi verilmemesi üzerine, Halit Bey bu konuyu tekrar gündeme getirmiş ve bu kurumlar hakkında yapılması gerekenleri Dâhiliye Nezareti'ne yazmıştır[122].

Amerikan Sefiri, 2 Şubat 1898 günü Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı ziyaret ederek, Diyarbakır vilayetinde Ermeni yetimlerinin iskânı için kiralanan bazı yerlerin Vali tarafından kapatıldığını ve çocukların dağıtılmaya teşebbüs edildiğini belirtmiş,

---

[119] Hatip Yıldız, *a.g.t*, s. 279

[120] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (İngiliz elçiliğinin 17 Ağustos 1899 (5 Ağustos 1315) tarihli tezkiresi)

[121] BOA, A. MKT. MHM, 702/24 (Vali Halit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 28 Ekim 1897 (16 Teşrinievvel 1313) tarihli telgrafı)

[122] A. MKT. MHM, 702/24 (Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 22 Mart 1898 (10 Mart 1314) tarihli tahrirat)

vilayette açılan bu kurumların sadece Amerikalılara münhasır olmadığını, diğer ulus ve devletlerin de yardımıyla teşekkül ettirildiğini ifade etmiştir. Yoksul ve kimsesiz bu çocukların tamamen insani amaçlarla korunmaya çalışıldığını iddia eden Amerikan Sefiri, yaptıkları incelemelere göre "*buralarda Protestan mezhebi talim ve telkin edildiği bahanesiyle*" ve Ermeni Patriğinin bu konuda Hükümete sunduğu bir takrir gereğince buraların vali tarafından kapatıldığını dile getirmiştir. Bu uygulama nedeniyle Hükümet-i Seniye'nin hedef olacağını belirten Sefir, Ermeni Patriğinin bu okullarda zararlı olarak düşündüğü durumu Amerika ve İngiltere Sefaretine yazması gerektiğini vurgulamıştır[123].

Aslında bir süre önce Ermeni Patrikhanesi, Adliye ve Mezahip Nezareti'ne sunduğu bir takrirde, fakir ve yoksul olan Ermenilerin Katolik ve Protestanlar tarafından maddi menfaat karşılığında kendi cemaatlerinden kopartılmasından yakınmış ve gayri ahlaki olarak gördüğü bu durumun önlenmesi için Hükümetin müdahale etmesini istemiştir[124]. Ancak Diyarbakır'daki Amerikan yetimhaneleri bu nedenle değil, ruhsatsız faaliyet gösterdikleri ve siyaseten zararlı faaliyetlerde bulundukları gerekçesiyle kapatılmıştır.

Bu süreçte Diyarbakır vilayetindeki Amerikan yetimhanelerinin kapatılmaması yönünde İngiltere ve Amerika Sefaretlerinden Hariciye Nezareti'ne ısrarlı talepler ve baskılar olmuştur. Bunun yanında Vali Mehmet Halit Bey de bu kurumların ruhsatsız çalıştırıldıklarını ve bir takım zararlı faaliyetleri amaçladıkları gerekçesiyle kapatılmasını savunmuştur. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nden 9 Mart 1899 tarihinde Diyarbakır vilayetine gönderilen takrirde, meydana gelen Ermeni olaylarından dolayı kimsesiz ve muhtaç durumda olan Ermeni ihtiyaç sahibi çocukların barınma, beslenme ve eğitimlerinin yabancılara bırakılmayarak valilik tarafından deruhte edilmesinin gerekli olduğu vurgulanarak, bu kapsamda "*dâhil-i vilayette hakikaten bi-kes ve bi-vaye etfa*l", olup olmadığı, var ise kaç kişiden ibaret olduğu, bunların nerelerde barındığı, hükümetçe ne suretle, hangi mahalde iskân, infak ve talim edilmelerinin münasip olduğu, Vali Mehmet Halit Bey'den sorulmuştur.

Vali Mehmet Halit Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 24 Mart 1899 tarihli cevabi yazısında, keyfiyetin hemen vilayete bağlı yerlerden sorulduğunu, ancak henüz

---

[123] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (Hariciye Nezareti'nden Sadaret Makamı'na gönderilen 2 Şubat 1899 (21 Kanun-ı Sani 1314) tarihli tezkire)

[124] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (Ermeni Patrikhanesi'nin 7 Şubat 1899 (26 Kanun-ı Sani 1314) tarihli takriri)

bazı mahallerden cevap alınamadığını belirttikten sonra, şimdiye kadar alınan cevaplar ve vilayet merkezinde yapılan tahkikat gereğince şu aşamada bu havalide "*iğtişaş sebebiyle bi-kes kalmış etfal-i Hıristiyaniyenin bulunmadığını*" ifade etmiştir. Ancak daha önce mülhakatla yapılan muhaberat ve vilayetteki tahkikata göre, "*vuku'at-ı iğtişaşiyeden evvel ve sonra peder ve valideleri vefat ederek bi-kes ve muhtaç kalan Ermeni etfalinin adedinin takriben 520 kadar olduğunu"* ve bunların bazılarının piskoposluk ve kiliselerde, bazılarının da şunun bunun yanlarında bulunduğunun anlaşıldığını dile getirmiştir.

Bu durumda bulunan çocuklara "*haki ve celi muavenet suretiyle dam-ı (tuzak) iğfallerine düşürmek isteyen misyonerlerin*" olduğuna dikkat çeken Vali Halit Bey, bu çocukları misyonerlerin aldatmalarından kurtarmak için infak ve terbiyelerinin Hükümet-i Seniyye tarafından bakılmasının önemine işaret ederek, vilayete geldiğinden beri bu konu üzerinde düşündüğünü ve vilayet merkezinde yapılacak olan bir "*mekteb-i sanayi*"nin bu çocukların terbiyesinde önemli rol oynayacağını belirtmiştir.

Vilayet merkezinde yapılması tasavvur olunan mekteb-i sanayinin Hazine'ye hiçbir yük getirmeyeceğini ifade eden Halit Bey, bunun için hayırsever memur ve ahalinin teşvikiyle bir komisyon teşkil edildiğini ve bu komisyon marifetiyle yardım toplanmaya başlandığını dile getirmiştir. Şimdiye kadar yazılan yardım miktarının yüz yirmi dokuz bin küsur kuruşa ve tahsilâtın ise yetmiş altı bin kuruşa ulaştığını kaydeden Halit Bey, yardımların devam ettiğini ve bu yardımın iki yüz bin kuruşu geçeceğini ifade etmiştir. Sanayi Mektebinin tamamlanması halinde bu okul vasıtasıyla, Müslüman ve Hıristiyan kimsesiz ve muhtaç çocukların iaşe ve terbiyelerinin temin edileceği ve aynı zamanda sanayinin gelişmesine katkı sunulacağı vurgulamıştır[125].

Sadaret'ten 6 Nisan 1899'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkirede, Ermeni yetimhaneleri meselesinin Meclis-i Vükela'ya sevk edildiğini ve verilecek karara göre muamele edileceği belirtilmiş olmakla birlikte şimdilik Diyarbakır, Palu ve Çüngüş'teki Ermeni yetimlerinin ya Hükümet-i Seniye'ce iaşe ve terbiye edilmesi veyahut Ecnebiler tarafından yapılan yardımın engellenmemesi istemiş ve bunun Diyarbakır vilayetine iletilmesi talep edilmiştir[126].

---

[125] BOA, Y.PRK. UM, 45/24 (Diyarbakır Vilayeti'nden Sadaret'e gönderilen 24 Mart 1899 (12 Mart 1315) tarihli telgraf)

[126] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 6 Nisan 1899 (25 Mart 1315) tarihli tezkire)

Londra'da neşredilen "*Rilitelgraf*" gazetesinin 8 Nisan 1899 tarihli nüshasında, "*Diyarbekir vilayetinde bilhassa İngiltere'nin yardımıyla idare olunmakta olan üç adet yetimhanenin memurlar tarafından kapatıldığı*" yazılmıştır[127]. Bu konuda İngiltere, Amerika ve Almanya Sefaretlerinin ısrarlı baskılarının devam etmesi üzerine Hariciye Nezareti Diyarbakır vilayetine gönderdiği 8 Nisan 1899 tarihli telgrafta, Alman yetimhanelerinin kapatılmasından kaçınılmasını ve İngiliz yetimhanelerine yardım edilmesine engel olunmamasını emretmiştir. Fakat bu emirleri dikkate almayan Diyarbakır Valisi Halit Bey, misyonerlerin daha önce topladıkları çocukları yine yerlerine iade ettirdiği gibi, 28 Nisan 1899 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgraf ile misyonerlerin tekrar çocuk toplamalarına ve doğal olarak kapanan yetimhanelerin açılmasıyla içlerinde istedikleri şekilde eğitim yapmalarına müsaade edilmesinin mahzurlarına dikkat çekmiştir[128].

Hariciye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 3 Mayıs 1899 ve 13 Mayıs 1899 tarihli telgraflarda, sözü edilen yetimhanelere dokunulmaması hususunda ısrar edilmiştir. Bu emirlere istinaden, misyonerlerin Palu'da kapatılan yetimhanelerin yeniden açılması için çocuk toplama teşebbüsünde bulundukları Maden mutasarrıflığından bildirilmiştir. 17 Mayıs 1899 tarihli telgrafla durumu tekrar Hariciye Nezareti'ne bildiren Halit Bey, bu kez de cevap alamayınca, yine inisiyatifini kullanmış ve Maden mutasarrıflığına da emir vererek, Palu ve Çüngüş'teki misyonerlerin teşebbüslerine meydan verilmemesi talebinde bulunmuştur[129].

İngiliz Sefareti'nin 17 Ağustos 1899 tarihli tezkiresinde Mamuretü'l-aziz vilayeti dâhilinde bulunan ve Amerika misyonerlerinin nezareti altında idare edilmekte olan yetimhanelere mahalli hükümet memurları tarafından asla müdahale olunmaması ve Babıâli tarafından İngiltere sefirine resmen verilen teminata istinaden Diyarbakır, Çüngüş ve Palu'daki yetimhanelerin tekrar açılmasına müsaade edilmesi Sadaret'ten ısrarla talep edilmiştir[130]. Bu durum üzerine İngiltere elçiliğinin verdiği bilgileri ve talepleri dikkate alan Sadaret, 21 Ağustos 1899 tarihli takririnde, Ermeni yetimhaneleri

[127] Hatip Yıldız, *a.g.t*, s. 272
[128] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 29 Ağustos 1899 (17 Ağustos 1315) tarihli şifre telgraf)
[129] Hatip Yıldız, *a.g.t*, s. 273
[130] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (İngiliz Sefareti'nin17 Ağustos 1899 (5 Ağustos 1315) tarihli tezkiresi)

için yabancılar tarafından yapılacak yardımın engellenmesine gerek olmadığı, bu nedenle yetimhanelerin açılmasına engel olunmamasını Halit Bey'den istemiştir[131].

Bu arada Sadaret Makamı'nın vilayete gönderdiği 29 Ağustos 1899 tarihli telgrafta ise, Diyarbakır'da inşasına başlanan sanayi mektebinin bir an evvel bitirilerek oraya ve eğer uzayacaksa geçici olarak münasip bir ev tutulmak suretiyle buraya anasız babasız ve kimsesiz çocukların konulup, Belediye gelirinden ve sair yardımlardan beslenmeleri; bu suretle, Sefaretin itirazlarına, ısrarlı ve rahatsız edici şikâyetlerine son verilmesi istenmiştir[132].

Bunun üzerine Diyarbakır Valisi Halit Bey, Sadaret'e hitaben 16/18 Aralık 1899 tarihli iki yazı göndermiştir. Her iki yazısında da, sözü edilen yetimhanenin açılmasına ruhsat verilmemesi gerektiğini, ruhsat verildiği takdirde emsalinin çoğalarak grup grup fesat mekteplerinin açılabileceğini ve zararın önü alınamayacağını, misyonerlerin hiçbir yardıma muhtaç olmayan çocukları mezhep değiştirmek maksadıyla topladığını, vilayetteki kimsesiz çocukların yakında açılacak sanayi mektebine kaydedilerek iaşe ve terbiyelerinin temin edileceğini ifade etmiştir[133]. Halit Bey'in bu düşünceleri Osmanlı Hükümeti tarafından da uygun görülerek, sözü edilen sanayi mektebinin bir an evvel tamamlanması ve ruhsat için müracaat edenlere de ona göre münasip bir cevap verilmesi kararlaştırılmıştır[134].

4.8.3. Diyarbakır Alman Yetimhanesi

Diyarbakır'da Ermeni yetimlerle ilgili bir takım faaliyet ve girişimlerde bulunan devletlerden birisi de Almanya'dır. Nitekim Almanya Sefareti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne hitaben yazılan 23 Ocak 1899 tarihli yazıda şu ifadelere yer verilmişti: Almanya devleti tebaasından Povıl Baniş adında bir kişi, Almanya'da, din ve mezhep farkı gözetmeden kimsesiz çocukların durumlarını iyileştirme ve insani maksatlarla teşekkül eden bir hayır cemiyeti adına Diyarbakır şehrinde en fakir çocuklardan 90 kadarının iaşe, giyim ve terbiyelerinin ikmali için bunları münasip bir yere yerleştirmek

---

[131] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (Sadaret'ten Diyarbakır Vilayetine gönderilen 21 Ağustos 1899 (17 Ağustos 1315) tarihli şifre telgraf)

[132] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (Sadaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 29 Ağustos 1899 (17 Ağustos 1315) tarihli şifre telgraf)

[133] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 28 Aralık 1899 (16 Kanun-ı Evvel 1315) tarihli şifre)

[134] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 13 Ocak 1900 (1 Kanun-ı Sani 1315) tarihli şukka)

arzusundadır. Bu niyetinin bazı zorluklarla engellenmemesi için Dâhiliye Nezareti'nin, Diyarbakır vilayetine emir vermesi talep edilmişti[135].

Diyarbakır merkezinde yer alan ve ruhsatsız olarak açılan yetimhanenin idaresi Almanya'dan gelen yardım paralarıyla sağlanmaktaydı. 1 Haziran 1899 tarihli telgrafta ifade edildiğine göre, sözü edilen yetimhanenin müdürü Kirkor ile tercümanı Tomas hapsedilmiş ve buradaki çocuklar dağıtılmıştı. Bunun en önemli nedeni, adı geçen şahısların misyoner Yahonnes ile birlikte başta Diyarbakır merkez olmak üzere, Palu ve Çüngüş taraflarında, hükümetten izin almadan evlerine kimsesiz Ermeni çocukları toplayıp nasihat ederek onları mezhep değiştirmeye zorlamaları idi[136].

Vilayet merkezindeki Alman yetimhanesinin kapatılması ve bağlı kazalardaki faaliyetlerinin engellenmesi üzerine, Almanya elçiliği harekete geçerek, Osmanlı hükümetini sıkıştırmak için yeni bir iddia ortaya attı. Buna göre, İngilizler tarafından açılan yetimhanelere bir şey denilmezken, Almanların açtıkları yetimhaneler kapattırılmaktaydı. Bu iddialara cevap veren Halit Bey, Sadaret'e gönderdiği 24 Haziran 1899 tarihli telgrafta özetle şu ifadelere yer vermiştir:

Esasen İngiltereli iken kendisine Almanyalı sıfatını veren Muallim Pastör Baehnisch (Bahens)'in, vilayet merkezinde bir ev kiralayarak buraya izinsiz olarak 70 kadar çocuk topladığı, 1898 yılı sonlarında haber alınmıştı. Yapılan uyarılar sonucunda, Muallim Bahens evvelce topladığı çocukları yerlerine iade etmiştir. Ancak, daha sonra 12 kadar çocuğu tekrar toplayarak bir ev kiraladığı, içinde ne olduğunu kimseye göstermediği ve mektep haline dönüştürmek istediği görülmüştür. Ayrıca, hükümetin resmi tebligatını dinlemeyerek, gönderilen polisi kovmuş ve tahkire cesaret etmiş; yanına aldığı çocukları anne ve babalarına göstermeyerek, onları mezhep değiştirmeye zorladığı hususunda defalarca şikâyetler yapılmıştır. Sözü edilen şahsın bu hal ve hareketleri 18 Haziran 1899 tarihli telgraf ile arz edilmiştir.

İki sene önce, teftiş etmek üzere bağlı bölgelere gittiğimde, Diyarbakır Protestan milleti piskopos vekili tarafından toplatılmış olan çocuklara Harput'taki İngiliz misyonerleri tarafından yardım edildiği yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştı. Ancak, idareleri Devlet-i Âliye tebaasından bulunan ve kötü hali görülmeyen Piskopos vekilinin uhdesinde olduğundan ve hükümetin nazar-ı dikkatinden gizli kalmadıklarından dolayı, Dâhiliye Nezareti'nden tebliğ edilen Sadaret'in emri gereği

[135] BOA, A. MKT. MHM, 702/30 (Almanya Sefareti'nin 23 Ocak 1899 (11 Ramazan 1316) tarihli takriri sureti)
[136] Hatip Yıldız, *a.g.t*, s. 280

bunlara yardım yapılmasına engel olunmamıştır. Fakat bu durum, Muallim Bahens'in, Sadaret'in nezdinde caiz görülemeyeceği malum olan olumsuz hal ve hareketlerine de müsaade edilmesi gerektiği anlamına gelmez[137].

Halit Bey'in bu cevabından tatmin olmayan Sadaret, Diyarbakır vilayetine gönderdiği 27 Haziran 1899 tarihli şifre ile Almanya elçiliğine susturucu bir cevap vermek için, vilayet dâhilindeki İngiliz yetimhaneleri ve buralarda ne kadar yetim barındırıldığı hususunda daha detaylı bilgi istedi. Bunun üzerine Halit Bey tarafından gönderilen 28 Haziran ve 9 Temmuz 1899 tarihli iki telgrafta, gerek vilayet merkezinde ve gerekse bağlı bölgelerde İngiliz yetimhanelerinin bulunmadığı; Almanya ve Amerika misyonerleri tarafından Palu'da ve Çüngüş'te açılmış olup, içlerinde tedrisat icra olunduğu yedi ay önce Maden mutasarrıflığından bildirilen yetimhanelerdeki çocukların dahi yapılan nasihatler sonucunda yerlerine iade edildikleri ifade edildi[138].

Diyarbakır Valisi Halit Bey'in, ruhsatsız açılan bu yetimhaneye ve diğer misyonerlik faaliyetlerine müsaade etmemesi, Alman misyonerlerini yeni arayışlara yöneltti. Nitekim Almanya devleti tebaasından olup Diyarbakır'da bulunan, Berlin Şirket-i Hayriyesi reisi Doktor Libos, Diyarbakır'da bir yetimhane açmak için bu defa ruhsat talebinde bulunarak, bu yetimhaneye toplayacağı çocukların isim, şöhret, doğum yeri ve ikametlerini beyan eden bir defter takdim etti.

Bunun üzerine, sözü edilen çocukların yetimhaneye girmelerine velilerinin rıza ve muvaffakıyetleri olup olmadığı, hüviyet ve mahiyetleri hakkında Diyarbekir vilayet merkezi Polis Serkomiserliği ve zabıta marifetiyle araştırma yapıldı ve çocukların ahvalini beyan eden geniş kapsamlı yeni bir defter hazırlandı. Bu defterde, Diyarbakır'daki Alman yetimhanesine alınacak çocukların isimleri, cinsiyetleri, doğum yerleri, milliyetleri, yaşları, oturdukları mahalle veya köyleri, birlikte kaldıkları birinci derecedeki akrabaları ve hayatta olan diğer akrabalarının isimlerine yer verildi.

Sözü edilen defterden anlaşıldığına göre, yetimhaneye getirilen çocukların çoğu Ermeni olmakla birlikte, Süryani, Keldani, Protestan ve Katolik Ermeniler de vardı. Yaşları 5 ile 12 arasında değişen çocukların toplamı 94 olup, bunlardan 64'ünün yetimhaneye getirilmesine velilerinin müsaadesi olmadığı; 30'unun veli muvaffakıyeti var ise de, bunların da misyonerler tarafından para ile elde edildiği ve yardıma muhtaç olmadıkları ortaya çıktı. Ayrıca, bahsi geçen çocukların hemen hemen tamamının

[137] BOA, A. MKT. MHM, 702/30 (Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 24 Haziran 1899 (12 Haziran 1315) tarihli telgraf)
[138] BOA, A. MKT. MHM, 702/30

birinci dereceden akrabaları ile birlikte oturdukları ve kimsesiz olmadıkları netlik kazandı[139].

4.9. İkinci Meşrutiyet Döneminde Müslüman-Ermeni İlişkileri

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Ermeni meselesinin yeniden uluslar arası bir sorun hüviyetini alması bakımından II. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrası hassas bir dönemi içine almaktadır. Öncelikle genel olarak bakıldığında II. Meşrutiyet'in ilanı, Ermenilerin sevinçle karşıladıkları bir gelişme olmuştur. Zira meşrutiyet rejimi birçok Ermeni'nin arzuladığı yönetim şekliydi. Nitekim bunu meşrutiyetin ilanından önceki dönemde, ele geçirilen ve "*evrak-ı muzırra*" kapsamında değerlendirilen evrakların içerisinde yer alan bazı şarkılarda, *"selamlar olsun meşrutiyete"* gibi sözlerle ifade etmişlerdi[140].

Verjine Svazlıan adlı Ermeni etnolog da, "*Ermeni Soykırımı ve Tarihsel Hafıza*" adlı kitabında, Harputlu Sargis Khaçatıryan'ın, Meşrutiyetin ilanından sonra Ermenilerin, sokaklarda aşağıdaki nidaları attıklarını dile getirmiştir[141].

Kalkın, hey vatandaşlar!

Sevinelim yoldaşlar!

İşte size hürriyet,

Yaşasın Osmanlılar!

II. Meşrutiyet'in ilanı Diyarbakır'da büyük bir heyecanla karşılandı. Hürriyet adına toplantılar ve gösteriler yapıldı[142]. Ermeniler, Meşrutiyetin getirdiği hürriyet, adalet ve eşitlik haklarından yararlandılar ve siyasi haklarına tamamen sahip oldular[143]. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte Müslümanlarla Ermeniler arasında eskiden beri var olan yakınlık yeniden tesis edilmeye çalışılmış ise de, komiteciler bu yakınlığı sabote etmiştir[144].

Meşrutiyet'in ilanından sonra yer yer Müslim ve gayrimüslim ilişkilerinin bozulduğuna dair bir takım şikâyetler görülmektedir. Nitekim Diyarbakır Murahhas

---

[139] BOA, A. MKT. MHM, 702/29 (Diyarbekir Vilayeti Serkomiserinin tahkikatı sonucu oluşturulan 4 Ekim 1899 tarihli defter)

[140] BOA, Y. PRK, UM. 55 / 97

[141] Verjine Svazlian (Sıvaslıyan), Ermeni Soykırım ve Tarihsel Hafıza, http://www.ermenisoykirimi.net/sivasliyan.pdf (erişim: 23.03.2012)

[142] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 755

[143] İsmet Parmaksızoğlu, *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller,* Ankara, 1981, s. 35

[144] Ali Emiri, *a.g.e*, s.69

Vekili Kigork Efendi 15 Ekim 1908'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta, 14 Ekim 1908 günü silahlı bazı Kürtlerin Ermenilerin yaşadığı Sirimi köyünü basarak Karaca Bedosyan adında birisini öldürdüklerini dile getirmiş, faillerin ortaya çıkarılarak adaletin tecelli ettirilmesini istemiştir[145].

Kigork tarafından belirtilen bu hadisenin mahiyetinin ne olduğu söz konusu telgrafta yer almamıştır. Dâhiliye Nezareti vilayete gönderdiği 18 Ekim 1908 tarihli yazıda iddiaların araştırılarak gereğinin yapılması talimatını vermiştir[146]. Bu tarihten yaklaşık olarak iki ay sonra İstanbul'da neşredilen Manzume-i Efkâr gazetesinde yayınlanan bir mektupta ise, Diyarbakır'da Müslümanların Ermenilere karşı saldırılarda bulunulduğu hususu gündeme gelmiş ve bunun üzerine Dâhiliye Mektubi Kalemi, 27 Aralık 1908'de Diyarbakır'a gönderdiği bir takrirde, mektubun mündericatında yer alan iddiaların araştırılarak neticesinin bildirilmesi istenmiştir[147].

Ermeni Murahhassa Vekili Kigork Efendi'nin Sirimi köyünde meydana geldiğini bildirdiği gelişmeler ile Manzume-i Efkâr gazetesinde neşredilen mektuptaki iddiaların yanı sıra Pozantiyon gazetesinde de benzer haberler yer almaktaydı. Buna göre, Diyarbakır vilayeti dâhilinde bulunan Şeistan Aşireti üyelerinden bazı kişilerin Gondocano köyünü tahrip ve yağma ettiği hatta iki Ermeni'yi öldürdüğü, bazı kişilerin "*hareket-i müstebidanesine*" karşı Ermeni Murahhas vekilinin başvurularından herhangi bir sonuç alınamadığı, bu nedenle bu konudaki şikâyetlerin yabancı konsolosluklara iletildiği ifade edilmekteydi.

Pozantiyon gazetesinde çıkan bu yazı üzerine Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden, 28 Aralık 1908'de Diyarbakır vilayetine gönderilen takrirde, iddiaların gereği gibi araştırılarak, doğru olması halinde "*mütecasirlerin derdestiyle mücazat-ı kanuniye icra edilmek için cihet-i adliyeye teslimi ve hilaf-ı hakikat ise keyfiyetin buraca tekzibi için netice-i tahkikatın izahen ve serian inbası*", istenmekteydi[148].

Ermeni Piskoposu telgrafında ve bazı yayın organlarında bu iddialar yer alırken diğer yandan benzer suçlamaların da Ermenilere yapıldığı görülmektedir. Maden sancağından Müftü Hüseyin ve arkadaşları tarafından 10 Ekim 1908'de Sadaret'e

---

[145] BOA, DH. MKT, 2662/41 (Diyarbakır Ermeni Murahhassa Vekili Kigork Efendi'nin Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 15 Ekim 1908 (2 Teşrin-i Evvel 1324) tarihli telgraf)

[146] BOA, DH. MKT, 2662/41 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 18 Ekim 1908 (5 Teşrin-i Evvel 1324) tarihli takrir)

[147] BOA, DH. MKT, 2698/42 (Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 27 Aralık 1908 (14 Kanun-ı Evvel 1324) tarihli takrir)

[148] BOA, DH. MKT, 2702/69 (Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 28 Aralık 1908 (15 Kanun-ı Evvel 1324) tarihli takrir)

çekilen bir telgrafta, bazı Ermenilerin paraya tamah ederek hadise çıkardığı ve bu durumu mahalli hükümetin de bildiği ifade edilmekteydi. Dâhiliye Nezareti 31 Ocak 1909'da Diyarbakır vilayetine gönderdiği bir yazıda, söz konusu durumun araştırılmasını istemiş ve hadise çıkarmak isteyen Ermenilerin kimler olduğu ve neyi amaçladığı sorulmuştur[149].

Vilayete bağlı kasaba ve köylerde meydana gelen bu huzursuzluğun vilayet merkezinde de yavaş yavaş kendisini hissettirdiği anlaşılmaktadır. Bu aşamada Vali Süleyman Şevki Bey, "*ulema, eşraf, rüesa-yı ruhaniye ve muteberan-ı Hıristiyaniyenin*" desteğini sağlayarak muhtemel huzursuzlukların önüne geçmiş ve asayişi tesis etmiştir. Fakat vilayette tesis edilen bu durum 1909 yılı Ocak başında Musul'dan Diyarbakır'a yardım toplamak amacıyla gelen ve Ermeni fedailerinden olan Sivaslı Murat adlı kişinin müfsit faaliyetleri neticesinde yeniden bozulmaya başlamıştır.

Sivaslı Murat'ın vilayete gelmesinden birkaç gün sonra Ermeni cemaatinin ayak takımından birkaç kişi bir gece mahalleler arasında, hatta Müftünün kapısının önünde, sarhoş bir vaziyette silah atarak çevrenin huzurunu bozmuştu. Müftü Efendi'nin kapısının önünde silah atma cüretini gösteren Ermenilere karşı Müslüman ahaliden bazı gençler mukabele etmek istemişse de alınan tedbirlerle buna engel olunmuştu. Birkaç gün sonra yılbaşında sadece Müslümanlardan müteşekkil olan leblebicilerden alışılmışın dışında Ermeni cemaatinin leblebi almamaları ve bunun sebebinin Ermeni kilisesinin talimatı olduğunun ortaya çıkması yeni dedikoduların meydana gelmesine sebebiyet vermişti.

Hıristiyanların Müslümanlardan alışveriş yapmaması yönünde Ermeni kilisesinin verdiği talimat gündelik hayatı ve ekonomik ilişkileri sekteye uğratmaya yönelikti. Hiç şüphesiz Hıristiyanların bu denli tahrik edilmesinde ve ayrıştırılmasında en etkin rol oynayan kişi Ermeni Murahhası (Piskoposu) Kigork Efendi idi. 22 Ocak 1909 Cuma günü, Ermeni cemaatine mensup tüccar ve esnaflar dükkânlarını açmamış hatta "*milel-i saireye*" mensup kişilere baskı yaparak onların da dükkânlarını kapattırmaya ve hanelerine çekilmeye mecbur etmişti. Bununla birlikte İslam mahallelerine yakın bulunan hanelerde ikamet eden Ermeniler toplu bulunmak maksadıyla Ermeni mahallelerine taşınmaya başlamıştı.

---

[149] BOA, DH. MKT, 2729/74 (Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 31 Ocak 1909 (18 Kanun-ı Sani 1324) tarihli takrir)

Ermeni cemaatinin dükkânları kapatması/kapattırması ile evlerini dindaşlarının bulunduğu mahallelere taşıması büyük bir heyecana neden olmuştu. Bu durumun ciddi karışıklıklara sebebiyet vereceğini fark eden yetkililer, Müslüman ulema ve eşraf ile Hıristiyan ruhanileri valiliğe çağırarak gerekli tedbirlerin alınmasını ifade etmiş ve onlardan gerekli nasihat ve telkinlerde bulunarak idareye yardımcı olmasını istemişti. Alınan tedbir neticesinde sonraki gün çarşı ve pazarda bulunan tüm dükkânlar açılmış ve herkes iş ve gücüyle meşgul olmaya başlamıştı[150].

Vilayet, "*ahval-i müessifenin*" tekrar meydana gelmemesi, emniyet ve asayişin ihlal edilmemesi için ruhani liderler ve önde gelen şahsiyetlerle görüşerek yazılı teminat dahi almıştı. Ancak buna rağmen bazı Ermeniler "*ihlal-i asayişe*" neden olacak faaliyetlerde bulunmaya devam ederek Müslümanları tahrike çalışmışlardı. İhtilal ve tahrikleri neticesinde bir takım tecavüzlere hedef olan Ermeniler is öteden beri yaptıkları gibi kendilerini "*mazlum ve masum*" göstererek Müslümanları ve devleti suçlamaktaydı. Nitekim Dâhiliye Nezaretine gönderilen 28 Ocak 1909 tarihli telgrafta, vilayette meydana getirilmeye çalışılan huzursuzlukların Ermeni Piskoposu Kigork Efendinin muzır ve siyasi faaliyetlerinden kaynaklandığının açığa çıkarıldığı ileri sürülerek bu kişinin görevden alınması ifade edilmekteydi. Ayrıca bir takım karışıklıklara sebebiyet veren Sivaslı Murat'ın yapılan tebligat neticesinde vilayetten ayrılmak zorunda kaldığı ilave edilmişti[151].

Bu gelişmelerden beş altı ay sonra bu sefer Malatun Kasabası Ermeni, Katolik ve Protestan ruhani liderleri tarafından Ermeni Patrikhanesine çekilen 1 Mayıs 1909 tarihli bir telgrafta ise, "*zalim-i ekber*" Güllü Bey ile Eşref Ağa'nın teşvikiyle kasabanın Kürt aşiretleri tarafından muhasara altına alındığı, bu aşiretlerin kasabaya girmesi halinde bin haneden fazla olan Hıristiyan cemaatinin mahv ve telef olacağı ifade edilerek, kasabadaki Kürtlerin çıkartılarak, asayişin sağlanması talep edilmiştir[152]. Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır Vilayetine gönderilen 5 Mayıs 1909 tarihli takrirde, Malatun Hıristiyan Ruhanileri tarafından Ermeni Patrikhanesine

[150] BOA, DH. MKT, 2729/53 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Ocak 1909 (15 Kanun-ı Sani 1324) tarihli şifreli telgraf)
[151] BOA, DH. MKT, 2729/53 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Ocak 1909 (15 Kanun-ı Sani 1324) tarihli şifreli telgraf)
[152] BOA, DH. MKT, 2804/11 (Malatudun rüesa-yı ruhaniyesi tarafından Ermeni Patrikhanesi'ne gönderilen 1 Mayıs 1909 (18 Nisan 1325) tarihli telgraf)

çekilen telgrafta atıfta bulunularak bu konudaki şikâyetlerin Diyarbakır vilayetince tahkik edilerek gereğinin yapılması istenmiştir[153].

Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermeniler ile Müslümanlar arasında meydana gelen bu heyecanın Meşrutiyet'in getirdiği özgürlük havasının yanlış algılanmasından mı kaynaklandığı yoksa öteden beri değişik sebeplerden kaynaklanan huzursuzlukların mı olduğuna dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Süleyman Şevki Bey'den sonra Diyarbakır valiliğine atanan Galip Bey'in[154] 12 Şubat 1910'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafta, Lice kazasına bağlı Hani nahiyesi merkezinde yirmiye yakın İslam ile beraber bazı Ermenilerin "*ihtilal-i asayiş*" maddesinden dolayı tevkif olunduğu ancak yapılan muhakeme neticesinde bunların hepsinin beraat ettiği ve bu meseleden dolayı tutuklu hiçbir Ermeni'nin bulunmadığı ifade edilmiştir[155].

Bir süre sonra 1910 yılı Mart ayında Diyarbakır Ali Pınar köyündeki Ermeni kilise ve manastırının kanunsuz olarak arandığı hususu gündeme gelmiştir. Ermeni Murahhası tarafından vilayete verilen şikâyet dilekçesinde, bu aramalar sırasında kilisenin bazı kapılarının kırıldığı, her tarafın dağıtıldığı ve bu baskın nedeniyle görevli ve öğrencilerin korku içerisinde kaldığı dile getirilmekle birlikte, meydana gelen bu uygulamanın mahzurları şöyle ifade edilmiştir; "*enzar-ı umumiyede (herkesin gözü önünde) Ermeni cemaatini esliha-i memnua edharı (deposu) töhmetine maruz kılmak gibi vazifelerince su-i istimalden başka büyük bir fitne ve fesada çığır açacaktır"*[156].

Ermeni Murahhasının şikâyeti üzerine Polis Başkomiseri vilayete çağrılarak olayın mahiyeti sorulur. Ancak Polis Başkomiserinin durumdan haberi olmadığını söylemesi üzerine yapılan tahkikat neticesinde baskın ve aramanın polis komiseri Mümtaz Efendi tarafından gerçekleştirildiği tespit edilir. Vilayet İstinaf ve Mülkiye Müdde-i Umumiliklerine yazılan 5 Nisan 1910 tarihli tezkirede olay şöyle anlatılır; Ali Pınar Mahallesi sakinlerinden ve Ermeni cemaatinden olan bir kişi, 31 Mart 1910 Perşembe günü, Ali Pınar köyündeki bir evde "*esliha-yı memnuanın*" bulunduğunu

[153]BOA, DH. MKT, 2804/11 (Dâhiliye Mektubi Kalemi'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 5 Mayıs 1909 (22 Nisan 1325) tarihli takrir)

[154] Galip Bey Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra 22 Temmuz 1909'da vilayete atanmasına rağmen, Ziya Gökalp tarafından meşrutiyetin ilk valisi olarak kabul edilir. Gökalp, bundan önceki vali Süleyman Şefik Bey'i Abdülhamit taraftarı olmakla suçlar. Ayrıntılı bilgi bkz. Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 761

[155] BOA, DH. MÜİ, 63/51 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Şubat 1910 (30 Kanun-ı Sani 1325) tarihli şifreli telgraf)

[156] BOA, DH. EUM. THR, 36/2 (Diyarbakır Vilayeti İstinaf ve Mülkiye Müdde-i Umumiliklerine Yazılan 5 Nisan 1910 (23 Mart 1326) tarihli tezkire sureti)

ihbar eder. Bunun üzerine müdde-i umumilikten (savcılık) gerekli izin alınır ve polis komiseri Mümtaz Efendi görevlendirilir.

Ali Pınar köyüne gelindiğinde bu sefer bir Süryani keşişi Polis Komiseri Mümtaz Efendi'ye "*Ermeni kilisesi ve manastırında esliha-i memnuanın olduğunu*" ihbar eder. Bu durum karşısında Ermeni kilisesi ve manastırının aranmasının daha önemli olduğuna kanaat getiren Mümtaz Efendi, kilise ve manastırda yaptığı aramalarda herhangi bir yasak silah ve suç aleti bulamaz. Bu arada kilise ve manastırda aramaların uzun sürmesi nedeniyle şikâyet konusu olan evdeki silahlar da kaçırıldığı için herhangi bir şey elde edilemez.

Normal koşullarda herhangi bir ihbar ve şikâyet olduğunda, Polis Nizamnamesi'nin 97. maddesi gereğince, Bidayet Müdde-i Umumiliklerinin gerekli izni vermesi halinde kilise ve manastırın aranabileceği dikkate alındığında yapılan aramaların mevzuata uymadığı ve görevin suiistimal edildiği anlaşılmıştır. Vilayetten Müdde-i Umumiliğe gönderilen tezkirede, Ermeni kilise ve manastırında yapılan arama ve baskının vilayette gereksiz yere heyecan oluşturarak "*beyn'el anasır"* da mevcut olan sükûn ve huzura bu şekilde zarar verileceği kaygısı dile getirilmiştir[157]. Bunun üzerine Müdde-i Umumilik'ten izin almadan ve amirlerini bilgilendirmeden Ermeni kilisesi ve mastırında mevzuata aykırı olarak arama yapan Komiser Mümtaz Efendi, açığa alınmış ve hakkında adli ve idari soruşturma başlatılmıştır[158].

Polis Komiseri Mümtaz Efendi, 5 Nisan 1910'da Adliye Nezareti ile Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine çektiği telgrafta kilise ve manastır aramalarına hiç değinmeyerek kendisinin, Vali ve Başkomiser tarafından "*bila tahkikat ve muhakeme*" azledildiğini ileri sürmüş ve azlinin reddedilmesini talep etmiştir.

Kendisinin kanunlara bağlı, namuslu ve dürüst bir memur olduğunu belirten Mümtaz Efendi, Polis Başkomiseri'nin işlediği suçlar nedeniyle daha önce daha önce Bingazi, Erzurum, Sivas ve Harput'tan sürgün edildiğini; Vali Bey'in ise kardeşi Aziz Efendi ile yaşadığı bir husumet nedeniyle kendisini hedef aldığını iddia etmiştir. Aynı telgrafta; daha önce görevlendirildiği bir aramada, "*esliha-i memnuadan kırk yedi mavzer, seksen teneke barut, dokuz rovelver, bin beş yüz fişenk derdestine muvaffak*

[157] BOA, DH. EUM. THR, 36/2 (Diyarbakır Vilayeti İstinaf ve Mülkiye Müdde-i Umumiliklerine Yazılan 5 Nisan 1910 (23 Mart 1326) tarihli tezkire sureti)
[158] BOA, DH. EUM. THR, 36/2 (Diyarbakır Vilayeti'nden Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderilen 14 Mayıs 1910 (1 Mayıs 1326) tarihli telgraf)

olduğu ve amirinin tahsiniyle Bidayet Müdde-i Umumiliğinin takdirnamesine mazhar olduğunu", ifade etmiştir[159].

Başarılı bir Polis Komiseri olduğu görülen ancak görevini suiistimal ederek aramalara kalkışan Mümtaz Efendi'nin, Vali tarafından haksız yere azledildiği hususu Poşucu Mıgırdıç ve yirmi arkadaşının, Harbiye Nezareti'ne çektiği 30 Nisan ve 4 Mayıs 1910 tarihli iki kıt'a telgrafta da belirtilerek haksız yere azledilerek mağdur olan Mümtaz Efendi'nin görevine iade edilmesi talep edilmiştir[160].

Görevinde başarılı olduğu anlaşılan Mümtaz Efendi'nin görevine iade edilmesi yönünde vilayetten çekilen telgrafların içinde Ermenilerin de bulunması ilginç ve bir o kadar da düşündürücüdür. Buna bir de Mümtaz Efendi'nin yazmış olduğu telgrafta, aramalara hiç değinmemesi eklenince, suçlamaların sıhhati tartışmalı hale gelmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ermenilerin Avrupalı devletlerin muavenetini kazanma gayretleri bağlamında yanlış haberlerle kamuoyunu yanıltma taktiklerinin aralıksız devam ettiği, ortaya atılan iddialarının bir kısmının tamamen asılsız olduğu, lokal bazı olayların ise abartılarak genelleştirildiği görülmektedir. Nitekim Takvim-i Vekayi'de, 1908'den itibaren Diyarbakır Ermenileri ile ilgili yer alan haberlerin çoğu, Ermenilerin ve Avrupalıların iddialarına yanıt niteliği taşıyan ve iddiaların gerçek dışı olduğunu ortaya koyan yazılardır. Bu süreçte ortalıkta sürekli, Müslümanların Ermenileri katledeceği haberi dolaşıyor, hükümet organları da bunlara yanıt vermek durumunda kalıyordu[161].

Bu dönemde Diyarbakır'da bulunan iki İtalyan papazının da bir takım iddialarda bulundukları ve gayrimüslim ahaliyi Müslümanlar aleyhine tahrik ettikleri görülmektedir. Nitekim vilayette misyonerlik faaliyetlerinde bulundukları anlaşılan İtalyan asıllı iki papaz 1911 yılında Diyarbakır ve Mardin'de dolaşarak "*İslamlar, Hıristiyanları katledecek şeklinde*" şayialar yaymaları üzerine, olay çıkmasına meydan vermemek amacıyla, ilgili din adamlarının, Meclis-i Vükela kararınca, süratle ülkeden çıkarılması kararlaştırılmıştır. Osmanlı Devleti ile İtalya arasında Trablusgarb savaşının devam ettiği bir süreçte bu tür propagandaların yapılması dikkat çekmektedir[162].

---

[159] BOA, DH. EUM. THR, 36/2 (Mümtaz Efendi tarafından Adliye Nezareti ile Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderilen 5 Nisan 1910 (23 Mart 1326) tarihli telgraf)

[160] BOA, DH. EUM. THR, 36/2 (Poşucu Mıgırdıç ve arkadaşlarının Harbiye Nezaretine çektiği 30 Nisan ve 4 Mayıs 1910 (17 ve 21 Nisan 1326) tarihli iki kıt'a telgraf)

[161] Serkan Yazıcı, *a.g.t,* s. 85

[162] BOA, MV, 159 / 63

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA DİYARBAKIR VİLAYETİNDE ERMENİLER

5.1. Seferberlik Döneminde Diyarbakır'ın Durumu

Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Diyarbakır valiliğinde Hüseyin Celal Bey bulunmaktaydı. Daha önce Diyarbakır Milli Eğitim Müdürlüğü görevinde de bulunan Celal Bey, 1912-1914 tarihleri arasında 1 yıl 9 ay süre ile valilik görevini yürütmüştü. Osmanlı Devleti'nin 21 Temmuz 1914 tarihinde seferberlik ilan etmesiyle birlikte, Diyarbakır'da sıkıyönetim ilan edildi. Bu ilan ayrıca davul ve zurna çalınarak bütün çarşı ve pazar yerleri dolaşılmak suretiyle halka duyuruldu. Seferberliğin ilanı üzerine 20-40 yaşlarındaki erkekler silah altına alındı.

Böylesine kritik bir dönemde valilik görevini sürdüren Celal Bey, valiliği süresince iyi bir yönetici olamamıştı. O günleri yaşayanların ifadelerine göre, Celal Bey, zevkine düşkün, cahil, icraatında tarafsız olmayan bir kimse idi. Tanınmış bazı zengin Ermeni gençlerinin askerlikten kurtulmalarını sağlamak için onları çeşitli memuriyetlere atamış, bu arada tüccar Hazik Efendi'nin oğlu Said'i tahsildarlığa almış, bu davranışları şikâyet mevzuu olmuştu. Nitekim bu konuda yapılan soruşturma sonunda şikâyet konusu iddialar sabit olmuş ve Celal Bey görevinden alınmıştı. Hüseyin Celal Bey, görevini vilayet kadısı Hulusi Beye bırakarak 5 Ağustos 1914 günü Diyarbakır'dan ayrılmışsa da kısa bir süre sonra vilayete Hamit Bey atanmıştı[1].

Diyarbakır'da seferberliğin ilk günlerini ve şehrin içinde bulunduğu durumu Mustafa Akif Tütenk anılarında özetle şöyle anlatır:

Silahaltına alınan askerin kayıt ve sevk işleri düzensiz bir şekilde yürütülüyordu. Silahaltına alınacak askere itibar olunmuyor, asker sokaklarda, ötede beride yatıp kalkıyordu. Her gün değişik emirler çıkıyor, sevk olunan asker bazen Harput'tan, bazen Malatya'dan terhis ediliyor, sabah terhis edilen asker akşam çağrılıyordu. Doktor muayenesi ile tecil edilenler silah altına alınıyor, muayenesiz, tecilsiz asker silah altına davet edildiği halde sokaklarda dolaşıyordu. Davete itaat etmeyenler ile firar edenler hakkında çeşitli ve çelişkili emirler geliyor, bir keşmekeştir gidiyordu.

---

[1] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 762

Özellikle Tekâlif-i Harbiye (harp vergileri) Komisyonu idarenin düzenini büsbütün bozdu. Hıristiyanlar efradın (erler) çoğunluğu tekâlife kabul olundu. Ellerindeki sanayii vesile eden Tekâlif Heyeti bu vasıta ile büyük yolsuzluklar icrasında kusur etmediler. Hele bu hususta Vali Celal Bey'den en çok faydalanmayı sanat ittihaz eden Muhasebe Mümeyyizi Said Bey idi. Hıristiyanları İslamlara tercih ile bütün muamelatı kendilerine teslim etmişti. Müslüman askerler perişan surette Hasankale'de, Erzurum'da Rus kurşunlarına göğüs gerdikleri ve tifüs hastalıları ile pençeleştikleri zaman Ermeni gençleri birer vesile ile tekâlife kabul olunarak hükümetin yok edilmesi planını yapmakla uğraşıyorlardı[2].

Seferberliğin ilanıyla birlikte vilayette askeri ve idari sorunların yaşandığı bu günlerde meydana gelen bir yangın hem Müslüman-Hıristiyan ilişkilerinin bozulmasına hem de vilayetin ekonomik olarak zarar görmesine neden oldu. 18 Ağustos 1914'te gece yarısı Buğday Pazarı'nda "*cendere*" denilen yerden başlayan yangın kısa sürede Ulu Camii önünden Melek Ahmet Paşa çarşısına ve eski Borsa Hanı'ndan Kazancılar çarşısına kadar uzanan geniş bir alanı kapladı. En büyük mağazaların, hanların, işyerlerinin bulunduğu yangın sahasında hiçbir şey kurtulamadı[3]. Bin iki yüz dükkân ve birkaç han tamamıyla yandı[4].

Diyarbakır hububat pazarında meydana gelen bu yangında Müslüman ve Hıristiyanlara ait birçok eşya yanmış ve talan edilmişti. Buğday Pazarında meydana gelen ve Müslümanlarla birlikte Hıristiyanların da dükkânlarının zarar gördüğü yangın, Müslümanlarla Hıristiyanların karşılıklı suçlamalarına sebep olmuştu. Özellikle Ermeniler, yangının Müslümanlar tarafından çıkarıldığını iddia etmiş ve bu konuda haberler yayarak vilayette heyecan ve karışıklığın çıkarılmasını amaçlamışlardı. Ayrıca bu şekilde "*yangın hadisesini*" kullanan Ermeniler, diğer Hıristiyan cemaatleri de yanına çekmeye ve bu vesileyle savaş öncesinde birlikte hareket etmeye çalışmaktaydılar[5].

Meydana gelen yangın ile ilgili Ermenilerin Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırılan şikâyetlerinde Polis Komiseri Memduh Bey ile bazı askeri yetkililerinin görevlerini

---

[2] Şevket Beysanoğlu, a.g.e, C.II, s. 763

[3] İngiliz Konsolosluk Tercümanı Thomas K. Mugerditchian, yangının beş saat sürdüğünü ve bunun neticesinde 1080 dükkân, 13 fırın, 3 in, 14 kereste deposunun yandığını belirtir. Kemal Çiçek, "*Türkler Kürtler Ermeniler*", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, C.III, Editörler: Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Ankara, 2008, s. 714

[4] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e,* C.II, s. 762; Ali Emiri, *a.g.e,* s. 31

[5] BOA, DH. ŞFR,439/2 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Ağustos 1914 (16 Ağustos 1330) tarihli şifreli telgraf)

suiistimal ettiği ve Hıristiyanlara yardımcı olmadıkları ileri sürülmüştür. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden 13 Eylül 1914'de Diyarbakır'a gönderilen bir takrirde, hububat pazarında zuhur eden yangının gece bekçilerinin vazifelerini yerine getirmemeleri nedeniyle yayıldığı, mallarını kurtarmak isteyen Müslümanlara kolaylık gösterildiği halde Hıristiyan mağaza sahiplerine müsaade olunmadığı ve bilhassa Polis Komiseri Memduh Bey'in Ermenilerin mallarını emniyet altına almalarını engellediği, Kürtlerle Müslümanların Ermeni mallarını yağmalamalarına müsaade olunduğu hatta askerlerin de buna iştirak ettiği halde bu durumun zabitler tarafından engellenmediği iddia edilmiştir. Ermenilerin bu şekilde iddialarını bu şekilde vilayete gönderen Nezaret, yangının neden ortaya çıktığının ve iddiaların gerçeği yansıtıp yansıtmadığının esaslı bir şekilde araştırılması vilayetten istemiştir[6].

Bu dönemde Diyarbakır İngiliz Konsolosluk Tercümanlığı'nda bulunan Thomas K. Mugerditchian'ın bu konuda ileri sürdüğü iddialar da Ermenilerin iddialarına paralellik arz etmektedir. Mugerditchian, ticareti elinde bulunduran Ermenilere karşı vilayetteki İttihat ve Terakki liderleri tarafından İntibah adıyla kurulan şirketin rekabete direnemeyerek iflas ettiğini, bu nedenle ticareti tekelinde bulunduran Ermenilere karşı bir husumetin doğduğunu belirtmiştir. Yangının Müslümanlar tarafından çıkarıldığını iddia eden Mugerditcihian, 61 dükkân sahibi Müslüman'ın yangından önceden haberi olduğunu ve bu nedenle dükkânlarını boşattıklarını ileri sürmekle birlikte, daha da ileri giderek Pirinççizade ailesinden İntibah Şirketi Müdürü Fevzi Bey ile Polis Müdürü Gevranlızade Memduh Bey'in yangına sebebiyet verdiğini iddia etmiştir[7].

Birinci Dünya Savaşının arifesinde, devletin ciddi bir şekilde ekonomik yardıma ihtiyaç duyduğu, herkesin elindeki malının belli ölçüde kamulaştırdığı bu süreçte Müslümanların ve devlet yöneticilerinin bu kadar dükkânın yanmasına sebebiyet verdiğini düşünmek pek ihtimal dâhilinde gözükmemektedir. Kaldı ki yangın nedeniyle telef olan dükkân ve ambarlarda ordunun en çok ihtiyaç duyduğu ürünler bulunmaktaydı.

Seferberliğin ilanıyla birlikte ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla oluşturulan komisyon[8], Müslümanların ve Hıristiyanların ellerinde bulunan bazı

---

[6] BOA, DH. ŞFR, 44/234 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 13 Eylül 1914 (31 Ağustos 1330) tarihli takrir)

[7] Kemal Çiçek, *a.g.m*, s. 714

[8] İngiliz Konsolosluk Tercümanı Thomas K. Mugerditchian, Bu komisyonda Diyarbakır'ın yerli ailelerinden olan Attar Hakkı Efendi ile Cerciszade Kör Yusuf'un yer aldığını ve bu kişilerin İttihat ve Terakki tarafından görevlendirildiğini belirtir. Kemal Çiçek, *a.g.m*, s. 712

ürünlerin savaştan sonra geri ödenmesi karşılığında kamulaştırılmasına karar vermişti. Ancak Ermenilerin bu kamulaştırmadan çok rahatsız olduğu anlaşılmıştı[9]. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına girmesi ve meydana gelen bu yangın ile vilayette büyük bir kıtlık ve pahalılık oluştu. İlerleyen süreçte Muş, Van ve Bitlis gibi işgal bölgelerinden göç eden aç ve perişan göçmenlerin şehre dolması, bu açlık ve sefaleti daha da artırmıştır[10].

5.2. Birinci Dünya Savaşının Başlaması ve Ermenilerin Beklentileri

İtilaf devletleri arasında başlayan ve gittikçe Avrupa kıtasının dışına taşan savaşın bir bölümünün Osmanlı topraklarında cereyan edeceği bilinmekteydi. Osmanlı devletinin savaşa girmesinin ve cephelerdeki durumunun kendi geleceklerini nasıl etkileyeceklerini uzun uzun tartışan Ermeni komiteleri, süreci fırsata dönüştürmeye çalışmaktaydı[11]. Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler ise iki gruba ayrılmıştı. Politize olan ve Ermenistan'ın bağımsızlığını nihai hedef olarak gören bir kesim, Osmanlı devletinin savaşa girmesini önemli bir fırsat olarak görmekte ve hazırlıklarını ona göre yapmaktaydı. Diğer bir kesim ise, Ermeni komitelerinin telkinlerini dikkate almayarak mensubu bulunduğu devlete sadakatle hizmet etmeye devam etmekteydi. Ancak ne yazık ki bu kesim azınlıktaydı ve siyasi gelişmeleri şekillendirmekten uzaktı.

1914 Haziran ayı içerisinde Erzurum'da düzenlenen Taşnak kongresinde Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelesinin sürdürülmesi kararlaştırılmıştı[12]. Taşnak Komitesi bu toplantıda ayrıca kendi örgütüne şu talimatı vermişti: "*Ruslar, sınırı geçtiklerinde ve Osmanlı orduları geri çekilmeye başladıklarında her yerde isyanlar çıkarılmalı, Osmanlı orduları bu suretle iki ateş arasına alınmalıdır. Osmanlı ordularının ilerlemesi halinde ise Ermeni askerler silahları ile birlikte kıtalarını terk edecek ve çeteler teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdir*".

Bu dönemde bir diğer Ermeni komitesi olan Hınçak ise örgütüne gönderdiği talimatta, komitenin bütün gücü ile mücadeleye katılarak İtilaf Devletleri'nin ve özellikle Rusya'nın müttefiki sıfatıyla Ermenistan, Kilikya, Kafkasya ve Azerbaycan'da zaferi temin için her türlü vasıta ile İtilaf Devletleri'ne yardım edeceğini bildirmişti. Bu

---

[9] Kemal Çiçek, *a.g.m*, s. 712
[10] Ali Emiri, *a.g.e*, s. 31
[11] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 3*, Ekim 1985, Yıl: 34, Sayı: 85, Ankara, s. 110
[12] James Bryce-Arnold Toynbee, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*, C. I, trc: Ahmet Güner, İstanbul, 2005, s. 244

dönemde Van mebusu olan Papazyan ise yayınladığı bir bildiride, Kafkasya'da gönüllü Ermeni alayları hazır bulundurulmasını, bunların Rus ordularının öncüleri olarak Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki kilit noktaları ele geçirmelerini ve Anadolu topraklarında ilerleyecek Ermeni alayları ile hemen birleşmesini istemişti.

Louse Nalbandian, Ermeni komiteleri tarafından alınan bu kararları şu şekilde ifade etmiştir: "*Ermeni komiteleri için hedeflerini gerekleştirecek topyekûn ayaklanmayı başlatmanın en uygun zamanı Osmanlıların savaş halinde olduğu zamandı"*. Ermeni komitelerinin aldığı kararlar doğrultusunda faaliyete geçmesinden kuşkulanan Osmanlı Hükümeti, savaş öncesinde 1914 Ağustos'unda komite yöneticileriyle toplantılar yapmış ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi halinde sadık vatandaşlar olarak Osmanlı orduları safında görevlerini yerine getirmelerini istemişti. Komite yöneticileri de yapılan bu görüşmelerde bu talepleri yerine getirecekleri vaadinde bulunmuşlardı[13].

Rus kuvvetlerinin, Osmanlı topraklarına girmesi ile birlikte Osmanlı ordusunda bulunan Ermeniler silahları ile birlikte firar ederek Rus kuvvetlerine katılmışlardı. Rus ordusuna henüz ulaşamayan bir kısım Ermeniler ise çeteler kurarak isyan etmişlerdi. Yıllarca gerek Ermeni okul ve kiliselerinde gerekse misyoner okul ve kiliselerinde sağlanan silahlar ortaya çıkarılmış, askerlik şubeleri basılarak yeni silahlar sağlanmıştı.

Silahlanan Ermeni çeteleri, komitelerin " *kurtulmak istiyorsan önce komşunu öldür*" talimatı üzerine, erkekler cephelerde olduğu için savunmasız kalan Türk şehir, kasaba ve köylerine saldırarak katliama girişmişlerdi. Aynı şekilde ikmal yollarını kesmişler, yaralı taşıyan konvoyları pusuya düşürmüşler, köprü ve yolları imha etmişler ve bulundukları şehirlerde ayaklanarak Rus işgalini kolaylaştırmışlardı[14].

Bu süreçte Ermeni nüfusun kayda değer bir orana sahip olduğu Diyarbakır'da da Ermeni komitelerinin faaliyetleri çok farklı değildi. I. Dünya savaşı başlamadan önce Ermenilerin askere gitmemek için faaliyetlerde bulundukları bu dönemde devlet kurumlarında istihdam edilen gayrimüslimlerin de kendi konumlarını istismar ettikleri görülmekteydi. Nitekim 10 Mayıs 1914 tarihinde Çüngüş nahiyesi eşrafından Süleyman, Hasan, Mustafa, Şakir, Mehmet ve Hacı İbrahim adındaki kişilerin Babılali'ye çektikleri şikâyet mektubu bu durumu açıkça göstermekteydi.

---

[13] Şenol Kantarcı, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", s. 28
[14] Şenol Kantarcı, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", s.30

Bu mektupta, nahiye müdürünün Rum, telgraf müdürünün Ermeni olması münasebetiyle askere alınması gereken Ermenilerin, nahiye azasından komite reisi Tuğyan Haçadur vasıtasıyla, devlet yazışmalarının sızdırılarak askere alınması gereken Ermenilerin firarına sebep olunduğu, böylece 300 nefer alınması gereken bölgeden ancak 8-9 kişinin askere alınabildiği dile getirilerek, buna sebep olan yetkililer hakkında takibat yapılması dile getirilmekteydi[15].

Savaşın başlamasının ardından Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin, savaştan kısa sürede mağlup ayrılacağını hesap ederek, içlerinde en tedbirli olanlar bile evlerine, okullarına, kiliselerine Ermenistan'ı temsil eden bayrak, resim ve haritalar asmaya başlamışlardı[16]. Seferberliğin ilanından sonra da askerlik yükümlüsü Diyarbakır Ermenileri, cepheye gitmemek için her türlü yola başvurmuş ve büyük bir bölümü cepheye iştirak etmemişti[17]. Cepheye gitmek zorunda kalanlar ise ilk fırsatta firar ederek ya vilayete geri dönmüş ya da Ermeni çetelerine katılmıştı[18].

Bunun yanı sıra devletin tüm vilayetlerde ordunun ihtiyaçları için yaptığı kamulaştırmalar ve mükellefiyetler Ermeniler tarafından tepkiyle karşılanmıştı[19]. Bu süreçte Ermeni komiteleri alınan kararlar gereğince cephe gerisinde kalan korumasız Müslüman ahaliye karşı planlar yapmakta, Rusya'nın da aralarında bulunduğu İtilaf devletlerinin başarısı için çalışmaktaydı. Ağustos 1914 başlarında Almanya'nın İngiltere ve Rusya'ya karşı savaşı önde götürdüğü bir dönemde bu durumun Maden ve Palu Ermenilerini çok üzdüğü ve onlarda tedirginlik yarattığı Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta vurgulanmıştır[20].

Erzurum, Van ve Bitlis bölgesindeki Ermenilerin meydana getirdiği taşkınlıkların Maden ve Palu'ya sirayet edebileceğini dikkate alan Maden Mutasarrıflığı'nın gerekli tedbirleri aldığı vilayetle yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Vilayetin ve Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu durumu sadece Ermenilerin istismar etmedikleri, vilayette yaşayan Süryanilerin de bir takım "*fikr-i ihtilale"* yönelik eylemler içerisinde bulundukları açıkça görülmektedir. Nitekim Midyat Kazası dâhilinde bulunan Basibrin Süryanilerinden Süryani Kadim Patrik

---

[15] BOA, DH. EUM, EMN, 90 / 64 (Çüngüş eşrafının 10 Mayıs 1914 (27 Nisan 1330) tarihinde Babıâli'ye çektiği şikâyet telgrafı)
[16] İsmet Parmaksızoğlu, *a.g.e,* s. 240
[17] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e,* C.II, s. 763
[18] Memleket, 27 Şubat 1919
[19] Kemal Çiçek, *a.g.m,* s. 712
[20] BOA, DH. ŞFR, 438/83 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Ağustos 1914 (13 Ağustos 1330) tarihli telgraf)

vekiline yazılan ancak ele geçirilen Arapça bir mektupta bu durum açıkça görülmektedir.

Mektupta, bütün Hıristiyanların "*ittihadı*" talep edilmekte, onların Osmanlı Devleti'ne asker verilmemesi açıkça dile getirilmekte buna mukabil Hıristiyanlara ve Hıristiyan ordularına yardım edilmesi tavsiye edilmiştir. Ayrıca karakolların telef edilmesi için de beş altı batman kurşuna ihtiyaç duyulduğu ve Deyru'l Umur'da bu amaçla toplantı yapılacağı belirtilmiştir. Mektubun devamında ise Osmanlı ordusuna katılan Hıristiyanların cehenneme gideceği ihtar edilmiştir[21].

Bu süreçte daha önce de ifade edildiği gibi özellikle vilayette meydana gelen Buğday Pazarı yangını Müslümanlar ile Hıristiyanların ayrışmasında ve birbirlerine cephe almasında önemli bir dönüm noktası olmuştu. Bu ayrışma yaklaşmakta olan küresel savaşın halklar üzerindeki korku ve ümitlerinin yansımasıydı. Özellikle Ermeni komitelerinin aldıkları kararlar ve cephe gerisinde giriştikleri sabotajlar Osmanlı Devletini ciddi anlamda tedirgin etmekteydi. Özellikle Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde baş gösteren olumsuz gelişmelerin etkisiyle olsa gerektir ki Ağustos ayında vilayete gönderilen telgraflarda Diyarbakır Ermenilerin ihtilal girişimlerinde bulunup bulunmadıkları sorulmaktaydı. Bu soruya verilen 26 Ağustos 1914 tarihli cevabi telgrafta, Diyarbakır vilayetinde "*fikr-i ihtilale delalet hiçbir hal ve hareket-i mahsus olmadığı*", ancak her ihtimale karşı müteyakkız davranıldığı dile getirilmekteydi[22].

Diyarbakır valisi Hamit Bey tarafından 29 Ağustos 1914'de Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta, vilayette açıktan açığa "*fikr-i ihtilali*" destekleyen Ermeni olmadığı tekrar edilmekle birlikte, özellikle Diyarbakır ve Silvan'da Ermeni ve diğer cemaat piskoposlarının "*müfsidan-ı hafiye*" de bulundukları, iki üç günden beri Hıristiyanların dükkânlarındaki eşyaları gizli gizli hanelerine taşıdıkları, bunun sebebi sorulduğunda ise, çarşıda bekçi başı bulunmaması nedeniyle bunu yaptıkları ancak bunun üzerine çarşıya bekçi başı tayin edilmesine rağmen, Hıristiyanların eşyalarını evlerine nakletmeye devam ettikleri belirtilmiştir[23].

---

[21] BOA, DH. ŞFR, 438/83 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Ağustos 1914 (13 Ağustos 1330) tarihli telgraf)

[22] BOA, DH. ŞFR, 438/83 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Ağustos 1914 (13 Ağustos 1330) tarihli telgraf)

[23] BOA, DH. ŞFR,439/2 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Ağustos 1914 (16 Ağustos 1330) tarihli şifreli telgraf)

Bu günlerde İstanbul'daki bazı yayın organlarında çıkan haberlerde, Diyarbakır'da bulunan Ermenilere saldırı olduğu ve bu durumun devam edeceği iddia edilmiştir. Ortaya atılan bu iddiaların ciddiye alınarak Ermeni Patrikhanesi'nde tartışıldığı ve durumdan hükümetin haberdar edildiği görülmektedir. Yapılan araştırmalara göre asılsız olduğu anlaşılan bu iddiaların kasıtlı olarak ileri sürüldüğü ve siyasi bir kazanca dönüştürülmek istendiği anlaşılmıştır. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden 2 Eylül 1914'de Diyarbakır'a gönderilen takrirde bu durum "*maksat asayişi muhtel göstermek ve mudahelen ecnebiyeyi davet etmektir*" şeklinde ifade edilmiştir.

Buna rağmen takririn devamında, her ihtimale karşı Ermenilerin can, mal ve ırzının korunmasına özen gösterilmesi, heyecana ve tahrike kapılarak taşkınlık çıkarmalarına meydan verilmemesi, olay çıkarmak isteyenlere gerekli nasihatlerin verilmesi ve lazım gelen tüm tedbirlerin alınması önemle vurgulanmıştır[24].

Diyarbakır'da huzursuzluğun adım adım kendini gösterdiği bu süreçte Bitlis, Van ve Erzurum vilayetlerinde ihtilal planları açığa çıkmağa çıkmaktaydı. Bitlis Valisi Mustafa Bey'in 18 Eylül 1914 tarihli telgrafında, Ermeni komitecilerinin aldıkları kararları ve Ermenilere yaptıkları telkinleri şöyle ifade etmektedir: "*Harp ilanına kadar sükûn ve itaatlerini muhafaza etmek ve harp ilan edilirse ordudaki erlerin silahları ile düşman tarafına iltica eylemeleri ve ordumuz ilerlerse sükûnetle itaatin muhafazası ve ordumuz ricat ederse silahlanıp çete haline geçmek"*[25].

Eleşkirt Hudut Taburu'ndan IX. Kolordu'ya gönderilen 20 Ekim 1914 tarihli telgrafta; Sekiz bini aşkın Ermeni asker kaçağının Kağızman'da toplandıkları, Ermeni halkının silahlandırıldığı ve bu çetelerin ihtiyaç duyduğu iaşeyi köylerden toplandığı ifade edilmekteydi[26]. Erzurum Vali Vekili Cemal Bey tarafından III. Ordu Komutanlığına gönderilen 31 Ekim 1914 tarihli telgrafta ise Ermenilerin silah altından kaçarak çeteler oluşturdukları ve Kürtlerden bazılarının aracılığıyla Rusya'ya firar etmekte oldukları dile getirilmekteydi[27].

Bu dönemde Diyarbakır Valisi Hamit Bey'in bir telgrafında, vilayet nüfusunun 560.000 ile 600.000 arasındaki olduğunu, toplam nüfus içinde 50 bin dolayında Ermeni

---

[24] BOA, DH. ŞFR, 102/206 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 2 Eylül 1914 (20 Ağustos 1330) tarihli takrir)

[25] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2,* Mart 1983, Yıl: 32, Sayı: 83, Ankara, 1983, s. 3

[26] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Mart 1983, s. 15

[27] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Mart 1983, s. 27

bulunduğunu, bunun genel nüfusa oranının % 8 nispetinde olduğunu, vilayetin bazı yerlerinde hiç Ermeni bulunmadığını belirttikten sonra, bu dönemde Ermeniler lehine ıslahatlar yapılacağı yönündeki iddialar üzerine Ermeniler arasında kutlamalar yapıldığını, Ermenilerin bu tutumunun Müslüman halkı rencide edici boyuta geldiğini ve bu türden hareketlerin halk arasında bazı endişelere neden olabileceği ifade edilmiştir[28].

5.3. Ermeni Dam Taburu

Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914'te İtilaf Devletlerine karşı Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle birlikte silah altına alınan Ermeniler firar etmeye ve şehre dönmeye başladılar. Bu sırada Adanalı Hamid Bey valilik görevini ifa etmekteydi. Onun zamanında, Ermeniler, önceki vali Hüseyin Celal Bey döneminden daha fazla korunur duruma gelmişti. Bu dönemde cepheye gitmek amacıyla vilayette bulunan ve Bağdat'dan gelen 15. Kıta-i Seferiye askerleri içerinde bir miktar Rum, Ermeni ve sair cemaatlerden askerler vardı.

Ermeni tüccarlar başta gayrimüslim askerler olmak üzere onları iğfal ederek ellerindeki silahlar satın almakta, keza Ermeni askerler de komiteciler tarafından firar ettirilmekteydi. Ne yazık ki bu tüccarların bir kısmı yöneticiler tarafından bilinmekteydi. Vali Hamit Bey'in pasif tutumu, Ermeni komitacıları cesaretlendirmekteydi. Bu şekilde Bağdat askerlerinden satın alınan silahlar ile firaren gelen Ermeniler ihtilal girişimi için komiteler tarafından saklanmaktaydı. Hükümet, asker firarilerini takip edecek güce sahip değildi[29].

Bu süreçte Ermeni firarileri artık aleni bir surette sokakları dolaşmağa başlamışlardı. Kıtaata kayd olanlar bile firar ederek korkusuzca gezindiler. Ermeni komitesi tarafından firar ettirilen Ermeni askerler, Ermeni mahallelerinde toplanmış ve gizlenmişlerdi. Hükümet bunları kıtalarına dönmek şartıyla affetti ancak fayda vermedi. Takip olunur olunmaz damlara çıktılar. Hıristiyan mahalleleri adeta bir ecnebi kalesine dönüşmüştü.

Sokaktan sokağa kolayca geçmek için damlar üzerine merdiven köprüleri yapıldı. Takip eden polis ve jandarma ile çarpışmaya başladılar. 1914 senesi kışında kar yağmaması ve sıcaklığın sıfırın altına düşmemesi nedeniyle bu havadan faydalanan

[28] BOA. DH. KMS 2-2 / 5
[29] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 763-764

gayrimüslim asker kaçakları damlardan inmediler. Damlarda kahveler kuruldu. Askerliğe gitmeyenlerle silahlı olarak ordudan kaçan veya kaçırılan bu kişiler "*Dam Taburu*" (Bataillon des toits) adı altında bir teşkilat kurmuşlardı. Kıtalarından firar eden askerlerle Dam Taburu her geçen gün büyümekteydi[30].

Dam Taburu askerleri mahallerde damdan dama dolaşarak bütün ihtiyaçlarını tekâlif-i harbiye olarak toplamaya başlamışlar ve vermek istemeyenleri tehdide başlamışlardı. Hanelerden zorla yiyecek ve içecek temin eden Dam Taburu, mahalleye giren memurlar ve İslam ahaliyi tahkir etmekte ve silahlı olarak kıyam ve isyan için vakit ve saatini beklemekteydiler. Bu halin devamı memleket için büyük bir tehlike ve hükümet haysiyeti için onur kırıcı bir durumdu. Bu kişilerin elinde ciddi miktarlarda silah ve bombanın depo edildiği bilinmekteydi. Bu endişeli ve gergin durum Müslüman ahaliyi haklı olarak heyecan ve korkuya sevk ediyordu. Bu derece müthiş silah ve bomba stokuna sahip silahlı bir kuvvetin, özellikli ve korunaklı evlerin savunmaya pek elverişli olması sebebiyle, ele geçirilmesi pek zordu[31].

Ermenilerin damlardaki teşkilatı hükümeti görevlerini yapmaktan men edecek bir güçteydi. Nitekim Hançepek civarında polis tarafından takip olunan Ermeni asker firarisi için birkaç Ermeni'nin zabıta kuvvetlerine hücum edip silah çektikleri görülmüştü. Bu arada Ermeni asker firarilerinden biri kaçarken o civarda bulunan Sandıkçızade Abdurrahman Efendi'nin evine girmiş ve bir odasında saklanmıştı. Teslim olması için yapılan bütün çağrılar fayda vermedi. Vali Hamid Bey teslim olmasını sağlamak maksadıyla Ermeni murahhas vekilini ona gönderdi. Adam yine de teslim olmadı. Altı saatlik bir süreden sonra, nihayet adam ölü olarak ele geçirildi.

Bu olay Ermenileri galeyana getirdi ise de Ermeni murahhasının tavsiyeleri üzerine herhangi bir olay çıkmadı. Vali Hamid Bey, Ermeni murahhassı ile sıkı bir dostluk kurmuştu. O, bu davranışı ile Ermenilerin Diyarbakır'da herhangi bir olay çıkarmalarını önleyebileceğini sanıyordu. Ermeniler ise bu tutumdan daha çok yararlanıyorlardı, bu şekilde silahlanıyorlar, Rusların biraz daha ilerlemesini bekliyorlardı[32]. Firar edip dam taburuna katılanlardan biri olan Dikran adlı bir Ermeni'nin ailesi sorgulanırken, şahsın annesi olan Lusik adlı Ermeni kadın Dam taburu üyelerine bir gün yemek verdiğini itiraf etmiştir[33].

---

[30] *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhitlaliyyesi*, haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983, s. 240
[31] Memleket, 27 Şubat 1919
[32] *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhitlaliyyesi, s. 240*
[33] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Mart 1983, s. 107

5.4. Mehmet Reşit Bey'in Diyarbakır'a Atanması ve Vilayetin İçinde Bulunduğu Durum

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girdiği dönemde Diyarbakır valisi Adanalı Hamit Bey'di. 5 Ağustos 1914 yılında görevden alınan Hüseyin Celal Bey'in yerine atanan ve yaklaşık olarak altı ay kadar bu görevde bulunan Hamit Bey, valiliği döneminde etkin bir idarecilik örneği sergileyememiş ve vilayette mevcut olan sorunlar artarak devam etmişti[34]. Osmanlı Devletinin birçok cephede savaşması, Ermeni komitelerinin cephe gerisindeki faaliyetleri, ağır ekonomik sıkıntılar ve bölgede mevcut olan feodal yapının vilayet asayişini zorlaması elbette Hamit Bey'in başarısızlığına sebebiyet veren etmenlerden bir kaçıydı. Hamit Bey'e yöneltilen suçlamaların başında onun Ermeni komitacılarının vilayetteki faaliyetlerine göz yumduğu ve Tekâlif-i Harbiye komisyonunda yolsuzluklar olduğu yönündeydi[35].

Diyarbakır'ın önemli bir vilayet merkezi olması ve vali Hamit Bey'in bu görevi layıkıyla gerine getirememesi üzerine, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Musul Valisi Mehmet Reşit Bey'i[36] Diyarbakır'a vali olarak atamayı düşünmüş ve bu konuda

---

[34] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e,* C.II, s. 764

[35] BOA, DH. ŞFR, 468/148 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Nisan 1915 (14 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf)

[36] İttihat ve Terakki Cemiyetinin ilk kurucularından olan Mehmet Reşit Şahingiray, 8 Şubat 1873 tarihinde Kafkasya'da doğdu. Babası Verzems mahlasıyla anılan Osman Bey'dir. Osman Bey, Çerkezlerin Bzedog kabilesinin Hanah adıyla bilinen ailesindendir. Rusya'nın Kafkasya'yı işgali üzerine Osman Bey aile ve akrabalarıyla birlikte 1874 yılında İstanbul'a yerleşti. Reşit Bey, ilköğrenimini Defterdar'daki Mekteb-i İbtidai'de tamamladıktan sonra 1882'de Beşiktaş Askeri Rüştiyesine girdi. 1885 yılında buradan mezun oldu ve aynı yıl Kuleli İdadi-i Tıbbiye'ye kaydoldu. 1888 yılında Gülhane'deki Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye başladı. Bu sırada Tıbbiye öğrencileri arasında meşrutiyeti aide ve istibdadı kaldırmaya yönelik düşünceler taraftar bulmaya başlamıştı. Nitekim beş Tıbbiyeli arkadaş ülkenin kötü idare edildiği, sıkıntıya sokulduğu ve halkın baskı altına alındığı inancına kapılmıştı. Ülkenin içinde bulunduğu durumun asıl sorumlusunun padişah olduğunu düşünen bu kişiler "*hükümet-i isitibdadiyeye*" karşı bir "*cemiyet-i hafiye*" teşkiline karar verdiler. Bu beş arkadaş, Hikmet Emin, İshak Sukuti, İbrahim Ethem, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit'tir. Bu beş Tıbbiyeli 2 Haziran 1889'da birkaç sene sonra İttihat ve Terakki ismini alan İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'nin temelini attılar. Bu tarihten itibaren "hür fikirli" birçok kişi ve özellikle öğrenciler cemiyete dâhil oldu. Cemiyet, üyelerinin sayısını artırmakla birlikte gizliliğini ancak dört beş yıl koruyabilmişti. 1894 yılında verilen bir jurnal ile Tıbbiye'de yönetim aleyhtarı fikirlerin varlığı ortaya çıkmış ve bunun üzerine Müşir Zeki Paşa Tıbbiye Mektebine nazır olarak tayin edilmişti. Zeki Paşa'nın okula gelir gelmez yaptığı aramadan sonra, aralarında Mehmet Reşit'in de bulunduğu dokuz öğrenci tutuklanarak sorgulanmıştı. Reşit Bey, mezuniyetinden hemen sonra 4 Eylül 1894 tarihinde uhdesine "*tabip yüzbaşılığı tevcih olunarak*" Almanyalı Profesör Düring Paşa muavini sıfatıyla Haydarpaşa Hastanesinde görevlendirildi. Bu görevde iken "*Ermeni gailesi*" münasebetiyle doktora olan ihtiyaç nedeniyle IV. Ordu'da görevlendirildi. Ancak beş ay sonra 7 Nisan 1895 tarihinde Düring Paşa'nın isteğiyle tekrar Haydarpaşa Hastanesi'ndeki görevine döndü. İdarenin yaptığı soruşturmalar sonunda 1895 yılı sonlarına doğru aralarında cemiyetin önde gelen üyelerinin de bulunduğu (Abdullah Cevdet, İshak Sukuti vd) 34 kişi tutuklanmış ve birçoğu sürgüne gönderilmişti. Reşit Bey aynı yıl içinde (1895) "*frengi illetinin men'i tevessü' ve intişarı hakkında tedabir-i fenniye ittihaz etmek üzere*" Düring Paşa ile birlikte Kastamonu vilayetinin her tarafını ve Ankara vilayetinin bazı yerlerini dolaştı ve teftiş etti. Kastamonu'dan döndükten sonra 24 Temmuz 1896 tarihinde "*Avrupa'daki Genç Türklerle muhaberede*

Mehmet Reşit'e telgraflar çekerek bu görevi kabul etmesini istemişti. Talat Paşa'nın büyük bir güven duyduğu ve bu nedenle de daha önce birçok önemli göreve atadığı Reşit Bey, her seferinde "*problemli bölgeleri ıslah amacıyla görevlendirilmesine*" itiraz ederek bu görevi kabule yanaşmamıştı. Nitekim Musul Valisi Mehmet Reşit, 13 Aralık 1914 tarihli "*mahrem*" ibareli şifreli telgrafında, bu görevi kabul etmeyeceğini Talat Paşa'ya bildirmiş, şayet Diyarbakır'a vali olarak atanması halinde bu görevi kabul etmeyeceğini ve İstanbul'a döneceğini ifade etmişti[37].

Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in ısrarlı taleplerine karşı Diyarbakır valiliğini kabule yanaşmayan Mehmet Reşit Bey, 15 Aralık 1914 tarihli telgrafında, Hamit Bey'in idaresizliğine ve iktidarsızlığına vurgu yaparak, Musul'un her yönüyle Diyarbakır'dan üstün olduğunu dile getirmiş, en küçük vilayet olan Musul'a nazaran pek ehemmiyetsiz olan Diyarbakır'a atanmasının "*tenzil-i rütbe*" olduğunu, bunun da Talat Bey'in kendisine olan itimadının kalmadığının göstergesi olduğunu belirtmişti. Talat Bey'in kendisine olan "*itimat ve teveccühüne istinaden bugüne kadar gürültüsüz ve başarılı bir şekilde çalıştığını ve muvaffak olduğunu*" belirten Reşit Bey, her seferinde kendisinden istenen fedakârlıklardan şu ifadelerle yakınmıştı; "*Bilmem ki valiler arasında bendenizden başka fedakârlık imtihanına çekilecek kimse yok mudur?*"

---

bulunmak töhmetiyle" tutuklandı ve yaklaşık bir buçuk ay Taşkışla'da hapis yattı. Taşkışla'daki Divan-ı Harb'de yargılandı, askeri rütbesi alındı ve 8 Eylül 1897'de Trablusgarb'a sürgün edildi. Trablusgarb'a ulaştıktan kısa bir süre sonra 20 Eylül 1897 tarihli bir irade ile aralarında Reşit Bey'in de bulunduğu sekiz kişi Trablusgarb'da serbest bırakıldı. Bu tarihten II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Trablusgarb'da kalan Reşit Bey, Tablusgarb Hastanesi'nde tabiplik görevini devam ettirdi. Reşit Bey, Trablusgarb'da kaldığı bu 11 yıllık süre içerinde İttihat ve Terakki'nin Trablusgarb şubesinin faaliyetlerine katıldı. Genç Türkler arasında itibarlı bir konumda bulunan Trabusgarb kumandanı Recep Paşa tarafından çok sevilmiş ve "*adeta onun sadrazamı*" olmuştu. 1901 yılında yine bir sürgün olan Kolağası Ziya Bey'in kızı Mazlume Hamın'la evlenmiş ve ilk üç çocuğu burada dünyaya gelmişti. Ülke meseleleriyle yakından ilgilenen Reşit Bey'in vatana hizmet hususundaki idealist anlayışı sonraki yılarda daha belirgin olarak ortaya çıkmakla beraber, ilk örneklerini sürgün olarak Trablusgarb'da vermiştir. Nitekim Trablusgarb hakkında 14 Ekim 1904 tarihinde hazırlayıp "*Makamat-ı Aliye*"ye sunduğu bir layiha bunun göstergesidir. Reşit Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra 11 Ağustos 1908'de diğer sürgün arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'a döndü. 9 Ekim 1909'de Cezair-i Bahr-i Sefid vilayetine bağlı İstanköy kazasına kaymakam olarak atandı. Görülen lüzum üzere 13 Şubat 1910'da Trablusgarb Vilayetine bağlı Humus mutasarrıflığına terfian tayin edildi. Humus Mutasarrıfı iken "*Umur-ı İdare-i Livada*" tarafsızlığını koruyamamasından dolayı Trablusgarb vilayeti tarafından yapılan değiştirilme talebi üzerine 10 Haziran 1911'de Kozan mutasarrıflığına tayin edildi[36]. Kısa süren Kozan mutasarrıflığından 25 Temmuz 1911'de Lazistan (Rize) mutasarrıflığına tayin edildi. 8 Temmuz 1913'te Karesi (Balıkesir) mutasarrıflığına tayin edilen Reşit Bey, 23 Temmuz 1914 tarihine kadar Karesi (Balıkesir) mutasarrıflığı sırasında öncelikle bölgedeki Rumların göç ettirilmesi ve bayındırlık hizmetlerine ağırlık verdi. Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmet Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, İzmir, 1997, s. 7-24; Mithat Şükrü Bleda, *İmparatorluğun Çöküşü*, Yay., Turgut Bleda, İstanbul, 1979, s. 59-60

[37] BOA, DH. ŞFR, 462/114 (Musul Vilayeti'nden Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderilen 13 Aralık 1914 (13 Aralık 1330) tarihli şifreli telgraf)

Bu şekilde tepkisini ortaya koyan Mehmet Reşit, sık sık görev yerinin değiştirildiğini dile getirmişti. Bu şekilde yıprandığını ve hırpalandığını ifade ederek "*böyle ise şimdiden istifamı müjde veriyorum*" diyerek tepki göstermişti. Telgrafın sonunda ise, kendisine teklif edilen Diyarbakır valiliğini kabul etmediğini yineleyerek, üç dört gün sonra İstanbul'a döneceğini ifade etmişti[38]. Ancak bu tarihten yaklaşık olarak bir ay sonra Dâhiliye Nezareti'nden 17 Şubat 1915'te Musul'a gönderilen şifreli bir telgrafta, Diyarbakır'ın daha mühim bir vilayet olduğuna dikkat çekilerek münhal (boş) bulunan bu vilayetin Reşit Bey tarafından daha iyi idare edileceğine Nezaret'in itimadı olduğu, bu nedenle Reşit Bey'in Diyarbakır valiliğine atandığı belirtilmişti[39].

Aslında Reşit Bey'in Diyarbakır vilayetine daha önce de vali olarak atandığı görülmektedir. Reşit Bey, 1914 yılında Karesi (Balıkesir) mutasarrıfı iken Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından kendisine "*Van, Bitlis, Diyarbakır ve Mamuretü'l-aziz vilayetleri umum müfettişliği katib-i umumiliği*" teklif edilmişti. Talat Paşa, 19 Temmuz 1914'te Reşit Bey'e gönderdiği kısa yazıda, "*faal, muktedir ve erbab-ı hamiyetten*" gördüğü için kendisini bu göreve tayinde ısrar ettiğini belirtmiş ve 22 Temmuz 1914 tarihinde bu tayin gerçekleşmişti[40]. Bilindiği gibi I. Dünya Savaşı başlamadan kısa bir süre önce 8 Şubat 1914'de Ermeni meselesi dolayısıyla, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmayla Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da iki müfettişlik oluşturulmuş ve her ikisinin de başına geniş yetkilere sahip birer yabancı müfettiş tayini kararlaştırılmıştı[41].

Bu anlaşma gereğince Nisan 1914 ortalarında büyük devletler tarafından müfettişlerin seçimi yapılmıştı. Buna göre, Norveç ordusundan Yarbay Major Hoff, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır vilayetleri kesimine; Hollandalı M. Westenek ise Trabzon, Erzurum ve Sivas vilayetleri kesimine genel müfettiş olarak seçilmişlerdi[42]. Genel müfettişlerin sözleşmeleri, Osmanlı Hükümeti tarafından 25 Mayıs 1914'te imzalanmış ve tayinleri gerçekleştirilmişti. Ancak bu tarihten iki ay sonra I. Dünya

---

[38] BOA, DH. ŞFR, 463/25 (Musul Vilayeti'nden Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderilen 15 Aralık 1914 (15 Aralık 1330) tarihli şifreli telgraf)

[39] BOA, DH. ŞFR, 50/144 (Dâhiliye Nezareti'nden Musul'a gönderilen 2 Mart 1915 (17 Şubat 1330) tarihli şifreli telgraf)

[40] 30 Haziran 1330 tarihli Karesi gazetesi, Reşit Bey'in valilik rütbesiyle Şark Vilayetleri Müfettiş-i Umumilerinden Hoff Bey'in katib-i umumiliğine tayin edileceğini duyurmuştur. Karesi, 21 Temmuz 1330 tarihli sayısında, Reşit Bey'in 17 Temmuz'da bütün daireleri dolaşarak veda ettiğini ve ertesi gün parlak bir törenle uğurlandığını belirtirken; "*maateessüf livamız çalışkan, müteşebbis ve vatansever mutasarrıftan mahrum kalmıştır*" denilmektedir. Nejdet Bilgi, *a.g.e*, s. 22

[41] Anlaşma metni için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/III, Ankara, 1983, s. 169-172

[42] Ali Karaca, "*1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler*" www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale50.html, (erişim: 26.02.2012)

Savaşının çıkmasıyla genel müfettişlerden sadece Major Hoff görevine başlayabilmiştiyse de onun da kısa bir süre sonra bu görevi bıraktığı anlaşılmaktadır. Çünkü kendisine katib-i umumi olarak tayin edilen Reşit Bey'in 13 Ağustos 1914'te Diyarbakır valiliğine tayin edildiği gibi, yerine başkasının tayin edildiğine dair bilgi bulunmamaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti fiilen savaşa girdikten bir ay kadar sonra bir irade ile o sırada hiç biri iş başında bulunmayan bu müfettişlerin işlerine son verilmiştir[43].

Diyarbakır valisi Celal Bey'in görevden alındığı bir dönemde münhal olan valiliğe her ne kadar Reşit Bey atanmış idiyse de, yaklaşık bir ay sonra Reşit Bey'in onayının iptal edilerek bu sefer 10 Eylül 1914'te Basra valiliğine atandığı görülmektedir. Ancak Basra'nın 22 Kasım'da düşmesi üzerine 24 Kasım 1914'te Bağdat vali vekilliğine getirilen Reşit Bey'in bu görevi 25 Aralık 1914'te sona ermişti. Reşit Bey, 10 Ocak 1915 tarihinde tayin edildiği Musul valiliğini 25 Şubat 1915'e kadar yürütmüştü[44]. Reşit Bey'in Diyarbakır valiliğine atanmasından hemen sonra hakkında bir takım suçlamalar bulunan Hamit Bey ise müfettiş olarak atanmış ve Mart başında vilayetten ayrılmıştı[45].

Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in ısrarlı talepleri neticesinde Diyarbakır valiliğini kabul eden Reşit Bey, Mart ayı ortalarında vilayete gelerek yeni görevine başlamıştı. 1915 Kasım'ına kadar bu görevi sürdürecek olan Reşit Bey'in görev yaptığı dönem Diyarbakır vilayetinin en karışık olduğu yıllardır. Nitekim bu dönemde yapılan Ermeni tehciri nedeniyle Vali Reşit Bey ile ilgili birçok suçlama ve iddia ortaya atılacaktır. Bu dönemde vilayet ciddi sıkıntılar yaşamaktaydı. Mehmet Reşit Bey, hangi şartlarda göreve başladığını ve vilayetin nasıl bir vaziyette olduğu anılarında şöyle ifade eder:

"*Selefim Hamit Bey kendi görev süresince valilik etmemiş, zevk ü sefasıyla ve tam bir umursamazlık içinde hükümetin varlığını, devletin otoritesini sıfıra indirmiş vaziyetteydi. Tekâlif-i harbiye*[46] *ambarları, askeri nakliyat işleri ve bütün mühim işler Ermeni komitacıların ellerine bırakılmıştı. Ermeni murahhası Valinin özel danışmanı*

---

[43] Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e*, s. 187

[44] Nejdet Bilgi, *a.g.e*, s. 24

[45] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 764; Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanı Halil Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 1 Mart 1915 (16 Şubat 1330) tarihli şifreli telgrafında, Diyarbakır valisi iken Birinci Sınıf Müfettişliğe tayin edilen Hamit Bey'in "*pek ziyade müteessir olduğunu*" alınan muhaberata istinaden bildirilmiştir. Halil Bey'in bu telgrafının altına Dâhiliye Nazırı Talat Bey, tarafından düşülen bir notta, Halil Bey'in kendi talebiyle müfettişliğe nakledildiği yazılmaktadır. BOA, DH. ŞFR, 50/143

[46] Şer'i vergiler dışında alınan vergi. M.Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, İstanbul, 1993, s. 437

durumundaydı. Tahsildarlık gibi basit bir görevi elde eden okumuş Ermeniler (bunlardan biri mülkiye ve hukuk mezunu iken sekiz yüz kuruş maaşla tahsil memurluğunda çalışıyordu) köyleri dolaşarak Ermenileri isyana hazırlamakta; murahhas ve papazlar çevreyi dolaşarak "Kurtuluş günü yaklaştı. Hazırlanınız, icap ederse çift ve hayvanlarınızı satıp silahlanınız. Muvaffak olduktan sonra Müslümanların serveti, toprakları, mülkleri bize kalacaktır" mealinde ateşli nutuklar ve vaazlarla efkârı zehirlemişlerdi.

Ermeni mahallelerinde ordudan kaçan ve kaçırılan birkaç bin kişi toplanmış, polis ve jandarmaları alenen tahrik etmekteydi. Ermeni mahallelerine polis ve jandarma geremeyecek derecede hükümet nüfuzu kırılmış, alenen milli istiklal şarkılarıyla ve "şimdiye kadar siz egemen millettiniz, bundan sonra biz hâkim siz mahkûmsunuz" hitap ve itapları ile Müslüman ahali açıkça tehdit ve tahrik edilmekteydi. Hâsılı dinamitlerin, bombaların patlaması için Rusların biraz ilerlemesine ve gelecek emir ve işarete intizar olunmaktaydı. İşte idaresi bu derece bozulmuş, vaziyeti bu kadar nazik ve vahim, düzeni sağlayacak kuvveti hemen hemen bulunmayan bir kentti"[47].

Diyarbakır'a atanan vali Reşit Bey, bu süreçte önceki validen şehir hakkında sadra şifa hiçbir bilgi alamamaktan yakınırken göreve başladığı sırada kentin durumuyla ilgili düşüncelerini ise şöyle sürdürür:

"*Diyarbakır'a varışım harbin en nazik zamanına rastlamaktaydı. Van ve Bitlis'in mühim bir kısmı düşman istilasına uğramıştı. Ordudan firar edenler her yerlerde saldırılarda bulunmakta, gasp ve soygunlar yapmaktaydı. Vilayet dâhilinde veya sınırlarında vukua gelen Yezidi ve Nasturi isyanları etkin tedbirler alınmasını gerektirmekteydi. Ermenilerin takındıkları saldırgan ve küstahça durum hükümeti cidden düşündürecek bir haldeydi. Buna karşılık dayanılacak bir muntazam kuvvet yoktu. İhtiyat efradı (asker) namıyla jandarmaya verilen kuvvet değer ve miktar itibariyle hiç mesabesindeydi. İslam kamuoyu bir taraftan harp endişesiyle, bir taraftan da Ermeni katliam ve tecavüzleri korkusuyla heyecanlı, ürkek, her an patlamaya hazır durumdaydı. Vilayette bulunan kadı, defterdar ve mektupçu gibi memurlar şehre yeni geldiklerinden mahalli ahvale vakıf değildi. Polis müdürü ve jandarma alay kumandanı*

[47] Memleket, 26 Şubat 1919

gibi icra vasıtalarının ahlak ve iktidarları henüz meçhulümdü. Fakat vazifede gevşeklik ve ilgisizlikleri mevcut davranışlarından anlaşılmaktaydı.

Her gün vilayetin bir mahallinde bir şekavet ve isyan haberi gelmekteydi. Aylardan beri asi bir Yezidi kafilesinin tenkiline gönderilen bir tabur seyyar jandarma mutlak bir aciz içinde bağlanmış kalmıştı. Yollarda emniyet yoktu. Yolcular ve nakliye kolları saldırıya uğramaktaydı. Kısacası bir anarşi hükümferma ve tehlike pek büyük boyutlardaydı. Elimde güvenebildiğim tek kuvvet beraberimde gelen jandarmadan ibaretti. Hâlbuki bu küçük kuvvetle merkez ve mülhakattaki (çevre) mevcut firarilere, şakilere, isyan edenlere meram anlatmak; Ermeni çetelerinin saldırılarına, Ermeni komitelerinin müthiş teşkilatına karşı durmak mümkün değildi. Ya derhal istifa edip İstanbul'a gitmek yahut büyük bir fedakârlık göstermek ve eldeki vasıtalarla fenalığın önüne geçmek için çalışmak lazımdı".

Vali Reşit Bey, vilayetin içinde bulunduğu bu ahval ve vaziyeti Dâhiliye Nezareti'ne olduğu gibi bildirdikten sonra İslam kamuoyunu teskin etmek, hükümetin gücünü ortaya koymak ve aynı zamanda haklı ile haksızı ayırt etmek için şehrin önde ruhani reislerinden ve ileri gelenlerinden oluşan komiteler tesisi yoluna gitti. Ancak bunun yeterli olmadığını bildiğinden Seraskerlik Makamı'ndan düzenli kuvvet isteğinde bulundu. Reşit Bey'in bu isteği üzerine Nezaret, ülkenin içerisinde bulunduğu savaş koşulları ve cephelerin asker ihtiyacından dolayı vilayete muntazam jandarma veya nizamiye kuvveti vermenin imkânsız olduğunu ifade edip, "*mahalli kuvvetlerle idare-i maslahat zaruridir*" tarzında bir cevap verdi. Mahalli vasıtalardan maksat, şehirlerdeki esnaf ve silah kullanmadan aciz ahali, ikmal efradı namı altında polis ve jandarma hizmetinde istihdam olanlar yahut köylerde eli silah tutanlar ile mükellefiyet haricinde işe yaramayan kimselerdi[48].

Eldeki bu unsurlarla şehir güvenliğinin sağlaması ve baş gösteren isyanların bastırılması imkânsızdı. Nitekim bunun farkında olan Reşit Bey, mahalli unsurların durumunu şöyle ifade etmektedir: "*Öyle ikmal efradı ki kendilerine tevdi(verilen) olunan firari efradı şehirden çıkar çıkmaz beşer kuruş gibi bir meblağla kaçırmakta ve bazen kendisi de beraber kaybolmakta; öyle efrat ki muhafazalarına tevdi olunan askeri erzakı nakliyecilerle birlikte kaçırmakta ve bir daha görünmemekte idiler*"[49].

[48] Memleket, 26 Şubat 1919
[49] Memleket, 27 Şubat 1919

Mevcut mahalli birliklerle ihtiyacın karşılanmasının mümkün olmadığını bu nedenle vilayete üç yüz kişilik bir kuvvet gönderilmesini yahut güvenilir ve fakat nasılsa askerlikten ürktüğü için firar etmiş olanlardan üç yüz mevcutlu bir kuvvet teşkiline müsaade buyrulmasını ikinci defa Nezaret'ten talep eden Vali Reşit'in isteği de kabul edilmemiş ve mevcut durum ile yetinmesi tavsiye edilmişti.

Mevcut ile yetinme ve sorunların üstesinden gelme telkinleri karşısında istifa edip, şehirden ayrılmayı düşünen Vali Reşit, uzun ve yorucu yolculuklar nedeniyle bundan vazgeçmişti. Çünkü Basra'dan yola çıkarak on nüfuslu bir aile ile Bağdat-Musul yoluyla bir buçuk ayda Diyarbakır'a gelen Mehmet Reşit ve beraberindekiler uzun süren yolculuk boyunca büyük sıkıntılar çekmiş ve yorgun düşmüşlerdi. Dolayısıyla Diyarbakır'a gelir gelmez istifa etmek ve yeniden yola çıkmak büyük bir perişanlık olacaktı. Yollarda yakalandıkları hastalıkları hala ailece çekmekteydiler. Bu nedenle sabır ve sebatla çalışmaktan başka bir çare kalmamıştı[50].

5.5. Mehmet Reşit Bey'in Aldığı Tedbirler

Diyarbakır vilayetinin olağanüstü bir süreç yaşadığı bu dönemde göreve başlayan Vali Reşit Bey, zaman kaybetmeden vilayetin içerisinde bulunduğu durumu dikkate alarak gerekli tedbirleri uygulamaya çalışmıştır. Alınan ilk tedbirler vilayetin içinde bulunduğu durumu tespit etmeye, Hamit Bey dönemi ile ilgili şikâyet konusu olan yolsuzlukları araştırmaya, vilayetin güvenliğini sağlamaya ve Ermeni komitelerinin faaliyetlerini önlemeye yöneliktir[51].

5.5.1. Tahkikat Komisyonlarının Kurulması

Vilayetin içinde bulunduğu durumun tespit edilmesi amacıyla öncelikle Tahkikat Komisyonu kuruldu. Bu komisyon Mektupçu Bedri, Jandarma Komutanı Rüştü, Eşraftan Yasinzade Şevki, Pirinççizade Fevzi, Müftüzade Şeref (Uluğ) beylerden oluşmaktaydı. Tahkikat Heyeti'nin yaptığı çalışmalar şehrin içinde bulunduğu durumun

---

[50] Memleket, 27 Şubat 1919

[51] Ermeniler arasındaki yazışmaların sansüre tabii tutularak, ihtilal planlarının deşifre edilmesini amaçlayan Reşit Bey, Telgraf ve Telefon Nezaretine gönderdiği 2 Mayıs 1915 tarihli şifreli telgrafta, Ermenilerin "malum olan hareket-i melanetkeranesine" ve fesat hareketlerine değinerek, Ermeni lisanına vakıf, şayan-ı itimad ve münasip bir sansor memurunun Diyarbakır'da bulunmadığını, bu nedenle Diyarbakır'a güvenilir bir Ermeni'nin tayin edilmesini, bunun mümkün olmaması halinde ise Ermeniceye aşina ya bir Müslüman memurun gönderilmesini veyahut Ermeni mektuplarının başka bir yerde sansore tabi tutulmasını talep etmiştir. BOA, DH. ŞFR, 469/53 (Diyarbakır Vilayeti'nden Telgraf ve Telefon Nezareti'ne gönderilen 2 Mayıs 1915 (19 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf)

anlaşılması bakımından önemli bilgiler ortaya koydu. Böylece Vali Reşit Bey bu heyetin çalışmaları ile kentin içinde bulunduğu durumu iyice görebiliyordu. Bu bilgilerden hareketle kentin karşı karşıya kaldığı riskleri ve toplumsal kaotik yapıyı ilgili bakanlıklara bildirerek gerekli desteğin sağlanmasını istedi. Bu çalışmalar neticesinde Ermeni komitacılarının vilayetteki etkin durumu ve halkın karşıya kaldığı tehlikeler de açıkça görülmekteydi[52].

Bunun yanı sıra Hamit Bey döneminde ordunun ihtiyacının karşılanması amacıyla vilayette oluşturulan Tekâlif-i Harbiye Komisyonu ile ilgili oluşturulan komisyonun yaptığı araştırmalarda da ciddi sonuçlara ulaşılmıştı. 27 Nisan 1915'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta bu durum açıkça şöyle ifade edilmişti: "*Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'nun şimdiye kadar tetkik edilen kısmında seksen bin küsur kuruşa yakın bir ihtilas (aşırma) meydana çıkarılmış ve mahallinden tahsil edilmiştir. Soruşturmanın derinleştirilmesi halinde daha pek mühim yolsuzluklar açığa çıkarılacaktır. Tekâlif-i Harbiye Komisyonu'nun sevk ve imalat gibi önemli görevleri ile mutemetliğinin Ermeni komitecilerinin idaresine bırakıldığı ve herhangi bir denetime tabii tutulmadığı yapılan araştırmalardan açıkça anlaşılmaktadır. Bu durum şayan-ı teessüf bir mahiyet arz etmektedir"*[53].

5.5.2. Milis Alaylarının Oluşturulması

Reşit Bey tarafından alınan en önemli tedbirlerden birisi de vilayette asayişin sağlanması için düzenli bir askeri birliğin teşkil edilmesi yönünde olmuştur. Nitekim Reşit Bey, göreve başladıktan hemen sonra Dâhiliye ve Harbiye Nazırlıklarına gönderdiği telgraf ve raporlarda düzenli bir kuvvetin varlığına duyulan ihtiyacı dile getirmiş ya vilayete üç yüz kişilik bir kuvvet gönderilmesini veya değişik gerekçelerle askerden firar eden kişilerden müteşekkil üç yüz kişilik bir kuvvet teşkiline müsaade edilmesini dile getirmişti. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu süreçte birçok cephede savaş halinde olması ve askere duyulan ihtiyaç nedeniyle Reşit Bey'in bu talebi kabul edilmemişti[54].

Bu durumda beraberinde getirdiği 20-30 jandarma ile şehirdeki güvenliğin sağlanmasının imkânsız olduğunu gören Reşit Bey'in yine de mevcut imkânları

---

[52] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, 769
[53] BOA, DH. ŞFR, 468/148 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Nisan 1915 (14 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf)
[54] Memleket, 27 Şubat 1919

kullanarak bir "*Milis Alayı*" oluşturduğu, bu konuda bilgi sahibi olduğu anlaşılan kişilerle görüşen Şevket Beysanoğlu tarafından dile getirilmiştir. Mahalli birliklerden oluşturulan bu milis alayının başında vilayetin önde gelen ailelerinin[55] bulunduğu ve bunlara bir takım türbeler tevcih edildiği görülmektedir. Bu alayın başında albay rütbesi ile Cemilpaşazade Mustafa Bey bulunmaktaydı. Milis subayları ise şunlardı: Binbaşı Yasinzade Şevki (Ekinci); Yüzbaşılar, Zazazade Hacı Süleyman, Cercisağazade Abdülkerim, Direkçizade Tahir, Pirinççizade Sıtkı (Tarancı); Teğmenler, Halifezade Salih, Ganizade Servet (Akkaynak), Muhtarzade Salih, Şeyhzade Kadri (Demiray), Piranizade Kemal (Önen), Yazıcızade Kemal, Hacı Bakır[56].

Bu şekilde esaslı bir kuvvet oluşturulduğuna dair, gerek bu dönemde vilayetten çekilen telgraflarda ve gerekse Vali Mehmet Reşit Bey'in hatıralarında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak bu süreçte Milis Alayı'nın başında bulunan ve Cemil Paşa ailesinden olan Mustafa Bey[57] ile Pirinççizadelerin genellikle İttihat ve Terakki Partisi ile ortak hareket ettiği ve genellikle devletin yanında yer aldıkları bilinmektedir.

Bu nedenden dolayıdır ki Cemilpaşazade Mustafa Bey[58] ile bu dönemde Diyarbakır milletvekili olan Pirinççizade Fevzi Bey'in Ermeni tehciri sırasında katliamlarda yer aldıkları iddia edilmiştir[59]. Bazı kaynaklarda, oluşturulan bu milis alayının cezaevlerinden salıverilen katillerden meydana geldiği, bunların Harbiye Nezareti'nin kamplarında bir haftalık eğitimden sonra silahlandırılarak Teşkilat-ı Mahsusa denetiminde katliamlar yaptığı iddia da ileri sürülmüştür[60].

5.5.3. Bazı Ermeni Memurların Görevine Son Verilmesi

Osmanlı ordusunda bulunan Ermenilerin, firar ederek Rus ordusuna katılması veya cephe gerisinde bulunan Müslüman köylerini basarak asayişi sabote etmeleri üzerine bazı bölgelerde orduda görev yapan Ermenilerin silahları alınarak taburlarından çıkarılmıştı. Askeri birliklerde başlayan bu durumun bir süre sonra kısmen de olsa diğer kurumlara da yansıdığı ve bir takım Ermeni memurların görevlerine son verildiği görülmektedir. Bunun yapılmasında elbette bazı memurların Ermeni komitacıları ile ortak hareket etmesi ve devlet aleyhinde faaliyetlerde bulunması en önemli nedendi.

---

[55] Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Ankara, 1992, s. 269
[56] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s. 770
[57] Malmisanij, *a.g.e*, s. 376
[58] Malmisanij, *a.g.e*, s.125
[59] Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, trc: Atilla Tuygan, İstanbul 2004, s.25
[60] Vahakn N. Dadrian, *a.g.e*, s. 49, 69

Nitekim daha önce de ifade edildiği üzere daha I. Dünya Savaşı başlamadan önce Çüngüş'te Rum asıllı nahiye müdürü ile Ermeni asıllı telgraf müdürünün askere alınması gereken Ermenileri, nahiye azasından komite reisi Tuğyan Haçadur vasıtasıyla haberdar ederek onların firarına sebep olunduğu, böylece 300 nefer alınması gereken bölgeden ancak 8-9 kişinin askere alınabildiği dile getirilmişti[61].

Bu bağlamda vilayette görevine ilk son verilen kişinin Vilayet Tercümanı Dikran Efendi olduğu görülmektedir. Ancak 3 Nisan 1915'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, vilayette yabancılarla ilgili işlerinin azlığı ve Tercüman Dikran Efendi'nin "*şayan-ı emniyet*" görülmemesi nedeniyle görevine son verildiği ifade edilmiştir[62]. Bu süreçte ayrıca adliye teşkilatındaki bazı Ermeni görevlilerin de görevden alındığı anlaşılmaktadır.

Bu kişilerin bazılarının görevden alınma gerekçelerinin siyasi bir gerekçeye dayandırılmadığı ve başka gerekçeler ileri sürüldüğü yer görülmektedir. Adliye Nezareti, 8 Mayıs 1915 tarihli yazısı ile Diyarbakır Merkez Asliye Mahkemesi üyelerinden Dikran Haraçyan Efendi'nin bilgisinin yetersiz olması ve görevine devamsızlığı; Handanyan Karabet Efendi'yi ise, Diyarbakır'ın yerlisi olması ve bulunduğu mahkeme üyeliklerinde iyi olarak tanınmamış olması, yaşının geçmesi ve esaslı bir öğrenime sahip olmaması gerekçesi ile görevlerine son vermiştir[63]. Mardin Asliye Mahkemesi üyesi olan Kigork Efendi ise, Ermeni ihtilal örgütüne mensup olduğunun ortaya çıkmasından sonra Diyarbakır Valiliği'nin talimatıyla 18 Temmuz 1915 tarihinde görevinden alınmıştır[64].

5.6. Komitelerin Kapatılması, Firarilerin ve Silahların Açığa Çıkarılması

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi ve Kafkas Cephesi'nde Ruslar karşısında uğradığı başarısızlık Ermeni komitacılarının savaş öncesinde yaptıkları planların uygulanması için uygun vaziyet oluşturmuştu. Van'ın elden çıkmasından bir süre sonra, Bitlis'te bazı Ermeni askerlerin firar edip eşkıyalığa başlaması ve bu durumun açığa çıkarılması[65], Halep ve Dörtyol'da Ermeniler tarafından asker ve jandarmaya tecavüz

---

[61] BOA, DH. EUM, EMN, 90 / 64 (Çüngüş eşrafının 10 Mayıs 1914 (27 Nisan 1330) tarihinde Babıâli'ye çektiği şikâyet telgrafı)

[62] BOA, DH. ŞFR, 466/145 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 3 Nisan 1915 (21 Mart 1331) tarihli şifreli telgraf)

[63] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* C.V, Ankara, 2006, s. 8

[64] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918,* C. V, s. 10

[65] XI. Kolordu Kumandanı Vekili Hakkı tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen 19 Şubat 1915 tarihli bir telgrafta; Hizan'ın Avnus cihetinde bulunan Sekur köyündeki firari ve asker kaçaklarını ele

vuku bulması ve Kayseri Sancağı'nda Ermeni evlerinde külliyetli bombalar ile beraber Fransızca, Rusça ve Ermenice şifre gruplarının ortaya çıkarılması Ermenilerin "*memleket dâhilinde bir ihtilal teşebbüsatı hazırlandığına delalet etmekteydi*". Bu gelişmeler üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa, 27 Şubat 1915 tarihinde Erkan-ı Harbiye Riyasetinden Ordu Komutanlıklarına gönderdiği telgrafta, yukarıdaki gelişmelere dikkat çekerek bir takım tedbirlerin alınmasını bildirmişti[66].

Birçok yerde Ermeni komitelerinin ihtilal girişimde bulunduğunun açığa çıkarılması ve bu karışığın tüm vilayetlerde zuhur etmesinden kaygı duyan Hükümet, 24 Nisan 1915 tarihinde almış olduğu karara istinaden Hınçak ve Taşnak komitelerinin kapatılmasını ve zararlı faaliyetlerde bulunan komitacıların tutuklanması istenmişti[67]. Nitekim 26 Nisan 1915'de Başkomutanlık Vekâleti'nden, Milli Savunma Bakanlığı

---

geçirmek için gönderilen jandarmalar ile Ermeniler arasında çıkan çatışmada iki askerin şehit edildiği; Korsu ve Arşin köylerinde toplanan Ermeni çeteleriyle üç günden beri çatışmanın devam ettiği, meydana gelen bu çatışmalarda altı jandarmanın şehit ve birinin yaralı olduğu, Ermenilerden ise sekiz kişinin öldürüldüğü ifade edilmiştir. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Mart 1983, s. 39; Yine XI. Kolordu Komutan Vekili Hakkı tarafından Harbiye Nezaretine gönderilen 30 Mart 1915 tarihli şifreli telgrafta ise, Diyarbakır ve Bitlis vilayetleri arasında bulunan Ermeni çetelerinin faaliyetleri şöyle ifade edilmiştir: "*Silvan Şubesi'nden Muş'a gönderilen kafile memuru Hacı Abdülaziz Efendi ile maiyeti beş nefer jandarmanın avdetlerinde ve Bitlis'e dört saat mesafedeki Murz karyesi civarında dokuz neferlik bir Ermeni çetesine tesadüfle iki saat müsademe (çarpışma) neticesinde beşinin firar ve dördünün meyyiten (ölü olarak) elde edildiği, hamil oldukları (taşıdıkları) dört adet kısa Rus silahı ile üç adet palaska, üç yüz seksen fişek ve birinin üzerinden zuhur eden (çıkan) yüz Osmanlı liranın Bitlis Vilayeti'ne teslim olunduğu*" bildirilmiştir. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı* 2, Mart 1983, s. 81

[66] Bu telgrafta alınan tedbirler şöyle ifade edilmiştir:1-Ermeni erler gerek seyyar ordularda ve gerek seyyar ve sabit jandarmalarda kesinlikle silahlı hizmetlerde kullanılmayacaklar, kumandanlar ve karargâhın maiyet ve dairelerinde dahi istihdam edilmeyeceklerdir. 2-Ordu ve kolordu kumandanları ve kolordu ve tümen kumandan vekilleri ve mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle hükümet emirlerine muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse hemen askeri kuvvetlerle en şiddetli surette bastırmaya ve tecavüz ve mukavemeti esnasından imha etmeye yetkili ve mecburdurlar. Yine kumandanlar lüzum gördükleri yerde derhal idare-i örfiye (sıkıyönetim) ilanına da yetkilidirler. 3-Her yerde dikkatli ve uyanık bulunulmakla beraber bilfiil tecavüz belirtileri görülmeyen yerlerde ahaliyi halkı korkutacak baskılardan çekinilmelidir. Bu suretle itaat ve sadakatten ayrılmamış olanların zarar görmeyecekleri kanaati kuvvetlendirilmeli ve ahali ümitsizliğe düşürülerek isyana sevk edilmemelidir. Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayı 3, Ekim 1985, s. 23/24; Jandarma Genel Komutanlığı'ndan Diyarbakır Jandarma Alay Kumandanlığına gönderilen bu talimat gereğince askeri birliklerde bulunan Ermeni askerler silahsızlandırılmış ve geri hizmete verilmiştir. Bir süre sonra askere olan ihtiyacın artmasından olacak ki vilayete ulaşan talimatlarda daha önce silahsızlandırılan Ermeni askerlere tekrar silah verilmesi istenmiştir. Ancak bu konuda Reşit Bey tarafından 16 Nisan 1915'de Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta, daha önce taburlardan çıkarılan gayrimüslimlerin ekseriyetinin Ermeniler olduğuna dikkat çekilerek, Van ve Bitlis'de Ermenilerin isyan halinde bulunduğu böyle bir zamanda bu muhit Ermenilerinin "*umur-ı inzibatiyede*" istihdamının muvafık olamayacağı ifade edilmiştir. Ermeniler dışındaki "*anasır-ı gayr-i müslimin*" istihdamında bir dereceye kadar mahzur görmeyen Reşit Bey, Diyarbakır Ermenilerinin asayiş ve inzibat mesuliyetini deruhte edemeyeceğini ancak bu Ermenilerin bu havaliden başka vilayetlerde istihdamının uygun olacağını dile getirmiştir. Ayrıca, ordudan başka bölgelere kaydırılacak Ermenilerin yerine ise Müslüman ahalinin istihdam edilmesinin gerekli olduğu ve bu konuda tedbirler alınması gerektiği ilave etmiştir. BOA, DH. ŞFR, 467/97 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 16 Nisan 1915 (3 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf)

[67] Azmi Süslü, *a.g.e,* s. 106

Müsteşarlığına ve Ordu komutanlıklarına yazılan 26 Nisan 1915 tarihli yazıda, Hınçak ve Taşnak komitelerinin gerek İstanbul'da ve gerek vilayetlerde bulunan şubelerinin derhal kapatılmaları, evrak ve belgelerine kesinlikle kaybolmayacak bir biçimde el konulması, komite başkan ve ileri gelenlerinden hükümetçe tanınan müteşebbis kişiler ile önemli ve zararlı Ermenilerin hemen tutuklanması, bulundukları yerlere devam ve oturmalarında sakınca görülenlerin uygun görülecek yerlerde toplattırılarak kaçmalarına meydan bırakılmaması ilgililere iletilmişti. Ayrıca, lüzumlu görülecek yerlerde silah aranmasına başlanılması ve komite mensubu olanlardan gerekenlerin derhal divan-ı harplere verilmesi ifade edilmişti[68].

5.6.1. Ermeni Dam Taburunun Açığa Çıkarılması

Vali Reşit Diyarbakır'a geldikten sonra vilayetin durumunu tespit edilmesi amacıyla oluşturulan Tahkikat Komisyonun verdiği bilgiler ile Müftü ve Nakibü'l-Eşraf gibi ulemadan ve eşraf-ı mahalliye ile hükümet memurlarından alınan ve soruşturma ile sabit olan bilgilere göre, Merkez Ermeni komitesi tarafından firar ettirilen Ermeniler, Ermeni mahallelerinde toplanmış ve gizlenmişlerdi. Daha önce de ifade edildiği üzere "*Dam Taburu*"[69] adı altında faaliyet yürüten bu teşkilatta askere gitmeyen ve askerden firar eden Ermeniler bulunmaktaydı.

Bunların elinde önemli sayıda silah ve bomba mevcuttu. Bu durum vilayet için büyük bir tehlike ve hükümet haysiyeti için onur kırıcı bir durumdu. Bu endişeli ve gergin durum Müslüman ahaliyi heyecan ve korkuya sevk etmekteydi. Savunmaya elverişli, özellikli ve korunaklı evlerde bulunan bu kişilerin ele geçirilmesi pek zordu. Hâlbuki bu dönemde Reşit Bey'in beraberinde getirdiği 25-30 muntazam jandarma ile silahları eskimiş 50-60 kişilik bir destek personelinden başka hiçbir kuvvet yoktu.

Bu durum karşısında iyi niyet, azim ve kararlılık gösteren Vali Reşit Paşa, hatıralarında Ermeni firarileri ile ilgili durumu şöyle ifade eder:

"*Ruhani reislerle meclis-i ruhani ve cismani azalarını ve beldenin muteber, hatırı sayılır, sözü geçer kişilerini davet ettim. Hükümetin Ermeniler hakkındaki hüsn-i nazarını izah, bu unsurun memlekette mahzar oldukları refah halinin malum, büyük bir çoğunluğunun hükümete sadık ve İslam vatandaşlarla dost olduklarını beyan ettikten*

---

[68] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 1*, Aralık 1982, Yıl: 31, Sayı: 81, Ankara, 1982,
s. 137

[69] Vali Reşit Bey bu kişilerden Dam Alayı olarak bahsetmektedir. Memleket, 27 Şubat 1919

sonra, nasılsa düşmandan ve dış telkinlerden mülhem olarak yollarını şaşıran, hem vatanları, hem de ırktaşları için zararlı fiil ve hareketlere yeltenen fesatların sadık ahali arasında bulunması ve korunması bütün bir unsuru itham altında bulunduracağından firari ve komiteci gibi zararlı kimseleri içlerinden çıkarıp hükümete teslim etmelerini rica ve talep ettim[70].

Siz cemaatin ruhani ve cismani büyüklerisiniz. Sizin sözünüzden dışarı çıkmazlar. İstemiş olursanız hepsi teslim olur, dedim ve kendilerine bir hafta mühlet verdim. Bir hafta sonra da bu zararlı kişiler silahlarıyla birlikte hükümete teslim olmazlarsa icraata kalkışacağımı ve tabii o zaman bunları koruyanları, teşvik edenleri yakalayarak sıkıyönetim mahkemesine sevk edeceğimi kesin bir lisanla söyledim. Mühletin sona ermesinden bir gün önce tekrar bazı reisleri ve hatırı sayılır kimseleri çağırdım. Yarım ağızla ve boş mazeretlerle bir şey yapmadıklarını söylediler"[71].

Bu durum üzerine Dam Taburu'nun açığa çıkarılması ve Ermeni firarilerin tutuklanması için harekete geçen Vali Reşit Bey, muayyen bir gün Ermeni mahallelerinin en önemli 3-4 sokağı ve bazı önemli noktalarını tutturarak ani bir baskınla arama tarama faaliyetlerini başlattı. Yapılan operasyonda bir günde 500 firari asker silahlarıyla birlikte yakalanmış ve Dam Taburu büyük ölçüde çökertilmişti. Arama tarama faaliyetlerinin devam ettirilmesi ve ele geçirilen firarilerin verdiği ifadeler daha bu şekilde çok sayıda asker kaçağının ve onlar tarafından değişik yerlere saklanmış silahların olduğunu göstermekteydi[72]. Nitekim bu kapsamda yürütülen aramalar neticesinde, bir mektepte duvar haritasının arkasında gizli bir methalden girilip altı silahlı fedai yakanmış ve yine gayet mahirane örülmüş bir kargir kapı açtırılarak iki yüz bomba ve kırk kilo dinamit ve birçok silah ve cephane çıkarılmıştır[73].

Dam Taburu ve Ermeni firariler ile ilgili Vali Mehmet Reşit'in hatırlarında yer alan bu değerlendirmeleri, aynı dönemde vilayetten çekilen şifreli telgraflarda da görmek mümkündür. Nitekim Ermeni komitelerinin kapatılması ve komite mensuplarının tutuklanması yönündeki talimatların mülki ve askeri birimlere ulaşmasından hemen sonra vilayetten gönderilen şifreli telgraflarda bu durum açıkça görülmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ve ATASE arşivinde bulunan 27 Nisan 1915 tarihli şifreli telgrafta bu durum şöyle ifade edilmektedir:

---

[70] Memleket, 27 Şubat 1919
[71] Memleket, 28 Şubat 1919
[72] *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, s. 240*
[73] Memleket, 28 Şubat 1919

"*On günden beri asker firarileri hakkında kemal-i şiddetle takibat icra edilmekte ve bu vesileyle de Ermeni haneleri ve icap eden yerler taharri olunmakta (aranmakta) ve birçok esliha (silahlar) ve elbise-i askeriye ve cephane elde edilmekte idi. Dün icra kılınan bazı taharriyatta pek çok miktarda mevadd-ı infilakiye (patlayıcı maddeler) ve elli adet bomba*[74]*, pek çok cephane ve esliha-i mütenevvia ve miriye (devlet malı ve çeşitli silahlar) ve külliyetli dinamit barutu elde edildi. Karye aza ve rüesasından (köy üye ve ileri gelenlerinden) yüz yirmisi taht-ı tevkife alındı (tutuklandı). Şimdiye kadar yalnız merkezde muhtelif memleket ahalisinden olmak üzere olmak üzere, çoğu komiteye mensup, bin küsür asker firarisi derdest edildi (yakalandı). Taharriyat ve takibat devam ediyor*"[75].

Ermeni komitacılarına ve firarilere yönelik tutuklamalar Mayıs ayının sonuna kadar devam etmiştir[76]. Osmanlı Devleti'nin yaklaşık on cephede savaştığı bir dönemde Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerin sadık vatandaşlar olarak devletin yanında savaşacağı yerde, cepheden firar ederek cephe gerisinde ihtilal hareketlerine girişmeleri Müslüman ahalinin durumu ve devletin geleceği açısından büyük bir tehlike oluşturmaktaydı.

Bu durum dönemin bütün belge ve kayıtlarında açıkça görülmesine rağmen Ermenilerin askere alınması ve firarı hususunda tamamen farklı değerlendirmelerin yapıldığı görülmektedir. Nitekim Ermeni diasporasının iddialarını büyük ölçüde dillendirmeye çalışan Vahakin Dadrian, I. Dünya Savaşı'nda Ermeni erkeklerinin hemen hepsinin askere alındığını, geriye kadın ve çocukların kaldığını belirterek, erkeklerin gıyabında kadın ve çocukların cephe gerisindeki İslam ahali için bir tehdit arz edemeyeceğini belirtir[77]. Ancak bu iddiaların aksine Diyarbakır'da açığa çıkarılan Dam Taburu'nda olduğu gibi, Ermeni askerlerin önemli bir kısmının ya askerden firar ederek veya askere gitmeyerek cephe gerisini tehdit ettiği görülmektedir.

5.6.2. Silah ve Bombaların Açığa Çıkarılması

Ermeni komiteci ve firarilerin tutuklanması ve sorgulanması amacıyla düzenlenen ilk operasyonlarda şehir merkezinde 60'dan fazla bomba, dinamit

[74] Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta bomba sayısı 52 olarak verilmiştir.
[75] BOA, DH. ŞFR, 468/147 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Nisan 1915 (14 Mart 1331) tarihli şifreli telgraf); Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Mart 1983, s. 115
[76] James Bryce&Arnold Toynbee, *a.g.e*, s. 175
[77] Vahakn N. Dadrian, *a.g.e*, s.193

kapsülleri, kangallarda dinamit, barut, yüzlerce mavzer, manliher, gra, şinayoler tüfekleri, mavzer tabancaları çıkarılmıştı. Aynı zamanda evlerin gizli mahzenlerinde yer altında dehliz ve ovuklarda gizlenmiş binden çok asker kaçağı yakalandı. Ancak tutuklana komitacıların ve firarilerinin verdiği ifadelere göre ele geçirilen silah ve bombalar mevcudun ancak % 10'unun teşkil etmekteydi[78]. Nisan ayının ikinci haftasından itibaren yapılan aramalarda ele geçirilen silahlar ve bombaların miktarı 27 Nisan 1915'de ilgili birimlere bildirilmişti[79].

Ele geçirilen silah ve bombalar Hükümet konağı avlusuna getirilip istif edildi[80] (Resim: 2-3). Bu öldürme ve tahrip aletlerini gören İslam ahali tabiatıyla müthiş bir beladan kurtuldukları için şükran ve sevinç gözyaşları dökmekte, muhabbet ve muavenetten başka bir muameleye layık görmedikleri bu nankör vatandaşlarına karşı nefret duymaktaydılar. Soruşturma Kurulunun çalışmaları sonunda, tutuklanan Ermeni komite üyelerinin ifadelerinden elde edilen belgelerden çok önemli bilgiler ortaya çıktı: Vilayetin en küçük bir Ermeni köyünde bile teşkilat kurulduğu, silah ve bomba stoku yapıldığı, büyük-küçük, kadın-erkek bütün Ermenilerin teşkilat ve maksattan haberdar oldukları, mal, beden veya fikren bu "*milli*" amaca katılmayan hiçbir Ermeni bulunmadığı görüldü[81].

Diyarbakır XI. Kolordu Kumandan Vekili Hakkı tarafından Ordu Kumandanlığı'na gönderilen ve ATASE arşivinde bulunan 28 Nisan 1915 tarihli telgrafta gelişmeler şöyle ifade edilmektedir; Diyarbakır'da bakaya ve firarların ele geçirilmesi ve sorgulanması neticesi olarak Diyarbakırlı Boğos oğlu Artin'in hanesi arandığında iki duvar arasında ve özel olarak yaptırılmış bir mahalde; yedi mavzer, bir Bulgar Manliheri, bir İngiliz Martini tüfengi ve iki şişhane, birkaç rovelver (tabanca), on altı dolu ve altı boş bomba, bir hayli bomba fitili ve kapsülü, yirmi iki kıyye

---

[78] *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhitlaliyyesi*, s. 241; Bu dönemde Elazığ'da başta papazlar olmak üzere birçok Ermeni ileri geleni Hükümet yetkililerine "*Ermenilerin üzerinde ve evlerinde hiçbir silah bulundurmadıklarına*" dair kesin talimat vermişlerse de yapılan aramalarda sadece vilayet merkezinde 5 binden fazla silah, 300 civarında bomba, 40 kg bomba fitili, 200 paket dinamit ve 5 bin adet dinamit misketi bulunmuştur. Bu silah ve patlayıcılar bütün şehri havaya uçurmaya yetecek miktardadır. Şenol Kantarcı, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", s. 33

[79] BOA, DH. ŞFR, 468/147 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Nisan 1915 (14 Mart 1331) tarihli şifreli telgraf); Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Mart 1983, s. 115

[80] Memleket, 28 Şubat 1919; Ermeni komitelerinin "hain emellerini" somut bir şekilde ortaya koyan silah ve bombaların iki adet fotoğrafı Polis Müdür Vekili Cemal Efendi'nin, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderdiği 18 Mayıs 1915 tarihli telgrafın ekinde arz edilmiştir. BOA, DH. EUM. 2 ŞB, 7/13; Diyarbakır Polis Müdürlüğünden Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderilen 18 Mayıs 1915 (5 Mayıs 1331) tarihli telgraf

[81] Memleket, 1 Mart 1919

(okka=1282 kg) hazırlanmış dinamit barutu ve kırk kile (ağırlık ölçüsü) tophane barutu ve bir hayli mavzer fişengi, on beş fişeklik ve bombaların kullanılışına dair bir talimatname ortaya çıkmış ve Artin'in de tutuklanmıştır[82].

Bu kapsamda yürütülen arama tarama faaliyetlerinin vilayetin kazalarına da teşmil edilmesi üzerine her yerde ve hatta en küçük köylerde bile yasaklanmış silah ve pek çok patlayıcı maddeler bulundu. Silah ve patlayıcı maddelerin çoğunun tarlalarda, Ermeni mezarlıklarında toprak altına gömüldüğü, kilise avlularına ve mahzenlere yerleştirildiği ortaya çıktı[83]. Nitekim 29 Nisan 1915 tarihli telgrafta, vilayet merkezinde devam eden arama ve takibat neticesinde, daha birçok yasak silahın ele geçirildiği, Beşiri Kazasına bağlı Ermeni köylerinde icra edilen aramalarda yüz kırk beş yasak silahın elde edildiği ifade edilmiştir[84]. 1 Mayıs 1915 tarihli şifreli telgrafta ise, dünden beri devam eden takibat neticesinde, dört yüz on bir kordon ve binlerce fişek elde edildiği, ayrıca külliyetli miktarda barutun çıkarıldığı belirtilmiştir[85].

Ermeni komitacıları tarafından saklanan silah ve bombaların etkin bir arama tarama ile bir bir açığa çıkarıldığı görülmektedir. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya "*mühim*" ve "*müstecal"* olarak gönderilen 1 Mayıs 1915 tarihli ve şifreli telgrafta, Vali Reşit, vilayetin güvenliğini sağlamak amacıyla aldığı tedbir ve tertibatın üç esasa dayandığını ifade etmiştir. Bu tedbir ve tertibat, yapılan arama ve taramaların nasıl ve ne şekilde yapıldığı göstermesi bakımından önemlidir. Bunlar; "*istihbar" (bilgi alma), "taharri"(arama) ve "tenkildir*" (*sürgün).*

Burada istihbar büyük bir öneme sahipti. Çünkü şehir silah, dinamit ve firari deposu haline gelmişti. Vilayete bağlı bazı kasaba ve köyler de aynı haldeydi. Mahirane görülen bir mahzende basit bir arama ile silah ve bombalar meydana çıkarılmaktaydı. Gayrimüslimlerden elde edilen iyi bir muhbir ancak mühim bir mükâfat-ı nakdiye ile görev yapmaktaydı. Vilayetteki polis ve jandarmanın sayısı ve niteliği yetersizdi. Vilayete bağlı yerlerde görev yapan hükümet yetkilileri yeterli niteliğe sahip değillerdi.

Reşit Bey, bu kapsamda geri kalan silah ve bombaların açığa çıkarılması için münasip resmi kuvvete ihtiyacı olduğunu ve bunlara maddi yardımda bulunulması

---

[82] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Mart 1983, s. 119
[83] *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhitlaliyyesi*, s. 241
[84] BOA, DH. ŞFR, 468/179 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Nisan 1915 (16 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf)
[85] BOA, DH. ŞFR, 469/28 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Mayıs 1915 (18 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf)

gerektiğini ifade etmiştir[86]. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Mayıs 1915 tarihli şifreli bir telgrafta, dünden beri hayli silah, altı dolu bomba, yarım liralık altın sikkesi ve mecidiye, mecidiye çaryeki ile onluk imaline mahsus kalıplar elde edildiği bildirilmiştir[87].

Bu arada Ermenilerden ele geçirilen bu silahların kayıt altına alındıktan sonra ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla cepheye sevk edildiği görülmektedir. Nitekim Vali Mehmet Reşit, 5 Mayıs 1915 tarihli şifreli telgrafında, Ermenilerden müsadere olan bomba ve fitillerden otuz bomba, iki kutu dinamit barutu, bir miktar fitil ve bomba kapsülünün Van vilayetinin talebi üzerine bugün Van'a gönderildiğini ifade etmiştir[88].

18 Mayıs 1915 tarihli şifreli telgrafta Vali Reşit, şu birkaç gün zarfında üç yüz yirmi beş muhtelif cins silah, altı bin küsur fişek, beş bomba ve yetmiş bir tabanca ve bir miktar barutun elde edildiğini, tahkikatın genişletilmesi ve derinleştirilmesiyle Ermenilerin ne derece vahim tertibatlarda bulunduklarının açığa çıkarıldığını belirtmiştir[89]. Vali Mehmet Reşit tarafından "*mahrem*" ibaresiyle Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya çekilen 21 Mayıs 1915 tarihli telgrafta, 18 Mayıs 1915 tarihinden itibaren vilayet merkez ve mülhakatında altı yüz yirmi beş muhtelif cins tüfek, beş yüz seksen bir tabanca rovelveri, beş bin beş yüz kırk dört fişek ve birçok alat-ı cariha elde edildiği belirtilmiştir[90].

Telgrafın devamında, Ermeni komiteleri hakkında yürütülen tahkikat "*ta'mikat (derin araştırmalar) ve tevsi'i (genişleme) ettikçe birçok teşkilat-ı ihtilaliyenin bütün hususuyla tebeyyün ve tezahür ettiği*", bununla birlikte gözaltına alınan ve sorgulanan komitecilerin ikrar ve itirafı neticesinde vilayete bağlı sancak ve kazalara bomba ve silahların gönderildiği ve bu kapsamda yürütülen araştırmalar sonunda Siverek'de on dört ve Çermik'te ise üç bomba ele geçirildiği dile getirilmiştir[91].

---

[86] BOA, DH. ŞFR, 469/29 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Mayıs 1915 (18 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf)

[87] BOA, DH. ŞFR, 469/55 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Mayıs 1915 (19 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf)

[88] BOA, DH. ŞFR, 469/121 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 5 Mayıs 1915 (22 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf)

[89] BOA, DH. ŞFR, 471/94 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Mayıs 1915 (5 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

[90] BOA, DH. ŞFR, 472/3 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Mayıs 1915 (8 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

[91] BOA, DH. ŞFR, 472/3 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 21 Mayıs 1915 (8 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

Ermeni komitecilerinin silahsızlandırılması ve muhtemel bir ihtilal girişimin önlenmesi amacıyla yürütülen bu faaliyetlerin sevk ve iskân kararının vilayette uygulanmaya başlandığı günlere kadar devam ettiği görülmektedir. Nitekim Diyarbakır vilayetinin 7 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafında, vilayetin muhtelif yerlerinde yapılan aramalarda elli sekiz bomba, iki yüz seksen beş muhtelif el cins tüfenk, yüz altmış üç rovelver ve külliyetli miktarda cephane-i saire elde edildiği belirtilmiştir[92]. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafta ise, vilayet dâhilinde Ermenilerden on dokuz bomba, altı tüfek ve bin kadar fişek elde edildiği ifade edilmiştir[93].

5.6.3. Ermeni İhtilal Planları ve Bu Planların Açığa Çıkarılması

Diyarbakır Valisi Mehmet Reşit'in ve vilayet emniyet teşkilatının yoğun ve dirayetli çalışmaları neticesinde 27 Nisan 1915 günü Ermeni komitelerine mensup başkan ve üyelerinden müteşekkil "*eşhas-ı muzırra*"dan yüz yirmi beş kişi tutuklanmıştı[94]. Bununla birlikte aynı telgrafta, vilayet merkezinde değişik vilayetlere mensup ve çoğu komitelere mensup bin küsur asker firarisi de ele geçirilmişti[95]. Tutuklanan ve mahkûm olan komite başkan ve üyelerinin ikrar ve itirafları neticesinde birçok ihtilal planının hazırlandığı ve bunların komite mensupları kanalıyla ilgili vilayetlere ve merkezlere gönderildiği açığa çıkarılmıştı. Ermeni komitecilerinin ihtilal fikirlerini uygulamaya koymasına fırsat vermeyen Vali Mehmet Reşit, bütün zorluklara rağmen yerinde aldığı kararlar ve gösterdiği cesaret ile ihtilal planlarını boşa çıkarmıştı.

Yapılan tahkikat sonucunda, Ruslar Van yönünde ilerledikleri takdirde tüm Ermenilerin komitelerce tertiplenen planlan ve özel tebliğlerine göre ayaklanacakları, Müslümanları katliam, şehri yağma, resmi binaları bombalayarak havaya uçuracakları, Kafkasya sınırındaki ordumuzu arkadan tehdit edecekleri, ayrıca Rusların ilerleyişini kolaylaştırmak amacıyla başta Ermeni piskopos (murahhas) olduğu halde komite başkanları ve din adamları tarafından en fakir Ermenilere bile silah ve bomba tedariki için para verdikleri ve onları ihtilale sevk ettikleri açığa çıkmıştı.

---

[92] BOA, DH. ŞFR, 474/77 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 7 Haziran 1915 (25 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgrafı)

[93] BOA, DH. ŞFR, 475/101 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Haziran 1915 (2 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf)

[94] BOA, DH. ŞFR, 468/147 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Nisan 1915 (14 Mart 1331) tarihli şifreli telgraf)

[95] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Mart 1983, s. 115

Bunun yanı sıra Ermeni fedailerin Muş, Kığı, Bitlis ve Van gibi yerlerden gelenlerle birleşerek her tarafta taarruz ve rast geldikleri perakende askerleri ve Müslüman halkı şehit ettikleri, askeri erzak, araç gereç kafilelerini arayarak bunları saldırılarına hedef yaptıkları ve bu dönemde erzak sevkiyatını icra eden Ermenilerin ordunun ihtiyacı olan gıda ve mühimmatın mühim bir kısmını mahallerine ulaştırmadıkları anlaşıldı[96].

Vali Mehmet Reşit Bey, tahkikat neticesinde Ermenilerin takip edecekleri program ve planları hatıralarında şöyle ifade etmiştir: "*Yedi yaşından yukarı erkek ve kız Müslümanların katliam edilmesi, şehir ve kasabalarda taarruz ve müdafaa tertibatı ve kumanda heyetleri teşkili, Rusların istilası biraz ilerleyecek olursa resmi daireleri, şehir kapılarını bomba ile uçurduktan, vali, polis müdürü, jandarma komutanı gibi icra kuvvetlerini yok ettikten sonra kaçmak isteyen İslam ahalinin önceden seçilmiş yerlerden yaylım ateşi ve bombalarla karşılanarak yok edilmesi, Ermeni teşkilatının gaye ve kararları arasında idi*"[97].

Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Mayıs 1915 tarihli şifreli telgrafta ise planlanan ihtilal şöyle ifade edilmiştir: "*Taht-ı tevkife alınan a'za ve rüesanın ikrar ve itiraflarına nazaran, Balkan muhaberesinin akabinde İstanbul'da Ermeni komitecileri arasında cereyan eden müzakeratta önemli kararlar alınmıştı. Rusların Vilayat-ı Şarkiyye'ye hücumları halinde fiilen yardım ve destekte bulunulacaktı. Van, Bitlis ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerinde çıkarılacak karışıklık ve ihtilale bütün Ermenilerin iştirak etmesi kararlaştırılmıştı. Balkan Harbi'nin sonuçları Ermenilere, bu yolda böyle bir ümit hâsıl etmişti. Komite teşkilatına fevkalade ehemmiyet verilmiş ve tertibat-ı ihtilaliye için her yere özel görevli kişiler gönderilerek alınan kararlar şifahen her tarafa iletilmişti*"[98].

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları sırasında uğradığı yenilginin Ermenistan peşinde koşan Ermeni komitacılarını ümitlendirdiği ve I. Dünya Savaşı öncesinde İstanbul'da yapılan toplantılarda Ermenilerin geleceğinin tayin edildiği ve bir takım planların kararlaştırıldığı dile getirilmiştir. Aynı tarihli başka bir telgrafta, ihtilal planlarının yapıldığı toplantıya katılan kişilerin isimleri yer almaktadır.

---

[96] *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhitlaliyyesi*, s. 241
[97] Memleket, 28 Şubat 1919
[98] BOA, DH. ŞFR, 472/3 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Mayıs 1915 (5 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

Bunlar, Kafkasyalı Ağnoti, Azadamard Gazetesi Müdürü Rupen Zartaryader, Vahan Papasyan, Malumyan, Varteks Kaperil, Noradanyan, Zarapa, Diran Kelekyan, Dermiyan, Maral, Karabet Sasonyan, Karabet Pastırmacıyan, Mihail Doratyan, Karakin Pastırmacıyan ve Ararasyan'dır. Yukarıda adı geçen kişilerin katılımı ve talimatıyla alınan ihtilal kararların ilgili yerlere tebliğ edildiğinin vilayette yapılan tahkikat neticesinde açığa çıkarıldığını dile getiren Vali Mehmet Reşit, bu kişilerin Diyarbakır'a gönderilmesini istemiştir[99].

Vali Mehmet Reşit Bey, 23 Mayıs 1915'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği "*mahrem*" ve "*müstecal*" ibareli şifreli telgrafta, ihtilal planlarını hazırlayan Ermeni komitacılarının özel şahıslar görevlendirerek komite tarafından alınan kararları şifahen ilgili yerlere ulaştırdığını ifade etmiştir. Bu kişiler hakkında ele geçirilen belgeler ile vilayet komite kâtibinin beyan ve ifadelerine değinen Reşit Bey, Ermeni komite reislerinin Divan-ı Harbi'de mahkûm edilmelerini dile getirmiştir[100].

Diyarbakır vilayetinde Ermeni komitelerine yapılan yeni baskınlar neticesinde ele geçirilen belge ve delillerle birlikte, komite mensuplarının ifadeleri doğrultusunda daha birçok kişinin Ermeni ihtilal planlarının etkin yönlendiricisi olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim Reşit Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 1 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafta, Rusyalı Antomi, Azadamard[101] Müdürü Rupen Zartaryan, Van mebusu Vahan Papasyan, Varteks Zohrab, Kozan mebusu Hamparsun Boyacıyan, Haru Çankusyan, Azadamard muharrirlerinden Serkis Minasyan, Sivas mebusu Dağavaryan ve Rusyalı mektep müdürü Karakin Sazak'ın ihtilal komitesinin erkân ve riyasetinden olduğunun kesinlik kazandığını belirttikten sonra bu kişilerin Divan-ı Harb'de yargılanmak amacıyla Diyarbakır'a gönderilmelerini talep etmiştir[102].

1 Haziran 1915'de Talat Paşa'ya bildirilen ve Diyarbakır'a gönderilmesi istenen bu kişilere Reşit Bey'in 5 Haziran 1915 tarihli telgrafında yeni kişiler ilave edilmiştir. Bu kişilerin de Ermeni ihtilal komitesi ile münasebetleri olduğu ileri sürülmüştür. Bu telgrafta belirtilenlerin genellikle devlet memuru ve ticaretle uğraşan kişiler olduğu görülmektedir.

---

[99] BOA, DH. ŞFR, 472/3 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Mayıs 1915 (5 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

[100] BOA, DH. ŞFR, 472/45 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Mayıs 1915 (10 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

[101] Azamard, Taşnaksutyun cemiyetinin yayın organı olup, Puzantyun gazetesinden sonra en fazla etkili olan Ermeni gazetesiydi.

[102] BOA, DH. ŞFR, 473/68 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 1 Haziran 1915 (19 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgrafı)

Bu kişiler şunlardır; Dersaadet'te mukim Diyarbakırlı Minasyan Agop, Dikran ve Mihran biraderlerle, Dikranyan Moşih ve yegeni Dikran, Kazazyan Mişel ve damadı, Rumyan ve Leon biraderler ile Bağ Konterancısı Said, Sabah[103] matbaası sahibi Mihran ve Gümüşciyan biraderler, Neccar Muradyan biraderler, Kısranlıyan ve Maliye Müsteşar-ı Sabıkı Mihran ve Muhasebe-i Umumiye Müdür-i Sabıkı Kirkoryan ve Ziraat müdürü Vahan ve İzmir Mebusu İstepan ve Ziraat Kısın şubesi müdürü Bikyan, dava vekili Hümayan Hüsrevyan, Mülkiye-i Şahane Ermenice Kigork Sahkeşyan ve A'yan azasından Aram Azbaryan Efendiler[104].

Reşit Bey, çoğunluğu İstanbul'da bulunan bu kişilerin yargılanması halinde sadece Diyarbakır vilayetinde değil aynı zamanda ülke genelinde de devlete karşı yürütülen ihtilal planlarının açığa çıkarılacağını düşünmüştür. Reşit Bey'in ihtilal planları ile alakalı gördüğü kişilerin, İstanbul'da yargılanması yerine, Diyarbakır'a gönderilmesi ve burada yargılanması isteği onun dirayeti ve Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile olan yakınlığı hakkında önemli bir bilgi vermektedir. Ancak Reşit Bey'in bu konudaki isteklerine herhangi bir cevap verildiği veya isteğinin kabul edildiğine dair hiçbir kayıt mevcut değildir.

5.6.4. Ermeni Firariler ile Komitacılarının Tutuklanması ve Silahların Açığa Çıkarılmasında Katkısı Olan Emniyet Görevlilerinin Ödüllendirilmesi

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına girmesi ve Doğu Cephesi'nde Ruslara karşı mücadeleye girişmesi üzerine, bağımsız bir Ermenistan kurmak için faaliyette bulunan Ermeniler, ihtilal hareketlerine başlamışlardı. İhtilal hareketleri için başvurdukları en etkili yöntem silah ve bombalar temin ederek, bunları Müslümanlara ve devlete karşı kullanmaktı. Vilayete atandıktan kısa bir süre sonra Ermeni komitacılarının bu faaliyetlerinin farkına varan ve gerekli tedbirleri alan Vali Mehmet Reşit, Ermenilerin "*tasavvur ve tertip etmiş oldukları hareket-i ihtilaliyeyi*" deşifre

---

[103] Papadopulos adında bir Rum tarafından 1875 yılında yayınlanan Sabah gazetesinin başyazarı Şemseddin Sami'dir. Basın tarihimizde ilk defa bu gazete miladi tarihi kullanmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Mihran Efendi gazeteye yeni bir yön vermek istemiş bu amaçla 1913'den beri yayınlarını sürdüren Peyam gazetesi başyazarı Ali Kemal gazetenin başına getirilmiş ve gazetenin adı da Peyam-ı Sabah olmuştur. 11 Eylül 1922 günü Ali Kemal'in gazeteden uzaklaştırıldığına dair bir yazı yayınlanmış gazetenin adı ertesi gün Sabah'a çevrilmiştir. Ancak kendisinden hesap sorulmasından korkan Mihran Efendi bir ay içersinde gazeteyi kapatmış ve Avrupa'ya kaçmıştır. Yayın hayatı kırk yedi yıl süren Sabah gazetesi de tarihe karışmıştır.

[104] BOA, DH. ŞFR, 474/8 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 5 Haziran 1915 (23 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgrafı)

etmiş, binlerce "*esliha ve mevvad-i infilakiyeyi*" açığa çıkarmış ve yüzlerce "*komite rüesası ve efradını*" tevkif ettirmişti[105].

Ermeni firari ve komitacılarının ele geçirilmesinde ve silahların açığa çıkarılmasında vilayetteki bazı Emniyet mensuplarının katkısı büyüktü. Nitekim Emniyet Genel Müdürlüğü'ne gönderilen 18 Mayıs 1915 tarihli telgrafın ekinde, Diyarbakır Ermenilerinin "*hareketi hainanelerini ispat ve irae eden bomba, dinamit ve eslihanın*" iki adet fotoğrafı takdim edilmiş ve görevli emniyet memurlarının "*hüsn-i hizmet ve izbar-ı faaliyetine*" vurgu yapılmıştı[106].

Bu kapsamda Polis Müdür Vekili Cemal Efendi tarafından 1 Haziran 1915 tarihinde Vali Reşit Bey'e sunulan bir müzekkerede ve aynı tarihte Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta; "*Ermenilerin tasavvur ve tertip etmiş oldukları harekât-ı ihtilaliyenin meniyle, esliha ve mevvad-ı infilakiyyenin zahire ihracı ve komite rüesasıyla, efradının derdesti hususlarında ibraz-ı faaliyet etmelerine mebni*" görevlerinde başarılı olan emniyet görevlilerinin taltif ve takdir edilmeleri talep edilmişti.

Polis Müdüriyeti'nin bu talebine göre; Komiser Muavini Hafız Salih Efendi'nin ikinci komiserliğe ve Polis Memuru Akif ile Abdülvahap Efendilerin de münhal olan muavinliklere terfi' ve bu meyanda hizmetleri görülmüş olan Serkomiser Resul Ziya Efendi'ye dört ve İkinci Komiser Ahmet Lütfü Efendi'ye iki ve Polis Fahri Efendi'ye üç maaş miktarında nakdi mükâfat verilmesi ve Komiser Muavini Abdülhamit, Mustafa, Ahmet Faik ve Cemal Efendilerle, Polis Abdüllatif, Muhammet Hamdi ve Reşidi Efendilere de nişan verilmesi istenmişti[107].

Diyarbakır Polis Müdüriyeti ve Valiliği tarafından taltif ve takdir edilmeleri talep edilen emniyet mensupları ile ilgili tahriratlara Dâhiliye Nezareti tarafından 27 Temmuz 1915'de verilen cevapta, ödüllendirilmesi istenen kişiler ilgili olarak münhal kadrolara atanması istenen Komiser Muavini Hafız Salih Efendi ile polis memurları Akif ve Abdülvahap Efendilerin Polis Nizamnamesi'nin mevcut kayıt ve şartları

---

[105] BOA, DH. ŞFR, 468/147 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Nisan 1915 (14 Mart 1331) tarihli şifreli telgraf); Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Mart 1983, s. 115

[106] BOA, DH. EUM. 2 ŞB, 7/13 (Diyarbakır Polis Müdürlüğü'nden Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne gönderilen 18 Mayıs 1915 (5 Mayıs 1331) tarihli telgraf)

[107] BOA, DH. EUM. MEM, 67/31 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Haziran 1915 (20 Mayıs 1331) tarihli telgraf)

gereğince terfi ettirilemeyeceğini çünkü nizamname gereğince sınıfında en az iki yıl hizmet etmesi ve açılacak imtihanda başarılı olması şartının olduğu ifade edilmiştir.

Bu nedenle bu kişilerin maaşla veya nişanla ödüllendirilmesinin teklif edilmesi istenmiştir. Ayrıca daha önce, Vilayetin önerisi ile vekâleten Polis Müdüriyetinde görevlendirilen ancak hakkındaki şikâyetler nedeniyle görevinden azledilen Resul Efendi'nin ödüllendirilmesinin doğru olamayacağı belirtilmiştir. Ancak bunun dışında nişan veya maaşla ödüllendirilmesi istenen kişilerle ilgili herhangi bir sorun olmadığı ifade edilmiştir[108].

Maaş ve nişanla ödüllendirilmesi talep edilen polislerin hizmet başarılarına bakıldığı zaman genellikle eşkıya tevkifi ve yasak silahların ele geçirilmesi olduğu görülmektedir. Bunun yanında bazı yasadışı şirketlerin açığa çıkarılması ve bir Ermeni hanesinden ziynet eşyası çalan gasıpların yakalanması da dikkat çekmektedir[109].

5.7. Amerikan Misyonerlerinin Ermeni Komitecileri İle Yaptığı Planların Açığa Çıkarılması

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve esnasında Diyarbakır Amerikan misyonerleri ve İngiliz Konsolosluğu Ermeni komitacıları ile birlikte hareket etmekte ve onlara her türlü desteği vermekteydi. Ermeni komitacılarının ve asker kaçaklarının ele geçirilmesi neticesinde vilayette bulunan Amerikalı doktor ve misyonerlerin Ermeni komitacıları ile beraber Osmanlı Devleti aleyhinde giriştikleri planlar da açığa çıkarılmıştı. Nitekim Vali Reşit Bey, 7 Haziran 1915'de Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafta, Amerikalı Doktor Asmit'in Ermeniler hesabına casusluk ettiğini, İngiliz konsolosunun kendisine verdiği gayet mühim vesikaları vilayette başlayan aramalar üzerine yaktığını ve Ermeniler tarafından kendisine verilen silahlar ve mühimmatı kabul ettikten sonra zevcesinin ısrarı üzerine bunları Ermenilere iade eylediğini ifade etmişti.

Amerikalı misyonerlerin bu süreçte her taraftan hükümet aleyhine vesika ve bilgi toplamakla meşgul olduklarının yapılan tahkikattan anlaşıldığını bildiren Reşit Bey, bu nedenle Ermeni komitacıları ile birlikte hareket ederek hükümet aleyhinde

---

[108] BOA, DH. EUM. MEM, 67/31 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 27 Temmuz 1915 (14 Temmuz 1331) tarihli tahrirat)

[109] BOA, DH. EUM. MEM, 67/31 (Diyarbakır Polis Müdüriyeti'nin 31 Mayıs 1915 (18 Mayıs 1331) tarihli müzekkeresi)

bulunan Doktor Asmit'in hudut haricine çıkarılmasının uygun olacağını sormuş ve bu kişinin gözaltına alınmasında bir mahzur olup olmayacağının bildirilmesini istemişti[110].

Talat Paşa, 9 Haziran 1915 tarihli telgrafında, Amerikalı Doktor'un mahfuzen hudut haricine çıkarılacağını ancak şu aşamada tevkifine lüzum olmadığını belirtmişti[111]. Bu dönemde ruhani kisveleri altında Ermeni ihtilal komitecilerinin ihtilal tertibatının en faal destekçisi olan vilayetteki Amerikan misyonerler bir yandan konsolosluklar aracılığıyla komitelerin casusluğunu yaparken diğer taraftan da asılsız haberler göndererek Amerika ve Avrupa kamuoyunu Osmanlı Devleti aleyhinde tahrik etmekteydi.

Nitekim Bitlis'ten Diyarbakır'a gelen Amerikalı misyoner Minard ve zevcesi Misi Polin ile Harput'tan gelen Miss Menon ve Rikes adlı kişiler Amerikalı Doktor Asmit'in evinde Ermeni cemaatiyle birleşerek önemli kararlar almışlardı. 1890 sonrasında Bitlis'de misyonerlik faaliyetlerinde bulunan ve Ermeni komiteleri ile ortak hareket etmesinden dolayı hakkında birçok suçlama bulunan Doktor Knapp da bu günlerde Diyarbakır'da bulunmaktaydı[112].

Diyarbakır Vilayeti'nden 9 Haziran 1915'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, Amerikan misyonerleri tarafından alınan kararlar şöyle ifade edilmekteydi: "*memurin-i mülkiye, askeriye ve inzibatiyeye su-i kasd edilmesi, Van ve Bitlis'deki ihtilal komitecileri misüllü mütteffiken hareketle devair-i resmiyenin bombalarla tahribi ve ahali-i İslamiye'nin katli tezekkür edilmiştir*".

Vali Reşit Bey'in erken davranarak kilise ve mahzenlere gömülen silah ve bombaları açığa çıkarması ve komitacılar ile Ermeni asker firarileri tutuklaması üzerine Amerikan misyonerleri ve Ermeni komitacıları arasında yapılan bu plan uygulanamamıştı. Ancak buna rağmen Amerikan misyonerleri ihtilal teşebbüsünden vazgeçmemiştir[113].

Bir süre sonra Van ve Bitlis bölgesinde etkin olan Ermeni çeteleriyle ile haberleşilerek uygun olan bir gün Diyarbakır'a hücum edilmesi kararlaştırılmış ve bunun için komiteye yapılacak tebligatın da Harput'a geri dönen Misyoner Rikes ve

---

[110] BOA, DH. ŞFR, 474/78 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 7 Haziran 1915 (25 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

[111] BOA, DH. ŞFR, 53/302 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 9 Haziran 1915 (27 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

[112] James Bryce&Arnold Toynbee, *a.g.e*, s. 256

[113] BOA, DH. ŞFR, 474/124 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Haziran 1915 (27 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

Doktor Madam Asmit tarafından gerçekleştirilmesi istenmişti. Ayrıca bu konuda Amerikan hükümet ve matbuatına verilmek üzere asılsız ve tahrik dolu malumatın da on gün evvel Halep yoluyla Beyrut'a giden Minard ve eşi Misi Polin ile Meşod tarafından yürütülmesi yapılan incelemelerden anlaşılmıştı. Nitekim Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta, bu kişilerin üzerinde haberleşmek için şifreler ve mühim evraklar olduğunu belirten Reşit Bey, bu şifreli belgelerin önemli bilgiler içerdiğini ve Ermeni ihtilal komitacılarına hizmet ettiğine dikkat çekmiş ve Amerikan misyonerlerine ait telgraflarının telgrafhanelerce gözden geçirilmesini istemişti[114].

Amerikalı Doktor Asmit ve misyonerlerin Diyarbakır'da kalmaya devam etmesi ve bu konuda Dâhiliye Nezareti'nin kesin karar vermemesi üzerine Vali Reşit Bey, Nezaret'e gönderdiği yeni bir telgrafta ısrarla bu kişilerin sınır dışı edilmelerini talep etmiştir. Bu durumun gerekliliği 10 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafta şöyle ifade edilmiştir:

"*Memalik-i Osmaniye'deki sair Amerikalı misyonerlerin Ermeni harekât-ı müfsidatkeranesiyle alakadar ve bunlara vesait-i muhabere ve hatta müşevvik oldukları anlaşılıyor. Bu tasaddiyat (girişmek) ve teşebbüsatta mukabil bu kere hudud haricine çıkarılmakla cezalandırılması, cürm ile ceza beyninde bir nisbet-i adale hâsıl olacağından cürümleri tahkik edenlerin diğerleri ile beraber divan-ı harbiye tevdi' ve haklarında muamele-i kanuniye ifasına tevessül edilmesi muvafık görüldüğünden tekrar arz ve istizan olunur*"[115].

Vali Reşit Bey'in bu ısrarları karşında Dâhiliye Nazırı Talat Paşa vilayete gönderdiği 12 Haziran 1915 tarihli telgrafında, Amerikalı doktorun ve misyonerlerin vilayette yargılanmak yerine ihraçlarının daha muvafık olacağı bildirilmiştir[116]. Ancak buna rağmen Amerikan misyonerlerin sınır dışı edilmediği ve Ermenilerle ilgili bir takım faaliyetlerde bulundukları anlaşılmaktadır. Nitekim bu konuda Vali Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 15 Haziran 1915 tarihli telgrafta Amerikan misyonerlerinin Ermeniler ve Ermeni meselesi ile ilgili hareketlerine dikkat çekilmiştir.

Talat Paşa tarafından Diyarbakır vilayetine gönderilen 16 Haziran 1915 tarihli telgrafta ise Amerikalı misyonerlerin hudut haricine ihraçlarına lüzum olmadığı ifade

---

[114] BOA, DH. ŞFR, 474/124 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Haziran 1915 (27 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

[115] BOA, DH. ŞFR, 475/4 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 10 Haziran 1915 (28 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

[116] BOA, DH. ŞFR, 53/328 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 12 Haziran 1915 (30 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

edilmiş ve bu kişilerin uygunsuz ve şüpheli davranışları nedeniyle "*suret-i münasibede*" uyarılması Reşit Bey'den istenmiştir[117]. Bu dönemde Mardin'de görev yapan Amerikan misyonerleri de Ermeni komitacıları ile olan münasebetleri nedeniyle Dâhiliye Nezareti'ne şikâyet edilmiş ve sınır dışı edilmeleri talep edilmiştir.

Vali Reşit Bey'in Amerikan misyonerleri ile ilgili rahatsızlıklarına rağmen Amerikan Sefareti'nin baskısı nedeniyle bu kişilerin sınır dışı edilmeleri uygun görülmemiştir. Nitekim Talat Paşa imzasıyla vilayete gönderilen 29 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafta; Mardin'deki Amerika müesseslerini idare ettikleri bildirilmiş olan üç Amerikalının huduttan çıkarılmalarının caiz olamayacağı gibi İstanbul'a de gönderilmelerinin de muvafık olamadığından haklarında "*tezyid-i tarassudat olunarak mefsedetlerine meydan verilmemesi*", istenmiştir[118].

5.8. Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri ve Müslüman Ahalinin Tutumu

Ermenilerin Van ve Bitlis vilayetlerinde ihtilal hareketlerine girişmişleri ve akabinde Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu birçok yerde ihtilal planlarının açığa çıkarılması gidişatın iyi olmayacağının habercisiydi. Bu nedenledir ki askeri ve mülki kurumlar ciddi tedbirler alarak ihtilal girişimlerini etkisiz hale getirmeye çalışıyordu. Ancak buna rağmen Ermeni çetelerinin giriştikleri mücadele devam etmekteydi.

Özellikle 15 Nisan 1915'de başlayan Van isyanı ve akabinde Bitlis'e doğru yayılan Rus-Ermeni işgali ile Ermeni çeteleri daha da faal durumu geçti. Nitekim Diyarbakır valisi Mehmet Reşit Bey, 23 Mayıs 1915 tarihli şifreli telgrafta, Ermeni ihtilal komitelerinin tahrik ve teşvikleri sonucu Ermeni köyleri ahalisinin öteye beriye dağıldıklarını ve bu kişilerin Hacı Osman köyü imamı Hacı Ahmet Efendi'yi feci bir şekilde katletmek suretiyle Müslüman ahaliyi iğfale yeltendiklerini ifade etmekteydi[119].

25 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta ise, ötede beride bazı silahlı Ermeni komitelerinin görüldüğü, bunların teşvik ve tahriki ile Ermenilerin de köylerini terk ederek öteye beriye savuştuğu tekrarlanmaktaydı. Bu süreçte Ermeni çetelerinin giriştikleri mücadele ve faaliyetlere şahit olan Müslüman ahali, özellikle de devlet kontrolünün yetersizliğinden istifade eden bazı aşiretler

---

[117] BOA, DH. ŞFR, 54/36 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 16 Haziran 1915 (3 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf)

[118] BOA, DH. ŞFR, 54-A/180 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 29 Temmuz 1915 (16 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

[119] BOA, DH. ŞFR, 472/33 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Mayıs 1915 (10 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

Ermenilere karşı başına buyruk hareket ederek mücadeleye girişmekte ve hatta köyleri yağmaya teşebbüs etmekteydi. Vilayet, bu durum karşısında her tarafa gönderdiği müfrezeler ile bu yağmaların önünü almaya çalışmaktaydı. Nitekim Vali Reşit Bey, hem Ermeni çeteleriyle ve hem de yağmacılarla iki defa çatışmaya giren müfrezelerden iki kişinin hafif şekilde yaralandığını, bunların hepsinin tenkil ve derdest edildiğini dile getirmekteydi[120].

Bununla birlikte Vali Reşit, 31 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta, Ermeni çetelerinin faaliyetlerine karşı Müslüman ahalinin silahlandığını, "*iyiyi kötüden ayırt edemeyecek derecede cahil ve hükümetin siyasetinden gafil mizaçta olan*" aşiretlerin ise bir takım yağmalarda bulunduğunu ifade etmekteydi. Bazı yerlerde özellikle daha önce hapishaneden salıverilip orduya sevk olunan ve bir müddet sonra firar eden askerlerin, diğer asker kaçaklarıyla birleşerek yağmakarlığa cüret ettiklerine dikkat çeken Reşit Bey, bunların tecavüzüne mani olmaya çalışıldığını ancak daha öncede arz edildiği gibi eldeki mevcut jandarma kuvvetinin yerli ve terbiyeden mahrum olması nedeniyle bunun tamamıyla mümkün olmadığını dile getirmekteydi.

Bu süreçte Müslüman ahalinin silahlanması ve bazı aşiretlerin ise yağma hadiselerine karışmasından rahatsız olan Vali Reşit Bey, eldeki az sayıda kuvvet ile hem Ermeni çetelerine karşı mücadele edildiğini ve hem de aşiretlerin yağmalarına engel olunmaya çalışıldığını vurgulayarak vilayetteki askerlerin yetersiz ve vasıfsız olmasından yakınmaktaydı.

Meydana gelen bu olumsuzlukların önlenmesi için, Musul merkez taburu Erkan Bölüğü Kumandanı İzzet Bey'in, hiçbir işe yaramayan Diyarbakırlı Erkan Bölüğü kumandanı ile becayiş yapılmasını, ayrıca orada istihdam olunan jandarma efradının hiç olmazsa Diyarbakır'da görevlendirilmek üzere gönderilmesini ve her ihtimale karşı seyyar bir halde bulundurulmak üzere iki yüz neferli bir seyyar bölüğün teşkili hususuna müsaade buyrulmasını Dâhiliye Nezareti'nden talep etmişti[121].

---

[120] BOA, DH. ŞFR, 472/67 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Mayıs 1915 (12 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

[121] BOA, DH. ŞFR, 473/29 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 31 Mayıs 1915 (18 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

5.9. Ermeni Komiteci ve Firarilerin Vilayet Dışına Sürgün Edilmesi İsteği

24 Nisan 1915'de Ermeni komitacılarının tutuklanması ve gerekli yerlerde silah aranması yönündeki talimatın vilayetlere ulaşmasından hemen sonra birçok vilayette külliyatlı miktarda silah ve bombanın yanı sıra çok sayıda zararlı faaliyetlerde bulunan komitacı ve Ermeni firarisi ele geçirilmişti[122]. Bu kapsamda Diyarbakır vilayetinde de yürütülen operasyonlarda 120 dolayında komite mensubu ve binin üzerinde asker firarisi yakalanmıştı[123]. Böylece vilayetin güvenliğinin sağlanması için "*istihbar", "taharri" ve "tenkil"* esasına dayanan tedbir ve tertibatın ilk ikisi büyük ölçüde tamamlanmıştı.

Ele geçirilen ve sayısı bini aşan bu komitacı ve firari Ermenilerin uzun süre vilayette kalmaları uygun değildi ve mevcut hapishane de buna kifayet etmemekteydi. Bu nedenle bu kişilerin başka bir yere sürgün edilmesi gerekmekteydi. Tutuklu komitacı ve firariler ile bu kapsamda faaliyette bulunan kişilerin başka bir yere sürgünü Reşit Bey tarafından ifade edilen ve vilayetin güvenliği açısından önemli görülen tertibatın üçüncü evresi yani tenkil safhasıydı.

Bu husus Diyarbakır valisi Reşit Bey tarafından Talat Bey'e iletilmiş ve gerekli desteğin verilmesi istenmişti. Fakat bu kadar çok kişinin sağlıklı bir şekilde başka bir yere sevk edilmesi düzenli bir askeri birlik ve maddiyat gerektirdiği gibi ayrıca bunu uygulayacak dirayetli idarecilere ihtiyaç duyulmaktaydı. 1 Mayıs 1915'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, ele geçirilen komite mensubu ve firarinin sürgün (te'bid) edilmesinin gerekliliği ve bunun için duyulan ihtiyaçlar şöyle ifade edilmişti:

"*Taharriyat neticesinde elde edilen deliller ve belgelere dayanarak bazı zararlı kişilerin tenkili kanunen mümkün ise de eldeki deliller yeterli derecede olmadığı zaman bu kişiler müşevvik ve mürettip olsalar bile kurtulmaktadırlar. Bu nedenle bu kişilere karşı hususi bir tedabir-i tenkile tatbiki lazımdır. Bu da gayet emin ve fedakâr bir kuvve-i tenkiliyenin istihdamıyla mümkün ve pek kolaydır. Tertibatımızın en mühim kısmını bu teşkil edecektir. Bu tertibat ve tasavvurun muvaffakiyetle neticeleneceğini ve hiçbir münasebetsizliğe meydan verilmeyeceğini te'min ve bütün mesuliyetini deruhde ederim. İşe başlamak için şimdilik bin kişiye ihtiyacım var. Mümkün olduğu kadar para*

---

[122] Azmi Süslü, *a.g.e*, s. 106

[123] BOA, DH. ŞFR, 468/147 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Nisan 1915 (14 Mart 1331) tarihli şifreli telgraf); Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2,* Mart 1983, s. 115

hususunda tasarrufa riayet olunacaktır. Paranın telgraf havalesiyle gönderilmesi vakit ve fırsat kaybetmemek için ehem ve elzemdir. Mutasarrıflar[124] *hakkındaki maruzatımın sürat ve is'afı (yerine getirme) muvaffakiyetimi çabuklaştıracaktır*"[125].

Bu telgrafta görüldüğü üzere Vali Reşit Bey, tutuklanan Ermeni komiteci ve firarilerinin başka bir yere sürgün edilmesini Talat Paşa'dan talep etmiştir. Bunun nasıl ve ne şekilde olabileceğini dile getiren Reşit Bey, bu kişilerin sağlıklı bir şekilde sürgün edilmesi için bin kişiye ve yeterli paraya ihtiyacı olduğunu belirtmiştir. Bu konuda gerekli onayın verilmesi halinde, bütün sorumluluğu üzerine alarak ve "hiçbir *münasebetsizliğe meydan vermeden*" sürgün işlemlerinin yerine getirileceğini ifade etmiştir. Reşit Bey'in, başlangıçta Maraş ve Zeytun'da faaliyette bulunan Ermenilere karşı alınan tedbirin, Diyarbakır'daki komitacı ve firarilere karşı da uygulanması talebine Dâhiliye Nezareti'nden herhangi bir cevap verilmemiştir.

Bunun üzerine aynı konuda 25 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen "*mahrem*" ve "*müstecal*" ibareli şifreli telgrafta, ele geçirilen ihtilalcilerin sayısının bini geçtiği, bunların uzun süre vilayette kalmalarının uygun olamayacağı ve hapishanenin de buna kifayet etmeyeceği yinelenerek, suçları kesin delillerle sabit olanların Divan-ı Harbiye verilmesini, diğerlerinin ise Musul ve Cizre'ye te'bidlerinin (uzaklaştırma) zaruri olduğunu vurgulanmıştır[126]. Bu telgraftan iki gün sonra 27 Mayıs 1915'de çıkarılan Sevk ve İskân Kararı'ndan sonra hemen hemen Ermenilerin tamamı Diyarbakır-Urfa ve Maraş hattının güneyine tehcir edilmeye başlanmıştır.

5.10. Sevk ve İskân Kararının Alınması ve Tehcirin Gerçekleştirilmesi

Seferberliğin ilanı ile beraber gerek Osmanlı toprakları içerisinde gerekse dışarıda bulunan Ermeniler, hemen harekâta geçmişler ve çeteler halinde Kafkaslar'da ve Anadolu'nun birçok yerinde yüz binlerce Müslüman'ı, yaşlıları, çocukları, kadınları, cepheden dönen yaralıları sistemli bir şekilde katletmeye başlamışlardı. Hatta bu faaliyetlere katılmayan Ermenileri ve Türk olmayan diğer unsurları da öldürmekten çekilmemişlerdi. Böylece Zeytun'da, Bitlis'te, Kayseri'de, Trabzon'da, Ankara'da,

---

[124] Vali Reşit Bey, bazı mutasarrıfların (kaymakam) icraatlarından rahatsız olduğu için onların değiştirilmesi yönünde daha önce Dâhiliye Nezaretine talepte bulunmuş olmalıdır. Reşit Bey'in kaymakamlarla yaşadığı sorunlar ve bu konuda kendisine yöneltilen suçlamalara ileride yer verilecektir.

[125] BOA, DH. ŞFR, 469/29 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Mayıs 1915 (18 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf)

[126] BOA, DH. ŞFR, 472/67 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Mayıs 1915 (12 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

Sivas'ta, Adana'da, Urfa'da, İzmit-Adapazarı'nda, Bursa'da, Musa Dağı'nda ve daha birçok yerde büyük katliam hareketlerine girişmişlerdi[127].

Ermenilerin organize bir şekilde isyan hazırlıklarına giriştikleri yerlerin en önemlisi hiç şüphesiz Van vilayetiydi. Van vilayeti, Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetlerinin en açık şekilde görüldüğü yerdi. Buradaki komitelerin çalışmaları Türkiye'ye yönelik Ermeni faaliyetlerini bütün çıplaklığı ile ortaya koymaktaydı. 15 Nisan 1915'te başlayan Van isyanı niteliği itibarı ile Osmanlı Hükümeti tarafından 27 Mayıs 1915 tarihinde alınan Sevk ve İskân Kararının en önemli sebeplerinden birisini teşkil etmekteydi. İsyan, Sevk ve İskân kararından yaklaşık bir buçuk ay kadar önce 15 Nisan 1915 tarihinde çıkmış, büyümüş ve tüm bölgede etkili olmuştu. Rusların Van şehrine doğru ilerlemesi üzerine Van Valisi Cevdet Bey, 14 Mayıs'tan itibaren Van'dan Bitlis'e doğru geri çekilmişti.

15 Mayıs'ta Rus ordusu içerisindeki Ermeniler ile Van vilayetindeki Ermeniler buluşarak şehirde kalan 20 binin üzerindeki Müslüman'ı katletmiş, Van valiliğine Aram Manukyan'ı seçmiş ve kasabalara da yeni Ermeni kaymakamlar atamıştı. Bitlis'te de Rusların doğudan Türk topraklarına doğru ilerlemesine paralel olarak yöre halkına yönelik katliam hareketlerine girişmişlerdi. Sadece Muş ve çevresinde başlangıçta 7 bin Ermeni silahlandırılmış ve bunlar gruplar halinde bölgelere dağıtılmıştı. Bunlara asker kaçağı Ermeniler de dâhil olmuş, özellikle Sason'da asker çağındaki gençler doğrudan bu çete grupları içerisine girmişlerdi. Bölgeye Osmanlı ordusu için asker almaya giden Osmanlı memurları öldürülmüştü[128].

Kafkas Cephesinde ve cephe gerisinde bunlar yaşanırken diğer vilayetlerdeki durum da bundan çok farklı değildi. Maraş ve Zeytun'da zararlı faaliyetlerde bulunan Ermenilerin güvenlik ve tedbir gerekçesiyle ovalık yerlere nakledilmesi Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey tarafından 30 Mart 1915 tarihli bir yazı ile Dâhiliye Nezareti'ne teklif edilmişti[129]. Bunun üzerine Hükümet bir tedbir olarak Zeytun ve Maraş çevresinde zararlı gördüğü bazı Ermenileri Konya'ya sevk etmişti. Ancak Konya'ya sevk edilen Ermenilerin bir süre sonra o bölgedeki Ermenilerle birleşmeleri nedeniyle yeniden tehlike teşkil ettikleri görülmüştü. Bunun üzerine bu sefer Maraş ve

---

[127] Şenol Kantarcı, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", s.31

[128] Kamuran Gürün, *a.g.e*, s.205; Şenol Kantarcı, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", s. 31; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Ergünoz Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916*), İstanbul, 2007

[129] BOA, DH. EUM. 2. ŞB, 68/35 (Maraş Mutasarrıfı Mümtaz Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 30 Mart 1915 (17 Mart 1331) tarihli telgraf)

Zeytun çevresinde zararlı görülen Ermenilerin Konya ve çevresine sürgün edilmesinin sağlıklı olmadığını düşünen Hükümet, 24 Nisan 1915'de Cemal Paşa'ya gönderdiği yazıda adı geçen Ermenilerin Halep'in güney doğusu ile Zor ve Urfa havalisine sevk edilmelerini kararlaştırmıştı[130].

Bu tarihten kısa bir süre sonra, devletin bekası ve emniyetinin sağlanması amacıyla Başkomutan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği 2 Mayıs 1915 tarihli bir yazıda ihtilal hazırlığında olan Ermeniler ile ilgili kaygıları dile getirmiş ve Ermenilerin tehcire tabii tutulmasını şu şekilde talep etmişti;

"*Van Gölü çevresinde ve Van vilayetince özellikle bilinen belli yerlerdeki Ermeniler ayaklanma ve ihtilal için sürekli bir ocak durumundadırlar. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. III. Ordu'nun verdiği bilgilere göre, Ruslar 7 Nisan'da sınırları içindeki Müslüman ahaliyi çıplak bir durumda sınırlarımız içerisine sürdüler. Hem buna bir karşılık olmak ve hem de yukarıda söylediğim amacı elde etmek üzere: Ya adı geçen Ermenileri ve ailelerini Rusya sınırı içerisine sürmek veya bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içerisine çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki yoldan uygun olanın seçilerek uygulanmasını rica ederim. Bir sakınca yoksa asilerin ailelerini ve isyan merkezlerini sınır dışına sürmeyi ve onların yerine sınır dışından gelen İslam halkı yerleştirmeyi tercih ederim*"[131].

Ermeni faaliyetlerinin tahammül edilemez bir hal alması üzerine yine Başkumandanlık'tan 26 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne Ermenilerin Rusya yerine Osmanlı sınırları içinde göç ettirilmesi ve bununla ilgili görüşleri ihtiva eden şu yazı gönderilmişti: Ermenilerin Doğu Anadolu vilayetlerinden, Zeytun'dan ve buna benzer yoğun bulundukları yerlerden Diyarbakır vilayeti güneyine, Fırat nehri vadisine, Urfa, Süleymaniye yakınlarına gönderilmeleri şifahen kararlaştırılmıştı. Yeniden fesat yuvaları meydana getirmemek için Ermenilerin göç ettirilmesinde şu düşünceler esas alınmalıdır:

1- Ermeni nüfusu, gönderildiği yerlerdeki aşiret ve İslam sayısının % 10 nisbetini geçememelidir.
2- Göç ettirilecek Ermenilerin kuracakları köylerin her biri elli evden çok olmamalıdır.

---

[130] BOA, DH. ŞFR, 52/93 (Dâhiliye Nezareti'nden IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen 24 Nisan 1915 (11 Nisan 1331) tarihli telgraf)
[131] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 1*, Aralık 1982, s. 142

3- Ermeni göçmen aileleri seyahat ve nakil suretiyle de olsa, yakın yerlere ev değiştirmemeli. Gereğinin yapılmasını ve sonucunun bildirilmesini[132].

Başkumandanlık'ın bu talepleri üzerine 27 Mayıs 1915'de Sevk ve İskân Kanunu kabul edildi ve 1 Haziran 1915 günü dönemin Resmi Gazetesi Takvim-i Vekâyi'de yayımlanarak yürürlüğe girdi. Kabul edilen bu kanun "*Vakt-i seferde icraat-ı Hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kanun-ı muvakkat*" adını taşımaktaydı. Meclisin kapalı olması nedeniyle geçici olarak kabul edilen bu kanunla, Osmanlı Devleti'ne karşı casusluk ve hıyanetleri görülenlerin ayrı ayrı veya birlikte savaş alanlarından uzak yerlere gönderilmesi istenmiştir. Ermeni ibaresinin yer almadığı kanun metni şöyledir[133]:

Madde 1. Vakt-i seferde ordu ve kolordu ve fırka kumandanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları ahali tarafından herhangi bir suretle evamir-i Hükümete ve müdafaa-i memlekete ve muhafaza-i asayişe müteallik icraat ve tertibata karşı muhalefet ve silahla tecavüz ve mukavemet görürlerse derakab (hemen) kuva-i askeriye ile en şiddetli surette te'dibat yağmaya ve tecavüz ve mukavemeti esasından imha etmeye me'zun ve mecburdurlar.

Madde 2. Ordu ve müstakil kolordu ve fırka kumandanları icabat-ı askeriyeye mebni veya casusluk ve hıyanetlerini hissettikleri kura (köyler) ve kasabat (kasabalar) ahalisini münferiden veya müctemi'an diğer mahallere sevk ve iskân ettirebilirler.

Bu kanun ile ilişkili olarak Dâhiliye Nezareti tarafından Meclis-i Vükela'ya (Bakanlar Kurulu) sunulan bir tezkire de 30 Mayıs 1915'de kabul edilmişti. Bu tezkirede; Savaş bölgelerinde bulunan Ermenilerden bir kısmının düşman saflarına katılmaları, Osmanlı askerlerini arkadan vurmaları ve casuslukta bulunmaları sebebiyle cephe gerilerine sevk edilmeye başlandığı, kolaylıklar sağlanarak usule ve devletin menfaatlerine uygun olarak devam ettirilmesi istenmiş ve göç ettirilen Ermenilerin muhacirlere ayrılan tahsisattan iaşe ve ibatelerinin sağlanması, mali ve iktisadi meselelerinin halledilmesi, bunlara ait gayrimenkullerin ve meselelerinin tespit edildikten sonra muhafaza ve tazmin edilmesi, gittikleri yerlerde arazi, emlak ve iş sağlanması ve ilgili Bakanlık tarafından tanzim edilen talimatname çerçevesinde

[132] Kamuran Gürün, *a.g.e*, s. 213; Azmi Süslü, *a.g.e*, s. 110
[133] Kamuran Gürün, *a.g.e*, s. 214; Azmi Süslü, *a.g.e*, s. 111

Dâhiliye ve Maliye Nazırlıklarından teşekkül edilecek komisyonların ilgili mahallerde görev yapmaları yer almıştır[134].

Meclis-i Vükela'nın kabul ettiği Sevk ve İskân Kanunu'na göre tehcirin doğrudan doğruya cephelerin güvenliğini sarsacak bölgelerde uygulanması kararı alınmıştı. Buralar Kafkas ve İran cephesinin geri bölgesini oluşturan Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri ile Sina cephesinin gerilerini oluşturan Mersin-İskenderun bölgeleriydi. Çünkü Ermenilerin bu bölgelerde düşmanla işbirliği yaptığı tespit edilmişti. Daha sonra bu uygulama isyan çıkaran, düşmanla işbirliği yapan ve Ermeni komitacılarına yataklık eden diğer vilayetlerdeki Ermenilere de teşmil edildi. Başlangıçta Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı bırakıldıkları halde daha sonra, bunlardan zararlı faaliyetleri görülenler de sevke tabi tutuldu.

5 Temmuz 1915'de Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretü'l-aziz, Musul vilayetleriyle, Adana Emval-i Metruke Komisyonu başkanlığına, Zor, Maraş, Canik, Kayseri ve İzmit mutasarrıflıklarına tebligat gönderilerek Ermenilerin iskânlarına tahsis edilen bölgelerin, görülen lüzum üzerine genişletildiği bildirildi. Buna göre;

1- Kerkük sancağının İran sınırına seksen kilometre mesafede bulunan köy ve kasabalar dâhil olduğu halde doğu ve güney bölgesi;
2- Diyarbakır sınırından yirmi beş kilometre dâhilde Habur ve Fırat nehirleri vadisindeki yerleşim yerleri dâhil olmak üzere Zor sancağının doğu ve güneyi;
3- Halep vilayetinin kuzey kısmı hariç olmak üzere doğu, güney ve güney batısında bulunan bütün köy ve kasabalarla, Suriye vilayetinin Havran ve Kerek sancakları dâhil olmak üzere demiryolu güzergâhlarından yirmi beş kilometre dışarıda bulunan kasaba ve köylerde Müslüman nüfusunun % 10'u nispetinde iskân edileceklerdi[135].

Bu süreçte Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, özellikle Batılı ülkelerin ve basının aksi propagandalarından dolayı devamlı olarak, Ermeniler hakkında alınan tedbirlerin onları imha maksadını taşımadığını her fırsatta ifade etmiştir. Ermenilerin tehcire tabi tutulmasının savaş koşullarından kaynaklandığı ve kesinlikle onların imhasını esas alan bir gayenin güdülmediği değişik zamanlarda vilayetlere gönderilen telgraflarda da dile

[134] BOA, MV, 198/24 (Meclis-i Vükela'nın 30 Mayıs 1915 (17 Mayıs 1331) tarihli kararı)
[135] BOA, DH. ŞFR, 54/315 (Dâhiliye Nezareti İskân-ı Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti'nin 5 Temmuz 1915 (22 Haziran 1331) tarihli telgrafı)

getirilmiştir. Bu telgraflarda ayrıca vali ve mutasarrıfların gerekli tedbirleri alarak Müslüman-Ermeni çatışmasına meydan vermemeleri ve kafilelerin iskân mahalline sağlıklı bir şekilde ulaştırılmalarını sağlamaları da kesin bir dille belirtilmiştir[136]. Nitekim 29 Ağustos 1915 tarihinde, Hüdavendigar, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Marutü'l-aziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahip, Erzurum ve Kayseri vali ve mutasarrıflarına gönderilen bir şifreli telgrafta, tehcirin gayesi, kimlerin tehcire tutulması gerektiği ve bu konuda alınması gereken tedbirler şu şekilde açıklanmıştır[137]:

"*Ermenilerin bulundukları yerlerden çıkarılarak tayin edilen mıntıkalara sevklerinden hükümetçe takip edilen gaye, bu unsurun Hükümet aleyhine faaliyetlerde bulunmalarını ve bir Ermenistan hükümeti teşkili bakımından milli emellerini takip edemeyecek bir hale getirmelerini temin esasına matuftur. Bu kimselerin imhası söz konusu olmadığı gibi, sevkiyat esnasında kafilelerin emniyeti sağlanmalı ve muhacirin tahsisatından sarfiyat yapılarak iaşelerine ait her türlü tedbir alınmalıdır. Yerlerinden çıkarılıp, sevk edilmekte olanlardan başka yerlerinde kalan Ermeniler bundan sonra yerlerinden çıkarılmamalıdır. Daha öncede tebliğ edildiği gibi, asker aileleriyle ihtiyaç nisbetinde sanatkâr, Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk edilmemesi Hükümetçe kesin olarak kararlaştırılmıştır. Ermeni kafilelerine karşı gasp ve saldırıda bulunanlar ve bu gibi saldırılara ön ayak olan jandarma ve memurlar hakkında şiddetli kanuni tedbirler alınmalı ve bu gibiler derhal azl edilerek Divan-ı Harplere teslim edilmelidir. Bu gibi olayların tekrarından vilayet ve sancaklar sorumlu tutulacaklardır*".

Osmanlı belgelerinde tehcirin gayesi hakkında bu bilgiler mevcut olmakla birlikte, bu konuda Osmanlı belgeleri ile taban tabana zıt iddialar da mevcuttur. Özellikle Ermeni araştırmacılar tehcirin imha için bir paravan olduğu iddia etmektedirler[138]. Ermeni araştırmacı Dadrian, Türklerin, Aralık 1914-Ocak 1915 Sarıkamış Muharebesi'ndeki[139] yenilgilerini Ermenilere fatura ettiğini, bu durumda

---

[136] BOA, DH. ŞFR, 54/10 (Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum Vilayetine gönderilen 14 Haziran 1915 (1 Haziran 1331) tarihli telgraf)

[137] BOA, DH. ŞFR, 55/292 (Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin 29 Ağustos 1915 (16 Ağustos 1331) tarihli telgrafı)

[138] Vahakn N. Dadrian, *a.g.e*, s.145

[139] Ermeni tehcirinin Sarıkamış Muharebesi ile uygulamaya konulduğunu ileri süren Vahakn Dadrian daha da ileri giderek tehcirin I. Dünya Savaşı öncesinde alındığını ve Kafkas Cephesi'ndeki başarısızlığın Ermenileri yok etmek için bir manipülasyon olduğunu iddia etmektedir. Hatta bu iddiasının kanıtlamak için bir de örnek vermektedir. Buna göre, 1914 yılı sonbaharında Diyarbakır'da 23. Alay'da görev yaparken, Erzincan da ki IX. Kolordu kumandanlığı'ndan Ermenileri bastırma ve imha etme emrini taşıyan şifreli bir yazı alan Müştak adındaki bir Türk binbaşısı bu duruma tepki

Ermenileri provokasyonla suçlayarak onların tümden ortadan kaldırılmasına karar verildiğini, bunun için de bazı saf değiştiren Ermenilerin soykırıma hizmet eden en önemli bahane olduğunu, ayrıca "*tehcir*" sözünün "*kıtal*" için şifreli sözcük olarak yorumlanması gerektiğini belirtmektedir[140]. Tehciri bu şekilde değerlendiren kişilerin önemli bir kısmının Rus saflarına katılan askerleri, cephe gerisinde çıkarılan isyanları, ele geçirilen silahları ve ortaya çıkarılan ihtilal planlarını ya hiç görmedikleri ya da önemsiz derecede değerlendirdikleri görülmektedir.

5.10.1. Diyarbakır Ermenilerinin Sevk ve İskanı

Ermenilerin tehcirini esas alan Sevk ve İskân Kanunu'nun kabul edilmesinden iki gün önce 25 Mayıs 1915 tarihinde Vali Reşit Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, ele geçirilen ihtilalcilerin sayısının bini geçtiği, bunların uzun süre vilayette kalmalarının uygun olamayacağı ve hapishanenin de buna kifayet etmeyeceği vurgulanarak, suçları kesin delillerle sabit olanların Divan-ı Harbiye verilmesi, diğerlerinin ise Musul ve Cizre'ye sürgün edilmesi dile getirilmişti[141].

27 Mayıs 1915'de Meclis-i Vükela tarafından kabul edilen Sevk ve İskân Kanunu gereğince Kafkas hududuna yakın olan Van, Erzurum ve Bitlis Ermenileri ile Maraş ve Zeytun çevresindeki Ermenilerin tehcir edilmesi kararlaştırılmıştı. Başlangıçtaki düzenlemelere göre, Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu birçok vilayet Ermenilerinin tehciri öngörülmemişti.

Vali Reşit Bey'in vilayetteki Ermeni komitacılarının Musul'a sürgün edilmesi talebine birkaç gün sonra gerekli onayın verildiği görülmektedir. Ancak Musul'a gönderilmesi uygun görülenler sadece komite mensupları idi[142]**.** Nitekim Musul Valisi Haydar Bey tarafından 1 Haziran 1915'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafa göre, Diyarbakır'dan ilk tehcir kafilesinin 30 Mayıs 1915'de Musul'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Altı yüz on dört Ermeni komite mensubundan oluşan ilk

---

göstererek intihar eder. Ermeni tehciri yani katliamı kararına tepki göstererek intihar eden Binbaşı Müştak'ın intihar notunda, "*Bir Türk olarak yaşamaya utanıyorum*" dediği ifade edilir. Tovmas Meguerdıtchıan, *The Massacres of Diyarbekir Province and The Ferocity of The Kurds*, (Ermenice), Jihanian Yayın Evi, Kahire, 1919, s.28'den akt: Vahakn N. Dadrian, a.g.e, s.51. Binbaşı Müştak ile ilgili kurgu esas alınacak olursa, I. Dünya Savaşı'nın bile Osmanlı Devleti tarafından sırf Ermenileri tehcir etmek amacıyla çıkardığı düşünülebilir.

[140] Vahakn N. Dadrian, *a.g.e*, s.104, 292

[141] BOA, DH. ŞFR, 472/67 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 25 Mayıs 1915 (12 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)

[142] BOA, DH. ŞFR, 53/239 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 5 Haziran 1915 (23 Mayıs 1331) tarihli şifreli yazı)

tehcir kafilesinin Dicle Kapısında keleklere bindirilerek Musul'a gönderildiğini haber veren Haydar Bey, bu kafilenin dört gün içerisinde Musul'a ulaşacaklarını, bu nedenle tehcire tabii tutulan bu kişilerin iaşe ve ihtiyaçları ile ilgili daha önce bir kısmı izah edilen talimatnamenin telgrafla bildirilmesini istemişti[143].

30 Mayıs 1915 günü Dicle Kapısından keleklere[144] bindirilerek Musul'a gönderilen ve içerinde altı yüz on dört Ermeni komite mensubunun olduğu kafile bir veya iki gün yol aldıktan sonra, Dicle nehri üzerinde giden kafileye Ermeni çeteleri tarafından saldırı yapılmıştır. Kafiledeki Ermeni komitecilerini kurtarmak amacıyla muhafızlara yapılan bu saldırı neticesinde Ermeni çeteleri ile muhafızlar arasında çatışmalar meydana gelmiştir. Reşit Bey'in 3 Haziran 1915'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta olayın seyri hakkında bilgi verilmiştir.

Reşit Bey, telgrafta; Musul'a gönderildikleri 30 Mayıs 1915'de arz olunan altı yüz on dört komite mensubunu kurtarmak maksadıyla Ermeni çetelerinin hücum etmesi üzerine başlayan çatışmada çete mensuplarından dördünün öldürüldüğünü ve meydana gelen çatışmada üç askerin yaralandığını belirtmiştir. Bir gün sonra tekrar hücuma maruz kalan muhafızlarla meydana gelen çatışma nedeniyle komite mensuplarının Ermeni çetesine katıldığını ifade eden Reşit Bey, bu sefer de meydana gelen çatışmalarda komite mensuplarından on ikisinin ve çetelerden ise sekizinin ölü ele geçirildiğini, geri kalan komite mensuplarının ise firar ettiğini dile getirmiştir. Firarların şiddetle takibine başlandığına vurgu yapan Reşit Bey, bu çatışmada biri zabit olmak üzere yedi askerin yaralandığını ve bir askerin şehit olduğunu ifade etmiştir[145]. Böylece ilk tehcir kafilesinin Musul'a gönderilmesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ermeni çetelerinin, kafile mensuplarını kurtarmak amacıyla yaptıkları saldırılar neticesinde komite mensubu ve firarilerin tamamına yakını firar etmiş ve bir kısmı da öldürülmüştür.

Musul'a sevk edilen ve başarısızlıkla sonuçlanan ilk tehcir kafilesi ile ilgili olarak Vali Reşit Bey bu bilgileri vermekle birlikte, dönemin İngiliz Konsolosluk Tercümanı Thomas K. Mugerditchian ise taban tabana zıt iddialar ileri sürmüştür. Buna göre, Vali Reşit ile Pirinççizade Fevzi Bey'in, Kürt çete reisi Şaftanlı Amero'yu (Ömer) Diyarbakır'ın önde gelen 636 Ermeni şahsiyetini öldürmekle görevlendirdiği, Şaftanlı

[143] BOA, DH. ŞFR, 473/73 (Musul Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Haziran 1915 (19 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf)
[144] Hayvan derisinden şişirilerek elde edilen ve nehir üzerinde ulaşımda kullanılan kayık
[145] BOA, DH. ŞFR, 473/117 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 3 Haziran 1915 (21 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgrafı)

Amero'nun, Dicle nehri üzerinden Bezuan vadisine götürdüğü bu Ermenileri çırılçıplak soyduktan sonra aşiret mensuplarına katlettirdiği, iki hafta sonra Amero'nun Vali Reşit ve Fevzi Bey tarafından kahramanlıklarından dolayı madalya ve ödüller verileceği vaadiyle Diyarbakır'a çağrıldığı ve bu iş için tutulan 10 Çerkez tarafından öldürüldü iddia edilmiştir[146].

Ermeni komitecilerin vilayetten çıkarılmasından bir gün sonra, Vali Reşit, 31 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta, Ermenilerin tehcir edilip edilmeyeceğini sormuştur. Bu telgrafa verilen 5 Haziran 1915'de verilen cevabi telgrafta, "*henüz Diyarbakır'dan Ermenilerin ihracına lüzum görülmediği*" ifade edilmekle beraber, şehirde bulunması sakıncalı kişiler var ise bunların vilayetin münasip bir yerinde bulundurulmaları gerektiği dile getirilmiştir[147].

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki mevcut tasnifler üzerinde yapmış olduğumuz araştırmalarda, vilayette bulunan komitacılar dışındaki Ermenilerin tehcirine tam olarak ne zaman başlandığına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Durum böyle olmakla birlikte, Ermenilerin tehcirine şimdilik gerek duyulmadığı yönündeki telgraftan kısa bir süre sonra, vilayet Ermenilerinin tehcirine başlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde Mardin'de bulunan Hyacinthe Simon adlı Katolik papaz, günlüklerinde Mardin'den ilk kafilenin 10 Haziran'da[148], ikinci kafilenin ise 14 Haziran'da yola çıkarıldığını belirtmiştir[149]. İlk kafilenin Dicle nehri üzerinden gönderilmesi ve meydana gelen başarısızlık nedeniyle sonraki kafilelerin tehcirinde nehrin pek tercih edilmediği anlaşılmaktadır.

Tehcir sahasının genişletilmesi ve Diyarbakır Ermenilerinin de bu kapsama alınması üzerine Vali Reşit Bey, vilayete bağlı tüm idarecilere bu konudaki emirleri göndererek sorumlu oldukları yerlerdeki Ermenilerin tehcire hazırlanması gerektiğini bildirmiştir. Ayrıca tehcirin sağlıklı bir şekilde yapılması için gönderilen talimatnameler doğrultusunda hareket edilmesini ve bu konuda dirayetli davranılmasını talep etmiştir.

Mutasarrıf ve kaymakamlara gönderilen bu talimatnamede; sevk olunacak ailelere birkaç gün önceden bilgi verilerek onların hazır hale getirilmesi, beraberlerinde

---

[146] Taner Akçam "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar,* İstanbul, 2008, s. 249-250; James Bryce&Arnold Toynbee, *a.g.e,* s. 175

[147] BOA, DH. ŞFR, 53/239 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır vilayetine gönderilen 5 Haziran 1915 (23 Mayıs 1331) tarihli şifreli yazı)

[148] Fr. Hyacinthe Simon des Fr. Prescheurs, *Kartal Yuvası Mardin'de Beklenmedik Felaket Ermeni-Asuri-Keldani Soykırımı 1915 Bir Papazın Günlüğü*, trc: Mehmet Baytimur, İstanbul, 2008, s. 49

[149] Fr. Hyacinthe Simon, *a.g.e,* s. 44

götürebilecekleri değerli malların ve taşınabilecek malzemelerin alınmasının engellenmemesi, imkân dâhilinde nakliye vasıtalarının tedarik edilmesi ve hiç olmazsa kadınlar, çocuklar ve yaşlıların nakliye araçları ile nakillerinin sağlanması, bunun yanı sıra nakledilenlerin dışarıdan hiçbir saldırıya uğramamaları için gereken tedbirlerin alınması, tehcir edilenlerin firarlarına ve Ermeni çetelerinin saldırı ve müdahalelerine meydan verilmemesi vurgulanmıştır[150].

Tehcirin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için emirler ve talimatnameler ilgililere iletilmekle birlikte Ermenilerin birkaç gün içerisinde tehcire hazırlanması ve bunun pratikte uygulanması pek mümkün olmamıştır. Zira Ermeniler bulundukları toprakları terke karşı direnmiştir. Gerek komşuluk ilişkilerinden dolayı ve gerekse de tehcir kararına tepkiden dolayı bazı Müslüman aileler ve idareciler de tehcirin uygulanmasında isteksiz davranmış ve Ermenileri korumaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra bazı kişiler de belli menfaatler karşılığında Ermenileri himaye etmeye ve onların tehcire tabi tutulmasına mani olmaktaya çalışmıştır[151].

Tehcirin uygulanmasına karşı bu tepkiler ve bunun doğal sonucu olarak meydana gelen isteksizlikler mevcut olmakla birlikte ayrıca Ermeni çeteleri de fırsat buldukça Müslümanlara saldırmış ve yola çıkarılan kafileleri firara zorlamıştır[152]. Bu ortam içerisinde Hükümetin Ermenilere yönelik aldığı tehcir kararının yerinde bir tedbir olduğunu düşünen Reşit Bey, tehcir konusunda mutasarrıf ve kaymakamların hiçbir zaaf ve ihmal göstermeden tehciri yükümlü oldukları bölgelerde uygulamasını istemiştir.

Bu süreçte tehcirin gerçekleştirilmesi konusunda vilayette bulunan idarecilerin ortak bir tutum gösterdiğini söylemek mümkün değildir. Bunun nedenledir ki Reşit Bey, tehcire muhalif olan veya Ermenileri değişik gerekçelerle korumaya çalışan kaymakamları azlederek kararlılıkla tehciri gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ancak vilayet idarecileri arasında ortak bir tutum olmadığı gibi, tehciri gerçekleştirecek kuvvetler de çok sağlıklı değildi. Nitekim tehcir kararından iki üç ay önce vilayette göreve başlayan Reşit Bey, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraflarda vilayetin içinde bulunduğu sıkıntılara dikkat çekerek ısrarla vilayetteki asayişin sağlanması için nizami birliklerin gönderilmesini talep etmişti. Fakat Osmanlı Devleti'nin birçok cephede İtilaf devletleri

---

[150] Memleket, 9 Mart 1919

[151] Ahmet Mehmetefendioğlu, *Sürgünden İntihara Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, İzmir 1992, s.21; Nejdet Bilgi, *a.g.e*, s. 85

[152] BOA, DH. ŞFR, 473/117 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 3 Haziran 1915 (21 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgrafı)

ile savaş halinde olması nedeniyle Reşit Bey'in bu isteği uygun görülmemiş ve vilayetteki mevcut imkânlarla yetinmesi tavsiye edilmişti[153].

Bu sırada Reşit Bey'in elinde Musul'dan vilayete atandığında beraberinde getirdiği ve sayıları otuz civarında olan jandarma bulunmaktaydı. Bunun yanı sıra vilayet eşrafından olan Cemilpaşazade ve Piriççizadelerin öncülüğünde cepheden firar eden veya cepheye gitmeyen kişilerden milis kuvvetler oluşturulmuştu[154]. Dolayısıyla Ermenilerin tehciri başlatıldığı zaman kafilelere refakat edecek ve onları iskân mahalline ulaştıracak yeterli birlik vilayette mevcut değildi. Bu nededir ki tehcir edilen Ermeni kafilelerine kafile başı sıfatıyla ancak birkaç jandarma ayrılmaktaydı. Kafile başı olan Jandarmaların yanı sıra ahaliden oluşturulan milis kuvvetler görevlendirilmekteydi[155]. Ancak bu milis kuvvetler başına buyruk hareket etmekte ve zaman zaman kafile başında bulunan jandarmaların talimatlarına karşı gelmekteydi. Ayrıca bazı aşiretlere mensup çeteler yağma ve talan amacıyla kafilelere saldırmaktaydı.

Vali Reşit Bey, Diyarbakır Ermenilerinin çok zor şartlar altında tehcir edilmeye çalışıldığını hatıralarında dile getirmiş ve tehcir esnasında meydana gelen sıkıntıların dönemin koşullarından kaynakladığını ifade etmiştir. Bu dönemde eldeki bir kısım jandarmalar ile bir taraftan Milli, Karakeçi, Miran ve sair aşiretler arasında dolaşılarak nakliye vasıtaları tedarik edilerek tehcirin gerçekleştirilmesine çalışıldığını belirten Reşit Bey, diğer taraftan şurada burada görülen çetecilerin tenkiline, isyan eden aşiretlerin tedibine çalışıldığını belirtmiştir. Ayrıca eldeki jandarmalar ve bazı yerli zabitlerin yanı sıra bunların emrine verilen milis kuvvetler ile tehcirin gerçekleştirilmesinin zorluklarına değinmiştir[156].

İhtiyaç nedeniyle faydalanılan milis kuvvetlerin "*kafilelere hücum eden talancı ahaliden hemen hemen farksız*" olduğunu dile getiren Reşit Bey, Erzurum, Bitlis, Harput ve Trabzon vilayetlerinden gönderilen Ermeni kafilelerinin Diyarbakır'dan Zor'a gönderilmesinin de vilayetteki asayişi daha da olumsuz etkilediğini vurgulamıştır[157].

Bu olumsuzluklar içerisinde haziran ayının ikinci haftasından itibaren başlatılan tehcirin önemli bir kısmı ay sonda gerçekleşmiştir. Vali Reşit, Dâhiliye Nezareti'ne

[153] Memleket, 27 Şubat 1919
[154] Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C.II, s.770
[155] Memleket, 2 Mart 1919
[156] Memleket, 1 Mart 1919
[157] Memleket, 2 Mart 1919

gönderdiği 27 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafta, vilayet Ermenilerinin büyük bir kısmının sevk edildiğini belirtmiştir[158]. Hiç şüphesiz vilayette bulunan Ermenilerin tamamı tehcire tabi tutulmamıştır. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır, Trabzon, Sivas ve Mamutü'l-aziz vilayetleriyle Canik Mutasarrıflığına gönderilen 4 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, komiteci ve muzır Ermenilerin aileleriyle birlikte uzaklaştırılması istenirken, kendi işleriyle meşgul olan esnaf ile tüccarların ise bulundukları yerlerde gerekirse kasabaları değiştirilmek üzere alıkonulmalarının uygun görüldüğü dile getirilmiştir[159].

Bu telgraftan anlaşıldığı üzere kendi halinde olan esnaf ve tüccarlar dışındaki Ermenilerin tehcire tabi tutulması istenmiştir. Tehcire tabi tutulmayan esnaf ve sanatkârlar vilayetin ve ordunun ihtiyaçlarını sağlamaya yönelikti. Bu kapsamda çok sayıda Ermeni vilayette bırakıldı. Reşit Bey, esnaf ve sanatkâr Ermeniler dışındaki Ermenilerin tehciri konusunda tavizsiz bir tutum izledi ve bu yönde uygulamalarda bulundu. Hatta Ermenilerle ortak hareket ettiği ve onları koruduğu iddiasıyla bazı Süryanileri de tehcire tabi tuttu. Temmuz ayının ikinci haftasına kadar devam tehcir ile ilgili Dâhiliye Nezareti'ne herhangi bir şikâyetin yapıldığı yansımamaktadır. Ancak Temmuz ayının ikinci haftasından itibaren bazı Süryanilerin de tehcire tabi tutulmasıyla beraber bir takım şikâyetler ve iddialar gündeme geldi.

5.10.2. Süryanilerin Tehcir Edilmesi ve Midyat Süryanilerinin İsyanı

I. Dünya Savaşı devam ederken Ermeni komitacılarının ve bazı Ermenilerin Osmanlı devletinin içinde bulunduğu durumu fırsat bilerek cephe gerisinde isyan hareketlerine girişmesi üzerine alınan tedbirlerle sadece Ermenilerin Irak ve Suriye topraklarına tehcir edilmesi kararlaştırılmış ve uygulanmaya başlanmıştı. Bu dönemde Diyarbakır vilayetinde Ermenilerden sonra en fazla nüfusa sahip olan unsur Süryanilerdi. Süryaniler genellikle devlete sadık ve Müslümanlarla iyi ilişkileri olan Hıristiyan topluluktu. Ancak buna rağmen bazı Süryaniler gerek Ermenilerin telkin ve yönlendirmesinin etkisinde kalması ve gerekse de Ermenilerin Osmanlı devletine karşı

[158] BOA, DH. ŞFR, 477/74 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Haziran 1915 (14 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf)

[159] BOA, DH. ŞFR, 54/287 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretü'l-aziz vilayetleriyle Canik Mutasarrıflığına gönderilen 4 Temmuz 1915 (21 Haziran 1331) tarihli telgraf)

başlatmış olduğu ihtilal mücadelesini Hıristiyan-Müslüman ilişkisi olarak değerlendirmesi nedeniyle Ermenilerle işbirliği yapmakta ve onları desteklemekteydi[160].

Bu nedenlerden dolayı Temmuz ayının ilk haftasından itibaren Ermeni komitelerini destekleyen, onları koruyan ve onlarla ortak hareket eden Süryanilerin de tehcire tabii tutulduğu Dâhiliye Nezareti'ne yapılan şikâyetlerden anlaşılmıştır. Bu konudaki ilk şikâyet 12 Temmuz 1915 tarihlidir. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Diyarbakır vilayetine gönderdiği telgrafta, "*Ermeniler hakkında ittihâz edilen tedâbîr-i inzibâtiye ve siyasiyenin diğer Hıristiyanlara teşmîlinin kat'iyyen gayr-ı caiz olduğunu*" ifade etmiş ve Ermeniler dışındaki gayrimüslimlerin tehcire tabii tutulup tutulmadığını Vali Reşit Bey'den sormuştur[161].

Reşit Bey, bu telgrafa verdiği 16 Temmuz 1915 tarihli cevabi yazısında, "*Ermenilerle tevhid-i mesai eden ve Osmanlı aleyhtarlığı ile bilinen bazı Keldani ve Süryanilerin erbab-ı fesattan olduğuna*" dikkat çekerek bu kişilerin bu tutumları nedeniyle Ermenilerle beraber tenkil edildiklerini kabul etmiştir. Diyarbakır vilayetinde bulunan ve köylere kadar sokularak Süryani, Keldani, Yakubi veya Nasturi namlarını taşıyan gayrimüslimleri zehirleyen İngiliz misyonerlerinin çalışmaları nedeniyle Ermeni olmayan bu gayrimüslimlerin fenalık ve Osmanlı karşıtlığında Ermenilerden farksız hale geldiklerini belirten Reşit Bey, buna rağmen vilayette "*Hıristiyanlık aleyhinde bir hareketin mevcudiyeti fikrini uyandırmamak*" için gayret ettiklerini belitmiş ve kişilerin mümkün olduğunca korunduğunu dile getirmiştir[162].

---

[160] Ermeni komiteleri ile ortak hareket ettiği için tehcire tabi tutulan kişilerden birisi Bezzaz Konstantin adındaki bir Süryani'dir. Yirmi yıldan beri Diyarbakır İstinaf Mahkemesi azalığı yapan Süryani asıllı Yusuf Efendi'nin oğlu Bezaz Konstantin Ermeni komitacılarla beraber Musul'a gönderilmişti. Ancak Bezzaz Konstantin'in ağabeyi olduğu anlaşılan ve Umum Mekatib-i Harbiye-i Şahane Erzak Müdürü Sait Raci imzasıyla 23 Şubat 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir mektupta, "*biraderim Bezzaz Konstantin nam şahıs Ermeni zannıyla mahal-i ahara te'bid edildiği istihbar kılınmış gerek acizleri ve gerek merkum biraderim Devlet-i Osmaniye'nin en sadık anasırından bulunan Süryani Kadim cemaatine mensup bulunduğumuz*" ifadesiyle kardeşinin sehven tehcire tabi tutulduğu iddia edilmiş ve nedenle Bezzaz Konstantin'in buldurularak Diyarbakır'da kendisini bekleyen ailesinin yanına gönderilmesi talep edilmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden 7 Mart 1916 tarihinde vilayete gönderilen takrirde, Sait Raci imzasıyla sunulan arzuhalde belirtilen iddiaların dikkate alınarak Bezzaz Konstantin hakkında gerekli tahkikatın yapılması ve durumun bildirilmesi istenmişti. Diyarbakır Vali Vekili tarafından 2 Nisan 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen ve Jandarma Alay Komutanlığı'nın ifadesine dayandırılan cevabi telgrafta; Süryani kadim cemaatinden Bezzaz Konstantin'in "*Ermeni ihtilal komitesiyle teşrik-i mesai ettiğinin tahakkuk etmesi nedeniyle Ermeni komitacılarıyla beraber Musul'a te'bid edilirken sevk esnasında firar eden kişiler arasında olduğu*", ifade edilmişti. BOA, DH. EUM. 2ŞB, 19/42 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Nisan 1916 (20 Mart 1332) tarihli telgraf)

[161] BOA, DH. ŞFR, 54/406 (Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 12 Temmuz 1915 (29 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf)

[162] BOA, DH. ŞFR, 480/40 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 16 Temmuz 1915 (3 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgrafı)

Bununla birlikte Reşit Bey, 4 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafta ise "*sizi temin ederim ki mümkün mertebe Ermeni olmayan anasır-ı gayrimüslime ilişilmemiş ve ilişilmemesi için de her yere, merkez ve mülhakata tebligat yapılmıştır*" diyerek Ermenilerle "*hemhal ve hem efkâr*" olanlar ile aynı hanede oturmaları nedeniyle yanlışlıkla kafilelere karışanlar dışında Süryanilerin tehcir edilmediğini belirtmiştir[163].

Ermenilerle ortak hareket ettiği iddiasıyla bir takım Süryanilerin tehcir ettirildiği bu günlerde Midyat Süryanilerinin isyan ettiği görülmektedir[164]. Esasen Diyarbakır'dan Musul ve Suriye'ye sevk edilen Ermenilerin bir bölümü Nusaybin ve Midyat güzergâhında firar ederek Osmanlı devletine karşı mücadele veren komitacılarla birleşmişlerdi. Ermenilerin bu mücadelesine özellikle Midyat Süryanileri maddi ve silahlı destek vermişti[165]. Bu arada vilayet merkezinde Ermenilerle ortak hareket ettiği iddiasıyla bir takım Süryanilerin tehcire tabi tutulması ve tehcir kafilelerinin maruz kaldığı bir takım hadiseler Midyat'ta da duyulmuştu.

Bu dönemde Diyarbakır'da mahkûm olan Faiz El Hüseyin Midyat isyanını anılarında şöyle ifade etmiştir:

"*Midyat vilayetindeki Süryaniler cesur adamlardı, bu bölgelerdeki tüm diğer aşiretlerden daha cesurlardı. Diyarbakır ve yakın çevresindeki kardeşlerinin başına geleni duyduklarında, toplanıp Midyat yakınlarındaki üç köyde mevzilendiler. Buralarda görülmedik bir cesaret gösterisiyle, kahramanca bir direniş sergilediler. Hükümetin önceden bölgeye sevk ettiği bir jandarma bölüğü dışında, iki bölük düzenli asker de gönderdi. Kürt aşiretlerinin de harekete geçirilmesi işe yaramadı*"[166].

Osmanlı Arşiv belgelerinde Midyat isyanın 1915 Temmuz ortasında ortaya çıktığı belirtilmesine rağmen David Gaunt, "*Katliamlar, Direniş ve Koruyucular*" adlı eserinde Midyat olaylarının 19 Haziran'da başladığını sözlü beyanlara dayanarak ifade

---

[163] BOA, DH. ŞFR, 482/83 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Ağustos 1915 (22 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

[164] Midyat Süryanilerinin bir bölümünün daha I. Dünya Savaşı başlarında Osmanlı Devletine karşı cephe aldığı Midyat kazası dâhilinde bulunan Basibrin Süryanilerinden Süryani Kadim Patrik vekiline yazılan ancak ele geçirilen Arapça bir mektupta dile getirilmekteydi. Bu mektupta, bir yandan Hıristiyanların ittihadı talep edilirken, diğer yandan Osmanlı devletine asker verilmemesi istenmekteydi. Hatta daha da ileri gidilerek Hıristiyanlara ve Hıristiyan ordularına yardım edilmesi tavsiye edilmekte ve Osmanlı ordusuna katılacak Hıristiyanların ise cehenneme gideceği ihtar edilmekteydi. BOA, DH. ŞFR, 438/83 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Ağustos 1914 (13 Ağustos 1330) tarihli telgraf)

[165] BOA, DH. ŞFR, 486/27 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 29 Ağustos 1915 (16 Ağustos 1331) tarihli şifreli telgrafı)

[166] Fa'iz El Ghusein, *Martyred Armenia (1917*), s. 31; www.archive.org/stream/martyredarmenia00ghusiala#pa.g.e/8/mode/2up, (erişim: 14.02.2012)

etmiştir. Bu dönemde Amerikan Protestan misyoneri olan ve 30 yıldan fazla süre bir Mardin'de görev yapan Alpheus Andrus ise, günlüğünün 20 Temmuz tarihli bölümüne "*Midyat'ta isyan*" notu düşmüş, 21 Temmuz'da Mardin Kürtlerinin saldırıya katılmak için Midyat yönünde ilerlediklerini yazmış, 28 Temmuz'da ise Mardin mutasarrıfının Mardin Piskoposuna *"Midyat'taki halkına isyan etmemesini söylemesi için*" emir verdiğini eklemiştir[167].

Vali Reşit Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 24 Temmuz 1915 tarihli ve şifreli telgrafta, Midyat Kaymakamı Ahmet Nuri Bey'in dirayetsizliği nedeniyle isyanın büyüdüğünü bu nedenle, Nuri Bey'in[168] işten el çektirilerek yerine Mardin Ceza Reisi Edip Bey'in gönderilmesinin muvafık-ı maslahat olacağını beyan etmiştir[169]. 26 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafta, isyanın teskin edilmesi için Mardin'den sevk edilen jandarmalarla asiler arasında çatışmanın devam ettiği, çatışmanın başından şimdiye kadar asilerden yedi yüz ölü, askerden ise elli kadar şehit ve mecruh olduğu, Midyat'ta bulunan bir takım memur ailelerinin asiler tarafından katledildiği ve asilerin tamamen ortadan kaldırılması için şiddetli tedbirlerin alındığı ifade edilmiştir[170].

Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 29 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafta, mağaralara sığınan çok sayıda asinin olduğu ve bunların etkisiz hale gerilmeye çalışıldığı, Midyat'a bir saat mesafede bulunan Batı köyünde seyyar müfreze ile asiler arasında çatışma meydana geldiği ve Basibrin nahiyesiyle Cizre arasındaki Midih köyünde bulunan altmış kişilik müfrezenin çok zor durumda olduğu ve bu nedenle yardım talebinde bulundukları dile getirilirken, telgrafın devamında meydana gelen olaylarda "*usattan tepelenenlerin mecmunun bine baliğ olduğu*" belirtilmiştir[171].

---

[167] David Gaunt, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular*, haz. Ragıp Zarakolu, İstanbul, 2007, s. 27

[168] Bu olaylar nedeniyle görevden alınan Ahmet Nuri Bey'in bir süre sonra kaybolduğu gündeme gelmiştir. Bazı araştırmacılar Vali Mehmet Reşit'in Kaymakam Nuri Bey'i Süryanileri tehcire yanaşmadığı için öldürttüğünü ileri sürmektedir. David Gaunt, *a.g.e*, s. 271; Mehmet Reşit, Kaymakam Nuri Bey'i neden görevinden aldığını hatıralarında şöyle savunmaktadır: "*Midyat Kaymakamı Nuri Bey menafi-i hissiyeye kapılarak merkez kazadaki Ermenilerin naklini tavik ve bilakis mülhakattan ve vilayat-ı mütecavireden firaren gelen komiteciler orada ictima ve hükümet memurlarıyla ahali-i İslamiye aleyhinde gayet müthiş bir katliam tertibatını ihzar etmelerine müsaade ve müsamaha ve birçok memur ve ahalinin şahadetini icap ettiren bu hareket-i fesadiyede kuvve-i mevcudenin kısm-ı azamını yalnız şahsına muhafiz tayini ile başkalarının hayatını ihmal ettiği ve bu kanlı isyanın ancak üç dört tabur ile tenkil olunabildiği malum iken bu cinayete karşı işten el çektirilerek hakkında takibat-ı kanuniye ifası suretinde bir muamele yapılmıştır*". Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e*, s. 22

[169] BOA, DH. ŞFR, 481/4 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Temmuz 1915 (11 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

[170] BOA, DH. ŞFR, 481/31 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Temmuz 1915 (13 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

[171] BOA, DH. ŞFR, 481/93 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Temmuz 1915 (16 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

Aynı tarihli başka bir telgrafta ise, Temmuz ayı ortalarında Midyat merkezinde ve bazı köylerde müstahkem mevkiler inşa eden isyancıların kasabada bulunan memur ve ailelerinin bir kısmını katlettiği, Midyat kaymakamının süreci iyi idare edememesi ve bölgedeki askeri birliklerin yetersizliği nedeniyle isyanın kısa sürede geniş bir alana yayıldığı, Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen takviye birliklerle 16 Temmuz'da kasaba merkezinde istihkâm merkezlerine yapılan baskın neticesinde, mazgalların ortadan kaldırıldığı, çok miktarda silah ve mühimmatın ele geçirildiği, sığınakların yok edildiği, meydana gelen bu çatışmada 2 askerin şehit olduğu ve 4 kişinin yaralandığı, asilerden ise yüzden fazla kişinin ortadan kaldırıldığı kaydedilmiştir[172].

Elazığ Kolordu Kumandan Vekili Süleyman Faik tarafından 4 Ağustos 1915'de III. Ordu Kumandanlığı'na yazılan bir telgrafta; Midyat'taki asilerin bastırılarak, kasabanın bunlardan temizlendiği, kasabadan iki saat mesafede olan yüz yirmi haneli Ziyor köyüne sığınan beş yüz kadar asinin ise 30/31 Temmuz 1915'de ablukaya alındığı ve şimdiye kadar devam eden çatışmalarda jandarmalardan üçünün şehit ve üçünün mecruh yaralı ve aşiretlerden yirmi iki kişinin şehit ve altmış ikisinin mecruh bulunduğu, topun gelmesinden sonra barınaklarındaki asilerin çıkarılacağı ifade edilmiştir[173].

Vali Reşit Bey, 4 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafta, Kaymakam Nuri Bey ile jandarma kumandanının kasten veya dikkatsizliklerinden isyanın meydana geldiğini, Nuri Bey'in başlangıçta hükümet dairesine üç gün kapanıp müdafaayı Kürtlere ve etraftan gelen aşiretlere bırakmış olmasından dolayı istenmeyen durumlar yaşandığını ve isyan civar köylere sirayet ettiğini ancak alay kumandanının ve mühimmatın gönderilmesiyle asayişin iade edildiğini dile getirmiştir[174]. Telgrafın devamında ise Süryaniler tarafından çıkarılan bu isyana başından beri dâhil edilmeye çalışılan Yezidilerin bunlarla ortak hareket etmesinin engellendiği belirtilmiştir[175].

---

[172] BOA, DH. ŞFR, 481/93 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Temmuz 1915 (16 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

[173] Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 3*, Ekim 1985, s. 85

[174] Bu sırada kontrol altına alınan Midyat Süryanilerinin Ekim 1915'de tekrar isyan ettikleri görülmektedir. Ayrıntılı bilgi bkz.İsrafil Kurtcebe, "*Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması*" http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/821/10429.pdf, (erişim: 07.10.2011) ; Gaunt, a.g.e, s. 605 vd.

[175] BOA, DH. ŞFR, 482/82 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Ağustos 1915 (22 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

Diyarbakır valisi Mehmet Reşit'in telgraflarına göre, Midyat kaymakamı Nuri Bey ile seyyar jandarma kumandanının "*kasten veya dikkatsizliklerinden*" dolayı meydana gelen isyan sebebiyle Süryani ve Ermenilerden oluşan asilerden binden fazla kişi yaşamını yitirmiştir. Midyat kaymakamının başlangıçta pasif davranarak, bu işi aşiretlere bırakması isyanın daha da büyümesine ve istenmeyen olayların meydana gelmesine sebep olmuştur.

Midyat olayları nedeniyle Süryanilerin bir bölümünün daha tehcire tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Katolik Papaz Simeon, Midyat Süryanilerinin başarılı olan isyanına vurgu yaparak bunun kefaretinin Mardin Hıristiyanlarına ödettirilmeye çalışıldığını belirtmiştir[176]. Vali Reşit Bey, 29 Ağustos 1915 tarihli bir telgrafta "*bu havalide Süryani, Katolik, Keldani, Yakubi, Nasturi gibi muhtelif namlar taşıyan anasırın fesad ve mel'anette Ermenilerden farkları yoktur*" diyerek Ermeniler dışındaki bazı cemaatlerin tehcire tabii tutulmasının gerekliliğini dile getirmiştir[177]. Reşit Bey telgrafın devamında ise Midyat Süryanilerinin tehcir öncesinde başlayan isyanlarını ve Ermenilerin diğer gayrimüslimlerle olan ilişkilerini şöyle aktarmıştır;

"*Ruslar Van'ı işgal edip Bitlis'e doğru sarkmaları ve Bitlis havalisinin tahliyesi esnasında ümit ve cüretle isyan eden Midyatlıların alenen izhar ettikleri hissiyat bu babda hiç şüphe bırakmayacak kadar sarihtir. Mamafih umum Hıristiyanlar aleyhinde bulunduğumuz ise hissiyatını vermemek için de mecburiyet görülmediği ve sebebiyet verilmediği takdirde anasır-ı saire hakkında bir şey yapılmamaktadır. Diyarbakır'daki Süryani, Katolik, Keldani, Yakubiler kız almak ve vermek, umumiyetle Ermenice tekellüm (konuşma) suretiyle adeta Ermenileşmiş ve hatta bazıları Ermeni komitelerine dâhil olmuş olduğundan bunlardan kafileye karışan olmuştur. Tebligata rağmen evlerinde Ermenileri ihfa (saklama) edenler de ibret-i müessire olmak üzere sevk olunmuşlar ise de açıktan izharı müfsidat etmeyen Süryanilere ilişilmemiş olduğu maruzdur*"[178].

5.11. Vali Mehmet Reşit Bey İlgili Suçlamalar

Musul valisi iken Şubat 1915'de Diyarbakır'a vali olarak atanan ve Mart ayında bu görevine başlayan Çerkez asıllı Mehmet Reşit Bey, Kasım 1915'e kadar yaklaşık

[176] Fr. Hyacinthe Simon, *a.g.e*, s. 144
[177] BOA, DH. ŞFR, 486/27 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 29 Ağustos 1915 (16 Ağustos 1331) tarihli şifreli telgrafı)
[178] BOA, DH. ŞFR, 486/27 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 29 Ağustos 1915 (16 Ağustos 1331) tarihli şifreli telgrafı)

olarak sekiz ay Diyarbakır'da görev yapmıştır. Bu dönemde gerek vilayetin önemli bir tehcir güzergâhı[179] olması ve gerekse vilayetin içinde bulunduğu durum nedeniyle bir takım olumsuzluklar ve istenmeyen durumlar yaşanmıştır. Diyarbakır vilayetinin en kritik döneminde görev yapan Reşit Bey, görev yaptığı süre içerisindeki uygulamalarından ve tehcir esnasında meydana geldiği iddia edilen yolsuzluk ve katliamlardan dolayı suçlanmıştır[180].

Reşit Bey, yaşanan bir takım olumsuzlukları, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraflarda ve anılarında vilayetin içinde bulunduğu durum ile izah etmeye ve kendini savunmaya çalışmıştır. Bu konuda ortaya atılan iddiaların büyük bir kısmının tamamen asılsız olduğunu ileri sürerken meydana gelen bir takım yağma ve öldürme olaylarını ise Ermeni tehcirini sağlıklı bir şekilde yapacak düzenli birliklerin olmamasına ve devletin siyasetine aykırı davranan aşiretlerin tutumuna bağlamıştır.

5.11.1. Katliam ve Suiistimal İddiaları

Vali Mehmet Reşit Bey'e yöneltilen suçlamaların başında bu dönemde vilayette katliam ve suiistimallerin olduğu gelmektedir. Bu suçlama Reşit Bey'in görevini sürdüğü dönemde başlamış ve daha sonra artarak devam etmiştir. Buna göre, Reşit Bey'in Diyarbakır'a gelirken beraberinde getirdiği Çerkez jandarma ekibi ve milis Kürtler olan Bedirhani, Milli ve Karakeçili aşiretleri mensuplarıyla Ermeni tehcirinin gerçekleştirilmesi imkânsızdı. Çünkü bu kadro yağma ve talan kadrosuydu. Bu yüzden bu kadro tehciri yapamamış ve onu katliama dönüştürmüştür[181]. Bu konudaki iddialar Mondros'tan sonra İtilaf Devletlerinin baskısı ve İttihatçıların muhaliflerinin gayretiyle kurulan Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde de dikkate alınarak aralarında Reşit Bey'in de bulunduğu birçok kişi tutuklanacak ve yargılanacaktır[182].

Bu hususta ilk iddialar Süryanilerin tehciri üzerine başlamıştır. Daha önce de ifade edildiği üzere Reşit Bey, Temmuz ayının ilk haftasından itibaren Ermenilerin yanı sıra, bir takım Süryanileri de Ermenilerle ortak hareket ettiği gerekçesi ile tehcir etmeye başlamıştı. Ermeniler dışındaki "*milel-i gayrimüslimin*" de tehcire tabi tutulması ile birlikte Dâhiliye Nezareti'ne bir takım şikâyetler yapılmaya başlanmıştı. Yapılan

---

[179] Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, Ankara, 2001, s.57

[180] Nejdet Bilgi, *a.g.e*, s. 81; Taner Akçam, "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar,* s. 185-189; David Gaunt, *a.g.e*, s. 216 vd.

[181] Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, İstanbul, 1977, s. 39-40

[182] Feridun Ata, "*Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları*", www.turkiyt.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s15/ferudun.pdf, (erişim; 18.01.2012)

şikâyetlerde Ermenilerin yanı sıra diğer unsurların da tehcire tabi tutulduğu belirtilmekle birlikte, tehcir kafilelerinin saldırıya uğradığı, eşyalarının gasp edildiği ve hatta bunların katledildiği dile getirilmişti. Bu konudaki ilk şikâyet 12 Temmuz 1915 tarihlidir. Telgrafta Ermenilerin yanı sıra diğer Hıristiyanlarından katledildiği şöyle ifade edilmiştir:

"*Son zamanlarda vilâyet dâhilindeki Ermeniler ile bilâ-tefrîk-i mezheb Hıristiyanlar hakkında katliâmlar tertib olunduğu ve ez-cümle ahîren Diyarbakır'dan sevk olunan eşhâs vasıtasıyla Mardin'de murahhasa ile Ermenilerden ve diğer Hıristiyan ahaliden yedi yüz kişinin geceleri şehirden harice çıkarılarak koyun gibi boğazlattırıldığı ve şimdiye kadar bu katliamlarda maktul olanların iki bin kişi tahmin olunduğu ve buna serî' ve kat'î bir netice verilmezse civar vilâyâtdaki ahali-i İslâmiye'nin de kıyâm ederek bilumum Hıristiyanları katletmelerinden korkulduğu istihbâr edilmişdir. Ermeniler hakkında ittihâz edilen tedâbîr-i inzibâtiye ve siyasiyenin diğer Hıristiyanlara teşmîli kat'iyyen gayr-ı caiz olduğundan efkâr-ı umumiye üzerinde pek fena te'sir bırakacak ve bilhassa ale'l-ıtlâk Hıristiyanların hayatını tehdid edecek bu kabîl vekâyi'e derhal hitâm verilmesi ve hakikat-ı hâlin iş'ârı*"[183].

Bu telgraftaki iddiaları Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya bildiren Alman Büyükelçiliği'dir. Alman Konsolosluğu olaylar hakkında büyükelçiliği bilgilendirerek cinayetlerin engellenmesi için Vali Reşit Bey'e baskı yapılmasını istemiştir. Büyükelçilik haberleri doğrudan Talat Paşa'ya aktarmış ve tedbir alınmasını talep etmiştir. Talat Paşa telgrafında, Alman raporlarındaki "*koyun gibi boğazlamak*" gibi ifadeleri de aynen kullanmış ve onların verdikleri rakamları tekrar etmiştir. Alman konsolosluğuna bu bilgileri aktaran kişinin bu dönemde Diyarbakır'da olduğu söylenen Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey olduğu iddia edilmiştir[184].

---

[183] BOA, DH. ŞFR, 54/406 (Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 12 Temmuz 1915 (29 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf)

[184] Taner Akçam, "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar,* s. 186 Alman Konsolosluğunun Talat Paşa'ya ilettiği bu iddialara kaynak gösterilen Hilmi Bey'in bu tarihten yaklaşık 40 gün önce görevinden alındığı görülmektedir. Vali Reşit Bey, Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey'i görevindeki yetersizlik nedeniyle 27 Nisan 1915'de Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiş ve 22 Mayıs 1915'de ise görevinden alarak yerine Bedri Bey'in atanmıştı. Mardin Mutasarrıfının görevden alınması ile ilgili farklı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Vali Reşit Bey'i Ermenileri katlettirmekle ve katliam yapmakla suçlayan kaynaklara göre, Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey'in Ermenilerin tehcirine yanaşmadığı için görevinden alındığı ileri sürülmektedir. BOA, DH. ŞFR, 470/94; Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 27 Nisan 1915 (14 Nisan 1331) tarihli şifreli telgraf; BOA, DH. ŞFR, 472/29 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 22 Mayıs 1915 (09 Mayıs 1331) tarihli şifreli telgraf); David Gaunt, *a.g.e,* s. 170

Dâhiliye Nezareti 12 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafı ile Vali Reşit Bey'den tüm Hıristiyanların katledildiği iddiasını sormuştur. Vilayetten gönderilen 16 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, "*bila tefrik umum Hıristiyanlar hakkında katliam tertibi katiyen esassızdır*" ifadesi kullanılarak bu iddia tamamen reddedilmiştir. Vilayete bağlı yerlerde inzibat kuvvetlerinin yetersiz olması nedeniyle bazı aşiretlerin Ermeni olmayan köylere taarruzlarının olduğunu kabul eden Reşit Bey, tehcirin sağlıklı yapılması için büyük bir gayret ortaya koyduğunu belirtmiştir. Diyarbakır vilayeti içerinde olduğu iddia edilen bazı uygunsuzlukların "*civar vilayetlerdeki mahalli hükümetlerin pek la kayd ve her türlü tertibat-ı müfsidatkeraneye karşı gafil olmalarından*" ileri geldiğini iddia eden Reşit Bey, komşu vilayetlerdeki efkâr-ı İslam'ın galeyan halinde olduğunu; Diyarbakır vilayetinde ise yapılan her şeyin akıl ve kanuna dayandığını ifade etmiştir[185].

Dâhiliye Nezareti, tehcir kafilelerinin sağlıklı bir şekilde iskân mahalline ulaştırılması için bu konuda Nezaret'e ulaştırılan şikâyetleri hemen vilayete ileterek gerekli tedbirlerin alınmasını talep etmiştir. Ancak Diyarbakır vilayeti ile ilgili şikâyetler devam etmekteydi. Nitekim Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, "*mahremdir bizzat halli*" özel notunu düştüğü 22 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, söz konusu şikâyetler ifade edilerek bunun önüne geçilmesini açık bir şekilde dile getirmiştir: "*vilayet dâhilindeki tebligatı-ı mükerrereye rağmen Ermenilere ve bila istisna Hıristiyanlara tatbik edilen mu'amele def'atle badi'-i şikâyet (şikayet sebebi) hissediliyor. Hükümeti atiyyen müşkil mevki'de (zor durumda) bırakacak ... bu vazi'yatın devamı kat'an caiz değildir*[186].

Birbiri ardına on gün ara ile iki telgrafın vilayete çekilmesi tehcirin sağlıklı yapılmadığı ve bir takım suiistimallerin olduğunu göstermekteydi. Diyarbakır vilayetinde Ermeni tehcirinin katliama çevirdiğini iddia eden kaynaklara göre, Reşit Bey'in bilgisi ve talimatı ile yapılan katliamlar belli bir ekip tarafından yerine getirilmekteydi. Bu konuda tehciri uygulamaya yanaşmayan kaymakamlar görevlerinden alınmakta veya katledilmekteydi. Katliamlar Reşit Bey'in beraberinde getirdiği Çerkez jandarmalara ve yerel halktan oluşturulan milis kuvvetlere yaptırılmaktaydı. Nitekim Fransız Dominikan papazı Hyacinthe Simeon, Mardin'den sevk edilen ve aralarında Mardin Ermeni Katolik Piskoposu Maloyan'ın da bulunduğu

---

[185] BOA, DH. ŞFR, 480/40 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 16 Temmuz 1915 (3 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgrafı)

[186] Taner Akçam, "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar,* s.187

450 kişiden oluşan ilk tehcir kafilesinin Diyarbakır-Mardin arasında Şeyhan bölgesinde katledildiğini, Piskopos Maloyan'ın ise Karaköprü'de öldürüldüğünü ancak buna kalp krizi süsü verildiğini ve bunun bu dönemde Mardin Başkomiseri olan ve tehciri yöneten Memduh Bey tarafından yapıldığını ileri sürmekteydi[187].

Papaz Hyacinthe Simeon'un 10 Haziran tarihinde gerçekleştirildiğini iddia ettiği bu olayın muhtemelen şikâyet konusu olduğu ve mahiyetinin vilayetten sorulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Vali Reşit Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 16 Temmuz 1915 tarihli şifreli telgrafta bu konuya değinilmektedir. Telgrafta, Mardin'den Diyarbakır'a yola çıkarılan kafilenin içinde bulunan bazı kişilerin bir kısmının firar ettiği ve firar eden kişilerin bir kısmının da ölü ele geçirildiği, aynı kafilede bulunan ve "*erbab-ı fesadeden*" olan Ermeni Katolik Murahhassı Maloyan'ın ise intihar ederek sahip olduğu "*esrar-ı teşkilat ve tertibatı beraberinde götürdüğü*" dile getirilmektedir[188].

Hyacinthe Simeon, tehcir esnasında özellikle Mardin ve çevresinde birçok katliamın tertip edildiğini iddia etmektedir. Hıristiyanlara katliam yapıldığını iddia eden bu kaynaklarda ayrıca amele taburlarında görev yapan çok sayıda Hıristiyan askerin de Diyarbakır-Urfa ve Diyarbakır-Harput anayollarında öldürüldüğü ileri sürülmektedir[189]. Ermeni tehcirini soykırım olarak değerlendiren bu kaynakların verilerine bakıldığında Diyarbakır vilayetinin hemen her noktasında katliamların yapıldığı iddia edilmiştir[190].

Bu konuda şikâyetlerin devam etmesi üzerine Talat Paşa 2 Ağustos 1915'de Vali Reşit'e bir telgraf daha çekmiştir. Telgrafta; "*tebligat-ı mükerrereye rağmen vilayet dâhilinde bazı çetelerin Hıristiyanları takip ve katle devam etmekte olduğu*" haberlerinin gelmeye devam ettiğini söylemiştir. "*evvelce de bildirildiği üzere bu halin devamı kat'iyyen caiz değildir*" diyen Talat Paşa, Reşit Bey'in bir devlet memuru olduğunu hatırlatmıştır: "*Hükümet-i hazıranın bir memuru-ı mes'ulü olmak sıfatıyla buradan verilecek evamir (emirlere) ve talimata bila kayd ü şart nokta-i nazarımıza tevfik hareket (görüşlerimize uygun olarak koşulsuz uymak) mecburiyetinde bulunduğunuzu unutmamak lazım gelir*". Telgrafın devamında ise Talat Paşa, Reşit

---

[187] Fr. Hyacinthe Simon, *a.g.e,* s. 38-42; Uğur Ü. Üngör, "*A Reign of Terror" CUP Rule in Diyarbekir Province, 1913-1923*, University of Amsterdam, Department of History Master's thesis 'Holocaust and Genocide Studies' June 2005, s. 65

[188] BOA, DH. ŞFR, 480/40 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 16 Temmuz 1915 (3 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgrafı)

[189] David Gaunt, *a.g.e,* s. 235

[190] Ayrıntılı bilgi için bkz. David Gaunt, *a.g.e,* s. 219-280

Bey'i çok açık bir biçimde uyarmış; "*eşkıya ve çetelere isnad olunacak her fiil ve vak'adan*" kendisinin mes'ul tutulacağını söylemiştir[191].

10 gün arayla Diyarbakır vilayetine gönderilen bu telgraflar üzerine 4 Ağustos 1915 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya şifreli bir telgraf çeken Vali Reşit Bey, Diyarbakır vilayeti ve hakkındaki iddialara cevap vermiştir. Bu telgraf Reşit Bey'in valiliği esnasında Talat Paşa'ya yazdığı en önemli ve en uzun bir telgraflardan birisi olmuştur. Telgraftaki ifadelerden anlaşıldığı gibi Vali Reşit Bey'in suçlamalardan çok rahatsız olduğu görülmektedir. Telgraf; "*her yerde zat-ı Samilerinden mazhar olduğum emniyet ve itimada istinaden muvafık oldum*" cümlesi ile başlamıştır. Bu şekilde Talat Paşa'nın kendisine olan güveni ve desteği sayesinde hep başarılı olduğunu ve onu mahcup etmediğini ifade eden Vali Reşit Bey, kendisi ve Diyarbakır vilayeti hakkında ileri sürülen iddialara üzüldüğünü ifade etmiştir. Telgraf şöyle devam etmiştir;

"*Anlıyorum ki muhtelif menbalardan bu vilayet hakkında birçok şeyler yazılıyor. Burada anarşi tasvir olunuyor. Katliamlar, çeteler, su-i istimalleri iğtişaşlar yapılıyor. Vilayette tam manasıyla asayiş ve inzibatın olduğunu iddia edemem. Fakat bir taraftan burada ki Ermenilerin tenkil ve sevki, diğer mahallerden gelenlerin hududumuz haricine ihracı, birçok mültecinin mütemadiyen gelişi vilayetin yönetimini zorlaştırmaktadır*".

Talancılıktan başka bir şey düşünmeyen, "*vatana ve hatta dine hiçbir bağlılıkları olmayan Ekrad ve aşiretlerin*" kafileleri soymak için Bitlis'ten, Harput'tan ve hatta Erzurum'dan buraya kadar yollarda dolaşarak ve memurlara saldırarak zahmetsizce Ermenilerin mallarına sahip olmak istemelerinin vilayetin karşı karşıya kaldığı zorluklar olduğuna dikkat çeken Reşit Bey, vilayet hakkındaki suçlamaları "*tezvirat ve ifsadat*" olarak değerlendirmiş ve katliam iddialarını kabul etmemiştir: "*Bütün vicdanımla temin ederim ki Hıristiyanları katl etmek üzere müretteb çeteler yoktur ve yapılmamıştır. Mümkün olduğu derecede ahalinin müdahalesine mümanaat olunmuş ve hatta birçok yerlerde şiddetle silahla kesb-i sükûnet olmuştur*".

Bu ifadeden anlaşılabileceği üzere Reşit Bey, yağma ve talanın olduğunu kabul etmekle birlikte, tehcir kafilelerinin çeteler yoluyla katlettirildiği iddialarını kesin bir dille reddetmiştir. Her fırsatta ahalinin işe karıştırılmamasına itina gösterdiğini dile getiren Reşit Bey, "*ahalinin yaptıkları şeyin karılar gibi kafileleri uzaktan takip etmek,*

[191] BOA, DH. ŞFR, 54-A/248 (Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 2 Ağustos 1915 (20 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

firaren veyahut başka suretle kafileden ayrılanları veya yolda olanları soymaktan ibaret kaldığını" belirtmiştir.

Ermenilerin tenkil ve sevkiyatında bazı yolsuzluk ve uygunsuzluğunu önlemenin tamamıyla mümkün olmadığını dile getiren Reşit Bey, bunun nedenleri ise şöyle ifade etmiştir: "*Henüz vilayet memurlarını iyi tanımıyor idim. Fenalarını değiştirmeye vakit bulamamış idim. Çünkü ordunun şiddetli emirlerine ve sevkiyatına rağmen mükellefiyeti bin kuruş mukabilinde salıveren veya hiç tutmayan jandarma efradıyla bunlara müsaade ve müsamaha eden zabıtanı ve milis namı altında zaruretten toplanan tertipsiz, intizamsız ve talancı bir kuvveti bu mühim vazifede kullanmak mecburiyeti vardı. Buna rağmen vilayetimizde ahval-i mücavir vilayetlere nispeten intizam ve sükûnetin cereyan edildiğini temin edebilirim*".

Telgrafın sonunda ise, kendisinden emin konuşan Vali Reşit Bey şöyle devam etmiştir; "*Bendenize bu gibi isnadatın hiç bir hükmü yoktur. Bendeniz vazifemi arzu ve emr-i samileri dâhilinde ifa etmekteyim, itikadındayım….Aldanıyor isem ve hakkımdaki itimat ve emniyet za'il oldu ise tesri'-i (çabuk) iradesini istirham ediyorum*"[192].

Bu belgelerden de anlaşılacağı üzere Reşit Bey'in valiliği sırasında meydana gelen Ermeni tehciri sırasında Hıristiyanlara yönelik bir takım katliamların yapıldığı iddia edilmiş ve bu nedenle Dâhiliye Nezareti üst üste sert telgraflar çekerek Reşit Bey'in buna engel olmasını dile getirmiştir. Reşit Bey'in bu telgraflara verdiği cevaplarda vilayetin içinde bulunduğu koşullara vurgu yapılarak, yağma ve talanın muhtemel olduğunu ancak katliamın kesinlikle yapılmadığını, hele hele katliamın çeteler yoluyla gerçekleştirildiğinin kesinlikle doğru olmadığını vurgulamıştır. Tehcirin sağlıklı bir şekilde yapılması hususunda gereken hassasiyetin gösterildiğini dile getiren Reşit Bey, aldığı bütün tedbirlere rağmen bazı suiistimallerin önüne geçilemediğini şöyle ifade etmiştir:

"*Maalesef vuku bulan şiddet, tecavüz ve suiistimaller bir taraftan vesait-i inzibatiyenin yokluğundan, bir taraftan hiss-i intikam veya hiss-i iğtinamla harekete gelen bazı ahali ve aşiretlerin tecavüzlerinden hal-i harbin ve hususiyle istila ve muhaceret felaketleriyle şiddetlenen hal-i harbin saha-yı harbe civar ve sevkiyat ve münakalata güzergâh olması itibariyle bu vilayette sebep olduğu genel karışıklıktan, selefimin zamanında idare-i vilayette husule gelen ihtilal ve ihtilattan münbais olup,*

[192] BOA, DH. ŞFR, 482/83 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Ağustos 1915 (22 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

men'i imkanı yok idi. Vilayetimiz derecesinde şerait-i muzırraya tabi olmayan Erzurum, Van, Bitlis ve Harput vilayetlerinde ve ba husus, saha-yı harbin pek uzağında bulunan diğer vilayetlerde dahi maatteessüf bu ahval-i na layıkla meşhut olmuştur. Bu buhran-ı azim olan bu cereyanın önüne geçmek hiçbir valinin iktidarı dâhilinde değildi. Çünkü barutla ateş, Ermeni suikastlarıyla Müslümanların nefret ve intikamı karşılaşmış, bu hal cehalet, ihtiras ve vasıtaların yokluğu gibi evamil ile had ve vahim bir şekil almıştı"[193].

Reşit Bey, Diyarbakır'da görev yaptığı dönemde samimi ve disiplinli çalışması nedeniyle Diyarbakır halkı tarafından takdir edildiğini ve bu nedenle halkın kendisine "*Reşidü'l- Faruk*" ünvanı verdiğini, bunun da şahit oldukları adalet ve güvenden kaynakladığını belirtmiştir. Nitekim bu güven ve disiplin nedeniyle o vakte kadar hükümetin denetimi dışında kalan ve hükümete asi olan Milli, Karakeçi ve Miran gibi birçok aşiretin sözüne ve fiiline itimat etmesi nedeniyle bu aşiretlerin erzak nakliyatında büyük bir gayret ve çaba gösterdiklerini dile getirmiştir[194].

Dâhiliye Nezareti'nin emirleri ve talimatları doğrultusunda tehcirin sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilmesine, "*Mülahazat*" adlı savunmalarında gayret gösterildiğini belirten Reşit Bey, eldeki kuvvetlerin yetersizliği ve vilayetin içinde bulunduğu durum nedeniyle bunun mümkün olmadığını belirtmiştir. İhtirasın hüküm sürdüğü olduğu bir muhitte ve o günün koşullarında tehcirin problemsiz bir şekilde gerçekleştirilmesinin mümkün olamayacağını ileri süren Reşit Bey, bazı memurların görevini ihmal ederek Ermenileri nakilden kurtarmak adı altında mal ve para devşirmeye çalıştığını ve Ermeni kafilelerine bir takım saldırılarda bulunulduğunu ileri etmiştir. Bu şekilde yağma ve tecavüzlerde bulunan kişilere karşı sert tedbirler aldığını ve hatta bu konuda ihmalini gördüğü birkaç kaymakamın görevine son verildiğini belirtmiştir[195].

Reşit Bey her ne kadar yağma ve talanın olduğunu ancak öldürme olaylarının olmadığını belirtse de bazı kişilerin öldürme olaylarına karıştığı arşiv belgelerine yansımıştır. Nitekim bu dönem Diyarbakır'da bulunan Sirozlu Binbaşı Çerkez Ahmet ve arkadaşı Halil bu kişilerden bazılarıdır. Bu kişiler Ermeni milletvekili olan Kirkor Zohrap ve Vartkes Serengülyan'ı öldürmüş ve tehcir sırasında bir takım yağmalarda

[193] Memleket, 2 Mart 1919
[194] Mehmetoğlu, *a.g.e*, s. 20
[195] Memleket, 2 Mart 1919

bulunmuştur[196]. Bunun üzerine vilayete gönderilen 21 Ağustos 1915 tarihli bir telgrafla, bu kişilerin İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir[197].

Bu kişiler İstanbul'a dönerken Eskişehir'de Talat Paşa'nın emriyle tutuklanmış ve Halep'e Cemal Paşa'nın yanına gönderilmiştir. 27 Ağustos 1915'te Konya vilayetine çektiği bir telgrafta Talat Paşa durumu şöyle izah etmiştir: "*Ermenileri katl ve eşyalarını gasp etmiş olan Sirozi Ahmet ve refiki Halil bugün bera-yı muhakeme IV. Ordu Divan-ı Harbi'ne sevk olunmak üzere Konya'ya sevk edilmiştir. Firarlarına kat'iyyen meydan verilmemesi ve Cemal Paşa'dan talep ve iş'ar vuku'una değin Konya'da mahbus bulundurulması*". Halep'de Divan-ı Harb'de yargılanan ve suçlu bulunan Çerkez Ahmet 17 Eylül 1915'de idam edilmiştir[198].

Bu olayda görüldüğü üzere, tehcir sürecinde bir takım suiistimallerin olduğu görülmüştür. Fakat meydana gelen ölümlerin ve yağmaların vilayetteki devlet görevlileri tarafından organize edildiği iddiası çok yaygın bir şekilde dillendirilse de, bunu kanıtlayacak herhangi bir kayda rastlamak mümkün olmamıştır. Aksine vilayette meydana gelen veya geldiği iddia edilen bir takım olumsuzluklarda Dâhiliye Nezaretinin durumu hemen yetkililere bildirerek gerekli tedbirlerin alınmasını emrettiği ve bundan dolayı bu kişilerin cezalandırılacağı telgraflarda belirtilmiştir. Nitekim bu konuda suça bulaştığı tespit edilen Binbaşı Çerkez Ahmet'in idam edilmesi bunun göstergesi olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin "*tedbir*" olarak başvurduğu tehcir uygulamasını insanlık tarihinin en başarılı yer değiştirme politikası olarak sunmak bilimsel ve akılcı olmadığı gibi o günün koşullarında tehcir kafilelerin hiçbir sorun yaşamaksızın iskân mahalline ulaşması da mümkün değildi.

5.11.2. Çerkez Jandarmalar Meselesi

Mehmet Reşit Bey'in Diyarbakır'da görev yaptığı dönemde en çok tartışılan hususlardan birisi de Çerkez jandarmalar meselesidir. Mehmet Reşit'in de aslen Çerkez asıllı olması nedeniyle bu husus özellikle dikkat çekilen bir durumdur. Meselenin dikkat çekici olması elbette Çerkez jandarmaların katliamlarda ve kaymakamların katledilmesinde valinin emriyle infazlar gerçekleştirdiği iddiası ile ilgilidir. Reşit Bey'in vilayete atanması üzerine berberinde getirdiği ve sayısı 20-30 arasında olduğu

[196] Uğur Ü. Üngör, *a.g.t*, s. 59; James Bryce&Arnold Toynbee, *a.g.e*, s. 168
[197] BOA, DH. ŞFR, 55/132 (Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 21 Ağustos 1915 (8 Ağustos 1331) tarihli şifreli telgraf)
[198] Taner Akçam, "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar,* s. 248

belirtilen bu jandarmaların tehcir sürecinde ne tür bir görev üstlendiği iddiasına geçmeden önce bu kişilerin hangi amaçla vilayete getirildiğine değinmek gerekir.

Reşit Bey daha Diyarbakır'a atanmadan ve Ermenilerin tehciri gündemde yok iken yani I. Dünya Savaşı başlamadan önce Basra'ya vali olarak atandığı günlerde Müntefek (Basra'ya bağlı) Mutasarrıfı Bedii Nuri ve Erkan-ı Harp Kaymakamı Ferit Beylerle konuşken bu mesele gündeme gelmiştir. Bu sohbette, Bedii Nuri Bey ve Ferit Bey'e göre yerli jandarmalara itimat gayri caizdi. Çünkü bu kişiler senelerden beri oralarda bulunup mahalli tesirler altında kaldıklar için askeri ve idari işlerin sağlıklı yürütülmesi mümkün değildi. Nuri ve Ferit Beylerin bu konudaki tecrübelerini dikkate alan Reşit Bey de görev yapacağı yerin zorluğu ve ülkenin içerisinde bulunduğu durumu dikkate alarak muhtemelen daha önceki Balıkesir (Karesi) mutasarrıflığı döneminde tanıdığı jandarmalardan bir liste oluşturarak bunların da beraberinde görevlendirilmesini talep etmişti.

Jandarma Umum Kumandanlığı'nın uygun görmesiyle, çoğunluğu Çerkez kökenli olan bu kişiler Reşit Bey ile beraber Basra'ya atandı. Bu jandarmalar içerisinde İzmir vilayeti ve Karesi sancağında iyi hizmetlerde bulunmuş ve başarılı görevlerde bulunmuş Yüzbaşı Rüştü ile gerek Edirne muhasarasında olağanüstü hizmetleri görülmüş olan ve daha sonra Ankara Jandarma alayında önemli görevlerde bulunan ve Reşit Bey'in ifadesine göre "*timsal-i namus ve hamiyet*" olan Mülazımı Şakir Bey de bulunmaktaydı.

Basra'nın Osmanlı Devleti'nin elinden çıkması üzerine Reşit Bey Basra'dan Musul valiliğine kaydırılmıştı. Musul'a giden Reşit Bey, bu jandarmalardan sadece Rüştü ve Şakir Beyler ile dört beş jandarmayı beraberinde götürmüştü. Geri kalanları Musul'a götürmemesinin sebebini "*lisan ve adetlerini bilmedikleri bu kişileri bu muhite yanında götürmek istememesi*" olarak dile getirmişti. Ancak bir müddet sonra Irak Kuvve-i Seferiye kumandanı Halil Bey'in (Kut) talimatı üzerine bu kişileri de yanına almıştı.

Reşit Bey'in kısa süren Musul valiliğinden sonra tayininin Diyarbakır'a yapılması üzerine bu jandarmalar da Diyarbakır'a getirilmişlerdi. Reşit Bey, bu kişileri tedricen kendi memleketlerine göndermeyi amaçladığını ancak bir süre sonra I. Dünya Savaşı nedeniyle karşı karşıya kalınan durum ve akabinde tehcir kararı üzerine bunun mümkün olmadığını belirtmiştir.

Aslında Reşit Bey'in beraberinde getirdiği jandarma ve zabitlerin hepsinin Çerkez asıllı olduğu doğru olmadığı gibi Çerkez olup da daha önceden şehirde görev yapan, dolayısı ile de suçlamalara maruz kalan jandarmalar da bulunmaktaydı. Nitekim Lice Kaymakamı Nesimi Bey'in katledilmesi ile sorumlu tutulduğu iddia edilen Çerkez Harun Efendi bunlardan birisiydi[199]. Burada görev yapan jandarma ve zabitlerin hepsinin Çerkez olarak tanımlaması büyük bir ihtimalle Vali Reşit Bey'in de Çerkez asıllı olmasından kaynaklanmaktaydı. Reşit Bey'in yanında Çerkez asıllı kişileri seçmesinin sebebine gelince muhtemelen bu durum asabiyet ve güven dayanışması bilincinden kaynaklanmaktaydı.

Reşit Bey, vilayette göreve başladığı dönemde Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraflarda vilayetin asayişini sağlayacak nizami birliklerin olmadığını ısrarla dile getirerek, bu ihtiyacın karşılanması için nizami birliklerin vilayete gönderilmesini talep etmişti. Zira Ermeni komitacılarının faaliyetlerinin engellenmesi, vilayet genelinde zuhur eden asayiş olaylarının kontrol edilmesi ve alınan tehcir kararının sağlıklı yürütülmesi için vilayette düzenli birliğe ihtiyaç vardı.

Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaş halinde olması ve bu cephelerde maruz kaldığı sıkıntılar nedeniyle vilayete düzenli birlik sevk edilememiş ve mevcut imkânlarla ihtiyacın giderilmesi telkin edilmişti. Bu nedenle Reşit Bey, yanında getirdiği jandarmaların yanı sıra cepheden firar eden, değişik nedenlerle cepheye gitmeyen ve cephe gerisinde bulunan diğer insanlardan faydalanarak vilayetin asayişi sağlanmaya ve tehcir gerçekleştirilmeye çalışılmıştı. Elbette nizami olmayan bu birliklerle asayişin sağlanması ve tehcirin gerçekleştirilmesi pek kolay olmayacaktı.

Diyarbakır vilayetinde meydana gelen fenalıkların Çerkez jandarmalar tarafından gerçekleştirildiği yönündeki suçlamalara karşı Reşit Bey tepki göstermiş ve bu iddiaların yersiz olduğunu dile getirmiştir. Bu jandarmaların "*suret-i mahsusa*" da teşkil edilmiş jandarmalar yahut tahsisatı ve kadroları jandarma alayı haricinde ücretli ve günlüklü kişiler olmadığını belirtmiştir. Bunların ekserisinin orduda hususiyle Balkan Harbi'nde süvari sınıfı, onbaşı ve çavuş rütbelerine nail olmuş ve iyi hizmetleri görülmüş kimseler olduğunu ifade eden Reşit Bey, bu kişilerin gençlik icabı bazı taşkınlıkları ve münasebetsiz halleri görülse bile insan katletmelerinin katiyen gerçeği yansıtmadığını vurgulamıştır[200].

---

[199] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e*, s. 22-24
[200] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e*, s. 24

Çerkez jandarmaların gençlik ve cehaletin etkisiyle ve muhitin yönlendirmesine kapılarak bazı kötü fiillerde bulunmuş olabileceklerini dile getiren Reşit Bey, onlar hakkındaki "*hüsn-ü şahadetimi değiştirecek bir şey işitmediğini, bilmediğini ancak insan öldürmek gibi bir fiili işleyeceklerine kesinlikle ihtimal vermediğini*" ifade ederken şu değerlendirmede bulunmuştur:

"*Çerkez jandarmalar aleyhinde en ziyade söz söyleyenler yağmada muvaffak olamayan, bu jandarmaların vazifede gösterdikleri şiddetten mutazarrır olanlardı. Onlara isnat olunan şeyler o kadar mühim ve mütenevvidir ki doğru olarak kabul edilecek olursa hastalık sebebiyle mevcutları daima yirmiye varmayan bu jandarmalara büyük bir kuvvet-i icraiyye vermek lazım geliyor. Dört liva ve on kaza ve müteaddid nahiyelerden müteşekkil ve takriben beş yüz bin nüfusa malik koca bir vilayetin her tarafında Ermenileri öldüren, bütün Ermeni emvalini müsadere eden, eşkıyalarla ve Ermeni çeteleriyle uğraşan, çölde aşiretlerden vesait-i nakliye toplayan, şehirlerde Ermeni hanelerinde muhafızlık yapan hep bu yirmi, yirmi beş jandarma imiş! Bu garazkarlar icad-ı efsanede Acemlerle Rumları pek çok geçmişlerdir! Namus ve faziletin kıymetini bilmeyenlerin sözlerinde ve fiillerinde ölçü ve hesap aramak abestir*"[201]. Diyerek yapılan suçlamaların yersiz, ölçüsüz, akla ve mantığa aykırı olduğunu dile getirmiştir.

5.11.3. Kaymakamların Ölümleri

Mehmet Reşit'e valilik yaptığı dönemle ilgili yöneltilen ithamlardan birisi de Diyarbakır'a bağlı Lice kazası kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey ile Beşiri kazası kaymakam vekili Ali Sabit Bey'in ölümleri olmuştur. Ermeni tehcirinin yoğun bir şekilde devam ettiği bir süreçte Hüseyin Nesimi ile Sabit Bey'in esrarengiz bir şekilde ölümleri beraberinde birçok soru işaretini getirmiştir. Bu konuda Dâhiliye Nezaretine çekilen telgraflarda, Nesimi Bey'in Ermeni çeteleri; Ali Sabit Bey'in ise tespit edilemeyen kişileri tarafından katledildiği bildirilmiş idiyse de, bu konuda ortaya atılan iddialar ve bazı basın yayın organlarında yer alan haberde Vali Mehmet Reşit Bey'in Jandarma Zabiti Harun Efendi ve bazı Çerkez jandarmalarla Nesimi Bey'i; yine Çerkez Aziz Çavuş ile de Sabit Bey'i öldürttüğü dile getirilmiştir[202].

---

[201] Memleket, 14 Mart 1919

[202] Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara, 1999, s. 15-16; Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e*, s. 22-25; Bilgi, *a.g.e*, s. 86-88; Üngör, *a.g.t*, s. 55

Buna gerekçe olarak bu kişilerin Ermenileri tehcire yanaşmadığı, verilen emirleri uygulamadığı ve bu nedenle katledildiği belirtilmiştir[203]. Reşit Bey, Savunmalarında kaymakamların katledilmesi iddiasını tamamen bir dedi kodu (*kil ü kal*) olarak değerlendirmekle kalmamış etraflıca cevap vermeye çalışmıştır. Kaymakam katliamlarının kendisinin şehirden ayrıldıktan sonra bazı keyfi suiistimallerine mani olunan kötü niyetli kişiler ile kendisine muhalif olan kimseler tarafından dile getirildiğini ve iddia edildiğini belirtilmiştir[204].

5.11.3.1. Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey'in Ölümü

Lice kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey'in[205] ölümü ile ilgili ilk telgrafın 19 Haziran 1915'de Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu telgrafta, Lice'den vilayet merkezine gelmekte olan Kaymakam Nesimi Bey'in Ermeni çeteleri tarafından vuku bulan taarruzda maktul düştüğü ve çetelerin takip edilmekte olduğu ifade edilmiştir[206]. Dâhiliye Nezaretine gönderilen 23 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafta ise Nesimi Bey'i katlettiği belirtilen Ermeni çetelerine dair bilgiler yer almıştır.

Telgrafta; kaymakamı katleden Ermeni çetelerinin izlerinin bulunduğu, yirmi kişiden meydana gelen bu çete ile meydana gelen çatışmada çete mensuplarından beş kişinin silahları ile beraber ölü ele geçirildiği, bunların Tebalzi (?) taraflarından geldikleri ve elbiselerine göre Van tarafları Ermenilerinden olduğu, ayrıca ölü ele geçirilen kişilerin üzerinden Kaymakam Nesimi Bey'e ait bazı eşyaların bulunduğu ifade edilmiş, diğer çete mensuplarının takibine devam edildiği kaydedilmiştir[207].

---

[203] Abidin Nesimi, *a.g.e*, s.39–40

[204] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e,* s. 42

[205] 1868'de Girit'in Hanya kazasında doğdu. 1888'de Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Girit'te muhtelif görevlerde bulundu. 1901'de İstanbul'a geldi. Aynı yıl Elazığ kaymakamlığına tayin edildi. 1902'de istifa etti ve 1909'a kadar İstanbul'da serbest çalıştı. Girit meselesi ve Alevilik üzerine kitapları bulunmaktadır. Lice kaymakamlığından önce Diyarbakır vilayetine bağlı Palu ve Savur kazalarında kaymakamlık görevlerinde bulundu. BOA, İ.DH, 1512/1333-S/35 (Dâhiliye Nezareti'nin 12 Ocak 1915 (30 Kanun-ı Evvel 1330) tarihli kararnamesi). Palu kaymakamlığını yürütürken hakkındaki bazı iddialardan dolayı görevden alındı ancak yapılan yargılamada hakkında ileri sürülen suçlarla ilgili herhangi bir delil bulunamadı. BOA, DH. MKT, 713/31 (Dâhiliye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 24 Mayıs 1903 (11 Mayıs 1319) tarihli tezkire). 12 Ocak 1915 tarihli kararname ile Savur kazasından Lice'ye atanan Hüseyin Nesimi Bey'in tehcir dönemine denk gelen ölümü Reşit Bey'e yöneltilen suçlamalar arasında yer almaktadır. Uğur Ü. Üngör, *a.g.t,* s. 54-55

[206] BOA, DH. ŞFR, 476/29 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Haziran 1915 (10 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf); Abidin Nesimi'nin eserinde babasının 29 Haziran 1915'te hayatını kaybettiği yer almaktadır.

[207] BOA, DH. ŞFR, 476/139 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Haziran 1915 (10 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf)

Nesimi Bey'in ölümü ile ilgili çekilen bu telgraflardan açıkça anlaşıldığı üzere, Nesimi Bey'in Diyarbakır'a gelirken yolda Ermeni çeteleri tarafından katledildiği ve Nesimi Bey'i katleden Ermeni çetelerinin bir kısmının çatışmalarda ölü olarak ele geçirildiği dile getirilmiştir. Ancak Nesimi Bey'in Ermeni komitacılar tarafından öldürüldüğü bu telgraflarla belirtilmesine rağmen bu konuda ortaya atılan iddialarda Nesimi Bey'in Ermeni çeteleri tarafından öldürülmediği yer almıştır.

Bu süreçte Nesimi Bey'in ailesinin de resmi açıklamalardan tatmin olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 12 Temmuz 1915'de Dâhiliye Nezaretinden Diyarbakır vilayetine gönderilen şifreli yazıda, "*Lice kaymakam-ı sabıkı Hüseyin Nesimi Bey'in şehiden vefat eylediği ailesi tarafından iddia ediliyor*", denilerek Nesimi Bey'in "*ifa-yı vazife halinde şehiden vefatı vuku' bulup bulmadığı*" sorulmuştur[208].

Nesimi Bey'in ölümünden bir süre sonra Beşiri Kaymakam vekili Sabit Bey'in de öldürülmesi üzerine bu konudaki şikâyetlerin ve suçlamaların daha arttığı görülmektedir. Bu suçlamalarda Beşiri Kaymakam vekili Sabit Bey'in ağabeyi olan ve bu dönemde Halep'te Mülkiye Müfettişi olarak görev yapan Naci Bey'in etkili olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Diyarbakır Valisi Reşit Bey'e gönderilen 27 Temmuz 1915 tarihli takrirde, biraderi Beşiri Kaymakam vekili olan Sabit Bey'in Halep'e gitmekte iken tarafınızdan katlettirildiği ve daha önce de Lice Kaymakamı Nesimi Beyin de bu suretle ortadan kaldırıldığını Halep'te bulunan Mülkiye Müfettişlerinden Naci Bey'in ileri sürdüğü iddia edilerek, bu konu hakkında bilgi verilmesi ve Naci Bey'in iddialarının açığa kavuşturulması istenmiştir[209].

Vali Mehmet Reşit, kendisine yöneltilen suçlamaları kasıtlı olarak değerlendirmiş ve büyük tepki göstermiştir. Reşit Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e hitaben yazdığı 29 Temmuz 1915 tarihli cevabi şifreli telgrafta, kendisine yönelik suçlamalarda bulunan kişilere dikkat çekerek iddiaların asılsız ve kötü niyetli olduğunu dile getirmiştir. Telgrafta, daha önce Diyarbakır'da hükümet idaresini "*Ermenilere teslim ederek, her suretle hükümetin şerefini ihlal eden ve bu sırada Mülkiye Müfettişi olan Vali Hamit Bey ile akıl hocası Naci Bey'in Halep'te Ermeni hamiliğini üstlenerek*",

[208] BOA, DH. ŞFR, 56/361 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 12 Ekim 1915 (29 Eylül 1331) tarihli takrir)

[209] BOA, DH. ŞFR, 54/A-117 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 27 Temmuz 1915 (14 Temmuz 1331) tarihli şifreli takrir)

kendisinin vilayetteki icraatları aleyhinde "*neşr-i tezvirat"a* (yalan haberler) başladıklarını ileri sürmüştür.

Bu şekilde kendisinin faaliyetlerini hedef alan ve asılsız iddialarda bulunan Naci Bey'in, biraderinin öldürülmesi olayını da kendisi ile ilişkilendirerek "*ittihaz ettiği tezviratı teşdid ve tezyid etmeğe*" bağladığı ifade etmiştir. Naci Bey'in kendisi hakkında müzevirlik ve yalan dolan neşriyatta bulunarak, kendisinin sorgulanmasına gayret etmesinin siyaset-i idareye mugayir olduğunu dile getiren Reşit Bey, yetkilerini aşarak kendisi ile mücadeleye girişen Naci Bey'in vazifesine davet olunmasını ve görevinin hatırlatılmasını talep etmiştir[210].

Mehmet Reşit tarafından, 13 Ekim 1915'de Dâhiliye Nezaretine gönderilen şifreli telgrafta, Lice Kaymakamı Nesimi Bey'in merkez vilayete gelirken "*Ermeniler tarafından öldürüldüğünü*"[211] yinelenmiştir. Vali Mehmet Reşit'in, görevden alınmasından sonra vali vekili olarak görevlendirilen Bedri Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 2 Aralık 1915 tarihli cevabi şifreli telgrafta, "*Nesimi Bey'in vazife-i memuriyetine müteallik hususlardan dolayı taht-ı isticvaba olarak (sorgulanmak) merkez vilayete gelirken yolda şehit edildiğini*", ifade etmiştir[212].

Gerek Reşit Bey ve gerekse Bedri Bey tarafından çekilen telgraflarda Nesimi Bey'in Ermeniler tarafından katledildiği dile getirilmekle birlikte, bu cinayetin onun vilayete gelirken yolda meydana geldiği yer almıştır. Burada hiç şüphesiz akla gelen ilk soru Nesimi Bey'in vilayete neden çağrıldığı meselesi olmuştur.

Bedri Bey, 2 Aralık 1915 tarihli telgrafında Nesimi Bey'in "*vazife-i memuriyeti*" ile ilgili bazı hususlardan dolayı sorgulanmak üzere vilayete çağrıldığı ifade etmişse de bu bilgi pek açıklayıcı değildir. Ancak bu telgraftan anlaşılacağı üzere Nesimi Bey'in görevi ile ilgili bir takım sıkıntıların olduğu ve bu nedenle vilayete çağrıldığı anlaşılmaktadır. Nesimi Bey'in Vali Reşit Bey'in talimatı ile öldürüldüğünü ileri süren kaynaklar onun Lice Ermenilerini tehcir etmediği için katledildiğini iddia etmektedir[213].

Ali Emiri, "*Osmanlı Vilayat-ı Şarkiyyesi*" adlı eserinde bu konuya değinmiş ve Nesimi Bey'in katledildiğini ileri sürmüştür. Nesimi Bey'in aslen Giritli olduğunu

---

[210] BOA, DH. ŞFR, 666/61 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Temmuz 1915 (16 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

[211] BOA, DH. ŞFR, 493/71 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 13 Ekim 1915 (30 Eylül 1331) tarihli telgraf)

[212] BOA, DH. ŞFR, 499/78 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Aralık 1915 (19 Teşrin-i Sani 1331) tarihli şifreli telgraf)

[213] Necdet Bilgi, *a.g.e,* s. 81

vurgu yapan Ali Emiri, daha önce Rumların Girit'te Müslümanlara uyguladığı tehcire şahit olan ve kendisi de tehcir mağduru olan Nesimi Bey'in tehcirin "*vatanın ve dostların kaybı*" olması hasebiyle Ermenileri tehcire yanaşmadığını ve bu konuda verilen emirleri uygulamadığı, bunun üzerine Vali Reşit Bey'in Çerkez jandarmaları göndererek onu Lice kazasından alıp yolda katlettirdiğini belirtmiştir[214].

Vali Mehmet Reşit, Hüseyin Nesimi Bey'in "*tehcire muhalefet ettiği için öldürüldüğü*" iddiasına hatıralarında etraflıca yer vermiştir. Ermenilerin tehcir edilmesi kararının Hükümet tarafından alındığını ve alınan tedbir gereğince, tehcirin ordu ve kolordular tarafından uygulandığına dikkat çeken Reşit Bey, tehcir ve iskân kararının uygulanmasında vali ve kaymakamların herhangi bir tasarrufunun olmadığını, dolayısıyla yöneticilerin tehciri uygulamama veya bu görevi yerine getirmeme gibi bir yetkisinin söz konusu olamayacağını belirttikten sonra Nesimi Bey'in alınan tehcir kararına karşı çıktığı iddiasının yersiz olduğunu ve Nesimi Bey'in ağır olmakla birlikte tehciri Lice'de uyguladığını dile getirmiştir.

Nesimi Bey'in vilayet merkezine çağrılmasının gerekçesinin tehcir nedeniyle olamadığını ifade eden Reşit Bey, bunun o sırada Nesimi Bey ile Lice Askere Alma Şube reisi arasında var olan suçlamalardan kaynaklandığını belirtmiştir. İlçenin askeri ve idari iki önemli kurumunun başında bulunan iki kişinin savaş koşullarının yaşandığı ve devletin zor bir dönemden geçtiği bir süreçte uyumsuzluk yaşadıklarını ve bu durumun defalarca valiliğe bildirilmesi üzerine vilayetin, Nesimi Bey'i olayın mahiyetini anlamak ve gerekli tedbirleri almak için vilayete çağırdığını dile getiren Reşit Bey durumu şöyle ifade etmiştir:

" *Nesimi Bey'in merkez vilayete çağrılması Ermeni sevkiyatı hakkında verilen emri infaz etmediğinden değildi. Ermenilerin tehciri emrini vilayet kendi başına vermiyordu ki kaymakamlar bu keyfi emri uygulamakta tereddüt etsinler. Ordu Kumandanlığı'nın gösterdiği lüzum-ı askeriye dayanarak hükümetçe alınan tedabir-i umumi-i siyasiyenin uygulanması tüm memurların vazifesi olduğundan bu kararı kendi görüşüne muhalif gören kaymakamın yapacağı şey istifa etmektir. Bilakis Nesimi Bey Ermeni sevkiyatını yapıyordu*[215].

Mülkiyede her işinde olduğu gibi bu işte de biraz ağır hareket ediyordu. Fakat merkeze davet olunmasını icap ettiren şey Lice Askere Alma Şubesi Reisi ile yaşanmış

[214] Ali Emiri, *a.g.e*, s. 93
[215] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e*, s. 22; Necdet Bilgi, *a.g.e*, s. 86

olan muaraza ve ihtilafıdır. İkisi birbiri aleyhinde pek ağır ithamlarda bulunuyordu. Askere Alma reisi, kaymakamın Ermeni hanelerinde zevk ve sefa ile kumarla vakit geçirip resmi vazifelerini, özellikle de ordunun ihtiyacı olan erzak nakliyatını ihmal ettiğini, bazı Ermenilerden para alarak onları serbest bıraktığını, erzak ambarlarını bir takım ehil olmayan ve zararlı kimselere verdiğini, ambarlardaki yüz binlerce kilo zahirenin çürümesine sebep olduğunu yazıyor.

Kaymakam Nesimi Bey de Şube Reisinin hükümet işlerine müdahalesinden şurada burada hükümet aleyhindeki tahkirat ve ifşadatından şikâyet ediyordu. Her ikisine hüsnü imtizaç tavsiye olunduğu halde bir fayda görülmedi. Bu iki zatın orada kalması kazada bir anarşi doğuracağından ve birinin kaldırılıp diğerinin kalması da muvafık görülmediğinden 'Biz kaymakamı merkeze çağırıp ve hakkında kanunun gereklerini ifa edeceğiz'. Mealinde bir telgrafla kaymakamın azlini isteyen Kolordu ve Askere Alma Riyaseti'ne cevap yazıldığı gibi kaymakamın merkeze çağrılması ve merkezden bir tahkik memurunun tayin ve gönderilmesi kararlaştırıldı[216]".

Reşit Bey'in bilgileri dikkate alındığında, Lice Askere Alma Şubesi başkanı ve Kolordu Komutanlığının Nesimi Bey'in görevini yerine getirme biçiminden, tutum ve davranışından pek memnun olmadığı gözükmektedir. Nesimi Bey'in olağanüstü koşullarda dikkat edilmesi gereken hassasiyetten ve vazife şuurundan uzak olduğu yapılan suçlamaların ciddiyetinden anlaşılmaktadır. Nitekim Kolordunun Nesimi Bey'in istifasını istemesi ortada ciddi bir rahatsızlığın olduğunu göstermekteydi.

Vilayete çağrılma emrini alan Nesimi Bey, Lice'den Diyarbakır'a gitmek üzere yola çıktıktan bir müddet sonra bir hücuma maruz kalarak katledilmiştir[217]. Bu durum hemen kazadan vilayet merkezine bildirilmiş, bunun üzerine vilayet eldeki kuvvetlerle katillerin takibini ve adli tahkikat yapılmasını kazaya yazmış olmakla birlikte merkezden de bir müfreze gönderilmesini jandarma alayı kumandanına tebliğ etmiştir.

Vilayetten gönderilen müfrezenin kumandanlığa verdiği rapor ile kazadan gelen tahkikata dayanarak elde edilen bilgilere göre; Nesimi Bey, Lice ve çevresinde birkaç cinayet işleyen ve Ermeni kafilelerini kurtarmak için dolaşan meşhur bir Ermeni çetesi tarafından saldırıya uğramıştır. Hatta olaydan üç dört gün sonra Ognuza yolu üzerinde erzak nakliye kafilesine taarruz edip muhafızları öldüren ve erzakı imha eden çete ile takip müfrezesi arasında meydana gelen bir çatışmada bunlardan bir ikisi ölü ele

[216] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e*, s. 23; Necdet Bilgi, *a.g.e*, s.86
[217] David Gavunt, *a.g.e*, s. 331

geçilmiştir[218]. Görüldüğü gibi Reşit Bey'in, Nesimi Bey'in ölümünden sonra, gerek vilayetten çektiği telgraflarda ve gerekse savunmalarında Nesimi Bey'in kendisinin talimatı veya bilgisi doğrultusunda öldürüldüğü reddedilmiştir.

Nesimi Bey'in, Harun Efendi ve yanındaki Çerkez jandarmalarla öldürüldüğü iddiasına gelince, Reşit Bey kendini şöyle savunmuştur:

"*Bunlara hiçbir zaman böyle bir vazife verilmediği gibi bunlara isnat olunan kabahatlerde hakkın ve adaletin tecelli etmesi hususundaki ciddiyet ve metanetim herkesçe bilinen ve tasdik edilen ve aynı zamanda halkla kurmuş olduğum muhabbetin pek büyük olduğuna bakılarak bu katl fiili zemin-i kil ü kal ve bazı kimselerce vesile-i eracif olsaydı şahsımı ve şöhretimi siyanetle alakadar olan dostlar, memurlardan ve ahaliden sahib-i vicdan ve hamiyet zevat imaen olsun anlatırlardı. Ayrıca Harun Efendi Çerkez olmakla beraber eskiden beri maiyetimde bulunmuş ve tecrübe edilmiş bir zabit değildi. Kendisi evvelden beri orada müstahdem idi. İhtimal ki Diyarbakır'da geçirdiğim yedi sekiz ay müddet zarfında üç defa yüzünü görmemiştim. Bugün şahsını bile hatırlayamıyorum. Meçhulüm olan bir zabite böyle müzill bir vazife tevdi olunması fazla bir gaflet olmaz mı?*[219]"

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ermeni tehciri esnasında, meydana gelen suiistimallerin faillerini yargılamak için "*Tehcir ve Taktil*" davaları nedeniyle Divan-ı Harb-i Örfi'nin kurulmasından ve Tahkikat Heyetlerinin oluşturulmasından sonra bu konu yeniden araştırılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda suçlamaların hedefinde olan Mehmet Reşit'in valilik yaptığı Diyarbakır'a da Tahkikat Heyeti gönderilmiş ve iddialar araştırılmıştır. Mülkiye Müfettişi Emin Bey, Lice ve Beşiri kaymakamlarının ölümü ile ilgili olabilecek kişilerle görüşmüş ve bu kaymakamların vilayetle yaptıkları şifreli yazışmaları ve meclis idare dosyalarını inceleyerek herhangi delil bulmaya çalışmıştır.

Mülkiye Müfettişi Emin Bey'in yaptığı incelemelerde Nesimi Bey'in Ermeni meselesi ve tehciri konusunda vilayete muhalif davrandığına dair bazı yazışmalar bulunmuştur. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden vilayete gönderilen 9 Kasım 1918 tarihli bir telgrafta, Mülkiye Müfettişi Emin Bey'in kazada yaptığı teftiş esnasında okuduğu, Nesimi Bey tarafından vilayete karşı "*Ermeni mesailinde muhalifkerane bir uslup ile yazılan mutavvel (ayrıntılı) bir şifreli telgrafname ve mahrem"* tahriratın birlikte bir muhafazaya bırakılarak Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmesi istenmiştir.

---

[218] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e*, s. 23; Necdet Bilgi, *a.g.e*, s. 87
[219] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e*, s. 23; Necdet Bilgi, *a.g.e*, s. 87

Telgrafın devamında ise bu dosyanın vali tarafından bizzat incelenerek Ermeni tehciri konusunda vilayetin Nesimi Bey üzerinde herhangi bir baskısının olup olmadığının ve konuda Nesimi Bey'in vilayetin istek ve şikâyetlerine gizli veya aşikâr muhalefetini gösteren herhangi bir izahatın ivedi olarak gönderilmesi talep edilmiştir[220].

Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinde yargılanacak olan Mehmet Reşit'e yöneltilecek suçlamalarla ilgili olarak kaymakamlar hususunda vilayete gönderilen 12 Kasım 1918 tarihli takrirde de vilayetten olayın araştırılması ve gerekli bilginin gönderilmesi istenmiştir[221]. Vilayete gönderilen aynı tarihli bir başka yazıda, olayın failleri ile ilgili olarak önemli bir mesafe alındığı ve kaymakamı katledenlerin ortaya çıkarıldığı ifade edilmiştir.

Yazıda bu durum şöyle, "*üç yüz otuz bir senesinde Lice ile Diyarbakır arasında maktülen vefat eden Lice Kaymakamı Nesimi Beyin o sırada merkez vilayetten gönderilen jandarma zabitanından Harun Efendi ile refikleri tarafından merkez kazadan alınarak Diyarbakır'a götürülmekte iken katledildiği indel'l tahkik (tahkik sonunda) istidlal (delil) edildiğinden*" dile getirimiştir. Ancak bu konudaki malumatın yetersiz olduğunu düşünen ve tahkikatı genişletmek isteyen Dâhiliye Nezareti, bir kaymakamın bir yere gittiğinde beraberinde herhangi bir zabit ve neferin olması gerektiğine dikkat çekerek, Nesimi Bey'in kazadan ayrıldıktan sonra yanında hangi zabit ve efradın (asker) olduğunun Vilayetten araştırmasını istemiştir[222].

Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Bey, 14 Kasım 1918 tarihli şifreli bir telgrafta, bu konuda başlatılan tahkikatın tamamlandıktan sonra posta ile gönderileceğini belirttikten sonra, hâlihazırda ulaşılan bilgileri göre; Lice kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey'in Lice'nin iki saat mesafesindeki Karaz karyesi civarında katledildiğini ve cenazesi iki gün açıkta kaldıktan sonra aynı mahalde defin edildiğini ifade etmiştir. Mustafa Bey, telgrafın devamında Vilayet Meclis İdaresi'nin bir kararına istinaden, Nesimi Bey'in tehcir meselesinde vilayete muhalefet ettiğini, bunun üzerine Nesimi Bey'in, "*taht-ı muhakemeye alınmasına*" karar verildiğini ve bu durumun kayıtlardan açıkça anlaşıldığı dile getirerek Nesimi Bey ile vilayet arasında tehcir nedeniyle anlaşmazlığın olduğuna dikkat çekmiştir.

---

[220] BOA, DH. ŞFR, 93/110 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 9 Kasım 1918 (9 Teşrin-i Sani 1334) tarihli takrir)

[221] BOA, DH. ŞFR, 602/70 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Kasım 1918 (14 Teşrin-i Sani 1334) tarihli şifreli telgraf)

[222] BOA, DH. ŞFR, 93/132 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 12 Kasım 1915 (12 Teşrin-i Sani 1334) tarihli takrir)

Nesimi Bey'in öldürülmesinde dahli olduğu düşünülen Mülazım (teğmen) Harun Efendi'nin Jandarma Umum Komutanlığı'nın vilayete intikal eden telgrafı gereğince dört beş günden beri tutuklu olduğunu belirten Mustafa Bey, Mülazım Harun Bey'in hakkındaki suçlamaları kabul etmediğini ancak eldeki delillerin Nesimi Bey'in öldürülmesinin Vali Reşit Bey'in vilayetten kazaya gönderdiği adamlar vasıtasıyla irtikâp edildiği yönünde olduğunu vurgulamıştır[223].

Vali Vekili Mustafa Bey, Vilayet Meclis İdaresi'nin Nesimi Bey'i sorgulaması nedeniyle vilayete çağırmasından hareketle onun Vali Reşit'in talimatı ile öldürüldüğünü ileri sürmüştür. Fakat bu bilginin yeterli olmadığını düşünün Dâhiliye Nezareti, vilayete gönderdiği yazıda tahkikatının devam ettirilmesini yinelemiş ve bu konuda bilgi sahibi olduğu dile getirilen Lice Askere Alma Şube Başkanı'nın ifadesine başvurulmasını istemiştir.

Nitekim 18 Kasım 1918 tarihli telgrafında, Nesimi Bey'in öldürülmesi hakkında oluşturulan Tahkikat Heyeti'nin çalışmalarını devam ettirdiğini, Tahkikat Heyeti'nin Diyarbakır'a geldiği zaman Lice Askere Alma Reisi Süleyman Efendi'nin Nesimi Bey'i katledenler hakkında sağlam delillere sahip olduğunu Tahkikat Heyetine söylediğini ifade ettikten sonra, bu cinayetin tamamen açığa çıkarılması ve tüm faillerin belirlenmesi için bu bilginin çok önemli olduğunu, bu nedenle Süleyman Bey'in Valiliğe çağrılarak hiçbir tesir ve baskı altında tutulmadan olay ve failler hakkındaki malumatını ayrıntılı ve ikna edici bir şekilde anlatmasını, Süleyman Bey'in ifadesi ile bu konudaki diğer evrakın Nezaret'e gönderilmesini Valilikten talep etmiştir[224].

Vilayete çekilen bu telgrafta Lice Askere Alma Başkanı ile ilgili bilgi birçok soru işaretini beraberinde getirmektedir. Çünkü Nesimi Bey'in ölümü hakkında bilgi sahibi olduğunu Tahkikat Komisyonu'na söyleyen ancak bu konuda hiçbir bilgi vermediğini dile getirilen bu kişinin ne tür bir bilgiye sahip olduğunu bilmiyoruz. Aynı şekilde bu telgraf gereğince bu kişinin ifadesinin alınıp alınmadığı bilinmemektedir. Ayrıca Vali Reşit Bey'in savunmalarında dile getirdiği üzere, Nesimi Bey'i ile bir takım sorunlar yaşayan Askere Alma Başkanı'nın bu kişi olup olmadığı ise belirsiz olan bir diğer husustur.

---

[223] BOA, DH. ŞFR, 602/70 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Kasım 1918 (14 Teşrin-i Sani 1334) tarihli şifreli telgraf)

[224] BOA, DH. ŞFR, 93/195 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 18 Kasım 1915 (18 Teşrin-i Sani 1334) tarihli takrir)

Abidin Nesimi, Diyarbakır Vali Reşit Bey'in babasının öldürülmesiyle ilgili sorumluluğuna dair ise şunları yazmıştır:

"*Babamın öldürülmesi olayında Dr. Reşit'in bir emri var mıdır? Yoksa bu olay onun bilgisi dışında mı olmuştur? Bu soruların cevabını Dr. Reşit'in "Müdafaaname"sinden öğrenebiliriz… Bu "Müdafaaname"sinde Dr. Reşit, babama karşı son derece hürmetkâr olduğunu, vücudunun millete büyük faydalar bırakacağı nitelikte olduğunu, onun öldürülmesine emir vermesinin imkânsız olduğunu yazmıştır. Pek doğaldır ki, babamın bu adla anılan seyyar jandarma müfrezesince öldürüldüğü için Dr. Reşit'e karşı sempatim olamaz. Dr. Reşit üzerine araştırmalar yaptım. Dr. Reşit'i sürgün bulunduğu Trablusgarb'daki sürgün arkadaşlarından ve diğer kişilerden, özellikle Trablusgarb valisi Giritli Celal Bey'den soruşturdum. Rahmetli Cami Baykurt da, Celal Bey de onun lehinde şahadette bulunmuşlardır. Dr. Reşit'in iyi niyetli fakat dar görüşlü birisi olduğu kanısındayım*"[225].

Sonuç olarak Nesimi Bey'in öldürülmesi ile ilgili suçlamalar mevcut belgeler ışığında değerlendirildiğinde Nesimi Bey'in tehcir hususları da dâhil olmak üzere vilayetle bir takım sorunlar yaşadığı ve bu nedenle sorgulanmak amacıyla vilayete çağrıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Nesimi Bey'in vilayetle bir takım sorunlar yaşaması onun Reşit Bey'in talimatıyla katledildiği anlamına gelmemektedir.

Kaldı ki bu konuda iddiaların ötesinde herhangi bir şahit veya itiraf olmadığı gibi herhangi bir belge de mevcut değildir. Zira Nesimi Bey'in oğlu Abidin Nesimi de Reşit Bey'in babasının katli yönünde emir verdiğine katılmamakla birlikte bunun vilayetteki Çerkez jandarmalar tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Aslında Reşit Bey'in idaresinden memnun olmadığı kaymakamları Dâhiliye Nezareti'ne yazarak azlettiği dikkate alındığında Nesimi Bey'in Reşit Bey'in talimatıyla öldürüldüğü iddiasının delillerden mahrum olduğu anlaşılmaktadır.

5.11.3.2. Beşiri Kaymakam Vekili Sabit Bey'in Ölümü

Beşiri kaymakam vekili Sabit Bey es-Süveydi'nin[226], tehcirin yoğun olarak devam ettiği bir dönemde Beşiri'den vilayete gelmesi ve bir süre sonra esrarengiz bir

[225] Abidin Nesimi, *a.g.e*, s. 45–46

[226] 1890 yılında Bağdat'ta doğdu. 1911 yılında Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Aynı yıl Diyarbakır vilayeti maiyet memurluğuna tayin edildi. Mehmet Reşit Bey'in Diyarbakır valiliği yaptığı dönemde Beşiri kaymakam vekili olarak görev yapmaktaydı. Ali Çetinkaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, IV, Ankara, 1968-1969, s. 1442. Bu kişi aynı zamanda bu dönemde Halep'te Mülkiye Müfettişi olan Naci Bey'in biraderi idi. Lice kaymakamı Hüseyin Nesimi Bey'in ölümü gibi Sabit Bey'in ölümü de

şekilde ölümü hakkında Reşit Bey'in verdiği bilgiler dışında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Reşit Bey, Sabit Bey'in vilayete gelme nedeni ve ölümü hakkında şu bilgileri vermiştir:

"*Merhum Sabit Bey, gençliğine ve tecrübesizliğine rağmen faal ve çok gayretli idi. Kürt eşkıyasına karşı birçok defa takibatta bulunmuş idi. Mamafih merkez kazanın eşkıya hücumuna uğraması ve kendisin de bir parmağından yaralanmasıyla neticelenen bir kazadan kurtulması zannederim kendisini biraz ürkütmüştü. Vakadan bir iki gün sonra istifasının kabulünü rica etti. Sebebini sordum. Sağlık mazereti olarak beyan etti. İstifa sebebinin hastalığından ibaretse tedavisi için merkez vilayete gelmeye izinli olduğunu ve yerine birisini vekil etmesini bildirdim. Merkeze ve makam-ı vilayete geldi. Filhakika rengi biraz uçmuş ve bozulmuştu. Basurdan rahatsız olduğunu söyledi. Doktorlara müracaatla kendisini tedavi ettirmesini tenbih ve yakında kendisini Çermik'e nakil ve tayin ettirmek istediğimi de ima ettim. Bir iki gün sonra tekrar yanıma geldi. Doktor Cevdet Bey*[227] *tarafından tedavi olunduğunu ve oldukça istifade ettiğini söyledi. Doktoru gördüğüm vakit sordum. Dr. Cevdet Bey, Sabit Bey'in hastalığının ehemmiyetsiz ve ancak sinirlerinden biraz rahatsız ve muhtaç-ı istirahat olduğunu söyledi"*[228].

Sabit Bey, görev yaptığı Beşiri ilçesinde dirayetli ve gayretli davranarak savaş koşullarındaki siyasi ve askeri boşluktan istifade eden eşkıya saldırılarını önlemeye çalışmıştır. Vilayete gelmesi Ermeni tehcir ve iskânı ile ilgili değildir. Sağlık durumunu mazeret göstererek kaymaklıktan istifa etmeyi düşünen Sabit Bey'in istifasını Reşit Bey uygun görmemiştir.

Böylesine gayretli bir kaymakama o günün koşullarında ne kadar çok ihtiyaç olduğu dikkate alınırsa istifanın kabul edilmemesinin yerinde bir karar olduğu anlaşılmaktadır. Sağlık tedavisinin yapılarak Çermik'e atanma düşüncesi Sabit Bey tarafından uygun karşılanmış olmalı ki buna itiraz etmemiştir. Sabit Bey'in Çermik'e

---

beraberinde birçok iddiayı beraberinde getirmişti. Tıpkı Nesimi Bey gibi Sabit Bey'in de Vali Mehmet Reşit'in emri ile Çerkez Aziz Çavuş tarafından özel bir talimata dayanarak katledildiği iddia edilmişti. Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e,* s. 25; Necdet Bilgi, *a.g.e*, s. 89; Nitekim Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Diyarbakır Valisi Reşit Bey'e gönderilen 27 Temmuz 1915 tarihli takrirde, Mülkiye Müfettişlerinden Naci Bey'in, biraderi Beşiri Kaymakam vekili olan Sabit Bey'in Halep'e gitmekte iken Reşit Bey tarafından katlettirildiği dile getirilmekteydi. BOA, DH. ŞFR, 54/A-117 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 27 Temmuz 1915 (14 Temmuz 1331) tarihli şifreli takrir)

[227] Dr. Cevdet (Akkaynak), 1895 yılında Askeri Tıbbiye'den mezun oldu. 1897 yılında Şeref vapuru ile Trablusgarb'a sürüldü. Trablusgarb'da sürgünde iken merkez kumandanı Bahri Bey'in torunu sayılan bir kızla evlendi. Vali Reşit Bey ile sürgün döneminde tanışmıştır. Mütareke dönemi Diyarbakır siyasi faaliyetlerinde yer almış ve 1929 yılında vefat etmiştir. Necdet Bilgi, *a.g.e,* s.90; Şevket Beysanoğlu, *a.g.e*, C. II, s. 806-809

[228] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e,* s. 25; Necdet Bilgi, *a.g.e*, s. 90

atanma düşüncesi bu sıralarda Çermik kaymakamı Hamdi Bey'in görevinden alınması nedeniyledir.

Bir müddet vilayet merkezinde kalan ve tedavi olan Sabit Bey'in ölümü ile ilgili olarak da Reşit Bey şöyle devam etmiştir:

"*Zannederim aradan bir hafta kadar zaman geçmişti. Siverek Mutasarrıflığı'ndan gelen bir telgrafta; Urfa Caddesi üzerinde uçurumlu bir mahalde devrilmiş bir araba ile iki cesedin bulunduğunun haber alınmasıyla, mahalline tahkikat için gönderilen memurların raporlarına göre, başlangıçta olayın bir kaza neticesi olduğu zannedilmiş ise de kurşun darbesiyle öldürüldükleri ve yüzleri, vücutları değişikliğe uğradığından hüviyetleri tamamıyla belirlenememişse de üzerlerinde bulunan bazı şeylere bakarak birisinin Beşiri Kaymakam Vekili Sabit Bey, diğerinin ise arabacısı olduğundan şüphe edildiği bildirilmişti. Derhal cevaben adliye memurlarının gönderilmesi ve durumun en iyi bir şekilde incelenmesi ve neticenin rapor edilerek bildirilmesi istenmişti. Ayrıca vilayet merkezinde de tahkikat yapılması için polis müdüriyetine emir verilmişti.*

Polis müdüriyetinin yaptığı tahkikat neticesinde, Sabit Bey'in birkaç gün evvel bir sabah pek erken kaldığı handan çıkıp biraz sonra bir arabacı ile geri döndüğü ve eşyasını yükleterek hareket ettiği anlaşılmıştı. Siverek Mutasarrıflığı'ndan alınan raporda, incelemenin en iyi şekilde yapıldığı, bu hususta başka eser ve delillere rastlanmadığı dile getirildikten sonra, Sabit Bey'in civarlarda ara sıra saldıran Ermeni veya Kürt eşkıyasının saldırısına hedef olmuş olabileceğinin muhtemel olduğu belirtilmişti.

Bununla birlikte söz konusu eşkıyaların takibat icrası için bir müfreze çıkarıldığı da ifade edilmişti. Sabit Bey'in handan ayrılması sonrasında yanına jandarma tefrik (ayırma) edilmemiş olması sualine gelince, hareketini bildirmemiş ve muhafız istememiş olduğuna nazaran böyle bir sual pek gereksizdir. Değil bir kaymakama hatta en küçük bir memura bile talep edilmesi halinde hiçbir vakit muhafız verilmesi esirgenmemiştir[229].

Sabit Bey'in niçin vilayette ayrıldığı, nereye gitmek istediği ve kimler tarafından öldürüldüğü mevcut bilgilerin yetersizliği nedeniyle açıklığa kavuşturulamamaktadır. Ancak Sabit Bey'in ağabeyi olan Mülkiye Müfettişi Naci Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne

[229] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e*, s. 25; Necdet Bilgi, *a.g.e*, s. 91

çektiği telgrafta, kardeşinin Halep'e gelirken öldürüldüğü dile getirilmiştir[230]. Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Bey, 14 Kasım 1918 tarihli şifreli bir telgrafta, Beşiri kaymakamı vekili Ali Sabit Bey'in, Siverek-Urfa arasında öldüğünü ve o mahalde defnedildiğini belirtmiştir[231].

İdealist ve otoriter tutumu nedeniyle birçok kaymakamı görevden alan Reşit Bey'in Sabit Bey'i birçok yönden takdir etmesi dikkat çekmektedir.

Sabit Bey'in valinin emri ile yirmi gün kadar izin verilerek merkez vilayetten gönderilen Çerkez Aziz Çavuş tarafından özel bir talimata dayanarak yolda katledildiği yönündeki suçlamasına karşı ise Reşit Bey kendisini şöyle savunmuştur[232]:

"*Valiler bütün idaredeki şubeleri hakk-ı nezaretleri mesela bir tahsildarın tahsilât derecesini takip, vergi memurunun muamelatını tetkik, jandarma takım kumandanının nöbet ve mezuniyet tertiplerini teftiş derecesinde pek basit ayrıntı ile ilgilenmezler. Bu hak ancak daire başkanlarının görevlerinde ikaz ve ahenk, idareyi hüsn-i idame, şikâyetlerin sebeplerini yerinde incelemek ve hukuk-ı hükümet ve kişi haklarının yerine getirilmesi gibi genel vazifelerden ibarettir. Aziz Çavuşa yirmi gün izin verildiği söyleniyor? Evvela Vali, Aziz Çavuş kimdir? Ve nerede bulunuyor? Ne vakit izin almış ve nereye gönderilmiş? Gibi adi hususlarla hiçbir zaman meşgul olamaz. Doğal olarak Sabit Bey'in katli esnasında Aziz Çavuş'un izinli olup olmadığı ve nerede bulunduğunu bilmem gayri mümkündür*".

5.11.4. Kaymakamların Görevden Alınması

Lice ve Beşiri kaymakamlarının tehciri uygulamadıkları nedeniyle katledildiklerinin iddia edilmesinin yanı sıra ayrıca bazı kaymakamların da bu bağlamda görevlerinden el çektirildiği hususu da Reşit Bey'e yöneltilen suçlamalardan birisi olmuştur. Çok kritik bir dönemde Diyarbakır'a vali olarak atanan Vali Reşit Bey, göreve başladığı dönemde vilayetin içerisinde bulunduğu durumu hem Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraflarda ve hem de hatıralarında ayrıntılı bir şekilde dile getirmişti. Reşit Bey bu beyanlarında bazı idarecilerin yüklendikleri sorumlulukları yerine getiremediklerini dolayısıyla bu durumun vilayet idaresini ve Ermeni sevkiyatın olumsuz etkilediğini belirtmişti.

---

[230] BOA, DH. ŞFR, 54/A-117 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 27 Temmuz 1915 (14 Temmuz 1331) tarihli şifreli takrir)

[231] BOA, DH. ŞFR, 602/70 (Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Bey'in 14 Kasım 1918 tarihli şifreli bir telgrafı)

[232] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e,* s. 25; Necdet Bilgi, *a.g.e,* s. 89

Arşiv belgelerinden ve Reşit Bey'in savunmalarından hareketle bu dönemde beş kaymakam ve bir mutasarrıfın görevlerin alındığı görülmektedir. Bunlar, Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey, Çermik Kaymakamı Hamdi Bey, Silvan Kaymakamı İbrahim Hakkı Bey, Midyat Kaymakamı Ahmet Nuri Bey, Savur Kaymakamı Mehmet Ali Bey ve Nesimi Bey'in yerine görevlendirilen kaymakam vekili Nuri Bey'dir.

Görevlerinden azledilen bu kaymakamlarla ilgili olarak sadece Midyat kaymakamı Nuri Bey ile ilgili hadiselerin, Midyat'a meydana gelen olaylar nedeniyle arşiv belgelerine yansıdığı görülmektedir. Bunun dışındaki dört kaymakam ve Mardin Mutasarrıfı Hilmi Bey hakkında görevlerinden alınmayı gerektiren durumla ilgili somut bir bilgi elde ettiğimiz belgelerde mevcut değildir. Bu durum bu konudaki suçlama ve iddiaların değerlendirilmesini ve bir sonuca ulaşılmasını zorlaştırmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin almış olduğu tehcir kararını "*soykırım*" olarak değerlendiren ve Reşit Bey'in uygulamalarının tamamen Ermeni katliamına yönelik olduğunu ileri süren kişiler, Mardin Mutasarrıfı Hilmi ile diğer kaymakamların katliamlara iştirak etmediği ve Reşit Bey'in talimatlarını yerine getirmedikleri için katledildiklerini veya görevlerinden alındıklarını dile getirmektedirler[233]. Gerek vilayetin içerisinde bulunduğu süreç ve gerekse Reşit Bey'in söz konusu kaymakamlarla ilgili suçlamalarına bakıldığında bu kişilerin görevlerinden alınmalarında Ermeni tehciri sırasındaki tutumlarının kısmen etkili olduğunu kabul etmek gerekir.

Midyat Kaymakamı Ahmet Nuri Bey'in görevden alınması, Ermeni tehcirinin başlamasından sonra, Midyat'ta zuhur eden Süryani başkaldırısı ile ilgili görülmektedir. Tehcir kafilelerinden firar eden Ermenilerin Midyat bölgesine sığınması ve vilayet merkezinde Ermeni komiteleri ile ilişkili görüldüğü iddiasıyla bazı Süryanilerin tehcir edilmesi[234] ve bu durumun Midyat Süryanileri tarafında duyulması bu olaylara sebebiyet vermişti[235].

Arşiv belgelerinde ve Reşit Bey'in savunmalarında, Midyat kaymakamı Ahmet Nuri Bey'in bu süreçte ihmalkâr davranması nedeniyle olayların büyüdüğü ve bu

---

[233] Taner Akçam, "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar,* s. 186; David Gaunt, *a.g.e*, s. 170

[234] BOA, DH. ŞFR, 486/27 (Diyarbakır Valisi Reşit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 29 Ağustos 1915 (16 Ağustos 1331) tarihli şifreli telgrafı)

[235] Fa'iz El Ghusein, *Martyred Armenia (1917*), www.archive.org/stream/martyredarmenia00ghusiala#pa.g.e/8/mode/2up (erişim: 14.02.2012)

nedenle de görevinden alındığı dile getirilmişti[236]. Ancak bunun yanı sıra Nuri Bey'in tehcir işini de ağırdan aldığı yine Reşit Bey tarafından belirtilmişti. Reşit Bey, Nuri Bey'i görevden alma gerekçesini savunmalarında şöyle ifade etmiştir:

"*Midyat Kaymakamı Nuri Bey menafi-i hissiyeye kapılarak merkez kazadaki Ermenilerin naklini tavik ve bilakis mülhakattan ve vilayat-ı mütecavireden firaren gelen komiteciler orada ictima ve hükümet memurlarıyla ahali-i İslamiye aleyhinde gayet müthiş bir katliam tertibatını ihzar etmelerine müsaade ve müsamaha ve bir çok memur ve ahalinin şahadetini icap ettiren bu hareket-i fesadiyede kuvve-i mevcudenin kısm-ı azamını yalnız şahsına muhafız tayini ile başkalarının hayatını ihmal ettiği ve bu kanlı isyanın ancak üç dört tabur ile tenkil olunabildiği malum iken bu cinayete karşı işten el çektirilerek hakkında takibat-ı kanuniye ifası suretinde bir muamele yapılmıştır*"[237].

Silvan Kaymakamı İbrahim Hakkı Bey de görevinden alınan kişilerden birisi olmuştur. Tehcir sırasında Ermeni kadınlarını şuna buna dağıttığını dile getiren Reşit Bey, Hakkı Bey'in Ermeni mallarını gasp etmek ve para karşılığında Ermenileri tehcirden kurtarmak için uğraştığını ve bu durumun açığa çıkarıldığını, bu konuda kendisine yapılan mükerrer telkinleri dikkate almadığını ve bunun üzerine merkeze çağrılarak görevinden azledildiğini ileri sürmüştür.

Savur Kaymakamı Mehmet Ali Bey'in[238] görevden alınmasının ise kazanın idari işleri ve tehcirden ziyade onun kişiliğinden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Mehmet Ali Bey, Reşit Bey'in en çok rahatsız olduğu kaymakamdır. Nitekim Mehmet Ali Bey'e, "*bey veya efendi*" ünvanını vermekten hayâ ettiğini dile getirecek kadar rahatsız olduğunu belirten Reşit Bey, bu kişinin "*çarşıda ve pazarda şundan bundan tahkir görecek derecede sefil, haysiyet-i resmiye değil, haysiyet-i şahsiyeden bile mahrum*" biri olması nedeniyle durumun Nezarete yazılarak azledildiğini belirtmiştir.

Çermik kaymakamı Hamdi Bey'in[239] ise birçok gerekçeden azledildiği dile getirilmiştir[240]. Buna göre, Hamdi Bey'in ordunun ihtiyaç duyduğu erzak nakli için

---

[236] BOA, DH. ŞFR, 481/4 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Temmuz 1915 (11 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)

[237] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e,* s.21; Necdet Bilgi, *a.g.e,* s. 85

[238] Mehmet Ali Bey 1866'da İstanbul'da doğdu. 1890'da Mülkiye'den mezun oldu. 1890'dan itibaren çeşitli memuriyetler ve kaymakamlıklarda bulundu. Savur kaymakamı iken görevinden azledilerek emekliye sevk edildi. Bkz. Ali Çetinkaya *a.g.e*, C.III, s. 455-456

[239] Mehmet Hamdi Bey, 1870'de Servi'de (Bulgaristan) doğdu. 1889'da Mülkiye'den mezun oldu. 1890'dan başlayarak çeşitli memuriyetlerde bulundu. 1900-1928 yıllarında muhtelif kazalarda kaymakamlık yaptı. Çivril kaymakamı iken 1928'de emekli oldu. Bkz. Ali Çankaya, *a.g.e,* III, s. 361

kazadan istenilen ve kazada bol miktarda bulunan nakliye vasıtalarını göndermemekte direnmesi ayrıca kazanın idaresi ve tehcir ile ilgi hususlarda da acziyet göstererek idareyi belediye başkanı ve kazanın önde gelenlerine bırakarak suiistimalde bulunması azledilmesinin nedeni olmuştur.

Hüseyin Nesimi Bey'den sonra Lice'ye kaymakam vekili olarak görevlendirilen Nuri Bey'in[241] de "*en mühim ve en mübrem umur-ı devleti bırakarak Ermenileri sızdırmağa ve pek adiyane irtikâplara giriştiğini*" belirten Reşit Bey bu konuda yapılan şikâyetler nedeniyle gerçekleştirilen tahkikat neticesinde Nuri Bey'in suçlu görülerek görevinden alındığını dile getirmiştir.

Tehcir sürecini iyi idare edemedikleri ve diğer idari işlerde gerekli dirayeti göstermedikleri için görevlerinden azlettiğini dile getiren Reşit Bey, bu kaymakamların "*kıymet-i şahsiye ve resmiyelerinin*" katledilen kaymakamlara nispet kabul etmeyecek derecede düşük olduğu belirtmiştir[242].

5.12. Ermeni Komitelerince İşlenen Cinayetler

Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbakır'da Hınçak, Taşnak ve Armenak adındaki Ermeni komiteleri faaliyette bulunmaktaydı[243]. Bu süreçte bu cemiyetler tarafından birçok çete oluşturulmuştu. Özellikle asker kaçaklarından oluşturulan bu çeteler bir yandan köyleri basarak Müslümanları katlederken diğer taraftan cepheye giden konvoyları vurmaya veya cepheden dönen Müslüman askerleri katletmeye başlamışlardı.

Van vilayetinin Rusların ve Ermenilerin kontrolüne geçmesinden sonra bu faaliyetler giderek bütün doğu vilayetlerine yayılmıştı. Öncelikle cepheye giden ve

---

[240] Çermik kaymakamlığından uzaklaştırılan Hamdi Bey Sungurlu kaymakamlığına nakledilmiştir. Fakat Hamdi Bey'in Reşit Bey ile anlaşmazlığı son bulmamıştır. Nitekim Reşit Bey'in Ankara valiliği sırasında vilayetin emirlerine uymadığı için Hamdi Bey telgraflarla uyarılmış ve bu kez Bor kazasına becayiş edilmiştir. Tasvir-i Efkâr gazetesinin 14 Kanun-ı Sani 1919 tarihli sayısında, bu bilgilerle birlikte Reşit Bey'in Hamdi Bey'e çektiği telgraflardan birine de yer verilmiştir. Sungurlu kaymakamı Hamdi Efendi'ye ibaresi ile başlayan telgrafta, "Sungurlu'daki idaresizlik ve hükümetsizlik, unutmak istediğim Çermik kaymakamlığını bana hatırlatıyor. Oradan ne suretle infisal ettiğinizi unutmamanız lazım gelirdi. Bu telgrafım son ihtar hükmündedir. Anan-ı idareyi birtakım mütegallibeye kaptırmak nüfuz-ı şeref-i hükümeti ihlalde devam ederseniz Çermik'te olduğu vecihle infisaliniz muhakkaktır." Necdet Bilgi, *a.g.e,* s. 83-84

[241] İlyas Nuri Bey, 1866'da Kafkasya'da doğdu. 1894-1895 yıllarında çeşitli memuriyetlerde bulundu. 1909'da açığa alındı. 1917-1925 yılları arasında çeşitli kazalarda kaymakamlık yaptı. Diyadin kaymakamı iken asabi bir rahatsızlığa yakalandı. Tedavi gördüğü İstanbul'da 16 Eylül 1925'te öldü. Bk. Ali Çankaya, *a.g.e,* III, s. 552

[242] Ahmet Mehmetefendioğlu, *a.g.e,* s.21; Necdet Bilgi, *a.g.e,* s. 85

[243] Hayri Bildik-Ali Özoğlu, *Ermenilerin Türklere Yaptığı Zulüm ve Vahşet*, İstanbul, 2005, s. 123

cepheden vilayetlere dönen askeri birliklere saldırılar düzenlenmiş ve bu şekilde çok sayıda asker şehit edilmişti. Nitekim Mart 1915 tarihinde Kafkas Cephesi'nde hastalandıkları için hava değişimine gönderilen Diyarbakırlı Bişar Çeto'ya bağlı mücahitler Ermeniler tarafından katledilmişti[244]. Bu nedenlerden dolayı Doğu vilayetlerinden ülkenin batısına ve komşu vilayetlere binlerce Müslüman göç etmek zorunda kalmıştı. Bu kapsamda 1916 yılı başlarına kadar 707.504 kişi Diyarbakır'ın da arasında bulunduğu vilayetlere sığınmıştı. Diyarbakır'a da 84.000 dolayında Müslüman mülteci gelmişti[245].

Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinden Diyarbakır vilayetine sığınan Müslüman ahalinin raporlarda yer alan beyanları Müslümanlara karşı büyük bir kıyımın ve eziyetin yapıldığını göstermektedir[246]. Diyarbakır'da Ermeni tehcirinin gerçekleştirildiği süreçte Ermeni komiteleri tarafından gerçekleştirilen bu cinayetlerin bir kısmı Diyarbakır valiliği tarafından yapılan tahkikatta şöyle belirtilmiştir:

Silvan kazasının Başnik adındaki Ermeni köyünde saklanan Doryan Dano ismindeki şeririn başkanlığı altındaki çete 28 Haziran 1915 tarihinde milis subayı Hacı Hamit Efendi'nin emanetine teslim edilmiş, yeteri kadar jandarma ve milis erleriyle sevk olunan beş yüzden fazla mekkari[247] kafilesine Şeytan Kaya mevkiinde ve dereden geçtikleri bir sırada ansızın hücum ederek bunların pek çoğunu feci ve yürekler parçalayıcı bir şekilde katlederek şehit etmişlerdir (bkz Resim 4).

Yine hava değişimi alarak memleketlerine giden hasta erler Lice kazasına bağlı Muzafkum ve Som Ermeni köylerinde bu köylerin komitacıları tarafından taarruza uğrayarak bazılarının başları kesik, kol ve ayakları bağlı olarak hepsini hançerleyerek parçalamışlar, böylesine vahşice şehit etmişlerdir (bkz Resim 5).

Merkezin Şark bucağına bağlı Arzuoğlu ve Şani köylerinin Ermenilerinden eli silah tutanlar Holanlı komiteci Hone adındaki kişinin başkanlığı altında bir çete kurarak Hızır İlyas İslam köyüne hücum etmişler, köy erkeklerinin askerde bulunmalarından da faydalanarak köyün içinde ve tarlarda rastladıkları bütün çocuk ve kadınları Merseni deresine sürüklemişler orada kurşun ve hançerlerle şehit etmişlerdir. Bazılarını doğramışlar ve kadınları şehit etmeden önce kirletmekten çekinmemişlerdir (bkz Resim 6).

---

[244] Hayri Bildik&Ali Özoğlu, *a.g.e*, s. 28
[245] Tuncay Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1916*), Ankara, 2004, s. 37
[246] Hayri Bildik&Ali Özoğlu, *a.g.e*, s. 70-80, 124-126
[247] Yük taşımak için kiralanan hayvan demektir.

Siverek-Urfa yolunda çalışan Ermeni işçiler isyan ederek jandarmaları şehit etmişler ve çevrede eşkıyalığa başlayarak Karacataş'taki ziyaret yerinde rastladıkları ihtiyar erkek ve kadınları ziyaretten alarak üç yüz metre kadar bir yerde canlı nişangâh yaparak zalimce şehit etmişlerdir[248](bkz Resim 7).

Diyarbakırlı Cemilpaşazadelerin torunu Vedat Günyol ise Ermeni olaylarının yaşandığı sıralarda O günleri şöyle ifade etmiştir: "*Diyarbakır'a giderken yollarda, yüzüstü bırakılmış, koku salan ölüler görmüştüm. Ermeniler, alıp alıp Türk kesiyorlardı*"[249].

Ali Emiri, yaşanan olaylar nedeniyle Diyarbakır halkının I. Dünya Savaşı'nda maruz kaldığı durumu görünce şöyle haykırmıştır: *"Ey Hınçakyan, ey Taşnakyan, ey bunlara arka çıkarak, temiz memleketimize fedailer göndererek asayişi bozan kimseler. Yaptığınız işleri, bu temiz insanların başına getirdiğiniz belaları görmüyor musunuz?"*[250]

5.13. Sevk Edilen Ermenilerin Mal ve Eşyalarının Korunması

Osmanlı Hükümeti, sevk ve iskâna tabii tuttuğu Ermenilerin can güvenliklerinin yanı sıra mal güvenliklerini sağlama konusunda da tedbirler almıştır. Daha başlangıçta sevk ve iskânla ilgili olarak 30 Mayıs 1915 tarihinde alınan Meclis-i Vükela kararında; Ermenilerden sevke tabi tutulacakların can ve mal güvenliklerinin sağlanacağı, taşınır malların kendilerine verileceği, taşınmaz malların ise bedelleri veya kiraları sahiplerine ödenmek üzere mal sandıklarınca emanete kaydedileceği ve bu konuda düzenlemeler yapılacağı vurgulanmıştır. Bu konuda ilk düzenleme 10 Haziran 1915 tarihinde yayınlanan 34 maddelik bir talimatname ile yapılmıştır[251].

Bu talimatnameye göre;

1- Nakledilen Ermenilere ait mal ve eşyaların mühürlenerek koruma altına alınacağı,
2- Koruma altına alınan eşyanın cins ve miktarı ile takdir edilen kıymetleri sahiplerinin isimleri kaydedildikten sonra uygun yerlerde korunacağı,
3- Sahibi bilinmeyen mal ve eşyaların bulunduğu köy adına kaydedilerek korunacağı,

---

[248] *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, s.397-398
[249] Malmisanij, *a.g.e*, s.473
[250] Ali Emiri, *a.g.e*, s. 35
[251] Talimatnamenin tam metni için bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I*, s. 435-438

4- Taşınabilen mallar içinde bozulabilen mallar ile hayvanların kurulan komisyonlar tarafından açık artırma usulü ile satılarak ve bedellerinin sahibi adına emaneten "***mal sandıklarına***" teslim edileceği,
5- Taşınmaz mal, mülk ve terk edilen arazinin cins ve miktarı ile kıymetlerinin sahiplerinin ismiyle birlikte kayıt altına alınacağı,
6- Taşınmaz mülk ve arazilerdeki ürünlerin açık artırma ile satılacağı ve bedellerinin sahipleri adına mal sandıklarına kaydedileceği,
7- Tahliyesi gerçekleştirilen köylere geçici belgelerle göçmenlerin yerleştirileceği,
8- Mal ve mülklerin satış ve kiralarından elde edilen gelirlerin mal sandıklarında emanete alınarak daha sonra sahiplerine verileceği,
9- Boşaltılan yerleşim birimlerinde terk edilen mal ve mülklerin korunması, kayıt altına alınması ve idaresinden "*emval-i metruke komisyonlarının*" sorumlu ve yetkili olacakları belirtilmiştir.

Osmanlı hükümeti, bu talimatnamenin uygulanması ve herhangi bir suiistimale meydan verilmemesi hususunda oldukça hassas davranmıştır. Nitekim 9 Haziran 1915 tarihinde Erzurum vilayetine gönderilen şifrede; Ermenilerin geride bıraktıkları mal ve eşyaların bedeli hükümetçe sahiplerine ödeneceğinden bu malların muhafaza edilerek sahipleri adına satılması talimatı verilmiştir[252]. Hükümet herhangi bir suiistimale meydan vermemek için, devlet memurlarının Ermeni mallarını satın almalarını dahi yasaklamış, ancak memurların gerçek değeri üzerinden ve peşin para ile Ermenilerden ev satın almalarına izin vermiştir[253]. Ermenilerin geride bıraktıkları mal ve eşyaların korunması ile ilgili uygulamalar başlangıçta talimatnamelerle yürütülmüş, 26 Eylül 1915 tarihinde geçici bir kanun çıkarılarak hukuki bir zemin oluşturulmuştur. 10 Kasım 1915 tarihinde bu geçici kanuna dayanan bir uygulama nizamnamesi yayınlanmıştır. 25 maddelik bu nizamnameye göre; nakledilen Ermeniler ait mal ve eşyaların bulunduğu her mahalde "*Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonları*" ile bu komisyonlara bağlı olarak çalışacak tali komisyon ve memurluklar oluşturulması kararlaştırılmıştır.

Bu komisyonlar boşaltılan yerleşim birimlerindeki Ermenilere ait malları tespit ederek ayrıntılı defterlerini tutacaklar, bozulabilir mal, eşya ve hayvanların açık artırma

---

[252] *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920*), Ankara, 1995, s. 38
[253] Yusuf Sarınay, "*Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni Tehciri",* Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, Yay. Haz., Şafak Ural, Feridun Emecen, Mustafa Aydın, İstanbul, 2008, s.138

ile satılacak bedellerini sahipleri adına koruyacaklardı. Bu mal ve bedellerin korunmasından, komisyonlar ve mahalli idareler sorumlu olacaktı[254].

5.13.1. Emval-i Metruke Komisyonlarının Oluşturulması

Ermenilerin tehcir edilmesi yönünde karar alındıktan sonra bunların geride bırakacakları mal, mülk ve eşyaların tespit edilmesi, korunması ve değerlendirilmesi için talimatname hazırlanmıştı. Bu talimatname gereğince vilayet, mutasarrıflık ve kazalarda komisyonlar kurulması istenmişti. Ancak Ermenilerin tehciri başlatılmasına rağmen oluşturulacak komisyonlar zamanında teşekkül ettirilememişti. Bu durum vilayetlerle Dâhiliye Nezareti arasında birçok yazışmaya ve işlerin aksamasına sebep olmuştu.

Başından beri Ermeni tehcirinin sağlıklı ve planlı bir şekilde yapılması taraftarı olan Vali Mehmet Reşit emval-i metruke komisyonunun oluşturulması ve görevine başlaması için Dâhiliye Nezareti ile birçok yazışma yapmıştır. Vali Reşit Bey 21/22 Haziran 1915 tarihli şifreli telgraflarında "*buraya emval-i metruke idare komisyonu ta'yin ve i'zam bulunacak mıdır? Gönderilmeyecek ise buraca reis ve azaları kimlerden ibaret olacaktır, sür'at iradesi"* ifadesiyle talimatname gereğince Emval-i Metruke komisyonunda görevlendirilecek kişilerin İstanbul'dan vilayete gönderilip gönderilmeyeceğini veya bu konuda yapılması gerekeni sormuştur[255].

Yine Dâhiliye Nezareti'ne 27 Haziran 1915'de "*müstecal ve mahrem*" olarak gönderilen telgrafta; daha önce arz ve istirham olunduğu üzere Diyarbakır vilayetinde süratle emval-i metruke komisyonunun kurulmasına ihtiyaç duyulduğu, İstanbul'dan komisyon tayin edilmesine ve gönderilmesine vilayetin tahammülü kalmadığı, vilayetteki komisyon üyeleri kimlerden teşekkül ettirilecekse bunun hemen bildirilmesi istirham edilirken bu arada Ermenilerin büyük bir kısmının sevk edildiği ifade edilmiştir[256].

Meclis-i Vükela'nın 30 Mayıs 1915 tarihli Tehcir kararında Emval-i Metruke komisyonlarının nasıl oluşturulacağı ifade edilmişti. Buna göre bir başkan ile biri dâhiliye memurlarından ve diğeri maliye memurlarından intihap ve tayin edilecek iki azadan müteşekkil komisyonlar oluşturulacak ve tehcir edilen Ermenilerin bulundukları

---

[254] Yusuf Sarınay, *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni Tehciri*, s.138

[255] BOA, DH. ŞFR, 476/123 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Haziran 1915 (9 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf)

[256] BOA, DH. ŞFR, 477/74 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 27 Haziran 1915 (14 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf)

mahallere gönderilecekti. Maaşlı memurlardan görevlendirilecek bu kişiler gerekli kararları almak ve uygulamak yetkisine sahip olacaktı. Komisyon gönderilemeyen yerlerde ise talimatnameler doğrultusunda valiler tarafından gerekli çalışmalar yürütülecekti[257].

Diyarbakır'da yetersiz memur ile zor şartlar altında çalışmak zorunda kalan Reşit Bey, ısrarla vilayete Emval-i Metruke komisyon görevlilerinin atanmasını ve gönderilmesini talep etmişti. Komisyon başkan ve azalarının gönderilmemesi üzerine Emval-i Metruke komisyonunun vilayette teşekkül ettirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Nitekim 29 Haziran 1915 tarihli şifreli telgrafta, Vali Reşit Bey "*emval-i metruke komisyonu riyasetini hakkıyla ve ehemmiyetiyle mütenasip bir surette ifa*" edilecektir ifadesiyle kendisinin başkanlığında komisyon kurulmasının kararlaştırıldığını ifade etmişti.

Telgrafın devamında; Vilayet Mektupçusu (yazı işleri müdürü) Bedri Bey'in komisyon başkanlığına düşünüldüğü ancak bu kişinin Mardin'e tayini nedeniyle komisyon başkanlığını yürütecek kimse bulunmadığı, bu nedenle "*bu vazifenin taraf-ı acizanemden ifası ve jandarma zabitlerinden a'za ta'yinin caiz olup olmadığının süratle*" bildirilmesini Dâhiliye Nezareti'nden istemişti[258]. Yoğun meşguliyet içerisinde olan Reşit Bey, komisyon oluşturup, başkanlığını da kendisinin yapmasının çok zor olduğunu ifade ederek hiç olmazsa komisyon başkanının İstanbul'dan gönderilmesini Nezaret'ten istirham etmişti.

Başlangıçta uygun görülen bu istekten bir müddet sonra büsbütün vazgeçilmiştir[259]. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Diyarbakır Vilayetine gönderilen 7 Temmuz 1915 tarihli telgrafta, Ermenilerden metruk emval ve emlaki talimatname ahkâm-ı dairesinde idare ve icra vazifesiyle mükellef olmak üzere teşkil olunan emval-i metruke komisyonu riyasetine bir buçuk lira yevmiye ile emekli valilerden Nazım ve azalığına bir lira yevmiye ile azledilmiş defterdar Reşat Beylerin tayin olunduğu ve vakit kaybedilmeden gönderildiği bildirilmiştir[260].

---

[257] BOA, MV, 198/24 (Meclis-i Vükela'nın 30 Mayıs 1915 (17 Mayıs 1331) tarihli tehcir kararı)
[258] BOA, DH. ŞFR, 477/109 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Haziran 1915 (16 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf)
[259] Memleket, 9 Mart 1919
[260] BOA, DH. ŞFR, 54/331 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 7 Temmuz 1915 (24 Haziran 1331) tarihli şifreli telgraf)

Her ne kadar bu telgraf ile komisyon başkan ve üyesi atanmış ve Diyarbakır'a gönderilmiş ise de bunların vilayete ulaştığına ve göreve başladığına herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Nitekim Vali Reşit tarafından bir hafta sonra gönderilen bir telgrafta "*heyet izamına lüzum yoktur"* ifadesi kullanılmaktadır. Aynı telgrafta, heyet idaresinin teşkil ve icap eden memurların tayiniyle emvalin idare ve muhafazasının mümkün olduğu, vilayet ve mülhakatta mutasarrıf ve kaymakamların başkanlığında Tali Komisyonlar teşkil edileceği ve teşkilat cetvelinin posta ile gönderileceği ifade edilmiştir[261].

Emval-i Metruke komisyonuna merkezden görevlendirme yapılmadığını, bunun üzerine zaten vazifesi ağır olan memurlardan bir komisyon teşkil edilerek bu görevin yerine getirilmeye çalışıldığını hatıralarında da ifade eden Vali Reşit Bey, oluşturulan bu komisyonun görevini en iyi şekilde yerine getiremediğini bunun da talimatların gecikmesinden ve komisyonun geç kurulmasından kaynaklandığını vurgulamıştır[262].

5.13.2. Emval-i Metruke Komisyonlarının Çalışmaları

Vilayet merkezinde kurulan emval-i metruke komisyonu ile vilayete bağlı sancak ve kazalarda kurulan Tali Komisyonlarının görevi tehcire tabi tutulan Ermenilerin geride bıraktıkları malları talimatname ve genelgeler doğrultusunda muhafaza etmek ve kayıt altına almaktı. Reşit Bey'in de hatıralarında ifade ettiği gibi komisyonların geç kurulması ve bu konudaki talimatnamenin tehcir başlatıldıktan sonra vilayete gönderilmesi nedeniyle zaten bu konudaki işlemler sağlıklı başlatılamamıştı. Merkezden bir komisyon gönderilmemesi nedeniyle vilayetteki memurların bu konuda suiistimalleri önlemek için komisyonlarda görevlendirilmesi hükümet işlerini büsbütün aksatmıştı.

Elimizde Emval-i Metruke komisyonunun çalışmalarına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bu komisyonların görevi hem tehcir edilen Ermenilerin geride bıraktıkları malları kayıt altına almak ve muhafaza etmek ve hem de Müslüman mültecilere yardımcı olmak idi[263]. Bu nedenle sevk olunan Ermenilerin haneleri derhal tahliye edilip, Erzurum, Bitlis ve Van vilayetlerinden Diyarbakır'a sığınıp sokaklarda, bahçe aralarında ve mezarlıklarda sürünen ve hastalıklardan kırılan mülteciler derhal

[261] BOA, DH. ŞFR, 666/22 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 15 Temmuz 1915 (2 Temmuz 1331) tarihli şifreli telgraf)
[262] Memleket, 13 Mart 1919
[263] I. Dünya Savaşı esnasında doğu vilayetlerinden Diyarbakır vilayetine iltica eden Müslüman mülteci sayı 84.000 kişidir. Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, İstanbul, 2009, s. 49

buralara iskân edilmiştir[264]. Ermeniler sevk olundukça eşyaları derhal büyük binalara ve kiliselere toplanmıştır. Nitekim Vali Reşit Bey, görevinden ayrıldığı sırada ticari eşya ve gıda olarak on, on iki deponun mevcut olduğu ve bu depoların manastırlar, kiliseler ve sair binalar ve müesseseler gibi vilayetin en büyük binaları olduğunu anılarında ifade etmiştir.

Toplanan bu mallar Komisyon maiyetinde görevli memurların nezareti altında muhafaza olunmuştu. Bunun dışındaki malların bir kısmı açık artırma ile satılıp Mal Sandıklarına teslim edilmişti[265]. Elde edilen malların önemli bir bölümü ordunun ihtiyaçlarına ve vilayete sığınan Müslüman mültecilere harcanmıştı. Belli merkezlerde toplanan bu malların muhafazası elbette pek kolay değildi. Çarşıda dükkânların delinip eşyaların çalınması ve dükkânların soyulması gibi hadiselerin meydana gelmesi üzerine dükkân ve mağaza eşyaları da bu depolara naklettirilmişti.

Hanelerin birbirlerine bitişik olması nedeniyle ve hanelerin boşluğundan istifade edilerek hanelere damlardan girilip mevcut eşyalar aşırılmaktaydı. Bu tür durumların önlenmesi için en şiddetli tedbirler alınmasına rağmen ciddi bir tesir gösteremiyordu. Dağınık hanelerde kalan eşyanın muhafazası için yeterli zabıta kuvveti de yoktu. Muhafız milis efradın bir kısmı ise bu tür hırsızlıklarda ahaliden geri kalmamaktaydı. Bu konudaki bütün gayret ve tedbirlere rağmen eşyaların kaybolması ve çalınması engellenememekteydi. Zira o günün koşullarında ve mevcut imkânlarla bunun engellenmesi pek mümkün de değildi[266].

Vali Reşit Bey, Ermenilerin geride bıraktıkları mallar ve bunların mahiyeti hakkında hatıralarında şu bilgilere yer vermiştir;

---

[264] 17 Aralık 1916 tarihli bir raporda, Diyarbakır Merkez Sancağında 16.901, Mardin'de ise 16.162 Müslüman mültecinin iskân edildiği yer almaktadır. Ermeni olayları nedeniyle Van, Bitlis ve Muş tarafından Diyarbakır'a sığınan mültecilerin iaşe ve ibate ihtiyacının karşılanması için ciddi tedbirler alınmıştır. Azmi Süslü, *a.g.e*, s.129

[265] Tehcire tabi tutularak vilayet dışına gönderilen Ermenilerin geride bıraktıkları tarlaların bir kısmında, mevsimin yaz olması nedeniyle mahsul bulunmaktaydı. Hükümet ve Vilayetler aldıkları tedbirlerle bu tarlalardaki mahsullerin toplanmasına çalışılmaktaydı. Vali Mehmet Reşit, 8 Temmuz 1915 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şifreli telgrafta; bu tarlaların hasadı için istenilen amelenin yeterli olduğu, yirmi otuz orak makinesi ile beş altı harman makinesinin de elde edilmesi halinde mahsulâtın pek kolaylıkla kaldırılabileceğini ifade etmektedir. Vilayette bulunan metruk köylerdeki tarlaların mülteciler veyahut arazisi boş olan köylüler tarafından toplatılacağına dikkat çeken Reşit Bey, elde edilen mahsulün öşrü düşüldükten sonra kalan mahsulün yarısının hükümete ve diğer yarsının da kişilere bırakılması karşılığında mahsulün biçtirilmesine Vilayet Meclis İdaresince karar verildiğini dile getirilmektedir. BOA, DH. ŞFR, 479/30 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Temmuz 1915 (25 Haziran 1332) tarihli şifreli telgraf)

[266] Memleket, 13 Mart 1919

"*Nakitlerin ve nakledilecek eşyaların Ermenilerin beraberinde götürülmesi men olunmadığından birçokları beraberlerinde en kıymetli şeyleri götürmüşlerdi. Bazıları ise ileride memleketlerine geri döneceklerinden emin olduklarından bomba ve silahları sakladıkları gibi gayet ustalıkla yapılmış gizli mahallelere paralarını ve kıymetli eşyalarını saklamışlardı. Bu fikir Diyarbakır'da ekseriyetin bakış açısı olduğundan bu fikre binaen mültecilerin iskân olundukları hanelerde yerliler damdan aşıp girebildikleri yerlerde kazma kürekle tahribata başladıklarından şiddetle men olunmuşlardı. Bunun yanında bazı Ermeniler ise eskiden beri ortağı olan emniyet gösterdikleri kişilere emanet bırakmışlardı. Nitekim muavazalı senetlerle birçok hayvanat, zahire ve gıda maddelerini tehasüb etmek isteyenler görülmüştü*"[267].

5.13.3. Yağmacılardan Ele Geçirilen Para ve Malzemeler

Ermeni tehciri sırasında en çok dillendirilen hususlardan birisi Ermeni kafilelerinden para ve mücevherlerin alındığı iddiası olmuştur. Bu konudaki şikâyetlerin Dâhiliye Nezareti'ne ulaşması üzerine, Dâhiliye Nezareti 28 Temmuz ve 11 Ağustos 1915 tarihli iki kıt'a takrir ile bu durumu Diyarbakır Valisi Reşit Bey'den sormuştur. Reşit Bey, 15 Ağustos 1915 tarihli telgrafında; merkez vilayette Ermeni kafilelerinden nükud (nakit) ve mücevheratın alınmadığını, vilayete bağlı yerlere de şiddetli tebligat yapılarak böyle bir şeye meydana verilmemesinin istendiği, Ermenilerin tehciri tamamlandığında memur ve ahaliden bazı Ermenileri belirli menfaatler karşılığında saklayanların ve bu konuda su-i istimallerde bulunanların te'dip edileceğini ve gasp edilen malların ise geri alınacağını ifade etmiştir[268].

Bu konuda şikâyetlerin artması ve Dâhiliye Nezareti'nden yapılan telkinler üzerine harekete geçen Reşit Bey, yaptığı denetim ve takip neticesinde Ermenilerden para ve değerli eşya aşıranlardan bunları büyük ölçüde geri almayı başarmıştır. Nitekim 14 Ekim 1915'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, İstirdad (geri alınan) olunan nükudun (para) beş yüz doksan bin küsur kuruşa baliğ olduğu, ele geçirilen bu paranın mal sandığına ve emanet hesabına teslim teslim edildiği, sahibi meçhul istirdadatın ise emval-i metruke defterine kayıt edildiği ifade edilmiştir. İstirdat olunan hilyat (mücevher), hayvanat ve erzak mikdarının ise çok olduğunu ve şimdilik bunun kıymetinin belirlenmesinin mümkün olmadığını dile getiren Reşit Bey, hilyatın

[267] Memleket, 13 Mart 1919
[268] BOA, DH. ŞFR, 484/12 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 15 Ağustos 1915 (2 Ağustos 1331) tarihli telgraf)

kasalarda mühürlenerek mahfuz olduklarını yakında icra-yı icabına tevessül edileceğini belirtmiştir[269].

Ermenilerin tehciri esnasında bir takım yağma hadiselerinin olduğu ve buna çetelerin yanı sıra ahalinin de karıştığı görülmektedir. Nitekim Reşit Bey, bu durumu şöyle ifade etmiştir:

"*Hanesinde bir senelik bulguru varken, beş saat mesafeden gelip Ermeni köyünden bir okka bulgur kapan, kafileden geri kalacak bir şahsı soymak veyahut kafilenin konduğu mahalde unutulması muhtemel bir çanak veya çömleği veyahut kafileden düşecek bir tek kundurayı almak için üç dört gün müddetle kafileyi takip eden cahil, yağmacı ve işsiz ahalinin sakin bulunduğu bir muhitte yine o ahaliden olan muhafizlar nezaretinde yapılan sevkiyatta intizam mümkün mü idi*?"[270].

Reşit Bey, gerek görev yaptığı sırada vilayetten çektiği telgraflarda ve gerekse anılarında yağma ve talanının yapıldığını kabul etmiştir. Ancak hiçbir zaman bu konuda yapılanları tasvip etmediğini ve ihmali görülenleri cezalandırmaya çalıştığını ancak buna rağmen bir takım olumsuzluklara engel olunamadığını iddia etmiştir. Ancak Vali Reşit Bey'in bu konudaki savunmalarına rağmen meydana gelen yağma, talan, öldürme ve suiistimallerin onun bilgisi dâhilinde hatta talimatı çerçevesinde planlanarak yapıldığı ileri sürülmüştür.

Aslında Reşit Bey tehcir uygulamasına yabancı olan bir kişi değildi. Yunanistan'ın Müslümanlara tatbik ettiği "*zulüm ve itisafa mukabele-i bilmisil*" yapılan Rumların tehciri sırasında Karesi (Balıkesir) Sancağı Mutasarrıfı idi. Ermeni tehciri sırasında meydana gelen suiistimallerle ilgili kendisini savunan Reşit Bey, öncelikle Karesi Sancağı Mutasarrıfı iken meydana gelen Rum tehcirine değinmiş ve daha sonra suçlamalara açıklık getirmiştir.

"*İzmir vilayetinde birçok vekayi ve suistimaller vaki iken Karesi Livası'nda bir Rum'un burnu kanamamış, emval-i metrukeden bir habbe zayi olmamıştı. Çünkü hemen bir senedir memlekette bulunuyordum. İktidar ve istikametlerinden emin olmadığım memurları tebdil ettirmiş ve rüfeka-yi müsahimin ahval ve hususiye ve resmiyelerini öğrenmiş ve memleketin eşraf ve ahalisini tanımış idim. Bu sayede Rumların tehciri birkaç gün zarfında ve intizamı tamla ikmal edilmiş ve hiç uygunsuzluk ve şikâyet görülmemişti. Ancak dört liva, on kaza ve müteaddit nahiyelerden müteşekkil olan ve*

[269] BOA, DH. ŞFR, 493/87 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 14 Ekim 1915 (1 Teşrin-i Evvel 1331) tarihli şifreli telgraf)
[270] Memleket, 2 Mart 1919

yaklaşık olarak altı yüz bin dolayında nüfusa sahip olan Diyarbekir vilayeti hem sorunun çeşitliği hem de tehcir güzergâhı olması nedeniyle bütün bu sorunların üstesinde gelinmesi elbette kolay değildi. 75.000 km2 bir alanda Yezidi isyanları, Nasturi isyanları, Rusların ve Ermenilerin göçe zorladığı Müslümanların durumları, Kürt ve Arap aşiretlerinin birbirleri ve kolluk kuvvetleri arasındaki çatışmaları, güney ve doğu cephelerinde asker ihtiyacı, ordunun ihtiyaç duyduğu iaşe ve savaş malzemesi ihtiyaçları vb durumlar dikkate alındığında bu durumun zorluğu anlaşılmaktadır[271].

Yolda beraber götürülen nakit ve eşyanın zayiata uğramaları ve yağmacıların eline geçmiş olmasına gelince, Reşit Bey bunun "*bazı mahalli muhafızların ve ahalinin aç gözlülüğü ve aşiretlerin fırsatçılığından*" kaynaklandığını belirtmiş, bunun ortaya çıkarılmasının ve tahkikinin o sıralarda imkânsız olduğunu dile getirmiştir. Kaldı ki gizli ve yalnız kendilerince malum yerlerde saklanan veya komşusuna veya bir mahremine tevdi olunan nakit ve sairenin meydana çıkarılmasının da pek güç ve hatta imkânsız olduğunu şöyle ifade etmiştir.

"*O sıralarda hanelerde inceleme yapmak, hane sahiplerine ait olan ve olmayan eşyayı ayırmak gibi tedbirler doğru olamadığı gibi mümkün de değildi. Nitekim bu tür araştırmalarda köylerdeki zahire ve hayvanları filan Ermeni ortağımdı. Yahut filan tarihte bana satmıştı veya ben emanet bırakmıştım diyerek zabt etmeğe kalkışanlar arasında vilayetin en yüksek tabakasından kişiler de vardı ve maalesef fırsattan istifadeye kalkışanlar yalnız avam tabakasından üç beş kişi değildi. Mesela Vilayetin en eski ve en itibar sahibi olan ve Belediye Reisliğinden azledilen Cemilpaşazade Fuat Bey birçok emval ve eşyaya el koymak için akla gelmez dolaplar çevirmekteydi*"[272].

Reşit Bey, gerek görev yaptığı süre içerisinde Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraflarda ve gerekse savunmalarının bir çok yerinde meydana gelen yağma ve talan için vilayetin tehcir güzergahı olması, savaş koşulları, yağma ve talan hırsı, aşiretlerin denetim dışı durumlarına dikkat çekmiştir. Ancak bütün bunlara rağmen tehciri en iyi şekilde uygulamak ve keyfi uygulamaların önüne geçmeye çalışmak sorumluğu ile hareket ettiğini ve şayet Diyarbakır'a bir yıl önceden gelmiş, çevreyi tanımış ve sağlıklı memurlar görevlendirebilmiş olsaydı bir takım ihmal ve suiistimallerin de yaşanmamış olacağını, bunun en güzel örneğinin Karesi'de bulunduğu sırada Rumlara uygulanan tehcirdeki başarısı olduğunu belirtmiş ve "*hal-i harb, ihtiyacat-ı askeriye, mülteciler,*

[271] Memleket, 14 Mart 1919
[272] Memleket, 14 Mart 1919

Ermeni çeteleri, isyanlar gibi gayet mühim vakayı ve gavail" mevcut olduğu bir yerde ayrıca Ermeni tehcirinin en iyi şekilde uygulanmasının mümkün olamayacağını dile getirmiştir[273].

Bu konuda Reşit Bey'e yapılan suçlamalardan bir diğeri ise görev yaptığı dönemde, "*iki üç yüz bin lira nakit madeni ve iki üç yüz bin liralık kıymettar eşyayı gasp edip zimmetine geçirdiği*" iddiası olmuştur. Bu çeşit suçlama ve iddiaların bazı menafi-i hissiyelerine dokunulan kişiler ile kendisinden önce valilik yapan Hamit Bey'in şahsi garazının mahsulü olduğunu belirten Reşit Bey bu suçlamalara karşı kendini şöyle savunmuştur:

"*Evvel emirde şu küçük ihtara lüzum görüyorum. Bu isnad-ı azimi irtikâp edenler acaba iki üç yüz bin liranın ve o kıymettar eşyanın nasıl taşınabileceğini, nasıl saklanabileceğini veznen ve hacmen ne yekûna baliğ olacağını hiç düşünmüşler midir? Bir defa Maliye Nezareti'nden sorulsa bazen kırk elli bin lira nakdi vilayetlere göndermek için hükümetin ne kadar müşkilata tesadüf ettiği anlaşılır.*

Ağırlığı bin okkadan fazla olan bu madeni para hacmiyle gayri mütenasib ağırlığı münasebetiyle kolay kolay taşınamaz. Ve her yerde de kolay kolay saklanamaz. Hayat ve sair kıymettar eşyaya gelince iş büsbütün güçleşir. Bu kadar yüz bin liralık eşya bir evde toplamaz, kolay da satılamaz, bankaya verilemez. Hükümet tabii aciz değildir. Teklif ediyorum nakden yahut emlak ve arazi suretinde yahut her nam altında bir bankada bana, aileme, yakından uzaktan akraba ve taallukatıma aid mevki ve halimle gayr-i mütenasib bir şey varsa meydana çıkarılsın. Her türlü isnadı kabule hazırım"[274].

5.14. Tehcir Edilmeyen ve İhtida Eden Ermeniler

Diyarbakır vilayetinde bulunan Ermenilerin büyük bir bölümü tehcir edilmişti. Tehcir devam ederken Dâhiliye Nezareti 26 Ağustos 1915 tarihli bir telgrafla vilayetten tehcir edilen Ermenilerin sayısını sormuştu. Bu telgrafa cevaben verilen 31 Ağustos 1915 tarihli telgrafta, tehcir öncesinde vilayette bulunan gayrimüslimlerin sayısı ve tehcire tabii tutulan Ermenilerin miktarı belirtilmişti.

Telgraf, "*vilayet genelinde tehcire tabi tutulacak Ermeni kalmadığı*" ifadesi ile başlamaktadır. Bu cümleden hareketle vilayette tehcir edilecek Ermenilerin Ağustos

[273] Memleket, 14 Mart 1919
[274] Memleket, 9 Mart 1919

1915 sonunda tamamlandığı anlaşılmaktadır. Komşu vilayetlerden gelen kafilelerin tamamının Urfa, Halep ve Zor'a gönderildiği, yollarda ve kasabalarda hiç kafilenin kalmadığının dile getirildiği bu telgrafta, tehcir öncesinde vilayette elli altmış bin dolayında Ermeni olduğu, Ermeni Katolikler ile Protestanların ise İslam nüfusunun % 2'sini teşkil ettiği belirtilmiştir.

Bunlardan iki yüz sanatkârın ordunun talebi üzerine levazımatın imali için zaruri olarak muvakkaten alıkonulduğu ve bu sanatkârlar dışında hiçbir Ermeni'nin vilayette kalmadığı dile getirilmiştir. Telgrafın devamında ise, Müslüman nüfusun % 10'unu aşan Süryani, Keldani ve Rumlarla ordunun emrine tahsis edilen sanatkârlardan başka Ermeni Katolik ve Protestan bırakılmadığı belirtilmiştir[275]. Vali Reşit tarafından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 18 Eylül 1915 tarihli telgrafta, 31 Ağustos 1915 tarihli telgrafa vurgu yapılarak vilayette sevk edilecek Ermeni kalmadığı tekrarlanmış, dışarıdan gelen Ermeni kafilelerinin derhal sevk edildiği ve vilayetten sevk olunanların miktarının ise yaklaşık olarak yüz yirmi bine ulaştığı belirtilmiştir[276].

Burada ifade edilen yüz yirmi bin sayısı sadece Diyarbakır'dan tehcir edilen gayrimüslim miktarı değildir. Bazı arşiv belgelerinde 9 Haziran 1915'ten 8 Şubat 1916 tarihine kadar Diyarbakır'dan iskân sahalarına sevk edilen Ermeni sayısı 20. 000 olarak yer almaktadır[277]. Yusuf Halaçoğlu, nüfusla ilgili merkeze gönderilen belgelere istinaden Diyarbakır'dan 40.000 kişinin tehcire tabii tutulduğunu kaydetmektedir[278].

Oysa Ermeni tehciri ile ilgili önemli bir değere sahip olan ve Murat Bardakçı tarafından yayınlanan Talat Paşa'nın Kara Kaplı Defteri'nde yer alan verilere göre, Diyarbakır vilayetinden 61.002 kişinin tehcir edildiği görülmektedir[279]. I. Dünya Savaşı öncesindeki Ermeni, Ermeni Katolik ve Protestan nüfusun 73.226 olduğu düşünüldüğünde[280] tehcire tabi tutulan Ermeni sayısının 65.000 dolayında olabileceği düşünülmektedir.

Reşit Bey'den sonra vali vekâletine atanan Bedrettin Bey'in, Dâhiliye Nezareti'ne çektiği birçok telgrafta vilayette kalan Ermenilerin sayısı bildirilmiştir. 30

---

[275]BOA, DH. ŞFR, 486/89 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 31 Ağustos 1915 (18 Ağustos 1331) tarihli şifreli telgraf)

[276] BOA, DH. EUM. 2. ŞB, 68/71 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 18 Eylül 1915 (5 Eylül 1331) tarihli telgraf)

[277] Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* s. 73-74

[278] Yusuf Halaçoğlu, "*Tehcir Edilen Nüfus, Kayıplar ve Göçler*", Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, Yay. Haz., Şafak Ural, Feridun Emecen, Mustafa Aydın, İstanbul, 2008, s.155

[279] Murat Bardakçı, *a.g.e,* s. 77

[280] Kemal H. Karpat, *a.g.e,* s. 226-227

Kasım 1915 tarihli bir telgrafta, İslâm sanatkârlarının yetişmesine kadar ihtiyaca binaen 431 erkek sanatkârın ikamet ettiğini, bunların 502 kadın ve 549 çoluk çocuk olmak üzere toplam 1051 nüfusun mevcut olduğu ayrıca, bunlardan başka "*eşraf-ı ahaliden bazılarının taht-ı terbiyesinde*" de kız ve oğlan çocuklarının da bulunulduğu ifade edilmiştir. Telgrafta bu bilgiler verildikten sonra, tehcire tabi tutulan Ermeni kafilelerinden de firar edip "*serseri dolaşan ve saklanan bir takım Ermenilerin*" de var olduğuna dikkat çekilmiştir[281].

Vali Vekili Bedrettin Bey, kendisine bu konuda Nezaret'ten sorulan 21 Aralık 1915 tarihli telgrafa vermiş olduğu 28 Aralık 1915 tarihli şifreli telgrafta, vilayet dâhilinde yerli olarak 3.241 ve hariçten gelmiş 352 Ermeni erkek, kadın ve çocuğun yanı sıra, 197 Ermeni Katoliği'nin mevcut olduğunu belirttikten sonra bunların "*şimdiye kadar kısm-ı azamının ihtida*[282] *ederek muamele-i lâzımenin*[283] *icra kılındığı ve mütebakisinin (geri kalan) de peyderpey taleb-i ihtida da bulunmakta olduğunu"* ifade etmiştir[284].

Vilayette bulunan Ermeni nüfusuyla ilgili 1 Mayıs 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta ise, vilayetin merkez ve mülhakatında büyük bir kısmı sanatkâr olmak üzere yerli Ermenilerden 3.354 nüfusun kaldığı; dışarıdan vilayete gelen kadın ile çocuklardan ibaret olan 362 nüfusun da ahali nezdinde bulunduğu,

---

[281] BOA, DH. ŞFR, 498/65 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 30 Kasım 1915 (17 Teşrin-i Sani 1331) tarihli şifreli telgraf); BOA, DH. EUM. 2. ŞB, 73/61-1 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 22 Kasım 1915 (9 Teşrin-i Sani 1331) tarihli şifreli telgraf)

[282] Ermeni tehcirinin yoğun olarak devam ettiği aylarda ihtida ederek Müslüman olan ve bu nedenle tehcirden kurtulmaya çalışan Ermenilerin bu isteği uygun görülmemişti. 1 Temmuz 1915'de vilayetlere gönderilen telgrafta, bu durum şöyle ifade edilmekteydi: "*İhrac olunan Ermenilerden bazılarının müctemi'an veya münferiden arz-ı ihtidâ etdikleri ve bu suretle memleketlerinde kalmak çaresini te'mine çalışdıkları anlaşılıyor. İhtidâ bir netice-i kanaat olduğu için kat'iyyen bu gibi mesâilde mevzû'-ı bahs olamaz ve hiçbir zaman bu şekilde vuku bulacak ihtidâlara itimad olunamaz. Binâenaleyh öteden beri kendilerini, menfaatlerini tehlikede gördükleri zaman bir vasıta-i iğfâl olarak ihtidâ etdiklerini ileri süren bu kabîl eşhâsın müracaatlarına suret-i kat'iyede atf-ı ehemmiyet edilmemesi ve bilâhare İslâm nâmı altında da neşr-i mefsedetden geri kalmayacak bu adamların ihtidâ etseler bile yine tayin olunan mahallere sevklerinden sarf-ı nazar olunmaması ehemmiyetle tebliğ olunur*". *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920),* Ankara, 2007, s. 185

[283] Diyarbakır Vali Vekili Bedrettin Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 2 Mart 1916 tarihli şifreli telgrafta Müslümanlığı benimseyen Ermenilere uygulan usul ve esaslara ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Bedri Bey, Mülhakatın bazı mahallerinde Ermenilerinin ihtidalarının tezkire-i Osmaniyelerinin (nüfus cüzdanı) arkasına yazıldığını, bazı mahallerde ihtida etmek isteyen Ermenilerin ellerine vesika verilerek taleplerinin Adliye Nezareti tarafından onaylandıktan sonra sicile kaydedilmek üzere mazbata tanzim edildiğini, Siverek merkez livasıyla, Beşiri kazasında ihtida muamelesinin yapılmadığını, bazı mahallerde eski sicil nüfusundaki künyelerine şerh bırakıldığını, Lice kazasında ise muhtedilere bir vesika verildiğini ve nüfus idaresi tarafından eski ve yeni isimlerin deftere işlendiğini belirtmektedir. BOA, DH. ŞFR, 511/72 (Diyarbakır vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 2 Mart 1916 (18 Şubat 1331) tarihli şifreli telgraf)

[284] BOA, DH. ŞFR, 503/23 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Aralık 1915 (15 Kanun-ı Evvel 1331) tarihli şifreli telgraf)

bunların önemli bir kısmının ihtida etmiş olduğu ve Beşiri kazasında ise aşiretler nezdinde ayrıca altmış dört hane Ermenin bulunduğu dile getirilmiştir[285].

Bu telgraflar dikkate alındığında vilayette kalan Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun Müslüman olduğu ve bunlarla ilgili gerekli işlemlerin yapıldığı görülmektedir. Aslında tehcirden kurtulmak amacıyla bir taktik olarak başvurulan ihtida talebine tehcir başlangıcında itibar edilmeyerek bu kişilerin tehcirine devam edilmesi vilayetlere iletilmiştir[286]. Ancak tehcirin büyük ölçüde gerçekleştirilmesinden sonra Müslüman olmak isteyen Ermenilerin ihtida taleplerinin kabul edilebileceği 4 Kasım 1915 tarihli telgrafla vilayetlere bildirilmiştir[287].

Bu telgraftan sonra vilayette bulunan Ermenilerin büyük bir çoğunluğunun Müslüman olduğu belirtilmekle birlikte bu dönemde ne kadar Ermeni'nin din değiştirdiğini belirmemek çok güçtür. Ancak bu sayının resmi kayıtların da ötesinde bir yoğunluğa sahip olduğu düşünülmektedir. Nitekim tehcire ilişkin yazılan bazı eserlerde çok sayıda Ermeni çocuk ve kadının Müslümanların koruması altında olduğu dile getirilmektedir[288].

Yukarıdaki telgraflardan anlaşıldığı kadarıyla 4.000 dolayında Ermeni nüfusun vilayette kaldığı görülmektedir. Diyarbakır vilayetinin büyüklüğü ve feodal yapısı dikkate alındığında vilayette kalan Ermeni sayısının daha fazla olduğu düşünülmektedir. Nitekim 1921 yılı başlarında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin yaşadığı yerleri ve sayılarını gösterilen bir tabloda Diyarbakır ve Mardin Müslümanların evlerinde ve kabilelerde 25.000 yetim çocuğun bulunduğu yer almaktadır[289].

Ayrıca Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Kara Kaplı Defteri'nde, Diyarbakır'da Müslüman ahaliye 1800 Ermeni yetiminin verildiği yer almaktadır[290]. Görüldüğü üzere tehcir edilenlerin dışında tehcire tabi tutulmayan küçümsenmeyecek sayıda bir Ermeni nüfusun yerinde kaldığı anlaşılmaktadır[291]. Nüfusun bu şekilde tamamen

---

[285] BOA, DH. ŞFR, 518/49 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 1 Mayıs 1916 (18 Nisan 1332) tarihli şifreli telgraf)
[286] *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 198
[287] *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 314
[288] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s.123; bu konuda ayrıca bkz. Fethiye Çetin, *Anneannem,* İstanbul, 2004
[289] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s.123
[290] Murat Bardakçı, *a.g.e*, s. 89
[291] Davut Kılıç, "*1915'te Sevk ve İskan Edilmeyen Ermeniler*", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale51.html, (erişim: 27.02.2012)

nakledilmemesi ve yerlerinde bırakılması, soykırım yapıldığı tezini de ortadan kaldırmaktadır[292].

5.15. Tehcir Edilen Ermenilerin Geri Dönüşleri

Osmanlı hükümetinin Mayıs 1915 tarihinde başlattığı sevk ve iskân hareketi 25 Kasım 1915 tarihinde vilayetlere gönderilen emirle geçici olarak durdurulmuş[293], 15 Mart 1916 tarihinde ise genel bir emirle Ermeni sevkiyatının tamamen durdurulduğu bundan sonra hiçbir sebep ve vesileyle sevkiyat yapılmaması gerektiği bütün vilayet ve mutasarrıflıklara bildirilmiştir[294]. Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Ermenilerin sevk ve iskân edilme sebeplerinin ortadan kalktığını düşünerek tehcir edilen Ermenilerin tekrar eski yerlerine dönmeleri konusunda çalışmalar yapmaya başlamıştır.

Bu konuda ilk haberler 1918 yılı Ağustos ayından itibaren gazetelerde yer almış, ancak resmi uygulama Ekim 1918'de başlamıştı. Nitekim 21 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından vilayetlere gönderilen şifrede; savaş dolayısıyla başka mahallere sevk edilmiş olan bütün ahalinin çıkarıldıkları mahallere geri dönmelerine müsaade edildiği açıklanmış, 23 ve 27 Ekim 1918 tarihlerinde de vilayetlere gönderilen tamimde; eski yerleşim yerlerine dönecekler için tedbirler alınması emredilmiştir[295]. Aslında geri dönüş kararnamesinden önce bazı Ermenilerin geri döndüğü anlaşılmaktadır[296]. Nitekim Haziran 1918'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta, firar ederek vilayete gelen Ermenilerin olduğu belirtilmiş ve bunlara nasıl bir muamele yapılacağı sorulmuştur[297]. Bunun yanı sıra vilayete geri dönen Ermenilerin bir bölümü 1918 yılında Mondros Mütarekesi yapılmadan hemen önce Ermenilerin geri dönmesi yönünde alınan karardan istifade ederek geri dönmüştür[298].

---

[292] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s.130
[293] *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 321
[294] *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 357
[295] Yusuf Sarınay, *Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni Tehciri*, s.139
[296] Diyarbakır Vali Vekili Bedrettin Bey tarafından 8 Ekim 1917'de Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir şifreli telgrafta, tehcir esnasında "fesat hareketlerine katıldığı" iddiasıyla tehcir edilen diğer gayrimüslimlerin bir kısmının da vilayete geri döndüğü anlaşılmaktadır. Bu telgrafta ayrıca, geri dönen ve ihtida eden kişilere geride bıraktıkları menkul ve gayrimenkullerin iade edilmesi hususunda tereddütler olduğu belirtilmektedir. BOA, DH. ŞFR, 571/13 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Ekim 1917 (8 Teşrin-i Evvel 1333) tarihli şifreli telgraf)
[297] BOA, DH. ŞFR, 88/109 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 4 Haziran 1918 (4 Haziran 1334) tarihli tezkire)
[298] Hacer ÇELİK, "*Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin Tehcir Sorunu*", http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/ai/uploaded_files/file/yeni%20dergi%2016-17/hacer%20celik%202.pdf (erişim: 18.01.2012)

1918 sonlarında geri dönüş kararnamesinin yayınlanmasıyla birlikte Anadolu'ya dönen Ermenilerin sayısında büyük bir artış olduğu kesindir. Nitekim 1921 yılı başlarında Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan ve Ermenilerin yaşadığı yerleri ve sayılarını gösteren bir tabloya göre, Anadolu ve Ortadoğu'daki Osmanlı topraklarında yaşayan veya eski yerlerine dönen Ermeniler 644.900 olarak gösterilmiştir[299].

Bu belgeden, Ermenilerin büyük bir kısmının sürgün öncesi topraklarına geri döndükleri anlaşılmaktadır. Ayrıca tehcir edilenlerin dışında tehcire tabi tutulmayan küçümsenmeyecek sayıda bir Ermeni nüfusunda yerinde kaldığı bilinmekteydi. Sadece Diyarbakır'da 4.000 civarında Ermeni nüfusun kaldığı Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgraflarda belirtilmekteydi[300]. Elbette bu sayıya Müslümanların koruması altında olan kadın ve çocuklar ile, firar edip saklanan veya Müslüman kılığında kendisini kamufle eden Ermeniler dahil değildi.

Ermeni Patrikhanesi tarafından hazırlanan 1921 tarihli tabloda, Diyarbakır'da 3.000 Ermeni'nin yaşadığı görülmektedir[301]. Ancak mevcut Ermeni sayısına firar ederek dönenler ve geri dönüş kararnamesi nedeniyle geri gelenler dikkate alındığında bu sayının çok daha fazla olduğu düşünülmektedir. Nitekim Fransız işgal kuvvetleri tarafından ortaya konan bir cetvele göre, sadece 1 Ocak-20 Temmuz 1919 tarihleri arasında, Diyarbakır'a 769 kişinin döndüğü belirtilmektedir[302].

Ermeni Patrikhanesi'nin 1921 yılındaki verilerine dayanarak hazırlanan Amerikan arşivindeki begeler dikkate alındığında Müslüman aileler nezdinde kalan, tehcire tabi tutulmayan ve geri dönen Ermenilerin toplam sayısının 28.000 olduğu görülmektedir[303]. Amerika'nın Halep konsolosu Parker W. Buhrman 10 Mayıs 1924 tarihli raporunda, Sivas, Arapgir, Harput, Mardin ve Diyarbakır'da 30.000 Ermeni'nin olduğunu belirtir. Bu raporda ayrıca, Mardin-Diyarbakır bölgesinde 15.000 Süryaninin yaşadığı yer almaktadır[304]. 1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre Diyarbakır'da 955; 1935 tarihli ikinci sayımda ise 2.108 Ermeninin yaşadığı görülmektedir[305].

---

[299] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s.121
[300] BOA, DH. ŞFR, 503/23 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 28 Aralık 1915 (15 Kanun-ı Evvel 1331) tarihli şifreli telgraf)
[301] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s.122
[302] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s.132
[303] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s.122-123
[304] Hikmet Özdemir ve diğerleri, *a.g.e*, s.150
[305] Saygı Öztürk, *a.g.e*, s. 66-67

5.16. Fransızların Diyarbakır'ı İşgal Teşebbüsü ve Ermenilerle İlişkisi

İngilizler, Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra Musul, Antep, Urfa ve Maraş'ı işgal ettiler. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında Fransızlarla yaptıkları gizli anlaşma gereğince 15 Eylül 1919'da Antep, Urfa ve Maraş'ı Fransızlara bıraktılar. Bu şehirleri işgal eden Fransız kuvvetlerinin büyük bir bölümünü Ermeniler teşkil etmekteydi. Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi gereğince Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini kapsayan Vilayet-i Sitte'de bir Ermeni devleti kurmayı amaçlayan İtilaf devletleri, Anadolu'nun işgalinde taburlar oluşturmak suretiyle Ermenilerden istifade etmekteydiler.

Ermeni çetelerinin de kullanılmasıyla işgali katliama dönüştüren Fransızlar, işgal ettiği şehirlerle yetinmeyerek, Mardin, Siverek ve Diyarbakır'ı da işgal etmek için fırsat kollamış ve bölgedeki bazı Kürt aşiretlerini kendi yanına çekmeye çalışmış ancak bunda muvaffak olamamıştı. Bu amacını gerçekleştirmek isteyen Fransızlar, sadece beraberlerinde getirdikleri Ermenilerden değil aynı zamanda tehcirden geri kalan Ermenilerle de irtibata geçerek ve onları Müslümanlara karşı kışkırtarak işgali kolaylaştırmak istiyordu. Fransa'nın Diyarbakır vilayetini işgal düşüncesi, bu dönemde vilayette yaşayan Ermenileri heyecanlandırmış ve vilayet Ermenileri de Fransızlara destek olmaya çalışmıştı.

Diyarbakır XIII. Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezaretine gönderilen bir telgrafta, eşya çuvalları arasında yapılan aramalarda ele geçirilen ve Ermenilere gönderildiği anlaşılan mektuplara göre, Fransızların Kolordu mıntıkasına Ermeni çetelerinin sevk etmesinin muhtemel olduğu ve o havalideki Ermenilerin Fransızlara katılmak için Halep ve Adana'ya gittikleri ifade edilmiştir. XIII. Kolordu Kumandanlığı'nın bu telgrafı 26 Kasım 1919'da Meclis-i Vükela gündemine alınarak tartışılmış ve Meclis-i Vükela, Fransızların Ermenilerle olan haberleşmesini önlemek ve tedbirler almak amacıyla Diyarbakır, Bitlis ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerindeki muhaberata sansür konmasını kararlaştırmıştır[306].

Fransız Albayı Normand, vilayetin işgalinin mümkün olup olamayacağını keşif için 9 Ocak 1915'de Mardin'e gitmiştir. Burada mutasarrıf, tümen kumandanı ve Amerikalılara görüşen Normad her ne kadar görüşmelerinde, "*vazifesinin Diyarbakır'da barışı kuvvetlendirmek*" olduğunu söylemişse de bu pek inandırıcı olmamıştır. Halk,

[306] BOA, MV, 217/137 (Meclis-i Vükela'nın 26 Kasım 1919 (26 Kanun-ı Sani 1335) tarihli müzakere mazbatası)

Normand'ın Mardin'e gelişini Fransız işgalinin bir başlangıcı olarak değerlendirmiş ve Normand'a büyük tepki göstermiştir. Hatta Albay Normand, Mardin'de Amerikalıları ziyaret ederken silahlı bir heyet tarafından kendisine hemen Mardin'i terk etmesi tebliğ edilmiştir. Bu sırada Normand'ın yanında bulunan jandarma subayı ve polis, bu hareketin önünü almamıştır.

Bunun üzerine Mardin Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Belediye Dairesi'nde Normand ile görüşerek, kendisine Osmanlı Hükümeti'nden başka hiçbir hükümetin hâkimiyeti altında yaşamayacaklarını, muhtemel Fransız işgaline karşı 100.000 kişilik Kuvâ-yı Milliye hazırlanmış olduğunu, tek bir ferdin bir karış ilerlemesine meydan vermeyeceklerini, kesin bir dille söylemişlerdir. Bu tepkiler üzerine Albay Normand, 10 Ocak günü 1920 günü sabah Mardin'den Urfa'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. XIII. Kolordu Komutanlığı ile görüşen Normand, Mardin'de karşılaştığı tepkiyi hatırlatarak, Siverek üzerinden Diyarbakır'a gelmek niyetinde olduğunu ve bunun için gerekli güvenliğin sağlanmasını talep etmiştir[307].

14 Ocak 1920 sabahı Urfa'dan önce Siverek'e ardından Diyarbakır'a hareket etmeyi düşünen Normand'a daha Urfa'da iken Sivereklıler tarafından çekilen telgrafta Siverek'e gelmemesi bildirilmiştir. Aynı şekilde Milli Aşireti de Albay Normand'ın Siverek'e sokulmamasını kararlaştırmıştır. Bunun üzerine devreye giren XIII. Kolordu Komutanlığı 14 Ocak 1920 Çarşamba günü Siverek ile haberleşerek onları ikna etmiş ve Normand'ın ziyaretine engel olunmaması kabul edilmiştir. Böylece Normand 14 Ocak'ta Urfa'dan hareket etmiştir[308]. Ancak 15 Ocak Perşembe günü Albay Normad'ın Diyarbakır'da bulunacağı bir günde Ermeniler tarafından bir takım olayların tertip edileceğine dair Piskopos Kevod Kendigyan ve Bedros Zaresian Efendi'nin Diyarbakır'da sansür edilen mektupları ve bunun halk tarafından duyulmasıyla meydana gelen tepkiler üzerine Albay Normand, Siverek'ten tekrar Urfa'ya dönmek zorunda kalmıştır[309].

[307] BOA. HR. SYS. 2543-10/19-20
[308] BOA. HR. SYS. 2543-10/15-17
[309] BOA. HR. SYS. 2543-10/26

5.16.1. Piskopos Kevod Kendigyan ve Bedros Zarşiyan'ın Ele Geçirilen Mektupları

Ermeni ırkdaşlarının büyük bir bölümünün Fransız üniforması taşımasından cesaretle Ermenilerin takındıkları tavırların işgal bölgelerindeki Müslüman ahali arasında endişe ve gerginliğe sebep olacağı önceden sezilmişti. Osmanlı Hükümeti'ne ve bölgeye ulaşan bilgiler, maalesef bu endişeleri teyit etmekteydi. Bu süreçte Ermeni dinî liderler, kendilerinden beklenen iyi niyetli ve yatıştırıcı davranışlar yerine bilakis tahrik ve çatışmayı körüklemeye devam etmekteydi.

Diyarbakır'daki Osmanlı yetkilileri, sıkı denetimleri sonucunda iki mektuptan haberdar olmuşlardı. Bunlardan biri Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'dan izin alarak Diyarbakır'a gelen ve burada on beş gün kaldıktan sonra Harput'a giden Kilikya Piskoposu Kevod Kendigyan Efendi'nin Ermeni Patriği Zaven Efendi'ye[310] yazdığı bir mektuptu. Diğeri ise Bedros Zarşiyan isimli biri tarafından İstanbul'da Ermeni Katolik ruhbanlarından Cercis adında birisine yazılmıştı.

Bu iki mektubun muhteviyatı, Fransız Albay Normand'ın Diyarbakır'a yapmayı planladığı ziyaretin mahiyeti hakkında ve aynı zamanda vilayetteki Ermenilerin Fransızlarla olan ilişkisi hakkında önemli bilgiler vermekteydi. Aslında Diyarbakır'da on beş gün kalarak 12 Ocak 1920 tarihinde Harput'a giden Kilikya Ermeni Piskoposu Kevod Kendigyan Diyarbakır'da iken mülkî ve askerî memurlara, Müslümanlarla Ermeniler arasındaki yanlış anlamaları gidermek ve dostluğu sağlamak için geldiğini, milletine geçmişi unutarak Müslümanlarla hoş geçinmeleri hakkında nasihat ettiğini söylemiş ve Harbiye Nazırına kolordu vasıtasıyla yazdığı bir tahriratta verilen emirlere uygun olarak milletine barış ve birlik için nasihatte bulunduğunu bildirmişti. Oysa Patrik Zaven Efendi'ye yazdığı mektupta maksadının çok farklı olduğu anlaşılmaktaydı:

XIII. Kolordu Kumandanlığı'ndan Harbiye Nezareti'ne 16 Ocak 1920 tarihinde gönderilen mektupta şu cümleler yer almaktadır;

"*Diyarbakır'da kilisenin ilerisinde Zeyd mevkiinde dört komite birleşti. Adana ve Mersin'de kurulan cemiyetimizin şubesini burada açmayı başardık. Malum dört kişi buraya geldi. Çok memnun olduk. Perşembe gecesi saat sekizde kilisede çan çalındı.*

[310] Bu dönemde Ermeni patriği olan Zaven Efendi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Seyfi Yıldırım, *Patrik Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922*, http://www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/CTAD_Bahar_09.pdf (erişim: 21.03.2012)

Sevgili Süryani ve Ermeni milletimiz geldiler. Görüşmeler yapıldı. Cumartesi günü akşam saat 11.00'de görüşmeler tamamlandı. Müttefikimiz Fransız generalinin yeri hazırlandı. Burada bulunan iki papaz da görüşmelerde bulundu. Halep'teki kuvvetli çetelerimiz Diyarbakır'a gelince size başarılarımızı bildireceğim. Önceki Taşnaklar gibi değil, bunların sözü ve özü birdir. Bundan böyle Osmanlıların fenerleri yani ışıkları baş aşağı oldu. Bizim ışıklarımızı, başarılarımızı yakında size yazacağım. Oraların ışıklarından çok memnun olduk. Şerefinize sevinç gösterileri yapıyoruz.[311]"

Kevod Kendigyan'ın mektubundan açıkça anlaşıldığı üzere, Fransız Albay Normand'ın Diyarbakır'a yapacağı ziyaretin Ermeniler tarafından çok önemsendiği görülmektedir. Vilayette bulunan Süryanilerin de Ermenilerle ortak hareket ettiğinin dile getirildiği mektupta, dört komiteden bahsedilmesi ilginçtir. Ermeni komitelerinin yaptıkları bu görüşmelerden hareketle Ermenilerin, Albay Normand'ın Diyarbakır'a geldiği gün şiddet olaylarını provoke ederek Diyarbakır'ı Fransız birliklerinin işgal etmesini sağlamak olduğu ve bunun için topyekûn bir hazırlık yapıldığı anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'da Bedros Zarşiyan'ın İstanbul'da Ermeni Katolik ruhbanlarından Cercis'e gönderdiği mektupta ise şu cümleler yer almaktadır:

"*İslâmların yakında sonunu görürüz. Bize nasıl yaptılarsa bizim de onlara öyle karşılık vermemizin zamanı geldi. Adana'dan iki papaz kıyafet değiştirerek oraya gelmişlerdir. Ermenilerin küçük yortularında kilisede toplantı yapacaklardır. İngiliz teftiş memurları buraya gelip gidiyorlar. Fransız müfettişleri de geliyor. Onlar bizim hayatımızı kontrol altına aldılar. Ermeni murahhası 6.600 lira getirdi. Gerek fakirlere gerekse malum olan cemiyetlere dağıtıldı. Parayı getiren Piskopos (Kevod Kendigyan), Patrik Zaven Efendi'nin milletinin geleceğini düşünmeyerek hükümet aleyhinde yanlış bir siyaset takip ettiğini ve kendisini adeta buralara sürgün ettiğini söylemişti*."

Piskopos Kevod Kendigyan'ın ve Zarşiyan'ın ele getirilen mektupları Ermenilerin maksat ve niyeti açıkça ortaya koymaktaydı. Bunun üzerine her tarafa dikkatli olunması yönünde talimatlar verildi. Kilisede yeri hazırlanan kişinin Albay Normand olduğu açıkça anlaşılmaktaydı. Ayrıca mektupta belirtilen Küçük Yortu 18 Ocak 1920 tarihine rastlamaktaydı ve Normand herhangi bir aksilik olmazsa o tarihte Diyarbakır'da olacaktı.

Bu bilgiler Normand'ın işgale sebep oluşturmak için geldiği kanaatini uyandırmıştı. Mektupların yakalanması ile Ermeni-Fransız tezgâhının ortaya çıkması

[311] BOA. HR. SYS. 2543-10/35-37

üzerine XIII. Kolordu Komutanı Albay Normand'a bir telgraf çekerek durumun vahametini ve seyahatini ertelemesini iletmişti. Ermenilerin yukarıda sözü edilen entrikalarını öğrenen Diyarbakır'daki Müslüman ahali 15 Ocak günü büyük bir galeyana kapılmıştı[312].

Bu gelişmeler üzerine Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de delillere dayanan tutarlı bir telgraf yazarak Normand'a Urfa'ya dönmesini, Diyarbakır'a değil çete, düzenli kuvvetler bile gelmek istese bütün güçleriyle müdafaa edeceklerini bildirmişler ve ayrıca Maraş sancağında yapılan Ermeni mezalimini protesto etmişlerdi[313]. Bunun üzerine Siverek'te bulunan Albay Normand, 16 Ocak'ta Urfa'ya dönmek zorunda kaldı[314].

5.16.2. Fransız-Ermeni İşbirliğine Diyarbakır Ermenilerinin Desteği

Fransızların Antep, Urfa ve Maraş'tan sonra Diyarbakır vilayetini de işgal düşüncesi vilayet Ermenilerini heyecanlandırmıştı. Bu durum karşısında başta Ermeni din adamları olmak üzere Ermenilerin bir takım faaliyetlere giriştikleri anlaşılmaktadır. Fransızların Diyarbakır'ı işgalini arzulayan Ermeni çetelerine veya Fransız himayesindeki Ermeni lejyonlarına sadece Hıristiyan Ermeniler değil aynı zamanda diğer bazı dini guruplarda destek vermekteydi.

Vilayete sızan Ermeni çeteleri ile vilayet içerisindeki Ermenilerin tutumları üzerine vilayet yöneticilerinin sık sık dikkati çekilerek vilayette her hangi bir uygunsuzluğa meydan verilmemesi istenmekteydi. Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsusa'dan 22 Ocak 1920'de Diyarbekir vilayetine gönderilen şifreli telgrafta, bu konuda daha önce gönderilen 16, 18 ve 20 Ocak 1920 tarihli üç kıt'a takrire vurgu yapılarak, "*Ermenilerin zararlı emellerine meydan verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınması*" önemle ifade edilmekteydi[315].

Fransızların Diyarbakır'ın işgaline taraftar olanlar elbette sadece Ermeni çeteleri değildi. Daha önce ihtida ederek görünürde Müslümanlığı benimseyen Ermenilerden bazıları da bunu hararetle talep etmekteydi. Bilindiği üzere Ermeni tehciri esnasında tehcire tabi tutulmayan veya ihtida ederek Müslümanlığı benimsemek suretiyle birçok Ermeni vilayette kalmıştı.

---

[312] BOA. HR. SYS. 2543-10/35-37
[313] BOA. HR. SYS. 2543-10/12-14
[314] *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s. 521-523
[315] BOA, DH. ŞFR, 106/109 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 22 Ocak 1920 (22 Kanun-ı Sani 1336) tarihli şifreli telgraf)

İhtida eden Ermenilerin bir kısmı kendilerini Müslüman olarak göstermekle beraber, kendi özel hayatlarında Ermeni gibi yaşamaktaydı. Hatta Müslümanlığı benimseyen bazı Ermeniler fırsat buldukça eski Ermenilik davasını gütmeye devam etmekteydi. Nitekim tehcir esnasında ihtida ederek Müslüman olan ve Bezzaz Hakkı adını alan Agop adlı Ermeni'nin üzerinde ele geçirilen bir mektup, bu dönemde Antep, Urfa ve Maraş'ı işgal eden ve Diyarbakır üzerinde de ciddi emelleri ve planları olan Fransızlarla ilişkisini göstermekteydi[316].

Diyarbakır Vali Vekili Faik Ali Bey, 28 Ocak 1920 tarihli telgrafında, Mardin Kapısı Polis Komiserliği'nin 23 Ocak 1920 tarihli tutanağına atfen Bezzaz Hakkı nam-ı diğer Agop adlı Ermeni'nin "*güya ihtida etmiş gözükse de Ermeniliği eskisinden ziyade muhafazaya muvaffak olduğunu*", İslam maskesi altında casusluk etmek suretiyle birçok roller üstlendiğini, bu şekilde Müslümanlar arasında girip çıkarak muzır fikirlerini onlara aktardığı ve onlar hakkındaki vaziyeti tahkik ederek muhbirlik yapmak suretiyle Fransız Kumandana bildirdiğini[317] ve devriye memurlarına karşı silah atarak ve hükümete karşı "*fezehat-ı lisaniyede*" bulunarak hakaret ettiğini ifade etmekteydi[318].

Piskopos Kevod Kendigyan ve Bedros Zarşiyan'ın ele geçirilen mektuplarından sonra gerek vilayete sızan çetelerin faaliyetleri ve gerekse vilayette bulunan bazı Ermenilerin Fransızlarla olan ilişkisinin açığa çıkarılması üzerine Diyarbakır ve çevresinde Müslümanların Hıristiyanlar aleyhinde bir takım tertip ve taşkınlıklarda

---

[316] BOA, DH. EUM. AYŞ, 31/24 (Mardin Kapısı Polis Komiseri Rıza Tevfik'in Diyarbakır Valiliğine sunduğu 24 Ocak 1920 (24 Kanun-ı Sani 1336) tarihli zabıt varakası)

[317] BOA, DH. EUM. AYŞ, 31/24 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi'ne gönderilen 28 Ocak 1920 (28 Kanun-ı Sani 1336) tarihli telgraf)

[318] Bezzaz Hakkı (Agob) bir düğünden dönerken polis memurları ile yaşadığı sorun şöyle ifade edilmektedir: 23 Ocak 1920 Cuma gecesi saat iki sıralarında Çarşı Polis Merkezi devriye memuru Polis İzzettin Efendi ile beraberindeki Jandarma efradından süvari onbaşısı Zülfikar Efendi oğlu Sabri, süvari efradından İsmail oğlu Emin ve Emin oğlu Abdülaziz adlarındaki görevli kişiler, bekçiler noktasının önünde durmakta iken Hasırlı Mahalleli muhtedi Bezzaz Hakkı (Agop), Hacı Şemdin oğlu Abdurrahman'ın hizmetçisi Alo, Jandarmadan ihraç edilmiş Ali Paşa Mahalleli Osman adlarındaki bir takım kişiler sarhoş ve silahlı oldukları halde Hoca Ahmet Mahalleli Ali Naim'in biraderi Adem'in düğününden kalkıp hanelerine gitmek üzere yolda yürürken keman ve darbuka çalıp, şarkı söylemeleri üzerine olay çıkarmamaları, gürültü ve şamata etmemeleri için münasip ve uygun bir şekilde ihtar ve tenbih edilir. Bunun üzerine Bezzaz Hakkı üzerinde taşıdığı rovelveri (tabanca) çıkararak bekçiler üzerine silah atıp "*Bugün hükümet yoktur. Niçin böyle bir İslam düğünü olduğu vakit her şeyi men' edersiziniz. Gidin Fransız'a karşı geliniz ve men' ediniz*" diye bir takım tahkiramiz sözlerle hükümetin emirlerine ve devriye memurlarına karşı muhalefete cür'et eder. Gecenin geç saatinde herhangi bir olay meydana gelmemesi için Bezzaz Hakkı tevkif edilmeyerek sabahın olması beklenir. Sabah hanesinde yapılan aramada silah bulunamamışsa da Ermenice yazılmış birkaç mektup ele geçirilir. Bu mektupların tercümelerinde Bezzaz Hakkı'nın Urfa'da bulunan Fransız Kumandanı ile ilişkisini açıkça ortaya koyan ifadelerin yer aldığı görülür. Bu şekilde Bezzaz Hakkı'nın İslam maskesi altında casusluk yapmak suretiyle birçok roller üstlendiği, Diyarbakır ve Müslümanlar hakkında birçok bilgiyi Fransız kumandana ilettiği anlaşılır. BOA, DH. EUM. AYŞ, 31/24 (Olay gecesi nöbetçiler tarafından tutulan 23 Ocak 1920 (23Kanun-ı Sani 1336) tarihli tutanak)

bulundukları hususu gündeme gelmiş ve bu durum 23 Şubat 1920 tarihli telgrafla vilayetten sorulmuştur. Diyarbakır Vali vekili Faik Ali, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgrafta, Diyarbakır ve çevresinde Hıristiyanlar aleyhinde bir "*fiil-i tertibat olmadığını*", herkesin işi ve gücüyle meşgul olduğunu ve asayişin teminine ihtimam edildiğini belirtmiştir[319].

Bu arada Fransızların himayesindeki Ermeni askerinin Diyarbakırlı Müslüman yolculara saldırısı meydana gelmiştir. Olay Fransız yetkililere iletilerek mahiyeti hakkında bilgi verilmesi istenmiştir. Ancak Fransız İdare-i Mülkiye Kontrol Memuru Kolonel Boremon'un Adana Vilayetine gönderdiği bir yazıya istinaden, Dâhiliye Nezareti'nden 25 Şubat 1920'de Diyarbakır vilayetine gönderilen takrirde, Ermeni askerlerin Müslüman yolcular arasında bir takım olaylar meydana geldiği yönündeki gelişmelerden Fransız Kumandanlığı'nın bilgisi dâhilinde olmadığı ifade edilmekle birlikte bu gibi hadiselerin çıkmasına da müsaade edilmeyeceği getirilmiştir[320].

Albay Normand'ın Mardin'i olaylı ziyareti ve sonrasında vilayetteki Müdafa-i Hukuk Cemiyetlerinin tepkileri üzerine Fransızların Diyarbakır'a yönelik herhangi bir işgal girişiminin olamayacağı anlaşılmıştı. Ancak buna rağmen Diyarbakır ve çevresindeki Ermenilerin Fransız himayesindeki Ermeni çetelerine katılmak ve Fransa'nın bölge üzerindeki siyasetini etkilemek için büyük bir gayret sarf ettiği anlaşılmaktadır.

Nitekim Diyarbakır Vali Vekili Faik Ali Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 12 Nisan 1920 tarihli şifreli telgrafta, Harput Piskoposunun Diyarbakır'a gelmesi üzerine Sason, Garzan, Beşiri, Hazro ve Hani ruhanilerinin de vilayete geldiklerini, amaçlarının Urfa ve Maraş çevresinde faaliyette bulunan Ermeni çetelerine katılmak olduğunu, bu kişilerin Harput Piskoposunun himayesinde hareket ettiklerini ancak alınan tedbirler sayesinde buradan ileriye gitmeye muvaffak olamadıklarını, bu kişilerin bir kısmının tekrar mahallerine geri gönderildiğini, geri kalanının ise kilise ve Hıristiyan hanelerinde ikamet ettiklerini Polis Müdüriyeti'nin ifadesine atfen aktarmaktadır[321].

---

[319] BOA, DH. ŞFR, 659/138 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 26 Şubat 1920 (26 Şubat 1336) tarihli şifreli telgraf)

[320] BOA, DH. ŞFR, 107/125 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne 25 Şubat 1920 (25 Şubat 1336) tarihli şifreli telgraf)

[321] BOA, DH. ŞFR, 658/130 (Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Nisan 1920 (12 Nisan 1336) tarihli şifreli telgraf)

5.17. Tehcir Yargılamaları

Sevk ve iskân kararının sağlıklı ve en iyi bir şekilde yürütülmesi bağlamında göç ettirilenlere nasıl davranılması gerektiği Dâhiliye Nezareti'nin genelgelerinde gayet geniş olarak açıklanmış[322], hükümet ve ilgili bakanlılar gerekli önlemleri almıştı. Ayrıca tehcir esnasında göçe tabi tutulanların gerek kamplarda, gerek yolculuk esnasında bir saldırıya uğramaları halinde saldırganların derhal tevkif edilerek Divan-ı Harbe sevk edilecekleri, yine göç edenlerden rüşvet veya hediye alanlar veya vaat yahut tehdit ile kadınları iğfal edenler yahut onlarla gayri meşru münasebet kuranların derhal görevden alınıp Divan-ı Harbe sevk edilerek ağır şekilde cezalandırılacağı talimatnamelerde ısrarla dile getirilmişti[323].

Merkezi hükümetin bu konudaki yoğun ikaz ve talimatlarına rağmen tehcir esnasında zaman zaman Ermeni kafilelerinin mallarının gasp edildiği, saldırılara maruz kaldıkları ve mahalli yöneticilerin ise görevlerini suiistimal ettikleri yönünde haberler alınması üzerine[324] hükümet, olayları önlemek amacıyla daha radikal tedbirler almaya başlamıştı. Bu konuda hükümet Ermeni sevkiyatının yapıldığı vilayetlere gönderdiği talimatta, muhafızsız hiçbir kafilenin yola çıkarılmamasını, muhafız sayılarının artırılmasını ve Ermeni kafilelerine saldırıda bulunanların yakalanarak cezalandırılmasını emretmişti[325]. Hatta bu çerçevede Urfa'dan Resulayın ve Nusaybin yoluyla sevke tabii tutulan Ermenilere tecavüzlerin önlenmesi amacıyla yol güzergâhı değiştirilmişti[326].

Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında istenmeyen bazı olayların cereyan etmesi ve bir kısım görevlilerin hükümetin kararlarına aykırı davranışlarda bulunmaları üzerine, hükümet ülke çapında durumu incelemek ve sorumluları cezalandırmak üzere harekete geçmiştir. Bu amaçla Talat Paşa'nın 28 Eylül 1915 tarihli tezkiresi üzerine, Meclis-i Vükela 30 Eylül 1915 tarihinde üç adet soruşturma komisyonunun kurulması kararı almıştı. Bu kararda; Ermenilerin sevk ve iskânı sırasında ahaliden bazıları ile bir kısım memurların suiistimalleri ve kanuna aykırı hareketlerinin olduğunun anlaşıldığı, bu

---

[322] Kamuran Gürün, *a.g.e,* s. 216
[323] Kamuran Gürün, *a.g.e,* s. 217
[324] Halep-Mesken'de gasp için yapılan saldırılarda 2000 Ermeni'nin öldürüldüğü, Diyarbakır'dan Zor'a, Suruç'tan Halep'e sevk edilenlerden de 2000 kişinin soyuldukları konusunda bkz. Yufus Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, a.g.e,* s.59-60
[325] Yusuf Sarınay, "*Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916*", s. 260
[326] BOA, DH. ŞFR, 57/277 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 3 Kasım 1915 (21 Teşrin-i Evvel 1331) tarihli telgraf)

sebeple bunları yerinde incelemek ve suçlu görülenlerin Divan-ı Harplere sevk edilmesi kararlaştırılmıştı.

Bu kapsamda Diyarbakır vilayetinin de içerisinde bulunduğu Erzurum, Trabzon, Sivas, Mamuretü'l-aziz ve Bitlis vilayeti ile Canik livasına eski Bitlis valisi Mazhar Bey'in başkanlığında İstanbul Bidayet Müdde-i Umumisi Nihat ile Jandarma binbaşılarından Ali Naki Beylerden bir heyet oluşturulmuştu. Bu soruşturma heyetine verilen talimatta; jandarma, polis, amirler ve memurlar hakkında soruşturma yapılması ve yapılacak soruşturma sonucuna göre, suçlu bulunan ve görevlerini suiistimal edenlerin Divan-ı Harplere sevk edilmeleri emredilmişti[327].

Hükümet can ve mal emniyetinin özellikle üzerinde durmuş ve gerekli tedbirlerin alınması için devamlı talimat vermişti. Bu konularda gerekli ihtimamı göstermeyenler ile suç işleyenler tutuklanarak mahkemelere sevk edilmişti. Bu gibi yolsuzlukların incelenmesi için Harbiye Nezareti'nde özel bir soruşturma kurulu oluşturulmuş ve bu kurul 1918 başına kadar görev yapmıştı. Suçlu bulunanlar Örfi İdare Mahkemelerine sevk edilmişti.

Tehcir esnasında Ermenilere yapılan kötü muamele nedeniyle Osmanlı Hükümetinin kendi insiyatifi ile gerçekleştirdiği bu soruşturma ve yargılamalarda çok sayıda kişinin suça bulaştığı anlaşılmaktaydı. Nitekim Dâhiliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 19 Şubat 1916, 12 Mart 1916 ve 22 Mayıs 1916 tarihli gizli yazıların ekinde yer alan listelere göre, Osmanlı vilayetlerinde bu kapsamda Divan-ı Harplerde yargılanan kişilerin sayıları verilmişti. Buna göre Divan-ı Harplere sevk edilen kişi sayısı 1.673 idi[328]. Bu kişilerden 67'si idam olmak üzere değişik suçlara çarptırılmıştı[329].

Bu kapsamda tehcir ve taktil meselesinden dolayı Diyarbakır Vilayetinden de mahkemeye verilen ve değişik suçlardan yargılanan 70 kişi bulunmaktaydı[330]. Diyarbakır'da değişik suçlardan yargılanan bu 70 kişinin kimler olduğu ve hangi cezalara çarptırıldığı hakkında bilgi sahibi değiliz. Osmanlı Devleti'nin bu kadar çok kişiyi suça bulaştığı iddiasıyla yargılaması ve onları idam dâhil değişik cezalara

---

[327] *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı*, s.275-277

[328] Kamuran Gürün, *a.g.e,* s. 221-222

[329] Diyarbakır vilayeti çevresinde bir takım öldürme ve yağma hadiselerine karıştığı için idam edilenlerden birisi de Sirozlu Binbaşı Ahmet idi. Ali Fuat Erden, *Suriye Hatıraları,* Yay., haz., Alpay Kabacalı, İstanbul, 2003, s. 269

[330] Kamuran Gürün, *a.g.e,* s.221

çarptırması, Ermenilerin devlet eliyle katledildiği veya soykırım yapıldığı iddiasını tartışmalı hale getirmektedir.

Ermenilere yapılan köyü muamele nedeniyle I. Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devletinin kendi insiyatifi ile yaptığı tehcir yargılamalarının dışında bir diğer önemli yargılamada I. Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletlerinin talimatıyla kurulan Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinin yargılamalarıdır. 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti'nin teslimiyet belgesi olan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından kısa bir süre sonra Ahmet İzzet Paşa kabinesi istifa etmiş ve 11 Kasım 1918'de Tevfik Paşa kabinesi kurulmuştu.

Hürriyet ve İtilaf etrafında toplanan muhalifler ve İtilaf Devletleri savaş ve tehcir sırasında yaşanan cinayet ve katliamların soruşturulması ve suçlu görülen kişilerin tutuklanması için yeni hükümeti sıkıştırmaya başlamıştı. Bu kapsamda tehcir sırasında Diyarbakır Valisi olan Doktor Mehmet Reşit'in de arasında bulun birçok zanlı tutuklanarak dönemin ünlü hapishanesi Bekir Ağa Koğuşu'na konulurken, "*Ermeni ve Rumların sevki esnasında bazı memurlar tarafından vukua getirildiği iddia edilen yolsuzlukları araştırmak ve suçluları ortaya çıkarmak amacıyla*" da tahkikat komisyonları kurulmuştu[331].

Beşinci Şube tarafından yürütülen soruşturmalar sonunda, savaş ve tehcir suçlularının Divan-ı Harb-i Örfîlerde yargılanmasına 5 Şubat 1919'da başlandı. Bu arada İngilizler tehcir suçlusu olarak gördükleri 145 Osmanlı devlet adamını Malta'ya sürgün ederek orada yargılamışlar, ancak onlar hakkında herhangi bir suç delili bulamamışlardı[332]. Malta'ya sürgün edilip yargılanan kişiler arasında Diyarbakır mebusları Zülgi Tigrel ve Fevzi Pirinççioğlu ile Dr. Mehmet Reşit'ten sonra Diyarbakır Valisi olan İbrahim Bedrettin Bey de bulunmaktaydı[333].

Ermenilerin tehcir ve katledilmesi adıyla oluşturulan "*tehcir ve taktil*" komisyonları ilgili vilayetlere giderek, tehcir esnasında suça bulaştığı iddia eden kişiler hakkında soruşturma başlattı. Diyarbakır ve Mamuretü'l-aziz vilayetlerine de 8. Tahkik Heyeti görevlendirilmişti. 22 Mayıs 1919'da Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır'a gönderilen telgrafta, "*vukua gelen tehcir ceraiminden dolayı taht-ı mazuniyetde (zan altında) bulunanların mahallerindeki Divan-ı Harblere icra-yı muhakemleri için*

---

[331] Feridun Ata, "*Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları*", www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s15/ferudun.pdf, (erişim; 18.01.2012)

[332] Geniş bilgi için bkz. Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara, 1985

[333] Bilal N. Şimşir, "*Malta Sürgünleri ve Ermeni İddiaları*", Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, Yay. haz., Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s. 267/268

yerlerine sevk ve i'zamları münasip görülmektedir[334]", denilerek tehcir suçu nedeniyle suçlu bulunanların tutuklanmaları talep edilmişti.

Bu sırada Diyarbakır Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti'nin başında Hacı Niyazi (Çıkıntaş) bulunuyordu. Dönemin tanıklarından M. Akif Tütenk, Hacı Niyazi'nin, vilayetteki ittihatçıları çeşitli bahanelerle ve bilhassa Ermeni tehciri ile alakalı göstererek, tutuklanmalarını mahalli hükümetten ısrarla talep ettiğini dile getirmektedir. Tehcir nedeniyle Mayıs ayında başlayan tutuklamaları ve Tahkikat Heyeti'nin soruşturmaları yapmak amacıyla vilayete gelişini Akif Tütenk şöyle ifade eder:

"*Tehcir ve taktil meselesinden dolayı Şeyhmus yakalandı. Sabaha doğru yine bu meseleden Ali Pınar Köyü bağlarında Kasap Haco nam-ı diğeri Hüseyin'in tutuklanması için gönderilen zabıta kuvveti silah kullandıkları halde Haco'yı yakalayamadılar. Pirinçizade Sıtkı Tarancı ve Yasin Efendizade Şevki Efendiler de bu maddeden takip olundukları halde tutuklanmalarına hükümet onay vermedi. Üç dört saat kadar Müftü Hacı İbrahim Efendi'nin bulunduğu mahalle abluka edildi. Ve sonunda oğlu Şeref (Uluğ) Bey, babasının delaletiyle teslim oldu.*

Bu beş kişinin tutuklanmasına karar verilmişti. Bu sırada I. Dünya savaşı sırasında Diyarbakır'da yapıldığı iddia edilen yolsuzlukları yerinde incelemek amacıyla 8. Tahkik Heyeti Haziran 1919'da Diyarbakır'a ulaştı. Tahkik Heyeti göreve başladıktan sonra, tehcir ve taktil meselesine bakmaya yetkili olduğunu halka duyurdu. Bu meseleden dolayı mağdur duruma düşen Ermenileri Müslümanlar aleyhinde iddia da bulunmaya ve haklarını aramaya çağırdı. Bu kapsamdaki yargılamalar, Ermeni milleti ile alakadar görülen kişilerde fevkalade üzüntü meydana getirirken, Ermeniler'de ise tarifi imkânsız sevinç eserlerinin müşahede edildiği görülmekteydi"[335].

Akif Tütenk'in verdiği bu bilgileri dikkate aldığımızda, Diyarbakır Valileri Dr. Mehmet Reşit, İbrahim Bedrettin, Milletvekili Fevzi ve Zülfü Beyler dışında, tehcir esnasında meydana gelen yolsuzluk ve katliamlardan dolayı beş kişinin suçlandığı anlaşılmaktadır. Kaldı ki Tütenk'in ifadesine göre, İstanbul'dan verilen talimata rağmen Şevki Efendi ile Cahit Sıtkı Tarancı'nın da tutuklanmadığı görülmektedir.

Tehcir nedeniyle suçlanan bu beş kişinin daha sonra yargılanıp yargılanmadığı ve herhangi bir ceza alıp almadıkları bilinmemekle birlikte İttihat ve Terakkicilerin azılı muhalifi Hürriyet ve İtilafçıların teşviki ve İtilaf devletlerinin baskısı altında yapılan bu

[334] BOA, DH. EUM, 5/27 (Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 22 Mayıs 1919 (9 Mayıs 1335) tarihli telgraf)
[335] Mustafa Akif Tütenk, *a.g.m*, s. 332-333

yargılamaların sonunda zanlılarla ilgili herhangi bir suça ulaşılamamıştı. Nitekim "*Tehcir ve taktil*" adı verilen bu yargılamalar bir buçuk yıllık yargılama sürecinde hiçbir tarafı memnun etmeden sona ermiştir.

5.18. Mehmet Reşit Bey'in Yargılanması ve İntihara Giden Süreç

Musul valisi iken Şubat 1915'de Diyarbakır'a vali olarak atanan ve Mart ayında bu görevine başlayan Çerkez asıllı Mehmet Reşit, Kasım 1915'e kadar yaklaşık olarak sekiz ay Diyarbakır'da görev yapmıştır. Ermeni tehciri sırasında önemli bir tehcir güzergâhı olan Diyarbakır'da valilik yapan Reşit Bey, görev yaptığı süre içerisindeki uygulamalarından ve tehcir esnasında meydana gelen bir takım yolsuzluk ve hadiselerden dolayı suçlanmıştır. Bu suçlamalar Reşit Bey'in görevini sürdüğü dönemde başlamış ve daha sonra artarak devam etmiştir. Büyük ölçüde bu suçlamalar nedeniyle Diyarbakır valiliğinden alınan Reşit Bey, daha sonra Ankara valiliğine atanmıştır.

26 Mart 1916'da Ankara'da göreve başlayan Reşit Bey, bu görevini ise 27 Mart 1917'ye kadar sürdürmüştür. Vali Reşit, "*idealist karakteri*" nedeniyle her görev yaptığı yerde dikkatlerin üzerinde toplanmasına yol açmıştır. Nitekim Diyarbakır'dan sonra Ankara valiliği görevinde ise iaşe gibi daha farklı bir mesele ile uğraşmış ve bu mesele görevden alınmasına neden olmuştur. Reşit Bey'in kızı Nimet Burak, babasının bu görevi esnasında, her türlü yolsuzluk ve haksızlığa savaş açtığını, iaşenin aradan aracılar çıkartılarak doğrudan orduya verilmesini istediğini ve nedenle bu konuda yönetim ile ihtilafa düştüğünü dile getirmektedir. Bu durum karşısında istifaya zorlanan Reşit Bey, buna direnince görevinden azledilmiştir[336].

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes antlaşmasından sonra İtilaf Devletleri'nin baskısı, Hürriyet ve itilafçıların gayreti ile "*tehcir suçluları*" kapsamında yürütülen faaliyetlerde ilk tutuklanan Vali Mehmet Reşit olmuştu. Mütareke'den beş gün sonra 5 Kasım 1918'de gözaltına alınan Reşit Bey, 24 Kasım 1918'de, Ermeni tehciri sırasında meydana gelen olayların sorumlularını tespit etmek amacıyla

[336] Necdet Bilgi, *a.g.e,* s. 30; Reşit Bey'in görevinden alınması ile ilgili Süleyman Nazif'in anlattıkları daha farklıdır. Nazif'e göre, Ankara valiliği görevinden Dâhiliye Nezareti müsteşarlığına gelmek üzere olan Reşit Bey, ard arda valilik görevleri dolayısıyla aldığı harcırahları yetersiz bulmuş ve bu durumu Talat Paşa'ya arz etmiş. Talat Paşa da tahsisat- mestureden yüz yirmi lira göndermiş. Fakat Talat Paşa aradan bir sene geçmeden Reşit Bey'in İstanbul'da yedi bin liraya bir köşk satın almaya kalkıştığını öğrenmiş ve buna çok kızarak azletmiş. Necdet Bilgi, *a.g.e,* s. 31

oluşturulan "*Tetkik-i Seyyiat Komisyonu*" tarafından sorgulandı ve Bekir Ağa Bölüğü'ne sevk edildi.

Reşit Bey ile birlikte benzer suçlardan sorgulanıp Bekirağa Bölüğü'ne sevk edilenler arasında, Boğazlıyan eski kaymakamı Mehmet Kemal Bey, Sivas eski valisi Muammer Bey, Mamuretü'l-aziz eski valisi Sabit Bey, Musul eski valisi Memduh Bey ve Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerinden (kâtip) Macit Bey de vardı[337]. Bu arada Reşit Bey'in suç ortaklarından olduğu iddia edilen Yüzbaşı Şakir ve Mülazım (teğmen) Harun da tutuklananlar arasındaydı[338].

Reşit Bey'in tutukluluğu sırasında, Ermeni tehcirinden sorumlu tutulan kişilerin yargılanacağı "*Divan-ı Harb-i Örfi*" 16 Aralık 1918'de kuruldu ve bir süre sonra Yozgat, Trabzon ve Diyarbakır tehcir davaları ile ilgili hazırlıklarını tamamlama aşamasına getirdi. Basında önce hangisinden başlanacağı tartışmaları yapılırken, Reşit Bey 25 Ocak 1919 günü Bekirağa Bölüğü'nden hamama götürülürken firar etti. Olay basında büyük bir yankı uyandırdı.

Alemdar gazetesi başyazarı Refii Cevad (Ulunay) "*Atı Alan Üsküdar'ı Geçti*" adlı yazısında, bu olay nedeniyle bütün dünyaya rezil olduğumuzu ve bu acz ile hükümet olunamayacağını belirterek, hükümete karşı ağır suçlamalarda bulundu[339]. Benzer suçlamalar diğer bazı gazetelerde de yer almaktaydı. Hükümetin tehcir suçlularına karşı yeterli önlem almadığı dile getirildi ve bir an önce firari Reşit Bey'in yakalanması yönünde Hükümet'e baskı yapıldı.

Başta bulunan Tevfik Paşa Hükümeti, bu tepkiler karşısında bir takım tedbirler alma yoluna gitti. Firarın kimler tarafından planlandığı ve gerçekleştirildiği yolunda yoğun bir kovuşturma başlatıldı. İlk iş olarak Reşit Bey'in refakatinde bulunan Yüzbaşı Cemal Efendi ile Tevkifhane Müdürü Mustafa Efendi tutuklanarak divan-ı harbe verildiler. Reşit Bey'in kayınpederi Binbaşı Ziya Bey tutuklandı. Reşit Bey'in Diyarbakır valiliği sırasında yaverliğini yapan Şakir Bey de İstanbul'a getirilerek sorguya alındı. Reşit Bey'in Göztepe'deki evinin çevresine nöbetçiler yerleştirildi[340].

Bu arada Reşit Bey'in ittihatçılar veya mensubu olduğu Çerkezler tarafından kaçırıldığı yönünde iddialar basında yer aldı. Oysa Reşit Bey'i firarı, onu Trablusgarb'daki sürgün yıllarından tanıyan Niğde eski mutasarrıfı Behçet Bey'in

---

[337] Feridun Ata, "*Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları*", www.turkiyt.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s15/ferudun.pdf, (erişim; 18.01.2012)
[338] Necdet Bilgi, *a.g.e,* s. 33
[339] Rafii Cevad, "*Atı Alan Üsküdar'ı Geçti*", Alemdar, 26 Kanun-ı Sani 1919
[340] Necdet Bilgi, *a.g.e,* s. 36

Mekteb-i Hukuk'da okuyan oğlu Vedat (Ardahan) gerçekleştirmişti. Firar planı Behçet Bey ve oğlu Vedat Bey'in Reşit Bey'i ziyareti esnasında Yüzbaşı Cemal Bey'in katılımıyla hazırlanmıştı.

Hazırlanan plana göre, Reşit Bey'in Anadolu'ya kaçırılması amaçlanmışsa da yoğun denetimler neticesinde bundan vazgeçilmiş ve Reşit Bey Beyoğlu'nda saklanmıştı. Bu arada yapılan sorgulamalar neticesinde Reşit Bey'i kaçıranlara ulaşılmıştı. Bu kapsamda gözaltına alına Vedat, bu işi maddi çıkar için yapmadığını, Reşit Bey'in kendisini Trablusgarb'da tedavi ederek hayatını kurtardığını söylemişti.

Kendisini kaçıranların gözaltına alınması üzerine sık sık yer değiştiren Reşit Bey'in yakalanması için Hükümet, İtilaf Devletleri, Ermeniler ve basın büyük bir gayret göstermekteydi. Devam eden amansız takip neticesinde yakalanmak üzere olan Reşit Bey, 6 Şubat 1919 günü kendi silahıyla intihar etmişti[341].

Reşit Bey'in intihar etmesi üzerine Diyarbakır ile ilgili tehcir yargılamaları büyük ölçüde düşmüştür. Reşit Bey, kendisi hakkında ileri sürülen iddialarla ilgili yargılanamamış ise de ölümünden sonra üzerinden çıkan ve "*Mülahazat*" adını taşıyan savunmalarında hem bu konuda yapılan yargılamalara tepki göstermiş ve hem de tehcirin haklılığını savunmuştur. Gayri milli unsurların ve işgalci kuvvetlerin baskısı ile yürütülen "*tehcir ve taktil*" yargılamalarına en büyük tepkiyi gösteren kişilerden birisi Vali Reşit Bey'dir.

Reşit Bey, I. Dünya savaşı esnasında Osmanlı Devleti'nin ve Müslümanların maruz kaldığı durumdan hareketle asıl yargılanması ve mahkûm edilmesi gerekenlerin Osmanlı milletini yok etmeyi amaçlayan ve her türlü tahrik ve tertibatın içerisinde olan komitecilerle, Ermeni din adamlarının olduğunu söylemiştir. Bu kapsamda kurulan düzmece mahkemelere ve kendisine yapılan suçlamalara ise şöyle itiraz etmiştir:

"*Ermeni meselesinden dolayı yalnız beni ve sırada vilayetlerde bulunan bütün vali, mutasarrıf ve kaymakamları, Ermeni tehcirini kararlaştıran heyet ve hükümeti değil, seferberlikten evvel ve sonra Müslüman köylerini yakıp yıkan, İslamları topluca öldüren, vatanı parçalamak için düşmanla iş birliği yapan, bomba, dinamit ve ateşli silahlar biriktiren, Osmanlı milletinin imhasını emel edinen Ermenileri, Ermeni teşvikçilerini, ruhani reislerini önce mahkemelerine sevk etmek; Ermeni meselesini hususi bir şekilde değil, Ermenilerin teşebbüs tarihlerinden itibaren cereyan eden*

[341] Necdet Bilgi, *a.g.e,* s.38

olayları bu durumları dikkate alarak derinlemesine incelemekle gerçek adalete varmak mümkündür[342]".

Tehcir ve Taktil adı altında yürütülen bu yargılamalarda Avrupalıların Rum ve Ermenilere "*hayırhah*" görünme gayreti içerisinde olduğunu dile getiren Reşit Bey, bu yolla Osmanlı Devletini kötülenmeye ve Müslümanlarınsa aşağılanmaya çalışıldığına dikkat çekmiştir. Tehcir meselesinde olayların sadece Ermenilerin bakış açısı ile değerlendirildiğine vurgu yapmış ve böylece Müslümanların "*katiller*" olarak takdim edildiğini belirtmiştir.

Bu konuda hayatını millet ve memleketi yoluna hasreden ve namusuyla iş tutarak çalışan ve her türlü meşakkate katılan kişilerin hainlik ve gasplıkla itham edilmelerinin kabul edilemez olduğunu belirterek, kendisini suçlayan mahkemeye "*Hak yüksektir, hiçbir şeyle setr olunamaz*" diyerek tepkisini göstermiştir[343].

Kendisine karşı yapılan suçlamaların Bitlis eski valisi Mazhar Bey ile gayr-i meşru fiil ve hareketine mani olunan bazı kişilerin ve onların tedarik ettikleri ücretli şahitler olduğunu belirten Reşit Bey, bu konudaki iddiaların sağlıklı incelenmesi için yalancı şahitlerin değil o dönemde vilayette görev yapan vali vekili, hâkim, mektupçu, defterdar gibi daire başkanlarının görüşlerine başvurulmasını istemiştir. Bu dönemde görevli bulunan vilayet idarecilerinin ve güvenilir kişilerin görüşüne müracaat edilmesini ayrıca kendisi ile ilgili dile getirilen iddiaların akıl ve mantık çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini dile getirmiştir[344].

Reşit Bey, I. Dünya Savaşı'ndan önce Ermenilerin yaptıkları ve yapmak niyetinde bulundukları cürüm ve cinayetler hakkında Hükümet'in elinde gayet önemli deliller olduğu halde bu durumu uluslar arası alanda ilgili devletlere anlatamadığını belirtmiştir. Ermeni meselesinin dış politikada yeterince anlatılamadığına vurgu yapan Reşit Bey, Hükümet'in içeride de Ermenilere karşı uyguladığı politikalarda haklı olmakla beraber, aldığı tedbirlerin yetersiz olduğunu dile getirmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Ermenilerin Osmanlı vatanı ve milleti aleyhindeki faaliyetlerinin tahammül ve kabul edemeyeceği dereceye geldiğini belirten Reşit Bey, böyle bir durumda hiçbir devletin buna tahammül edemeyeceğini, bu nedenle Ermenilere uygulanan tehcir kararının yerinde olduğunu savunmuş ve hükümetin aldığı tehcir kararının zaruri olduğunu belirtmiştir. Aksi halde "*Ermenilerin tertibat ve icraatına*

[342] Memleket, 9 Mart 1919
[343] Memleket, 14 Mart 1919
[344] Memleket, 14 Mart 1919

karşı eli bağlı durmak bu millet ve hükümet için bir intihar idi", diyerek bunun gerekliliğine vurgu yapmıştır[345].

Diyarbakır'ın yoğun bir tehcir güzergâhı olması ve tehcir esnasında Ermeni kafilelerinin saldırılara maruz kalması üzerine kendisine yöneltilen suçlamalar karşısında bunun tehcirin haklı ve yerinde bir uygulama olduğunu ve Diyarbakır vilayetinde bulunduğu sırada karşılaştığı durumu İttihat ve Terakki Partisi Merkezi'nde parti önde gelenlerinden Mithat Şükrü Beyle (Bleda) görüşürken şöyle ifade eder:

"*Ermenilerin dışarıdan ve içerden nasıl yardım gördüklerini ve kendilerine nasıl vaatlerde bulunularak zehirlendiklerini, aldıkları yardımlar ile nasıl refah içerisinde yaşadıklarını, bütün bunların sonucu memlekete karşı korkunç duygularla beslenip vatanımızın hayatına kastettiklerini benim gibi yakından görüp tetkik etmek imkânını ve fırsatını bulmuş olsaydınız bugün burada bana böyle tarizlerde bulunmazdınız. Doğudaki Ermeniler öylesine kışkırtılıyorlardı ki şayet onlar yerlerinde bırakılmış olsalardı çevremizde canlı olarak bir tek Türk bulmak, bir tek Müslüman yaşadığını görmek imkânsız olacaktı. Diyarbakır'da bulunduğum zaman süresi içerisinde bunların sicillerini inceledim, yaşantılarını takip ettim, düşüncelerini öğrendim.*

Evlerinde yaptırdığım araştırmalar gayeleri hakkında bana kesin karar verme imkânını bahşetti. Bazı evlerde ele geçirdiğimiz silah ve cephane koca bir orduyu bir anda yok edecek sayı ve vasıflarda idi. Korkunç ve müthiş bir teşkilatları var ve yalnız bulundukları bölgelerde değil, memleketin dört bir yanına uzanan kolları ile bu teşkilat serbest bırakıldığı takdirde, çok geçmeden Anadolu'da Türk'ü mumla aramamız gerekecek. Yani ya onlar bizi ya biz onları ... Onlar bizi yok etmek inancı ve kararı ile şartlanmışlardır.

Şayet durum böyle olmamış ve kurdukları teşkilat bölge içinde kalmış bulunsaydı oldukları yerde bastırır ve herhangi bir hadise çıkarmalarını kolayca önlerdik. İyi niyetli kişilere elimizi sürmek aklımızdan geçmezdi. Oysa onların mütecaviz davranışlarıyla bizleri ortadan kaldırmak için hazırladıkları artık gizlenemez hale gelmişti. Yani anlayacağınız, bizleri meşru müdafaa için harekete sevk eden onlardır. Vaziyet bu merkezde olunca kafamı ellerimin arasına alıp düşündü. 'Hey Dr. Reşit dedim kendi kendime, ortada iki ihtimal var. Ya Ermeniler Türkleri temizleyecek ve memlekete sahip çıkacak veya Türkler tarafından temizlenecekler'. Bu iki, ihtimal arasında müterediddit kalamazdım. İhtimallerden birisini tercih etmek zarureti vardı ve

[345] Memleket, 23 Şubat 1919

seçimimi yaptım. Türklüğüm hekimliğime gale çaldı, başka türlü olamazdı ve olmadı da, sonunda 'onlar bizi ortadan kaldıracaklarına biz onları ortadan kaldırmalıyız' dedim[346].

Bu şekilde Diyarbakır'da görev yaptığı günleri ve Ermeni komitacılarının faaliyetlerini dile getiren Reşit Bey, Ermeni komitacıların devlet için büyük bir tehlike olduğuna dikkat çekerek tehcirin gerekliliğini aksi halde Osmanlı Devletinin ve Müslümanların karşı karşıya kalacağı daha büyük sıkıntılara vurgu yapmıştır. Elbette Reşit Bey'in de dile getirdiği üzere alınan tehcir kararı ile zararlı faaliyetlerde bulunan Ermenilerin yanı sıra bazı masum ve zararsız kişilerin de tehcir esnasında zarara uğradığı anlaşılmaktadır[347].

[346] Mithat Şükrü Bleda, *a.g.e*, s. 58
[347] Mithat Şükrü Bleda, *a.g.e*, s. 59

SONUÇ

Diyarbakır ilk çağlardan beri önemli bir yerleşim ve ticaret merkezi konumunda olmuştur. Bu özelliğinden dolayı pek çok kavim ve devletin işgaline uğramış ve önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır.

Diyarbakır Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Büveyhiler, Mervaniler, Büyük Selçuklular, Artuklular, Akkoyunlar ve Safeviler şehre hâkim olmuşlardır. 1515 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Diyarbakır bu dönemde de eski önemini ve konumunu devam ettirmiştir. Önemli bir askeri ve idari üs olarak görülen Diyarbakır 14 sancaklı bir beylerbeylik haline getirilmiştir.

Diyarbakır, Osmanlı idaresine girdikten sonra 1518 tarihinde yapılan tahrire göre şehir merkezinde 1220 Müslüman, 1093 gayrimüslim hane (aile) ile 234 vergi mükellefi mücerred (bekâr) oturmaktaydı. 13.260 olan şehir nüfusunun % 54'ünü Müslümanlar, % 45'ini Hıristiyanlar ve % 1'ini ise Yahudiler teşkil etmekteydi.

Müslümanlardan sonra nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Hıristiyanlar kendi içerisinde Süryaniler, Nasturiler, Keldaniler, Rumlar (Melkitler) ve Ermeniler gibi etnik ve dini unsurlardan oluşmaktaydı. Bunlar içerisinde en fazla nüfusa sahip olan Ermenilerdi.

Diyarbakır'daki Ermenilerin, kesin olarak bilinmemekle birlikte MÖ IV. yüzyıl başlarında bu bölgeye batıdan gelip yerleştikleri kabul edilir. XVII. yüzyılda Diyarbakır'ı ziyaret eden Tavernier, şehirde Hıristiyan sayısının 20.000 olduğunu, bunların üçte ikisinin Ermeni olduğunu belirtmiştir. Polonyalı Simeon ise (1608-1619)'da şehri ziyaret ettiği zaman, şehirde 1000 hanelik bir Ermeni nüfusun bulunduğunu ifade ettikten sonra darphane, gümrük, hanlar gibi mühim işlerlerin yanında aşçılar, kebapçılar, fırıncılar, bakkal ve kasapların Ermeni olduğu kaydetmiştir. Ayrıca pazar ve yortu günlerinde Ermenilerin dükkânlarını açmadıkları zaman şehrin ıssız ve ölü bir hal aldığını ve Diyarbakır'ın Ermenilerin Atina'sı olduğunu ifade etmiştir.

XVII. yüzyıla kadar Gregoryan mezhebine tabi olan Diyarbakır Ermenileri gerek misyonerlik faaliyetleri ve gerekse teolojik tartışmalar nedeniyle Katolik mezhebini kabul etmeye başlamıştır. Diyarbakır vilayetinde yaşayan Ermeniler başta olmak üzere bütün gayrimüslim unsurlar ekonomik hayatta baskın ve belirleyici bir konuma sahip olmuştur. Nitekim Osmanlı Şeriyye Sicilleri ve Avrupalı seyyahların anıları bunu teyit etmiştir. Sosyal ve iktisadi hayatta önemli bir yer işgal eden Ermeniler, günlük hayatın

esasını teşkil edecek kadar etkili görevler üstlenmişlerdir**.** Nitekim 1691 tarihli Diyarbakır Cizye Defteri'ne kayıtlı olan 2850 cizyegüzarın tamamına yakınının imalat ve ticaret işlerinde çalışmaları hem gayrimüslimlerin gündelik şehir hayatındaki ağırlığını hem de şehrinin önemli bir sanayi ve ticaret merkezi olduğunu göstermektedir.

Diyarbakır şehrinde yaşayan gayrimüslimler, bazı mahallelerde ayrı, bazı mahalleler de ise Müslümanlar ile birlikte yaşamışlardır. Mali, hukuki ve dini hayatta tam bir serbestliğe sahip olmuşlar ve Müslümanlarla iç içe bir hayat sürmüşlerdir. Nitekim Ali Emiri "*Vilayat-ı Şarkiyye*" adlı eserinde bu durumu şöyle ifade etmiştir. "*Diyarbakır'da Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında asla bir karışıklık, düşmanlık görülmemişti. Protestanlar, Ermeniler ve Katoliklerin birbirleri ile tartışmaları olduğu halde, Müslümanlar adaletli davranışlarıyla onlar arasında hakemlik eder ve komşularını barıştırırlardı. Müslümanlar Hıristiyanlara kardaş ve Hıristiyanlar da Müslümanlara sırdaş gözüyle bakarlardı. Bunlar birbirlerinin haklarına asla tecavüz etmezlerdi*"

Osmanlı Devleti tarafından "*teba-i sadıka*" olarak adlandırılan Ermeniler, sonraki dönemlerde misyonerlik faaliyetleri, Fransız ihtilalının getirdiği milliyetçilik akımın etkisi ve büyük devletlerin politikaları nedeniyle XIX. yüzyılın sonlarında bağımsız bir Ermenistan kurmak için Osmanlı Devleti ile mücadele etmeye başlamıştır. Batılılarca Şark meselesi çerçevesinde palazlandırılan ve Türk dış politikasını uzun yıllar meşgul eden Ermeni meselesinin siyasi tohumları 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında atılmıştır.

Ermeni meselesinin ortaya çıkışında ve giderek Osmanlı Devleti için bir problem halini almasında bir takım genel sebeplerin olduğu görülmüştür. XIX. yüzyılda İngiltere, Fransa, Rusya, Amerika tarafından desteklenen misyonerlik faaliyetleri Ermeniler arasında ciddi tartışmalara ve akabinde bölünmelere sebep olmuştur. Bunun neticesinde çeşitli milletlere bölünen Ermenileri, Osmanlı ülkesinde çıkar mücadelesi veren devletler kendi siyasi hesapları doğrultusunda desteklemeye başlamıştır. Rusya geleneksel olarak Ortodoks cemaatini, Fransa ve İtalya Katolikleri, İngiltere ve Amerika ise Protestanları desteklemeye ve onlar üzerinden kendi çıkarlarını hayata geçtirmeye çalışmıştır.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşından sonra Ermeniler lehine yapılacak olan ıslahatları takip etmek amacıyla büyük devletler tarafından birçok vilayette

konsolosluklar kurulmuştur. Bu konsolosluklar vasıtasıyla büyük devletlerden himaye ve destek gören Ermeniler, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için yoğun bir propaganda ve silahlanma sürecine girmiştir. Özellikle Ermeni din adamları ve komitacılar bir yandan Ermenileri bağımsız bir devlet kurmak için inandırmaya çalışırken, diğer taraftan Osmanlı devletine ve Müslümanlara karşı silahlı mücadeleye girişmiştir. Nitekim bir süre sonra 1890 yılında itibaren Anadolu'da, Vilayet-i Şarkıye'de ve İstanbul'da Ermeniler tarafından birçok olay çıkarılmıştır.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrasında devletin içinde bulunduğu süreçten istifade eden Diyarbakır Ermenileri de Müslümanlara ve devlete karşı mücadeleye girişmiştir. Ermeni piskoposları ve komitacıları, Ermenilere bağımsız bir devlet kurulması yönünde telkinlerde bulunmuş ve bir takım faaliyetlere girişmiştir. Bu dönemde Diyarbakır'da görev yapan İngiliz, Fransız ve Rus konsolosları Ermenilerin bu faaliyetlerini desteklemiştir. Bu nedenler neticesinde 1895 yılına gelindiğinde Ermenilerin de içerisinde bulunduğu gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında bir takım huzursuzluklar meydana gelmeye başlamıştır.

Bu huzursuzlukların bir büyük bir kısmı özellikle Fransız Konsolosluğunun İstanbul'daki Fransız Sefaretine çektiği asılsız telgrafların toplumlar üzerindeki olumsuz etkisi olmuştur. Fransız Sefaretine çekilen telgraflarda, Hıristiyan din adamalarına saldırılar olduğu, Ermeni köylerine saldırılar düzenlendiği ve hatta Müslümanların Hıristiyanlara karşı katliam tertibi içerisinde bulunduğu iddia edilmiştir. Fransız Konsolosu Gustave Meyrier'in imzasıyla Sefaret'e gönderilen telgraflarda yer alan bu iddiaların büyük bir kısmının asılsız olduğu ve bazı hususların ise amacından saptırılarak aktarıldığı ortaya çıkmıştır.

Mayıs 1895'de İngiltere'nin başını çektiği altı devlet Babıâli'ye, Diyarbakır'ın da arasında bulunduğu Vilayet-i Sitte'de, ıslahat yapılması yönünde baskı yapmaya başlamıştır. Osmanlı Devletine kabul ettirilmeye çalışılan ıslahat, Ermeniler tarafından "*imtiyaz*" olarak kabul edilmiştir. Bu durum Müslüman ahaliyi ciddi şekilde endişelendirmiştir. Nitekim Diyarbakır'ın da içerisinde bulunduğu Vilayet-i Sitte'de, Ermeniler lehinde ciddi bir idari, askeri ve ekonomik düzenleme içeren ıslahatların uygulanacağı yöndeki duyumlar ve gelişmeler vilayette hararetle tartışılmaya başlanmıştır.

Bu bağlamda Babıâli'ye sunulan "Islahat Projesi"nden hareketle Ermeni komitacıları Ermenistan propagandası yapmaya başlamıştır. Nitekim bu dönemde

Mardin Protestan Mektebi Muallimi Hanoş Efendi neşrettiği bir yazıda açıkça Ermenistan'ın kurulmasından bahsetmiştir. Hanoş Efendi'nin yazısında; Vilayet-i Sitte'de Ermeni valilerin atanması, bölgedeki askeri birliklerin lağvedilmesi, vergilerin Ermeniler lehine kullanılması ayrıntılı bir şekilde 24 madde de dile getirilmiştir.

Ermeni komitacılarının bu faaliyetlerine en büyük desteği Ermeni din adamları vermiştir. Bu dönemde Diyarbakır Ermeni Piskoposu Hezakil Efendi vilayete bağlı yerleri dolaşarak Ermenileri devlete karşı kışkırtmaya başlamıştır. Bu günlerde Palu'da bulunan Ermeniler bazı Müslümanların arazilerini zorla gasp etmiştir. Bu gelişmeler üzerine 1895 Ekim başında Diyarbakır vilayetinde huzursuzluklar görülmeye başlamıştır. 5 Ekim 1895 günü Diyarbakır Ermeni kilisesinde çanlar çalınmaya ve Ermeniler kiliselerde toplanmaya çağrılmıştır.

Başlangıçta toplantıların nedeninin Ermeni din adamları arasında bir takım tartışmalar olduğu söylenmişse de daha sonra yapılan tahkikatta; Ermeniler arasındaki huzursuzluğun, uzun süredir vekâleten idare edilen Diyarbakır'a Enis Paşa'nın asaleten atanmasından kaynaklandığı bazı Ermeniler tarafından ifade edilmiştir. Enis Paşa'nın asaleten atanması üzerine bazı Ermeni ruhanilerin de bulunduğu Hıristiyanlar ve vilayetin önde gelenleri Padişah'a "*teşekkür mektubu*" yazarak bundan dolayı memnuniyetlerini dile getirmişlerdi. Bu durum Osmanlı Devleti'nde öteden beri süre gelen bir uygulama idi.

Enis Paşa'nın Diyarbakır valiliğine atanmasını kendi emelleri için bir engel gören Ermeni komitacıları, teşekkür mazbatasını imzalayan ruhaniler üzerinde baskı kurmaya, şehirde gerginlik çıkarmaya ve şehirdeki sükûnet ve asayişi tehdit etmeye başlamıştır. Ermeni komitacıları, teşekkür mektubunu imzalayan ruhanileri ve önde gelenleri baskı altına alıp imzalarını geri almaya zorlamıştır.

Enis Paşa'nın Ermeni komitacılarının faaliyetlerini yakından takip etmesinin ve Diyarbakır vilayetinin oluşturulması düşünülen Ermenistan'ın önemli bir merkezi olmasına yönelik aldığı tedbirlerin bunda etkisi olmuştur. Ermeni komitacıları ve bazı din adamaları bir hafta boyunca kilise çanlarını çalmaya, Ermenileri kiliseye çağırmaya devam etmiştir. 5 Ekim 1895 günü başlayan ve yaklaşık bir hafta devam eden bu hareketlilik üzerine askeri ve mülki yetkililer gerekli tedbirleri alarak herhangi bir olayın meydana gelmesini önlemiştir. Böylece Ermeni komiteleri çok istemesine rağmen herhangi bir olayın çıkması önlenmiştir.

Bu dönemde Diyarbakır'a gelen ve bir süre burada kalan Ali Emiri Efendi Müslümanlar ile Hıristiyanların içinde bulunduğu durumu "*Vilayat-ı Şarkiyye*" adlı eserinde şöyle dile getirmiştir:

"*İslam ve Hıristiyan ahaliyi de pek neşesiz buldum. Vaktiyle teklifsizce görüştüğüm iki millet içindeki ahbaplarımdan gizli bir surette sebebini sorduğumda, Rusya'nın Şark Vilayetleri hakkındaki maksadı zaten malumunuzdur. Bu muhitin ahalisi bu hususa pek de ehemmiyet vermiyorlardı. Lakin şimdi Avrupa'da Taşnaksutyun ve Hinçakyan gibi bazı komiteler zuhur ederek toplandıkları büyük paralarla memleketimizdeki İslamlarla Hıristiyanlar arasına fesat ve düşmanlık tohumları saçıyorlar. Öteden beri vatanına ve devletine sadık olup muvafakat etmeyen ve hükümete haber verenleri öldürüyorlar*".

Ekim ayının sonlarına doğru Ermeniler gerginliği yeniden tırmandırmaya çalışmıştır. Ermeni komiteleri ve politize olan ruhaniler, kilise ve dükkânları kapatarak/kapattırarak, hararetli tartışmalar tertip ederek, bildiri ve gösteriler düzenleyerek olaylar çıkarmaya çalışmış ancak gerek alınan tedbirler ve gerekse Müslüman ahalinin sağduyulu davranması ile başarılı olamamıştır. Müslümanların bu tür durumlar karşısında sağduyulu davrandığını ve galeyana gelmediğini gören Ermeniler, Müslümanların en hassas olduğu dini şahsiyetlere yönelik saldırılara girişmiştir.

Nitekim İslam âlimlerinden ve Özdemiroğlu Osman Paşa'nın torunlarından olan Sin Cami-i Şerifi Hatibi Hafız Ömer Efendi, sarığı başından alınarak tahkir ve tezyif edilmiştir. Diyarbakır'ın büyük âlimlerinden olan ve herkesin saygı duyduğu kişinin bu şekilde hakarete maruz kalması Müslüman ahaliyi heyecanlandırmış ancak alınan tedbirlerle herhangi bir olumsuzluk meydana gelmemiştir. Komitacılar bu tür girişimleriyle, Müslümanları galeyana getirip, kargaşalık çıkarmayı hedeflemiştir.

Anadolu'nun ve Vilayet-i Sitte'nin birçok vilayetinde devlete karşı ayaklanma hazırlığı yapan Ermeniler, uzun yıllardır yoğun bir şekilde silahlanmıştır. Halep-Diyarbakır arasında ticaretle uğraşan bazı Ermeniler tüccar kılığı altında bu faaliyetlerde bulunmuştur. Bu günlerde bir takım Ermeni komitacıları Gürcü, Alevi ve zaptiye kılığına girip "*Ermenileri vurunuz, o yolda emir gelmiştir*" veya "*Ermeniler İslamları vuruyorlar, siz ne duruyorsunuz*?" gibi karıştırıcı telkinlerde bulunmuşlardır.

Ayrıca, Çerkez ve zaptiye kıyafetine giren bazı Ermenilerin Müslüman köylerini dolaşarak "*Ermenileri vurunuz o yolda emir gelmiştir*" gibi fesat sözler sarf etmişler;

bir kısmı ise "*Bu havali Ermenilere verildi. Artık sizden asker ve vergi alınmayacaktır. Her suretle rahat edeceksiniz. Ve güzel memuriyetlerde istihdam olunacaksınız"* gibi sözlerle Müslümanları iğfal etmeye çalışmışlardır.

Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusunun yaklaşık olarak % 15'ini oluşturan Ermenilerin, çoğunluğu oluşturuyormuş gibi davranması, halkı devlete ve Müslümanlara karşı kışkırtması ve vilayetteki tutumları Müslüman ahaliyi kaygılandırmış ve öfkelendirmiştir. Nitekim bu gelişmeler üzerine, olaylardan bir hafta önce Müslüman halk Ulu Camii Kütüphanesi'nde toplanmıştır. Yapılan toplantıda, Ermeniler lehine yapılacak düzenlemelerin ilgililer nezdinde teşebbüse geçilerek protesto edilmesi ve gereken tedbirlerin alınması için vilayetin ileri gelenleri arasından bir komite seçilmiştir.

Bu komite, Mabeyn-i Hümayun'a bir telgraf çekerek Ermeniler lehinde yapılması düşünülen ıslahatları protesto etmiştir. Bu telgrafta Diyarbakır'ı temsil eden 400 kişinin imzasını vardır. Telgrafta, "*Diyarbakır ile komşu vilayetlerde sakin olan milyonlarca Müslümanın, Sultan Selim döneminde Osmanlı idaresine girerek halis Müslüman ve Osmanlı olduklarını ortaya koydukları*" dile getirildikten sonra, Diyarbakır Ermenilerinin Müslümanlardan ve Ermenilerden daha müreffeh ve mesut hayat yaşadıkları vurgulanmıştır.

Avrupalı devletlerin buna rağmen Ermeniler lehine ıslahat yapılması yönünde hükümete baskı yapmasının ve Ermenilerin de bir takım "*fesad"* hareketlere girişmesinin kabul edilemeyeceği belirtilerek, bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasının kabul edilemeyeceği dile getirilmiştir. 1 Kasım 1895 Cuma günü yine alışılmışın aksine kilise çanları çalmaya ve kiliseler Ermenilerle dolmaya başlamıştır.

Gayrimüslimlerin dükkânları açılmamıştır. Öğlen ezanın okunmasıyla berber, Müslümanlar Cuma namazını kılmak için camilere dolmuştur. Müslümanlar camilerde Cuma namazını eda ederken, Ermeni komitacıları, daha önceden planladıkları üzere, Ulu Cami, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sasa, Sin, Arap Şeyh ve Şeyh Matar camilerine silahlı saldırılarda bulunmuştur. Meydana gelen ilk saldırılarda birçok Müslüman camilerin içinde ve bahçesinde hayatını kaybetmiştir.

Diyarbakır vilayetinde meydana gelen olaylar, Hükümet yazışmalarında karışıklık anlamı karşılığında "*iğtişaş"* ile ifade edilmiştir. Aslında Ermenilerin saldırı için Cuma gününü ve mabetleri seçmesi tesadüfî bir durum değidir. Nitekim Anadolu'nun ve Vilayet-i Şarkiyye'nin birçok yerinde zuhur eden Ermeni olaylarının

aynı şekilde Cuma günü yapıldığı ve mabetlerin hedef alındığı görülmüştür. Nitekim meydana gelen olaylarda aktif rol oynayan Mendilciyan Tomas'ın hanesinde ele geçirilen ve oğlu Ohannes'e hitaben yazılan 2 Ağustos 1895 tarihli mektupta saldırı gününün Cuma olarak seçilmesi ve camilere saldırılması kararlaştırılmıştır.

Vilayet merkezin meydana gelen olaylarla eş zamanlı olarak vilayete bağlı bazı kaza, nahiye ve köylerde de olaylar yaşanmıştır. Vilayet merkezinde başlayan ve yoğun devam eden olaylar üç gün içerisinde kontrol altına alınmıştır. Ancak vilayete bağlı Mardin ve Ergani sancaklarında olaylar bir hafta sonra ancak kontrol altına alınabilmiştir. Ermenilerin neden olduğu olaylar yer yer halklar arası çatışmaya dönüştür. Bunun neticesinde Ermenilerin de arasında bulunduğu Hıristiyanlardan ve Müslümanlardan çok sayıda insan maddi zarar uğramış, yaralanmış ve yaşamını kaybetmiştir. Ancak Ermeni komitecileri ile ortak hareket etmeyen yerlerde Ermenilere veya diğer gayrimüslimlere yönelik herhangi bir saldırı meydana gelmemiştir.

Bu yerlerin başında Mardin ve Maden Sancaklarının merkez kasabası ile Hazro nahiyesi gelmektedir. Buralarda bulunan Müslüman ahali, diğer yerlerde meydana gelen olaylardan hareketle saldırıya geçen aşiretlere karşı şehri savunmuş hatta bu mücadele esnasında birçok Müslüman yaşamını yitirmiştir. Aynı şekilde vilayet merkezinde olaylara katılmayan ve Müslümanların üzerine silah ve bomba atmayan Ermenilerin hanelerine herhangi bir saldırı meydana gelmemiştir.

Ancak Ermenilerin Cuma namazı esnasında Müslümanlara saldırılarının duyulması üzerine devlet denetiminin zayıf olduğu yerlerde bazı Ermeni ve Süryani köyleri saldırılara maruz kalmış, yağma ve öldürme hadiseleri yaşanmıştır. Bunda Ermeni komitelerinin uzun zamandan beri vilayet içerisinde giriştikleri faaliyetlerin ve Osmanlı Devletine kabul ettirilmeye çalışılan ıslahat planlarının etkisi olmuştur.

Bununla birlikte Nizamiye birliklerinin yeterli olduğu yerlerde Ermenilerin uğradığı kaybın daha az olduğu görülmüştür. Ancak asayişin yetersiz olduğu yerlerde, yaşanan olaylardan hareketle intikam hırsıyla hareket eden bazı aşiretlerin olaylarda yer aldığı görülmüştür. Olaylara karışan aşiretlerin genellikle Hamidiye Alayları'nın dışındaki aşiretler olması ve Ermeni komiteleri ile birlikte hareket etmeyen Ermenilere karşı herhangi bir saldırının meydana gelmemesi ve hatta Müslümanlar tarafından korunması "*Osmanlı Devleti tarafından Ermenilere katliam yapıldığı iddiaların*" geçersizliğini ortaya koymuştur.

1 Kasım 1895 günü olayların başladığı gün vilayet merkezinde meydana gelen yangında ise 878 dükkân, işyeri ve atölye yanmıştır. Bunların 677 adedi camiler ve mescitlerin vakıf dükkânları ile Müslümanlara ait yerler olmuştur. Diyarbakır Fransız Konsolosu Meyrier, Fransız Sefiri Cambon'a çektiği telgraflarda, olayların ve yangının Müslümanlar tarafından çıkarıldığını iddia etmiştir. Tamamen Ermeni komiteleri ile ortak hareket eden Fransız Konsolosu Meyrier'in bu iddialarının olaylardan sonra hem Vilayet tarafından oluşturulan ve hem de İstanbul'dan vilayete gönderilen tahkikat heyetlerinin heyetlerin hazırladığı raporlarda asılsız olduğu açıkça görülmüştür.

Bu raporlarda olayların Ermeniler tarafından nasıl planlandığı ve bunun için ne gibi çalışmalar yapıldığı yer almıştır. Nitekim birçok Ermeni bu durumu itiraf etmiştir. Müslümanlara yönelik yapılacak saldırılarla ilgili olarak ele geçirilen mektuplar ve Ermeni hanelerinde ele geçirilen silah ve bombalar bunun uzun soluklu bir plan olduğunu ortaya koymuştur. Olayların müsebbibin Ermeniler olduğunu gösteren en önemli hususlardan bir diğeri de Süryani ve Rumların Tahkikat Komisyonlarına verdikleri raporlar olmuştur. Bu raporlarda olayları planlayanların ve karışıklık çıkaranların Ermeniler olduğu özellikle vurgulanmıştır. Ayrıca Ermeni komitelerinin iddialarının aksine Diyarbakır vilayetinde bulunan gayrimüslimlerin "*can ve mal güvenliklerinin*" olduğu dile getirilmiştir.

Olaylardan sonra gerek Valilik ve gerekse merkezi hükümet yaşanan olaylar nedeniyle mağduriyetin giderilmesi için bir takım tedbirler almıştır. Alına bu tedbirler nedeniyle bozulan Müslim-gayrimüslim ilişkileri yeniden tesis edilmeye çalışılmıştır. Ancak gerek vilayette bulunan misyoner ve konsoloslar ve gerekse Ermeni din adamaları ve komitacılar fırsat buldukça yeniden karışıklık çıkarmaya çalışmıştır.

İngiliz ve Fransız Sefaretlerine ve Ermeni Patrikhanesine asılsız birçok telgraflar çekilmiştir. Bu telgraflarda her seferinde Müslümanların Hıristiyanlara yönelik katliam fikrinde ve teşebbüsünde bulunduğu iddia edilmiştir. Büyük bir kısmı tamamen asılsız olan bu telgraflar nedeniyle Osmanlı Hükümeti üzerinde ve Diyarbakır valiliği üzerinde baskı oluşturulmaya çalışılmıştır. İstanbul'da bulunan sefaretler bu telgraflarla Osmanlı Devleti'ne karşı kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.

Osmanlı Devleti 1895 yılının sonlarından itibaren Ermeniler lehine bir takım düzenlemelerde bulunmuştur. Bu kapsamda Diyarbakır vilayetinde nüfus oranları dikkate alınarak Ermenilerin de içerisinde bulunduğu Hıristiyanlar devlet kurumlarında istihdam edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda gayrimüslimlerden vali yardımcılığı ve

adliye müfettişliği başta olmak üzere Jandarma, polis, vergi memurluklarına atamalar yapılmıştır. Ancak bu kapsamda görevlendirilen bazı kişiler toplumsal barışın tesisinde rol oynayacakları yerde bulundukları konumları istismar ederek zararlı faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi üzerine süreci fırsata çevirmeyi düşünen Ermeni komiteleri, Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleye girişmeyi kararlaştırmıştır. Buna göre; Ruslar sınırı geçtiklerinde ve Osmanlı orduları geri çekilmeye başladıklarında her yerde isyanlar çıkarılacak, Osmanlı orduları bu suretle iki ateş arasına alınacaktı. Osmanlı ordularının ilerlemesi halinde ise Ermeni askerler silahları ile birlikte kıtalarını terk edecek ve çeteler teşkil edip Ruslarla birleşeceklerdi. Ermeni komiteleri tarafından kararlaştırılan bu durum bütün vilayetlere bildirilmiştir. Diyarbakır Ermeni komitacıları da bu çerçevede bir takım faaliyetlere girişmiştir.

Birinci Dünya Savaşının ilk aylarında Ermeniler cepheye gitmemeye ve cepheden firar etmeye başlamıştır. Firar eden ve askere gitmeyen Ermeniler Dam Taburu adında bir yapı oluşturarak vilayetin idaresini etkisiz hale getirmeye ve Müslümanları tehdit etmeye başlamıştır. Sayısı bini aşan bu firarilerin elinde ciddi miktarlarda silah ve bomba bulunduğu görülmüştür. Rusların Osmanlı Devleti'ne karşı başarılı olmasını bekleyen ve planlarını ona göre hazırlayan komitelerin bu durumu Müslüman ahalinin büyük bir korkuya ve endişeye kapılmasına sebep olmuştur. Bu dönemde Musul valisi Mehmet Reşit Bey, Diyarbakır valiliğine atanmıştır.

Mehmet Reşit Bey'in Diyarbakır valiliğine atandığı dönemde vilayet ciddi sorunlarla uğraşmaktaydı. Her gün vilayetin bir mahallinde bir şekavet ve isyan haberi gelmekteydi. Yollarda emniyet yoktu. Yolcular ve nakliye kolları sürekli saldırıya uğramaktaydı. Kısacası bir anarşi hüküm sürmekteydi. Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaş halinde olmasından dolayı vilayette asayişi sağlayacak ve Ermeni komitelerinin faaliyetlerini önleyecek nizami birlikler mevcut değildi.

Vali Reşit Bey, vilayetin içinde bulunduğu vaziyeti Dâhiliye ve Harbiye nezaretlerine bildirerek düzenli kuvvet talebinde bulunmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin savaş halinde olmasından dolayı Reşit Bey'in bu isteği kabul edilmemiş ve ona mahalli imkânlarla yetinmesi tavsiye edilmiştir. Ermeni komitelerinin zararlı faaliyetlerine engel olmak isteyen Reşit Bey, bunun için öncelikle Ermeni din adamaları

ve önde gelenleri ile görüşerek zararlı faaliyetlerde bulunulmamasını ve asker firarilerin teslim edilmesini istemiştir ancak Reşit Bey'in bu isteği kabul edilmemiştir.

Bu arada eldeki mahalli imkânlarla milis alayları oluşturan Reşit Bey mevcut kuvvetler ile Ermeni firari ve komiteleri üzerine operasyonlar düzenlemiştir. Bunun neticesinde bin kişiden fazla olan dam taburu açığa çıkarılmıştır. Ele geçirilen Ermeni firari ve komitacıların verdiği bilgiler ile Müslümanlar ve Osmanlı Devleti aleyhinde tertip edilen ihtilal planlarının açığa çıkarılmasını sağlamıştır. Bu konuda tahkikatın genişletilmesi üzerine vilayette bulunan Amerikan ve İngiliz görevlilerin de Ermeni komiteleri ile ortak hareket ettiğini ve onlara destek sağladığını göstermiştir. Ayrıca devam eden aramalarda ve operasyonlarda manastırlardan mezarlıklara kadar birçok yere Ermeniler tarafından silah ve bombalar gömüldüğü anlaşılmış ve ciddi sayıda silah ve bomba açığa çıkarılmıştır. Açığa çıkarılan ihtilal planları ve bombalar Müslümanlarda büyük bir sevinç meydana getirirken Ermenilere karşı büyük bir nefret oluşturmuştur.

Bu arada Osmanlı Devleti'nin birçok cephede savaş halinde olduğu bu dönemde Ermeni komitelerinin cephe gerisini tehdit etmesi, askeri konvoyları vurması, Müslümanlara yönelik katliamlara girişmesi Osmanlı Devleti'ni Ermenilere karşı tedbir almaya mecbur bırakmıştır. Bunun neticesinde 27 Mayıs 1915'de Sevk ve İskân Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun gereğince Ermenilerin büyük bir kısmı Suriye ve Musul'a tehcir edilmiştir.

Diyarbakır vilayetinde Ermeni komitelerinin faaliyetlerine şahit olan ve dolayısıyla tehcirin haklılığına inanan Vali Reşit Bey, tavizsiz bir şekilde tehciri uygulamaya çalıştır. Bu bağlamda vilayete bağlı sancak ve kazalarda görev yapan mutasarrıf ve kaymakamlara bu konuda taviz gösterilmemesini ve Ermenilerin talimatnameler doğrultusunda sağlıklı bir şekilde tehcir edilmesini emretmiştir. Bu konuda ihmali görülen bazı kaymakamları görevinden almıştır.

Ermenilerle ortak hareket eden bazı Süryaniler de tehcire tabi tutulmuştur. Bunun üzerine Midyat Süryanileri isyan etmiştir. Bu süreçte Diyarbakır'da Hıristiyanlara yönelik çeteler teşkil edilerek katliamlar tertip edildiği iddiaları gündeme gelmiştir. Vali Reşit Bey'in ve vilayet idarecilerin bu katliamları tertip ettiği ileri sürülmüştür. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nden Reşit Bey'e çekilen telgraflarda bu konudaki iddialar sorulmuş ve gerekli tedbirlerin alması istenmiştir. Alman, İngiliz ve

Amerikan konsolosluklar tarafından ileri sürülen bu iddialar Reşit Bey tarafından yalanlanmıştır.

Reşit Bey, Hıristiyanlara yönelik herhangi bir katliam tertibinin olmadığını bunun için çeteler teşkil edilmediğini söylemiştir. Ancak bir takım yağma ve talanın olmuş olabileceğini kabul etmiştir. Bunu da; Diyarbakır'ın geniş bir idari yapıya sahip olmasına, devletin denetimi dışında hareket eden bazı aşiretlerin tutumuna, nizami birliklerin yetersizliğine ve vilayetin tehcir konvoylarının geçiş güzergâhı olmasına dayandırmıştır.

Aslında Diyarbakır'da tehcirin problemsiz bir şekilde olmayacağı ve bir takım sorunlar yaşanacağı tehcir kararının alınmasından aylar önce Reşit Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgraflardan anlaşılmıştır. Nitekim Reşit Bey, bu telgraflarda ısrarla vilayetin içinde bulunduğu duruma vurgu yaparak asayişinin sağlanması için nizamiye birlik talebinde bulunmuştur. Mart 1915'de Diyarbakır valiliğine başlayan Reşit Bey yaklaşık sekiz ay bu görevi sürdürmüştür.

Ermeni tehciri mevzu bahis olduğunda en çok tartışılan ve suçlanan kişilerden birisi Reşit Bey olmuştur. Diyarbakır'da görev yaptığı dönemde meydana gelen bir takım suiistimallerden veya iddialardan ötürü Reşit Bey, Divan-ı Harbi Örfi'de sorgulanmıştır. Bu sorgulamalarda Reşit Bey'e birçok konuda suçlamalar yöneltilmiştir. Aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin Ermenilere karşı almış olduğu tehcir kararını "*katliam*" veya "*soykırım"* olarak kabul eden ve bu şekilde iddia eden kaynaklarda da Reşit Bey'e yönelik suçlamalar yapılmıştır. Bu suçlamalarda; Reşit Bey'in katliam çeteleri tertip ederek Ermenilere katliam yaptığı, tehcir edilen Ermeni malalarının gasp edildiği ve tehcire karşı çıkan kaymakamların katledildiği ileri sürülmüştür.

Bu çalışmamız esnasında Mehmet Reşit Bey'in Ermenilere karşı katliam yapmak için çeteler teşkil ettirdiği, Ermenilerin mallarının yağmalanmasına müsaade ettiği veya sırf tehcire karşı çıktığı iddiasıyla bazı kaymakamları öldürttüğü yönündeki iddiaları destekleyecek herhangi bir belgeye rastlanmamıştır. Ancak gerek tehcir esnasında Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgraflar ve gerekse Reşit Bey'in savunmalarından açıkça anlaşıldığı üzere vilayette asayişin yetersizliği, bazı idarecilerin dirayetsizliği, Ermeni çetelerinin faaliyetleri, bazı aşiretlerin tehcir konvoylarına saldırıları ve bazı görevlilerin görevini ihmal etmesi nedeniyle bir takım yağma, talan ve hatta öldürme hadiselerinin yaşandığı görülmüştür. Fakat bu süreçte devlet yetkilileri bir takım suçlara bulaşan veya görevini suiistimal eden kişileri yargılayarak gerekli

cezalara çarptırmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin kendi insiyafi ile yaptığı tehcir yargılamalarında Diyarbakır vilayetinden 70 kişi değişik suçlardan kabahatli görülerek değişik cezalara çarptırılmıştır.

Ermeni komiteleri ile ortak hareket etmeyen çok sayıda Ermeni tehcir edilmeyerek yerinde bırakılmıştır. Resmi kaynaklarda bu sayının 4.000 dolayında olduğu belirtilmiştir. Ancak tehcir esnasında Müslümanların himayesinde olan kadın ve çocukların yanı sıra, tehcir sonrasında vilayete geri dönen kişilerle beraber bu sayının daha fazla olduğu düşünülmektedir. 1919 yılında Antep, Urfa ve Maraş'ı işgal eden Fransa'nın Mardin, Siverek ve Diyarbakır'ı da işgal girişi vilayette bulunan Ermeniler tarafından desteklenmişse de alınan tedbirler nedeniyle buna engel olunmuştur.

KAYNAKLAR

1) ARŞİV VESİKALARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

OSMANLI ARŞİV BELGELERİ (FON ADINA GÖRE):

Bab-ı Ali Evrak Odası Sadaret Mektubi Kalemi (A. MKT. MHM): 36/9, 108/696, 535/2, 617/37, 619/23, 636/1, 636/2, 636/10, 636/11, 636/12, 636/14, 636/15, 636/17, 636/18, 636/21, 636/23, 636/41, 637/21, 637/23, 637/27, 637/32, 637/42, 646/13, 688/17, 693/15, 702/24, 702/29, 702/30, 721/4, 748/5, 750/13, 752/43

Babıâli Evrak Odası Belgeleri (BEO): 55/4066, 55/4067, 118/28

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM): 5/27, 90/64

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak-ı Umumi Numarası (DH. EUM. EMN): 90/64

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi (DH. EUM. AYŞ): 31/24

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube (DH. EUM.2 ŞB): 7/13, 19/42, 68/35, 68/71, 73/61-1

Dâhiliye Nezareti Kalemi Mahsus Müdiriyeti (DH. KMS): 2-2 / 5

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurin Kalemi (DH. EUM. MEM): 67/31

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi (DH. EUM. THR): 36/2

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT): 1010/57, 1458/9, 1601/52, 1612/89, 1624/21, 1625/58, 2070/68, 2164/102, 2662/41, 2687/35, 698/42, 2702/69, 2729/53, 2729/74, 2738/47, 2742/14, 2772/98, 2803/77, 2804/11, 411/50, 417/77, 713/31

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR): 50/143, 50/144, 52/93, 53/239, 53/302, 53/328, 54/10, 54/287, 54/315, 54/331, 54/36, 54/406, 54/A-117, 54-A/180, 54-A/248, 55/132, 55/292, 56/361, 57/277, 88/109, 93/110, 93/132, 93/195, 102/206, 106/109, 107/125, 438/83, 439/2, 439/2, 44/234, 462/114, 463/25, 466/145, 467/97, 468/147, 68/147, 468/147, 468/147, 468/148, 468/148, 468/179, 469/121, 469/28, 469/29, 469/29, 469/53, 469/55, 470/94, 471/94,

472/29, 472/3, 472/3, 472/33, 472/45, 472/67, 472/67, 472/67, 472/67, 473/117, 473/117, 473/29, 473/68, 473/73, 474/124, 474/77, 474/78, 474/8, 475/101, 475/4, 476/123, 476/139, 476/29, 477/109, 477/74, 477/74, 479/30, 480/40, 481/31, 481/4, 481/4, 481/93, 481/93, 482/82, 482/83, 482/83, 484/12, 486/27, 486/27, 486/27, 486/27, 486/89, 493/71, 493/87, 498/65, 499/78, 503/23, 503/23, 511/72, 518/49, 518/49, 571/13, 602/70, 658/130, 659/138, 666/22, 666/61

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMIK. M): 1/116, 1/95, 3/6, 4/42, 5/42, 8/28, 9/2, 10/104, 11/1, 11/18, 11/54, 13/9, 17/58, 21/42, 24/39, 24/53, 25/101, 29/28, 30/21, 30/53, 32/17, 39/7, 43/34, 59/81, 62/87, 63/18, 81/20, 96/5, 108/18, 112/4, 113/38, 116/52, 118/17

Dâhiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye İdaresi (DH. MUİ): 63/51

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT): 145/83

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS): 2543-10/12-14, 2543-10/15-17, 2543-10/19-20, 2543-10/26, 2543-10/35-37, 2812/1

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR. TO): 205/3

İrade Dâhiliye (İ.DH): 1512/1333-S/35, 1279/100643

İradi Askeri (İ.ASK): 14/1313 B-03

Meclis-i Vükela (MV): 42/36, 159 / 63, 198/24, 217/137

Yıldız Arşivi Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV): 129/132, 129/154, 131/123, 136/34, 136/34, 190/56, 43/19, 44 / 54

Yıldız Arşivi Sadaret Hususu Maruzat (Y.A.HUS): 162 / 42, 323/15, 337/70, 340/138, 343/18, 350/33, 353/45, 353/69, 363/65, 395/102

Yıldız Arşivi Sadaret Resmi Maruzat (YA. RES):77/14

Yıldız Esas Evrakı (YEE): 81/19

Yıldız Parekende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı (Y.PRK. UM): 17/26, 27/33, 33/32, 33/57, 33/59, 33/64, 33/78, 33/87, 33/107, 34/33, 45/24, 48/44, 48/77, 49/49, 57/39, 55/97, 63/53

Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahip Nezareti (Y.PRK. AZN): 14/5, 14/29, 15/1, Y. PRK. AZN, 20 / 68, Y. PRK. UM, 47 / 139

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Jurnaller (Y.PRK. AZJ): 33/6

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK. ASK):108/53, 109/69, 193/31, 193/74

Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkâtibi (Y.PRK. BŞK): 43/22, 52/52

Yıldız Perakende Evrakı Yaveran ve Maiyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y. PRK. MYD): 1 / 44, 17/34

Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti (Y.PRK. ZB):16/77

Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. HR): 29/29

Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. HR): 29/29, 49/58

2) DİYARBAKIR VİLAYET SALNAMELERİ

Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1999

I.CİLT

H.1286 (1869-1870) Salname-i Diyarbekir

H.1287 (1870-1871) Salname-i Diyarbekir

H.1288 (1871-1872) Salname-i Diyarbekir

H.1289 (1872-1873) Salname-i Diyarbekir

H.1290 (1873-1874) Salname-i Diyarbekir

II.CİLT

H. 1291 (1874-1875) Salname-i Diyarbekir

H.1292 (1875) Salname-i Diyarbekir

H. 1293 (1876) Salname-i Diyarbekir

III.CİLT

H. 1294 (1877) Salname-i Diyarbekir

H.1300 (1882-1883) Salname-i Diyarbekir

H.1301 (1883-1884) Salname-i Diyarbekir

H.1302 H. (1884-1885) Salname-i Diyarbekir

IV.CİLT

H. 1308 (1890-1891) Salname-i Diyarbekir

H.1312 (1894-1895) Salname-i Diyarbekir

H.1316 (1898-1899) Salname-i Diyarbekir

H.1317 (1899-1900) Salname-i Diyarbekir

V.CİLT

H.1318 (1900-1901) Salname-i Diyarbekir

H.1317/1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir (Zeyl)

H.1321 (1903-1904) Salname-i Diyarbekir

H.1323 (1905) Salname-i Diyarbekir

3) ARAŞTIRMA VE İNCELEME ESERLER

AÇIKSES, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003

AHMED, Kemal Mazhar, *I. Dünya Savaşı'nda Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 1996

AKÇAM, Taner, "*Ermeni Meselesi Hallolunmuştur" Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008

_____, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, , İmge Kitabevi, Ankara, 1999

AKÇORA, Ergünoz*, Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları (1896-1916*), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2007

ALAKOM, Rohat, *Hoybun Örgütü ve Ağrı Ayaklanması*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1998

ALBAYRAK Kadir, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997

ALİ EMİRİ, *Osmanlı Şark Vilayetleri*, sad. Abdulkadir Yuvalı-Ahmet Halaçoğlu, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 1992

ANZERLİOĞLU, Yonca, *Nasturiler*, Damga Yayınları, Ankara, 2000

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999

_____, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.I, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C.IV-V, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006

*Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayı 1***,** Aralık 1982, Yıl: 31, Sayı: 81, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1982

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayı ***2,*** Mart 1983, Yıl: 32, Sayı: 83, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1983

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri özel Sayı 3, Ekim 1985, Yıl: 34, Sayı: 85, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985

AYDIN, Mithat, *Bulgar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008

AYDIN, Nusret, *Diyarbakır-Eğil Hükümdarları Tarihi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000

AYDIN, Suavi-Emiroğlu, Kudret-Özel, Oktay- Ünsal, Süha, *Mardin Cemaat Aşiret Devlet*, Toplumsal ve Ekonomik Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001

BARDAKÇI, Murat, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2009

Başbakanlık Arşivi, Tahrir Defteri, nr. 64

Başbakanlık Arşivi, Tahrir Defteri, nr. 998

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II/III, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983

BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.I, DBB Yayınları, Ankara, 1998

_____, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, C.II, DBB Yayınları, Ankara, 1998

BİLDİK, Hayri-Özoğlu, Ali, *Ermenilerin Türklere Yaptığı Zulüm ve Vahşet,* Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005

BİLGE, Yakup, *Süryaniler (Anadolu'nun Solan Rengi*), İstanbul,1996

BİLGİ, Nejdet, *Mehmet Reşit Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, Akademi Kitapevi, İzmir, 1997

BİNARK, İsmet, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, ATO Yayınları, Ankara, 2005

BLEDA, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, Yay., Turgut Bleda, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1979

BOZARSLAN, M. Emin, *Tarihteki İlk Türkçe Ansiklopedide Kürdistan ve Kürtler*, İstanbul, 2001

BRUİNNESSEN, Martin Van- Boeschoten, Hendrik, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de (Evliya Çelebi in Diyarbakır*), trc.Tansel Günay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003

BRYCE, James – Toynbee, Arnold, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-19*16, C. I, trc. Ahmet Güner, Pencere Yayınları, İstanbul, 2005

CEZMİ, Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, DBB Yayınları, Ankara, 2002

ÇELİK, Mehmet, *Süryani Tarihi 1*, Ayraç Yayınevi, Ankara,1996

ÇETİN, Fethiye, *Anneannem*, Metis Yayınları, İstanbul, 2004

ÇETİNKAYA, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. III, IV, Ankara, 1968-1969

ÇIKKI, Murat Fuat, *Naum Faik ve Süryani Rönesansı*, haz. Mehmet Şimşek, Belge Yayınları, İstanbul, 2004

DADRİAN, Vahakn N., *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, trc. Atilla Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2004

DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, haz. Aydın Sami Güneyçal, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1997

DİNÇER, Nahid, *Yabancı Özel Okullar*, İstanbul,1978

DOLABANİ, Metropolit Hanna, *Antakya Süryani Kadim (Ortodoks) Kilisesi Patriklerinin Özgeçmişi*, çev. Gabriel Akyüz, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2006

DOLAPÖNÜ, Metropolit Hana, *Tarihte Mardin*, İstanbul, 1972

ERDEN, Ali Fuat, *Suriye Hatıraları*, Yay. haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, 2003

ERHAN, Çağrı, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Yayınları, Ankara, 2001

Ermeni Komiteleri (1891-1895), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 48, Ankara, 2001

Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi, haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983

Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri, haz. Mehmet Kanar, Der Yayınları, İstanbul, 2001

FA'İZ EL GHUSEİN, *Martyred Armenia* (1917), s. 31; www.archive.org/stream/martyredarmenia00ghusiala#page/8/mode/2up, (erişim: 14.02.2012

FR. HYACİNTHE SİMON DES FR. PRESCHEURS, *Kartal Yuvası Mardin'de Beklenmedik Felaket Ermeni-Asuri- Keldani Soykırımı 1915 Bir Papazın Günlüğü*, trc. Mehmet Baytimur, Peri Yayınları, İstanbul, 2008

GAUNT, David, *Katliamlar, Direniş, Koruyucular*, haz. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 2007

GÖYÜNÇ, Nejat, *16.Yüzyıl'da Mardin Sancağı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991

GÜLER, Ali- Akgül, Suat, *Sorun Olan Ermeniler*, Araştırma Dizisi TÜRKAR, Ankara, 2007

GÜNEL, Horepiskopos Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler,* Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 2006

HALİL, Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, MEB, Ankara, 2001

HAYDAROĞLU, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yayınları, Ankara, 1993

History Of The Missions Of The American Board by Rufus Anderson (Missionary Herald), munseys.com/diskfive/himtdex.htm (erişim: 13.01.2011)

HOCAOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976

HONİGMAN, Ernest, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul, 1970

HÜSEYİN NAZIM PAŞA, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 15, Ankara, 1998

İLHAN, M. Mehdi, *Amid (Diyarbakır),* Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000

İNALCIK, Halil, *Doğu-Batı Makaleler I*, Doğu Batı, Ankara, 2005

KANTARCI, Şenol, *Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeniler ve Ermeni Lobisi*, Aktüel, İstanbul, 2004

KARACAKAYA, Recep, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923*), İstanbul, 2005

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, C. VIII*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983

KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları, Ankara, 2000

KOÇAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Altınoluk Matbaası, Ankara, 1967

KODAMAN, Bayram, *Sultan II. Abdülhamit Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987

KONYAR, Basri, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara, 1936

KORKUSUZ, M.Şefik, *Seyahatnamelerde Diyarbekir*, Kent Yayınları, İstanbul, 2003

GÜNKUT, Bedri, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır, 1936

KUTLAY, Naci, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Beybun Yayınları, Ankara, 1992

KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yayınları, Ankara, 1997

KÜÇÜK, Cevdet, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897*), İstanbul, 1986

MALMİSANİJ, *Diyarbekirli Cemilpaşazadeler ve Kürt Milliyetçiliği*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2004

MANGALTEPE, İsmail-Karacakaya, Recep, *Paul Cambon'un İstanbul Büyükelçiliği ve Ermeni Meselesi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2010

MC CARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, çev. Bilge Umar, İnkılâp Yayınları, İstanbul,1998

MEDYALI, A., *Kürdistanlı Yahudiler*, Berhem Yayınları, Ankara, 1994

MEHMETEFENDİOĞLU, Ahmet, *Sürgünden İntihara Dr. Reşid Bey'in Hatıraları*, İzmir, 1992

MEYRİER,Gustave, *Les Massacres De Dıarbekır Correspondance diplomatique du Vice-Consul de France 1894-1896,* Presentee et annotee par Claıre Mouradıan et Mıchel Durand-Meyrier, Paris, 1992

MÜNİR SÜREYYA, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914*), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2001

MÜVERRİH VARDAN, *Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)*, Trc: Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1937

NESİMİ, Abidin, *Yılların İçinden*, Gözlem, İstanbul, 1977

NORMAN, Charles Boswell, *Ermeniler'in Maskesi Düşüyor*, haz. Yavuz Ercan, Ankara

Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 1993

ORTAYLI, İlber, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1981

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918), C.I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 58, Ankara, 2002

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 14, Ankara, 1995

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara, 2007

ÖĞÜN, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1916*), Babil Yayınları, Ankara, 2004

ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu (1914-1923*), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991

ÖZCOŞAR, İbrahim, *19. Yüzyıl Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008

_____, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900*), Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin, 2009

ÖZDEMİR, Hikmet- Çiçek, Kemal- Turan, Ömer- Çalık, Ramazan,-Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2004

ÖZTÜRK, Saygı, *İsmet Paşa'nın Kürt Raporu*, Doğan Yayınları, İstanbul, 2008

P. PHİLİP, Graves, *İngilizler ve Türkler*, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999

PAKALIN, M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, MEB, İstanbul, 1993

PARMAKSIZOĞLU, İsmet, *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Ankara, 1981

SARAL, Ahmet Hulki, *Ermeni Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1970

SARAY, Mehmet, *Osmanlı-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, MEB, İstanbul, 1998

SASONİ, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15.YY'dan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, Med Yayınları, İstanbul, 1992

SEVİNÇ, Necdet, *Arşiv Belgeleriyle Tehcir Ermeni İddiaları ve Gerçekler*, Avrasya – Bir Vakfı Yayınları, Ankara, 2003

SHAW, Stanford J., Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, çev. Mehmet Harmancı, C.II, e Yayınları, İstanbul, 1983

SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1990

SÜRYANİ MAR YEŞUA, *Vakayiname*, trc. Mualla Yanmaz, Şehir Matbaası, İstanbul,1958

ŞİMŞİR, Bilal N., *İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri (1856-1880*), C.I, Bilgi Yayınları, İstanbul, 1986

_____, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınları, Ankara, 1985

_____, *British Documents On Ottoman Armenians (1895*), C. IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990

TAŞ, Kenan Ziya, *Güneydoğu ve Diyarbakır*, Özsoy Ofset Tesisleri, Erzincan, 2003

TERNON, Yves, *Ermeni Tabusu*, trc. Emirhan Oğuz, Belge Yayınları, İstanbul, 1993

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993

URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987

VAHAPOĞLU, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul, 2005

WİLADEMİR, Mayewsky, *Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi*, çev. Mehmet Sadık, Haz. Eyüp Şahin, Askerlik Dairesi Yayınları, Ankara, 2001

_____, *Kürt-Ermeni İlişkileri (19. Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı)*, haz. Abdullah Varlı, Sipan Yayıncılık,1997

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995

4) MAKALE, GAZETE VE TEZLER

AÇIKSES, Erdal, "*Osmanlı Devleti'ndeki Misyonerlik Faaliyetleri İle İlgili Bir (İki Merkezden Örnekler)",* Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı: 38, Ankara, 2001

AKÇORA, Ergünöz, "*Şark meselesi ve Van'da Ermeni isyanlarına Batılı devletlerin etkileri*", IV/1, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ, 1990

ATA, Feridun, "*Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları*", www.turkiyt.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s15/ferudun.pdf, (erişim; 18.01.2012)

ATALAY, Talip, "*Diyarbakır'da Ermeniler (1869-1884)*", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, C.II, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2010

AYDIN, Mehmet, "*Hıristiyan Misyonerliğinin Başlangıcı, Gelişimi ve Hedefleri*", Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik", haz. Asife Ünal, Ankara, 2005

BALİ, Rıfat, N. "*Diyarbakır Yahudileri*", Diyarbakır Müze Şehir, YKY, Ankara, 1999

BOZAN, Oktay, Arşiv Belgeri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, 2006

CANAN, Seyfeli, "*Osmanlı Devlet Salnamelerinde Süryaniler (1847-1918)*", Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi- Seyfeli Canan, Süryaniler ve Süryanilik, C. I, Orient Yayınları, Ankara, 2005

ÇADIRCI, Musa, "*Genel Çizgileriyle 19.Yüzyılda Diyarbakır (Bazı Gözlemler)*", Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu (27-28 Ekim 2000), C.I, Neyir Matbacılık, Ankara, 2001

ÇELİK, Hacer, "*Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin Tehcir Sorunu*", http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/ai/uploaded_files/file/yeni%20dergi%2016-17/hacer%20celik%202.pdf *(erişim: 18.01.2012)*

ÇİÇEK, Kemal, "*Türkler Kürtler Ermeniler*", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır, C.III, Editörler: Yediyıldız, Bahaeddin-Kerstin Tomenendal, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2008

DARKOT, Besim, "*Diyarbakır*", İA, C. III, İstanbul, 1994

DOĞAN, Hamdi, *Sason Ermeni İsyanları (Basılmamış Doktora Tezi*), Niğde üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2000

ERCAN, Yavuz, "*Ermeniler ve Ermeni Sorunu*", Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat, Sayı: 37, Ankara, 2001

ERDOĞAN, Dilşen İnce, "*XIX. Yüzyılda Ermeni İsyanlarının Çıkmasında Rol Oynayan Görünmeyen Tehlike: Misyonerler*", Türk Yurdu, C. 26, Sayı: 225, Mayıs, 2006

ERPOLAT, M. Salih, "*16. Yüzyılda Ergani Sancağındaki Gayri Müslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme*", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 4, AKADER, Diyarbakır, 2004

_____, "*Cizye Defterlerinin Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmaları Açısından Önemi: Diyarbakır Örneği*", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, Sayı: 4, AKADER, Diyarbakır, 2004

GEDİK, İlhan, *Vilayet-i Sitte'de Demografik Durum (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*)**,** Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1985

GÖKDEMİR, Ayvaz, "*Ermeni Sorunu Üzerine Yorumlar ve Öneriler*", Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat, Sayı: 37, Ankara, 2001

GÖYÜNÇ, Nejat, " *XVI. Yüzyılın İlk yarısında Diyarbakır*", Türk Tarihi Dergisi, Sayı: VII, İstanbul, 1969

_____, "*Diyarbakır*" DİA, C.IX, İstanbul, 1994

HALAÇOĞLU, Yusuf, "*Tehcir Edilen Nüfus, Kayıplar ve Göçler*", Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, yay. haz. Şafak Ural, Feridun Emecen, Mustafa Aydın, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008

İLHAN, Pınar, "*Gezginler Gözüyle Diyarbakır (1701-1924*)", Diyarbakır Müze Şehir, YKY, İstanbul, 1999

İLTER, Erdal, "*Ermeni Kilisesi ve Terör*",www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale46.html, (erişim: 26.02.2012)

KANTARCI, Şenol, "*Tarih Boyunca Ermeni Sorunu*", Ermeni Sorunu El Kitabı, Şenol Kantarcı, Kamer Kasım, İbrahim Kaya, Sedat Laçiner, Ankara, 2002

_____, "*Katolik Ermenilerin Anadolu'daki faaliyetleri*", Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze İç ve Dış Tehditler)'na Sunulan Bildiriler, Elazığ, 2002

_____, "*Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu*", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale36.html, (erişim: 26.02.2012)

KARACA, Ali, **"***1915 Ermeni Tehcirine Giden Yolda Gözden Kaçan İki Nokta: Projeler ve Müfettişlikler*"
www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale50.html, (erişim: 26.02.2012)

KILIÇ, Davut, "*1915'te Sevk ve İskan Edilmeyen Ermeniler*", http://www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale51.html (erişim: 27.02.2012)

KIRZIOĞLU, Fahrettin, "*Millü Deli Behram Paşa'ya Karşı Ayaklanma ve Sonucu*", Kara-Amid Dergisi, II-III.Yıl: 2-4 Sayı: 1956-1957

KOCABAŞOĞLU, Uygur, "*Doğu Sorunu*", Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (8-9 Mart), Ankara, 1990

KURAN, Ercüment, "*Başlangıcından Günümüze Ermeni-Türk İlişkileri*", Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat, Sayı: 37, Ankara, 2001

KURTCEBE, İsrafil, "*Birinci Dünya Savaşında Bir Süryani Ayaklanması*" http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/821/10429.pdf, (erişim: 07.10.2011)

KÜÇÜK, Abdurrahman, "*Misyonerlik Nedir? (Misyonerlik İle "Tebliğ" Arasındaki Fark)*, Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiye'de Misyonerlik, haz. Asife Ünal, Ankara, 2005

Le Petit Journal Dergisi, http://cent-ans.pagesperso-orange.fr/pj1895/pj26224111895b.jpg (erişim: 26.10.2011)

ÖZCOŞAR, İbrahim, "*Papalığın Müdahalesi ve Süryani Kiliselerinde Bölünme: Keldani ve Süryani Katolik Patrikleri*", Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli, Süryaniler ve Süryanilik, C. I, Orient Yayınları, Ankara, 2005

ÖZGÜL, Cemil, "*Osmanlı Devletinde Ermeniler*", Yeni Türkiye Dergisi, Ocak-Şubat, Sayı: 37, Ankara, 2001

PALALI, İlhan, *XIX Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre)*, (Basılmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 1999

RAFİİ CEVAD, "*Atı Alan Üsküdar'ı Geçti*", Alemdar, 26 Kanun-ı Sani 1919

SARINAY, Yusuf , "*Osmanlı Belgelerine Göre Ermeni Tehciri*", Türk-Ermeni İlişkilerinde Yeni Yaklaşımlar, yay. haz. Şafak Ural, Feridun Emecen, Mustafa Aydın, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008

_____, "*Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916*", Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, yay. haz. Hale Şıvgın, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2006

ŞAŞMAZ, Musa, "*Ermeniler Hakkında Reformların Uygulanması (1895-1897)*", Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Mart-Nisan, Sayı: 38, Ankara, 2001

ŞEMSETTİN SAMİ, "*Diyarbekir",* Ka'mus'ul A'lam, , Mihran Matbaası, İstanbul, 1306

ŞİMŞİR, Bilal N., "*Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine*", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1985

_____, "*Malta Sürgünleri ve Ermeni İddiaları*", Türk Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, yay. haz. Hale Şıvgın, Gazi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, 2006

_____ "*Ermeni Gailesinin Tarihsel Kökeni Üzerine*", www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=201 (erişim: 14.02.2012)

"*Türkler Ermenileri 1890'lardan İtibaren Katletmeye mi Girişmişlerdir*?", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale8.html (erişim: 26.02.2012)

"*Türkler, Selçuklular ve Osmanlılar ile Başlayarak Ermeni Topraklarını Zorla mı Almış ve İşgal Etmişlerdir*", www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale6.html, (erişim: 27.02.2012)

TEZOKUR, M. Hadi, "*Diyarbakır Yahudileri*", Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, 2010

The Times, "*Cholera in and Around Diarbekir*",1 Ocak 1895

TURAN, Ömer, "*Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwight'a Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler*", Ermeni Soykırımı İddiaları-Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce", haz. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara, 2006

TÜTENK, Mustafa Akif, "*Diyarbekir'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları*", Kara-Amid Dergisi, II-III. Yıl, 2-4 Sayı, 1956-1957

ÜNGÖR, Uğur Ü., *A Reign of Terror CUP Rule in Diyarbekir Province (1913-1923*), University of Amsterdam, Department of History Master's thesis 'Holocaust and Genocide Studies', June 2005

YAZICI, Serkan, *Diyarbakır İli ve Çevresinde Ermeni Olayları* (*Basılmamış Yüksek Lisans Tezi),* Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2004

YILDIRIM, Seyfi, *Patrik Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922*, http://www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/CTAD_Bahar_09.pdf (erişim: 21.03.2012)

YILDIZ, Hatip*, Diyarbekir Vilayetinde Eğitim (1870-1920) (Basılmamış Doktora Tezi*), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2007

_____, "*Bedirhan Bey ve Nasturiler*", Ahmet Taşkın-Eyyüp Tanrıverdi-Canan Seyfeli, Süryaniler ve Süryanilik, C. I, Orient Yayınları, Ankara, 2005

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "*Diyarbekir*", C.III, İA

"1915'te Sevk ve İskan Edilmeyen Ermeniler",
www.ermenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale51.html, (erişim: 27.02.2012)

EKLER (Harita, Fotoğraflar, Arşiv Belgeleri ve Gazeteler)

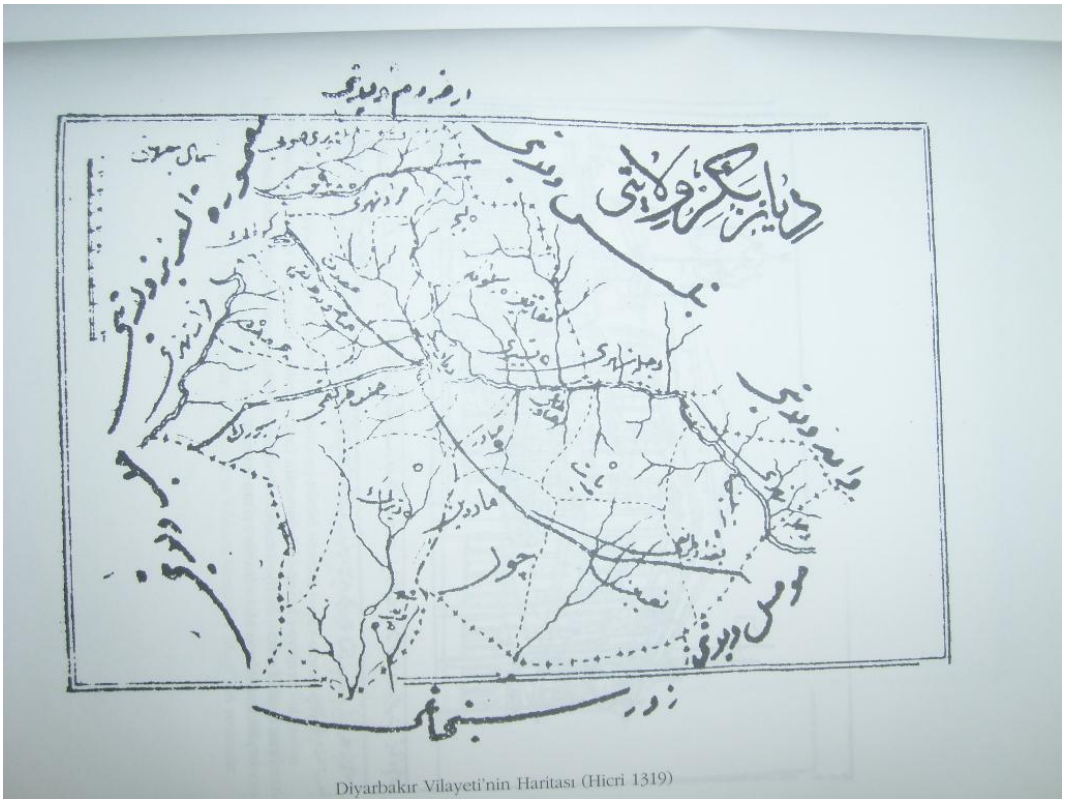

Harita 1. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında Diyarbakır vilayetinin idari sınırları (H.*1319 (1901-1902) Salname-i Diyarbekir,* C. V, s. 421)

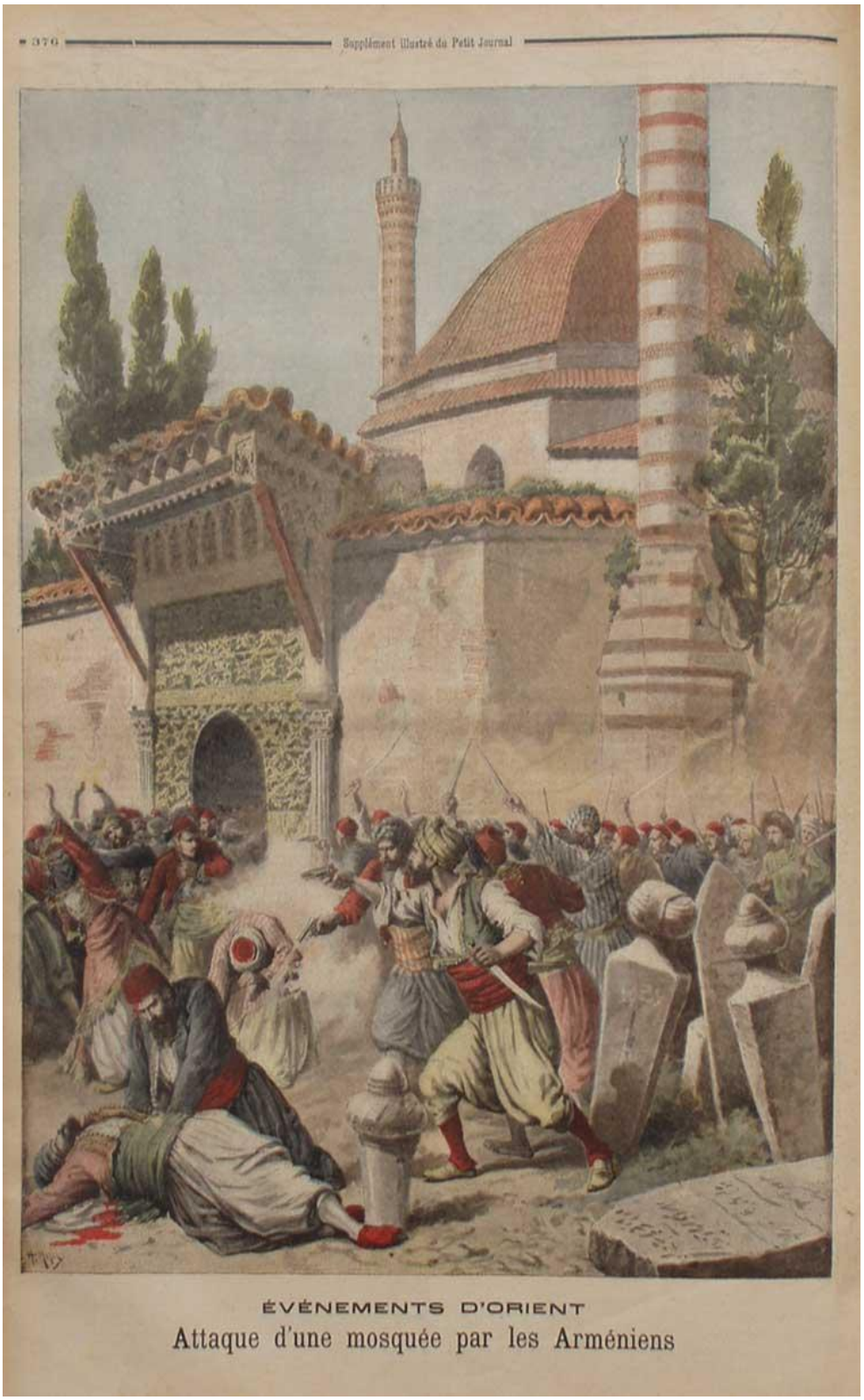

Resim 1. Ermenilerin Müslümanlara saldırısını gösteren resim. (*http://centans.pa.g.esperso-orange.fr/pj1895/pj26224111895b.jpg*) *("Le Petit Journal" dergisi)* (erişim: 26.10.2011)

Resim 2. 27 Nisan 1915'de Diyarbakır'da yapılan aramalarda ele geçirilen bomba, kaçak silah ve patlayıcılar. (***Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri,*** haz. Mehmet Kanar, İstanbul, 2001, s. 509)

Resim 3. Diyarbakır'da ele geçirilen silah ve bombalar, tutuklanan Ermeni komitacılardan bazıları. (***Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri,*** haz. Mehmet Kanar, İstanbul, 2001, s. 508)

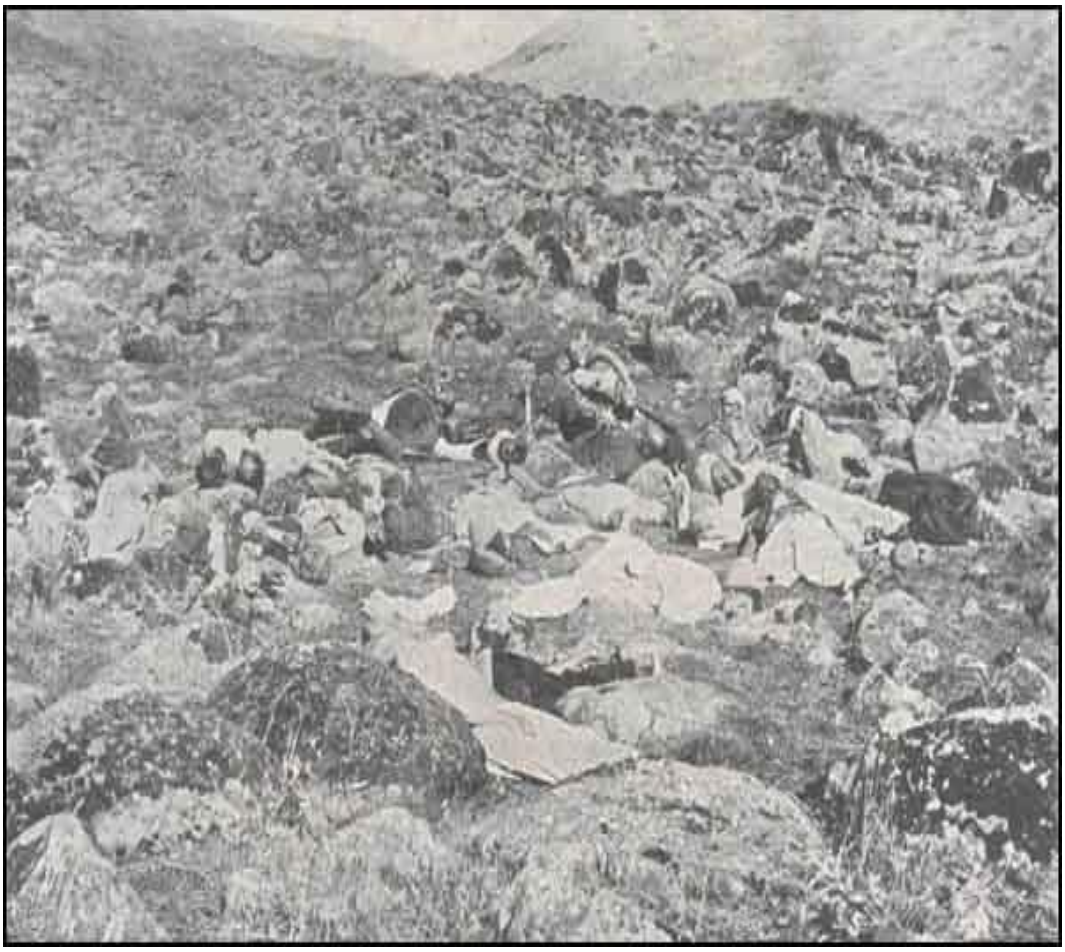

Resim 4. Silvan'ın Başnik Ermeni köyüne Van ve Tolorya'dan gelip saklanan, Doryan Dano ve kardeşlerinin başında bulunduğu Ermeni çeteleri tarafından 11 Haziran 1915 tarihinde Şeytankaya mevkiinde şehit edilen milis subayı Hamid Efendi komutasında bulunan erzak kafilesi, jandarması ve subayları. (***Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri,*** haz. Mehmet Kanar, İstanbul, 2001, s. 518)

Resim 5. Ordudan hava değişikliği için terhis edilen ve 23 Temmuz 1915 de Diyarbakır'ın Lice kazasına bağlı Kum ve Çom (Çum) köyleri civarında elleri ayakları bağlanarak Ermeni komitecileri tarafından şehit edilen askerler. (***Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri,*** haz. Mehmet Kanar, İstanbul, 2001, s. 517)

Resim 6. Diyarbakır'ın Şark nahiyesine bağlı Hızır İlyas köyü Mersani deresi (23 Temmuz 1915). Hono ismindeki Ermeni'nin başında bulunduğu çete tarafından hançer ve kurşunla şehit edilen erkek, kadın ve çocuklar. (***Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri,*** haz. Mehmet Kanar, İstanbul, 2001, s. 517)

Resim 7. 29 Ağustos 1914 tarihinde Ermeni çeteleri tarafından Siverek-Urfa Yüksekyol ve Karacadağ civarında türbe ziyareti sırasında esir edilip canlı hedef yapılarak şehit edilen Müslümanlardan bir grup. (***Ermeni Komitelerinin Emelleri ve İhtilal Hareketleri,*** haz. Mehmet Kanar, İstanbul, 2001, s. 518)

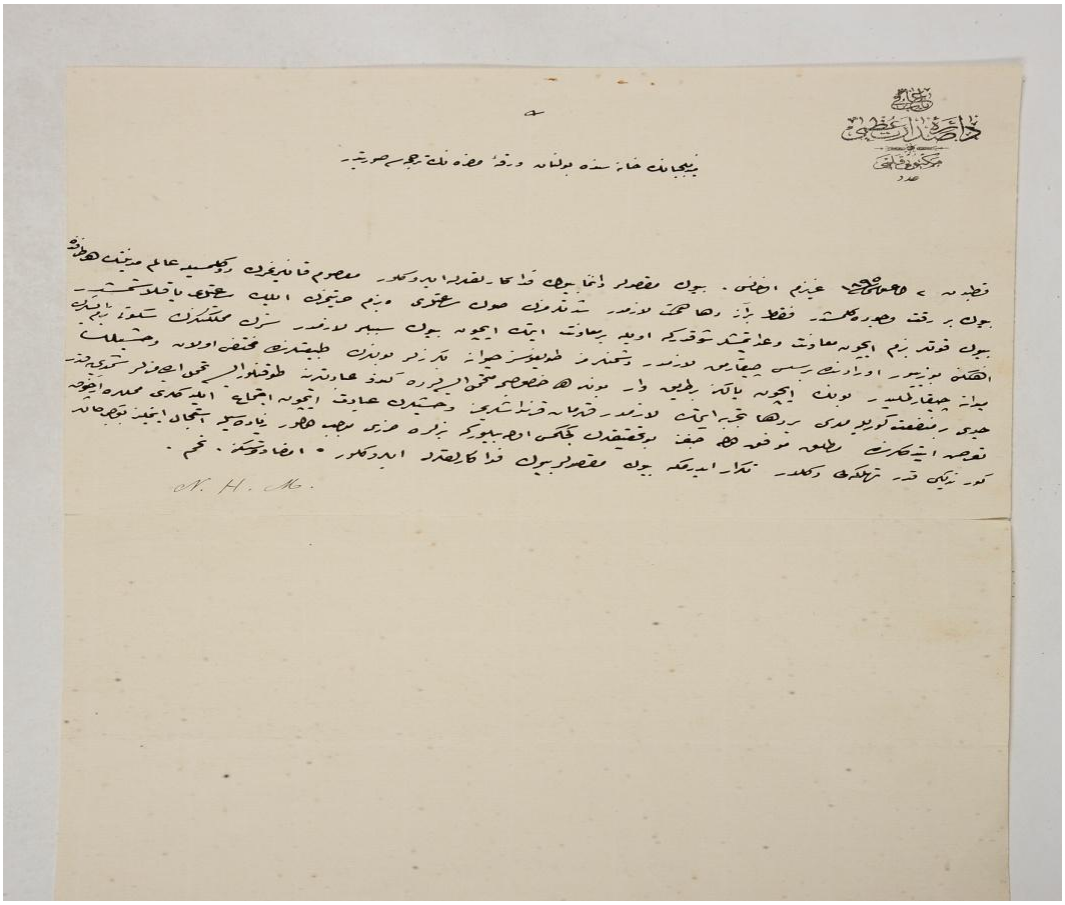

Arşiv Belgesi 1. 1895 Ermeni olaylarında aktif rol oynayan Mendilciyan Tomas'ın hanesinde ele geçirilen ve oğlu Ohannes'e hitaben yazılan 2 Ağustos 1895 tarihli mektupta saldırı gününün Cuma olarak seçilmesi ve camilerin hedef alınmasını konu alan mektup. (*BOA. HR. SYS. 2812/1*)

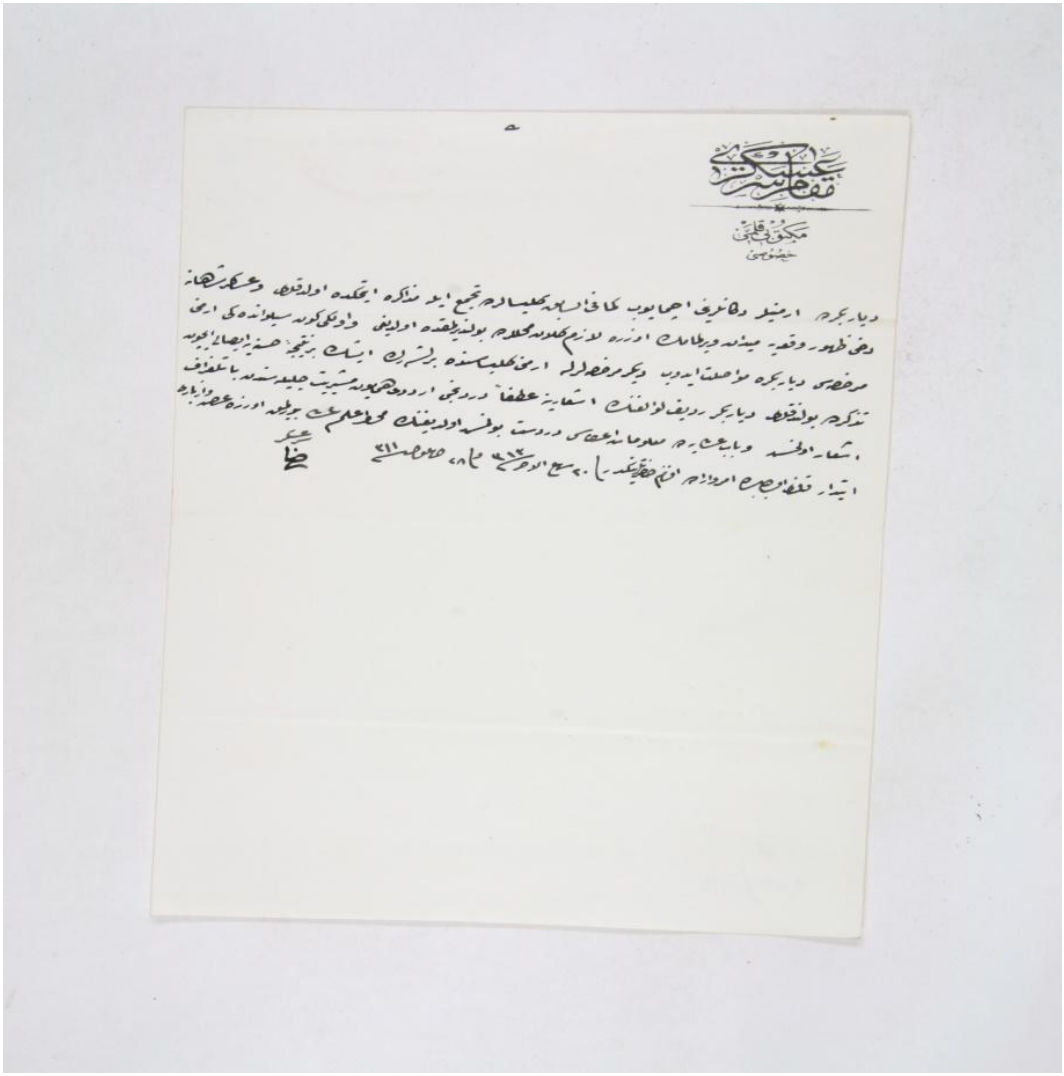

Arşiv Belgesi 2. Ermenilerin dükkânları açmayarak huzursuzluk başlatmaları üzerine alınan tedbirlerin dile getirildiği belge. (*BOA, Y.Mtv, 129/132*)

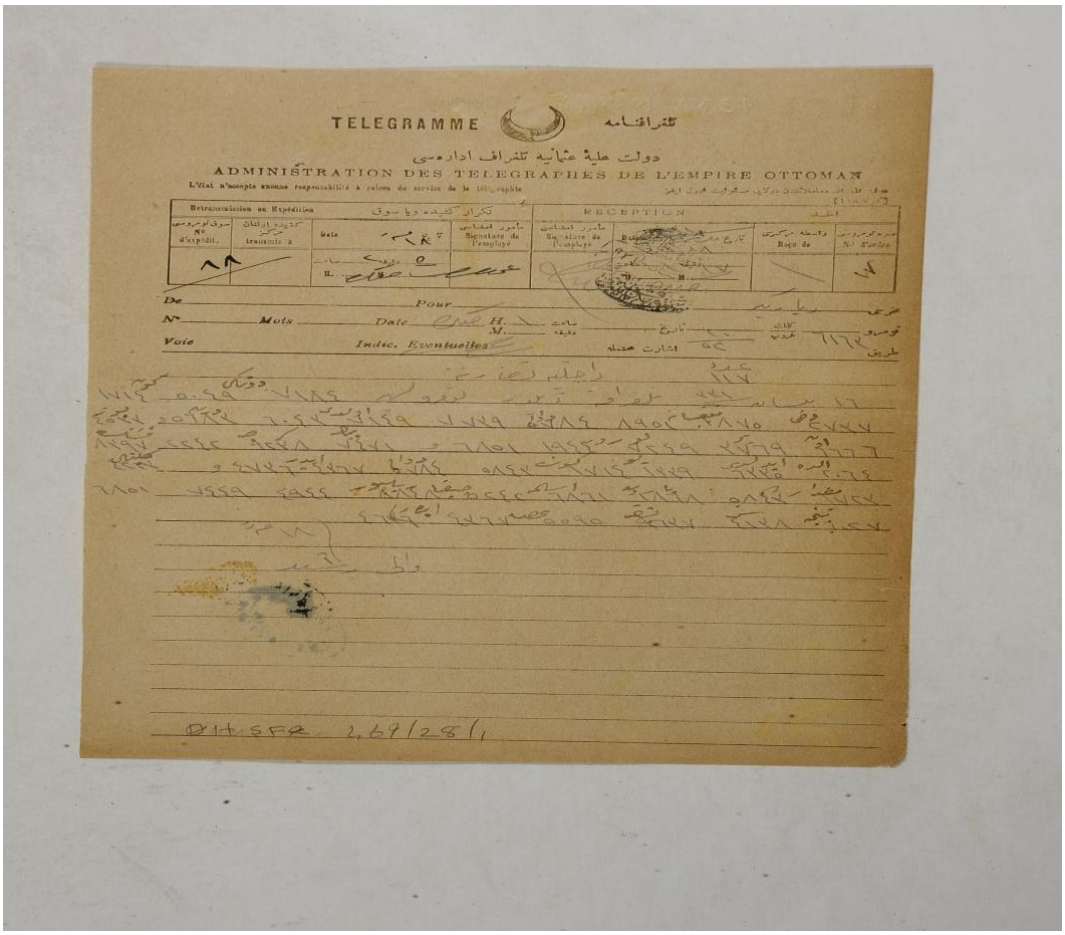

Arşiv Belgesi 3. Yapılan aramalarda ele geçirilen silah ve bombaların Dahiliye Nezareti'ne bildirildiği belge. (*BOA, DH. ŞFR. 469/28*)

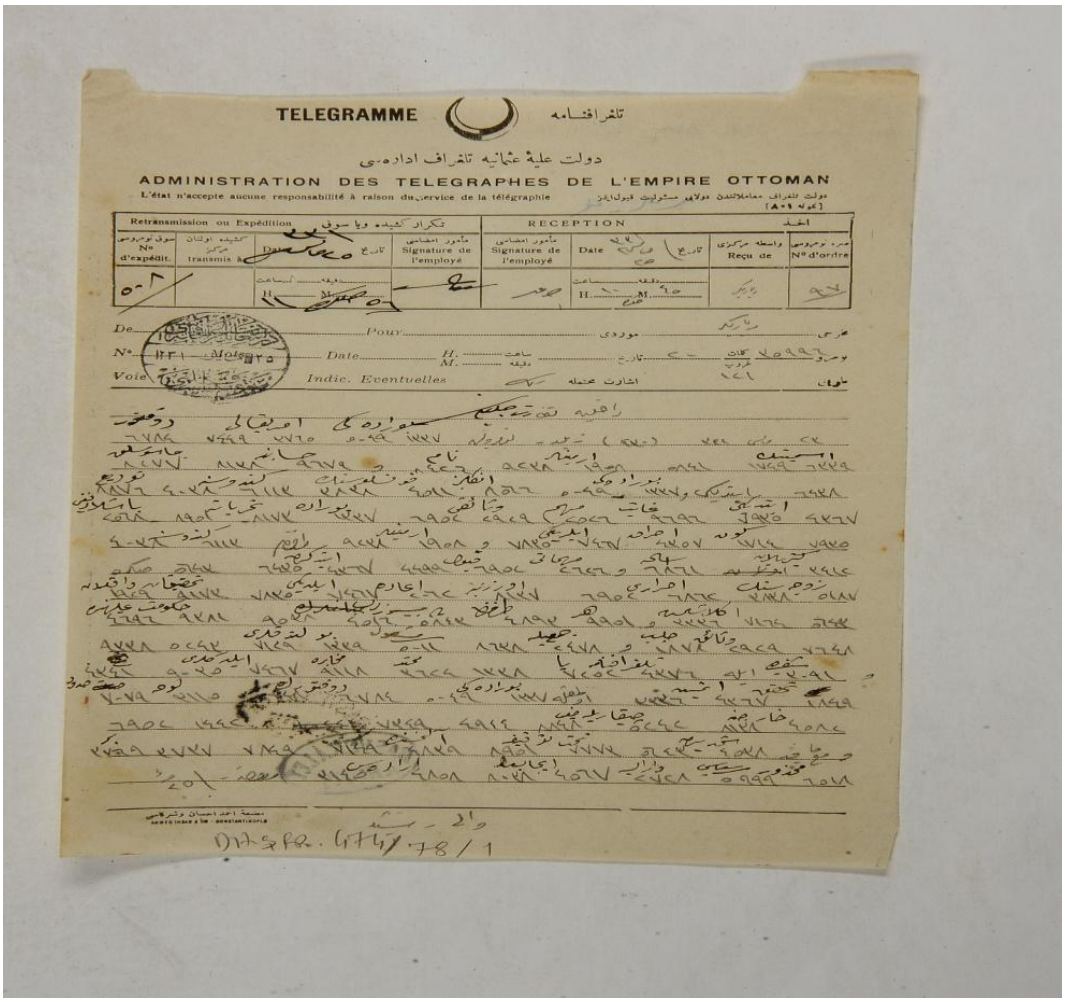

Arşiv Belgesi 4. Amerikan doktor ve misyonerlerinin Ermeni komitacıları ile ortak hareket ederek ihtilal planları hazırladığının ifade edildiği belge. (*BOA, DH. ŞFR. 474/78)*

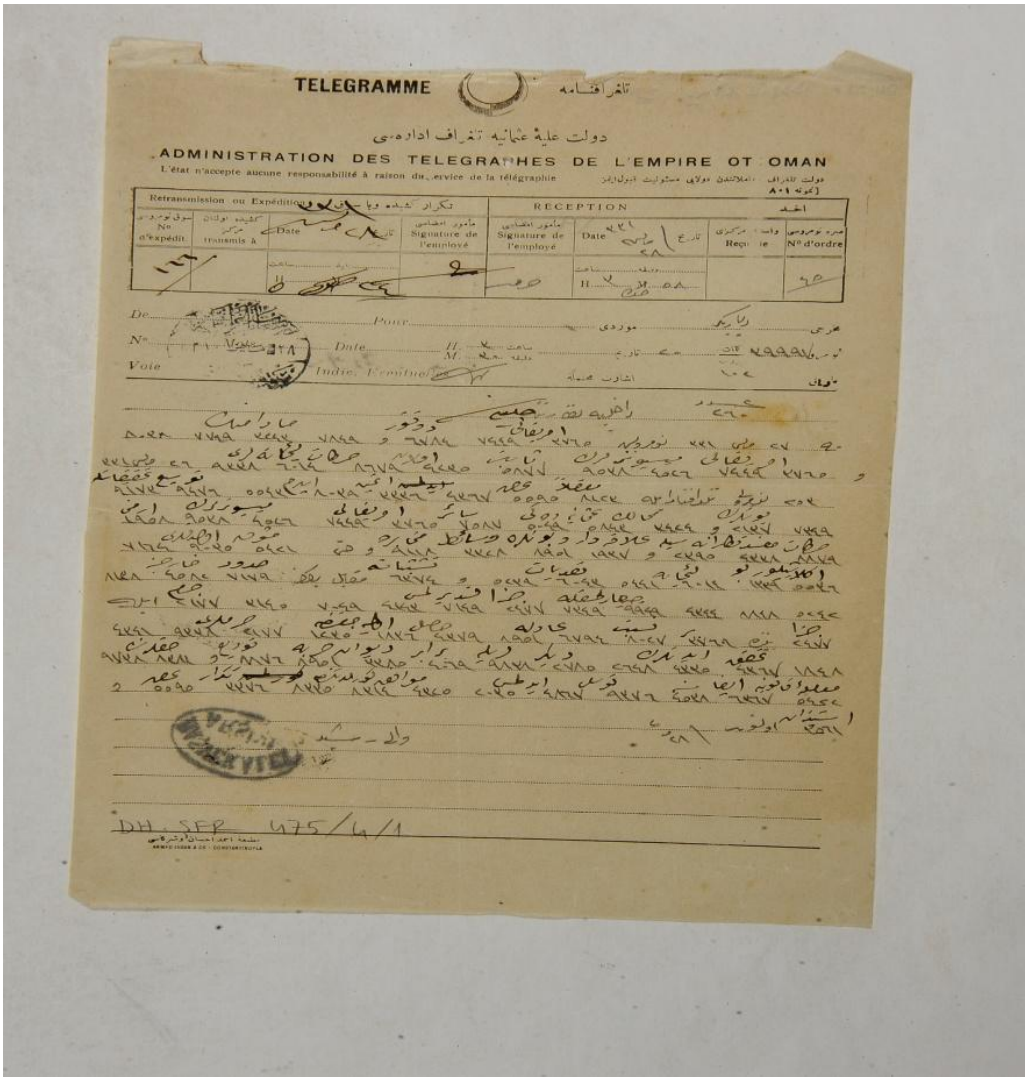

Arşiv Belgesi 5. Amerikan doktor ve misyonerlerinin Ermeni komitacıları ile ortak hareket etmesi ve zararlı faaliyetlerde bulunması nedeniyle bunların sınır dışı edilmesinin dile getirildiği belge. (*BOA, DH. ŞFR. 475/4*)

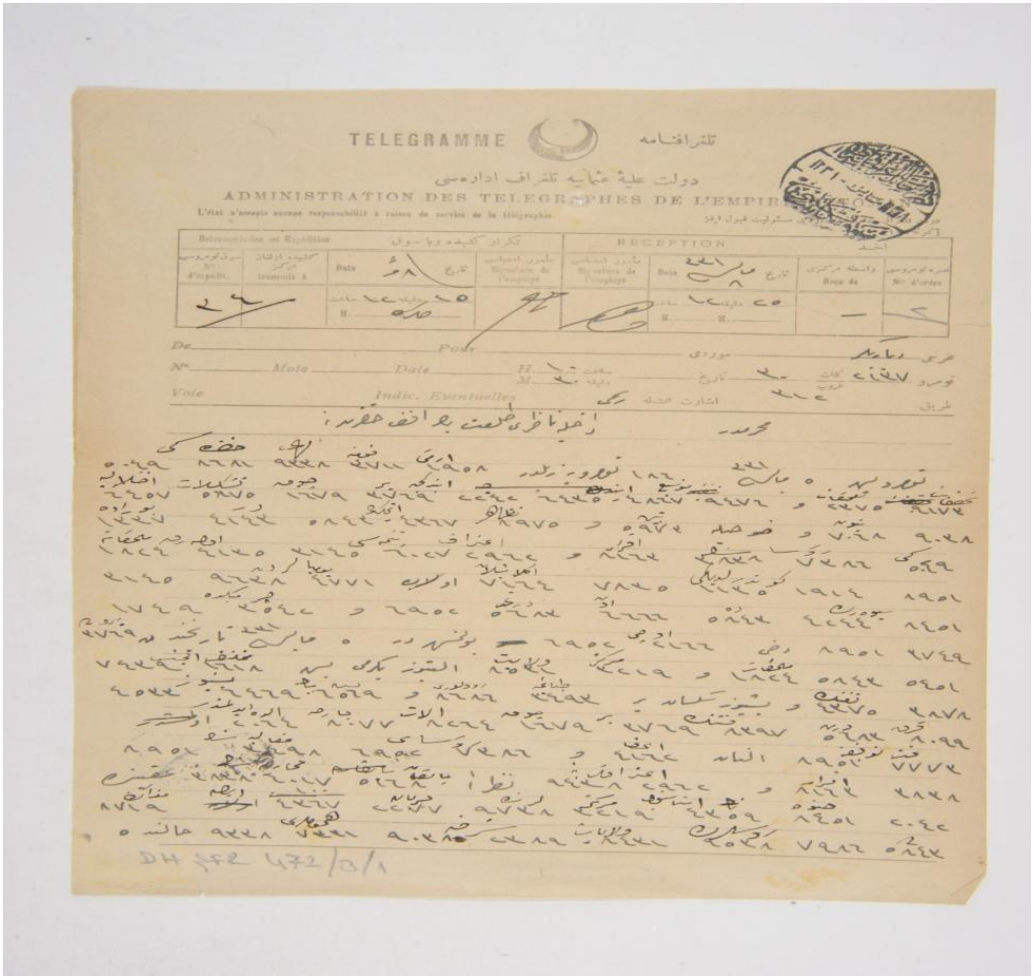

Arşiv Belgesi 6. Ermeni komitelerinin faaliyetleri ile silah ve bombaların açığa çıkarıldığının dile getirildiği belge. (*BOA, DH. ŞFR. 472/3-1*)

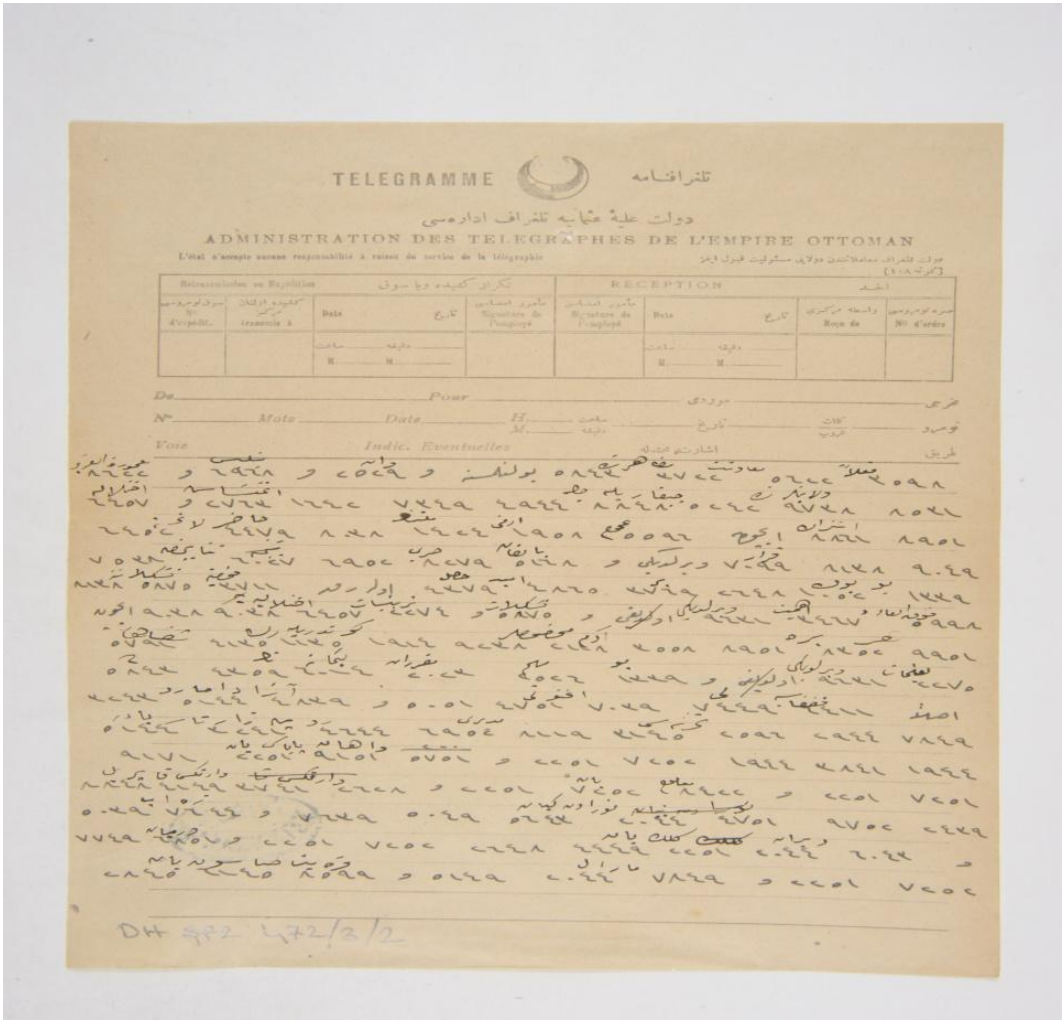

Arşiv Belgesi 7. Ermeni komitelerinin faaliyetleri ile silah ve bombaların açığa çıkarıldığının dile getirildiği belge. (*BOA, DH. ŞFR. 472/3-2*)

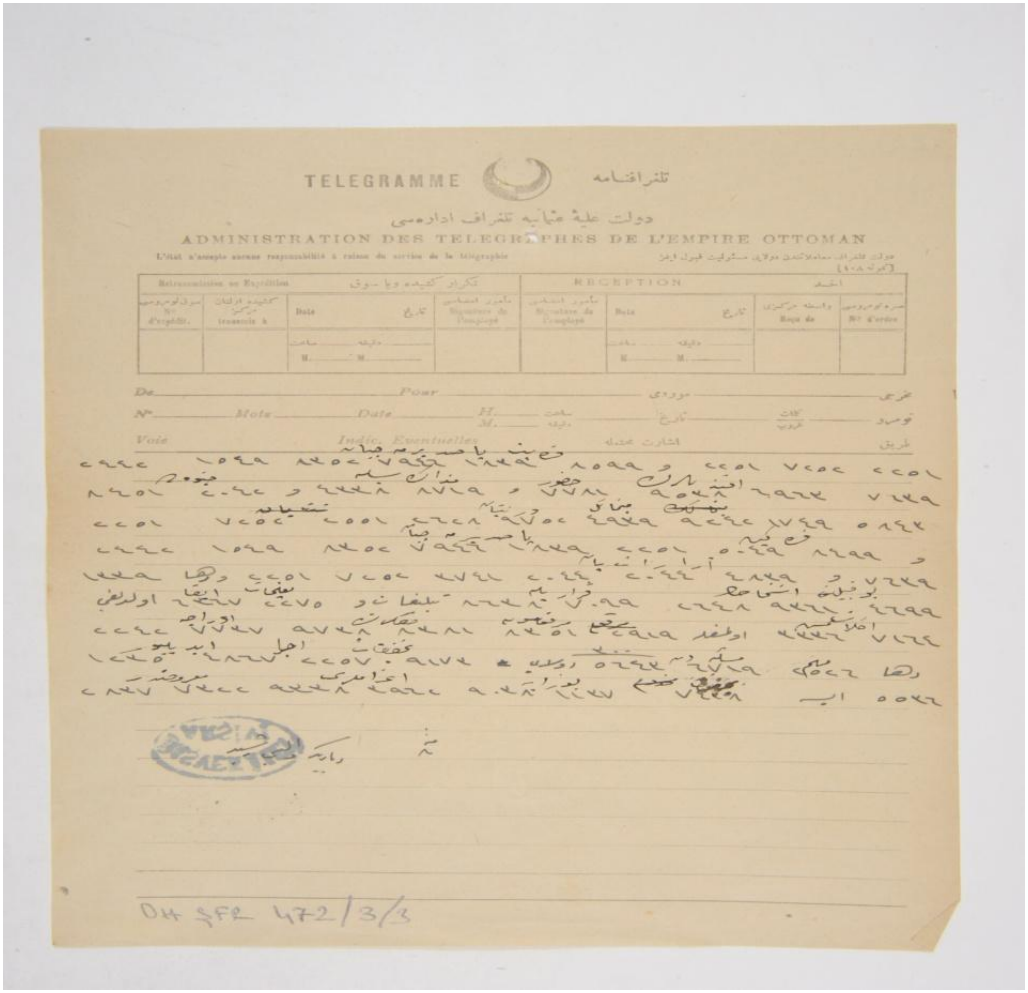

Arşiv Belgesi 8. Ermeni komitelerinin faaliyetleri ile silah ve bombaların açığa çıkarıldığının dile getirildiği belge. (*BOA, DH. ŞFR. 472/3-3)*

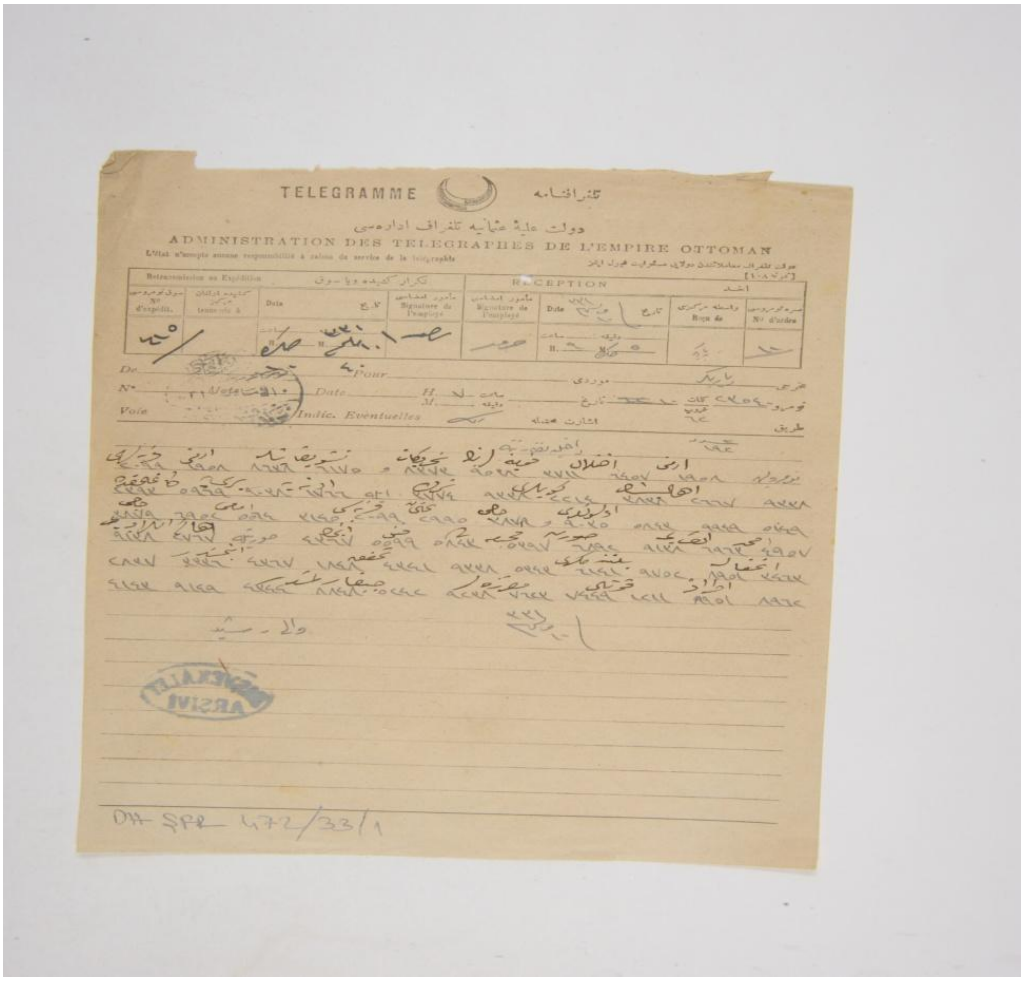

Arşiv Belgesi 9. Ermeni çetelerinin faaliyetleri ve Hacı Osman köyü imamı Hacı Ahmet Efendi'nin feci bir şekilde öldürüldüğünün ifade edildiği belge. (*BOA, DH. ŞFR. 472/33*)

Arşiv Belgesi 10. Süryanilerin Ermenilerle ilişkisini ve Midyat Süryanilerinin isyanını gösteren belge. (*BOA, DH. ŞFR. 486/27*)

سنه ۱ — عدد ۱۹ — همه

مملکت

۲۷ جمادی‌الاول ۱۳۳۷ — ۲۸ شباط ۱۳۳۵/۱۹۱۹

سرمحرری : اسماعیل حامی

مطبعه وادارهٔ مخلصه :
۷۱ قلیچعلی جادسی ۷۱
تلفون نومرسی ۲ استانبول ۳۳۹
تلغراف آدرسی : استانبول مملکت

آبونه شرائطی :
عربستان سعادتکی ۱۶۲ .
آلتی آیلغی ۳۲۵ .
اوچ آیلغی ۱۶۲ .
نسخه‌سی ۴ غروشدر .

حکومت وارمی، یوقمی؟

ایکی، یاخود بالاخره صدر اعظم توفیق پاشانك رأی‌گیری ایچون ویرگه تشکیل ایتمش اولدیغی مجلس مبعوثان، دیکتاتورلغك دینی ایچون یاپدیغی انتخابات، بوگون یاپیلان انتخابات، بونلرك هپسی بر شیئی اثبات ایچون یاپیلمش اولمق ایچون

ÖZGEÇMİŞ

Oktay BOZAN

1976 yılında Diyarbakır ili Çüngüş ilçesinin Deveboynu Köyünde doğdu. İlkokulu Deveboynu Köyü'nde, Ortaokul ve liseyi Çüngüş Lisesi'nde okudu. 1996 yılında Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliğini kazandı ve 2000 yılında mezun oldu. Aynı yıl Diyarbakır Koşuyolu İlköğretim Okuluna atandı ve beş yıl öğretmenlik yaptı. 2005-2010 yılları arasında Diyarbakır Süleyman Demirel Lisesi, Atatürk Lisesi, İmam Hatip Lisesi ve Arif Eminoğlu İlköğretim okullarında okul müdürü olarak görev yaptı. 2004-2006 yıllarında Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi bölümünde yüksek lisans yaptı. 2011 yılından itibaren Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi bölümünde Öğretim Görevlisi olarak görev yapmaktadır. Evli ve üç çocuk babasıdır.